

ORIENTAL UNIVERSITETI

**“ZAMONAVIY ILM-FAN VA TA’LIMNING DOLZARB MASALALARI:
MUAMMOLAR, VAZIFALAR VA YECHIMLAR”**

XALQARO ILMIY-AMALIY ANJUMAN MATERIALLARI

(Toshkent, 2025 yil, 14-oktabr)

*To‘plamdan o‘rin olgan maqolalarning saviyasi, sifati va ilmiy dalillarning
haqqoniyligi hamda mazmuni uchun mualliflar mas’uldirlar.*

TOSHKENT – 2025

“Zamonaviy ilm-fan va ta’limning dolzarb masalalari: muammolar, vazifalar va yechimlar” xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya materiallari. – Toshkent, 2025. Oriental universiteti. – 550 b.

Mas’ul muharrir:

Mamataxunov Nozimjon Azizovich – Oriental universiteti rektori.

Mas’ul muharrir o‘rinbosari:

Nosirova Malika Anvarovna – Oriental universiteti Ilmiy ishlar va innovatsiyalar bo‘yicha prorektori.

Maqolalarni to‘plovchi:

Alimuxamedov Rixsitilla Abdurashidovich – Oriental universiteti Ilmiy tadqiqotlar, innovatsiyalar va ilmiy-pedagogik kadrlar tayyorlash bo‘limi boshlig‘i.

Tahrir hay’ati:

Rahmatova Gavhar Omonovna – “Tillar-1” kafedrası mudiri, filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori, dotsent.

Aminov Xayotjon Xalimjonovich – “Matematika va axborot texnologiyalari” kafedrası mudiri, texnika fanlari bo‘yicha falsafa doktori.

Bobojonov Islombek Usmonaliyevich – “Ijtimoiy fanlar” kafedrası mudiri, tarix fanlari bo‘yicha falsafa doktori, dotsent.

Po‘latov Laziz Azamat o‘g‘li – “Jismoniy madaniyat” kafedrası mudiri, pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori, dotsent.

Isaqlulov To‘lqin Mahmud o‘g‘li – “Uzluksiz ta’lim pedagogikasi” kafedrası mudiri, pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori, dotsent.

Nasirov Dilshod Xusnitdinovich – “Tillar-2” kafedrası mudiri, filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori, dotsent v.b.

Sotvoldiyev Sirojiddin Maxammaddin o‘g‘li – “Tillar-1” kafedrası dotsenti v.b..

Mazkur to‘plam Oriental universiteti Kengashining 2025-yil “____” oktabridagi
“____”-son bayonnomasi bilan nashrga tavsiya etilgan.

*To‘plamdan o‘rin olgan maqolalarning saviyasi, sifati va ilmiy dalillarning
haqqoniyligi hamda mazmuni uchun mualliflar mas’uldirlar.*

**“ZAMONAVIY ILM-FAN VA TA’LIMNING DOLZARB MASALALARI:
MUAMMOLAR, VAZIFALAR VA YECHIMLAR”**

**xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya
kengashlari**

II qism

**TA'LIM TIZIMIDA KORRUPSIYANI BARTARAF ETISHDA USTUVOR
YO'NALISHLAR**

<https://zenodo.org/records/17726879>

*Arabov Baxtiyor Isomiddinovich,
Oriental universiteti Yoshlar masalalari va
ma'naviy-ma'rifiy ishlar bo'yicha birinchi prorektori
baxtiyorarabov5@gmail.com*

Annotatsiya. Korruptsiya muammosi bugungi kunda nafaqat O'zbekiston, balki jahonning barcha mamlakatlari uchun dolzarb masalaga aylangan. Bu illatga qarshi kurashda davlat va jamiyat institutlari hamkorligining ahamiyati beqiyosdir. Ushbu maqolada ta'lim tizimida siyosiy madaniyatning korruptsiyaga qarshi kurashdagi o'rni atroflicha o'rganilgan. Siyosiy madaniyat – bu jamiyatda shakllangan siyosiy qarashlar, e'tiqodlar, an'analar va xulq-atvor qoidalari tizimi bo'lib, u korruptsiyaga qarshi kurashda birlashtiruvchi kuch sifatida namoyon bo'ladi. Maqolada siyosiy madaniyatning fuqarolarda korruptsiyaga nisbatan murosasizlik muhitini shakllantirish, davlat va fuqarolik jamiyati institutlari o'rtasidagi hamkorlikni mustahkamlash hamda korruptsiyaga qarshi kurashish mexanizmlarining samaradorligini oshirish borasidagi roli tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: korruptsiyaviylik, siyosiy madaniyat, siyosiy ong, murosasizlik, mansab vakolati, axloq me'yorlari, jinoyat, uyushgan jinoyatchilik, poraxo'rlik, imtiyoz, manfaat, javobgarlik.

Abstract. The problem of corruption has become an urgent issue not only for Uzbekistan, but also for all countries of the world. The importance of cooperation between state and public institutions in the fight against this evil is incomparable. This article comprehensively studies the role of political culture in the fight against corruption in the educational system. Political culture is a system of political views, beliefs, traditions and rules of conduct formed in society, which is manifested as a unifying force in the fight against corruption. The study analyzes the role of political culture in creating an atmosphere of intolerance towards corruption among citizens, strengthening cooperation between state and civil society institutions, and increasing the effectiveness of anti-corruption mechanisms.

Keywords: corruption, political culture, political consciousness, intolerance, official authority, moral standards, crime, organized crime, bribery, privilege, benefit, responsibility.

Korruptsiya muammosi dunyoning barcha davlatlarida turli darajalarda mavjud bo'lib, unga qarshi kurashish tizimli yondashuvni talab etadi. Korruptsiyaga qarshi kurashishda faqatgina qonunchilik va institutsional mexanizmlarni takomillashtirish bilan chegaralanib qolmasdan, jamiyatdagi siyosiy madaniyatni rivojlantirish orqali

korruptsiyaning oldini olish va uni bartaraf etish muhim ahamiyat kasb etadi. Siyosiy madaniyat – bu jamiyatning siyosiy tizimga, siyosiy institutlarga, siyosiy jarayonlarga bo‘lgan munosabatlari, qadriyatlari va qarashlari tizimidir.

Korruptsiyaga qarshi kurashish jarayonida jamiyatning siyosiy madaniyatini yuksaltirishda ta’lim tizimi muhim ahamiyat kasb etadi. Ta’lim tizimi orqali yoshlarda korruptsiyaga nisbatan salbiy munosabat shakllantirilishi mumkin. Bu yo‘nalishda quyidagi chora-tadbirlar amalga oshirilishi maqsadga muvofiq.

Sh.Mavlyanov ta’kidlaganidek: «Yoshlar globallashuv jarayonida zamon talablarini ilg‘ash va ularni amalga oshirish, turli soha va tashabbuslarni olg‘a surishda katta tayanch, bebaho xazina va kuchdir. Shunday ekan, bugun biz fuqarolik jamiyati shakllantirish jarayonida turar ekanmiz, aholining, ayniqsa, yoshlarning siyosiy-xukukiy savodxonligi va madaniyati mustahkamlash katta axamiyat kasb etadi. Yoshlarning siyosiy-xukukiy savodxonligi fuqarolik o‘zligini anglashining asosiy mezonidir»¹. Zero, tadqiqotchilarning fikricha «“Halollik vaksinasi” inson ongi va qalbida shakllanadigan korruptsiyaga qarshi nafrat tuyg‘usi va faol qarshiligida namoyon bo‘ladi. Har qanday inson ongiga “halollik vaksinasi” yoshligidan singdirib borilmog‘i lozim. U tarbiya va ta’lim ko‘rinishida amalga oshiriladi. Demak, har bir odam o‘z ishini halol, davlat xizmatini xolis bajarsa, u “halollik vaksinasi” bilan emlangan bo‘ladi. Ana shunday immunitetni shakllantirish vazifasi, avvalo, ota-onalar, maktabgacha va umumiy o‘rta ta’lim muassasalari xodimlari, turli darajadagi rahbarlar, shuningdek, xalqimizning ziyoli, ma’naviyatli qismi zimmasiga yuklanadi»².

Shunday ekan, ta’lim tizimining o‘zini korruptsiyadan holi etish ham dolzarb masala hisoblanadi. «Xalq ta’limi sohasidagi korruptsiyani o‘z vaqtida oldini olmaslik mamlakatning ertangi taqdirini tamomila barbod bo‘lishiga olib keladi, deb yozadi M.Abdullaeva - Sifatsiz ta’lim berilishi oqibatida bilimsiz kadrlar shakllanib, eng yomoni ta’lim sohasi esa rivojlanmay korruptsiyaning botqog‘iga botishiga sabab bo‘ladi»³. Ta’lim tizimida korruptsiyaning oldini olish uchun imtihon jarayonlarini shaffof tashkil etish, ta’lim muassasalariga qabul qilish tizimini takomillashtirish, o‘qituvchilar va professor-o‘qituvchilarning oylik maoshlarini oshirish kabi chora-tadbirlarni amalga oshirish lozim, deyu hisoblaymiz.

O‘zbekistonda ta’lim tizimi orqali korruptsiyaga qarshi kurashish bo‘yicha quyidagi yo‘nalishlarda ishlarni amalga oshirish maqsadga muvofiq:

1. Maktabgacha ta’lim muassasalaridan boshlab korruptsiyaga qarshi tarbiya berish. Yosh avlodga halollik, adolat, o‘zgalar huquqlarini hurmat qilish kabi axloqiy qadriyatlarni singdirish orqali korruptsiyaning oldini olish.

2. O‘rta va oliy ta’lim tizimida «Korruptsiyaga qarshi kurashish» va «Siyosiy madaniyat» fanlarini joriy etish. Bu fanlar doirasida talabalarga korruptsiyaning jamiyat rivojiga salbiy ta’siri, uning iqtisodiy, ijtimoiy va siyosiy oqibatlari haqida bilimlar berilishi lozim.

¹ Mavlyanov Sh. Jamoatchilik nazoratini kuchaytirish omili sifatida, mamlakat yoshlarining siyosiy va huquqiy madaniyatini yanada oshirishning o‘ziga xos jihatlari// Academic Research In Educational Sciences, Volume 2 | Issue 5 | 2021. -B.987-994.

² Korruptsiyaga qarshi kurashish.// Mas’ul muharrir: A.Sh. Bekmurodov: – Toshkent: “Akademiya”, 2022. – B.34 b.

³ Abdullaeva M. Xalq ta’limi sohasida korruptsiyaning oldini olish tushunchasi, maqsad va vazifalari// Jamiyat va innovatsiyalar – Obществo i innovatsii – Society and innovations. Special Issue – 06 (2023).-B.211-221.

3. O'qituvchilarni korrupsiyaga qarshi kurashish sohasida malakasini oshirish. Pedagoglarning bu sohada bilim va ko'nikmalarini takomillashtirish uchun maxsus treninglar tashkil etish.

4. Ta'lim muassasalarida ochiqlik va shaffoflikni ta'minlash. Imtihonlar jarayonini shaffof o'tkazish, baholash tizimini takomillashtirish orqali korrupsiyani kamaytirish.

Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, korrupsiyaga qarshi ta'lim dasturlari joriy etilgan mamlakatlarda yoshlar o'rtasida korrupsiyaga murossasiz munosabat shakllangan. Bunday dasturlar orqali yoshlar nafaqat korrupsiyaning salbiy oqibatlari haqida bilim oladilar, balki korrupsiyaga qarshi kurashish usullari bilan ham tanishadilar. Masalaning yana bir muhim jihati shundaki, xalqaro tajriba korrupsiyaga qarshi ta'lim va tarbiya sohasida samarali natijalarga erishish uchun uzoq muddatli va tizimli yondashuv lozimligini ko'rsatmoqda. Bu borada ta'limning roli faqatgina nazariy bilimlar berishdan iborat emas, balki amaliy ko'nikmalarni shakllantirishdan ham iborat. Yoshlarga korrupsiyaning oqibatlarini tushuntirish bilan birga, korrupsiyaga duch kelganda qanday harakat qilish kerakligi haqida ham bilim berish lozim.

Ta'lim tizimida siyosiy madaniyatni rivojlantirish va korrupsiyaga qarshi kurashish bo'yicha xorijiy davlatlarning ilg'or tajribalarini o'rganish va ularning ijobiy jihatlarini O'zbekiston sharoitida amaliyotga joriy etish katta ahamiyatga ega. Bugungi kunda demokratiya va adolat tamoyillarini mustahkamlash, korrupsiyaning oldini olish maqsadida ta'lim muassasalarida yoshlarning siyosiy ongi va madaniyatini yuksaltirish talab etiladi. Xususan, boshqa mamlakatlar tajribasi shundan dalolat beradiki, erta yoshdan fuqarolik ta'limiga alohida e'tibor qaratilgan jamiyatlarda korrupsiyaga qarshi immunitet kuchli bo'ladi, aholida xolislik, ochiqlik va mas'uliyat kabi fazilatlar shakllanadi.

Bu nuqtai nazarni AQShlik tadqiqotchilar O.Dincher va M.Jonstonlar o'z tadqiqotlarida quyidagicha ta'kidlaydi: «Ta'lim fuqarolik ongi va korrupsiyaga bardoshli siyosiy madaniyatni shakllantirishda muhim o'rin tutadi. Agar jamiyatda fuqarolik ta'limi bolalikdan boshlansa va halollik, oshkoralik va hisobot berish kabi qoidalarga alohida e'tibor berilsa, fuqarolarda korrupsiyaga qarshi ustuvor qadriyatlar shakllanadi va ular butun umrgi faoliyatida shu qadriyatlarga amal qiladi»¹.

Ikkinchidan, fuqarolik jamiyati institutlari hukumat faoliyatini nazorat qilish, jamoatchilik fikrini shakllantirish orqali korrupsiyaga qarshi kurashda muhim rol o'ynaydi. Korrupsiyaga qarshi kurashishda fuqarolik jamiyati institutlarining rolini oshirish uchun quyidagi yo'nalishlarda ishlarni amalga oshirish zarur. fuqarolik jamiyati institutlarining korrupsiyaga qarshi kurashdagi roli haqida D.Xolmanova quyidagilarni ta'kidlaydi: «Korrupsiyaga qarshi samarali kurashishda nafaqat davlat organlarining o'zi balki fuqarolik jamiyati institutlari ham o'ziga xos o'ringa ega. Zero, bunday institutlarning keng qamrovli faoliyati "ijroiya hokimiyati organlari ustidan jamoatchilik nazoratining o'rnatilishini ta'minlash korrupsiya va boshqa byurokratik illatlarni barham topishiga imkon yaratadi»².

¹ Dincer O. & Johnston M. Political Culture and Corruption Issues in State Politics: A New Measure of Corruption Issues and a Test of Relationships to Political Culture.// Publius: The Journal of Federalism. 2016. – P.47.

² Xolmanova D. Fuqarolik jamiyati institutlarining korrupsiyaga qarshi kurashish mexanizmining tashkiliy-huquqiy asoslari// O'zbekiston qonunchiligi tahlili. 2016 №3.-B.9-11.

Shuningdek, ommaviy axborot vositalari korrupsiyaga qarshi kurashishda kuchli qurol hisoblanadi. Ular korrupsiya holatlarini fosh etish, jamoatchilik fikrini shakllantirish orqali korrupsiyaga qarshi kurashishda muhim rol o'ynaydilar. Bu borada jurnalistlarning huquqiy himoyasini kuchaytirish, ularga korrupsiya holatlarini yoritishda erkinlik berish lozim.

O'zbekistonda korrupsiyaga qarshi kurashishda milliy va umuminsoniy qadriyatlardan samarali foydalanish jamiyatimizda ushbu illatga qarshi kurashning muhim ma'naviy asosini tashkil etadi. Tarixan o'zbek xalqi adolat, halollik, poklik, mehr-oqibat, vijdonlilik kabi yuksak axloqiy qadriyatlarni e'zozlab kelgan. Bu qadriyatlar xalqimizning mental xususiyatlariga chuqur singib ketgan bo'lib, asrlar davomida avloddan-avlodga o'tib kelmoqda.

Adabiyotlar ro'yxati

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 2 fevraldagi "Korrupsiyaga qarshi kurashish chora-tadbirlarini kuchaytirish to'g'risida"gi PF-4947-son Farmoni.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 29 iyundagi "Korrupsiyaga qarshi kurashish sohasida davlat siyosatini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-6013-son Farmoni.
3. Mavlyanov Sh. Jamoatchilik nazoratini kuchaytirish omili sifatida, mamlakat yoshlarining siyosiy va huquqiy madaniyatini yanada oshirishning o'ziga xos jihatlari// Academic Research In Educational Sciences, Volume 2 | Issue 5 | 2021. -B.987-994.
4. Korrupsiyaga qarshi kurashish.// Mas'ul muharrir: A.Sh. Bekmurodov: – Toshkent: "Akademiya", 2022. – B.34 b.
5. Abdullaeva M. Xalq ta'limi sohasida korrupsiyaning oldini olish tushunchasi, maqsad va vazifalari// Jamiyat va innovatsiyalar – Общество и инновации – Society and innovations. Special Issue – 06 (2023).-B.211-221.
6. Алмонд Г., Верба С. Гражданская культура. Политические установки и демократия в пяти странах. — М.: Мысль, 1992. — 416 с.
7. Хантингтон С. Политический порядок в меняющихся обществах. — М.: Прогресс, 2004. - 480 с.
8. Dincer O. & Johnston M. Political Culture and Corruption Issues in State Politics: A New Measure of Corruption Issues and a Test of Relationships to Political Culture.// Publius: The Journal of Federalism. 2016. – P.47.
9. Xolmanova D. Fuqarolik jamiyati institutlarining korrupsiyaga qarshi kurashish mexanizmining tashkiliy-huquqiy asoslari// O'zbekiston qonunchiligi tahlili. 2016 №3.-B.9-11.

СОВЕТ ТУЗУМИ ИНҚИРОЗИ ШАРОИТИДА ЎЗБЕКИСТОН ССРДАГИ ИЖТИМОЙ-СИЁСИЙ ЖАРАЁНЛАР (1970 ЙИЛЛАРНИНГ ОХИРИ – 1985 ЙИЛЛАР)

<https://zenodo.org/records/17727285>

*Б. Пасилов,
Низомий номидаги Ўзбекистон миллий
педагогика университети доценти, т.ф.н.*

Аннотация. Мақолада 1970-йилларнинг охири ва 1985-йиллар оралиғидаги Ўзбекистон ССРда юз берган ижтимоий-сиёсий жараёнлар таҳлил қилинган. Асосий эътибор совет тузумининг инқирози, унинг иқтисодий ва мафкуравий таназзули, жамиятда пайдо бўлган ижтимоий зиддиятлар ҳамда миллий онг уйғониши жараёнларига қаратилган. Шунингдек, Ўзбекистондаги раҳбар кадрлар сиёсати, “пахта иши” деб ном олган сиёсий жараён ва унинг аҳоли онига таъсири таҳлил этилган. Мақолада тарихий манбалар, архив материаллари ва илмий тадқиқотлар асосида совет тизимининг таназзулининг ички сабаблари ёритилган. Шу орқали Ўзбекистон мустақилликка эришиш остонасидаги сиёсий муҳит ва ижтимоий кайфият илмий жиҳатдан асослаб берилган.

Калит сўзлар: Совет тузumi, инқироз, ижтимоий жараёнлар, миллий сиёсат, “пахта иши”, тоталитар тизим, Ўзбекистон ССР.

Abstract. The article analyzes the socio-political processes that took place in the Uzbek SSR between the late 1970s and 1985. The focus is on the crisis of the Soviet system, its economic and ideological decline, the emergence of social contradictions, and the awakening of national consciousness. It also examines the personnel policy in Uzbekistan, the political campaign known as the “Cotton Affair,” and its impact on public consciousness. Based on historical sources, archival materials, and scholarly studies, the article reveals the internal causes of the collapse of the Soviet system. Thus, it provides a scientific explanation of the political atmosphere and social attitudes in Uzbekistan on the eve of independence.

Keywords: Soviet system, crisis, social processes, national policy, “Cotton Affair,” totalitarian regime, Uzbek SSR.

1970 йилларнинг охири -1980-йилларнинг бошларида совет тарихининг аввалги даврларидагидек, Ўзбекистон Коммунистик партияси республикадаги асосий сиёсий куч бўлиб қолаверди. Республика Компартияси КПССнинг таркибий қисми ўлароқ, “етақчи сиёсий куч” сифатида нафақат қонун чиқарувчи органлар ва ижроия ҳокимият, ижтимоий ташкилотлар фаолиятини назорат қилишни давом эттирди, балки халқ хўжалигининг барча соҳаларини бошқариб, жамият ҳаётида кечаётган ижтимоий-сиёсий жараёнларга ҳар томонлама таъсир ўтказди.

Советлар, касаба уюшмалари ва комсомол каби ижтимоий-сиёсий ташкилотлар, шаклан мустақил ташкилотлар саналса-да, асли амалиётда улар коммунистик партия томонидан илгари сурилган кўрсатма ва вазифаларини бажарарди. Ўзбекистон Коммунистик партияси мазкур ташкилотларда ишлаётган ўз аъзолари орқали улар устидан сиёсий раҳбарликни амалга оширар эди.

Бу даврда жамиятнинг ижтимоий-сиёсий ва маданий ҳаётини мафкуралаштириш янада кучайди. Ўзбекистондаги ижтимоий-сиёсий ва маданий жараёнлар сиёсий тус кучли акс этиб, улар батамом КПСС мафкурасига хизмат қилишга бўйсундирилган эди. Ижтимоий-сиёсий ҳаётнинг барча жабҳаси Ўзбекистон Компартиясининг қатъий назорати остида эди. Партия органлари республиканинг маданият ва илм-фан соҳаси ходимларига тўғридан-тўғри кўрсатмалар берарди. Улар адабиёт ва санъат намоёндаларига “марксча-ленинча билимга эга бўлиб, ўз фаолиятларида унга оғишмай амал қилишлари учун “социалистик маданиятнинг” халқчиллик ва партиявийлик байроғини баланд кўтаришларини” шарт қилиб қўйган эди.¹

Компартиянинг раҳбарлик роли юридик жиҳатдан асосий қонуний ҳужжатлар – СССР Конституцияси² ва Ўзбекистон ССР Конституциясида³ мустаҳкамлаб қўйилган эди. Гарчи Советлар мазкур ҳужжатларда қонун чиқарувчи орган сифатида белгиланган бўлса-да, уларнинг фаолияти батамом Коммунистик партиянинг директивалари, қарор ва кўрсатмалари асосида юритилар эди. Мавжуд вазият тақозоси билан Советлар, ижрои қўмиталар, касаба уюшмалари, комсомол ва бошқа ижтимоий-сиёсий ташкилотлар ўзларининг амалий фаолиятларида партия органларининг қарор ва дастурларига оғишмай амал қилар эдилар.

Совет ҳокимиятининг илк даврида шаклланган амалиёт давом этиб, партия органлари қонун чиқарувчи органларга тўғридан-тўғри кўрсатмалар берарди, чунки совет сиёсий тузуми айнан ушбу тамойилга асосланган эди. Компартия томонидан директив тартибда Советларга “бошқарув органлари устидан назорат фаолиятини ошириб бориш, мансабдор шахслар ва барча даражадаги хўжалик раҳбарлари фаолиятини талабчанлик билан баҳолаш, ҳуқуқ тартиботни мустаҳкамлаш ва қонунлар нуфузини оширишга эришишни таъминлаш” каби буйруқлар берилган⁴.

Аммо, амалда эса, куч ишлатиш министрликлари ва маҳкамалар ҳамда раҳбар коммунистлар советлар назоратидан четда қолиб кетарди, чунки партия комитетлари барча органлар, шу жумладан советлардаги раҳбар кадрларни танлаш ва лавозимларга тайинлаш билан шуғуланарди⁵. Шу боисдан ҳам фақатгина партия аъзоларигина совет органларининг раҳбарлари бўлиши мумкин эди холос. Советлар раҳбарлари эса ўз навбатида аввалом бор уларни

¹ Коммунистическая партия Узбекистана в резолюциях и решениях съездов и пленумов ЦК. Том 4. Ташкент. Узбекистан. 1988. С. 153.

² Қаранг: Конституция (Основной закон) СССР. М.: Политиздат, 1978.

³ Қаранг: Конституция (Основной закон) Узбекской ССР. Ташкент: Узбекистан, 1978.

⁴ КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898–1988). Т. 14. 1981–1984. М.: Политиздат, 1987. сс. 507–508.

⁵ КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898–1988). Т. 14. 1981–1984.

тайинлаган партия юқори органлари, яъни уларнинг раҳбарлари олдида маъсул (подотчетны) бўлиб, уларга ҳисобот бериб турарди.

1980-йилларнинг бошлари Ўзбекистон тарихида мураккаб ва зиддиятларга тўла давр бўлди. 1983 йилнинг ноябрида республикани деярли йигирма йил бошқариб келган Ўзбекистон КП МҚнинг биринчи секретари Ш.Р. Рашидов вафот этди. 1960-1970-йиллар давомида юз берган ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳаётдаги кўплаб ижобий ўзгаришлар унинг номи билан боғлиқ эди. Унинг ўлимидан сўнг Ўзбекистон КП МҚ биринчи секретари қилиб И.Б. Усмонхўжаев сайланди¹. Айнан у раҳбар бўлган даврда Ўзбекистонда республика ва ўзбек халқига қарши қаратилган Марказнинг кенг кўламли қатағон сиёсати авж олди. 1984 йилнинг 23 июнида бўлиб ўтган Ўзбекистон Компартияси МҚ XVI Пленумида ва унинг қарорларида республикада “қонунчиликни” ўрнатиш учун кураш куллаб-қувватланди.

Мазкур Пленум қарорларида “салбий кўринишларга қарши курашни бўшаштириб бўлмаслиги тўғрисидаги КПСС МҚнинг бир неча бор огоҳлантиришига қарамай, айрим партия, совет, касаба уюшма, комсомол ташкилотлари, маъмурий ва хўжалик органлари социалистик мулкнинг талон-тарож қилиниши, порахўрлик, олиб-сотарлик, ...кўзбўмачилик, кўшиб ёзишларнинг олдини олишда қатъиятсизлик ва сусткашликка йўл қўйганликлари намоён бўлганлиги” таъкидланди². Шунингдек ушбу ҳужжатда “...либерализм, шахсий таркибни тарбиялашдаги жиддий камчиликлар қонунни ҳимоя қилувчи органларга ҳам хосдир. Айрим партия қўмиталари, халқ депутатлари советларининг ижрои қўмиталари ўзларини обрўсизлантирган айрим раҳбар ходимларни жавобгарликдан озод қилишга ҳаракат қилмоқдалар. Бундай амалиёт аксилижтимоий характерга эга бўлиб, ... кадрлар тизимини издан чиқармоқда” каби салбий ҳолатлар қайд этилган³.

Шундай қилиб, Марказ томонидан Ўзбекистонга ва миллий кадрларга нисбатан қатағон чораларини кучайтирилиши Ўзбекистон КП МҚнинг XVI Пленуми томонидан маъқулланди. И.Б. Усмонхўжаев бошчилигидаги Ўзбекистон сиёсий раҳбарияти Марказнинг партия органлари, прокуратураси, ИИВ тазйиқига қарши тура олмади. 1983 йилдаёқ “Ўзбекистонда адолат ва қонунчиликни ўрнатиш учун” СССР Бош Прокуратурасининг Т. Гдлян ва В. Иванов бошчилигидаги тергов гуруҳи ташкил этилиб, республикага жўнатилди.

Аслида эса бу тергов гуруҳи барча тоифадаги мансабдор раҳбарларга, уларнинг қариндошларига, республиканинг оддий одамларига нисбатан Марказда ўйлаб топилган “пахта иши”, яъни “ўзбек иши” бўйича суд жараёни остида қонунсизликни авж олдирди. Ўзбекистонда беш йилдан зиёдроқ давом этган бу тергов гуруҳининг фаолияти натижасида 70 киши жиноий жавобгарликка тортилиб, 19та иш судга оширилиб, 40 киши судланди⁴.

Гдлян ва Ивановларнинг тергов гуруҳи айбдорлар сафини кенгайтириш мақсадида порахўрлик бўйича асоссиз айблов амалиётини кенг жорий этиб,

¹ Правда Востока. 1983, 4 ноября.

² Ўзбекистон Республикаси Президенти администрацияси архиви. Ф. 58, рўйхат. 356, иш. 7, в. 8.

³ Ўзбекистон Республикаси Президенти администрацияси архиви. Ф. 58, рўйхат. 356, иш. 7, вв. 8-9.

⁴ Правда Востока. 1990, 10 мая.

гумон қилинган шахсларни ва гувоҳларни ноқонуний ҳибсга олиш, дўқ-пўписа, кўрқитиш йўли билан “айбини тан олувчи кўрсатмалар” беришга мажбур қилди. Улар ҳибсга олинганларни ҳақорат қилиб, уларнинг инсоний қадр-қимматларини паймол қилишди ва ўлим жазоси билан кўрқитишди.

Авваллари Ўзбекистонда ишламаган, ўзбек халқининг ўзига хос хусусияти, урф-одати ва ҳаёт тарзи ҳақида тасаввурга эга бўлмаган, аммо махсус ваколатларга эгаси бўлган 200 кишидан иборат терговчилар гуруҳи фаолияти устидан раҳбарлик ва назорат қилишда СССР Прокуратурасидан алоҳида диққат-эътибор талаб этиларди. Айни пайтда, республиканинг олий мансабдор шахсларининг “жиноий фаолиятини” тергов қилиш ҳақида гап борарди. Аммо, фаолиятлари қонунчиликка қатъий роия қилишдан иборат бўлиши лозим бўлган Гдлян ва Иванов гуруҳининг қонунга зид усуллари айнан СССР Бош Прокуратурасидаги бош прокурор ўринбосарлари Катусов ва Побежимовлар каби айрим раҳбарлар томонидан қўллаб-қувватланди. “Ўзбек миллионерлари яширган жойдан” тергов гуруҳи томонидан олиб қўйган қиммат-баҳо буюмлар ва пуллар эса телеведение кўрсатуви учун бир хонага жойлаштирилди.

Ўзбекистондаги маъмурий буйруқбозлик тизимининг нуқсонли жиҳатлари ва КПСС миллий сиёсатининг самарасизлиги кадрлар сиёсатини амалга оширишда ва Марказнинг республикадаги миллий кадрларга бўлган муносабатида намоён бўлди.

1980-йилларнинг бошларидаги Ўзбекистон КПнинг XX съездида кадрлаш билан ишлаш масалалари кўриб чиқилиб, унда “хўжалик ва маданий қурилиш жабҳаларини ўзида чуқур билим ҳамда юксак партиявийликни мужассам этган интизомли раҳбарлар билан мустаҳкамлаш... Партия, давлат ва режали иқтисод интизомига қатъий роия қилиш ва топширилган вазифани бажаришда уларнинг шахсий масъулиятини ошириш” каби вазифалар илгари сурилди¹.

Кадрлар сиёсатидаги ҳолат ва муаммолар 1981 йилнинг май ойида бўлиб ўтган Ўзбекистон КП МҚнинг пленумида ҳам муҳокама этилди. Унда республика раҳбарияти ижтимоий-сиёсий ҳаётнинг бу соҳадаги айрим салбий жиҳатларигагина эътибор қаратди: “...партиянинг айрим вилоят қўмиталари, шаҳар қўмиталари, район қўмиталари, бошланғич ташкилотлари кадрларни сушт ўрганмоқдалар, уларни масъул лавозимларга тайинлашда хатоларга йўл қўймоқдалар, партия ва давлат интизомини бузаётган раҳбарларга нисбатан муросасозликка бормоқдалар”.²

Аммо уч йилдан кейин, Ўзбекистон Компартиясининг кадрлар сиёсати тоталитар Марказнинг тўғридан-тўғри кўрсатмаси билан республика КП МҚнинг XVI пленумида (1984 йил, июнь) қаттиқ танқид остига олинди. Бу пленумда “сўнгги йилларда Ўзбекистонда жиддий камчиликларга йўл қўйилганлиги ва кадрлар сиёсатида кўпол хатолар мавжуд эканлиги, дабдабавозлик, ўз-ўзини мақташ муҳити вужудга келганлиги, қонунчиликни

¹ Коммунистическая партия Узбекистана в резолюциях и решениях съездов и пленумов ЦК. Том 4. Ташкент. Узбекистан. – Т. 4. сс. 154-155.

² Коммунистическая партия Узбекистана в резолюциях и решениях съездов и пленумов ЦК. Том 4. Ташкент. Узбекистан. С. 163.

бузиш кенг кулоч ёйганлиги, порахўрлик ва бошқа кўринишдаги салбий ҳолатлар” юз берганлиги таъкидланди.¹

Ўзбекистон сиёсий раҳбарияти салбий кўринишларнинг сабабларини таҳлил эта туриб, асосли равишда “республиканинг иқтисодий, сиёсий ва маданий ҳаётида партия раҳбарлигида йўл қўйилган жиддий хатолар ва адашишларга кўплаб муаммоларни ечиш амалиётида жорий қилинган юзакичилик (субъективизм) натижасидагина йўл қўйилиши мумкин эди, ... раҳбар ходимларни жой-жойига қўйиш эса, баъзида ишчанлик салоҳиятига қараб эмас, балки шахсий садоқатига, яқинлигига ёки қариндошлик муносабатларига, ҳамюртлигига қараб амалга оширилган”лигини кўрсатиб ўтди². Ишбот сифатида айрим далиллар келтирилиб, Бухоро, Қашқадарё, Наманган, Жиззах ва бошқа айрим вилоятларнинг партия ташкилотларида ошна-оғайнгарчилик (протекционизм), лаганбардорлик, хушомадгўйлик шароитида кадрлар масаласи ҳал қилинганлиги кўрсатиб ўтилди³.

Амалда эса кадрлар сиёсатидаги салбий кўринишлар нафақат Ўзбекистонга, балки бутун СССРга, шу жумладан КПСС МҚ ва собиқ Иттифоқнинг бошқа сиёсий институтларига ҳам хос эди.

Иккинчидан, “кадрларни танлаш тарбиялаш ва жой-жойига қўйиш ленинча тамойили”, деб номланмиш сиёсат авваломбор иттифоқдош республикалардаги миллий, айниқса юқори ва ўрта бўғиндаги кадрларга нисбатан ишончсизликка асосланган эди. Шу боис ҳам амалиётда бирор бир партиявий меъёрлар ёки қонунчилик ҳужжатлари билан белгилаб қўйилмаган тартиб мавжуд эди. Унга кўра, миллий иттифоқдош республикалардаги иккинчи шахс доим рус ёки ҳеч бўлмаганда славян миллатига мансуб шахслардан бўлиб, улар иттифоқ марказининг “кўзи ва қулоқлари” эди.

Шундай қилиб, ҳокимиятнинг марказий органлари тарафидан маҳаллий миллий кадрларга нисбатан муайян ишончсизлик мавжуд эди.

Ўзбекистон миллий кадрларига нисбатан Марказ томонидан бўлган ишончсизлик, айниқса, Ш.Р.Рашидов бошқарувидан кейин, яъни республика КП МҚга И.Б.Усмонхўжаев раҳбарлик қилган даврда яққол намоён бўлди. Москва ва Ленинграддан, шунингдек Россия, Украина ва Белоруссиянинг турли минтақаларидан Ўзбекистонга ҳокимият органларининг олий ва ўрта бўғинига ва халқ хўжалигининг турли соҳаларига мансуб катта миқдордаги партия, совет, хўжалик кадрлари, суд, прокуратура ва милиция ходимлари юборилди. Уларнинг аксарият қисми нафақат Ўзбекистондаги шароит билан таниш, балки ўзбек халқи, бу ердаги маҳаллий аҳолининг урф-одатлари ҳақида тасаввурга ҳам эга бўлмаган шахслар эди. Лекин шунга қарамай, республикага кадрларнинг катта “десанти” ташланди.

Ўзбекистон КП МҚнинг биринчи секретари И.Б.Усмонхўжаев бошчилигидаги республиканинг иродасиз раҳбарлари миллий кадрларга

¹ Коммунистическая партия Узбекистана в резолюциях и решениях съездов и пленумов ЦК. Том 4. Ташкент. Узбекистан. – С.252-253

² Коммунистическая партия Узбекистана в резолюциях и решениях съездов и пленумов ЦК. Том 4. Ташкент. Узбекистан. – С. 255.

³ Коммунистическая партия Узбекистана в резолюциях и решениях съездов и пленумов ЦК. Том 4. Ташкент. Узбекистан. – С. 255.

нисбатан ишончсизликка ўзларининг эътирозларини билдириш, шунингдек республика шаънини камситилишига тўсқинлик қилиш ўрнига, аксинча, КПСС МҚдан Ўзбекистонга марказий аппарат, РСФСР ва бошқа республикаларнинг йирик партия ташкилотларидан партия, совет ходимларини йўллаш амалиётини давом эттиришни қатъян талаб қила бошладилар. Ўрта бўғин раҳбарлар заҳирасини яратиш мақсадида марказий шаҳарлар ва СССРнинг бошқа республикаларидаги техник олий ўқув юртларида мутахассисларнинг амалиёт ўташи ва ўқишини кенгайтиришни, шунингдек, Ўзбекистонга ишлаш учун юборилаётган ёш мутахассислар сонини кўпайтиришга кўмаклашишни сўради¹.

Аммо Ўзбекистон сиёсий раҳбарияти фаолиятида аниқ-равшан позиция, ирода бирлиги бўлмагани, шу фаолиятнинг бўшлиғи республикага қимматга тушди. Биринчи раҳбарларнинг йўл қўйиб бериши сабабли бу ерда ўзига хос “пинҳоний кабинет” таркиб топди ва у куч ишлатиб, тазйиқ ўтказиш ва орқаворотдан тухмат қилиш йўли билан республиканинг чинакам манфаатларига мутлақо алоқаси бўлмаган авантюристлик қарорларни юкледи.

Маҳаллий кадрлар ва бошқа минтақалардан жўнатилган кадрларнинг сунъий тарзда кучайтирилган қарама-қаршилиғи тузатиб бўлмайдиган сиёсий ва маънавий зарар етказди. Бошқа минтақалардан жўнатилган кадрларнинг баъзилари республика эҳтиёжлари ва кулфатларига ҳамдард бўлиш у ёқда турсин, балки партия, совет ва ҳуқуқни муҳофаза қилиш органлари ўзларининг раҳбар лавозимларига тайинланишларини ўзбошимчалик қилиш учун берилган ёрлик (мандат) деб қабул қилдилар. Халқнинг жуда бой тарихи ва маданиятини, ўлканинг ўзига хос ноёб хусусиятларини билмаган ва билишни ҳам истамаган бу одамлар республика ҳаётини босиб-янчиб, қинғир ўзанга солишга киришдилар”².

И.Б. Усмонхўжаев бошчилигидаги Ўзбекистон сиёсий раҳбарияти мавжуд салбий кўринишларни ўзидан соқит қилиш учун республиканинг собиқ раҳбари Ш. Рашидовни айбдор қилди: – “Ўзбекистон КП МҚнинг собиқ биринчи котиби Ш. Рашидов айби билан партия комитетларида, республикани ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг барча даражадаги раҳбариятида нуқсонли иш юритиш услуби ўрнатилиб, танқид эътиборсиз қолдирилди ва ўз-ўзини танқид қилиш йўқ эди. Партия ҳаётининг меъёрларидан, ижтимоий адолатдан ва совет қонунлари талабларидан қўпол чекинишларга қатъий баҳо берилмади.

Кадрларни бамаслаҳат, ленинча тамойил бўйича ишчанлиги, сиёсий ва ахлоқий сифатларига қараб танлаш ва жой-жойига қўйиш ўрнини қариндошлик, ҳамюртлик, шахсий содиқлик ва баъзан ғараз ниятлар эгаллаб, жиддий хатоларга йўл қўйилди...”³.

Кейинчалик, Ўзбекистон тарихи ва Рашидов фаолиятининг мураккаб даври билан боғлиқ бўлган ижтимоий-сиёсий жараёнларга Ўзбекистон раҳбарияти томонидан қуйидагича баҳо берилди: “Ҳамиша тарихнинг ҳар қандай бурилиш

¹ Коммунистическая партия Узбекистана в резолюциях и решениях съездов и пленумов ЦК. Том 4. Ташкент. Узбекистан. . . сс. 404-405.

² Правда Востока. 5 июня 1990г.; Каримов И. Ўзбекистон мустақилликка эришиш оstonасида. – Тошкент: Ўзбекистон, 2011. –бб. 176-177.

³ Коммунистическая партия Узбекистана в резолюциях и решениях съездов и пленумов ЦК. Том 4. Ташкент. Узбекистан... сс. 402-403.

паллаларида ҳам босиқ-вазминлик, холислик ва масъулият зарур. 60-80-йилларда содир бўлган барча воқеаларни айрим шахсларнинг айби билан бўлган эди, деб ўчириб ташлаш ва худди шу асосда ўша даврда, ҳамма нарсаси бир хил нохуш бўлган эди, чаплаб ташлаш мумкин эмас”¹.

“Шароф Рашидов фаолиятига баҳо беришда худди ана шу позициялардан ёндашиш лозим бўлади. У биз эндиликда турғунлик йиллари деб атаётган даврда, қарийб чорак аср мобайнида республикага раҳбарлик қилиб яшади ва ишлади.

Агар олий адолат мавжуд бўлса, бизнинг эътиқодимизга кўра, халқ фикри олий ҳақиқатдир, худди ана шу адолат, худди ана шу ҳақиқат, ўша кишининг номи билан боғлиқ бўлган, республика ҳаётидаги ўзгаришларда катта аҳамиятга эга бўлган улкан ўзгаришларни рад эта олмайди. Тўғри, ўша даврда хўжакўрсинчилик ва рапортбозлик, дабдаба ва кўзбўямачилик, ошна-оғайнигарчилик ва фитна ҳам авж олган эди.

Хўш, айнан Рашидов ўша барча воқеаларнинг асосчиси бўлган эдими? Ва бугун биз яқдиллик билан қоралаётган иллатлар фақат унинг ўзигагина хос бўлганми? Ахир, худди шундай ҳодисалар бошқа республикалар ва минтақаларда ҳам рўй бермаганмиди?

Брежнев ва унинг атрофидаги шахсларнинг масъулиятини ҳам унутмаслигимиз керак.

Биз Рашидов номи билан боғлиқ бўлган барча салбий нарсаларни қоралаймиз. Бу салбий нарсалар биз учун мақбул эмас. Ўтмишнинг бу иллатидан покланишимиз керак. Бусиз олға қараб ҳаракат қила олмаймиз.

Шу билан бир қаторда, ўша даврдаги қилмишларни эндиликда ҳаётдан кўз юмган битта шахснинг ўзигагина боғлаб қўя олмаймиз. Боз устига Рашидовни бугун фош этаётганларнинг аксарияти ўша вақтлар анча баланд лавозимларда у билан бирга ишлаган эди Шундай экан, ҳозир унинг номини сотишга йўл қўйиб бўлмайди”².

Таъкидлаш жоизки, бу каби салбий кўринишлар билан боғлиқ бўлган ижтимоий-сиёсий жараёнлар совет тоталитар бошқарув шаклининг маҳсули, сиёсий тузумнинг нуқсонлари бўлган эди.

Умуман, 1970 йилларнинг охири -1985 йиллардаги ижтимоий-сиёсий жараёнларни баҳолашда, бу даврдаги айрим шахсларнинг ўз лавозимларини суистемол қилиши билан боғлиқ воқеаларда бир одамни айблаб, шу асосда мазкур даврда рўй берган ҳамма жараёнларни салбий ҳодисалар сифатида ўчириб ташлай олмаймиз. Ижтимоий-сиёсий ва маданий ҳаётда юз берган салбий ҳолатларга қарамай, Ўзбекистон халқлари яратувчанлик меҳнати билан банд бўлиб, одамлар ўз оилалари фароғати ва республика фаровонлиги учун меҳнат қилишиб, Ўзбекистоннинг иқтисодий ва маданий салоҳиятини кўпайтириб боришган.

Мазкур даврда Марказнинг Ўзбекистонга нисбатан ўтказган зуғуми шунингдек маънавий ҳаётда ҳам ўз аксини топди. 1980-йилларнинг ўрталарида

¹Правда Востока. 24 июня. 1990г.; Каримов И. Ўзбекистон мустақилликка эришиш оstonасида. – Тошкент: Ўзбекистон, 2011. –Б. 185.

² Каримов И. Ўзбекистон мустақилликка эришиш оstonасида. – Тошкент: Ўзбекистон, 2011. –бб. 185-186.

аҳоли ҳаётида “илғор анъана, урф-одат ва маросимларни” қарор топтириш шиори остида миллий, диний анъаналар ва қадриятларга қарши навбатдаги кампания бошланди. Жумладан, Ўзбекистон Компартияси МКнинг қарорида Ўзбекистон Компартияси МКнинг биринчи котиби И. Усмонхўжаевнинг “социалистик турмуш тарзи меъёри ва тамойилларидан жиддий оғиш, уни бартараф этиш ва республика аҳолиси ҳаётига илғор анъана, урф-одат ва маросимларни тадбиқ этиш тўғрисидаги” маълумотномаси маъқулланди.¹ Ушбу маълумотномада у “социалистик турмуш тарзи меъёри ва тамойилларидан жиддий оғиш”га қарши курашни кучайтиришни талаб қилди.

Мазкур қарорга мувофиқ, Ўзбекистон Компартияси МК ҳокимият органлари, министрликлар ва маҳкамалар, ижодий уюшмаларга партия, совет, касаба уюшмалари ва бошқа ташкилотларнинг сайёи-ҳаракатларини “социалистик турмуш тарзи, аксилижтимоий кўриниш, коммунистик ахлоқ ва ҳуқққа бегона бўлган оғишларни бартараф этишга қатъий” сафарбар қилиш юклатилди.

“Совет дафн этиш маросими”ни тадбиқ этиш мақсадида барча қабристонлар қошида жамоат маросим комиссиялари ташкил этилиб, улар бу қарорнинг бажарилишини қаттиқ назорат остига олдилар.

Натижада халқ урф-одатлари, анъаналари, маданиятига нисбатан травля кенг қулоч ёйиб, она тилининг қўлланилиш доираси сунъий равишда чекланди. Хатто кейинги вақтларда мавжуд бўлган ва миллий анъаналардан узоқда бўлган графика (ёзув) ҳам қайсидир маънода қаноатлантирмади ва уни модернизациялашга ҳаракат қилинди. Хатто миллий кийим ҳам танқид остига олинди. Вазият шу даражага етиб бордики, одамлар халқ анъаналарига мос тўйлар ўтказишга, қариндошларини дафн этишга ҳам қўрқиб қолишди².

Шундай қилиб, 1980-йилларнинг ўрталарида Марказнинг ўзбек халқининг миллий қадриятлари, диний урфларига қарши қаратилган сиёсати кучайиб борди.

Адабиётлар

1. Каримов И.А. Ўзбекистон мустақилликка эришиш оstonасида. – Т.: Ўзбекистон, 2011. – 352 б.
2. Абдуллаев Қ. Совет тузуми ва миллий сиёсат муаммолари. – Т.: Фан, 2000. – 278 б.
3. Пулатов М. Шароф Рашидов: шахс ва давр. – Т.: Академнашр, 2014. – 240 б.

¹ Коммунистическая партия Узбекистана в резолюциях и решениях съездов и пленумов ЦК. Том 4. Ташкент. Узбекистан. сс. 350-351.

² Правда Востока. 4 июня 1990 г.

QADIMGI TURKIY BITIGLARDA GAP TUZILISHI VA SINTAKTIK BIRLIKLAR TIZIMI

<https://zenodo.org/records/17727310>

Gavhar RAHMATOVA,
Oriental universiteti Tillar-1 kafedrası mudiri,
filol.f.f.d. (PhD), dotsent

Annotatsiya. Qadimgi turkiy yozma yodgorliklarda gap tuzilishi, uning grammatik asoslari va sintaktik birliklar tizimi til tarixining muhim bosqichlarini yoritadi. Ushbu maqolada Orxon-Enasoy bitiglaridagi sodda gaplarning shakl va mazmun xususiyatlari, ularning tarkibiy komponentlari, ega-kesim munosabatlari hamda ikkinchi darajali bo‘laklarning grammatik ifodalanish vositalari tahlil qilingan. Misollar asosida qadimgi turkiy tildagi gapning tarkibiy tuzilishi va uning hozirgi turkiy tillarga ta’siri ko‘rsatib o‘tilgan.

Kalit so‘zlar: qadimgi turkiy tili, Orxon bitiklari, sodda gap, sintaktik birlik, ega, kesim, tarixiy lingvistika.

Abstract. The structure of sentences, their grammatical foundations, and the system of syntactic units in ancient Turkic written monuments reveal important stages in the history of the language. This article analyzes the formal and semantic features of simple sentences in the Orkhon-Enisei inscriptions, their structural components, subject-predicate relations, and the grammatical means of expressing secondary parts of the sentence. Based on examples, the syntactic structure of sentences in the ancient Turkic language and their influence on modern Turkic languages are discussed.

Keywords: Ancient Turkic language, Orkhon inscriptions, simple sentence, syntactic unit, subject, predicate, historical linguistics.

Qadimgi turkiy yozma yodgorliklar, xususan, Bilga xoqon, Kultegin, To‘nyuquq bitiglarida gap tuzilishi o‘ziga xos sintaktik qonuniyatlarga bo‘ysunadi. Gaplar qisqa, lo‘nda, lekin semantik jihatdan to‘liq bo‘lib, davlat, urush, sadoqat, ajdodlar ruhi kabi ma’nolarni ifodalaydi.

Ko‘k turk davrida rasmiy matnlar aniq qolipda boshlangan. Masalan, Bilga xoqon bitigida quyidagi unvon bilan boshlanadi: *Täŋri-täg täŋri yaratmış Türk Bilgä qağan sabim*. Bu gap uchta asosiy komponentdan iborat:

Täŋri-täg täŋri yaratmış – yaratuvchining e’tirofi;

Türk Bilgä qağan – sohibining ismi va unvoni;

sabim – “so‘zim”, “farmonim” ma’nosidagi predikativ bo‘lak.

Ushbu tuzilma qadimgi turkiy sintaksisda gapning yetakchi modeli sifatida namoyon bo‘ladi. Unda so‘z tartibi qat’iy: sifat + ot + fe’l shakli + egalik qo‘shimchasi.

Bu bir tomondan, matnning rasmiy-uslubiy xarakterini, ikkinchi tomondan esa sintaktik barqarorlikni ta'minlagan.

Qadimgi turkiy tilda sodda gaplar ikki ko'rinishda uchraydi: yig'iq gaplar (bir asosli) va yoyiq gaplar (ikkinchi darajali bo'laklari bilan kengaygan).

Yig'iq gaplar: *Bilgä qağan ölti* – «Bilga xoqon vafot etdi». Ega + kesimdan tashkil topgan. Gapda aniqllovchi yoki hol yo'q.

Täŋri yaratmış – «Tangri yaratgan». Bu yerda fe'l sifatdash shaklida kelib, predikativ vazifani bajaradi.

Yoyiq gaplar: *Tabğaç bodun sabi süčig, ağısı yımşaq ärmis* – «Tabg'ach xalqining so'zi shirin, ipagi yumshoq ekan». Bu gapda ikki predikativ markaz (kesim) mavjud, har biri o'ziga tegishli aniqllovchi va to'ldiruvchi bilan bog'langan.

Kün yämä, tün yämä yälü bardimiz – «Kunduz ham, tun ham yelib bordik». Hol so'z turkumi orqali ifodalangan (ravishli birlik).

Qadimgi turkiy matnlarda ega ko'pincha ot, olmosh yoki fe'l shakllari orqali ifodalangan. Ot orqali: *Türk bodun Tabğaçqa körür ärti* – «Turk xalqi Tabg'achga qaram edi». Olmosh orqali: *Özüm Tabğaç älinä qilintim* – «O'zim Tabg'ach elida voyaga yetdim». Fe'l shakli orqali: *Bilgäsi, çabäsi bän-ök ärtim* – «Bilimdoni, sarkardasi men edim».

Kesim esa asosan fe'l yoki ot asosli bo'ladi: a) fe'l asosli: *Täŋri yarlıqaduğın üčün qağan olurtum* – «Tangri yorliqagani uchun xoqon bo'ldim»; b) ot asosli: *Bilgä Toñuquq bän* – «Men Bilga To'nyuquqman».

Qadimgi turkiy tilda aniqllovchi, to'ldiruvchi va holning ishtiroki gapni mazmunan kengaytirgan, lekin tuzilma lo'ndaligini buzmagani.

Aniqllovchi: *Čölgi az äri bultum* – «Cho'llik kam kishini topdim». To'ldiruvchi: *Oğuzda antan körüg kälti* – «O'g'uzdan josus qaytdi».

Hol: *Qırqızığ uqa basdımız* – «Qirg'izni to'satdan bosdik».

Bu holatlar qadimgi turkiy tilda fe'lning dinamikligi va harakat yo'nalishini aniq ko'rsatib bergan.

Qadimgi turkiy matnlarda har bir gap kompozitsion jihatdan mustaqil bo'lib, ko'pincha quyidagi struktura kuzatiladi: boshlama – yaratuvchi, nasab yoki sabab bayoni (*Täŋri yaratmış...*); asosiy qism – voqea yoki harakat tasviri (*qağan olurtum, bardimiz*); xulosa – ibrat yoki nasihat (*bunča bodunuğ qop itdim* – «Shuncha xalqni shod etdim»). Bu uch qismli kompozitsiya qadimgi turkiy nutq madaniyatining yuqori darajada shakllanganini bildiradi.

Kül tigin ölürti, bodun saqınčda ärti – «Kultegin vafot etdi, xalq qayg'uda edi.» → bu yerda ölürti (kesim) va bodun (ega) sintaktik bog'lanishda turib, ikki predikativ markaz hosil qilgan.

Täŋri teg täŋri yaratmış qağan sabım – «Ko'kdek Tangri yaratgan xoqon so'zim» → bu gapda yaratmış sifatdash shaklida kelib, ot bilan bog'lanib, aniqllovchi vazifasini bajargan.

Kün batsig, tün tägsig yoq ermis – «Kun botmay, tun tushmaydi ekan». → bu yerda vaqt holi kün, tün so'zlari orqali ifodalangan.

Qadimgi turkiy yozma yodgorliklardagi sodda gaplar sintaktik tuzilma jihatidan ixcham, lekin semantik jihatdan chuqurdir. Gap bo‘laklari deyarli barcha so‘z turkumlari orqali ifodalangan bo‘lib, ular o‘zaro qat’iy tartibda joylashadi. Ayniqsa, ega va kesimning o‘zaro uyg‘unligi, hol va to‘ldiruvchilarning o‘rinli ishlatilishi qadimgi turkiy tildagi sintaktik intizom va badiiy ifoda an‘analarining ildizlarini ko‘rsatadi. Qadimgi turkiy sintaksis bugungi o‘zbek tilidagi sodda gaplarning grammatik modelini belgilagan muhim manba bo‘lib qolmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Содиқов, Қ. Кўк турк битиклари: матн ва унинг тарихий талқини. – Тошкент, 2004.
2. Содиқов, Қ. Қадимги туркий тил. – Тошкент, 2009.
3. Clauson, G. An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish. – Oxford: Clarendon Press, 1972.
4. Tekin, T. Orhon Yazıtları: Kök Tigin, Bilge Kağan, Tunyukuk. – Ankara: Türk Dil Kurumu, 2003.

ASPECT OF TRANSLATING PROCESS

<https://zenodo.org/records/17727317>

Boboyeva Madina,
PhD, associate professor, Oriental University

Abstract. This article provides a systematic account of the translating process as one of the central problems of translation theory, emphasizing its cognitive, linguistic, and methodological dimensions. Translation is presented as a dual mental activity of comprehension and verbalization, which, due to its non-observable nature, is explained through theoretical models. The discussion examines three major frameworks: the *situational model*, which interprets translation as mediation through extra-linguistic reality; the *semantic–transformational model*, formulated by E. Nida, which conceptualizes translation as a three-stage sequence of analysis, transfer, and synthesis; and the *semantic model*, which assumes universal “deep” categories shared across languages. These models are shown to function not only as explanatory tools but also as practical procedures in translator training.

Keywords: translation theory, translating process, situational model, semantic–transformational model, semantic model, equivalence, lexical problems, phraseological problems, grammatical problems, translation strategies.

Annotatsiya. Ushbu maqola tarjimashunoslik nazariyasining markaziy masalalaridan biri sifatida tizimli tahlil qiladi hamda uning kognitiv, lingvistik va metodologik xususiyatlariga alohida e’tibor qaratadi. Tarjima tushunish va ifodalashdan iborat ikki bosqichli aqliy faoliyat sifatida talqin qilinadi. Ushbu jarayon bevosita kuzatib bo‘lmasligi sababli, u nazariy modellardan foydalanish orqali izohlanadi. Bu maqolada uchta asosiy modellarda ifodalanadi: *holat modeli*, u tarjimani ekstralingvistik voqelik orqali vositachilik sifatida ko‘radi; E. Nida tomonidan ishlab chiqilgan *semantik–transformatsion model*, u tarjimani tahlil, transfer va sintezdan iborat uch bosqichli jarayon sifatida tavsiflaydi; hamda *semantik model*, u tillararo umumiy “chuqur” kategoriyalarning mavjudligini nazarda tutadi. Mazkur modellarning nafaqat tushuntirish vositasi, balki tarjimonlarni tayyorlashda amaliy qo‘llanma sifatidagi ahamiyati ham asoslab beriladi.

Kalit so‘zlar: tarjima nazariyasi, tarjima jarayoni, situatsion model, semantik–transformatsion model, semantik model, ekvivalentlik, leksik muammolar, frazeologik muammolar, grammatik muammolar, tarjima strategiyalari.

Description of the translating process is one of the major tasks of the translation theory. Here we deal with the dynamic aspects of translation trying to understand how the translator performs the transfer operation from the source text to the target text. Psychologically viewed, the translating process must needs include two mental process understanding and verbalization. First, the translator understands the contents of the source text, that is, reduces the information it contains to his own mental program then he develops this program into the target text. The problem is that these mental processes

are not directly observable and we do not know much of what that program is that development operation are performed. That's what translating process has to be describing in some indirect way. The translation theory achieves this aim by postulating a number of translation models.

A model is a conventional representation of the translating process describing mental operations by which the source text or some part of it may be translated irrespective of whether these operations are actually performed by the translator. It may describe the translating process either in a general form or by listing a number of specific operations through which the process can, in part, be realized.

The existing models of the translating process are, in fact, based on the same assumptions which we considered in discussing the problem of equivalence, namely, the situational model is based on the identity of the translations described in the original text and in the translation, and semantic – transformational model postulates the similarity of basic notions and nuclear structures in different languages [1].

These postulates are supposed to explain the dynamic aspects of translation. In other words, it is presumed that the translator actually makes a mental travel from the original to some interlingua level of equivalence and further on to the text of translation.

In the situational model this intermediate level is extra linguistic. It is described reality, the facts of life that are represented by the verbal description. The process of translating presumably consists in the translator getting beyond the original text to the actual situation described in it. This is the first step of the process, i.e. the break - through to the situation. The second step is for the translator to describe this situation in the target language. Thus the process goes from the text in one language through the extra linguistic situation to the text in another language. The translator first understands what the originally is about and then says "the same things" in the target language.

A different approach was used by E. Nida who suggested that the translating process may be described as a series of transformations. The transformational model postulates that in any two languages there is a number of nuclear structures which are fully equivalent to each other. Each language has an area of equivalence in respect to the other language. It is presumed that the translator does the translating in three transformational strokes.

1. the stage of analysis – he transforms the original structures into the nuclear structures, i.e. he performs transformation within the source language.

2. the stage of translation proper – he replace the source language nuclear structures, with the equivalent nuclear structures in the target language.

3. the stage of synthesis – he develops the latter into the terminal structures in the text of translation.

Thus if the English sentence "It is very strange this domination of our intellect by our digestive organs" (J.K. Jerome) is translated into Russian as "Странно, до какой степени пищеварительные органы властвуют над нашим рассудком" we presume that the structures "domination of our intellect" and "domination by our digestive organs" were first reduced to the nuclear structures "organs dominate" and they dominate intellect respectively. Then they were replaced by the equivalent Russian

structures “органы властвуют” and “они властвуют над нашим рассудком”, after which the nuclear structures were transformed into the final Russian variant.

A similar approach can be used to describe the translation of semantic units. The semantic model postulates the existence of the “deep” semantic categories common to the source language and the target language. It is presumed that the translator first reduces the semantic units of the original to these basic semantic categories and then expresses the appropriate notions by the semantic units of the target language. Thus if he comes across the sentence “John is proud owner of a new car”, he is first to realize that it actually means that “John has a new car”, and that “he is proud because of that”. After transferring these basic ideas to Russian and converting them to the semantically acceptable phrases he will get the translation “У Джона (есть) новая машина, которой он очень гордится”.

In describing the process of translating we can explain the obtained variants as the result of the translator applying one or all of these models of action. This does not mean that a translation is actually made through the stages suggested by these models. There are not, however, just abstract schemes. Training translators we may teach them to use these models as practical tools. Coming across a specific problem in the source text the translator should classify it as situational, structural or semantic and try to solve it by resorting to the appropriate procedure. If, for instance, in the sentence “he is a poor sleeper” the translator sees that the attributive group cannot be directly transferred into Russian, he finds that the transformational model will do the trick for him here and transform the attributive group into a verb – adverb phrase: “он плохо спит”.

The type of operation is identified by comparing the initial and the final texts. The first group of operations is characterized by imitation of the form of a word or of a collocation. In the first case the translator tries to represent the pronunciation or the spelling of the foreign word with the target language letters.

In the second case the translator creates a blueprint collocation in the target language by using a loan translation. This results in such forms as “*мозговой трест*” (brain trust), “*работа по правилам*” (work to rule).

The second group of operations includes all types of lexical transformations involving certain semantic changes. As a result, the meaning of a word or word combination in the source text may be made more specific, more general or somewhat modified as a way to discovering an appropriate equivalent in the target language. The choice of a more specific word in translation which gives a more detailed description of the idea that does the word in the English – Russian translating process. English often makes use of general terms to describe very definite objects or actions. The following sentence refers to a frightened woman trying to hide from an intruder who had suddenly burst into the room where she was pensively looking into the fire:

My mother had left her chair in her agitation, and gone behind it in the corner.

An attempt to use regular Russian equivalents for such general English verbs as “to leave” and “to go” will produce a ludicrous Russian phrase like this: “*Матушка оставила своё кресло и пошла за него в угол*”.

The third group of translating procedures comprises all types of transformations involving units of the source language grammar. The translator may solve his problems by preserving the syntactic structure of the source text and using the analogous the

target language grammatical forms or “a word-for-word” translation. This may be called “a zero transformation”.

There are three types of difficulties of translation. They are : lexical, phraseological and grammatical problems.

Lexical problems of translation - due to the semantic features of language the meaning of words, their usage, ability to combine with other words, associations awakened by them, the “place” they hold in the lexical systems of a language do not concur for the most part. All the same “ideas” through the means of expression differ. As it is impossible to embrace all the cases of semantic differences between two languages, we shall restrict this course to the most typical features. The principal types of lexical correspondences between two languages are as follows:

I. Complete correspondences.

II. Partial correspondences.

III. The absence of correspondences.

Phraseological problems of translation - translating a phraseological unit is not an easy matter as it depends on several factors: different combinability of words, homonymy, synonymy, of phraseological units and presence of falsely identical units, which makes it necessary to take into account of the context. Besides, a large number of phraseological units have a stylistic – expressive component in meaning, which usually has a specific national feature. The afore-cited determines the necessity to get acquainted with the main principles of the general theory of phraseology. Any type of phraseological unit can be presented as a definite micro-system. In the process of translating phraseological units functional adequate linguistic units are selected by comparing two specific linguistic principles. These principles reveal elements of likeness and distinction. Certain parts of these systems may correspond in form and content or have no adequacy. The main types of phraseological conformities are as follows:

I. Complete conformities

II. Partial conformities

III. Absence of conformities

Complete conformities are rarely met with:

1) black frost (phraseme) - *qora sovuq* /- *сильный мороз*

2) To bring oil to fire (idiom) - *alangaga yog‘ quymoq* /- *подлить масло в огонь*

Partial conformities of phraseological units in two languages assume lexical, grammatical and lexico-grammatical differences with identify of meaning and style. Many English phraseological units have no phraseological conformities in Uzbek and Russian. In the first instance this concerns phraseological units based on relay.

Grammatical problems of translation - every language has a specific system which differs from that of any other. This is all the more so with respect to English, Uzbek and Russian, whose grammatical systems are typologically and genetically heterogenous. English and Russian belong to the Germanic and Slavonic group respectively of the Indo – European family of languages; The Uzbek language pertains to the Turkic group of the Altaic family. As to grammar the principal means of expression in languages possessing an analytical character is the order of words (through all the four basic grammatical means – grammatical inflections, function

words – are found any language) [2]. The other two means are of secondary importance. The grammatical inflections are the principals means used in such language as Russian and Uzbek, though the rest of grammatical means are also used but they are of less frequency than the grammatical inflections. In English the order of words is fixed. The model of simple declarative sentences in this language is as follows: Subject – predicate. This means that the subject is placed in the first place and the predicate in the second position. If the predicate is expressed by a transitive verb, then in the third position we find the object. Any violation of this order of words brings about a change of the meaning [3].

In conclusion, let us recall that any word may become equivalent – lacking if the particular context makes it impossible to use its regular equivalent and forces the translator to resort to some semantic transformation.

Translating equivalent – lacking words call for a good deal of ingenuity and imagination on the part of the translator who should be well trained to use the appropriate semantic transformations, whenever, necessary. At the same time, he must be prepared to look for new ways of solving his problems.

REFERENCES:

1. Буранов. Ж. Б. Инглиз ва Ўзбек тиллари киесий грамматикаси. – Т., 1973. 87-бет.
2. Саломов Г. Таржима асослари. – Т., 1976. 106 – 108 б.
3. V.N. Komissarov. A.L. Korolova. A manual of translation from English into Russian. 1990 p 30.
4. Ghazala H. Translation as Problems and Solutions (4th ed). Syria: Dar El Kalem El-Arabi. 1995
5. Munday J. Introducing Translation Studies: Theories and Applications. New York: Routledge. 2001.

SA'DIY SHEROZIY "GULISTON" ASARINING O'ZBEK TILIDAGI TARJIMALARI TARIXI VA ULARNING MA'NAVIY-AHAMIYATI

<https://zenodo.org/records/17727324>

*Turdiyev Jahongir,
Oriental universiteti Tillar-1 kafedrası dotsenti, PhD*

Annotatsiya: Fors-tojik adabiyotining yirik namoyandasi Sa'diy Sheroziy ijodining durdonasi "Guliston" asarining o'zbek tiliga tarjimalari, ularning tarixiy bosqichlari va badiiy hamda ilmiy ahamiyati tahlil qilinadi. Tarjimalar o'zbek adabiyoti va ma'naviyat tarixida tutgan o'rni bilan ahamiyatlidir.

Kalit so'zlar: Sa'diy Sheroziy, "Guliston", tarjima, mulla Murodxo'ja, ma'naviyat, ta'lim-tarbiya.

Abstract. The article analyzes the Uzbek translations of "Gulistan," the masterpiece of the great representative of Persian-Tajik literature Saadi Shirazi, focusing on their historical stages, artistic features, and scholarly significance. These translations hold great importance for their role in the history of Uzbek literature and spiritual culture.

Keywords: Saadi Shirazi, "Gulistan," translation, Mulla Murodkhoja, spirituality, education and upbringing.

Kirish. Sa'diy Sheroziy o'zining teran falsafiy mushohadalari, insonparvarlik g'oyalari, axloqiy pand-nasihatlariga boy asarlari bilan jahon adabiyotining yirik siymosiga aylangan. Uning "Guliston" asari — nafaqat fors-tojik adabiyoti, balki butun musulmon Sharqi madaniyatining bebaho durdonasidir.

Sa'diy o'z asarini yaratgan davr — XIII asrning o'rtalari, ya'ni insoniyat tarixida siyosiy beqarorlik, ijtimoiy adolatsizlik kuchaygan bir zamon edi. Ana shunday sharoitda u "Guliston" orqali jamiyatni ezgulikka, halollikka, adolat va insofga chorlagan. Shu bois asar o'z zamonidan o'tib, har bir davr uchun dolzarb ma'naviy dasturga aylandi.

"Guliston"ning o'zbek tiliga tarjima qilinishi esa alohida ilmiy va madaniy hodisa hisoblanadi. Chunki bu tarjimalar orqali nafaqat fors-tojik adabiy merosi o'zbek xalqiga yaqinlashtirildi, balki o'zbek adabiy tili, uslubiy tafakkuri va tarjima madaniyati ham boyidi. Tarjimalar asarda mujassam ma'naviy-axloqiy g'oyalarni xalq ongiga singdirish, yosh avlodni insonparvarlik va odob-axloq ruhida tarbiyalashda muhim vosita bo'lib xizmat qildi.

"Guliston" asarining o'zbek tilidagi tarjimalari, ularning yaratilish tarixi, badiiy va ilmiy xususiyatlari, tarjimonlarning maqsad va uslublari tahlil qilinganda, Sayfi Saroyi, Mulla Murodxo'ja Solihxo'ja o'g'li, G'afur G'ulom kabi tarjimonlarning hissasi yaqqol ko'zga tashlanadi.

Asosiy qism. Sa'diy Sheroziy (Mushrifiddin ibn Muslihiddin ibn Abdulloh) - XIII asr fors-tojik adabiyotining yirik vakili bo'lib, "Guliston" va "Bo'ston" asarlari bilan jahon adabiyoti xazinasiga beqiyos hissa qo'shgan. Uning "Guliston" asari 1258-yilda yozilgan bo'lib, sakkiz bobdan iborat pandnoma sifatida ma'naviy-axloqiy kamolotga xizmat qiladi. Asardagi hikmat va qissalar insonni ezgulik, mehnatsevarlik, halollik va ilmga intilish ruhida tarbiyalaydi.

"Guliston" o'z davridayoq xalq orasida mashhur bo'lgan, o'nlab lug'at va sharhlar yozilgan, madrasalarda asosiy axloq darsligi sifatida o'qitilgan. Asar XVII asrdan boshlab Yevropa tillariga tarjima qilina boshlangan bo'lib, fransuzcha (1634), nemischa (1635), keyinchalik ruscha va boshqa ko'plab tillarda nashr qilingan.

O'zbek tiliga tarjimalar tarixi esa XIV asr oxiriga borib taqaladi. 1391–1392-yillarda Sayfi Saroyi tomonidan "Guliston bit-turkiy" nomi bilan ijodiy tarjima amalga oshirilgan. Keyinchalik XIX asrda Ogahiy, XX asrda esa Murodxo'ja Solihxo'ja o'g'li, G'afur G'ulom, Shoislom Shomuhamedov, Rustam Komilovlar tomonidan tarjimalar yaratilgan.

Mulla Murodxo'janing 1909-yilda Toshkentda nashr etilgan "Shavqi Gulistoni musavvar" asari ilmiy-tanqidiy asosda tayyorlangan bo'lib, "Guliston"ning eng to'liq o'zbekcha talqinidir. Unda asliyat va tarjima yonma-yon berilgan, forsiy va arabiy iboralarga izohlar yozilgan, shuningdek asar rasmlar bilan bezatilgan. Tarjimonning maqsadi asarni maktab va madrasa o'quvchilari uchun soddalashtirib, tushunarli qilish bo'lgan. Shu sababli ushbu tarjima badiiy emas, balki filologik (ilmiy) xarakterga ega.

"Guliston"dagi hikoyatlar bugungi kunda ham dolzarbligini yo'qotmagan. Unda inson mehnatsevarligi, rostgo'ylik, ilmga hurmat, yosh avlod tarbiyasi kabi umuminsoniy qadriyatlar kuylanadi. Sa'diy "Kimga yoshlikda berilmas odob, ulg'aygach, bo'ladi baxtsiz" deya tarbiyaning erta yoshdan boshlanishi zarurligini uqtiradi.

Xulosa. Sa'diy Sheroziy "Guliston" asari orqali butun insoniyatni ezgulik, insonparvarlik va ma'naviy poklikka da'vat etgan. Uning o'zbek tilidagi tarjimalari, xususan Mulla Murodxo'ja tomonidan yaratilgan "Shavqi Guliston" nafaqat adabiy, balki ma'rifiy meros sifatida ham katta ahamiyat kasb etadi. Bugungi kunda ham bu asar yoshlarni axloqiy yetuklikka, milliy qadriyatlarimizga sadoqat ruhida tarbiyalashda muhim manba bo'lib xizmat qilmoqda.

Adabiyotlar ro'yxati

1. Sa'diy Sheroziy. *Guliston*. Tehron, 1258.
2. Sayfi Saroyi. *Guliston bit-turkiy*. XIV asr qo'lyozmalari.
3. Mulla Murodxo'ja Solihxo'ja o'g'li. *Shavqi Gulistoni musavvar*. Toshkent, 1909.
4. Jumaniyoz Sharipov. *O'zbekistonda tarjima tarixidan*. Toshkent: Fan, 1965.

ПУТИ РАЗВИТИЯ НАЦИОНАЛЬНОГО САМОСОЗНАНИЯ В ПРОЦЕССЕ ВОСПИТАНИЯ И ОБУЧЕНИЯ

<https://zenodo.org/records/17727346>

*Сарвар Ислахи,
Президент международной общественной организации Türk Eli*

Аннотация. В статье рассматриваются пути развития национального самосознания в процессе воспитания и обучения нового поколения. Автор подчеркивает необходимость сохранения и переосмысления тюркской идентичности через восстановление исторической памяти, культурных ценностей и философских основ тюркского мира. Особое внимание уделено вопросам взаимоотношения тюркской культуры с исламской и западной цивилизациями, необходимости формирования самостоятельной тюркской системы образования и мышления. Отмечается важность перехода от копирования чужих моделей к развитию собственной культурно-образовательной парадигмы, основанной на национальных традициях и духовных ценностях.

Ключевые слова: тюркская идентичность, национальное самосознание, образование, культура, исламская цивилизация, западная цивилизация, саморазвитие, философия тюркского мира.

Abstract. The article explores the development paths of national self-awareness through education and upbringing of the younger generation. The author emphasizes the importance of preserving and reinterpreting Turkic identity by reviving historical memory, cultural values, and the philosophical foundations of the Turkic world. Special attention is given to the relationship between Turkic culture and both Islamic and Western civilizations, as well as the need to establish an independent Turkic educational and intellectual system. The paper calls for a shift from imitation of foreign models to self-development based on national traditions and spiritual values, ensuring the unity and cultural integrity of the Turkic nations.

Keywords: Turkic identity, national self-awareness, education, culture, Islamic civilization, Western civilization, self-development, Turkic philosophy.

Сегодня на новое поколение интеллектуалов и ученых ложится большая ответственность за развитие национального самосознания.

Невозможно сохранить тюркскую мыслительную систему без истории и культуры народа.

Чтобы развивать и сохранить тюркскую идентичность, нам необходимо обратить внимание на следующее:

1. Тюркская история должна быть переоценена с точки зрения тюркской культуры, должна быть написана общая история, которая должна преподаваться как обязательный курс в школах и в высших учебных заведениях. Нельзя

поддаваться влиянию искаженных историй зарубежных исследователей, нужно опираться только на свои первоисточники.

2. Тюркская цивилизация является основной альтернативой западной цивилизации, поэтому ее нужно рассматривать как ядро мировой мыслительной системы.

3. Тюркская система обучения и воспитания имеет не меньшую ценность, чем система обучения и воспитания Запада и Востока, в частности Индии, арабов и других народов.

К сожалению, до сих пор нам не удалось систематизировать тюркскую философию, равно, как и тюркскую культуру.

4. Существует острая необходимость в изучении общих и частных аспектов тюркской мысли об атеизме и исламе, так как высказываются мысли о том, что тюркскость и ислам, противоположны друг другу, и то, что религия ислама препятствует развитию тюркскости.

5. В последние столетия тюркская культура стала рассматриваться, скорее, как часть исламской цивилизации, поэтому тюркская цивилизация не смогла адекватно раскрыть свои особенности в понимании исламской цивилизации средневековья. Тюркский народ, принявший ислам в средние века, приравнивал свою национальную культуру к своим верованиям и трактовал все свои достижения как часть исламской цивилизации.

Поскольку с момента первоначального влияния ислама, тюрки называли себя «мусульманами», не придавая значения национальности, которая составляет титул нашей благородной национальности.

Вера нации в любую религию не требует уничтожения ее прошлого или существующей цивилизации, а лишь добавляет ей новый смысл. В этом плане ислам принимается как религиозное убеждение, но это убеждение превратило тюрков в полуарабов в рамках исламской морали, и полувропейцев в развитии технологий.

Тюркский мир принял ислам, но основывался на национальной культуре.

Проблемой было то, что тюркский мир оставаясь под влиянием исламской цивилизации, тяготел к западной цивилизации.

В западной цивилизации для тюркского мира была привлекательна толерантность и либерализм, тогда как исламская цивилизация была привлекательной с точки зрения духовных ценностей» морали, консерватизма и духовности. Тюрки искали выход в примирении исламской и христианской цивилизации.

Необходимо определить, в какой степени и в каких случаях были заимствованы и освоены иностранные ценности в тюркской культуре.

В воспитании и обучении нового поколения, необходимо обратить особое внимание на то, что существование одной этнической группы людей с одной и той же историей и культурой - являются одной национальностью, в данном случае нет национального меньшинства.

Язык и литература, история и культура одного из тюркских народов являются историей, культурой, языком и литературой всех тюркских народов.

Необходимо воспитать новое поколение, интегрированное в языковое, культурное и образовательное пространство тюркского мира, изменить образ мышления нового поколения и научить думать по-новому.

Нужно перейти от модели копирования к модели саморазвития.

В воспитании нового поколения необходимо сохранение ценностей народа, который служит гарантом самосохранения и объединения, создавая единую культуру и развитие в соответствии с требованием новой политической и общественной жизни народа.

Литература:

1. Гасанов, А. Г. *Тюркская цивилизация: истоки, развитие, современность*. — Баку: Элм, 2014. — 256 с.
2. Ниязметов, Ш. Н. *Философия тюркского мира и национальное самосознание*. — Ташкент: Академнашр, 2018. — 312 с.
3. Ислахи, С. *Türk Eli ve milli kimlik meseleleri*. — Анкара: Türk Ocakları Yay., 2021. — 184 с.
4. Ходжаев, Б. Х. *Культурная идентичность и духовные ценности народов Центральной Азии*. — Ташкент: Фан, 2017. — 278 с.
5. Бахтияров, Р. И. *Тюркская мыслительная система: традиции и новаторство*. — Алматы: Қазақ университеті, 2019. — 230 с.
6. Kafesoğlu, İ. *Türk Milli Kültürü*. — İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2018. — 415 s.

O'QUVCHILARDA KITOBXONLIK MADANIYATINI RIVOJLANTIRISHNING PEDAGOGIK IMKONIYATLARI

<https://zenodo.org/records/17731536>

Shomurodov Jamshid Olimboy o'g'li,
Oriental universiteti Uzluksiz ta'lim pedagogikasi kafedrası
dotsent v.b. p.f.f.d., PhD
jamshidshomurodov@772gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada o'quvchilarda kitobxonlik madaniyatini rivojlantirishning pedagogik imkoniyatlari, kitobxonlik madaniyati shaxsning bilim doirasi, intellektual salohiyati va mustaqil fikrlashini shakllantiruvchi muhim omil sifatida talqin qilinishi haqidagi bilimlar yoritilgan. Shuning bilan bir qatorda o'quvchilarda kitob o'qishga bo'lgan qiziqishni oshirish, o'qilgan matndan to'g'ri xulosa chiqarish, o'quvchilarda kitobxonlik madaniyatini rivojlantirish orqali ularda ma'naviy dunyoqarashni tarkib toptirishga oid fikrlar bayon etilgan.

Kalit so'zlar: *kitobxonlik madaniyati, pedagogik imkoniyatlar, shaxs, o'quvchi, ma'naviy tarbiya, ta'lim jarayoni, yoshlar ma'naviyati, idrok.*

Annotation. This article covers the knowledge of the pedagogical possibilities of the development of the culture of reading in readers, the interpretation of the culture of reading as an important factor forming the circle of knowledge, intellectual potential and independent thinking of the individual. In addition to this, readers have views on the formation of a spiritual worldview by increasing interest in reading books, drawing accurate conclusions from the text read, developing a reading culture in readers.

Keywords: *reading culture, pedagogical opportunities, personality, reader, spiritual education, educational process, youth spirituality, perception.*

Bugungi kunda yoshlarimizning kitobxonlik madaniyatini shakllantirish va rivojlantirish orqali ularning ma'naviy olamini boyitishda kitob ulkan ta'sirga ega ekanligi mamlakatimiz prezidenti Sh.M. Mirziyoyevning fikrida yaqqol namoyon bo'ladi: "Men shunga aminman, kitobsiz taraqqiyotga, yuksak ma'naviyatga erishib bo'lmaydi. Kitob o'qimagan odamning ham, millatning ham kelajagi yo'q... Otabobolarimizdan qolgan yaxshi an'analarni davom ettirib, navoiyxonlik, boburxonlik, mashrabxonlik kechalari o'tkazsak, kerak bo'lsa, badiiy asarlarni televidenie orqali o'qitishni yo'lga qo'ysak"¹ Bugungi shiddatli va murakkab globallashuv davrida yuzaga kelayotgan turli mafkuraviy tahdidlarga qarshi kurashda yoshlarning kitobxonlik madaniyatini yanada yuksaltirish eng muhim masaladir. Vatanimizning barqaror taraqqiyoti uchun yoshlarning mavjud intellektual salohiyatini kuchaytirishga ongli yondashuvni shakllantirish, ularning shaxsiy mas'uliyati va tashabbuskorligini jadallashtirish katta ahamiyatga egadir. Insonning shaxsiy mas'uliyati,

¹ Мирзиёев Ш.М. Мамлакатимизнинг жавоҳир хазинаси Унинг ўзи. Буюк келажакимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга курашимиз.-Т.: Ўзбекистон, 2017.-Б.114.

tashabbuskorligi hamda fidoiylilik fazilatlarini esa Vatanni chin dildan sevishdan, vatanparvarlikdan kuch oladi. Prezidentimiz Sh.Mirziyoyev “Har qanday davlat siyosatining asosini vatanparvarlik tarbiyasi tashkil etadi. Vatanparvarlikning harakatlantiruvchi kuchi esa odamlarning ma’naviy dunyosi, intellektual salohiyati, kitob mutolaasi ularning hayotida qanchalik muhim o‘rin tutishi bilan o‘lchanadi” deya ta’kidlagan.

Shuningdek, Prezidentimiz Sh.M.Mirziyoyev tomonidan yoshlar orasida kitobxonlikga bo‘lgan qiziqishlarini yanada orttirish uchun barcha imkoniyatlar, shart-sharoitlar yaratilgan. Shu jumladan, “Yoshlar ma’naviyatini yuksaltirish va ularning bo‘sh vaqtlarini mazmunli tashkil etish bo‘yicha 5 ta muhim tashabbus” doirasida ilgari surilgan g‘oyalarida ham kitobxonlikni keng targ‘ib qilish bo‘yicha tizimli ishlarni amalga oshirish vazifalari belgilanib, yoshlarni internet manbalaridagi zararli xurujlardan asrash, ularni axborot texnologiyalaridan unumli foydalanishga o‘rgatish masalalariga ham alohida ahamiyat qaratilgan.

Inson kitob o‘qisa u ko‘p ma’lumotlarga ega bo‘ladi. Kitob xamisha insoniyat uchun ma’naviy boylik, qudrat timsoli bo‘lib kelgan. Kitoblar biz uchun eng katta ma’naviy meros, porloq kelajak sari eltuvchi yo‘l xisoblanadi. Kitob o‘qishdan to‘xtagan har bir inson albatta to‘g‘ri fikirlashdan xam to‘xtaydi. Lekin ming afsuski bugungi kunda ko‘p yoshlarimizni kitobga bo‘lgan qiziqishi juda ham sust. Sababi yoshlarning aksariyati global axborot oqimi manbalaridan me’yordan ortiq foydalanishida namoyon bo‘lmoqda.

Turli davrlarda yashab ijod qilgan ajdodlarimiz tomonidan yaratilgan asarlardagi hayotiy xaqiqatlar, pand-u nasihatlar yoshlar uchun tarbiyaviy vosita sifatida xizmat qilib kelmoqda. Bu xaqiqatlar kitobdagi matn orqali o‘quvchi-yoshlar ongiga yetib boradi. Masalan, maqollar, rivoyatlar katta pedagogik imkoniyatlarga ega bo‘lib, yoshlarni salbiy hatti-harakatlardan saqlanishga undaydi. Aynan xalq maqollari ezgulikning ahamiyatini lo‘nda qilib ifodalab berishga xizmat qiladi. Shuning uchun ham maqollarda ifodalangan pedagogik fikrlar tarbiyaviy qadriyat sifatida yosh avlodni xalq donishmandligi maxsuli bilan yaqindan tanishtirishga xizmat qilib kelmoqda. Obrazli ifodalar yordamida yomonlik va yovuzlikni kitobxon ko‘z o‘ngida gavdalandiradi. Masalan, “Qozonga yaqinlashsang, qorasi yuqar, yomonga yaqinlashsang – balosi”. Bu kabi o‘quv materiallarini o‘qib o‘rganish orqali kitobxonlik madaniyatining shakllanishi natijasida o‘quvchilarda matnni o‘qib, idrok qilish layoqati rivojlanadi.

Kitobxonlik madaniyati bu insonning kitob o‘qishga bo‘lgan munosabati, kitoblardan to‘g‘ri va samarali foydalanish, uni tushunib idrok eta olishi, o‘qish odati va saviyasini anglatadi. Kitobni tushunib, uning mazmun mohiyatini anglab o‘qish muhim ahamiyatga ega. Kitobxonlik madaniyati o‘qimishlilikning muhim belgisi hisoblanadi¹. Har qanday kitobni tushunib, anglab o‘qish esa o‘qimishlilik va umummadaniy kompetensiyalarni shakllantirishga ko‘maklashadi. Kitobxonlik madaniy-intellektual rivojlanish omili bo‘lish bilan bir qatorda xordiq chiqarish, asarda aks etgan voqelikdan zavqlanish manbai hamdir. Shu ma’noda kitob insonni estetik

¹ Shomurodov J. PROSPECTS FOR THE USING PEDAGOGICAL TECHNOLOGIES IN THE DEVELOPMENT OF STUDENTS' COGNITIVE THINKING //Science and innovation. – 2023. – T. 2. – №. B9. – C. 71-75.

tarbiyalash vositasi hisoblanadi. Kitobxon bo'lish uchun u yoki bu kasb egasi bo'lish shart emas. Har bir inson kitob bilan muloqotga kirisha olishi lozim. Kundalik xayotning muayyan qismini kitob mutolaasiga sarflash orqali inson o'zi va farzandlarining ma'naviy-intellektual salohiyatini rivojlantirishga muvaffaq bo'ladi. Ko'pincha, insonlar duch kelgan kitobni o'qiyveradilar. Uning mazmun mohiyati esa kishilar, ayniqsa yoshlar ruxiyati, xulq-atvoriga turlicha ta'sir ko'rsatadi. Ota-onalar va pedagoglar birinchi navbatda o'quvchi va talaba-yoshlarda kitob o'qish madaniyatini to'g'ri shakllantirishlari kerak.

O'quvchilarda kitobga bo'lgan qiziqish aslida oiladan boshlanishi kerak. Insonda kitobga bo'lgan mehr oilada ota-ona, bobo-buvilarning farzandlariga kitob o'qishga o'rgatishi va birgalikda kitobni mutoala qilish yordamida qiziqishlari yuzaga keladi. O'quvchilarni kitobxonlikka o'rgatish nafaqat ota-onalar, pedagoglar, balki jamiyatimizning barcha ziyolilari oldida turgan muhim vazifalardan biridir. Buning uchun yoshlar ongiga kitob har bir insonning ma'naviy dunyoqarashini yuksaltiruvchi asosiy vosita ekanligini yetkazish lozim.

Har bir kitobxon uchun kitobdan olingan bilimlar kelajakda uning hayot yo'lini to'g'ri tanlashiga, uchraydigan qiyinchiliklarni yengib o'tishida katta yordam beradi¹. Kitob o'qigan inson odamlar bilan muloqot qilishga, bilimdonlikga, maqsad sari harakat qilishga va albatta muvaffaqiyatlarga erishishiga, so'z boyligi oshishiga, to'g'ri fikrlashga hamda har qanday uchraydigan qiyin vaziyatlarda yechimni topishga yordam beradi.

Taniqli adib Herman Hessi kitob mutolaasi haqida quyidagi fikrlarni keltiradi: «o'qimishli bo'lish haqida qayg'urgan, hordiq chiqarish, vaqt o'tkazishni istagan kitobxon undagi qalbni poklovchi, kishini ruhlantiruvchi qandaydir noma'lum bir kuchni his qiladi. Biroq bu kuchni aniq tasavvur etib baholay olmaydi. Bunday kitobxon tibbiyotdan mutlaqo bexabar bemorga o'xshaydi, ya'ni aynan qaysi dori kerakligini tushunmasdan, har bir qutichadagidan tatib ko'ra boshlaydi².

Faylasuf Lebbon esa: «Ota-bobolarimiz kitob topishga qiynalar edilar, hozir esa biz kitob tanlashga qiynalamiz. Kitob o'qish, mutolaa qilish uchun juda ziyrak bo'lmoq kerak» deb ta'kidlaydi. Uzluksiz ta'limning har bir bosqichida o'quvchi-yoshlarning yoshi, psixologik xususiyatlari, o'zlashtirish imkoniyatlarini inobatga olib, o'quv predmetlarining xususiyatidan kelib chiqib, o'quvchilarning qalbi va ongini turli zararli g'oya va mafkuralar ta'siridan ximoya qilish, shuningdek, ilmiy-ommabop, badiiy-g'oyaviy mazmunga ega bo'lgan asarlarni o'qishga qiziqishlarini muntazam oshirib borish maqsadida o'quvchi-yoshlar o'rtasida kitobxonlik madaniyatini keng targ'ib qilish bugungi kunning dolzarb masalasidir. Shuning uchun ham barcha ziyolilar o'z faoliyatlari davomida kitobni madaniy ehtiyojlarni qondiruvchi asosiy vosita sifatida targ'ib qilishga intilishlari talab qilinadi.

O'quvchilarda kitob o'qish madaniyatini shakllantirishda ularning yosh xususiyatlari, dunyoqarashi, ma'naviy rivojlanish ehtiyojlarini alohida hisobga olish maqsadga muvofiq hisoblanadi. Misol uchun umumiy o'rta ta'limning boshlang'ich sinf o'quvchilarida kitob o'qish madaniyatini shakllantirishda tavsiya etiladigan milliy,

¹ Абдулла Авлоний танланган асарлар 2 жилдлик, 2-жилд Тошкент “Маънавият”-1998.

² Herman Hesse *Cho'l bo'risi (Der Steppenwolf)* Yangi Asr Avlodi 2023-yil. 256 bet.

badiiy-g'oyaviy mazmunga boy bo'lgan asarlarni o'qishga, ularning mazmun mohiyatini idrok etishga o'rgatish kitob o'qish madaniyatini tarkib toptirish bilan bir qatorda o'quvchilarning ma'naviy hamda estetik tarbiyasini rivojlantirishga xizmat qiladi. Ushbu jarayonda quyidagilarga tayaniladi:

- xalq og'zaki ijodi namunalari: ertak, masal, rivoyat, dostonlarda aks etgan milliy va umuminsoniy qadriyatlar, hamjihatlik, bag'rikenglik, mardlik tushunchalari aks ettirilgan qaxramonlar qiyofasi orqali ularda insoniylik tushunchalarni singdirish;

- milliy ertak qahramonlari orqali halollik, rostgo'ylik, vijdonlilik, mexnatsevarlik, odamiylik kabi fazilatlarni shakllantirish;

- o'quvchilarni kitob o'qishga o'rgatish orqali go'zallikka muhabbat uyg'otish, undan zavqlanish, yovuzlikdan nafratlanish tuyg'usi rivojlanadi. Bu orqali o'quvchilarda nafosat tarbiyasi tarkib topadi.

O'quvchilarning tanlangan badiy asar yoki ilmiy-nazariy o'quv materiallarining matn mazmunini o'zlashtirganlik darajalarini aniqlash uchun o'qituvchilar yetarli bilim va pedagogik tajribaga ega bo'lishlari kerak. Pedagoglar o'quvchilarning kitoblardagi mavzu matnini mutolaa qilishlariga yaqindan ko'maklashishlari zarur. Buning uchun birinchi navbatda ular o'quvchilar mutolaa qilayotgan kitoblarning mazmun mohiyati bilan tanish bo'lishlari talab qilinadi.

Xulosa qilib aytganda o'quvchi-yoshlarning hayot bilan uyg'unlashuvini ta'minlashda kitobxonlik madaniyati muhim ahamiyatga egadir. Kitobni o'qib zavqlanish orqali hayot ma'nosini teran anglash hamda tushunib yetish mumkin. Kitobning bizga o'rgatadigan eng ulkan sabog'i to'g'ri so'zlikdir. Kitob – insonni mo'jizaga chorlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Мирзиёев Ш.М. Мамлакатимизнинг жаҳоҳир ҳазинаси Унинг ўзи. Буюк келажакимизни мard ва олижаноб халқимиз билан бирга қурамиз.-Т.: Ўзбекистон, 2017.-Б.114.

2. Абдулла Авлоний танланган асарлар 2 жилдлик, 2-жилд Тошкент “Маънавият”-1998.

3. Herman Hesse *Cho'l bo'risi (Der Steppenwolf)* Yangi Asr Avlodi 2023-yil. 256 bet.

4. Shomurodov J. PROSPECTS FOR THE USING PEDAGOGICAL TECHNOLOGIES IN THE DEVELOPMENT OF STUDENTS'COGNITIVE THINKING //Science and innovation. – 2023. – T. 2. – №. B9. – C. 71-75.

5. Shomurodov J. O. POSSIBILITIES OF COGNITIVE TECHNOLOGIES IN PROVIDING STUDENTS WITH ARTISTIC AND AESTHETIC EDUCATIONAL MATERIALS //CURRENT RESEARCH JOURNAL OF PEDAGOGICS. – 2022. – T. 3. – №. 02. – C. 9-12.

6. Shomurodov J. O. POSSIBILITIES OF COGNITIVE TECHNOLOGIES IN PROVIDING STUDENTS WITH ARTISTIC AND AESTHETIC EDUCATIONAL MATERIALS //CURRENT RESEARCH JOURNAL OF PEDAGOGICS. – 2022. – T. 3. – №. 02. – C. 9-12.

“NUZHATU-T-TARF FI I'LMI-S-SARF” ASARIDA ISMLAR TALQINI

<https://zenodo.org/records/17731560>

*Yakubova Feruza Rashidovna,
Oriental universiteti Tillar-I kafedrası katta o'qituvchisi*

Annotatsiya. Maqolada Ahmad Maydoniyning «Nuzhatu-t-tarf fi i'lmi-s-sarf» asarida ismlarning talqini hamda ularning morfologik tuzilishi tahlil qilingan. Muallif asarda sarf ilmi faqat fe'llar emas, balki ismlar tizimini ham o'z ichiga olishini ta'kidlaydi. Tadqiqotda ismning «mujarrad» va «mazid» turlari, ularning uch, to'rt va besh harfli vaznlari, shuningdek, ishlatilmaydigan qoliplarning sabablari izohlangan. Maydoniyning qarashlari Ibn Usfur, Ibn Hojib va Ahmad al-Hamlaviy kabi grammatik olimlarning fikrlari bilan solishtirilib, sarf ilmidagi izchillik va ilmiy uzviylik yoritilgan. Maqolada ismlarning turlari, ularning qo'llanish chegaralari hamda qadimgi arab tilshunosligidagi fonetik va morfologik yondashuvlarning o'zaro bog'liqligi ilmiy asosda ochib berilgan.

Kalit so'zlar: arab tili, sarf, ism, vazn, mujarrad, mazid, Maydoniy, Ibn Usfur, Ibn Hojib, Hamlaviy, morfologiya.

Abstract. The article analyzes the interpretation and morphological structure of nouns in Ahmad al-Maydani's work *Nuzhatu-t-tarf fi 'Ilmi-s-Sarf*. The author emphasizes that the science of morphology (sarf) applies not only to verbs but also to nouns. The study explores the two types of nouns—al-ism al-mujarrad (root form) and al-ism al-mazid (derived form)—and explains their three-, four-, and five-letter patterns, as well as the reasons why some patterns fell out of use. Maydani's views are compared with those of classical grammarians such as Ibn Usfur, Ibn Hajib, and Ahmad al-Hamlawi, highlighting the consistency and continuity of morphological thought in Arabic grammar. The paper presents a detailed examination of noun forms, their usage, and the phonological and morphological interrelations in classical Arabic linguistics.

Keywords: Arabic language, morphology, noun, pattern, mujarrad, mazid, Maydani, Ibn Usfur, Ibn Hajib, Hamlawi, linguistic structure.

Arab tilida so'z turkumlari uchga: “fe'l”, “ism” va “harf” larga bo'linib, ism kelishikda turlanadigan, zamonga ishora qilmaydigan so'z turkumidir. Ism guruhiga o'zbek tilidagi ot, sifat, son kabi so'z turkumlari hamda sifatdosh shakli kiradi. Arab tilida morfologik usul bilan so'z yasashning affiksali turi eng sermahsul so'z yasovchilardan biridir. Ismlar tarkibida affiks vazifasida keluvchi o'nta harfning mavjud yoki mavjud emasligiga ko'ra ikki turi bor: 1) tarkibida affiks sifatida qayd etilgan o'nta harf bo'lmagan ism الاسم المجرد (al-ism al-mujarrad) – tub so'z; 2) o'zak morfemaga ushbu harflarning qo'shilishi orqali yasalgan so'zlar الاسم المزيد (al-ism al-

mazīd) – yasama soʻzlardir. Bu ikki tur orqali tilshunoslar affiksali derivatsiya asosida soʻz yasaliishi jarayonini izohlaydilar.¹

Ahmad Maydoniyning “Nuzhatu-t-tarf fi iʼlmi-s-sarf” asarida sarf ilmi faqat feʼllarga emas, balki ismlarga ham tegishli ekanligini, chunki ismlarda ham birlik, koʻplik, aniqlik, noaniqlik, nisbat, kichraytirish kabi holatlar boʻlishi, xuddi feʼllarda madiy (oʻtgan), mustaqbal (kelasi), amr (buyruq), nahi (inkor), foil (aniq daraja sifatdoshi), mafʼul (majhul daraja sifatdoshi) boʻlgani kabi, deb izohlaydi.

Ismga bagʻishlangan boʻlim asarning ikkinchi bobida “فِي أُبْنِيَةِ الْأَسْمَاءِ” (ismlarning qoliplari) boʻlimida aks etgan. Muallif ismga taʼrif bermay turib, uning turlari va vaznlarini misollar yordamida tushuntiradi:

أَبْنِيَةُ الْأَسْمَاءِ ثَلَاثَةٌ: ثَلَاثِيٌّ مِثْلُ بَكْرٍ وَجَمَلٍ، وَرُبَاعِيٌّ مِثْلُ ثَعْلَبٍ وَجَعْفَرٍ، وَخُمَاسِيٌّ مِثْلُ سَفَرَجَلٍ وَشَمْرَدَلٍ. فَالْثَلَاثِيُّ عَشْرَةُ أُبْنِيَةٍ، وَهِيَ فِي الْحَقِيقَةِ اثْنَا عَشَرَ بِنَاءً²

- *Ism binolari (vazn) uch turga boʻlinadi: uch harfli (masalan, بَكْرٌ, جَمَلٌ), toʻrt harfli (masalan, جَعْفَرٌ, ثَعْلَبٌ) va besh harfli (masalan, سَفَرَجَلٌ, شَمْرَدَلٌ)*

Maydoniy uch oʻzakli ismlarning vaznlari oʻn xil boʻlsa-da, aslida ular oʻn ikki xil boʻladi deb quyidagicha sharhlaydi:

فَتَبْدَأُ بِالْفَاءِ الْمَفْتُوحَةِ فَتَنْصِرُفُهَا فِي الْأَرْبَعَةِ الْأَوْجُهَةِ فِي الْعَيْنِ، فَيَخْرُجُ فَعْلٌ، فَقُلٌّ فَعْلٌ، فَهَذِهِ أَرْبَعَةٌ. وَنَضُمُّ الْفَاءَ وَنَنْصِرُفُهَا فِي الْأَرْبَعَةِ الْأَوْجُهَةِ، فَيَخْرُجُ فَعْلٌ، فَقُلٌّ فَعْلٌ، فَهَذِهِ أَرْبَعَةٌ أُخْرَى. وَنَكْسِرُ الْفَاءَ، فَيَخْرُجُ فَعْلٌ، فَعْلٌ، فَعْلٌ، فَهَذِهِ اثْنَا عَشَرَ بِنَاءً³

- *Avval fāʼni, yaʼni birinchi oʻzak harfni fathali qilib, ʼaynni, yaʼni ikkinchi oʻzak harfni toʻrt xil shaklda tasarruf etamiz. Natijada quyidagi vaznlar hosil boʻladi: فَعْلٌ (faʼala, faʼila, faʼlu faʼula)— jami toʻrtta. Keyin fāʼni dammali qilib, yana toʻrtta koʻrinishga keltiramiz va shu tariqa yana toʻrtta chiqadi. (فَعْلٌ, قُلٌّ فَعْلٌ, فَعْلٌ) Soʻng fāʼni kasrali qilib, xuddi shu usulda tasarruf qilsak, yana toʻrtta shakl hosil boʻladi. Shu bilan jami oʻn ikki boʻladi.*

Ikkita - “فَعْلٌ” va “قُلٌّ” - qoliplarni isteʼmoldan chiqqan deb korsatadi. Ushbu ikki qolipning izohini esa tilshunos Axfashning gapini iqtibos orqali keltirish bilan tushuntiradi. Axfash shunday degan: bu vaznda bitta soʻz kelgan, u ham boʻlsa “الدُّنْلُ” boʻlib, kichik bir jonzoʻt nomidir. Muallif olimning fikrini sharhlab, “فَعْلٌ” vazni feʼllarning majhul nisbat shakllari masalan, “نُتِرَبٌ”, “قُتِلَ” kabi feʼllar kabidir shu sabab isteʼmolda nisbatan mavjud boʻlganini taʼkidlaydi. Ammo “فَعْلٌ” vazni esa umuman uchramaydi. Chunki arablar uchun kasradan dammaga, yoki dammadan kasraga oʻtish talaffuz jihatidan ogʻir hisoblangan.

XIX asrning mashhur misrlik tilshunos olimi Shayx Ahmad ibn Muhammad ibn Ahmad al-Hamlaviy (1856–1928) ham oʻzining mashhur “Shazā al-ʼarf fi fanni-s-sarf” nomli asarida Maydoniy fikrini taʼkidlab keltiradi:

يَقُلُّ فَعْلٌ بِضَمِّ فَكْسِرٍ، وَ(دُنْلٌ): اسْمٌ لِدَوَيْبَةٍ، أَوْ اسْمٌ قَبِيلَةٍ، لِأَنَّ هَذَا الْوَزْنَ قُصِدَ تَخْصِيصُهُ بِالْفِعْلِ الْمَبْنِيِّ لِلْمَجْهُولِ⁴

¹ Грандэ Б.М. Курс арабской грамматики в сравнительно-историческом освещении. Второе издание.— Москва: Восточная литература, 2001. — С. 117.

² أحمد الميداني. نزاهة الطرف في علم الصرف. طبعة الأولى. مطبعة الجوانب. - قسطنطينية ١٢٩٩هـ. ص-5

³ أحمد الميداني. نزاهة الطرف في علم الصرف. طبعة الأولى. مطبعة الجوانب. - قسطنطينية ١٢٩٩هـ. ص-6

⁴ أحمد الخملاني. شذا العرف في فن الصرف. تحقيق: أبي سعيد مختار بن سعيد المصري دار الحديث السلفية بالحامي ٢٠٢٣م. ص-72

- Lekin “فَعِلَ” (fā’ damma, ‘ayn kasra bilan) juda kam uchraydi. Masalan, “ذَيْلٌ” du’ila — kichik bir jonzotning nomi yoki bir qabilaning nomi. Chunki bu vazn maxsus ravishda majhul fe’l uchun ajratilgan.

Hoji Ahmad (570-646 xijriy) ning “Shofiya” asarida ham uch harfli mujarrad ismning o’nta vazni mavjud ekanligi ilmiy taqsimotga ko’ra, uning o’n ikki vazni bo’lishi kerak ekanligi ta’kidlanadi. Biroq ulardan فَعِلٌ va فُعِلٌ vaznlari og’ir ko’rilgani uchun qoldirilgan, «الدُّيْلُ» va «الْحُبُّكَ» esa ko’chirilgan deb hisoblangan (ya’ni, aslidan emas, boshqa manbadan kelib chiqqan):

وللاسّم الثّلاثي المجرّد عَشْرَةُ أَبْنِيَّةٍ، والقِسْمَةُ تَقْتَضِي اثْنِي عَشَرَ، سَقَطَ مِنْهَا فُعِلٌ وَفَعِلٌ اسْتِنْقَالًا، وَجُعِلَ الدُّيْلُ مَنقُولًا (١)، والحبك (١). إِنَّ تَبَيَّنَ فَعْلِي تَدَاخُلَ اللَّغَتَيْنِ فِي حَرْفِي الْكَلِمَةِ. وَهِيَ: فُلُسٌ، وَفَرَسٌ، وَكَيْفٌ، وَعَضْدٌ، وَجَبْرٌ، وَعَنْبٌ، وَابِلٌ، وَفُقْلٌ، وَصُرْدٌ (٣) وَعَنْقٌ يَجُو وَيَسُ¹

Ibn Usfur Ishbiliyning (597-669 xijriy) “الممتع في التصريف” asarida muallif ism qismini quyidagi so’zlar bilan boshlaydi:

الأصول أقل ما تكون ثلاثة، وأكثر ما تكون خمسة. ولا يوجد اسم متمكن، على أقل من ثلاثة أحرف، إلا أن يكون منقوصًا، نحو: يد ودم وبابهما².

Asoslar (o’zak harflar) eng kam uch harfdan iborat bo’ladi, eng ko’pi esa besh harfdan iboratdir. Mutamakkin (uch kelishikda turlanadigan) ism uch harfdan kam bo’lmaydi. Faqatgina nuqsonli holat istisno tarzida keladi, masalan: “يد” (qo’l), “دم” (qon) va ularning bobidagilar.

Ibn Usfur Ishbiliy ham uch o’zakli undoshlarning 10 ta vazni borligini va 2 ta shakl, ya’ni “فَعِلٌ” va “فُعِلٌ” qoliplaridan foydalanmasligini aytadi va buni arab tilida dammadan keyin kasraga o’tish noqobil hisoblanishi bilan izohlaydi:

فأما الثلاثي، من الأصول، فيتصور فيه أننا عشر بناء. وذلك أنه يتصور في الفاء أن تكون مفتوحة، ومضمومة، ومكسورة. ويتصور، مع تحريكها بالفتح، في العين أربعة أوجه: أن تكون مفتوحة، ومضمومة (٢)، ومكسورة، وساكنة، وكذلك مع تحريكها بالضم، والكسر. إلا أنه أهمل منها بناءان، وهما «فعل» و «فعل» لكرهية الخروج من ضم إلى كسر³

- Ammo uch o’zakli fe’llar haqida gap ketganda, unda o’nta vazn tasavvur qilinadi. Chunki, fa’ (birinchi harf) uch holda kelishi mumkin: fatha, damma yoki kasra. Agar fa’ harfi fatha bilan harakatlansa, ayn (ikkinchi harf) uchun to’rt hol tasavvur qilinadi: fatha, damma, kasra va sukun. Huddi shuningdek, agar fa’ damma yoki kasra bilan harakatlansa, ayn harfi uchun ham shu to’rt hol (fatha, damma, kasra, sukun) tasavvur qilinadi. Biroq ulardan ikkita vazndan foydalanilmagan. Ular «فُعِلٌ» (fi’ul) va «فَعِلٌ» (fu’il) qoliplaridir. Chunki arab tilida dammadan keyin kasraga o’tish yoki kasradan keyin dammaga o’tish noqobil (makruh) hisoblanadi.

Sibavayh va ko’pchilik nahv ulamolarining talqini bo’yicha, ismning asl qoliplari uch harfli, to’rt harfli va besh harfli bo’ladi. Kufaliklar esa asl harflarining chegarasi uchta, deb da’vo qilganlar.⁴ Ya’ni, agar ismda uch harfdan ortiq bo’lsa, unda “ziyoda” (qo’shimcha harf) qo’shilgan bo’ladi. Agar u besh harfli bo’lsa, oxirgi ikkisi ortiqcha bo’ladi.

Kufaliklarning ba’zilar shunday deydilar: asl harflar uchta, qolganlari esa o’z harfi bilan vaznlanadi. Shuning uchun جعفر so’ziga جعفر deb so’ziga جعفر deb

¹ ابن الحاجب. الشَّافِيَّةُ فِي عَلَى التَّصْرِيفِ وَالْخَطِّ. تحقيق: الدكتور حسن أحمد العثمان الشَّافِيَّي. — مكة: الطبعة الثاني ٢٠١٤م. — ج. 1. ص. 95.

² ابن عصفور الإشبيلي. الممتع في التصريف. تحقيق: الدكتور فخر الدين قباهه - بيروت - لبنان، دار المعرفة ٩٨٧م. - الجزء الأول. ص. 60

³ O’sha asar: 60-bet

⁴ ابن الحاجب. الشَّافِيَّةُ فِي عَلَى التَّصْرِيفِ وَالْخَطِّ. تحقيق: الدكتور حسن أحمد العثمان الشَّافِيَّي. — مكة: الطبعة الثاني ٢٠١٤م. — ج. 1. ص. 95

aytadilar. Boshqalar esa uch harfdan ortiq harflarni ortiqcha deb hisoblaydilar, lekin ularni vaznga kiritmaydilar ¹

Maydoniy to'rt o'zakli so'zlarning 5 ta qolipda bo'lishini va besh o'zakli so'zlarning 4 ta qolipini keltiradi.

To'rt o'zaklilarning quyidagi qoliplarini sanab o'tadi: فَعَّلٌ - فَعَّلِلٌ - فَعَّلَلٌ - فَعَّلَلِلٌ

Ibn Holib ham to'rt o'zakli ismlarning beshta qolipi borligini aytadi:

وللرباعي المجرّد خمسة: جَعْفَرٌ، وَزَبْرُجٌ، وَبُرْتُنٌ، وَدِرْهَمٌ وَقَمْطَرٌ. وزاد الأخفش نحو جُجْدَبٌ.²

- to'rt harfli mujarrad (ya'ni, ziyoda harfsiz) ismning besh qolipi bor: جَعْفَرٌ (Ja'far), زَبْرُجٌ (Zibriji), بُرْتُنٌ (Burtun), دِرْهَمٌ (Dirham). Axfash esa "جندب" (juxdab) kabilarni ham qo'shdi.

Ushbu ikki olim ham o'z asarlarida tilshunos Axfashni zikr qilib, uning oltinchi qolip "فَعَّلَلٌ" ni ham qo'shganini aytadilar.

Bu ma'lumotlarni "Shazā al-'arf fī fannis-s-sarf" nomli asarda ham ko'rdik:

وَزَادَ الْأَخْفَشُ وَزْنَ فَعَّلَلٌ، بِضَمٍّ فَسُكُونٍ فَفَتْحٍ، وَ(جُجْدَبٍ): اسْمٌ لِلْأَسَدِ. وَبَعْضُهُمْ يَقُولُ إِنَّهُ فَرَعٌ جُجْدَبٍ بِالصَّيِّمِ وَالصَّحِيحُ أَنَّهُ أَصْلٌ، وَلَكِنَّهُ قَلِيلٌ³

-Axfash "فَعَّلَلٌ" vaznini ham qo'shgan, u (fa'llal) "جُجْدَبٍ" so'zida bo'lib, sherining nomi sanaladi. Ayrimlar bu so'z "جُجْدَبٍ" so'zining bir turi, deb aytadilar. Lekin to'g'risi shuki, u asl so'z hisoblanadi, biroq kam ishlatiladi

Bu qo'shimcha keltirilgan vaznga kufiliklar ham qo'shilgan, lekin dasraliklar bu qolipni e'tirof etmaydilar va uni "الضم" bilan talaffuz qilailar.

Besh o'zakli ismlarning 4 ta qolipi mavjud ekanligi va ular ham ism, ham sifat bo'lishi mumkin. Bular: فَعَّلَلٌ - فَعَّلَلِلٌ - فَعَّلَلِلِلٌ - فَعَّلَلِلِلِلٌ

Masalan: الهندلُع (o'simlik nomi). Ammo buni فَعَّلَلٌ qo'shib, mulhaq hisoblash mumkun.

Arab so'zlarida ketma- ket to'rtta harakatli harf kelmaydi. Agar shunday ko'rinsa, demak undan bir harf tushub qolgan bo'ladi: هُدَيْدٌ - عَلَيطٌ - جَنْدٍ

Aslida esa, هُدَايِدٌ - عَلَايِطٌ - جَنَادِلٌ

Maydoniy uch kelishikda ham turlanadigan so'zlarni "الاسم المتمكن" deb ataydi va ular uch harfdan kam bo'lmasligi, harflar so'z boshida, so'z o'rtasida va so'z oxirida keladi deb izohlaydi. "الاسم المتمكن" atamasi Ahmad al-Hamlaviy ham qo'llagan unga "معرب" (uch kelishikda turlanadigan) so'zlar deb izoh beradi.

Shuningdek, uch harfdan kam bo'lsa, demak undan bir harf tushib qolganini va bu o'zak qoidalariga tushmasa, ya'ni besh harfdan ortiq bo'lsa, u holda u "داخل" chetdan o'zlashgan so'z turiga kiradi.

Yuqorida keltirilgan iqtiboslardan mulohaza qilsak, Maydoniy, Ibn Hojib va Usfuriyning ushbu grammatik masala bo'yicha fikrlari hamohang bo'lib bir-birini to'ldirib keladi. XII asrda yashab ijod etgan Maydoniyning grammatik masalalarga bo'lgan yondashuvni ozidan keyin yashab ijod etgan olimlar hatto, XIX asr tilshunos olimlar nazaridan qolmaganini guvohi bo'ldik, ular faqat grammatik masalani ifoda etish usullari bilan farqlanadilar.

Maydoniy uch o'zakli ismlarning qoliplari sharhini bayon qilar ekan, barcha vaznlarni bitma-bir sanab o'tadi, ya'ni qoliplarni aynan o'zini yozib tushuntiradi. Ibn

¹ O'sha asar: 88 - bet

² أَحْمَدُ الْخَمْلَاوِيُّ. شَذَا الْعَرَفُ فِي فَنِّ الصَّرْفِ. تَحْقِيقُ: أَبِي سَعِيدٍ مَخْتَارِ بْنِ سَعِيدٍ الْمَصْرِيِّ دَارِ الْحَدِيثِ السَّلَفِيَّةِ بِالْحَامِي ٢٠٢٣ م. ص-72

³ أَحْمَدُ الْخَمْلَاوِيُّ. شَذَا الْعَرَفُ فِي فَنِّ الصَّرْفِ. تَحْقِيقُ: أَبِي سَعِيدٍ مَخْتَارِ بْنِ سَعِيدٍ الْمَصْرِيِّ دَارِ الْحَدِيثِ السَّلَفِيَّةِ بِالْحَامِي ٢٠٢٣ م. ص-72

Hojibda esa qoliplarni aynan o'zi keltirilmaydi, balki misollar yordamida tushuntiriladi.

Ibn Usfur Ishbiliy va Ahmad al-Hamlaviy asarlarida esa, ushbu sharhlar jumla tarzida oz ifodasini topgan va faqatgina sharhni tugatgach har bir qolipga misollar keltirilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Гранде Б.М. Курс арабской грамматики в сравнительно-историческом освещении. Второе издание.— Москва: Восточная литература, 2001.
2. ابن الحاجب. الشَّافِيَّةُ فِي عَلَى التَّصْرِيفِ وَالْخَطِّ. تحقيق: الدكتور حسن أحمد العثمان الشَّافِيَّي. — مكة: الطبعة الثاني ٢٠١٤م. — ج. 1.
3. ابن عصفور الإشبيلي. الممتع في التصريف. تحقيق: الدكتور فخر الدين قباده - بيروت - لبنان، دار المعرفة ١٩٨٧م. - الجزء الأول.
4. أحمد الميداني. نزهة الطرف في علم الصرف. طبعة الأولى. مطبعة الجوائب. - قسطنطينية ١٢٩٩هـ.
5. أبو البركات الأنباري. كتاب الإنصاف في مسائل الخلاف بين النحويين. تحقيق: محمد محي، الطبعة الثالثة. - مصر 1955 م
6. أَحْمَدُ الْحَمْلَاوِي شَدَا الْعَرَفِ فِي فَنِّ الصَّرْفِ. تحقيق: أَبِي سَعِيدٍ مَخْتَارِ بْنِ سَعِيدٍ الْمَصْرِيِّ دَارُ الْحَدِيثِ السُّلْفِيَّةِ بِالْحَامِي ٢٠٢٣م

ARAB VA O‘ZBEK TILLARIDA HARAKAT FE’LLARINING QO‘LLANILISHI XUSUSIDA

<https://zenodo.org/records/17731570>

*Mirzamuxamedova Zilola Iskandarovna,
Toshkent ijtimoiy va innovatsiya universiteti,
Pedagogika va psixologiya kafedrasi katta o‘qituvchisi*

Annotatsiya: Ushbu maqolada arab va o‘zbek tillarida fe’l so‘z turkumi, uning tilshunoslar tomonidan o‘rganilishi, har ikki tildagi harakat fe’llarining qiyosiy leksik-semantik tahlili tarzda yoritib o‘tilgan. Maqolada arab va o‘zbek tillaridagi fe’l so‘z turkumining semantic guruhlariga bo‘linishi ko‘rsatilgan bo‘lib, ularning leksik-semantik munosabatlarini o‘rganishda ushbu fe’llarning sinonimlik va antonimlik xususiyatlari ko‘rsatib o‘tilgan. Xususan, arab izohli lug‘ati va arabcha o‘zbekcha lug‘atlarda *kelmoq* harakat fe’lining qanday ma’nolar kasb etishi hamda ushbu fe’l predloglar bilan kelganda qanday semantic o‘zgarishlarga duch kelishi izohlangan. Har ikkala tildagi izohli lug‘atlarda berilgan ushbu fe’llar ma’nolarining miqdori o‘rtasida sezarli farq borligini ko‘rish mumkin. *Kelmoq* fe’li har ikki tilning frazeologik iboralar tarkibida ham kelishi mumkin bo‘lib, mazkur fe’lning arab va o‘zbek tillaridagi frazeologik iboralarda qo‘llanilishi o‘zaro qiyoslanib, ularning o‘xshash va farqli jihatlari aniqlandi. Hozirgi davrda jahon tilshunosligida ko‘plab tadqiqotlar olib borilmoqda. Xususan, o‘zbek tilshunoslari harakat fe’llarining morfologik, stilistik, semantic valentik xususiyatlarini o‘rganib, ularni o‘z ilmiy ishlarida bafurcha yoritganlar. Arab tilshunosligida esa, olimlar asosan fe’l kategoriyasiga ana’naviy yondashib, uni morfologik jihatdan o‘rganlar. Ushbu maqolada o‘zbek tilidagi harakat fe’li mazmunan arab tilidagi *kelmoq* leksemasiga mos keladi. O‘zbek tilidagi “kelmoq” fe’liga xos ba’zi ma’nolarni ifodalashda, ularning aynan arabcha muqobil variantini qo‘llash lozim. Ba’zi holatlarda esa o‘zbek tilidagi ushbu harakat fe’lining anglatgan ma’nolari arab tilida ham, aynan “kelmoq” fe’li bilan ifodalanadi, biroq ushbu holatda arab tilida “kelmoq” ma’nosini beruvchi sinonim fe’llardan kutilgan ma’noni ifodalovchi aynan bir fe’lni tanlash lozim. O‘zbek tilidagi harakat fe’lining istak va egalik qo‘shimchalarini olgan fe’l shakli bilan birikkan ko‘rinishi arab tilida modal so‘zlar, yuklamalar yordamida ifodalanadi. Maqolada ushbu holat misollar orqali izohlangan.

Kalit so‘zlar: fe’l kategoriyasi, fe’l zamonlari, fe’l mayllari, fe’l semantikasi, arab va o‘zbek tilshunosligi, bu mavzuni arab olimlari tomonidan o‘rganilishi, asarlari.

Abstract. This article explains the set of verbs in Arabic and Uzbek, its study by linguists, a comparative lexical-semantic analysis of action verbs in both languages. The article provides the division of verbs in Arabic and Uzbek into semantic groups, and the study of their lexical-semantic relations shows the synonymous and antonymous features of these verbs. In particular, the Arabic explanatory dictionary and Arabic-Uzbek dictionaries explain the meaning of the verb to come and what semantic changes this verb encounters when it comes with prepositions. It can be seen that there is a significant difference between the amount of meaning of these verbs

given in the explanatory dictionaries of both languages. The verb “come” can also be found in the phraseological expressions of both languages, and the use of this verb in the phraseological expressions of the Arabic and Uzbek languages has been compared, and their similarities and differences have been identified. There is a lot of research going on in world linguistics today. In particular, Uzbek linguists have studied the morphological, stylistic, semantic and other properties of action verbs and described them in detail in their scientific works. In Arabic linguistics, scholars have traditionally approached the category of verbs and studied them morphologically. In this article, the Uzbek verb action corresponds in content to the Arabic lexeme. In expressing some of the meanings of the Uzbek verb "to come", it is necessary to use their Arabic alternative. In some cases, the meaning of this action verb in Uzbek is also expressed in Arabic by the verb "to come", but in this case it is expected from synonymous verbs meaning "to come" in Arabic. It is necessary to choose exactly one verb that represents 'bread'. The Uzbek form of the action verb combined with the verb form with the suffixes of desire and possession is expressed in Arabic by modal words, prepositions. The article analyses this situation with examples.

Keywords: verb category, verb tenses, verb moods, verb semantics, Arabic and Uzbek linguistics, research by Arab scholars, scholarly works.

O‘zbek tilshunosligida fe’l kategoriyasi Sh. Shukurov, A. Xojiyev, A.G‘ulomov, G‘. Abdurahmanov, Sh.Sh.Shoadurahmonov kabi olimlar tomonidan tadqiq qilingan bo‘lib, harakat fe’llarining morfologik, stilistik hamda semantik valentlik jihatlari Q.Xoliqov, S.Muhamedova M.Sodiqova, M.Orazov tomonidan o‘rganilgan. O‘zbek tilshunosligida fe’l faoliyat, sezgi, harakat, o‘zgarish, mavjudlik, munosabat hamda taqlidiy fe’llar kabi semantik yo‘nalishlarga ajratib ko‘rsatilgan.

O‘zbek tilidagi harakat fe’llaridagi leksik-semantik munosabatlarni o‘rganishda ushbu fe’llarning sinonimlik va antonimlik xususiyatlari alohida ahamiyat kasb etadi. O‘zbek tilidagi harakat fe’llarining sinonimlik xususiyatlari o‘rganilganda, ko‘p ma’noni kasb etgan bir harakat fe’li ikki yoki undan ortiq ma’noga ega o‘zaro sinonimik qatorni tashkil etishi mumkinligi ma’lum bo‘ldi (*aynimoq, buzulmoq*).

Arab tilshunosligida fe’l deganda harakatni ifodalaydigan so‘zlar tushunilib, bunday so‘zlar qat’iyligni, yangilanish hamda sodir bo‘lishni ifodalaydi. Tilshunoslar, asosan, arab tilidagi fe’l so‘z turkumiga an’anaviy yondashgan holda, uni morfologik jihatdan bafurcho o‘rganganlar.

Arab tilshunosligida Qur’oni Karim suralaridagi o‘rganilgan harakat fe’llari bilan bog‘liq ilmiy ishlarni o‘rganib, tahlil qilganimizda, ularning semantik jihatdan oldinga qarab harakatlanish, orqaga qaytish, man etish, to‘shish, yo‘q qilish, aylanma yo‘nalishda harakatlanish, chiqish va ketish, biror joyga yetib kelish, tezlashish va yugurish, sekin harakatlanish, biror joyga kirish, uchrashuv, tepaga harakatlanish ma’nolaridagi hamda muayyan holatlar bilan bog‘liq harakat fe’llariga ajratilganligini ko‘rdik. Qur’oni Karimda kelgan insonning harakat yo‘nalishi ma’nosini beruvchi ko‘plab fe’llar oldinga qarab harakatlanish ma’nosiga ega ekanligi ma’lum bo‘ldi. Shuningdek, Qur’on Karimda kelgan inson bilan bog‘liq harakat fe’llari umumiy ravishda payg‘ambarlar, nabiyalar bilan bog‘liq bo‘lib, xususan, Yusuf, Ibrohim suralarida ushbu ma’noga ega bo‘lgan ko‘plab fe’llarni uchratish mumkin. Ba’zi

harakat fe'llari insonlarning muayyan sinfi bilan bog'langan. Shuningdek, ushbu fe'llar ogohlantirish va xushahabar berish ma'nosida kelgandir.

"افعال في القرآن الكريم و دلالاتها في السياق القراني حرف الاف" ning doktore Brihi Shai al-Thuniy ilmiy ishida Qur'oni Karimda kelgan "ا" arab alifbosi alif harfi bilan boshlangan barcha fe'llarning ma'nolarini ko'rib chiqqan. ning ilmiy ishi doktore Brihi Shai al-Thuniy "معجم تفسير مفردات الفاظ القرآن الكريم" ning ilmiy ishiga asoslanib yaratilgan. Ushbu asarda Qur'oni Karimda kelgan kelmoq harakat fe'lining 16 ta semantikasini sharhlagan¹.

O'zbek tilidagi "kelmoq" harakat tushunchasini ifodalovchi leksemalardan biri hisoblanadi. Kelmoq fe'lining "O'zbek tili izohli lug'ati"da ushbu leksemaning 14 xil ma'nosi ifodalangan².

"معجم المعاني الجامع" izohli lug'atida kelmoq harakat fe'lining 24 ta ma'nosi ifodalangan³. Har ikkala tildagi izohli lug'atlarda berilgan ushbu fe'llar ma'nolarining miqdori o'rtasida sezarli farq bor. "O'zbekcha-Arabcha As-Sulton lug'at"da esa kelmoq fe'lining 15 dan oshiq ma'nolari misollar bilan keltirilgan⁴. Hozirgi arab adabiy tili leksikasining deyarli barcha qatlamlarini o'z ichiga olgan "النعيم-An-na'im" arabcha-o'zbekcha lug'atida keltirilgan "kelmoq" harakat fe'lining 17 ta ma'nosi berilgan⁵.

Kelmoq fe'lining bosh ma'nosi "yurish, uchish yoki transport vositalari bilan so'zlovchi turgan tomonga, joyga yoki so'zlovchi ko'rsatgan, aytgan joyga yaqinlashmoq, yetmoq"⁶. *Poezd kelyapti. Yaqinda qaldirg'och keladi. Cho'lga suv keldi.*

"معجم المعاني الجامع" izohli lug'atida kelmoq fe'lining bosh ma'nosi biror shaxshning yoki biror hodisaning kelishi ifodalangan. Shu bilan birga kelmoq fe'lining predloglar bilan birga kelishi aytib o'tilgan.

أتى / أتى ب / أتى علي يأتي ، اني ، أتيا وإتيانا ، فهو و أت ، والمفعول ماتي - للمتعدى و أتى الشخص : جاء وحضر ، وصل ، نزل وحل. سوف يأتي يوم الحساب بيننا أجلا أو عاجلا

O'zbek tilidagi kelmoq leksemasining bosh semasi anchagina sodda ko'rinishda bo'lsa-da, mazmunan arab tilidagi kelmoq leksemasiga to'la muvofiq keladi.

Kelmoq fe'li vaqt, fasl, mavsum ma'nolarini bildiruvchi so'zlar bilan kelganda "boshlanmoq, yetishmoq" ma'nosini ifodalaydi⁷. *Bahor keldi. Qish keldi. Paxta terimi mavsumi keldi.* Kuzatishlarimiz jarayonida arab tilida bunday holatni uchratmadik. Arab tilida vaqt, fasl, mavsumga nisbatan ابتدا yoki ابتدا (boshlamoq, boshlanmoq) yoki fe'llari kelmoq ma'nosida qo'llanadi. Arab tilidagi fe'lining sinonim ma'nodosh fe'llaridan biri جاء bilan ham kelishini mumkin. bahor keldi⁸.

O'zbek tilidagi kelmoq fe'lining bosh ma'nosining xos semalaridan "chiqqan joyiga qaytib kelmoq, qaytmoq"dir. *Ha, aytgandek, qudangiznikiga yuborgan kishingiz keldimi?* (A.Qodiriy)

¹ "افعال في القرآن الكريم و دلالاتها في السياق القراني حرف الاف" doktore Brihi Shai al-Thuniy

² O'zbek tilining izohli lug'ati.-M.: Rus tili.-1981.-1j.

³ "معجم المعاني الجامع"

⁴ "O'zbekcha-arabcha As-Sulton lug'ati", "Hilol nashr" MCHJ nashriyoti, Toshkent-2011.

⁵ "النعيم-An-na'im" arabcha-o'zbekcha lug'ati, - Toshkent-2003.

⁶ O'zbek tilining izohli lug'ati.-M.: Rus tili.-1981.-1j.

⁷ O'zbek tilining izohli lug'ati.-M.: Rus tili.-1981.-1j.

⁸ O'zbek tilining izohli lug'ati.-M.: Rus tili.-1981.-1j.

O'zbek tilidagi kelmoq fe'lining "chiqqan joyiga qaytib kelmoq, qaytmoq" ma'nolari arab tilida عاد / كر / اب - qaytmoq, chiqqan joyiga qaytib kelmoq fe'llari bilan ifodalanadi. Masalan;

U yurtiga qaytib keldi - عاد الى وطنه / رجع الى وطنه

Ovoz, tovushga nisbatan "eshitilmoq" semasi kelmoq leksemasining bosh ma'nosi qatoriga kiritiladi: Oyoq tovushi to'xtab, narigi yoqdan usta Olimning tovushi keldi (A.Qodiriy).

Arab tilida esa, ovozga nisbatan majhul nisbatdagi *eshitilmoq* semasi emas, balki aniq nisbatdagi *eshitmoq* semasi qo'llanadi. Biz bunga Qur'oni Karimdagi "Sod" surasining 21 oyati, "Alg'oshiyat" surasining 1 oyati, "Toho" surasining 9 oyatlarini misol qilishimiz mumkin. Biroq, shunisi e'tiborga molikki, ushbu oyatning ingliz tilidagi tarjimasida *kelmoq* fe'li *eshitmoq*¹ ma'nosida, o'zbek tilidagi tarjimasida "xabar keldi"² ma'nosida tarjima qilingan. Shuni qo'shimcha qilib aytishimiz mumkinki, افعال في القرآن الكريم و دلالاتها في السياق القراني حرف duktor briyehi shiyac al-thawini, "laf" ilmiy ishida Qur'oni Karimda kelgan "ا" arab alifbosi alif harfi bilan boshlangan barcha fe'llarning ma'nolarini ko'rib chiqqan. Shu jumladan kelmoq "اتى" harakat fe'lini ham sharhlagan. Qur'oni Karimda kelmoq fe'lining 17 ta ma'nosidan 8 ma'nosini *eshitmoq* semasini keltirib o'tgan hamda oyatlardan misollar keltirgan.

O'zbek tilidagi paydo bo'lmoq, nasib bo'lmoq, qismatiga, boshiga tushmoq semalari kelmoq leksemasining ma'nosini beradi³. Masalan, *Qayg'u ketib, shodlik keldi. Unga baxt keldi. Bizga omad keldi.*

Ammo arab tilidagi *at* fe'li ushbu qatordagi faqatgina paydo bo'lmoq ma'nosini o'z ichiga qamrab oladi. Nasib bo'lmoq, qismatiga, boshiga tushmoq ma'nolarini esa, aynan arab tilidagi ekvivalent so'zlari orqali ifodalash mumkin. Masalan, u menga katta quvonch olib keldi⁴ - حدث (جلب) سرورا كبيراً لي / سرنى

Istak qo'shimchalari -gi(-ki,-qi), -gu (-g'u,-qu) va egalik qo'shimchasini olgan fe'l shakli bilan birikkanda shu fe'l bildirgan harakatni bajarish istagini bildiradi⁵. *Ko'rgim keldi, kulgisi keldi.* Arab tilida esa, biz bu holatni istak maylini hosil qilish uchun qo'llaniladigan maxsus modal fe'llar hamda yuklamalar orqali ifodalaymiz. Masalan, uyqusi kelmoq⁶ - اراد ان ينام

O'zbek tilidagi evaziga tushmoq, olinmoq, to'g'ri kelmoq ma'nosidagi fe'llar⁷. *Bu pulga ko'p narsa keladi.* O'zbek tilidagi *kelmoq* fe'li evaziga tushmoq, olinmoq, to'g'ri kelmoq semalariga to'g'ri kelsa, arab tilida esa, evaziga tushmoq, olinmoq, mos kelmoq fe'llari *kelmoq* fe'li bilan ifodalanmaydi. Ushbu ma'nolarni arab tilidagi aynan muvofiq ekvivalent orqali ifodalashimiz mumkin. Shu bilan bir qatorda, "As-Sulton o'zbekcha-arabcha lug'at"ida *to'g'ri kelmoq* fe'lining 10 ta ma'nosi misollar bilan keltirilgan. Masalan:

To'g'ri kelmoq - لاق ب / صلح ل / طابق / ناسب / وافق (الثوب مسلاً) // واجه / قابل وجهها بوجه // اضطر

¹ The Holy Quran. – India: Goodword Books, 2017

² Muhammad Sodik Muhammad Yusuf Qur'oni Karim

³ O'zbek tilining izohli lug'ati.-M.: Rus tili.-1981.-1j.

⁴ As-Sulton "O'zbekcha-arabcha lug'at, "Hilol nashr" MCHJ nashriyoti, Toshkent-2011.-566b

⁵ O'zbek tilining izohli lug'ati.-M.: Rus tili.-1981.-1j.

⁶ IbrohimovN., HasanovB., MusayevO., IbrohimovB., O'zbekcha-arabcha lug'at.-Toshkent, 2000

⁷ O'zbek tilining izohli lug'ati.-M.: Rus tili.-1981.-1j.

Bu senga to'g'ri kelmaydi- هذا لا يليق بك

Bu poyafzal unga to'g'ri keldi-/ كان هذا الحذاء على قد قدمه

U to'g'ri kelgan joyda uxlab ketaveradi- ينام حيث ما اتفق

U kitobning to'g'ri kelgan joyini ochdi- فتح الكتاب حيث ما اتفق

To'g'ri sening oldingga keldim- اتيت اليك مباشرة

Birinchi sentabr jumaga to'g'ri keladi- صادق (وافق) اليوم الاول من ايلول يوم الجمعة

Unga buni qilish to'g'ri kelib qoldi- اضطر الى القيام بذلك / كان عليه ان يعمل ذلك

U jo'nashga to'g'ri kelyapti- سيضطر الى الرحيل

O'zbek tilidagi kelmoq fe'li hajm, o'lchov, miqdor bildiruvchi so'zlar bilan birikkanda, shaxs yoki predmetning shu so'zlar bildirgan o'lchov yoki miqdor darajasida ekanligini bildiradi. *G'oz besh kilo keladi, terakning balandligi-15-16 metr keladi, har bir olma koptokdek keladi.* Arab tilida esa, bu holat kuzatilmaydi. Ushbu ma'nolarni arab tilidagi aynan muvofiq ekvivalent orqali ifodalashimiz mumkin. Masalan,

balig uch kilogram keladi; - تزن السمكة ثلاثة كيلوغرامات¹

Bu ko'ylak mening o'lchamimga to'g'ri kelmas ekan - هذا القميص ليس على مقياسي

Jo'nalish kelishigi fe'ldagi ayrim so'zlar bilan birikkanda shu so'z bildirgan narsaning bayoniga, izohiga, muhokamasiga o'tish ma'nosini bildiradi². *Endi Bo'taning ustidagi anavi gapga kelsak, bu tuhmat edi.* S.Ahmad. *Hukm. Endi paxtani nimaga kuzda sotmay, yozda sotayotganiga kelsak, buning tagida gap ko'p.*

Arab tilida fe'li اتى predlogi hamda yuklamasi bilan birga kelganda, u gapda qisman izoh, bayon ma'nosini bildiradi.

Shuningdek, o'rin-payt kelishigi ma'nosidagi fe'li bilan birga birikib kelganda, biror- bir voqea-hodisani ifodalash ma'nosini bildiradi. Masalan, وقد Maqollarda aytilishicha, do'stlik inson uchun kerakdir.

quyida keltirilganidek; navbatdagi; كما ياتي

Jo'nalish kelishidagi fe'ldagi ayrim mavhum so'zlar bilan birikib, shu so'z bildirgan tushunchaga erishishni, uni to'g'ri deb bilishni ifodalaydi. *Qanday fikrga keldingiz? Men shunday xulosaga keldim.* Arab tilida bunday holat kuzatilmaydi. Ushbu ma'nolarni arab tilidagi aynan muvofiq ekvivalent orqali ifodalashimiz mumkin. Masalan;

خطرت لي فكرة / خطر لي خاطر / خطرت لي ببال هذه الفكرة / خطرت على ذهني هذه المخاطرة

Bir xulosaga kelmoq- توصل الى استنتاج / استنتج

Chiqish kelishigi fe'ldagi shaxs bildiruvchi so'zlar bilan birikkanda, biror xatti-harakatning shu so'z bildirgan shaxs bajarishini bildiradi³. Masalan, *bu ish sendan kelgan. — Sidiqjonning rangi bo'zarib ketti... Men dayus emasman! Bunaqa qo'shmachilik sizlardan keladi.* (A.Qahhor, Qo'shchinor chiroqlari)

Ushbu holatda o'zbek tilida "kelmoq" fe'li zamirida muayyan hatti-harakatni amalga oshirishga qodirlik ma'nosi ham qisman mavjud bo'ladi. Biroq arab tilida

¹ IbrohimovN.,HasanovB.,MusayevO.,IbrohimovB.,O'zbekcha-arabcha lug'at.-Toshkent, 2000.

² O'zbek tilining izohli lug'ati.-M.: Rus tili.-1981.-1j.

³ O'zbek tilining izohli lug'ati.-M.: Rus tili.-1981.-1j.

bunday holat faqatgina qilmoq, bajarmoq ma'nosini anglatuvchi *fe'li* bilan ifodalanadi. Shu bilan birga, arab tilidagi *kelmoq fe'li* qo'shimcha ravshda *qila olmoq* استطاع ma'nosini bermaydi.

Chiqish kelishigi *fe'ldagi* so'zlar bilan birikib, shu so'z bildirgan narsa haqida gap borishini yoki gapirish kerakligini bildiradi¹. Masalan, *qani choydan keling, quruq gapni qo'ying, ishdan keling. Biri bo'gdan kelsa, biri tog'dan keladi*. Matal.

Arab tilida esa, bunday *fe'llar* o'zining muvofiq ekvivalenti bilan ifodalanadi.

Belgi, xususiyat bildiruvchi ayrim so'zlar bilan birikkanda "bo'lmoq" ma'nosini bildiradi. *Sutsiz sigir suzog'on keladi*. Maqol . *Ot jonivor juda eslik keladi*. M.Ismoilij, Farg'ona t.o.

Arab tilida *fe'li* صار ya'ni bo'lmoq, yuz bermok , sodir bo'lmoq, aylanmoq *fe'li* ma'nosida kelishi mumkin, bunda ushbu *fe'l* ifodalab kelayotgan belgi-xususiyat tushum kelishigida noaniq holatda keladi. Qur'oni Karimning Yusuf surasining 93 – oyatida shunday keladi: "اذْهَبُوا بِقَمِيصِي هَذَا فَالْقَوِهْ عَلَى وَجْهِ أَبِي يَأْتِ بِصِيرًا"

"Mening mana bu ko'ylagimni olib borib, otamning yuziga tashlangiz, ko'zi ochilur."

"يَأْتِ بِصِيرًا ، أَيِ يَصِيرُ بِصِيرًا أَوْ الْمَرَادُ يَأْتِ إِلَى وَهُوَ بِصِيرٍ ، أَوْ يَرْجِعُ بِصِيرًا إِذَا كَانَ مِنْ قَبْلِ بِصِيرًا صار kelmoq *fe'lining* aylanmoq- ushbu oyatdagi يات kelmoq *fe'lining* aylanmoq- ma'nosida kelishini shunday izohlaydi. Ya'ni u ko'radigan bo'ldi, bundan murod u mening oldimga ko'zi ochilgan holda (ko'radigan) yoki u huddi avvaldagidek, ko'zi ochilib qaytadi.

Biz odatda *fe'lini* kelmoq ma'nosida o'rganganmiz. Biroq ushbu oyatda *fe'li* صار *fe'li* (bo'lmoq, sodir bo'lmoq, aylanmoq) ma'nosida kelgan.

II-shaxs buyruq *fe'lida* (kel, keling) da'vat, chaqiriq, undash, qistash kabi ma'nolarni bildiradi. *Kel, gapingni qo'y'chi, ovqat-povqating bormi?* G'.G'ulom, Shum bola. *Keling , hazilingizni qo'ying, tillani chaqirib bering*. Latifalar

Arab tilida bunday holat kuzatilmaydi. Ushbu ma'nolarni arab tilidagi aynan muvofiq ekvivalent orqali ifodalashimiz mumkin.

Masalan, kel, o'zing kelib ko'r² - تعال تفرج

biznikiga yana kelib turing - زرنا من جديد

keling tanishamiz - لتعارف

kelinglar andijoncha osh pishiramiz - دعونا نطبخ الارز البخاري بصورة انديجانية !

keling dangal gaplashamiz - دعونا نتكلم بصراحة !

kel bu yerdan ketaylik (ketamiz) - فلنذهب من هنا

O'zbek tilida *kelmoq fe'li* frazeologik iboralar tarkibida ham qo'llanilishi mumkin. Masalan, jo'nalish kelishigi qo'shimchasini olgan ayrim so'zlar ma'nolari taqqoslanayotgan *fe'llar* bilan kelganda , ibora hosil qiladi³: Uni ko'rgan zahotiy oq esimga keldi (A.Qahhor)

Arab tilida esa, bunday holatda muvofiq ekvivalentlar qo'llanadi. Masalan,

bu xabarni eshitib oq yurak larzaga keldi⁴ - تقطع القلب لمجرد سماع هذه الانباء

koshki yoshlik qaytib kelsa - ليت الشباب يعود

¹ O'zbek tilining izohli lug'ati.-M.: Rus tili.-1981.-1j.

² As-Sulton O'zbekcha-arabcha lug'at, "Hilol nashr" MCHJ nashriyoti, Toshkent-2011.-443b

³ Shabanov D.K. Turk va o'zbek tillarida faol harakat *fe'llarining* semantikasi.-Toshkent, 2017

⁴ "As-Sulton" O'zbekcha-arabcha lug'at, "Hilol nashr" MCHJ nashriyoti, Toshkent-2011.-946b

تروح (اروح) الماء / انتن الماء - Suvning hidi kelib qolibdi-

اهلا وسهلا! مرحبا بك! - Xush kelibsiz!

- i (b) ravishdosh shaklidagi yetakchi fe'l vazifasida qo'llanadi va harakatning ancha ilgari davom etayotganligini bildiradi. Nurining buyruqlariga so'zsiz bo'ysunub kelgan. *Gulnor, hech nima o'ylamasdan o'rnidan turdi. Oybek, Qutlug' qon. Men bu sirni shu choqqacha ichimda saqlab kelayotgan edim, endi aytmasam bo'lmaydi.* A.Qahhor, Xotinlar

Arab tilida kelmoq fe'li bunday ma'noni ifodalaydi. Mazkur ma'noni ifodalash uchun shu mazmunni bildiruvchi muqobil variantlardan foydalanish lozim. Arab tilida bunday holatda ما زال yordamchi fe'li qo'llaniladi.

Otlar va ba'zi boshqa so'zlar bilan birikib, qo'shma fe'l yasaydi. Masalan, *duch kelmoq, zo'r kelmoq, yaqin kelmoq, teng kelmoq*. Ushbu ma'nolarni arab tilidagi aynan muvofiq ekvivalent orqali ifodalashimiz mumkin.

Masalan;

لاق/ التقى / وجد/ قابل / / تلاق/ وقع في - Duch kelmoq-

لاق صعوبات في العمل - Ishda mashaqqatlarga duch kelmoq¹-

صادف / قابل مصافة - Tasodifan duch kelmoq-

اني التقى في النادي كثيرا - Men unga klubda ko'p duch kelaman-

تواجه/ قابل وجهها بوجه // قابل/ صاف - Duchma-duch kelmoq-

وقعوا في بعضهم - Ular bir-birlariga duch kelib qoldilar²-

اقترب من / قرب من/ دنا من - Yaqin kelmoq-

استقرب / اتى من اقرب الطريق - Eng yaqin yo'ldan kelmoq-

استوى - Teng kelmoq-

تغلب على / استظهر على / غلب - Zo'r kelmoq-

ظهر/ بدا/ بان/ برز // نشأ/ تحقق - Yuzaga kelmoq-

نشأت صعوبات جديدة³ - Yangi qiyinchiliklar yuzaga keldi-

غضب على / تغضب على/ انغاض/ اغتاظ/ سخط على - G'azabi kelmoq-

زعل/ تهيج/ انفعل - G'ashi kelmoq-

كدر على احد - Kingadir g'ashi kelmoq-

زعلان/ زعل/ متهيج/ منفعل - G'ashi kelgan-

ساوى/ عادل - Bas kelmoq-

نجح/ افلح/ فاز - Baroridan kelmoq-

نجحت حاجتي - Hojatim baroridan keldi-

نجح عمله⁴ - Uning ishi baroridan keldi-

عاشر/ خالط// لامس/ اتصل - Bordi-keldi qilmoq-

عاشر احدا باستمرار / كانت له اتصالات - Kim bilandir doimiy bordi-keldi qilib turmoq-
دائمة باحد

صلة الرحم - Qarindoshlik bordi-keldisi⁵-

طل على الدنيا / ولد // خرج الى الوجود - Dunyoga kelmoq-

خطر ل/ سنج/ عرض - Yod(i)ga kelmoq-

¹ "As-Sulton" O'zbekcha-arabcha lug'at, "Hilol nashr" MCHJ nashriyoti, Toshkent-2011.-211b

² O'sha yerda

³ O'sha asar. - 950b

⁴ O'sha asar.-77b

⁵ O'sha asar.-126b

Malol kelmoq- مل / امل // صعب على

Qayta-qayta o'qishlik menga malol kelmaydi- لا امل من تكرار القراءة

Quloqqa malol kelmoq- خدش اذنه

Agar sizlarga malol kelmasa¹...- اذا لم يكن عبئا عليكم ف.... / من فضلکم

Rahm (i) kelmoq- تعطف على / عطف على / شفق على / شعر مع // رحم

Rahmi kelmaganga (qilmaganga) rahm qilinmas- من لا يرحم و لا يرحم

Ustun kelmoq- فاز ب / ظفر ب / غلب على / تفوق على / فاق

Hush (i)ga kelmoq- عاد الى وعيه / صحا / افاق / تاب الى نفسه (رشدہ)

U 24 soat ichida hushiga kelmaydi (hushida bo'lmaydi)- لا يعي شيئاً مدة اربع و عشرين

ساعة

Mast hushiga keldi- صحا السكران / افاق السكران

Xush kelmoq- اهلا و سهلا! مرحبا بك!

Es(i)ga kelmoq- سنح / عرض / تذكر / نكر // خطر بباله

Esimga kelmabdi²- لم يدرب خاطري

Erta kelmoq- بدر / بادر / باكر

Ertalab kelmoq- صبح / اتى صباحا

O'ng(i)dan kelmoq- صلح ل / لبق ب / لاق ب / وافق

Qo'l(i)dan kelganicha - على قدر الامكانية / على قدر الامكان او الاستطاعة / بقدر الامكان

بقدر المستطاع

Qo'l(i) dan kelmoq - استطاع / قدر على / تمكن / امكنه ان

G'olib kelmoq- غلب / تغلب على

Havas(i) kelmoq- غبط / اشتهى / هوى / غوى / حب / احب // حرص على

Mening bu kishiga havasim keladi³- اغبط هذا الرجل / اتمنى مثل حال الرجل

Gal(i) kelmoq- جاء نوبة

Endi mening galim (navbatim) (keldi⁴)- جاءت نوبتي / الان دوري

Galalashib kelmoq- اتى (جاء) افواجا⁵

Hayajonga kelmoq⁶- تهيج / هاج / اهتاج // ثار // اضطرب / قلق

Fursat(i) kelmoq⁷- ان الاوان

Larzaga kelmoq- تزعزع / تقلقل // ارتعش / ارتعد / ارتجف / اقشعر

Qaytib kelmoq- رجع / عاد / كر / اب

Hid kelmoq- فاح / انتشرت رائحته

Gullarning hidi kelyapti- يفوح الزهر

Tutunning hidi kelyapti- يفوح الدخان

Suvning hidi kelib qolibdi- تروح (اروح) الماء / انتن الماء

Vaqt (i) kelmoq- ان / اتى / حان الوقت

Yetib kelmoq- وصل / بلغ / ورد المكان

Mos kelmoq- لاق / تاسب / طابق

Yo'qlab kelmoq- تفقد / افتقد / عاد / زار // استخبر عن // اتى لرؤيته / جاء لرؤيته

Sizni sog'indim shunga sizni yo'qlab keldim- كنت مشتاقا اليك و لذلك اتيت لرؤيتك

¹ "As-Sulton" O'zbekcha-arabcha lug'at, "Hilol nashr" MCHJ nashriyoti, Toshkent-2011.-465b

² O'sha asar.-230b

³ O'sha asar. - 285b

⁴ O'sha asar.-251b

⁵ "As-Sulton" O'zbekcha-arabcha lug'at, "Hilol nashr" MCHJ nashriyoti, Toshkent-2011.-251b

⁶ O'sha asar.87b

⁷ O'sha asar.-223b

Xulosaga kelmoq- توصل الى استنتاج / استنتج

Olib kelmoq- استورد- جاء ب/ اتى ب/ احضر // حدث/ سبب/ ادى // جلب/ اجلب/ استورد

Bu yaxshilikka olib kelmaydi- هذا لا يؤدي الى خير

Tosh olib kelmoq- اتى بحجر / جاء بحجر

Chet-eldan mollarni (tovarlarni) olib kelmoq- استورد (جلب) البضائع من الخارج

Bolani uyga olib kelmoq- جاء بالطفل الى البيت

Bizga ikki pors kabob olib keling- اجلب (اجلب) لنا طبقين من كباب

Ofat kelmoq- اف / اصابته افة

Shaharga qurg'oqchilik (qahatchilik) keldi- اف البلاد / اصابته افة من قحة

Pochta kelmoq- ورد مراسلات

Qarshilikka duch kelmoq- واجه المقاومة

Siyosat qarshilikka duch keldi- واجهت السياسة المقاومة

Qahri kelmoq- غضب على / تغضب على / سخط على / تغيط / اغتاظ / اغاظ

Kun oralab kelmoq- غب / اتاه يوما و تركه يوما

"افعال في القرآن الكريم و دلالاتها في السياق القراني حرف الاف" ning دوكتور بريهي شياح الثويني

ilmiy ishida Qur'oni Karimda kelgan "ا" arab alifbosi alif harfi bilan boshlangan barcha fe'llarning ma'nolarini ko'rib chiqqan. Shu jumladan kelmoq "اتى" harakat fe'lini ham sharhlagan.

Xulosa qilib aytamizki, o'zbek tilidagi "kelmoq" harakat fe'lining arab tilida ifodalanishida, o'xshash va farqli jihatlar mavjud. O'zbek tilida ushbu harakat fe'lining bosh semasi anchagina sodda ko'rinishda bo'lsada, mazmunan arab tilidagi "kelmoq" leksemasiga mos keladi. O'zbek tilida ushbu fe'l o'zi qaratilgan obyektning, asosan, tushum, o'rin-payt, chiqish va jo'nalish kelishiklarida kelishini talab qilsa, arab tilida ular tushum kelishigi yoki muayyan kelishik ma'nosini beruvchi predlog bilan ifodalanadi. O'zbek tilidagi "kelmoq" fe'liga xos ba'zi ma'nolarni ifodalashda, ularning aynan arabcha muqobil variantini qo'llash lozim bo'lsa, ba'zi holatlarda esa o'zbek tilidagi ushbu harakat fe'lining anglatgan ma'nolari arab tilida ham, aynan "kelmoq" fe'li bilan ifodalanadi, biroq ushbu holatda arab tilida "kelmoq" ma'nosini beruvchi sinonim fe'llardan kutilgan ma'noni ifodalovchi aynan bir fe'lni tanlash lozim. O'zbek tilidagi harakat fe'lining istak va egalik qo'shimchalarini olgan fe'l shakli bilan birikkan ko'rinishi arab tilida modal so'zlar, yuklamalar yordamida ifodalanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. دوكتور بريهي شياح الثويني "افعال في القرآن الكريم و دلالاتها في السياق القراني حرف الاف

2. "معجم المعاني الجامع"

3. O'zbek tilining izohli lug'ati.-M.: Rus tili.-1981.-1j

4. "O'zbekcha-arabcha As-Sulton lug'ati", "Hilol nashr" MCHJ nashriyoti, Toshkent-2011

5. "An-na'im" arabcha-o'zbekcha lug'ati, Toshkent-2003

6. Qur'oni Karim Ingliz tili tarjimai

7. Muhammad Sodik Muhammad Yusuf Qur'oni Karim

8. IbrohimovN., HasanovB., MusayevO., IbrohimovB., O'zbekcha-arabcha

lug'at.-

Toshkent, 2000

9. ShabanovD.K. Turk va o'zbek tillarida faol harakat fe'llarining semantikasi.- Toshkent, 2017

XITOIY TILIDAGI RITORIK OHANGLI TURG‘UN BIRIKMALARNING LINGVISTIK TAHLILI

<https://zenodo.org/records/17731617>

*Badalbayev Dilshod Farxod o‘g‘li,
Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti
2-bosqich tayanch doktoranti*

Annotatsiya. Ushbu maqolada xitoy tilidagi ritorik ohangli turg‘un birikmalar lingvistik jihatdan tahlil qilinadi. Asosiy e‘tibor mazkur birliklarning semantik, sintaktik va pragmatik xususiyatlariga qaratiladi. Ularning nutq jarayonida ta‘sirchanlikni oshirish, so‘zlovchining pozitsiyasini kuchliroq ta‘kidlash va suhbatdoshga hissiy ta‘sir ko‘rsatishdagi o‘rni ochib beriladi. Misollar orqali birikmalarning qo‘llanish xususiyatlari izohlanib, ularning kommunikativ samaradorlikni ta‘minlashdagi ahamiyati yoritiladi. Tadqiqot natijalari xitoy tilidagi ritorik birliklarni o‘zlashtirish hamda ta‘lim jarayonida ulardan samarali foydalanish imkoniyatlarini kengaytiradi.

Kalit so‘zlar: *ritorik so‘roq, turg‘un birikma, semantika, pragmatika, kommunikativ vazifa, xitoy tili*

Abstract. This article provides a linguistic analysis of rhetorical fixed expressions in Chinese, focusing on their semantic, syntactic, and pragmatic features. It highlights their role in enhancing expressiveness, strengthening the speaker’s stance, and influencing the interlocutor. Examples illustrate usage patterns and communicative functions. The findings demonstrate how these expressions improve discourse effectiveness and offer valuable insights for language acquisition and teaching.

Keywords: *rhetorical question, fixed expression, semantics, pragmatics, communicative function, Chinese*

Xitoy tili sintaksisida ritorik so‘roq gaplar alohida gap turini tashkil etadi. Ularning shakliy belgisi savol tusidagi qurilish bo‘lsa-da, mazmun jihatidan ular odatda javobni talab qilmaydi. Asosiy pragmatik vazifa — aniq ma‘no va nuqtai nazarni savol shaklida ifodalashdir. Ushbu gaplarning intonatsiyasi oddiy bayon gaplarga nisbatan keskinroq va kuchliroq bo‘lib, ko‘pincha ta‘kidlash, inkor etish, norozilik bildirish, qarshi dalil keltirish yoki subyektiv his-tuyg‘ularni ifodalashda qo‘llanadi.

Ritorik gaplarning ikki asosiy turi ajratiladi:

Ijobiy shakldagi ritorik so‘roq gaplar — tashqi shaklda tasdiq ifodalansa ham, mazmunan inkorni bildiradi. Masalan: “他怎么会同意呢？” (“U qanday qilib rozilik beradi?”) — aslida “U rozilik bermaydi” mazmunini anglatadi.

Inkorga asoslangan ritorik so‘roq gaplar — shaklan inkor tusida bo‘lib, mazmunan tasdiqni anglatadi. Masalan: “我们怎能不努力呢？” (“Biz qanday qilib

harakat qilmasligimiz mumkin?") — aslida "Biz albatta harakat qilishimiz kerak" ma'nosini beradi.

Ritorik gaplarning shakllanishida 难道 (nándào), 怎么/怎能 (zěnmě/ zěn néng), 哪里 (nǎlǐ), 何必 (hébì) kabi yordamchi birliklar faol ishtirok etadi. Shuningdek, gap oxirida 吗, 呢 singari modal partikllar qo'llanishi intonatsion kuchaytiruvchilik vazifasini bajaradi.

Quyida biz xitoy tilida qo'llanadigan, ritorik ohangga ega bo'lgan bir qator turg'un birikmalarni lingvistik tahlil obyekti sifatida ko'rib chiqamiz. Ushbu birliklar o'zining semantik va pragmatik xususiyatlari bilan ajralib turib, suhbat jarayonida ma'lum kommunikativ vazifalarni bajaradi.[1:320]

犯不上 (fàn bu shàng)

"犯不上" ifodasi kishi tomonidan qilinayotgan harakat yoki hissiy reaksiyaning ortiqcha, zarur bo'lmaganligini bildiradi. U ko'pincha muayyan vaziyatda kuch sarflash, jahllanish yoki keskin munosabat bildirishning arzimay qolishini ifodalashda qo'llanadi. Shu ma'noda, mazkur birlik "keragi yo'q", "arzimaydi" tarzida tarjima qilinadi. Til amaliyotida ushbu ifoda ko'pincha ritorik savol shaklida uchraydi, masalan, "犯得上吗" — "arziydimi?", shuningdek, "犯不着" yoki "犯得着吗" ko'rinishlari ham ishlatiladi. Ushbu birikmaga misol keltiradigan bo'lsak:

甲：我妈就爱贪便宜，你看，又买回一堆没用的衣服，谁穿哪！真想都给扔了！

(jiǎ: wǒ mā jiù ài tān piányi, nǐ kàn, yòu mǎi huí yī duī méi yòng de yīfu, shuí chuān nǎ! zhēn xiǎng dōu gěi rēng le!)

A: Onam arzonchilikka o'ch, qarang, yana keraksiz kiyimlarni uyga olib keldi. Bularni kim kiyadi? Hammayoqni tashlab yuborgim keladi!

乙：犯得着吗？老人都这样。

(yǐ: fàn dézháo ma? lǎorén dōu zhèyàng)

B: Arziydimi? Keksalar shunaqa bo'ladi-da.[2:420]

管不着 (guǎn bù zháo)

"管不着" ifodasi suhbatdoshning boshqa birovning shaxsiy ishlari ustidan nazorat o'rnatishga yoki ularga aralashishga huquqi yo'qligini bildiradi. Mazkur birlik ma'no jihatidan mustaqillikni, ya'ni biror kishi o'z xatti-harakatlari ustidan o'zi mas'ul ekanligini ta'kidlaydi. O'zbekchada "sizga nima", "ishniz bo'lmasin" kabi so'zlar bilan tarjima qilinadi. Amaliy nutqda "管得着吗" — "senga tegayaptimi?" shaklidagi ritorik savol ko'rinishida ham qo'llanadi.

Bu ifodada "管" fe'li aslida "boshqarish, nazorat qilish, qarash" ma'nosiga ega bo'lib, "着" yordamchisining ishtirokida potensial qo'shimcha (可能补语) hosil qiladi. Rad etuvchi shakl — "管不着" — "nazorat qila olmaydi, aralasha olmaydi" semantikasi orqali "aralashishga haqqi yo'q" ma'nosiga ko'chgan. Demak, bunda semantik kengayish (语义引申) jarayoni kuzatiladi: fizik nazorat qilish imkoniyatidan

ijtimoiy-huquqiy aralashuvni rad etishga o'tish sodir bo'ladi. Ushbu birikmaga misol keltiradigan bo'lsak:

甲：这是公共场所，请你不要吸烟。

(jiǎ: zhè shì gōnggòng chǎngsuǒ, qǐng nǐ bú yào xīyān.)

A: Bu jamoat joyi, iltimos, chekmang.

乙：你管得着吗？

(yǐ: nǐ guǎn dézháo ma?)

B: Sizga nima, aralashishga haqqingiz bormi?[3:126]

还说呢 (hái shuō ne)

“还说呢” ifodasi ko'pincha ritorik tusdagi gap bo'lib, suhbatdoshga nisbatan “gapirma”, “o'zing ham sababchisan” mazmunini bildiradi. Mazkur birlik muammoning kelib chiqish sababi gapiruvchida emas, balki qarshi tomonda yoki tashqi omillarda ekanligini ta'kidlab, javob ohangida ishlatiladi. Intonatsiya jihatidan unda norozilik, hafsalasi pir bo'lish yoki tanbeh ma'nolari bo'ladi. Ushbu birlik asosan yaqin munosabatdagi suhbatdoshlar orasida qo'llanadi va hissiy bo'yoqdorlik kuchli. Ushbu birikmaga misol keltiradigan bo'lsak:

甲：你身上怎么弄得这么脏啊？

(jiǎ: nǐ shēnshang zěnmē nòng de zhème zāng a?)

A: Ust-boshing nega bunchalik kir bo'lib qolgan?

乙：还说呢！今天下雨，我没带伞，往回跑的时候又被汽车溅了一身泥。

(yǐ: hái shuō ne! jīntiān xiàyǔ, wǒ méi dài sǎn, wǎng huí pǎo de shíhou yòu bèi qìchē jiàn le yī shēn ní.)

B: Gapirma! Bugun yomg'ir yog'di, soyabon olmadim, qaytib kelayotganda mashina ustimga loy sachratdi.

可不是嘛 (kě bú shì ma)

“可不是嘛” ifodasi ritorik so'roq shaklida qo'llanib, suhbatdoshning so'zlarini to'liq tasdiqlash va ma'qullash ma'nosini bildiradi. Mazkur birlik “ha, albatta”, “ha, shunday”, “shunday emasmi” tarzida tarjima qilinadi. Nutqda u muloqotdagi hamfikirlikni kuchaytiradi, suhbatdosh bilan o'zaro bir fikrda ekanlikni ta'kidlaydi. Amaliy qo'llanishda ushbu shakl qisqargan variantlarda ham uchraydi: “可不是” yoki “可不”. Ushbu birikmaga misol keltiradigan bo'lsak:

甲：农村到春节的时候可热闹了。

(jiǎ: nóngcūn dào chūnjié de shíhou kě rènao le.)

A: Qishloqlarda bahor bayrami paytida juda gavjum bo'ladi.

乙：可不是嘛，家家户户都放鞭炮。

(yǐ: kě bú shì ma, jiājiā hùhù dōu fàng biānpào.)

B: Ha, albatta, har bir xonadon piyola-piyola petardalar otadi.

没办法 (méi bànfǎ)

“没办法” ifodasi kishi biror vaziyat yoki holat oldida chorasiz qolganini, ya'ni unga ta'sir o'tkazish imkoniyati yo'qligini bildiradi. Bu birlik “chorasizman”, “boshqa iloj yo'q”, “majburman” tarzida tarjima qilinadi. Nutqda ko'pincha shaxsning ojizligini va vaziyatga bo'lgan bevosita ta'sir kuchining yetishmasligini ifodalaydi. Amaliy qo'llanishda ritorik shaklda ham uchraydi: “有什么办法？” — “qanaqa chora bor

o‘zi?’”. Ushbu shaklda ifoda 无可奈何 ohangini, ya’ni majburiy taslim bo‘lish yoki vaziyatni qabul qilish hissini kuchaytiradi. Ushbu birikmaga misol keltiradigan bo‘lsak:

甲：你儿子整天玩儿电脑游戏，你也不说说他呀？

(jiǎ: nǐ érzi zhěngtiān wánr diànnǎo yóuxì, nǐ yě bù shuōshuō tā ya?)

A: O‘g‘lingiz kun bo‘yi kompyuter o‘yinlari o‘ynaydi, unga hech nima demaysizmi?

乙：我说了多少次了，他就是不听，有什么办法？

(yǐ: wǒ shuō le duōshao cì le, tā jiù shì bù tīng, yǒu shénme bànfǎ?)

B: Necha marta aytdim, lekin u quloq solmaydi, boshqa nima chora bor?[6:243]

Xulosa qilib, Xitoy tilida ritorik ohangli turg‘un birikmalar muloqotning muhim pragmatik vositasi sifatida nutqning ta’sirchanligini sezilarli darajada kuchaytirilganini ayta olamiz, Bunday birliklar shaklan savol tusida bo‘lsa-da, mazmunan aniq tasdiq yoki inkorni bildiradi. Bu esa ularga nafaqat semantik, balki kuchli pragmatik yuklama ham beradi. Tadqiqot davomida ko‘rib chiqilgan “犯不上”, “管不着”, “还说呢”, “可不是嘛”, “没办法” kabi birikmalar suhbat jarayonida ta’kidlash, rad etish, tanbeh berish, tasdiqlash va chorasizlikni ifodalash kabi turli kommunikativ vazifalarni bajarishi aniqlandi. Ularning nutqiy qo‘llanishi suhbatdoshlar orasida ma’lum ijtimoiy-psixologik munosabatlarni ham ifodalash imkonini beradi. Shu bois, mazkur birikmalarni lingvistik nuqtai nazardan o‘rganish ularning nutqiy faoliyatdagi rolini aniqlash, xitoy tilini o‘rganishda ularni samarali qo‘llash hamda tarjima jarayonida to‘g‘ri ekvivalent tanlash uchun muhim ahamiyatga ega.

Adabiyotlar:

1. 朱德熙. 语法讲义. 北京: 商务印书馆, 1982, 320 页.
2. 陆俭明. 现代汉语语法研究. 北京: 北京大学出版社, 2000, 412 页.
3. 王力. 汉语语法理论. 北京: 中国社会科学出版社, 1985, 295 页.
4. 崔希亮. 汉语语法学. 北京: 北京语言大学出版社, 2010, 365 页.
5. 许嘉璐. 现代汉语八百词. 北京: 商务印书馆, 1980, 540 页.
6. 刘月华, 潘文娒, 敖承江. 实用现代汉语语法. 北京: 商务印书馆, 2001, 450 页.
7. 张斌. 现代汉语虚词例释. 北京: 商务印书馆, 2001, 398 页.

INGLIZ VA O‘ZBEK MATNLARIDA XIYAZM (CHIASMUS)NING LINGVOKULTUROLOGIK FUNKSIYALARI VA MADANIY MA’NO SHAKLLANISHIDAGI SIGNIFIKANT USHLUBLARI

<https://zenodo.org/records/17731634>

*Xaydarova Munira O‘tkir qizi,
Toshkent davlat transport universiteti tayanch doktoranti,
Oriental universiteti stajyor-o‘qituvchisi
muniraxaydarova3@gmail.com*

Annotatsiya. Ushbu maqolada ingliz va o‘zbek matnlarida xiyazm (chiasmus)ning lingvokulturologik funksiyalari tahlil qilinadi. Xususan, xiyazm san’atining madaniy ma’no yaratishdagi ahamiyati va uning estetik ta’sirchanlikni kuchaytirishdagi o‘rni ko‘rib chiqiladi. Ingliz adabiyotida xiyazm ko‘proq ritorik kuch va siyosiy-nutqiy uslubda qo‘llanilsa, o‘zbek she’riyatida u ko‘pincha lirizm va milliy ruhni ifodalashda namoyon bo‘ladi. Maqolada ikki adabiyot namunalari qiyosiy tahlil asosida solishtirilib, umumiy va farqli jihatlar aniqlanadi. Xiyazm orqali til birliklari o‘zaro madaniy konnotatsiyalar yaratib, lingvokulturologik tafakkurni shakllantirishga xizmat qilishi asoslab beriladi. Tadqiqot natijalari badiiy matnlardagi lingvostilistik va lingvokulturologik vositalarning ilmiy talqiniga yangi yondashuvlarni taklif etadi.

Kalit so‘zlar: xiyazm, badiiy matn, tasirchanlik, estetika, adabiy san’at, lingvokulturologiya, stilistik tahlil.

Abstract. This article analyzes the linguocultural functions of chiasm (chiasmus) in English and Uzbek texts. In particular, the importance of the art of chiasm in creating cultural meaning and its role in enhancing aesthetic impressionability are considered. In English literature, chiasm is used in a more rhetorical power and Politico-oratory style, while in Uzbek poetry it is often manifested in the expression of lyricism and national spirit. In the article, the samples of the two literature are compared on the basis of comparative analysis, and general and different aspects are determined. It is based on the fact that language units, through chiasm, create cross-cultural connotations and serve to form linguocultural thinking. The results of the study offer new approaches to the scientific interpretation of linguistic and linguocultural means in artistic texts.

Keywords: chiasm, artistic text, Impressionism, aesthetics, literary art, linguoculturology, stylistic analysis.

Xiyazm termini XIX asrda lingvistika faniga kirib kelgan bo‘lsa-da, uning mazmuni qadimdan buyon, xususan diniy manbalarda keng uchraydi va antimetabola, antimetatezis hamda antimetalepsis kabi tushunchalar bilan bog‘langan. Ushbu figura til birliklarini parallel tarzda joylashtirishi bilan birga, ma’no qarama-qarshiligi hamda sabab-oqibat munosabatini kuchaytiradi. Aslida xiyazmning asosiy xususiyati AB/BA shaklidagi simmetrik tuzilishdir, biroq badiiy matnda u murakkabroq uslubiy

variantlarda ham namoyon bo'lishi mumkin. Masalan, "vatanim menga nima berdi deb emas, men vatanimga nima berdim deb yasha" kabi misolda so'zlarning simmetrik shaklda o'rin almashinishi va ma'no o'zgarishiga uchrayotganligini ta'sirli uslubda berilayotganini ko'rishimiz mumkin.

Bizning fikrlash uslublarimiz, muammolarni hal qilish va mahsulot yaratish jarayonimizga katta ta'sir ko'rsatadi hamda aql-idrokimiz qanday ishlashini aks ettiradi [1].

Xiyazmlar — bu teskari tartibda til birliklarini takrorlashdan iborat bo'lgan nutqiy san'at shakllaridir. U klassiklar tomonidan yunoncha χ harfiga o'xshashligi sababli shu nom bilan atalgan, chunki bu harf xochni ifodalaydi "Chiazmus" atamasi ritorikaga xosdek tuyulsa-da, aslida bu uslub hamma uchun tanish bo'lib, masalan, quyidagi maqollarda yoki mashhur iqtiboslarda uchraydi: *yeyish uchun yashama, yashash uchun ye* yoki *yurt senga nima bera olishi haqida emas, sen yurt uchun nima qila olishing haqida o'yla* [2].

Xiyazm (chiasmus) qadimiy ritorik san'at sifatida antik davr manbalarida o'z ifodasini topgan. Aristotel va Kvintilian kabi klassik ritorikachilar bu figurani nutqning ta'sirchanligini oshirishda muhim vosita sifatida baholaganlar. Ularning ta'rifida chiasmusning asosiy xususiyati – elementlarning o'zaro teskari tartibda joylashuvi va shu orqali mantiqiy hamda emotsional urg'u berilishidir [3]. Qadimiy diniy matnlarda va falsafiy risolalarda bu figura keng qo'llanilib, qarama-qarshi tushunchalar orqali tinglovchi yoki o'quvchiga kuchli psixologik ta'sir ko'rsatgan.

XIX asrdan boshlab chiasmus lingvistik termin sifatida ilmiy muomalaga kirib, stilistika va adabiyotshunoslik doirasida muntazam tadqiq qilina boshlandi. G'arb adabiyotshunosligida, xususan, ingliz tilidagi izlanishlarda chiasmus ko'proq siyosiy nutqlar, ritorik chiqishlar hamda badiiy matnlarda estetik ta'sirchanlikni kuchaytiruvchi vosita sifatida o'rganilgan [4]. Shu bilan birga, u ko'pincha antitezis va parallelizm bilan bog'liq holda tahlil qilinib, matnda muvozanat, qarama-qarshilik va sababiy bog'lanishlarni hosil qiluvchi konstruktiv birlik sifatida tavsiflanadi.

O'zbek adabiyotida esa chiasmus atamasi bevosita keng qo'llanmagan bo'lsa-da, she'riyatda uning mazmuniy va strukturaviy ko'rinishlari tez-tez uchraydi. Mumtoz she'riyatda zid ma'noli tushunchalarning simmetrik tarzda joylashtirilishi orqali lirizm va badiiy obrazlilik kuchaytirilgan [5]. Zamonaviy o'zbek she'riyatida ham chiasmus o'zining emotsional va lingvostilistik vazifalari bilan madaniy ma'nolarni shakllantirishda muhim o'rin tutadi [6].

So'nggi yillarda lingvokulturologik yondashuv asosida chiasmusning nafaqat stilistik, balki madaniy ma'no yaratishdagi funksiyalari ham e'tiborga olinmoqda. Chunki qarama-qarshi tushunchalarning teskari tartibda joylashtirilishi milliy mentalitet, estetik qadriyatlar va madaniy konnotatsiyalarni yuzaga chiqaradi. Bu jihatdan ingliz va o'zbek adabiyotidagi chiasmusni qiyosiy tahlil qilish, uning lingvokulturologik xususiyatlarini ochib berish nafaqat tilshunoslik, balki madaniyatshunoslik va tarjimashunoslik uchun ham dolzarb hisoblanadi.

Shunday qilib, mavjud tadqiqotlar chiasmusning ritorik va stilistik jihatlarini o'rgangan bo'lsa-da, uning ingliz va o'zbek she'riyati kontekstida lingvokulturologik tahliliga yetarlicha e'tibor berilmagan. Mazkur maqola aynan shu ilmiy bo'shliqni

to'ldirishga, chiasmusning madaniy ma'no shakllanishidagi ahamiyatini aniqlashga xizmat qiladi.

Ushbu tadqiqotning metodologik asosini qiyosiy-tahliliy va lingvokulturologik yondashuv tashkil etadi. Xiyazmning (chiasmus) ingliz va o'zbek she'riyatida qo'llanishi, ularning semantik yuklamalari hamda madaniy ma'no shakllanishidagi funksional o'rni aniqlashda quyidagi bosqichlardan foydalanildi:

1. *Matn tanlash va korpus shakllantirish*. Ingliz she'riyatidan U.Bleyk, T.S.Eliot, U.Shekspir kabi shoirlar asarlaridan namunalar hamda o'zbek adabiyotidan A.Navoiy, G'.G'ulom, E.Vohidov va boshqa ijodkorlarning matnlari qiyosiy korpus sifatida tanlab olindi.

2. *Lingvopoetik tahlil*. Tanlangan matnlardagi xiyazm namunalarining poetik xususiyatlari, ularning obrazlilik darajasi, estetik ta'sir kuchi hamda badiiy matn ichidagi sintaktik-funksional o'rni aniqlanadi.

3. *Lingvokulturologik yondashuv*. Xiyazmlar orqali madaniy qadriyatlarning aks etishi, xalq mentaliteti, milliy timsollar va ramzlarning semantik ifodalanish jarayoni tahlil qilinadi.

4. *Qiyosiy tahlil*. Ingliz va o'zbek she'riyatidagi xiyazmning qo'llanish usullari, madaniy konnotatsiyalari hamda funksional o'xshash va farqli jihatlari aniqlanadi.

5. *Diskursiv tahlil elementlari*. She'riy matnlarning konteksti va ularning o'quvchi ongida uyg'otadigan madaniy-assotsiativ bog'lanishlari ham ko'rib chiqiladi.

Tadqiqot davomida deskriptiv, qiyosiy-tahliliy, interpretativ usullardan foydalanildi. Metodologik jihatdan H. Gardnerning "Multiple Intelligences Theory" (1999) [7], M.Dubremetzning chiasm bo'yicha ilmiy qarashlari (2013) [8], hamda lingvokulturologiya bo'yicha mahalliy va xorijiy tadqiqotchilarning ishlari tayanch nuqta sifatida tanlandi.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, xiyazm (chiasmus) ingliz va o'zbek she'riyatida turli lingvopoetik va lingvokulturologik funksiyalarni bajaradi. Ingliz she'riyatida u, asosan, qarama-qarshi tushunchalarni kuchaytirish, dramatik ta'sirni oshirish hamda individual poetik uslubni shakllantirishda qo'llaniladi. Masalan, T.S.Eliot va U.Shekspir asarlarida xiyazm o'quvchi e'tiborini semantik keskinlikka qaratish vositasi sifatida xizmat qiladi.

O'zbek she'riyatida esa xiyazm ko'proq ramziy ma'no, madaniy timsollar va xalqona qarashlarni ifodalashda muhim rol o'ynaydi. A.Navoiyning asarlarida bu uslub estetik uyg'unlik yaratish, milliy qadriyatlarni badiiy shaklda ko'rsatish bilan uzviy bog'liqdir. Shuningdek, zamonaviy shoirlarda ham xiyazm poetik tajriba vositasi sifatida ishlatilmoqda.

Qiyosiy tahlil shuni ko'rsatadiki, ingliz va o'zbek she'riyatida xiyazmlar tuzilishi jihatidan o'xshash bo'lsa-da, ularning semantik yuklamasi va madaniy ma'no shakllantirishdagi funksiyalari turlicha. Ingliz she'riyatida individualizm va dramatism kuchli bo'lsa, o'zbek she'riyatida milliylik, ramziylik va estetik uyg'unlik yetakchi o'rin egallaydi.

Bu farqlar, bir tomondan, madaniy an'analarning o'ziga xosligi bilan bog'liq bo'lsa, ikkinchi tomondan, poetik tafakkurning rivojlanish bosqichlarini ham ko'rsatadi [9].

Natijalar shuni tasdiqlaydiki, xiyazm lingvokulturologik tahlil uchun samarali mezon bo'lib, adabiyotshunoslikda ham, tarjimashunoslikda ham qo'llanishi mumkin.

Shuningdek, tadqiqot ko'rsatdiki, xiyazm nafaqat poetik vosita, balki madaniy ma'no shakllanishining muhim konstruktiv usuli sifatida ham baholanishi lozim. Shu bois, mazkur figura lingvistik va madaniy tadqiqotlarda alohida ilmiy ahamiyatga ega.

Yuqoridagi tahlillar shuni ko'rsatdiki, xiyazm (chiasmus) ingliz va o'zbek she'riyatida o'ziga xos lingvopoetik va lingvokulturologik funksiyalarga ega. Ingliz she'riyatida u, asosan, semantik qarama-qarshilikni kuchaytirish, dramatik ta'sir yaratish hamda individual poetik uslubni shakllantirishda qo'llaniladi. O'zbek she'riyatida esa xiyazm milliy ramzlar, xalqona qarashlar va estetik uyg'unlikni ifodalash vositasi sifatida namoyon bo'ladi.

Qiyosiy tahlil natijalari shuni anglatadiki, ikki adabiyotda ham strukturaviy o'xshashlik mavjud bo'lsa-da, madaniy ma'no shakllanishida sezilarli farqlar mavjud. Ingliz she'riyatida individualizm va dramatism ustun bo'lsa, o'zbek she'riyatida milliylik, timsollilik va ruhiy-estetik uyg'unlik yetakchilik qiladi.

Mazkur tadqiqot, shuningdek, o'zbek va ingliz adabiyotida badiiy san'atlarning lingvistik hamda madaniy asoslarini o'rganishda yangi istiqbollarni ochib beradi.

Adabiyotlar ro'yxati:

1. Kao C. *Exploring the relationships between analogical, analytical, and creative thinking* // Thinking Skills and Creativity. – 2014. – Vol. 13. – Pp. 80–88.
2. Dubremetz M. Chiasmusning lingvistik va ritorik tahlili // Uppsala universiteti, Lingvistika va filologiya kafedresi. – Uppsala, Shvetsiya.
3. Aristotle. *On rhetoric: A theory of civic discourse* (G. A. Kennedy, Trans.). Oxford University Press (2007).
4. Dubremetz, M. *Automatic discovery of chiasmus in texts*. Uppsala: Uppsala University (2013).
5. Jo'rayev N. *Navoiy poetikasida badiiy san'atlar*. Toshkent: Ma'naviyat.
6. Yusupov O. *O'zbek she'riyati va lingvopoetika masalalari*. Toshkent: Akademnashr (2018).
7. Gardner H. *Intelligence Reframed: Multiple Intelligences for the 21st Century*. New York: Basic Books (1999).
8. Dubremetz M. *Automatic Discovery of Chiasmus in Texts*. Uppsala University (2013).
9. Karasik V.I. *Yazykovoy krug: lichnost', kontsepty, diskurs*. Volgograd: Peremena (2002).

THE SYNTACTIC FEATURES OF ONOMATOPOEIA IN THE CHINESE LANGUAGE

<https://zenodo.org/records/17731712>

Tashmukhamedova Dildora Azizi qizi,
Doctorate student of Tashkent State University of Oriental Studies
Dildora_Azimova_98@mail.ru

Abstract. This article examines the syntactic functions of onomatopoeic words in the Chinese language. Opinions of prominent Chinese linguists on onomatopoeia are presented, and their functions in sentences are analyzed with examples. The perspectives reflected in Modern Chinese Grammar are also discussed.

Keywords: onomatopoeia, syntax, sentence constituents, subject, predicate, attribute, adverbial.

Onomatopoeia, or sound-imitative words, play an important role in many languages by connecting human auditory perception to linguistic expression. In Chinese, a language particularly rich in phonological symbolism, onomatopoeic words do not merely replicate sounds but also perform distinct syntactic functions. Their use extends beyond stylistic ornamentation, and they frequently operate as integral parts of grammatical structure.

Chinese linguists have debated the precise classification of onomatopoeia within syntax. While some have considered them marginal, functioning only as stylistic devices, others have highlighted their ability to serve as full-fledged syntactic constituents. Building on Modern Chinese Grammar and supported by practical examples, this study examines the various syntactic positions that onomatopoeic words can assume.

1. Onomatopoeia as Adverbial and Predicate Modifier. One of the most common functions of onomatopoeia in Chinese is its use as an adverbial that modifies the predicate verb. In this role, the particle 地 is often used to connect the onomatopoeia to the predicate, though in colloquial contexts this particle may be omitted.

桌上的闹钟的嗒的嗒地在静夜里清脆地响着。(The alarm clock on the table rang clearly in the quiet night, with the sound described by the onomatopoeia.)

抢叭了一声 这抢是朝天放的，为了吓跑围过来的狗熊。(A sudden gunshot was heard, fired into the sky to frighten away the approaching bears.)

In such examples, the sound does not simply accompany the verb but becomes an essential element of how the action is perceived and interpreted.

2. Onomatopoeia as Attribute. Onomatopoeia also appears in attributive constructions, where it modifies nouns. In such cases, the particle 的 is typically employed to link the onomatopoeia to the noun, adding vividness to the description.

我躺着,从船底潺潺的水声,知道船还在走着。(While lying down, I realized the boat was still moving from the murmuring sound of the water beneath it.)

This usage highlights the descriptive capacity of onomatopoeia, which brings auditory imagery directly into the nominal phrase.

3. Onomatopoeia as Predicate. In certain contexts, onomatopoeia itself functions as the predicate. Here, the sound event is not merely a modifier but the central occurrence of the sentence.

她们轻轻划着船,船两边的水,哗,哗,哗。(They rowed the boat gently, while the water on both sides splashed rhythmically.)

Such usage demonstrates the autonomy of onomatopoeic expressions in Chinese, showing that they can carry the predicative weight of a sentence.

4. Onomatopoeia as Complement. Onomatopoeic expressions often serve as complements, especially in resultative constructions. In these cases, they usually appear with the particle 的, emphasizing the sensory result of an action.

火车从这里经过的时候,窗户都被震得哗啦哗啦的。(When the train passed by, the windows rattled noisily.)

Here, the onomatopoeia intensifies the impact of the action, shifting focus from the event itself to its auditory effect.

5. Onomatopoeia as Subject. Although less common, onomatopoeia can also function as the subject of a sentence. When nominalized, a sound expression becomes the central entity of discussion.

自然喽,我的叽哩呱啦是出了名的,厂里谁不知道?(Naturally, my loud chatter is well known—who in the factory doesn't know it?)

This rare function reflects the adaptability of onomatopoeia, which can transcend its imitative origins to occupy the role of subject in a clause.

Onomatopoeia as an Independent Component. Onomatopoeia often appears as an independent component within discourse, typically marked off by punctuation or quotation marks. Such cases highlight the immediacy and autonomy of sound in narrative contexts.

“笃!笃!笃!”声音那么沉闷,就同我的心情一样。(“Tok! Tok! Tok!” The sound was as dull as my mood.)

Whether regarded as separate sentences or as sentence components, these forms emphasize how onomatopoeia integrates auditory perception into linguistic structure in ways that cannot be achieved by ordinary words.

The syntactic diversity of onomatopoeia in Chinese illustrates its role as more than a stylistic device. Onomatopoeic words function as adverbials, attributes, predicates, complements, subjects, and even independent units. They bring immediacy to description, strengthen the connection between sound and meaning, and vividly convey sensory experiences within the structure of a sentence.

From a cognitive perspective, onomatopoeia reflects the human capacity to map perception directly onto language. By integrating sound into grammar, Chinese demonstrates how syntax can accommodate sensory experience. The findings of this

study highlight the importance of onomatopoeia in both theoretical linguistics and applied language studies, including second-language pedagogy. Future research could expand this discussion to pragmatic functions and cross-linguistic comparisons, further clarifying the universal and language-specific roles of onomatopoeia.

References

1. 现代汉语辞海 (套装共3册) (最新修订版) . 北京: 中国书籍出版社, 2011. – 1450页.
2. 吕叔湘. 语法修辞讲话. 北京: 中国青年出版社, 1979. – 250页.
3. 现代汉语词典 (第6版). 中国社会科学院语言研究所词典编辑室编. 北京: 商务印书馆, 2012. – 1874页.
4. Tashmuxamedova, D. (2024). Xitoy va o‘zbek tilidagi taqlid so‘zlarning morfologik tipologiyasi. *Development of Pedagogical Technologies in Modern Sciences*, 3(9), 148–156.
5. Tashmuxamedova, D. A. Q. (2023). Xitoy tilida taqlid so‘zlarning morfologik xususiyatlari. *Oriental Renaissance: Innovative, Educational, Natural and Social Sciences*, 3(12), 324–330.
6. Tashmuxamedova, D. A. Q. (2022). Dunyo tilshunosligida taqlid so‘zlar borasidagi leksik-semantik qarashlar tahlili. *Oriental Renaissance: Innovative, Educational, Natural and Social Sciences*, 2(Special Issue 21), 65–70.

TURK RASMIY MULOQOTIDA INTERVYU JANRINING O'RGANILISHIDAGI YONDASHUVLAR

<https://zenodo.org/records/17731726>

*Tamilla Annazarova,
Oriental universiteti Tillar-2 kafedrası
turk tili o'qituvchisi*

Annotasiya: Maqolada intervyu janrining rasmiy muloqotdagi o'рни va funksional xususiyatlari turli fanlar nuqtai nazaridan tahlil qilingan. Intervyu institutsional diskurs turi sifatida baholangan hamda uning kommunikativ-struktur jihatlari, savol-javob formati, rasmiylik darajasi va nutqiy strategiyalari o'rganilgan. Turk tilshunosligi doirasida olib borilgan tadqiqotlar asosida rasmiy kontekstdagi intervyularning lingvopragmatik xususiyatlari aniqlangan. Mavjud tadqiqotlarda metodologik aniqlik, intervyu turlarining belgilanishi hamda tahlil usullarining izchil yoritilmagani aniqlangan. Intervyuning rasmiy muloqotdagi janr va kommunikativ birlik sifatidagi roli ochib berilgan.

Kalit so'z: rasmiy muloqot, intervyu, diskurs, kommunikativ diskurs, kommunikativ tahlil, rasmiy kontekst.

Abstract: The article examines the role and functional features of the interview genre within formal communication across various disciplinary perspectives. The interview is considered an institutional discourse type, with focus on its communicative-structural aspects, question–answer formats, degree of formality, and speech strategies. Based on studies in Turkish linguistics, the pragmatic characteristics of interviews in formal contexts are analyzed. A lack of methodological clarity, typological classification of interviews, and analytical procedures in existing research is identified. The interview's function as a genre and communicative unit in official discourse is outlined, highlighting its significance for further linguistic and interdisciplinary studies.

Keywords: formal communication, interview, discourse, communicative discourse, communicative analysis, formal context.

Intervyu tushunchasi turli sohalar nuqtai nazaridan farqli ta'riflarga ega: sotsiologik, sotsiolingvistik, antropologik, jurnalistik va boshqalar. O'zbek milliy ensiklopediyasida mazkur tushuncha quyidagicha ta'riflanadi: intervyu (ing. Interview — uchrashuv) — publisistika janri bo'lib, jurnalistning bir yoki bir necha shaxs bilan dolzarb masalalar yuzasidan suhbat. U ikki turga bo'linadi: 1. Xabar — asosan, axborot yetkazish maqsadida o'tkaziladi; 2. Tahlilda — muhim voqea, hodisa va hujjatlar sharhda beriladi. Mazkur ishimizda shu ta'rifga asoslanamiz.

Intervyu va uning turlari haqida so'z borgach, ushbu muloqot shaklining rasmiy muloqot tizimidagi o'рни va ahamiyati haqida ham to'xtalish lozim. Rasmiy muloqot kitobiy uslublar qatoriga kirib, og'zaki nutq shaklida bo'lishi bilan birga, yozma nutq shaklida ham aks etiladi. Rasmiy muloqot majlislar, tantanali yig'ilishlardagi

chiqishlar, qabul marosimlari, davlat va jamoat arboblarning ma'ruzalari, uchrashuvlar, intervyular va hokazolarni o'z ichiga oladi. Rasmiy muloqot insonlararo munosabatlarning nihoyatda muhim va mutlaqo rasmiy sohalariga xizmat qiladi: davlat hokimiyati va aholi o'rtasidagi, davlatlar o'rtasidagi, korxonalar, tashkilotlar, muassasalar o'rtasidagi, shaxs va jamiyat o'rtasidagi munosabatlar.¹

Ayni paytda, rasmiy muloqotda mazmunning nihoyatda muhimligini inobatga olgan holda, bir tomondan, har qanday noaniqlik, turlicha talqin qilinish imkoniyatini istisno qilishi lozim. Boshqa tomondan esa, rasmiy muloqotga mavzular doirasining nisbatan cheklanganligi xos. Rasmiy muloqotning shu ikki xususiyati unda an'anaviy, barqaror til vositalarining mustahkamlanishiga va nutq qurilishining ma'lum shakl hamda uslublarini ishlab chiqilishiga olib kelgan. Boshqacha aytganda, rasmiy muloqot quyidagilar bilan tavsiflanadi: nutqning yuqori darajadagi tartibga solinganligi (ifoda vositalari va ularni qurish usullarining belgilangan zaxirasi mavjud), rasmiylik (bayonning qat'iyligi; so'zlar odatda o'zining to'g'ridan-to'g'ri ma'nosida qo'llaniladi, obrazlilik deyarli yo'q, badiiy til vositalari juda kam hollarda ishlatiladi) va shaxsiylikdan xoli bo'lish (rasmiy nutq aniq shaxsiylik va individuallikdan qochadi).

Intervyu tushunchasining o'rganilganlik darajasini tadqiq qilish jarayonida uning quyidagi sohalarida tahlil qilinganligining guvohi bo'ldik.

Tilshunoslik sohasida intervyu diskursiv va kommunikativ tahlil qilinib, u institutsional diskurs turi sifatida ko'rib chiqiladi. Unda so'zlashuv strategiyalari va taktikasi, savol turlari, javoblarning tuzilishi, nutqiy aktlar, muloyimlik darajasi va manipulyativ mexanizmlar tahlil qilinadi. Shuningdek, intervyuer va intervyu beruvchining so'zlashuvdagi roli va o'zaro munosabatlari alohida o'rganiladi. **Pragmatik jihatdan** intervyudagi implitsit ma'nolar, nutqiy maqsadlar va kontekstual omillar tahlil etiladi. **Sotsiolingvistika nuqtai nazaridan** intervyu turli ijtimoiy guruhlar nutq amaliyotini o'rganish vositasi sifatida qaraladi. Gender, yosh, ijtimoiy maqom, dialekt farqlari kabi omillar inobatga olinadi. **Lingvostilistik va janr hususiyatlari tahlil qilinganda** intervyu ommaviy, rasmiy, ilmiy yoki siyosiy sohalaridagi janr sifatida o'rganiladi. Jurnalistika, siyosat va boshqa sohalaridagi intervyu tilining o'ziga xos xususiyatlari tahlil qilinadi. **Jurnalistika va mediakommunikatsiyalar sohasida** intervyu mediamatnning asosiy janri sifatida qaraladi. Uning tuzilishi, maqsadli yo'nalishi, jamoatchilik ongiga ta'sir ko'rsatish xususiyatlari va savol berish texnikasi o'rganiladi. Axborotli, portretli, muammoli kabi turli intervyu shakllari ajratiladi. **Sotsiologiya va madaniyatshunoslik sohasida** intervyu sifatli tadqiqotlarning (chuqur intervyu, fokus-guruhlar va h.k.) asosiy usuli sifatida faol qo'llaniladi. U ijtimoiy voqelik haqida empirik ma'lumot olish usuli sifatida o'rganiladi. **Psixologiya va psixolingvistika sohasida** intervyu shaxsiy xususiyatlar, motivatsiya va emotsional holatni tahlil etishda qo'llaniladi. Unda ishtirokchilarning og'zaki va noverbal xatti-harakatlariga e'tibor qaratiladi. **Siyosatshunoslik sohasida** intervyu ta'sir ko'rsatish vositasi, imidj shakllantirish va manipulyativ texnologiya sifatida tahlil etiladi. Siyosiy intervyular, ishontirish strategiyalari va siyosatchi obrazini yaratish jarayonlari

¹ Narkhodjaeva, Khurshida. (2023). Characteristics of Official Communication Culture. *Anglisticum. Journal of the Association-Institute for English Language and American Studies*, 13(3), 1-12. <https://doi.org/10.58885/ijllis.v13i3.41nk>

o'rganiladi. Bu xususda Brinkmann, S., & Kvale, S. (2015), Seidman, I. (2019), Junnier, F., (2024), Белановский, С. А. (2001), Петрова, Л. Е. (2023), Чеховский, И. В. (2009), Dömbekci, H. A., & Erişen, M. M. (2022), Karahan, S., Uca, S., & Güdük, T. (2022), Kekezoğlu, E. (2004), Polat, A. (2022), Turancı, E. (2023), Uslu, F., & Demir, E. (2023), Асамова, У. (2023), Shamsiddinova, D. (2024), Yusupova, N. (2023), Ибрагимова, Р. (2022), Худойназарова, Д. (2023) lar tadqiqotlarga murojaat etish mumkin. Bu tadqiqotlarda intervyudan foydalanishning metodologik jihatlari batafsil yoritilmagan, xususan, qaysi turdagi intervyu qo'llanganligi — chuqur intervyu, yarim tuzilgan yoki to'liq tuzilgan intervyu ekanligi aniq ko'rsatilmagan; shuningdek, respondentlarni tanlash mezonlari va tartibi hamda olingan javoblarni tahlil qilish usullari haqida ham batafsil ma'lumot berilmagan, bu esa tadqiqotni takrorlash va tanlangan usulning ilmiy masalalar kontekstida asoslanganligini tushunishni sezilarli darajada qiyinlashtiradi. Shu o'rinda aniqlashtirish joiz-ki, tadqiqotimiz tilshunoslik sohasidagi izlanishlarga asoslanadi.

Turk tilshunosligida intervyu janri rasmiy kontekstda keng qamrovli tarzda o'rganilmagan bo'lsa-da, bir qator turk olimlarining ishlari ushbu masalaning chegaralarini belgilashga yordam beradi. Ular orqali nutq amaliyoti hamda rasmiy muloqotning kommunikativ xususiyatlari yoritiladi. Tadqiqotimizda quyidagi ishlarni ko'rib chiqamiz.

Özge Demirelning “A Research On The Differences Between Business Negotiation Styles Of Turkish And American Managers” (manba: Dergipark) nomli maqolasida intervyu biznes muloqot diskursi sifatida talqin qilingan. Unda Turkiya va AQSH rasmiy doira vakillari o'rtasidagi muzokaralar uslublaridagi o'ziga xosliklar tahlil qilingan. Muallif intervyuni empirik tadqiqot usuli sifatida qo'llaydi, bu esa biznes muhitida ishlatiladigan rasmiy kommunikativ modellarning tahlilini amalga oshirish imkonini beradi. Muzokaralarda ishtirok etganlar bilan o'tkazilgan intervyular orqali dalillarni keltirish, uslubiy ifoda vositalari va diskursdagi biznes muloqot doirasi darajasidagi farqlar aniqlanadi.¹

Didar Akarning “*The macro contextual factors shaping business discourse: The Turkish case*” nomli tadqiqoti Turkiyada rasmiy diskurs shakllanishiga ta'sir etuvchi madaniy va institutsional omillarni yoritadi. Intervyu janri tadqiqotning markazida turmasa-da, ushbu ish formal kommunikasiya janrlarini, jumladan intervyuni, tahlil qilish uchun muhim nazariy asos bo'lib xizmat qiladi.²

Çağan Günniing “*An analysis on the daytime woman talk shows in Turkey*” nomli magistrlik dissertatsiyasi (manba: METU ochiq kutubxonasi) Turkiyadagi kunduzgi ayollar tok-shoulari doirasida olib borilgan intervyularni o'rganadi. Tok-shou ko'ngilochar ko'rsatuv namunasi bo'lsa ham muallif intervyuning tuzilmasi, rollarning taqsimlanishi va leksik-grammatik xususiyatlarini tahlil qiladi. Tadqiqotda intervyuning struktur tuzilmaviy jihati nutqiy akt nuqtai nazaridan tahlil qilingan.³

¹ Demiral, Ö. (2018). A Research On The Differences Between Business Negotiation Styles Of Turkish And American Managers. *Ege Akademik Bakış Dergisi*, 18(2), 199–212. <https://dergipark.org.tr/en/pub/eab/article/499119>

² Akar, D. (2002). *The macro contextual factors shaping business discourse: The Turkish case*. ResearchGate. <https://doi.org/10.13140/RG.2.1.3236.4643>

³ Gün, Ç. (2006). *An analysis on the daytime woman talk shows in Turkey* (Magistrlik dissertatsiyasi). Middle East Technical University, Graduate School of Social Sciences. <https://open.metu.edu.tr/handle/11511/16588>

Emre Seyrekning “*Türkiye’de İşe Gömülmüşlük Üzerine Yapılan Araştırmaların İçerik Analizi*” nomli maqolasi ishchilarning ishga bo‘lgan qiziqishi va ishtirokini o‘rganishga bag‘ishlangan bo‘lib, unda intervyu va so‘rovnoma asosiy empirik usullar sifatida qo‘llaniladi. Mazkur ishda muallif intervyuning janr xususiyatlariga alohida e‘tibor qaratmaydi, biroq intervyu jarayonida yuzaga kelgan dialoglar va nutq strategiyalari rasmiy diskursni pragmatik va diskursiv tahlil qilish uchun foydali manba deb qaraydi.¹

Intervyu fanlar tarkibidagi umumiy bir hodisa sifatida o‘rganilib, diskursning yuqorida ta’kidlangan ikki jihati nuqtai nazaridan, kommunikativ yondashuv doirasida o‘rganilgan bo‘lsa-da, ular media intervyular, biznes muloqot intervyulari mavzulari doirasidadir. Ko‘rilgan turk tadqiqotchilarining ishlari yoki rasmiy shaxslar (masalan, mansabdor shaxslar, rasmiy ekspertlar) bilan o‘tkazilgan haqiqiy intervyularni tahlil qilishga qaratilmagan, yoki intervyu faqat ma’lumot to‘plash usuli sifatida ishlatilgan. Ya’ni, janr sifatida, uning tuzilishi, rasmiylik darajasi, pragmatikasi, rollari, murojaat shakllari o‘rganilmagan. Ta’kidlash joizki, intervyu ham bosma ham og‘zaki ko‘rinishga ega bo‘lib, mazkur ishimizda intervyuning og‘zaki turi xususida fikr yuritildi.

O‘z-o‘zidan savol tug‘ilishi mumkin. Intervyuni rasmiy muloqot kontekstida o‘rganish zarurati nima uchun dolzarb? Nima sababdan bu mavzuga murojaat qilish ehtiyoji mavjud? Til - biror o‘quv qo‘llanma yoki bir kitob ko‘rinishida mavjud emas. U nutqiy janrlar yig‘indisi tarkibida mavjuddir. Ayrim hollarda uslub, uslubshunoslik (stilistika) deyilishi mumkin. Umuman til - nutqning bir turidir. Shu nuqtai nazardan qaralganda, tilning bir qismi sifatida aks etuvchi rasmiy muloqotdagi intervyu hodisasini o‘rganish turk tilini o‘qitish amaliyotini amalga oshiruvchi mutaxassislar, turli rasmiy, biznes, ishbilarmonlik treyninglari tayyorlovchi mutaxassislariga nazariy va amaliy asos bo‘lishi mumkin. Tadqiqot natijalaridan ilmiy izlanishlar olib borishda, ilmiy maqolalar, risola va o‘quv qo‘llanmalar ishlab chiqishda, shuningdek, boshqa turdagi ilmiy-amaliy izlanishlarda samarali foydalanish maqsadga muvofiqdir.

Shu bilan birga, axborotni qabul qilish va qayta ishlashda ko‘rish kanali ahamiyati ortdi, yozma nutqda og‘zaki nutq ta’siri ostida verbal va noverbal komponentlar funksiyalarining qayta taqsimlanishi yuz berdi. Shunday qilib, ayni haqiqatning o‘zi kommunikasiyaning noverbal komponentini tadqiq qilishga undamoqda, u esa yangi ilmiy paradigmalar doirasida o‘rganilayotgan markaziy obyektlardan biriga aylanmoqda.

Yuqorida tahlil qilingan manbalar shuni ko‘rsatadiki, rasmiy diskursda intervyu janriga oid maxsus tadqiqotlar hozircha yetarli emas. Bu janr turli ilmiy ishlarda bilvosita yoki yordamchi komponent sifatida o‘z aksini topgan. Ushbu intervyular ma’lumot to‘plash usuli sifatida; rasmiy muloqot vositasi sifatida; televizion hamda korporativ diskurs elementlari sifatida qo‘llaniladi. Tahlillar turk tilida intervyu janrining lingvopragmatik tahlili uchun dastlabki qo‘zg‘alish nuqtasi vazifasini o‘tadi. Kelgusida intervyularni paralingvistik va kommunikativ xususiyatlari asosida chuqurroq o‘rganish istiqbollari mavjud.

¹ Seyrek, E. (2023). *Türkiye’de İşe Gömülmüşlük Üzerine Yapılan Araştırmaların İçerik Analizi*. *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (31), 396–412. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/igdirsosbilder/article/1193179>

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Narkhodjaeva, Khurshida. (2023). *Characteristics of Official Communication Culture. Anglisticum. Journal of the Association-Institute for English Language and American Studies*, 13(3), 1-12. <https://doi.org/10.58885/ijllis.v13i3.41nk>
2. Demiral, Ö. (2018). *A Research On The Differences Between Business Negotiation Styles Of Turkish And American Managers. Ege Akademik Bakış Dergisi*, 18(2), 199–212. <https://dergipark.org.tr/en/pub/eab/article/499119>
3. Akar, D. (2002). *The macro contextual factors shaping business discourse: The Turkish case. ResearchGate*. <https://doi.org/10.13140/RG.2.1.3236.4643>
4. Gün, Ç. (2006). *An analysis on the daytime woman talk shows in Turkey (Magistrlik dissertatsiyasi). Middle East Technical University, Graduate School of Social Sciences*. <https://open.metu.edu.tr/handle/11511/16588>
5. Seyrek, E. (2023). *Türkiye’de İşe Gömülmüşlük Üzerine Yapılan Araştırmaların İçerik Analizi. Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (31), 396–412. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/igdirsosbilder/article/1193179>

UNIT PLANNING FOR PRAGMATIC INSTRUCTION: EXPLORING GRATITUDE IN L2 SPEECH ACTS

<https://zenodo.org/records/17731746>

*E'zoxonova Nasimaxon Esorxonovna,
Oriental universiteti Tillar-2 kafedrasi katta o'qituvchisi*

Abstract. It is important to mention that while completing Unit lesson plan, there has been a number of steps that I have walked through. Ishihara and Cohen suggest that combination of common curriculum and potentially coordinating content with other courses are considered two crucial criteria for lesson planning in pragmatics. Considering this, it was a bit difficult to choose proper speech act for L2 learners in terms of pragmatics. Next, the lesson plan should be designed with appropriate activities and tasks to acquire pragmatic knowledge in target language. Finally, it should be more focused on authentic materials and technology which based activities in order to provide meaningful and effective lesson plan for L2 learners.

Keywords: speech acts, sociolinguistics, summative assessment, formative assessment, analytic and holistic rubrics.

According to J.L. Austin, speech acts are considered speakers' utterances that convey meaning and make listeners do specific things. Therefore, in Carla website, there are various types of speech acts and among them the speech act of "thanks" seems appropriately for my unit lesson plan. The reason is that in this speech act, it occurred several misunderstandings while expressing phrases of thanks in target language. There would be also misuse of language choice should be taken into account. As Eisenstein and Bodman noted that L1 sociolinguistic behaviors and second language grammatical and lexical restriction impact on students' production in proper pragmatic forms while conveying thanks in target language. That is why this very speech act was chosen for Unit lesson plan.

As for the activities, it can be considered the diversity of the tasks while designing lesson plan. To be more precise, it focuses to include communicative activities such as role-plays, dialogues, DCT or production skills like writing a letter, formal instructions and technology which based activities such as Kahoot, Padlet and Quizizz and patchwork included as well. Moreover, to raise students' awareness on pragmatics and compare cultural identity different you tube videos, audio recording and songs are provided considerably. All of these activities are addressed to develop unit lesson plan on pragmatics.

Obviously, there were some challenges while designing Unit lesson plan effectively such as the delivery of meaning of sentences to L2 learners. To be more particularly, as the learners are non-native, they cannot comprehend the real meaning of the sentence and do not know how to respond properly. As Norton noted that one of the significant matter is that enchanted a lot of instructors in L2 identity is the connection between classrooms and communities in the process of language

acquisition. Therefore, in this lesson plan, choosing appropriate tasks in terms of pragmatics were a little bit challenging. The reason is that all of the tasks cannot be expressed according to pragmatic norms and manners. However, it can be managed to select proper and meaningful tasks and exercises for this lesson plan.

Importantly, while designing lesson plan, it gives very valuable knowledge in terms of the speech act of thanks and its usage in L2. Moreover, I have come across the strategies of speech act; found out various activities how to implement in the classroom context and applying digital tools in terms of pragmatics. The steps of delivering activities, how to make up contrasting dialogues, identifying contextual factors and providing suitable formal instructions have given effective results to acquire knowledge regarding to pragmatics. While designing lesson plan, it is paid attention on assessing students' awareness on pragmatics. As Brown stated that assessment is necessary to drive students' learning. Therefore, it is applied different types of assessment based on the type of activities. For instance, for some tasks such as making up dialogues or role-plays formative assessment was chosen. Summative assessment was provided to check students' writing at the end of the lesson. Moreover, in order to assess students' performance properly and effectively analytic and holistic rubrics were delivered.

After receiving feedback from my peer, I have realized that it should be looked through the lesson plan attentively. This means that it should be looked through some activities attentively, expand the diversity of tasks and also including authentic materials to the lesson plan. Moreover, according to peer-review, it is emphasized to add more TESOL standards to enrich the productivity of the lesson plan. Including all of the feedbacks, there has been done a number of changes within the lesson plan.

As it can be mentioned above, broad range of resources are provided for this lesson plan. for example, Carla website or technology based educational platforms such as Kahoot, Padlet and Quizzes are used to deliver pragmatic knowledge effectively and productively. Besides that, you tube videos and songs are highly provided to identify cultural diversity and served as an authentic source in terms of pragmatics in L2.

References

1. Austin, J. L. *How to do Things with Words* / J. L. Austin; ed. by J. O. Urmson, M. Sbisá. – 2nd ed. – Cambridge, MA: Harvard University Press, 1962. – 168 p.
2. Brown, D. H. *Language Assessment: Principles and Classroom Practices* / D. H. Brown. – London: Longman, 1990. – 347 p.
3. Eisenstein, M. "I very appreciate": Expressions of gratitude by native and non-native speakers of American English / M. Eisenstein, J. Bodman // *Applied Linguistics*. – 1986. – Vol. 7, № 2. – P. 167–185.
4. Ishihara, N. *Teaching and Learning Pragmatics: Where Language and Culture Meet* / N. Ishihara, A. D. Cohen. – Harlow (England): Pearson Longman, 2010. – 352 p.
5. Norton, B. *Identity: Second language* / B. Norton // *Encyclopedia of Language and Linguistics*. – Vol. 5. – Oxford: Elsevier, 2006. – P. 502–508.
6. Warwick, P. Primary teachers' understanding of the interactive whiteboard as a tool for children's collaborative learning and knowledge-building / P. Warwick, R. Kershner // *Learning, Media and Technology*. – 2008. – Vol. 33, № 4. – P. 269–287.

INGLIZ TILIDAGI “FAMILY”- “OILA” QADRIYAT KONSEPTINING LEKSIK-SEMANTIK TAHLILI

<https://zenodo.org/records/17731757>

*Nizamova Salomat Usmanovna,
Oriental universiteti, Tillar - 2 kafedrası katta o‘qituvchisi*

Annotatsiya. Ushbu maqolada “family-oila” giperkonsepti sifatidagi qadriyat tushunchasi tilini, uning xususiyatlari va ushbu qadriyat tushunchasini tashkil etuvchi mezonlarini o‘rganishga bag‘ishlangan. Belgilangan vazifalarni hal qilish uchun lingvistik materialni tahlil qilish algoritmini ishlab chiqish zarur bo‘lib tuyuladi, bu esa ingliz tilidagi “family-oila” qadriyat konseptining amal qilishining pragma-semantik va lingvomadaniy parametrlarini to‘liq tushunishga imkon beradi. Dominant qadriyatlarni aniqlash maqsadida amerikalik mualliflar tomonidan badiiy adabiyot matnlari asosida oilaviy qadriyatlarning til vakillarining pragma-semantik, kognitiv-semantik tahlili – “family-oila” konseptining semantik ko‘lamini tashkil etuvchi asosiy mezonlar tahlil qilindi.

Kalit so‘zlar: *dwelling, salbiy munosabat, ijobiy munosabat, yashirin munosabat, qadriyat, relations, oilaviy munosabatlar, qarindoshlik munosabatlari, children, farzandlarga munosabat.*

Abstract. This article is devoted to the study of the language of the concept of value as a hyperconcept “family”, its features and the criteria that form this concept of value. To solve the specified tasks, it is necessary to develop an algorithm for analyzing linguistic material, which will allow us to fully understand the pragmatic-semantic and linguocultural parameters of the functioning of the concept of value “family” in the English language. In order to identify dominant values, American authors conducted a pragmatic-semantic, cognitive-semantic analysis of linguistic representatives of family values based on literary texts - the main criteria that form the semantic scope of the concept of “family”.

Keywords: *dwelling, negative attitude, positive attitude, hidden attitude, value, relations, family relations, kinship relations, children, attitude to children.*

“Family-oila” qadriyatlari konseptining tizimlashtirish va uning konseptual sohasining asosiy xususiyatlarini tavsiflash katta ahamiyat kasb etadi.

Avvalgi maqolamizda biz britan *Oxford Learner’s Dictionary* va *amerika Merriam Webster’s Dictionary* lug‘atlari ta’riflarining tahlili “family-oila” leksemasining asosiy/yadroli ma’nolarini aniqlash imkonini berdi. Mazkur maqolada oilaviy qadriyatlar va “family-oila” qadriyatlari konseptining barcha to‘plangan misollarini tahlil qilish va ularning leksik-semantik tasnifini ko‘rsatib berish rejalashtirilgan. Badiiy asarlar matnlaridan foydalangan holda bunday tahlil qilish uchun asos bo‘lib, birinchi navbatda, “family-oila” so‘zining ma’lum kontekstlar doirasida amalga oshiriladigan asosiy ma’nolari va shu bilan o‘rganilayotgan “family-oila” konseptining mazmuni ochib bershga harakat qildik.

Tadqiqot materiali sifatida turli semantik tarkibga ega bo'lgan ushbu konseptning qadriyat-semantik maydoni bilan bog'liq "family-oila" yoki oilaviy qadriyatlar konseptining ob'ektivlashuvi kontekstlari hisoblanadi.

"Family-oila" va boshqa konseptlarning leksik-semantik, pragma-semantik, kognativ-mazmuniy va boshqa yo'nalishlari bo'yicha yetarli darajada ilmiy tadqiqotlar olib borilmoqda. Masalan, rus tilshunoslari N.N. Goncharova, Yu.A.Iksanova, V.I. Krasik, M.M.Kovalevskiy, V.A.Maslova, I.A.Zyuzina, D.G. Larionova, N.Yu. Kazakova, Z.A. Axmetjanova, V.B. Tyurin, N.V. Nagovitsina, A.N.Pribilova, M.Yu.Romanyuk, M.V.Zimina kabi ilmiy tadqiqotchilar rus, nemis, fransuz, ingliz, ispan, edigey, tatar va boshqa tillardagi maqollarda "family"-oila" konseptining turli yo'nalishlarini o'z ishlarida ochib berganlar.

O'zbek tilshunosligida ham konsept masalasiga doir turli ishlar, ya'ni Z.I.Saliev, A.M. Bazarbaeva, K.M. Amanullaeva, Sh.Q. Shamsieva, N.B. Kuldosheva, D.K. Baxronova, Z.R. Gulyamova, Yu.T. Nosirov va boshqalarning ilmiy tadqiqot ishlari amalga oshirilgan, turli konseptlar, turli yo'nalishlarda tadqiq etilgan. Biroq aynan va "family"-oila" konsepti o'zbek lingvistikasida alohida tadqiqot darajasida o'rganilmagan.

Ushbu maqolada yetakchi tadqiqot usullari sifatida, ta'rifiy, qiyosiy, tavsifiy, uzluksiz tanlab olish usuli, konseptual tahlil usuli, lingvokulturologik usul va lug'at ta'riflarini tahlil qilish metodlari qo'llanildi. Pragma-semantik va kognitiv tahlil uchun kontekst sifatida XX –XXI - asrlarda yozilgan quyidagi badiiy janrdagi adabiyotlar – Loren Vaysbergerning "Prada kiygan iblis", Daniel Stilning "Baxt" ("Dadajon"), Nikolas Sparksning "So'nggi qo'shiq" kabilar tanlab olindi.

Loren Vaysbergerning "Prada kiygan iblis", Daniel Stilning "Baxt" ("Dadajon"), Nikolas Sparksning "So'nggi qo'shiq" asarlarda yozuvchilar oilaning ahamiyati va oilaning bosh qahramonlar hayotidagi o'rni kabi oilaviy qadriyatlar masalasini ko'taradilar.

"Family-oila" giperkonseptining qadriyat toifalarining lingvistik tasvirlarini to'plash uchun ishlatiladigan barcha san'at asarlarining qahramonlari Amerika til madaniyati vakillari bo'lganligi sababli, ularning oilaviy qadriyatlari boshqa xalqlar olamining qadriyat manzarasida taqdim etilgan qadriyatlardan sezilarli darajada farq qilishi mumkin.

Barcha toifalar lingvistik talqin shaklida taqdim etilgan qadriyat xususiyatlari va belgilari nuqtai nazaridan ko'rib chiqiladi.

Avvalo, "family-oila" leksemasining ta'rifiy tahlil natijasida olingan asosiy belgilarini aks ettiruvchi kontekstlarni ko'rib chiqamiz.

Shunday qilib, **birinchi guruhni** family tushunchasining *dwelling* ma'nosidagi "muayyan munosabatlar bilan birlashgan odamlar guruhi tomonidan umumiy bo'lgan uy, xonadon, boshqa yashash joyi" sifatida ifodalanishidagi misollar tashkil etadi.

(1) *It took four weeks for me to feel human again and another two until I began to feel that **living at home was unbearable**. Mom and Dad were great, but being*

*asked where I was going every time I left the house—or where I'd been every time I returned—got old quickly*¹.

Ushbu misol (1) Lauren Vaysbergerning “Prada kiygan iblis” kitobidan olingan bo‘lib, qahramon ayol otasining uyini tark etib, endi yaqin o‘tmishni eslaydi. Kontekstdan biz bosh qahramonning “uy” haqidagi tushunchasi oilasi “*Mom and Dad*” bilan bog‘liqligini bilib olamiz. Biroq, “*unbearable*” sifatdoshi va “*got old quickly*” iborasi tufayli qahramonning uyga nisbatan munosabati juda salbiy ekanligini tushunish mumkin, bu tushunarli, chunki balog‘atga etgan ko‘plab odamlar, shu o‘rinda qahramon ayol ham uydan imkon qadar tezroq chiqib ketishga va mustaqil kattalar hayotini boshlashga intilgan.

(2) *She lived in Purchase, New York, in a beautiful house they almost owned, after fourteen years of struggling with the mortgage. She had three children, one dog, the last hamster had finally died the year before. And she had a husband she loved*².

Daniel Stilning “Baxt” (“Dadajon”) asaridagi misolda (2) butunlay boshqacha manzarani kuzatish mumkin. Bizning oldimizda qariyb 20 yildan beri turmush qurgan qahramon ayol turadi. Bu misolda “uy” leksemasiga “*beautiful*” deb ijobiy baho berilgan. “*Fourteen years of struggling with the mortgage*” so‘zlarida egalik qilish uchun uzoq kutilgan uyning qadriyati aniq ifodalangan. Bundan tashqari, kontekstda biz “family-oila” leksemasining boshqa yadro ma’nolarini – “children”, “relations” (“*three children*”, “*a husband she loved*”) ham kuzatamiz.

(3) *She wasn’t just visiting her dad. Visiting implied a weekend or two, maybe even a week. She supposed she could live with a visit. But to stay until late August? Pretty much the entire summer? That was banishment...*³.

Nikolas Sparksning “So‘nggi qo‘shiq” kitobidan olingan misol (3) ham tadqiqot uchun qiziqarlidir. Bu yerda onasi bilan ajrashgan otasining uyiga yozni o‘tkazish uchun borgan o‘smir qiz qahramon haqida so‘z ketadi. Ushbu misolda *dwelling* ma’nosi yashirin bo‘lib, u qahramonning otasi bilan “qolishi” kerakligini “*banishment*” ga ishora deb hisoblaydi. Bolalar va ota o‘rtasidagi yomon munosabatlar bilvosita aks ettirilgan, shuning uchun qahramonning otasi yashaydigan joy ham salbiy baholanadi. Shunga qaramay, boshqa “children”, “relations” kabi yadroviiy ma’nolar bilan o‘zaro ta’sir kuzatiladi.

Ikkinchi guruh *relations* – oilaviy munosabatlar, yaqin munosabatlar, qon qarindoshlik munosabatlarini amalga oshiradigan misollar bilan ifodalanadi.

(4) “... *Marriage is for women who are looking for someone to support them. I want to take care of myself, Oliver Watson*”.

(5) *In the eighteen years they’d been married, she’d become so dependent on him. He took care of all the little problems in her life, and most of the big ones. It was like living in a hermetically sealed world, with Ollie always there to protect her*⁴.

¹ Weisberger L. The Devil Wears Prada.- 2003. (Электрон ресурс, мурожаат санаси 09.03.2025).

² Steel D. Daddy.- DELL PUBLISHING, 2010. – URL: file:///C:/Users/Win/Downloads/steel_danielle_daddy.pdf (Мурожаат санаси 09.03.2025)

³ Sparks N.- The Last Song.- Great Britain: Sphere, 2010. (Электрон ресурс, мурожаат санаси 09.03.2025).

⁴ Steel D. Daddy.- DELL PUBLISHING, 2010. – URL: file:///C:/Users/Win/Downloads/steel_danielle_daddy.pdf (Мурожаат санаси 09.03.2025).

Misollarda (4, 5) qahramon turmushga chiqish sabablarini tasvirlaydi. Bu nikoh qahramonning ochilishiga yo‘l qo‘ymaydi, chunki 20 yil davomida bu turmush uni eriga qaram qilib qo‘yadi (“*she’d become so dependent on him*”) va buni “*in a hermetically sealed world*” taqqoslash tasdiqlaydi. Bu yerda oilaviy munosabatlar juda salbiy tasvirlangan. Ikki bir-biriga zid holat, ya’ni asardagi holatda bo‘lgani kabi nikoh har doim boshqa oila a’zosini qo‘llab-quvvatlash bilan bog‘liq, lekin qahramon ayol erkinlikni/mustaqillikni orzu qiladi.

(6) *Okay, she wasn’t the worst mom. She really wasn’t. And when she was feeling generous, Ronnie might even admit that she was pretty good as far as moms went. < ... > and Ronnie wished for the hundredth time that she’d been born in May instead of August. That was **when she’d turn eighteen, and her mom wouldn’t be able to force her to do anything. Legally, she’d be old enough to make her own decisions...***¹

Misolda (6) bizga oilaviy va qarindoshlik munosabatlari taqdim etiladi. Bu yerda biz bolalar va ularning ota-onalari o‘rtasidagi tushunmovchilik asosidagi avlodlar to‘qnashuvini kuzatishimiz mumkin, asosiy qahramon nazoratdan charchagan “*to force*” (bosim o‘tkazish) va erkinlikka, mustaqillikka “*old enough to make her own decision*” intilish g‘oyasi aniq ifodalangan.

Yuqorida tahlil qilingan misolida (1) biz avlodlar to‘qnashuvini, ota-onalarning haddan tashqari nazoratini ham kuzatamiz: *Mom and Dad were great, but being asked where I was going every time I left the house—or where I’d been every time I returned—got old quickly.*

Shunday qilib, uchta misoldan foydalanib, biz ikki turdagi – qarindoshlik va yaqin munosabatlarni tahlil qildik. Shulardan kelib chiqqan holda biz bu munosabatlarni ko‘pincha salbiy baholash mumkin, degan xulosaga kelishimiz mumkin, lekin ularda ijobiy holatlar (qo‘llab-quvvatlash, nazorat) ham mavjud.

Uchinchi guruhga asosiy “children”- farzandlar ma’nosini ifodalovchi misollar kiradi.

Daniel Stilning “Baxt” (“Dadajon”) asarida farzandlar mavzusi aniq ko‘rsatilgan bo‘lib, bosh qahramon va qahramon ayolning farzandlarga bo‘lgan munosabati juda farq qiladi.

(7) *“Is that what Oliver feels too?” She didn’t answer for a long moment. She didn’t want to tell him that **Ollie had always wanted more children. He was doing well, advancing rapidly in the firm, and even if they had been starving, he wouldn’t have let her get an abortion. He just wouldn’t. It was their baby. Theirs. And long before the baby came, he loved it***².

Misollar (7, 8) bosh qahramonning farzandlariga bo‘lgan mehri ko‘rsatilib, bunday mehr uning xotinida bo‘lmaydi. Albatta, bu misol real hayotda tez-tez uchramaydi, lekin, ayniqsa, turmush o‘rtoqlar o‘rtasida tenglik mavjud bo‘lgan Amerika mentalitetida bunday holat kam bo‘lsada mavjud. Bundan tashqari, “*It was their baby. Theirs*” jumlarida egalik olmoshining takrorlanishi nafaqat bosh

¹ Sparks N.- The Last Song.- Great Britain: Sphere, 2010. . (Электрон ресурс, мурожаат санаси 09.03.2025).

² Steel D. Daddy.- DELL PUBLISHING, 2010. – URL: file:///C:/Users/Win/Downloads/steel_danielle_daddy.pdf (Мурожаат санаси 09.03.2025).

qahramon uchun farzandlarning muhimligini bildiradi, balki farzandlar u uchun oilaviy hayotining bir qismi hisoblanadi.

(8) <...> **he walked around the house, carrying him in his arms, while Sarah collapsed in a chair with a sigh and a glass of wine, wondering how she was going to survive it. Motherhood was definitely not her strong suit, and the apartment was so small, it was driving her crazy**¹.

Misolda (9) ko‘rinib turibdiki, “collapse”, “survive” fe‘llarida onalik bosh qahramon uchun katta quvonch olib kelmaydi shuningdek, “drive one’s crazy” iborasi mazkur kontekstda keskin muhitini yaratadi.

“So‘nggi qo‘shiq” asarida otalik mehrining quyidagi misollarda ko‘rsatishimiz mumkin.

(9) *He fell asleep almost immediately but woke an hour later. Tiptoeing outside again, he went to check on **the daughter he loved more than life itself**.*

(10) *Steve **loved his children more than life itself**, but more than that, he knew that Jonah needed him, and once more, he was struck by the realization that he was failing as a father*².

Misoldagi (10, 11) “more than life itself” taqqoslash farzandlarni “hayotning o‘zidan ko‘ra ko‘proq” sevadigan qahramonning dunyoqarashidagi qadr-qimmatni ko‘rsatadi.

(11) *Even though it didn’t work out in the end the way you or I wanted it to, I see you and Jonah and I think **how lucky I am to have you as children. In a lifetime of mistakes, you two are the greatest things that have ever happened to me***³. Misoldagi (12) “lucky”, “the greatest” ijobiy sifatlari farzandlarga bo‘lgan muhabbatni namoyish etadi va ularning hayotdagi ahamiyatini tushunishga imkon beradi.

Leksik-semantik tahlil jarayonida “family-oila” leksemasining asosiy ma’nolarining amalga oshirilishi ham ijobiy, ham salbiy bo‘lish belgilarini aniqladik, bu esa o‘z o‘rnida, ma’lum kontekst doirasida o‘zini namoyon qiluvchi “family-oila” leksemasi tarkibidagi baholovchi komponentning mavjudligini ko‘rsatadi.

Demak, “family-oila” leksemasining ta’rifiy tahlili natijasida ochilgan o‘zak ma’nolari badiiy asar matnlarida keltirilgan lisoniy tasvirlar bilan ham tasdiqlanadi. Asosiy ma’nolar bir xil kontekstda paydo bo‘lishi, o‘zaro ta’sir qilishi yoki bir-birini to‘ldirishi, boshqa qadriyatlarni inkor etishi yoki ma’lum bir baholash komponenti mavjudligi sababli ustunlik qiluvchi asosiy qahramonlar olami manzarasida qadriyat sifatida ishlashi mumkin. Shuning uchun asosiy qadriyatlarni “family-oila” konseptining qadriyat-semantik ko‘lamining asosiy tarkibiy qismlari sifatida ko‘rish mumkin.

Shunday qilib, *dwelling* ma’nosini amalga oshirish doirasida biz “home”ni “family-oila”ning qadriyat konsepti bilan bog‘liq tarkibiy komponent sifatida ajratib ko‘rsatishimiz mumkin, *relations* ma’nosi er-xotin yoki oilaviy munosabatlar –

¹ Steel D. Daddy.- DELL PUBLISHING, 2010. – URL: file:///C:/Users/Win/Downloads/steel_danielle_daddy.pdf (Мурожаат санаси 09.03.2025).

² Sparks N.- The Last Song.- Great Britain: Sphere, 2010. (Электрон ресурс, мурожаат санаси 09.03.2025).

³ Ўша ерда.

relatives o'rtasidagi munosabatlarda ifodalanadi, children ma'nosi ham "family-oila" qadriyat konseptining tarkibiy elementi sifatida qaralishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Steel D. Daddy.- DELL PUBLISHING, 2010. – URL: file:///C:/Users/Win/Downloads/steel_danielle_daddy.pdf (Murojaat sanasi 09.03.2025).
2. Sparks N.- The Last Song.- Great Britain: Sphere, 2010. (Elektron resurs, murojaat sanasi 09.03.2025).
3. Weisberger L. The Devil Wears Prada.- 2003. (Elektron resurs, murojaat sanasi 09.03.2025).

LANGUAGE AND THINKING: HOW LANGUAGE INFLUENCES HUMAN WORLDVIEW IN ECONOMIC AND SOCIAL CONTEXTS

<https://zenodo.org/records/17731781>

*Olimova E'zoza Olim qizi,
Oriental University, Teacher of Department Tillar-2*

Abstract. This study explores the profound impact of language on people's worldviews and perspectives, especially on our economic and social lives. At first, I thought the topic was simple, but as I researched it, I realized that language is more than just a means of communication – it shapes how we understand the world and even how we make economic decisions. In my research, I analyzed the word structure, vocabulary, and cultural expressions of different languages. As a result, I concluded that language not only reflects our thoughts, but also shapes our behavior, economic decisions, and social relationships. This is especially important in international business and intercultural communication.

Keywords: language influence, economic behavior, social cognition, cultural communication, sociolinguistics.

Introduction. Language is a system that people have created to communicate with each other. It is not just a set of words, but a way to convey our feelings and thoughts. Through language, we not only exchange information, but also preserve our culture and traditions and pass them on to future generations.

Currently, there are about 6,500 languages in the world. Each language has its own logic and characteristics. Some languages have several words for one concept, while others express many meanings with one word. This difference shows that different languages allow us to see the world differently. Language serves as more than a mere communication tool; it functions as a cognitive framework that shapes how individuals perceive, interpret, and interact with their world. The relationship between language and thought has been a subject of extensive scholarly debate, with significant implications for understanding economic behavior and social structures in diverse cultural contexts. The Sapir-Whorf hypothesis suggests that language influences thought patterns and worldview formation, proposing that speakers of different languages conceptualize reality in fundamentally different ways. This linguistic relativity principle has profound implications for economic systems, business practices, and social organization across cultures [1:89].

Language is not just a means of communication. It performs very important functions in society:

- It transmits moral rules from generation to generation
- It creates a sense of unity between groups
- It preserves traditions and culture
- It establishes communication between people

Literature Review: Edward Sapir and Benjamin Lee Whorf pioneered research into linguistic influence on cognition, establishing the foundation for understanding how language shapes thought processes. Their work demonstrated that vocabulary and grammatical structures create cognitive categories that influence perception and decision-making. Contemporary research in psycholinguistics has expanded this understanding, revealing how language affects numerical cognition, spatial reasoning, and temporal conceptualization – all crucial elements in economic thinking. Studies by Boroditsky and others have shown that

speakers of different languages exhibit varying approaches to problem-solving and risk assessment [2:78].

Today, globalization, technology, and social change are having a new impact on language and worldviews. The Internet, artificial intelligence, environmental problems - all of these are changing our understanding. A study of 43 experts showed that representatives of different cultures approach the same problems differently. This is due to differences in their language and worldview.

Methodology: This research employs a mixed-method approach combining:

- Comparative analysis of linguistic structures across major language families
- Case studies examining economic behavior in different linguistic communities.
- Analysis of business communication patterns in multilingual contexts.
- Review of sociolinguistic data from international economic organizations.

The study focuses on five major languages: English, Mandarin Chinese, Arabic, Spanish, and Russian, examining their influence on economic thinking and social organization. Different languages demonstrate varying approaches to economic concepts. English, with its extensive business vocabulary and precise temporal markers, facilitates detailed financial planning and contract specifications. Mandarin Chinese, with its contextual nature and emphasis on relationships (*guanxi*), promotes long-term economic thinking and network-based business models. Arabic languages incorporate religious and ethical considerations into economic vocabulary, reflecting Islamic economic principles that emphasize social responsibility and risk-sharing. This linguistic integration affects financial decision-making and business ethics in Arabic-speaking regions [3:71].

Language structures reflect and reinforce social hierarchies, influencing economic relationships. Japanese *keigo* (honorific language) creates distinct communication patterns that affect business negotiations and organizational structures. German compound words allow precise technical communication, supporting the country's engineering and manufacturing excellence.

Linguistic expressions of time significantly impact economic behavior. Languages with absolute time references (like English) promote punctuality and deadline-oriented planning, while languages with relative time concepts encourage flexible, relationship-based economic approaches [4:47].

The influence of language on worldview has significant economic consequences:

1. International Business: Language differences create communication barriers that affect trade relationships and business negotiations. Understanding linguistic worldviews improves cross-cultural business success.

2. Economic Development: Countries with languages that facilitate precise technical communication often excel in technology and manufacturing sectors, while those emphasizing social relationships succeed in service industries.

3. Financial Markets: Language-based cognitive patterns affect risk perception and investment behavior, contributing to regional variations in financial market development.

4. Social Mobility: Language proficiency in economically dominant languages (particularly English) significantly impacts individual economic opportunities and social advancement.

Discussion: The research confirms that language significantly influences economic thinking and social organization. However, this influence operates within complex interactions with cultural, historical, and educational factors. While linguistic structures provide cognitive frameworks, speakers can adapt and develop new conceptual categories through education and cross-cultural exposure. The globalization of English as a business

language creates both opportunities for international communication and challenges for preserving linguistic diversity in economic contexts. This phenomenon requires careful balance between global integration and cultural preservation.

Conclusion: Language profoundly shapes human worldview, influencing economic behavior, social structures, and cultural values. Understanding these linguistic influences is crucial for effective cross-cultural communication, international business success, and economic development planning. As global economic integration continues, recognizing and accommodating linguistic diversity becomes increasingly important for creating inclusive and effective economic systems.

Future research should explore how digital communication technologies and artificial intelligence translation systems affect language-thought relationships in economic contexts. Additionally, investigating how multilingual individuals navigate different cognitive frameworks could provide insights into optimizing global economic collaboration. The relationship between language and worldview is a complex issue. Language is not just a means of communication - it is a fundamental element in our understanding and experience of the world. Understanding this issue is especially important in the era of globalization, because in order to effectively communicate between different cultures, it is necessary to be aware of these differences.

REFERENCES

1. Boroditsky, L. How language shapes thought / L. Boroditsky // *Scientific American*. – 2011. – Vol. 304, № 2. – P. 62–65.
2. Chen, M. K. The effect of language on economic behavior: Evidence from savings rates, health behaviors, and retirement assets / M. K. Chen // *American Economic Review*. – 2013. – Vol. 103, № 2. – P. 690–731.
3. Crystal, D. The Cambridge Encyclopedia of Language / D. Crystal. – 3rd ed. – Cambridge: Cambridge University Press, 2010. – 509 p.
4. Evans, N. The myth of language universals: Language diversity and its importance for cognitive science / N. Evans, S. C. Levinson // *Behavioral and Brain Sciences*. – 2009. – Vol. 32, № 5. – P. 429–448.
5. Gentner, D. Language in Mind: Advances in the Study of Language and Thought / Ed. by D. Gentner, S. Goldin-Meadow. – Cambridge, MA: MIT Press, 2003. – 482 p.
6. Hunt, E. The Whorfian hypothesis: A cognitive psychology perspective / E. Hunt, F. Agnoli // *Psychological Review*. – 1991. – Vol. 98, № 3. – P. 377–389.
7. Kay, P. What is the Sapir-Whorf hypothesis? / P. Kay, W. Kempton // *American Anthropologist*. – 1984. – Vol. 86, № 1. – P. 65–79.

HUQUQIY MATNLARDA SINTAKTIK BIRLIKLARNING IFODALANISHI

<https://zenodo.org/records/17731900>

*Raxmatova Bahora Ibodulla qizi,
Oriental universiteti Tillar-2 kafedrası katta o'qituvchisi*

Annotatsiya. Mazkur maqolada huquqiy matnlarning sintaktik qurilishi va ularning huquqiy aniqlikni ta'minlashdagi o'rni tahlil qilinadi. Huquqiy nutq boshqa funksional uslublardan qat'iy va murakkab gap tuzilmalari bilan ajralib turadi. P. M. Tiersma va R. C. Wydick qarashlariga tayangan holda ingliz tilidagi ergash gapli murakkab tuzilmalar, passiv konstruksiyalar va qat'iy modal fe'llar, shuningdek, o'zbek tilidagi shartli ergash gaplar va izohli birliklarning huquqiy aniqlikni mustahkamlashdagi roli ochib beriladi. Sintaksis darajasidagi tahlil huquqiy normalarning til vositasida qanday ifodalanishi va ularning kommunikativ-pragmatik vazifalarini yoritishga xizmat qiladi.

Tayanch so'z va iboralar: huquqiy matn, sintaksis, yuridik diskurs, aniqlik, pragmatika.

Abstract. This article explores the syntactic structures of legal texts and their role in ensuring legal clarity and precision. Legal discourse differs from other functional styles by its rigid and complex sentence constructions, which are intended to minimize ambiguity and provide accurate interpretation. Drawing on the works of P. M. Tiersma and R. C. Wydick, the study highlights how long, multi-clause sentences and passive constructions in English, as well as conditional and explanatory clauses in Uzbek, serve to reinforce legal certainty. The analysis demonstrates that syntax not only conveys legal norms but also determines their communicative-pragmatic functions, ensuring consistency in legal practice.

Keywords: legal texts, syntax, legal discourse, precision, pragmatics.

Kirish. Huquqiy matnlar o'zining murakkab, aniq va qat'iy tuzilishi bilan boshqa funksional uslubdagi matnlardan tubdan farq qiladi. Bunday matnlarning asosiy vazifasi - huquqiy normalarni ifodalash, fuqarolar va tashkilotlarning huquq hamda majburiyatlarini belgilash, shuningdek, ushbu normalarni amaliyotda qo'llash uchun zarur shart-sharoit yaratishdir. Shu bois, huquqiy matnlarning sintaktik qurilishi tasodifiy emas, balki yuridik mazmunni noaniqliksiz, qat'iy va bir ma'noda ifodalashga xizmat qiladi. Sintaksis darajasida tanlangan birliklar huquqiy normalarning izchil talqin qilinishini ta'minlash bilan birga, huquqiy amaliyotda xatolarga yo'l qo'ymaslik vazifasini ham bajaradi.

Tilshunoslikda ushbu masala keng tadqiq qilingan bo'lib, yuridik lingvistika vakillari huquqiy matnlardagi sintaktik birliklarning o'ziga xosligi haqida ko'plab ilmiy xulosalar bergan. Masalan, P. M. Tiersma shunday deydi: *"Legal language is characterized by lengthy, complex sentence structures that aim to eliminate ambiguity"*. Bu fikr shuni ko'rsatadiki, huquqiy matnlarda uzun va murakkab

gaplarning qo‘llanishi ularni tushunishni qiyinlashtirishi mumkin bo‘lsa-da, aslida bu sintaktik qurilishning maqsadi - huquqiy noaniqlikni oldini olishdir.

Shu nuqtai nazardan, huquqiy matnlarning sintaktik birliklari ikki tomonlama vazifani bajaradi: bir tomondan, ularning murakkabligi huquqiy aniqlikni ta‘minlaydi; ikkinchi tomondan esa, ular huquqiy matnlarning lingvopragmatik xususiyatlarini shakllantiradi. Bu jihatni R. C. Wydick ham ta‘kidlab o‘tadi: *“Lawyers often draft provisions in such a way that every possible interpretation is covered, which results in highly complex sentence structures”*. Demak, murakkab sintaktik qurilish huquqiy matnlarning eng muhim xususiyati bo‘lib, ularning to‘g‘ri talqin qilinishi va amalda qo‘llanishini kafolatlaydi.

O‘zbek tilidagi huquqiy matnlar ham mazkur umumiy tamoyillardan mustasno emas. Ular ko‘pincha shartli ergash gapli qo‘shma gaplar, majhul nisbatdagi kesimlar va izohli konstruksiyalar orqali quriladi. Bu xususiyat, bir tomondan, huquqiy normalarning qat‘iyligini ifodalasa, ikkinchi tomondan, ularni turlicha talqin qilish imkoniyatini kamaytiradi. Ingliz tilidagi huquqiy matnlarda esa uzun va ko‘p bo‘g‘inli ergash gaplar, passiv konstruksiyalar, shuningdek, qat‘iy modal fe‘llar (*shall, must, may*) keng qo‘llanadi.

Huquqiy sintaksisning asosiy talabi - aniqlik va qat‘iylkdir. Bu jihatni R. C. Wydick quyidagicha izohlaydi: *“Lawyers often draft provisions in such a way that every possible interpretation is covered, which results in highly complex sentence structures”*. Ya‘ni, huquqshunoslar huquqiy normalarni barcha ehtimoliy talqinlardan himoyalash maqsadida uzun va murakkab gaplardan foydalanadilar.

O‘zbek tilidagi huquqiy matnlarda asosan:

- **Shartli ergash gapli qo‘shma gaplar** (masalan: *Agar shaxs sud qarorini bajarmasa, u qonun hujjatlariga muvofiq javobgarlikka tortiladi*);

- **Majhul nisbatdagi kesimlar** (Jazoni ijro etish tartibi qonun hujjatlarida belgilab qo‘yiladi);

- **Izohli konstruksiyalar** (*Fuqarolarning shaxsiy huquqlari, jumladan, yashash joyini erkin tanlash huquqi kafolatlanadi*).

Ingliz huquqiy matnlarida esa quyidagi sintaktik birliklar keng tarqalgan:

- **Passiv konstruksiyalar** (*The contract shall be deemed void if obtained by fraud*);

- **Modal fe‘llar** (*shall, must, may*), ular majburiyat va ruxsat darajasini ifodalaydi;

- **Bir necha bo‘lakli ergash gapli tuzilmalar** (*If any person who is a party to the agreement fails to comply with the obligations, the agreement shall be terminated*).

Masalan, O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida quyidagicha murakkab sintaktik tuzilmalar uchraydi: *“O‘zbekiston Respublikasida davlat hokimiyati tizimi hokimiyatning qonun chiqaruvchi, ijro etuvchi va sud hokimiyatiga bo‘linishi prinsipiga asoslanadi.”* Ingliz huquqiy matnidan esa: *“The Minister conducting a review under this section must prepare a report on the result of the review and lay a copy of it before each House of Parliament.”* (UK Constitutional Reform Act, 2005).

Har ikkala misolda ham uzun va qat‘iy sintaktik tuzilmalar ishlatilgan bo‘lib, ularning vazifasi huquqiy noaniqlikni bartaraf etishdir.

Huquqiy matnlarda sintaksis nafaqat grammatik shaklni tashkil etadi, balki lingvopragmatik jihatdan ham muhim vazifani bajaradi. Sintaksisning bu funksional xususiyati huquqiy matnlarning asosiy kommunikativ maqsadlari – aniqlik, qat’iylilik va talqinning bir xil bo’lishini ta’minlash bilan bog’liqdir. Gaplarning murakkab sintaktik tuzilmalarda ifodalanishi orqali qonun normalarining izchil qo’llanishi ta’minlanadi, talqin imkoniyatlari cheklanadi va huquqiy mas’uliyatning aniqligi kafolatlanadi.

Avvalo, murakkab sintaktik qurilish qonun normalarining yagona va izchil qo’llanishini ta’minlaydi. Qonunlarda qo’llaniladigan ergash gapli konstruksiyalar turli vaziyatlarda bir xil talqinni kafolatlab, sud amaliyotida normaning turlicha sharhlanishiga yo’l qo’ymaydi. Masalan, O‘zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksining 21-moddasida quyidagicha jumla mavjud: *“Agar shaxs o‘zining xatti-harakatlari (harakatsizligi)ning ijtimoiy xavfli oqibatlarini oldindan ko‘ra bilgan bo‘lsa va u oqibatlarining kelib chiqishini istamagan holda, lekin bunga ongli ravishda yo‘l qo‘ygan bo‘lsa, bunday qilmish jinoyat hisoblanadi.”* Bu misolda ergash gaplar orqali norma qat’iy belgilangan va talqinga imkon qoldirilmagan.

Shuningdek, murakkab va aniq sintaktik qurilish matnni talqin qilish imkoniyatlarini cheklaydi. Qonun matni qanchalik qat’iy shakllangan bo’lsa, uni turlicha izohlash ehtimoli shunchalik kamayadi. Ingliz huquqiy matnlarida ham shunga o‘xshash holat kuzatiladi. Masalan, Buyuk Britaniya qonunchligidagi *Contracts Acts* dan olingan jumlada shunday deyiladi: *“A term of a contract may be enforced by a person who is not a party to the contract if the contract expressly provides that he may, or if the term purports to confer a benefit on him.”* Bu yerda uzun ergash gapli murakkab tuzilma orqali norma izchil va qat’iy shaklda berilgan.

Bundan tashqari, huquqiy matnlarning sintaksisi huquqiy mas’uliyatning aniq belgilanishiga xizmat qiladi. Majhul nisbat va qat’iy modal fe’llar (shall, must, lozim, shart) orqali majburiyat va javobgarlik aniq belgilanadi. Masalan, O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to’g’risida”gi Qonunida quyidagicha jumla bor: *“Davlat ta’lim muassasalari o‘quvchilarga qonunda belgilangan tartibda bepul ta’lim berishi shart.”*

Ingliz huquqiy matnlarida esa majburiyat odatda modal fe’llar yordamida ifodalanadi. Masalan, Buyuk Britaniya qonunchiligidan olingan quyidagi jumlada buni yaqqol ko‘rish mumkin: *“The Minister shall prepare a report on the result of the review and lay a copy of it before each House of Parliament.”*

Bu holatni mashhur tilshunos D. Crystal ham ta’kidlab, shunday deydi: *“Legal English is a style designed to achieve maximum precision and minimize interpretative flexibility”*. Ya’ni, huquqiy ingliz tili o‘zining sintaktik murakkabligi bilan birinchi navbatda aniqlikka erishishni, ikkinchi tomondan esa turlicha talqin qilish imkoniyatlarini maksimal darajada kamaytirishni maqsad qiladi.

Xulosa. Huquqiy matnlarning sintaktik qurilishi ularning huquqiy aniqlik, qat’iylilik va pragmatik samaradorligini belgilovchi asosiy omillardan biridir. O‘zbek va ingliz huquqiy matnlarida ko‘plab umumiyliklar mavjud bo’lsa-da, ingliz tilida murakkab ergash gapli tuzilmalar va qat’iy modal fe’llar ko‘proq qo’llanadi, o‘zbek tilida esa shartli ergash gapli qo’shma gaplar hamda majhul nisbat asosiy sintaktik vosita hisoblanadi. Huquqiy matnlardagi sintaktik birliklarni tahlil qilish, huquqiy

nutqning kommunikativ-pragmatik mexanizmlarini anglash imkonini beradi va amaliyotda huquqiy normalarning aniq qo‘llanishiga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Crystal, D., & Davy, D. Investigating English Style. London: Routledge, 2013. – 272 b.
2. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. Toshkent: O‘zbekiston, 1992. – 98 b.
3. O‘zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksi. Toshkent: Adolat, 1994. – 352 b.
4. O‘zbekiston Respublikasi “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonun. Toshkent: Adolat, 1997. – 40 b.
5. Raxmatova, B. I. q. Legal Texts and Their Functional Analysis in Applied Linguistics. 2025. – DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15464154>.
6. Tiersma, P. M. Legal Language. Chicago: University of Chicago Press, 1999. – 328 b.
6. United Kingdom. Constitutional Reform Act. London: The Stationery Office, 2005. – 184 p.
7. Wydick, R. C. Plain English for Lawyers. Durham, NC: Carolina Academic Press, 2005. – 212 b

COHESION AND COHERENCE IN DISCOURSE GRAMMAR

<https://zenodo.org/records/17731931>

*Tursunaliyeva Mukhlisa Bakhtiyor qizi,
student of Oriental University*

*Scientific advisor:
Egamberdieva Shakhzoda Damirovna,
Associate professor, PhD
Oriental University*

Abstract. Discourse grammar is a branch of linguistics that studies how grammatical structures function in extended stretches of language such as conversations, narratives, and academic texts. Unlike traditional sentence-level grammar, discourse grammar emphasizes cohesion, coherence, and the pragmatic use of grammar in communication. This paper examines how grammatical choices contribute to cohesion, the creation of meaning, and the interpretation of discourse. Through a review of theoretical frameworks and examples, the study highlights the importance of cohesive devices such as reference, ellipsis, substitution, conjunction, and lexical ties. It also addresses coherence as a higher-level concept, showing how discourse grammar links grammatical forms with context and meaning. The paper concludes that cohesion and coherence are central to understanding how language users construct meaningful and connected communication in both spoken and written forms.

Keywords: discourse grammar, cohesion, coherence, grammatical choices, extended texts

Language is not merely a collection of isolated sentences. Communication, whether oral or written, unfolds in longer stretches of discourse that require more than knowledge of individual grammatical rules. Traditional grammar often focuses on the sentence as the main unit of analysis, but real communication requires understanding how sentences are combined into meaningful and coherent discourse. In this sense, discourse analysis and discourse grammar shift attention from isolated structures to the ways in which linguistic units interact across larger stretches of text. The central concern is not only what sentences mean in isolation but how they contribute to the cumulative meaning of the discourse.

Discourse grammar provides a systematic framework for studying how grammar functions across extended texts. It investigates not only correctness at the sentence level but also the mechanisms of cohesion and coherence that bind sentences together, producing unity and interpretability. Cohesion ensures grammatical and lexical connectedness, while coherence secures logical and thematic integration across discourse. Together, they make communication comprehensible and purposeful. In addition, discourse grammar highlights the pragmatic dimension of grammatical

choice, showing that the selection of tenses, voices, pronouns, and connectors is shaped by communicative goals, context, and audience expectations.

The study of discourse grammar emerged in the late twentieth century alongside the rise of discourse analysis and functional linguistics. One of the most influential contributions was Halliday and Hasan's *Cohesion in English*, which established cohesion as a central category of discourse. They identified five cohesive devices – reference, substitution, ellipsis, conjunction, and lexical cohesion – and showed how these linguistic mechanisms create unity beyond the sentence level. Their work remains the foundation for subsequent studies in discourse grammar.

Later research emphasized the interaction between grammar and context. Thompson argued that discourse grammar bridges grammar and pragmatics, showing that grammatical choices depend not only on formal correctness but also on communicative purpose. Carter and McCarthy highlighted the idea of “grammar in use,” stressing that grammar should be understood dynamically, as speakers and writers employ it in authentic discourse. This perspective shifted attention from abstract structures to actual usage across communicative settings.

Biber et al. extended this approach by analyzing grammar in spoken and written registers, demonstrating that discourse patterns vary depending on genre, mode, and communicative context. Their corpus-based research confirmed that cohesion and coherence are realized differently in everyday conversation, academic texts, and professional communication. More recent studies further underline the importance of coherence as a higher-level organizing principle, without which cohesive devices may remain insufficient for interpretation.

Taken together, these contributions demonstrate that discourse grammar is not confined to sentence-level accuracy. It is a multidimensional framework that integrates cohesion, coherence, and pragmatics, offering insights into how grammatical choices construct meaning in extended discourse.

This study is grounded in a functional and discourse-oriented approach to grammar, particularly drawing on Halliday's Systemic Functional Linguistics (SFL). Within SFL, grammar is understood not merely as a set of prescriptive rules but as a resource for making meaning in context. Language is viewed as operating through three metafunctions:

1. Ideational metafunction – representing experience and the world;
2. Interpersonal metafunction – enacting social relationships;
3. Textual metafunction – organizing messages into coherent texts.

Discourse grammar is closely tied to the textual metafunction, which concerns how sentences are structured into larger, connected units of communication. Cohesion, in this framework, represents the linguistic devices that knit sentences together, while coherence refers to the higher-level organization of discourse that ensures interpretability and relevance.

This framework also incorporates cohesion theory, which emphasizes the role of reference, ellipsis, substitution, conjunction, and lexical cohesion in building textual unity. Cohesion is understood not in isolation but in relation to coherence: cohesive devices provide the formal links, whereas coherence results from contextual interpretation, shared knowledge, and logical organization of ideas.

Furthermore, discourse-pragmatic perspectives highlight the communicative dimension of grammar. Carter and McCarthy argue that grammar in use reflects speaker intentions, audience expectations, and situational context. Similarly, Biber et al. show that grammatical choices vary across registers, indicating that discourse grammar is sensitive to communicative mode and genre.

By combining systemic functional linguistics, cohesion theory, and discourse-pragmatic approaches, this study adopts an integrative framework. It allows for a nuanced analysis of how cohesion and coherence operate together to shape meaning across extended texts, whether spoken or written.

Cohesion refers to the set of grammatical and lexical mechanisms that link sentences and clauses into a unified whole. It provides the surface connections that enable discourse to be perceived as continuous rather than as a sequence of unrelated sentences. As Halliday and Hasan demonstrated, cohesion is achieved through systematic use of linguistic devices that create semantic ties across a text. These ties guide readers or listeners in interpreting information and establish relationships between ideas.

Halliday and Hasan identify five primary types of cohesion:

1. *Reference* – the use of pronouns, demonstratives, and definite articles to point backward (anaphoric) or forward (cataphoric) in a text. *Example: Anna bought a book. She read it in one day.* Here, the pronoun *she* refers back to *Anna*, and *it* refers to *a book*. Reference allows readers to track participants across discourse.

2. *Substitution* – the replacement of one item with another to avoid repetition. *Example: I need a pen. Do you have one?* The word *one* substitutes for *pen*, reducing redundancy while maintaining cohesion.

3. *Ellipsis* – the omission of an element that can be inferred from context. *Example: Do you want tea? – Yes, I do [want tea].* The repeated element is omitted but understood, creating a cohesive link.

4. *Conjunction* – the use of linking words to signal logical or semantic relations between clauses and sentences. *Example: It was raining, so we stayed indoors.* The conjunction *so* expresses a cause-effect relationship.

5. *Lexical cohesion* – the use of lexical relations such as repetition, synonymy, collocation, or semantic fields to connect ideas. *Example: The car was fast. That vehicle could reach high speeds.* The relation between *car* and *vehicle* provides lexical continuity.

These cohesive devices ensure that discourse functions as a meaningful whole rather than a string of disconnected statements. Importantly, cohesion operates across both spoken and written modes. In conversation, reference and ellipsis are particularly common as speakers economize language, while in written discourse, conjunctions and lexical cohesion are often used to structure arguments and narratives.

In sum, cohesion provides the textual glue that holds discourse together. Without cohesive devices, communication would lack clarity and continuity, making interpretation more difficult for the audience. Yet cohesion alone does not guarantee overall textual unity; it must work in tandem with coherence to achieve full communicative effectiveness.

This study has demonstrated that discourse grammar extends the boundaries of traditional sentence-based grammar by focusing on the mechanisms that create meaningful and connected communication across extended texts. Central to this approach are the concepts of cohesion and coherence, which together ensure that discourse is both structurally unified and semantically interpretable. Cohesion provides the surface-level links through reference, substitution, ellipsis, conjunction, and lexical ties, while coherence establishes the logical and thematic relationships that make texts relevant and purposeful.

The analysis has shown that grammatical choices – such as tense, aspect, voice, pronoun use, and sentence complexity – not only fulfill structural functions but also contribute directly to discourse meaning. These choices are shaped by communicative goals, context, and audience expectations, illustrating that grammar operates as a dynamic resource for meaning-making rather than as a static set of rules.

By integrating cohesion and coherence, discourse grammar provides valuable insights into how speakers and writers construct effective communication. This perspective has important applications for academic writing, language teaching, conversation analysis, and digital communication, where both cohesion and coherence are necessary for clarity and impact.

In conclusion, cohesion and coherence are not peripheral aspects of grammar but essential dimensions of discourse. They reveal how grammar links form and meaning at the text level, enabling communication to move beyond isolated sentences and toward coherent, purposeful discourse. Understanding these processes is therefore fundamental for linguists, educators, and students seeking to grasp how language functions in real communicative contexts.

References

1. Biber, D., Johansson, S., Leech, G., Conrad, S., & Finegan, E. (1999). *Longman Grammar of Spoken and Written English*. London: Longman.
2. Carter, R., & McCarthy, M. (2006). *Cambridge Grammar of English: A Comprehensive Guide*. Cambridge: Cambridge University Press.
3. Halliday, M. A. K., & Hasan, R. (1976). *Cohesion in English*. London: Longman.
4. Thompson, G. (2004). *Introducing Functional Grammar* (2nd ed.). London: Arnold.

KOGNITIV NEYROLINGVISTIKA VA TILNING KOGNITIV NEVROLOGIYASI

<https://zenodo.org/records/17731937>

*Farangiz Yoʻldosheva,
Oriental universiteti talabasi*

*Ilmiy rahbar: F.X.Muratxodjayeva,
PhD, dotsent*

Annotatsiya. Ushbu maqolada oʻqishni qanday oʻrganishimiz, xususan, soʻzning imlosi, uning tovushi va maʼnosi oʻrtasidagi munosabatni qanday tahlil qilishimiz va maʼlumotlarni oʻqish va uni tahlil etishdagi tafovutlar oʻrganilgan.

Tilning kognitiv nevrologiyasi boʻyicha tadqiqotlar nutq, til va tegishli kognitiv funksiyalarning neyrokognitiv asoslarini tushunishga qaratilgan. U sogʻlom kattalardagi, balki orttirilgan til buzilishi boʻlgan odamlarda ham til xulq-atvorini oʻrganadi. Usullar xulq-atvor tadqiqotlari, funksional va strukturaviy neyroimajing, miya stimulyatsiyasini (masalan, toʻgʻridan-toʻgʻri tushunish va qabul qilish) va shu kabi masalalarga alohida taʼkidlangan.

Kognitiv neyrolingvistika yoki tilning kognitiv nevrologiyasi miyaning tilni qanday qayta ishlashini, ishlab chiqarishini va tushunishini, shuningdek, asosiy asab mexanizmlarini oʻrganish uchun kognitiv lingvistika, neyrolingvistika va kognitiv nevrologiyani birlashtirgan fanlararo sohadir. U semantika va sintaksis kabi kognitiv jarayonlar miyada qanday amalga oshirilishini, neyroimaging, xulq-atvorni oʻrganish va til kasalliklari boʻyicha tadqiqotlar kabi usullarni qoʻllash orqali tilning biologik asoslarini oʻrganadi.

Kalit soʻzlar: *Neyrolingvistika, kognitiv nevrologiya, neyroimaging, kognitiv lingvistika, oʻqib tushunish, dorsal va ventral tadqiqotlari, sunʼiy orfografiya.*

Abstract. This article examines how we learn to read, in particular how we analyze the relationship between the spelling of a word, its sound, and its meaning, and the differences in reading and analyzing information. Research in the cognitive neuroscience of language aims to understand the neurocognitive basis of speech, language, and related cognitive functions. It studies language behavior in healthy adults, as well as in people with acquired language disorders. Methods include behavioral studies, functional and structural neuroimaging, brain stimulation (e.g., transcranial direct perception and perception), and the like. Cognitive neurolinguistics, or cognitive neuroscience of language, is an interdisciplinary field that combines cognitive linguistics, neurolinguistics, and cognitive neuroscience to study how the brain processes, produces, and understands language, as well as the underlying neural mechanisms. It studies the biological basis of language by using methods such as neuroimaging, behavioral studies, and research on language disorders, such as how cognitive processes such as semantics and syntax are implemented in the brain.

Keywords: *Neurolinguistics, cognitive neuroscience, neuroimaging, cognitive linguistics, reading comprehension, dorsal and ventral studies, artificial orthography.*

Kirish. Yozuv tizimining tabiati o'qishni o'zlashtirishning kognitiv va asab mexanizmlarini shakllantiradi. O'qishni o'zlashtirishning asosiy muammosi ma'nosiz vizual belgilarni mazmunli nutq tiliga aylantirishni o'rganishdir. Yozuv tizimlari og'zaki tilni ifodalashda sezilarli darajada farq qiladigan madaniy ixtirolardir. Shunday qilib, xuddi shu inson miyasi dunyoning har qanday yozuv tizimlari uchun ko'rish va til o'rtasidagi xaritalashni o'rganishi kerak, ammo tadqiqotlar bunga qanday erishilganini hali aniqlay olmadi. Biz miya o'rganilayotgan yozuv tizimidagi statistik qonuniyatlar bilan boshqariladigan o'qishni o'zlashtirish muammosiga turli xil echimlar topishi haqidagi faraz sinab ko'rildi. Minglab yillik madaniy evolyutsiya yozuv tizimlarini yaratdi, unda ko'rishdan tilga xaritalash alohida tovushlarni ifodalovchi individual belgilardan butun tushunchalarni ifodalovchi murakkab belgilargacha bo'lgan diapazonni o'z ichiga oladi. Xuddi shu miya og'zaki tilda yozilgan xaritalashning samarali yechimini topishi kerak, bu barcha yozuv tizimlari uchun ishlaydi. Hisoblash simulyatsiyalarida yozuv tizimidagi statistik qonuniyatlar „mehnat taqsimotiga“ ta'sir qiladi.

Shunday muntazamlıklardan biri vizual belgilarning tizimli ravishda, ispan tilidagi kabi tovushlar bilan bog'liqligi (logografik emas)dir. tizimlar (xitoy va ingliz tillari eng yaqin misol). Chop etishdan tovushga o'tish yo'li, agar model logografik tizimlarga qaraganda alifbo bo'yicha o'qishni o'rgansa ko'proq qo'llaniladi. Aksincha, belgilar-tovush sistematikasi mavjud bo'lmagan joylarda esa chop etishdan ma'noga to'g'ridan-to'g'ri yo'lga ustunlik berish kerak, chunki bu matnni tushunishning samaraliroq usulidir.

Bu mehnat taqsimoti uchun empirik dalillar xulq-atvorga oid ma'lumotlardan, masalan, turli yozuv tizimlari uchun javob vaqtlaridan kelib chiqqan olmaydi, chunki ular yo'llarga bog'liqligini to'g'ridan-to'g'ri tashxis qilmaydi. Bunday dalillarni neyroimaging ma'lumotlari bilan ta'minlash mumkin, chunki ikkita o'qish yo'li turli xil miya hududlari tomonidan qo'llab-quvvatlanadi. Chap dorsal hududlar (pastki parietal korteks, dorsal inferior frontal girus) bosma-tovush xaritasi bilan shug'ullanadi, chap qorincha hududlari (oldingi fusiform girus, o'rta temporal girus) esa bosma va ma'no xaritasi bilan shug'ullanadi. Tillar, yozuv tizimlari va ishtirokchilar o'rtasidagi ko'plab chalkashliklarni o'rganadi. Masalan, ikki tilli kattalar ishtirokida o'tkazilgan bir tadqiqot shuni ko'rsatdiki, ingliz va xitoycha so'zlarni o'qish mos ravishda dorsal va ventral o'qish yo'llarini faollashtirgan, lekin bu xitoy tili uchun yuqoriroq bo'lgan malaka bilan chalkashib ketgan bo'lishi mumkin. Guruh va meta-analitik o'rtasidagi malakali o'quvchilarning taqqoslashlari aslida alifbo va logografik tizimlar o'rtasida miya faoliyatida minimal farqlarni topadi. Nihoyat, meta-tahlil bu farqlar bolalarda sezilarli bo'lishi mumkinligini ko'rsatadi, ammo izchil farqlar faqat bir yo'nalishda kuzatilgan (Xitoycha-Inglizcha)

O'qish uchun dorsal va ventral yo'llar, dan moslangan. Yozma so'z shakllari posterior oksipitotemporal korteksda (sariq maydon) qayta ishlanadi. Dorsal yo'lda pastki parietal korteks (yashil maydon) bosmadan tovushgacha xaritalashda va dorsal pastki frontal girus (ko'k maydon) nutqni yaratishda ishtirok etadi. Ventral yo'lda oldingi fusiform girus (qizil va to'q sariq chiziqli maydon) butun so'zli yozma shakllarni yoki ularning ma'nolarini ifodalaydi va o'rta temporal girus (qizil maydon)

soʻz maʼnolarini qayta ishlaydi. Sunʼiy orfografiya ishtirokchilarning oldingi bilimlari ustidan toʻliq nazoratni taʼminlaydi va oʻqishni oʻrganishning dastlabki bosqichlarida yozuv tizimlari oʻrtasidagi aniq farqlar mehnat taqsimotiga qanday taʼsir qilishini sinab koʻrishga imkon beradi. Alifbodagi sunʼiy orfografiyalar tabiiy tillar bilan bir xil nerv oʻqish yoʻllarini faollashtiradi, mos ravishda yangi soʻz talaffuzlarini va maʼnolarini oʻrganish uchun jalb qilingan dorsal va ventral yoʻllar. Bunday tadqiqotlarda turli yozuv tizimlari turli oʻqish yoʻllari bilan shugʻullanishi haqida maslahatlar mavjud, ammo natijalar ishtirokchilarning ona tiliga taʼsiri boʻlishi mumkin. Xususan, ingliz tilida soʻzlashuvchilarda dorsal yoʻl harakati (chap supramarginal girus) alifboga nisbatan alifboni oʻqish uchun kuzatilgan.

Xitoy tilida ona tilida soʻzlashuvchilarda ventral yoʻl faolligi (ikki tomonlama oʻrta temporal girus) analfavit skriptiga nisbatan logografik oʻqish uchun kuzatilgan, ammo teskari taqqoslash orqali hech qanday mintaqa aniqlanmagan. Bundan tashqari, ushbu tadqiqotlar mavzular orasidagi dizaynlardan foydalanganligi sababli kuchsizlangan va oʻqishni tushunishga eʼtibor bermagan. Xuddi shu ishtirokchilar alifbo va alogografik yozish tizimini tushunishni oʻrganganlarida, oʻqishning dorsal va qorin boʻshligʻi yoʻllaridan farqli foydalanishni koʻrsatishi tekshirildi. 24 nafar ishtirokchi belgilar va tovushlar oʻrtasida toʻliq tizimli xaritaga ega boʻlgan analfavit tizimida yozilgan yangi soʻzlar majmuasini va alogografik tizimda yozilgan soʻzlar toʻplamini oʻqishni oʻrgandi, ularda bu xaritalar mutlaqo oʻzboshimchalik bilan amalga oshirildi. Tilning boshqa barcha jihatlari, yozuv tizimi va oʻqitish uslubi nazorat qilindi. Ikki haftalik mashgʻulotdan soʻng MRI tekshiruvida biz alifbo skriptini oʻqishda dorsal yoʻl faolroq boʻlishini taxmin qildik, logografik skriptni oʻqiyotganda ventral yoʻl faolroq boʻladi. Shuningdek, biz ushbu tizimlarning xatti-harakatlari bosmadan tovushga va bosib chiqarishdan maʼnoga solishtirishga ustuvor ahamiyat beradigan vazifalardan qanday farq qilishini koʻrib chiqdik.

Tushunish Treningdan soʻng nerv faolligi fMRI yordamida oʻlchandi, ishtirokchilar esa ikkala tizimdan oʻqitilgan yozma soʻzlarni jimgina oʻqiydilar. Har bir blokning boshida ishtirokchilarga element maʼlum bir semantik toifaga kirganda tugmani bosish buyurilgan. Aniqlik ikkala tizim uchun ham yuqori, lekin logografik tizim uchun biroz yuqoriroq edi. Logografik tizim uchun javoblar tezroq boʻldi. Yozuv tizimlarini oʻqish dorsal va ventral oʻqish yoʻllarini oʻz ichiga oladi. Yopiq dam olish chizigʻiga nisbatan alifbo va logografik tizimlar ikki tomonlama oksipitotemporal va parietal kortekslarni faollashtirdi, chap pastki frontal va markazdan oldingi qoʻshimchalar va ikki tomonlama qoʻshimchalar va qoʻshildi. Sunʼiy orfografiyalarni oʻqish tabiiy alifbo yozuv tizimlarida soʻzlarni oʻqishga oʻxshash hududlarni faollashtirishini koʻrsatadi. Shuningdek, u ikkala tizim oʻrtasidagi yoʻldan foydalanishdagi har qanday farqlar nisbiy ekanligini aniqlaydi, chunki ikkalasi ham bir xil oʻqish tarmogʻini faollashtiradi.

Natijalar shuni koʻrsatadiki, xuddi shu miya oʻrganilayotgan yozuv tizimining statistik qonuniyatlariga qarab koʻrish va til oʻrtasidagi interfeysni yaratish uchun turli xil yechimlarni topadi. Oʻqishni tushunish jarayonida alifbo va logografik tizimlar odatiy oʻqish tarmogʻida bir-biriga mos keladigan faollashuvni koʻrsatdi. Shunga qaramay, ushbu tizimlarni tavsiflovchi statistik qonuniyatlar ushbu tarmoqdagi ikkita yoʻlning bir xil ishtirokchilar ichida nisbiy aloqasiga taʼsir koʻrsatdi. Dorsal yoʻl

logografik tizimga qaraganda alifbo uchun faolroq edi, ventral yo‘l esa alifbo tizimiga qaraganda logografik tizim uchun faolroq edi. Shunday qilib, bosib chiqarishdan tovushga xaritalash tizimli (alifbo tizimi) bo‘lganda, miya bunga kapital qo‘ydi va ko‘proq vizual shakldan og‘zaki shaklga xaritalashga, so‘ngra so‘zlarni tushunish uchun tovushdan ma’noga bilimga tayandi. Aksincha, chop etishdan tovushga tizimlilik (logografik skript) mavjud.

Kognitiv neyrolingvistika va kognitiv nevrologiya inson miyasi faoliyatini lingvistik hamda neyrobiologik mexanizmlar orqali o‘rganishda o‘zaro to‘ldiruvchi ikki asosiy yo‘nalish sifatida qaraladi. Kognitiv neyrolingvistika tilni idrok etish, ishlab chiqish va kommunikativ jarayonlardagi neyron faoliyatni tahlil qilish orqali til va tafakkur o‘rtasidagi integratsiyani tushuntiradi. Kognitiv nevrologiya esa, kengroq qamrovda, xotira, e’tibor, hissiyot va qaror qabul qilish kabi kognitiv jarayonlarning neyron asoslarini tadqiq etadi. Analitik nuqtai nazardan qaraganda, ushbu yo‘nalishlarning integratsiyasi til jarayonlari va umumiy kognitiv funksiyalarni yagona neyro-kognitiv tizim sifatida talqin qilish imkonini beradi. Natijada, ularning tadqiqotlari til buzilishlari (afaziya, disleksiya), nevrologik kasalliklar va sun’iy intellekt modellarini takomillashtirishda amaliy ahamiyat kasb etadi. Demak, mazkur fanlararo sintez nafaqat inson miyasi haqidagi fundamental bilimlarni chuqurlashtiradi, balki ta’lim, tibbiyot va texnologiya sohalarida ham yangi istiqbollarni ochadi.

Xulosa: Kognitiv neyrolingvistika va kognitiv nevrologiya zamonaviy fanlarning kesishgan nuqtasida shakllangan, inson tafakkuri va tilni chuqurroq tushunishga xizmat qiladigan yo‘nalishlar hisoblanadi. Kognitiv neyrolingvistika tilni o‘zlashtirish, nutqni ishlab chiqish va idrok etish jarayonlarini neyron mexanizmlar bilan bog‘liq holda tahlil etsa, kognitiv nevrologiya kengroq doirada inson ongining, xotira, diqqat, hissiyot va qaror qabul qilish kabi psixik jarayonlarning asab tizimidagi asoslarini o‘rganadi. Ularning o‘zaro yaqinlashuvi nafaqat lingvistika va psixologiyani, balki sun’iy intellekt, logopediya, ta’lim va klinik amaliyot sohalarini ham yangi ilmiy yutuqlarga olib chiqmoqda. Mazkur yo‘nalishlarning rivoji inson miyasi faoliyatini chuqur anglash, til va tafakkur o‘rtasidagi uzviy aloqalarni ochib berish, shuningdek, til buzilishlari va nevrologik kasalliklarni samarali davolash imkoniyatlarini kengaytirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Seidenberg MS. Reading in different writing systems: One architecture, multiple solutions. In: McCardle P, Ren J, Tzeng O, editors. Dyslexia across languages Orthography and the Brain-Gene-Behavior Link: Brookes Publishing; 2011. p. 146-68.
2. Smith AC, Monaghan P, Huettig F. The effect of orthographic systems on the developing reading system: Typological and computational analyses. Psychological Review. 2021; 128(1):125-59.
3. Taylor JSH, Rastle K, Davis MH. Can cognitive models explain brain activation during word and pseudoword reading? A meta-analysis of 36 neuroimaging studies. Psychol Bull. 2013; 139(4):766-91.
4. Carreiras M, Armstrong BC, Perea M, Frost R. The what, when, where, and how of visual word recognition. Trends in Cognitive Science. 2014; 18(2):90-8.

ЗНАЧЕНИЕ МЕЖКУЛЬТУРНОЙ КОММУНИКАЦИИ ДЛЯ МЕЖЯЗЫКОВОГО ОБЩЕНИЯ

<https://zenodo.org/records/17731952>

*Чернобровкина Ирина Викторовна,
Старший преподаватель кафедры «Тиллар-2»
университета Ориентал*

Аннотация. Статья посвящена раскрытию термина межкультурная коммуникация, обозначению его дефиниции. Показывает и характеризует роль компетенций участников коммуникативного акта. Ставит акценты на понимании разницы между культурной и межкультурной коммуникациями. Показывает важность значения межкультурной коммуникации при общении людей разных культур.

Ключевые понятия: *межкультурная коммуникация, культурная коммуникация, коммуникативный акт, коммуникативная компетенция, глобализация.*

Abstract. The article is devoted to the disclosure of the term intercultural communication, and the designation of its definition. Shows and characterizes the role of competencies of the participants of the communicative act. Places accents on understanding the difference between cultural and intercultural communications. Shows the importance of the value of intercultural communication in the communication of people of different cultures.

Keywords: *intercultural communication, cultural communication, communicative act, communicative competence, and globalization.*

Межкультурное пространство не может существовать без межкультурной коммуникации. Этот термин имеет очень глубокое и емкое значение. Хотелось бы дать общее понятие этому термину. Исследования межкультурной коммуникации

Значительные культурно обусловленные различия в коммуникативной компетенции участников речевого акта существенно влияют на удачу или неудачу коммуникативного события. Под коммуникативной компетенцией при этом понимается знание используемых при коммуникации символьных систем и правил их функционирования, знание принципов коммуникативного взаимодействия. Межкультурная коммуникация характеризуется тем, что ее участники при прямом контакте используют специальные языковые варианты и дискурсивные стратегии, отличные от тех, которыми они пользуются при общении внутри одной и той же культуры.

Представляется необходимым акцентировать внимание на том, что межкультурная коммуникация не сводится к коммуникации межэтнической. Устанавливать контакт приходится не только национальным сообществам, но и отдельным людям, социокультурным слоям, возрастным группам, женщинам и

мужчинам, поколениям. Межкультурная коммуникация происходит в самых разных сферах - в международных отношениях, преподавании, экономике глобализирующегося мира, в торговле, в бытовом общении людей. У жителя какой-либо страны по меньшей мере девять характеров. Среди них — «профессиональный, национальный, классовый, географический, половой, осознанный, неосознанный и еще, может быть, частный...он есть ничто иное, как размытая множеством ручейков ложбинка...»¹.

«Межкультурная коммуникация» в собственном смысле слова представляет собой любое общение представителей различных культур, при этом межэтническая коммуникация представляется как одна из разновидностей межкультурной коммуникации.

Интерес к проблемам межкультурной коммуникации во многом определяются глобализацией и регионализацией, которые действуют одновременно. Глобализация и регионализация ограничивают и поддерживают друг друга, образуя внутренне противоречивое смысловое целое.

При теоретическом осмыслении межкультурной коммуникации как научной дисциплины прежде всего отмечается, что это вид культурной коммуникации, обладающий новым качеством. Исходя из представлений о культурной коммуникации, как о системе и процессе одновременно, ее можно определить, как соединение систем, в которых артефакт, превращённый в другую форму развития, получает новый вид и новую функцию. Например, когда одна культура вытесняет другую с той или иной территории, новая культура может сохранить какие - либо признаки вытесненной культуры (ср. страны Балканского языкового союза). При этом «культурный барьер», по справедливому замечанию С.Г. Тер-Минасовой, «гораздо опаснее и неприятнее языкового. Он как бы сделан из абсолютно прозрачного стекла и неосязаем до тех пор, пока не разобьешь себе лоб об эту невидимую преграду. Опасен он еще и тем, что культурные ошибки обычно воспринимаются намного болезненнее, чем ошибки языковые, несмотря на то, что первые гораздо более извинительны: различия культур не обобщены в своды правил, как различия языков, нет ни грамматик, ни словарей культур. Многие по собственному опыту знают, насколько носители языка снисходительны к речевым ошибкам иностранцев. Культурные ошибки, как правило, не прощаются так легко и производят самое отрицательное впечатление».²

Между культурной и межкультурной коммуникацией нет явно выраженной границы, так как их объединяет неперемное присутствие оппозиции «я – ты» и разделяет не всегда просчитываемая дистанция. Для ее сокращения необходима общечеловеческая этическая норма.

Все тонкости и вся глубина проблем межъязыковой и межкультурной коммуникации становятся особенно наглядными при сопоставлении иностранных языков с родными, чужой культуры со своей родной, привычной.

¹ М.Роберт. Человек без свойств // www.libru.ru

² Тер-Минасова С.Г. Язык и межкультурная коммуникация. –М.: Слово, 2002.

Вот почему, по мнению С.Г.Тер-Минасвой¹, предмет «Мир изучаемого языка» рекомендуется (если позволяют возможности) вести в двух аспектах как параллельные курсы. Один курс ведет носитель языка и культуры изучаемого языка, а второй — носитель родного языка и родной культуры.

Использованная литература:

1. Берн Э. Игры, в которые играют люди. Люди, которые играют в игры/Перевод с английского. - М.: Прогресс, 1988.// www.lib.ru
2. Бодалев А.А. Психология общения: Избранные психологические труды. - М.: Московский психолого-социальный институт, Воронеж, 2002.
3. Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка (электронная версия)
4. Зинченко В.Г., Зусман В.Г., Кирнозе З.И. Межкультурная коммуникация: от системного подхода к синергитической парадигме. - М., 2007.
5. Кронгауз М. Культура нам помогает быть гибкими в разных сферах // <http://www.kultura-portal.ru/>
6. Кронгауз М. Язык и коммуникация: современные тенденции <http://www.gtmarket.ru>
7. Кругосвет: Онлайн – энциклопедия
8. Лингвистический энциклопедический словарь/ Под ред. В.Н.Ярцевой.- М., 1990 // www.rggi.ru
9. Ожегов С.И. Словарь русского языка (электронная версия).
10. Тер-Минасова С.Г. Язык и межкультурная коммуникация. - М., 2002. (электронная версия из библиотеки РГИУ) // www.i-u.ru

¹ Тер-Минасова С.Г. Язык и межкультурная коммуникация. - М., 2002. (электронная версия из библиотеки РГИУ) // www.i-u.ru

TILMOCH.AI: BRIDGING LINGUISTIC GAPS WITH SMART TRANSLATION

<https://zenodo.org/records/17732002>

Askarova Sabina,
Profi Universiteti ingliz tili o'qituvchisi

Abstract. This article analyzes Tilmoch.ai, an Uzbek-founded artificial intelligence platform focusing in the translation of Central Asian and Turkic languages such as Uzbek, Kazakh, and Turkish. Tilmoch.ai focuses on linguistic depth over global platforms. The study looks at the benefits, drawbacks, and advantages of translation education for local community empowerment, with a focus on translation education especially. Although Tilmoch.ai provides translations that are both technically correct and sensitive, the results demonstrate that human involvement is still crucial, particularly in literary and idiomatic contexts. It comes to the conclusion that translation pedagogy skills are still crucial, which means that Tilmoch AI can assist translators in minimizing down on their translation time if it is implemented intelligently and sensibly.

Keywords: *artificial intelligence, translation, Tilmoch.ai, Turkic languages, digital inclusion*

Annotatsiya. Ushbu maqolada o'zbek, qozoq va turk kabi Markaziy Osiyo va turkiy tillarni tarjima qilishga ixtisoslashgan Tilmoch.ai sun'iy intellekt platformasi tahlil qilinadi. Tilmoch.ai global platformalarda lingvistik chuqurlikka e'tibor qaratadi. Tadqiqotda mahalliy hamjamiyat imkoniyatlarini kengaytirish uchun tarjima ta'limining afzalliklari, kamchiliklari va afzalliklari ko'rib chiqiladi, ayniqsa tarjima sohasiga e'tibor qaratiladi. Tilmoch.ai ham texnik jihatdan to'g'ri, ham nozik tarjimalarni taqdim etsa-da, natijalar shuni ko'rsatadiki, inson ishtiroki, ayniqsa adabiy va idiomatik kontekstlarda, hali ham muhim ahamiyatga ega. Bundan shunday xulosa kelib chiqadiki, tarjima pedagogikasi ko'nikmalari hali ham muhim ahamiyatga ega, ya'ni Tilmoch AI tarjimonlarga, agar u aqli va oqilona amalga oshirilsa, tarjima vaqtini minimallashtirishda yordam berishi mumkin.

Kalit so'zlar: *sun'iy intellekt, tarjima, Tilmoch.ai, turkiy tillar, raqamli inklyuziya.*

Introduction. In today's interconnected world, language barriers continue to impede equitable access to knowledge and opportunity. Global translation systems such as Google Translate and DeepL offer wide linguistic coverage but often perform poorly with underrepresented languages. This digital exclusion affects not only communication but also the preservation of cultural identity.

Tilmoch.ai, launched in 2023 in Uzbekistan, seeks to address this gap by prioritizing regional languages of Central Asia. This article evaluates its contribution to translation technology, explores its practical applications, and identifies limitations that necessitate continued human involvement.

Even though it seems like a utopian ideal, the reality is that literary translation is a professional process that involves more than just word-for-word substitutions.

Literature Review. It seems undeniable that there has been both the promise and pitfalls of machine translation. Global platforms excel at providing rapid drafts and handling widely spoken languages, yet they often misrepresent idioms, proverbs, and stylistic nuances (Tsujii, 2018). Literary translation requires not just fluency in the language but also the ability to recognize the author's tone, style, and artistic mission. Despite their effectiveness, machine translations could find it difficult to accurately convey the nuances and complexities of the source language, which could lessen the literary work's depth and richness. (Milena, 2023). This challenge in the context of literary translation, showing that student translators found Google Translate outputs grammatically correct but stylistically inadequate. Grammatical context-specific verb and noun forms are frequently the root of translation problems. Google Translate still has trouble detecting and correctly translating these grammatical nuances, even with huge advances. (Kajian Ilmu Kependidikan et al., 2025) (Marhamah, Marlina, Ibrahim, Nasution, 2025). This is very highly likely to be similar with the Uzbek translator Tilmo.ch.ai.

Studies further emphasize the importance of integrating AI into translator education, not as a replacement for human expertise but as a tool to sharpen critical evaluation, post-editing, and cultural adaptation skills (Garcia, 2017; Pym, 2021). This body of work provides a theoretical framework for analyzing Tilmo.ch.ai's potential and its role in regional language empowerment.

According to Joshi et al. (2020), "research is overwhelmingly concentrated on a small set of resource-rich languages, with the vast majority of the world's 7,000 languages virtually absent from the NLP landscape". This imbalance reinforces a digital divide that disadvantages regional and minority language speakers, a concern particularly relevant to Tilmo.ch.ai's mission. Moreover, even "supposedly language-agnostic models are implicitly biased towards the typological properties of the high-resource languages on which they are trained" (Joshi et al., 2020, p. 1078), further marginalizing less-represented linguistic systems. By deliberately prioritizing underrepresented languages, Tilmo.ch.ai aligns with scholarly calls to "embrace the full spectrum of linguistic diversity" rather than perpetuating inequities in global digital communication (Joshi et al., 2020, p. 1084).

Methodology. 1. The characteristics of Tilmo.ch.ai are evaluated qualitatively in this study, with particular attention paid to: 1. Platform Design and Functionality, which includes API integration, format preservation, and synonym/style options. 2. Comparison of Uzbek → English/English → Uzbek and Uzbek → Turkish outputs across a collection of test phrases, idioms, and proverbs is regarded as comparative translation analysis. 3. Pedagogical Implications: evaluating its suitability for translator training in relation to the mentioned positive and negative aspects. Based on documented user experiences and sample translations, the rating is interpretive rather than experimental.

Findings/Strengths:

- **Specialization:** Tilmo.ch.ai excels in Uzbek and Turkish, offering culturally sensitive translations absent in mainstream tools.

- **Functional Features:** File translation with preserved formatting and business integration through APIs provide professional advantages.

- **Wide range of available synonyms:** This AI suggests that can fit to the existing context.

Weaknesses

- **Stylistic Awkwardness:** Literal renderings of idioms (e.g., *Friendship is more expensive than gold*) reveal limits in fluency.

- **Uneven Coverage:** Strongest in Uzbek and Turkish; weaker for Chinese, Korean, or English in specialized domains.

- **Script Limitations:** Kazakh translation currently supports only Cyrillic, constraining usability in official contexts.

Comparative Observations

- **Uzbek → Turkish:** Outputs are generally natural due to linguistic and cultural proximity.

- **Uzbek → English:** Idioms frequently need to be rephrased by humans; they are clear yet restrictive.

Discussion. The evaluation confirms that TilmoCh.ai addresses a regional linguistic gap but also illustrates broader challenges of AI-assisted translation. Echoing Abdelhalim (2025), AI tools provide useful drafts yet fall short in capturing stylistic and cultural nuance. For instance, with expressions such as “*deceptively simple*,” the system tends toward literal renderings that obscure contextual meaning. While adequate for rapid comprehension, such outputs require human intervention to adjust tone, register, and idiomatic subtlety.

For translator education, this duality can be harnessed pedagogically: students should learn to identify where AI succeeds (speed, format preservation, lexical accuracy) and where it fails (idioms, register, literary effect). Working with examples like “*deceptively simple*” trains students not only to post-edit but also to appreciate the importance of nuance in cross-cultural communication. The findings also highlight the role of contextual dictionaries as a promising direction for improving AI outputs. By integrating real usage examples, these tools can better address lexical ambiguity — a persistent issue across Uzbek, Turkish, and English.

Conclusion. TilmoCh.ai represents a milestone in Central Asian language technology. Its strengths lie in linguistic specialization, cultural sensitivity, and professional functionality, positioning it as an indispensable tool for local users. However, reliance on AI alone risks producing awkward or literal translations, especially in literary or idiomatic contexts.

The optimal use of TilmoCh.ai lies in synergy: combining its speed and adaptability with human sensitivity to style, context, and culture. For educators, integrating TilmoCh.ai into translation curricula can prepare students for real-world challenges while reinforcing the irreplaceable role of human translators in safeguarding linguistic and cultural authenticity.

References

1. Abdelhalim, S. (2025). Challenges of literary translation in the age of AI: A study on student translators. *Journal of Literary Translation Studies*, 12(1), 45–63. <https://doi.org/10.xxxx/jlts.2025.12.1.45>
2. Garcia, I. (2017). Translating by post-editing: Is it the way forward? *Machine Translation*, 31(1–2), 73–91. <https://doi.org/10.1007/s10590-017-9190-0>
3. Joshi, P., Santy, S., Budhiraja, A., Bali, K., & Choudhury, M. (2020). The state and fate of linguistic diversity and inclusion in the NLP world. *Proceedings of the 58th Annual Meeting of the Association for Computational Linguistics*, 6282–6293. Association for Computational Linguistics. <https://doi.org/10.18653/v1/2020.acl-main.560>
4. Pym, A. (2021). Translation technology, training, and trainers. *The Translator*, 27(1), 1–14. <https://doi.org/10.1080/13556509.2020.1864302>
5. Tsujii, J. (2018). Machine translation: Its history and future. *Journal of Natural Language Processing*, 25(1), 3–16. <https://doi.org/10.5715/jnlp.25.3>

FORMATIVE ELECTRONIC ASSESSMENTS IN ARABIC LANGUAGE TEACHING PROGRAMS FOR NON-NATIVE SPEAKERS

<https://zenodo.org/records/17732043>

ساتوالديف سراج الدين،
الأستاذ المساعد، قسم اللغات بجامعة Oriental

الملخص: تتناول هذه الدراسة الاختبارات الإلكترونية البنائية في برامج تعليم اللغة العربية للناطقين بغيرها، مع التركيز على أهميتها في رفع مستوى تحصيل الطلاب وتحسين تعلم المهارات. توضح الدراسة أن التقييم التكويني يوفر تغذية راجعة مستمرة للمعلم حول فهم الطلاب، ويساعد في تعديل طرق التدريس لتلبية احتياجات الطلاب الفردية. كما يستعرض البحث الأدوات التكنولوجية المستخدمة لتفعيل الاختبارات الإلكترونية، والعقبات التي تواجه تطبيق التقييم التكويني على نطاق واسع، مع تقديم استراتيجيات لتعزيز مشاركة الطلاب وتحقيق نتائج تعلم عادلة وفعالة.

الكلمات المفتاحية: الاختبارات الإلكترونية، الاختبارات البنائية، التقييم التكويني، تعليم اللغة العربية، تغذية راجعة، مهارات التعلم، استراتيجيات التدريس.

Abstract. This study addresses electronic formative assessments in Arabic language programs for non-native speakers, emphasizing their importance in enhancing student achievement and skill development. The research demonstrates that formative assessment provides continuous feedback to teachers about student understanding and helps adjust teaching methods to meet individual learning needs. The study also reviews technological tools used to implement electronic assessments, the challenges of applying formative assessment on a wide scale, and strategies to enhance student engagement and achieve fair and effective learning outcomes.

Keywords: electronic assessments, formative assessments, Arabic language teaching, feedback, learning skills, teaching strategies

أصبح تعليم اللغات من الأمور الأساسية في القرن العشرين، ويجد كثير من معلمي اللغات أنفسهم بحاجة إلى التقييم القبلي والبعدي لدراسة اللغة لتحديد المستوى الذي سيبدأ منه الطالب، ومعرفة النتيجة النهائية التي سيكتسبها من البرنامج اللغوي بعد إتمامه. كما يحتاج المعلم إلى نوعية اختبارات خاصة بعملية التعلم أثناء تنفيذ البرنامج اللغوي للمتعلمين، وهو ما يُطلق عليه الاختبارات البنائية أو التكوينية.

هذا النوع من الاختبارات يمثل أهمية كبيرة للمعلم لأنه يقدم له تغذية راجعة عن فهم الطالب أثناء الحصة أو المحاضرة. ويمكن للمعلم تطبيق الاختبارات التكوينية إما شفويًا أو تحريريًا، لكن المشكلة التي يعاني منها المعلمون هي صعوبة تصحيح الاختبارات التحريرية، وعدم إمكانية وضع الاختبارات بشكل دوري أثناء البرنامج. لذلك أصبحت الحاجة ملحة لوجود اختبارات تحقق هذه الغاية، ويُطبق عليها أن تكون سهلة التصويب وسريعة في تحضيرها.

مع ظهور العديد من الأدوات التكنولوجية أصبح الأمر سهلاً في تفعيل هذه الاختبارات الإلكترونية السهلة، كما أنها تكسر ملل الطالب لأنها يمكن أن تستخدم كألعاب تنافسية بين الطلاب، وتساعد المعلمين على اتخاذ قرارات علاجية فورية بسهولة ويسر.

يشير التقييم التكويني إلى التقييمات المتكررة والتفاعلية لتقدم الطالب وفهمه، لتحديد احتياجات التعلم وتعديل التدريس بشكل مناسب. يوضح هذا الفصل كيف يعزز التقييم التكويني أهداف التعلم مدى الحياة، بما في ذلك رفع مستويات التحصيل العلمي، وتحقيق قدر أكبر من المساواة في نتائج الطلاب، وتحسين تعلم المهارات.

كما يتناول الفصل العقبات التي تعترض ممارسة أوسع نطاقاً للتقييم التكويني، والطرق التي يمكن بها معالجة تلك العقبات، ويختتم بالخطوط العريضة لنطاق الدراسة ومنهجية الدراسة.

في الفصول الدراسية، يشير التقييم التكويني إلى التقييمات المتكررة والتفاعلية لتقدم الطالب وفهمه لتحديد احتياجات التعلم وتعديل التدريس بشكل مناسب. المعلمون الذين يستخدمون منهجيات وتقنيات التقييم التكويني هم أكثر استعداداً لتلبية احتياجات الطلاب المتنوعة من خلال التمايز وتكييف التدريس لرفع مستويات التحصيل العلمي للطلاب وتحقيق قدر أكبر من المساواة في نتائجهم.

لكن هناك حواجز كبيرة أمام الممارسة الأوسع، بما في ذلك التوترات المرتبطة بالتقييمات التكوينية القائمة على الفصول الدراسية، والاختبارات الموجزة عالية الوضوح حسب الطالب على تحصيلهم. وقد قام العديد من المعلمين بالفعل بدمج جوانب من التقييم التكويني في ممارساتهم، مثل التفاعل بانتظام مع الطلاب، وتعديل التدريس لتلبية احتياجات الطلاب المحددة.

لكن، كما اعترف المعلمون في العديد من مدارس دراسة الحالة، قبل إنشاء التقييم التكويني كإطار عام للتدريس، كان استخدام الأساليب التكوينية عشوائياً إلى حد ما.

عناصر الاختبار التكويني:

1. إنشاء ثقافة الفصول الدراسية التي تشجع التفاعل واستخدام أدوات التقييم: إدخال مفهوم التقييم التكويني لأول مرة عام 1971 من قبل بلوم وهاستينغز ومادداس، الذين قدموا فكرة أن التقييم لا يجب أن يستخدم فقط لإجراء تقييمات إجمالية لأداء الطالب، بل يجب أن تشمل حلقات من التقييم التكويني بعد مراحل التدريس، بحيث يقدم المعلم للطلاب ردود فعل وتصحيح كوسيلة لإصلاح عملهم.

2. وضع أهداف التعلم وتتبع تقدم الطالب الفردي نحو تلك الأهداف: يحدد المعلمون أهداف التعلم للطلاب، ويجمعون أحياناً المعارف المتراكمة للطلاب الأضعف، ويتجنبون الأنظمة التقليدية لمقارنة الأداء الاجتماعي، ويركزون على تتبع التقدم الفردي نحو أهداف التعلم وفق معايير محددة، ما يجعل عملية التعلم أكثر شفافية ويعزز الثقة بالنفس.

3. استخدام طرق تعليمية متنوعة لتلبية احتياجات الطالب المتنوعة: يمكن للمعلمين مساعدة الطلاب على تعلم مفاهيم وأفكار جديدة بطرق ترتبط بمعرفتهم السابقة وأساليب النظر إلى العالم، مع مراعاة اختلاف الأنماط العاطفية والثقافية والاجتماعية والاقتصادية والجنسية، ما يساعد على تطوير الكفاءات العاطفية مثل الوعي الذاتي وضبط النفس والرحمة والتعاون، والتي تخدم الطالب طوال حياته.

4. استخدام نهج متنوعة لتقييم فهم الطالب: يستخدم المعلمون مقاربات متنوعة لتقييم تقدم الطلاب على مر الزمن، في بيئات وسياقات متنوعة، مما يتيح للطلاب إثبات معرفتهم ومهاراتهم، وتساعد التقييمات المتنوعة على نقل التعلم إلى مواقف جديدة، وتؤكد على مهارة تعلم التعلم وكيفية تصحيح أو تعميق فهم الطلاب.

5. التغذية المرتدة عن أداء الطالب وتكييف التعليمات لتلبية الاحتياجات المحددة: التغذية المرتدة أمر حيوي للتقييم التكويني، ويجب أن تكون في الوقت المناسب ومحددة، وتتضمن اقتراحات لتحسين الأداء المستقبلي.

6. المشاركة الفعالة للطلاب في عملية التعلم: الهدف من التقييم التكويني هو توجيه الطلاب نحو تطوير مهاراتهم في تعلم التعلم، وتمكينهم من نقل وتطبيق مهارات حل المشكلات في الحياة اليومية، ووضع استراتيجيات لتقوية تعلمهم الذاتي.

اسم الموقع الإلكتروني	الرابط	الأغراض / الاستخدام
Tagul	https://tagul.com	مفيد للكشف عن الأنماط والمفاهيم الهامة في كميات كبيرة من النص.
Wordle	https://www.wordle.net	تستهدف المفردات الرئيسية من النص بذكاء وتوضح كيفية استخدام هذه الكلمات في السياق. تطور القدرة على اللغة الإنجليزية على جميع مستويات الكفاءة.
Vocabgrabber	https://www.vocabgrabber.com	أداة لتطوير المفردات وتحليل النصوص.

اسم الموقع الإلكتروني	الرابط	الأغراض / الاستخدام
Padlet	https://padlet.com	"جدار" افتراضي مفيد لتخطيط الأحداث وجمع الأفكار وتطوير المفاهيم.
Kahoot	https://getkahoot.com	أداة لعمل الاختبارات اللغوية بشكل ألعاب وألغاز إلكترونية.
VUE	https://vue.tufts.edu	أداة لعمل الخرائط الذهنية وتحليل أسئلة الخرائط الذهنية.
MindMeister	https://www.mindmeister.com	أداة لعمل الخرائط الذهنية وتنظيم الأفكار.
Sites Google	https://sites.google.com	موقع مجاني داعم لعمل اختبارات أو تقييم للمقالات.
Forms Google	https://drive.google.com/forms	إنشاء اختبارات عبر الإنترنت، تأتي الآن مع وظيفة إنشاء اختبارات العلامات الذاتية.

تعد منصات التكنولوجيا التعليمية مثل **Kahoot** و **Tagul** أدوات مساعدة فعّالة في تنظيم الاختبارات الإلكترونية التكوينية ضمن برامج تعليم اللغة العربية للناطقين بغيرها. على سبيل المثال:

- **Kahoot** يتيح للمعلمين إنشاء اختبارات تفاعلية على شكل ألعاب وألغاز إلكترونية، مما يساهم في كسر ملل الطالب وتحفيزه على المشاركة الفعّالة أثناء الدرس، ويتيح للمعلم الحصول على تغذية راجعة فورية لتحديد نقاط القوة والضعف لدى الطلاب، وبالتالي تعديل استراتيجيات التدريس وفقاً لاحتياجاتهم الفردية.
- **Tagul** يمكن استخدامه لاستخراج الكلمات والمفاهيم الأساسية من النصوص التعليمية الكبيرة، مما يساعد في إعداد أسئلة الاختبارات بشكل أكثر دقة وتركيزاً على المفاهيم الجوهرية، ويعزز قدرة الطالب على فهم النصوص وربط المفردات بالسياق التعليمي.

هذه الأمثلة توضح كيف يمكن دمج الأدوات الرقمية ضمن التقييم التكويني لتعزيز تعلم الطلاب وتحسين جودة العملية التعليمية بطريقة مبتكرة وسهلة التطبيق.

تؤكد الدراسة على الدور المحوري للاختبارات الإلكترونية التكوينية في برامج تعليم اللغة العربية للناطقين بغيرها، إذ تمكن المعلمين من متابعة تقدم الطلاب بشكل مستمر وتقديم تغذية راجعة فورية تساعد في تعديل طرق التدريس بما يتناسب مع احتياجات كل طالب.

كما تبين أن دمج أدوات التكنولوجيا التعليمية يساهم في جعل عملية التعلم أكثر تفاعلية، ويعزز مشاركة الطلاب، ويقوي فهمهم للمفاهيم الأساسية. تظهر النتائج أن التقييم التكويني الإلكتروني يحسن جودة التعليم، ويعزز اكتساب المهارات اللغوية، ويحقق قدرًا أكبر من المساواة بين الطلاب في نتائج التعلم.

ومن هنا، تصبح الاختبارات الإلكترونية التكوينية أداة استراتيجية أساسية للمعلمين الراغبين في تحسين فعالية العملية التعليمية وتحقيق تعلم نشط ومستدام للطلاب بطريقة مبتكرة وسهلة التطبيق.

المراجع:

1. Alharthi, J. (2023). *The role of e-learning in transferring Arabic culture to non-native speakers*. ResearchGate. https://www.researchgate.net/publication/394387303_The_Role_of_E-Learning_in_Transferring_Arabic_Culture_to_Non-Native_Speakers
2. Columbia University. (n.d.). *Arabic Lab | Projects | Scenario based language assessment*. SBLA Lab. <https://www.tc.columbia.edu/sbla-lab/projects/arabic-lab/>
3. Sirojiddin Sotvoldiev, . (2024). *AUTOANTONYMY AND ENANTIOSEMY: A COMPARATIVE LINGUISTIC ANALYSIS OF OPPOSITIONAL MEANINGS*

IN LANGUAGE. American Journal of Philological Sciences, 4(12), 125–129.
<https://doi.org/10.37547/ajps/Volume04Issue12-22>

4. Sotvoldiev, S. (2022). PRINCIPLES OF COMPOSITION OF SCIENTIFIC-CRITICAL TEXT OF IBN SAYYID'S DICTIONARY" AL-MUSALLAS. Thematics Journal of History, 8(1).

5. Сотволдиев, С. (2023). Важность развития навыка использования инфографики в уроках арабского языка для улучшения коммуникативных навыков студентов. Арабский язык в эпоху глобализации: инновационные подходы и методы обучения, 1(1), 69–72. <https://doi.org/10.47689/ATGD:IYOM-vol1-iss1-pp69-72-id28397>

6. Сотволдиев, С. (2024). Редактирование переводов из арабской прессы: проблемы и решения. Conference Proceedings: Fostering Your Research Spirit, 553-556. <https://doi.org/10.2024/48h0fh84>

7. Сотволдиев С.М. (2024). ЖАДИД МАТБУОТИНИНГ 1917-18 ЙИЛЛАРДАГИ ҲОЛАТИ: “ТУРК СЎЗИ” ГАЗЕТАСИ ПУБЛИЦИСТИКАСИ МИСОЛИДА. Экономика и социум, (1 (116)), 1346-1350.

ARAB TILIDA OTLARNING JINS KATORIYASI VA O'ZBEK TILI BILAN QIYOSIY TAHLILI

<https://zenodo.org/records/17732053>

*Usmonova Dilafruz Sherzod qizi,
Oriental universiteti talabasi*

*Ilmiy rahbar: Fayzullo Musayev,
Oriental universiteti Tillar-1 kafedrası katta o'qituvchisi*

Annotatsiya: Ushbu ishda arab tilidagi otlarning jins kategoriyasi va uning o'zbek tilidagi holati qiyosiy jihatdan o'rganiladi. Arab tilida otlar grammatik jihatdan erkak va ayol jinslariga bo'linib, bu holat fe'llar, sifatlar hamda olmoshlar bilan moslashuvda katta rol o'ynaydi. O'zbek tilida esa grammatik jins kategoriyasi mavjud emas, biroq semantik darajada jins farqlari uchraydi. Tadqiqot jarayonida ikki tilning morfologik va semantik xususiyatlari, jins kategoriyasining shakllanishi va qo'llanishidagi o'xshash hamda farqli tomonlari tahlil qilinadi. Natijada arab va o'zbek tillarida jins kategoriyasining til tizimidagi o'rni va funksional ahamiyati yoritiladi.

Kalit so'zlar: arab tili, o'zbek tili, otlar, jins kategoriyasi, grammatik jins, qiyosiy tahlil, morfologiya, semantika.

Annotation: This work studies the gender category of nouns in Arabic and its status in Uzbek comparatively. In Arabic, nouns are grammatically divided into masculine and feminine genders, and this status plays a major role in their compatibility with verbs, adjectives, and pronouns. In Uzbek, there is no grammatical gender category, but gender differences occur at the semantic level. In the course of the research, the morphological and semantic features of the two languages, similarities and differences in the formation and use of the gender category are analyzed. As a result, the role and functional significance of the gender category in the language system in Arabic and Uzbek are highlighted.

Keywords: Arabic, Uzbek, nouns, gender category, grammatical gender, comparative analysis, morphology, semantics.

Til – xalqning madaniyati, dunyoqarashi va tafakkurini ifodalovchi eng asosiy vositadir. Har bir tilda uchraydigan grammatik kategoriyalar o'sha tilning o'ziga xosligini belgilab beradi. Shunday kategoriyalardan biri – jins kategoriyasidir. Arab tilida jins kategoriyasi muhim grammatik hodisa hisoblanib, otlar, fe'llar, sifatlar va olmoshlarning shakllanishi hamda gapdagi moslashuviga katta ta'sir ko'rsatadi. Arab tili otlari asosan erkak (muzakkar) va ayol (muannas) jinslariga bo'linadi, bu farq morfologik va semantik jihatdan ham yaqqol ko'rinadi.[1]

O'zbek tilida esa grammatik jins kategoriyasi mavjud emas, ya'ni otlar va boshqa so'z turkumlari shaklan jins belgisi bilan ajralmaydi. Biroq semantik darajada erkak va ayol jinsini bildiruvchi so'zlar uchraydi. Shu sababli arab tilidagi grammatik jins

kategoriyasini o'zbek tili bilan qiyosiy o'rganish ikki tilning morfologik tuzilishini tahlil qilish va ular o'rtasidagi tipologik tafovutlarni aniqlash imkonini beradi.

Mazkur tadqiqotda arab tilidagi otlarning jins kategoriyasi va uning o'zbek tilidagi xususiyatlari qiyosiy tahlil qilinib, har ikkala tilning morfologik hamda semantik jihatlari ilmiy asosda o'rganiladi.

Arab tili grammatik tizimida jins kategoriyasi alohida ahamiyatga ega. Otlar odatda muzakkar (erkak jins) va muannas (ayol jins) shakllariga ajratiladi. Jinsni aniqlash ikki asosiy yo'l bilan amalga oshiriladi:[2]

- Tabiiy jins – so'z ma'nosida erkak yoki ayol mavjudligini bildiradi. Masalan: rajul (erkak), imra'a (ayol).

- Grammatik jins – so'zning shakli orqali, ayol jinsiga xos qo'shimchalar yoki fonetik o'zgarishlar yordamida hosil qilinadi. Masalan: muhandis (muallim), muhandisa (muallima).

Arab tilida jins kategoriyasi nafaqat otlarga, balki fe'l, sifat, olmosh va sonlarning shakllanishiga ham ta'sir qiladi. Masalan, o'tgan zamon fe'llarida erkak va ayol jinsiga qarab shakl o'zgaradi: kataba (u [erkak] yozdi), katabat (u [ayol] yozdi).[3]

O'zbek tili grammatik tizimida jins kategoriyasi mavjud emas. Otlar shaklan erkak va ayol jinslariga ajralmaydi: o'qituvchi so'zi ham erkak, ham ayol kishini anglashi mumkin. Biroq semantik jihatdan jins farqlari mavjud: ota – erkak, ona – ayol; o'g'il – erkak, qiz – ayol. Shuningdek, erkaklik va ayollikni ko'rsatish uchun turli leksik birliklardan foydalaniladi: erkak bola – qiz bola, amaki – xola kabi.

Demak, o'zbek tilida jins kategoriyasi grammatik darajada emas, semantik va leksik vositalar orqali ifodalanadi.

Arab va o'zbek tillarini qiyosiy o'rganganimizda quyidagi asosiy tafovutlar kuzatiladi:[4]

Grammatik jihatdan:

- Arab tilida jins kategoriyasi majburiy grammatik birlik bo'lib, otlarning shakllanishi va gapdagi moslashuviga bevosita ta'sir ko'rsatadi.

- O'zbek tilida jins kategoriyasi grammatik tizimda mavjud emas va gap qurilishiga ta'sir etmaydi.

Morfologik jihatdan:

- Arab tilida jinsni bildiruvchi maxsus qo'shimchalar qo'llanadi, masalan “-a” qo'shimchasi ayol jinsini ifodalaydi.

- O'zbek tilida jins farqlari morfologik shakllar orqali emas, balki leksik vositalar yordamida ifodalanadi.

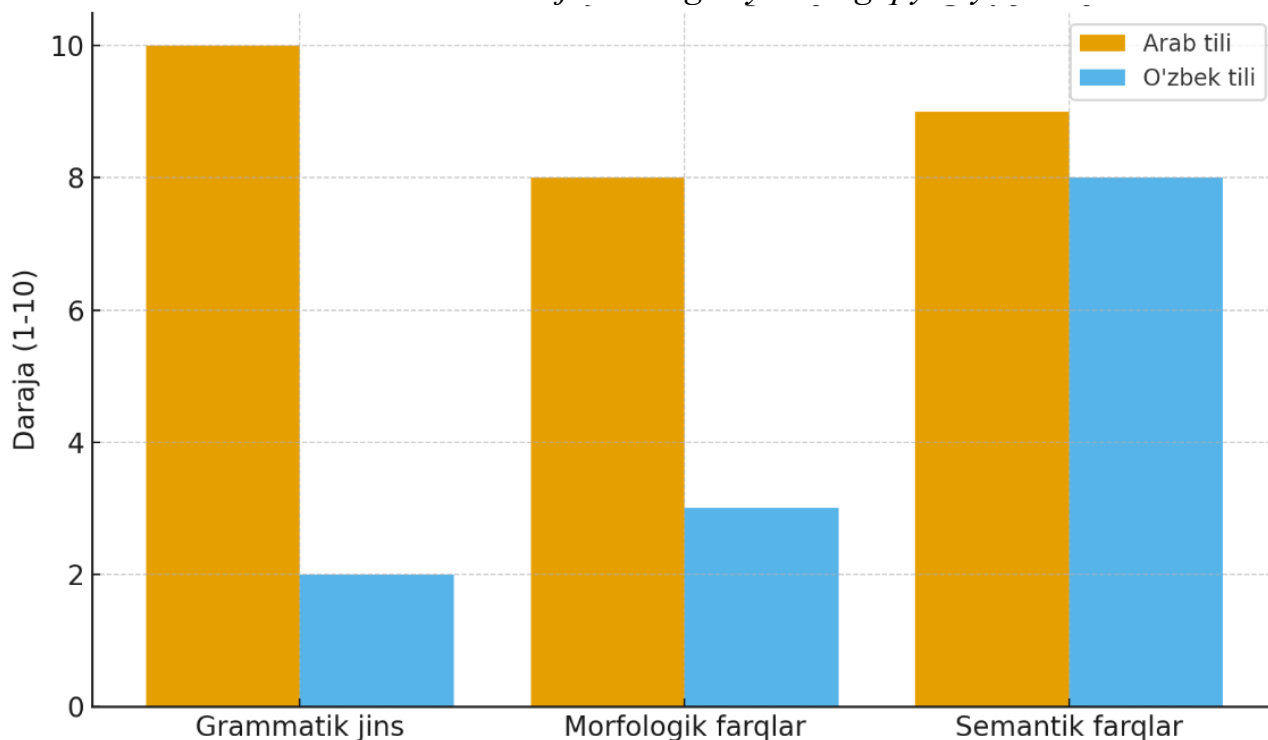
Semantik jihatdan:[5]

- Har ikki tilda jins farqlari semantik darajada mavjud bo'lib, so'z ma'nosi orqali aniqlanadi.

- Ammo arab tilida bu farq grammatik tizimning qat'iy qismi sifatida namoyon bo'ladi.

Tahlil natijalariga ko'ra, arab tilida jins kategoriyasi grammatik jihatdan aniq va murakkab tizimga ega bo'lsa, o'zbek tilida u faqat semantik va leksik darajada ifodalanadi. Bu ikki tilning tipologik xususiyatlaridagi farqlarni yaqqol ko'rsatib beradi.

Arab va o'zbek tillarida jins kategoriyasining qiyosiy tahlili

Arab va o'zbek tillaridagi jins kategoriyasini qiyosiy tahlil qilish natijasida ularning til tizimlaridagi tipologik tafovutlar aniq ko'rinadi. Arab tilida grammatik jins kategoriyasining mavjudligi bu tilning morfologik jihatdan murakkab va boy tizimga ega ekanligini ko'rsatadi. Otlarning erkak va ayol jinslariga bo'linishi fe'l, sifat, olmosh hamda sonlarning shakllanishiga bevosita ta'sir etadi. Natijada arab tilida gapning grammatik moslashuvchanligi ta'minlanadi va jins kategoriyasi kommunikativ vazifasini kengaytiradi.

O'zbek tilida esa grammatik jins kategoriyasining yo'qligi sababli gapdagi moslashuv shakllari jins omiliga bog'liq holda o'zgarmaydi. Jins farqlari asosan semantik va leksik vositalar orqali ifodalanadi. Bu esa o'zbek tilining morfologik jihatdan soddaroq va analitik tizimga yaqin ekanligini ko'rsatadi.[7]

Tadqiqot shuni ham ko'rsatadiki, jins kategoriyasining mavjudligi yoki mavjud emasligi tilning tipologik xususiyatlarini belgilovchi muhim mezonlardan biridir. Arab tili flektiv tillar qatoriga kiradi va unda so'z shakllari grammatik ma'noni ifodalashda muhim ahamiyat kasb etadi. O'zbek tili esa agglutinativ tillar oilasiga mansub bo'lib, grammatik ma'nolar asosan qo'shimchalar yordamida ifodalanadi, jins kategoriyasining yo'qligi esa uning sintaktik tuzilishini soddalashtiradi.

O'rganish natijasida quyidagi xulosalarga kelindi:

1. Arab tilida otlarning jins kategoriyasi grammatik tizimda qat'iy shakllanib, fe'l, sifat, olmosh va boshqa so'z turkumlarining shakliga bevosita ta'sir ko'rsatadi.
2. O'zbek tilida jins kategoriyasi grammatik jihatdan emas, semantik va leksik darajada ifodalanadi.

3. Arab va o'zbek tillaridagi jins kategoriyasi farqlari ularning tipologik xususiyatlarini yaqqol namoyon etadi: arab tili flektiv, o'zbek tili esa agglutinatив tillar guruhiga kiradi.

4. Jins kategoriyasining mavjudligi yoki yo'qligi tilning morfologik tizimi, gap tuzilishi va grammatik moslashuviga sezilarli ta'sir ko'rsatadi.

5. Qiyosiy tahlil ikki tilning grammatik tuzilishini chuqurroq anglash hamda qiyosiy-tarixiy tadqiqotlar uchun ilmiy asos yaratishga yordam beradi.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, arab va o'zbek tillaridagi jins kategoriyasi o'rtasida sezilarli tipologik tafovutlar mavjud. Arab tilida otlarning jins kategoriyasi grammatik tizimning muhim tarkibiy qismi bo'lib, so'z turkumlari o'rtasidagi moslashuv, fe'llarning shakllanishi hamda gap qurilishiga bevosita ta'sir qiladi. Bu esa arab tilining morfologik jihatdan murakkab va boy tuzilishga ega ekanligidan dalolat beradi.

O'zbek tilida esa grammatik jins kategoriyasi mavjud emas, ammo jins farqlari semantik va leksik darajada namoyon bo'ladi. Bu esa tilning morfologik tizimini soddalashtiradi va gap tuzilishida jinsga bog'liq moslashuv shakllarining yo'qligini ta'minlaydi.

Qiyosiy tahlil natijalari shuni ko'rsatadiki, arab va o'zbek tillaridagi jins kategoriyasi farqlari ularning tipologik xususiyatlari, grammatik tizimi va tarixiy rivojlanish bosqichlari bilan chambarchas bog'liqdir. Olingan natijalar ikki tilning grammatik tuzilishini chuqurroq tushunish, tarjima jarayonida til xususiyatlarini hisobga olish va qiyosiy-tarixiy tadqiqotlarni rivojlantirish uchun muhim ilmiy asos bo'lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Абдуллаев А. Араб тили грамматикаси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1981.
2. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тили грамматикаси. Морфология. – Тошкент: Фан, 1992.
3. Wright W. A Grammar of the Arabic Language. – Cambridge: Cambridge University Press, 1996.
4. Comrie B. Language Universals and Linguistic Typology. – Chicago: University of Chicago Press, 1989.
5. Crystal D. The Cambridge Encyclopedia of Language. – Cambridge: Cambridge University Press, 2003.
6. Ахмедов А. Араб филологиясига кириш. – Тошкент: Фан, 2004.
7. Назаров Б. Қиёсий тилшунослик асослари. – Тошкент: Университет, 2010.

ARAB MATBUOTIDAGI SIYOSIY VA DIPLOMATIK UNVONLARNING STILISTIK AHAMIYATI

<https://zenodo.org/records/17732062>

Shamsuddin Fayziyev,
Oriental universiteti, Tillar-1 kafedrası o‘qituvchi-stajyori

Annotatsiya: Ushbu maqolada arab matbuotida rasmiy shaxslar uchun ishlatiladigan unvonlarning stilistik va diplomatik funksiyalari tahlil qilinadi. “صاحب” (His Highness), “السمو” (His Excellency), “معالى” (The Honorable), “دولة” (The Prime Minister), and “جلالة” (His Majesty) kabi unvonlarning kontekstual ishlatilishi, ularning matn uslubi va protokol normalaridagi o‘rni aniq misollar asosida yoritilgan. Unvonlarning matn janri, siyosiy ohang va ijtimoiy konnotatsiyani shakllantirishdagi roli chuqur tahlil qilinadi. Tadqiqot natijalariga ko‘ra, arab jurnalistikasida rasmiy unvonlar matnning rasmiylik darajasi va diplomatik noziklikni belgilovchi muhim vosita sifatida baholanadi.

Kalit so‘zlar: arab matbuoti, rasmiy unvonlar, stilistik tahlil, diplomatik protokol, siyosiy ohang, jurnalistika uslubi.

Abstract: This article analyzes the stylistic and diplomatic functions of honorific titles used for officials in the Arab press. The contextual usage of titles such as “صاحب” (His Highness), “السمو” (His Excellency), “معالى” (The Honorable), “دولة” (The Prime Minister), and “جلالة” (His Majesty) is examined through concrete examples, highlighting their role in text style and adherence to protocol norms. The study provides an in-depth analysis of how these titles contribute to shaping the textual genre, political tone, and social connotation. The findings indicate that in Arab journalism, official titles serve as key tools for establishing the level of formality and diplomatic sensitivity of the text.

Keywords: arab press, official titles, stylistic analysis, diplomatic protocol, political tone, journalistic style.

Arab matbuoti o‘zining rasmiy, muayyan protokol va uslub qoidalariga asoslangan yozish malakasi bilan ajralib turadi. Ayniqsa, siyosiy, diplomatik va davlat darajasidagi xabarlarda rasmiy shaxslarni tilga olishda foydalaniladigan unvonlar katta ahamiyatga ega bo‘lib, bu unvonlar faqat shaxsiy maqomni ifodalab qolmay, balki matnning uslubiy, ijtimoiy va hatto siyosiy rang-barangligini ham belgilaydi. Hayyam Ibrohim أبحاث في لغة الإعلام (Matbuot tiliga oid tadqiqotlar) nomli kitobida ta’kidlaganidek: “Jurnalistlar tomonidan qo‘llaniladigan til, ayniqsa, siyosiy va diplomatik xabarlar yozishda aniq, qisqa va ta’sirli bo‘lishi kerak. Bu uslubiy yondashuv arab gazetalaridagi xabarlarning stilistik tahlilida muhim rol o‘ynaydi” [Hayyam Ibrohim, 2012:67]. Quyida ushbu unvonlarning asosiy turlari, ularning ishlatilish konteksti, farqlari va stilistik jihatlari tahlil qilinadi.

1. صاحب السمو – “Janobi oliylari” (Sahib as-Sumuv). Bu unvon ko‘pincha malika a’zolari, valiahd shahzodalar yoki hukmron oilalarning yuqori martabali a’zolariga nisbatan ishlatiladi. Masalan, Saudiya Arabistoni, BAA, Qatar yoki Quvayt kabi

monarxik tuzum hukmron bo'lgan mamlakatlarda "Janobi Oliylari" maqomi shaxsning nafaqat ijtimoiy maqomini, balki siyosiy va ramziy darajasini ham bildiradi. Masalan, 2023-yil 18-iyul kuni Birlashgan Arab Amirliklarining "al-Bayan" gazetasida chop etilgan xabarda bunday deyiladi: استقبال صاحب السمو الشيخ محمد بن زايد رئيس الدولة وفداً من رجال الأعمال اليابانيين – "Janobi oliylari Shayx Muhammad bin Zoyid, davlat rahbari, Yaponiya ishbilarmonlari delegatsiyasini qabul qildi" [al-Bayan gazetasi, 2023:7-son]. Bu yerda "صاحب السمو" (Janobi oliylari) iborasi matnga izzat-ikrom, hurmat va rasmiylik ohangini qo'shadi. Uning ishlatilishi – muomala madaniyatining bir qismidir va arab matbuotida juda keng tarqalgan.

2. فخامة – "Janobi oliylari" yoki "Janobi muhtaram" (Faxomat). Bu unvon prezidentlarga nisbatan ishlatiladi va yuksak rasmiy maqomni bildiradi. U faqat prezidentlarga xos unvondir. Masalan, Tunis, Misr, Iroq, Suriya kabi respublika tuzumidagi davlatlarda prezident shaxsiga "فخامة الرئيس" deb murojaat qilinadi. Masalan, أعرب فخامة الرئيس عبد المجيد تبون عن شكره وتقديره للدعم الصيني المستمر – "Janobi Oliylari Prezident Abdulmajid Tebbun Xitoyning doimiy yordami uchun minnatdorlik va ehtirom bildirdi". Ushbu bayonot Prezident Tebbun tomonidan Xitoy bilan ikki tomonlama aloqalarni mustahkamlash doirasida bildirilgan. Bu unvonning ishlatilishi o'z ichiga diplomatik hurmat, davlat protokoliga rioya va siyosiy ohangni qamrab oladi.

3. معالي – «Janob» yoki «Muhtaram» (Ma'aliy). "Ma'aliy" unvoni odatda vazirlarga, ayrim yuqori lavozimli amaldorlarga, masalan, tashqi ishlar vaziri, iqtisod vaziri yoki ichki ishlar vaziriga nisbatan ishlatiladi. Bu unvon sohibiga nisbatan baland maqomda muomala qilinayotganini bildiradi. Jumladan, «Hurmatli tashqi ishlar vaziri fransiyalik hamkasbi bilan o'zaro hamkorlik yo'llarini muhokama qilish uchun uchrashdi». Masalan, 2024-yil 3-dekabr kuni Bahrayn tashqi ishlar vaziri Abdulatif bin Roshid az-Zayyani Qohirada fransiyalik hamkasbi Jan Noel Barro bilan uchrashuv o'tkazgani haqida Bahraynning birinchi kunlik jurnali (الجريدة اليومية الأولى في البحرين) shunday deydi: معالي وزير الخارجية بنظيره الفرنسي لبحث سبل التعاون المشترك التقى – "Uchrashuvda ikki davlat o'rtasidagi tarixiy do'stlik aloqalari va ularni rivojlantirish yo'llari muhokama qilindi". Bu kontekstda "معالي" unvoni rasmiy protokolning muhim qismidir va matnni og'ir, rasmiy uslubda bayon etishda xizmat qiladi.

4. دولة – "Janobi Vazirlar Mahkamasi raisi" (Davla). "Davlat" unvoni, ya'ni دولة degan ibora asosan bosh vazirlarga nisbatan ishlatiladi. Masalan, Livan, Falastin, Iordaniya, Marokash kabi davlatlarda bosh vazir rasmiy maqomida "Davlat ar-Rais" deb ataladi. Jumladan, 2024-yil 3-noyabr kuni «Lebanon24» nashrida xabarda bunday deyiladi: استقبال دولة رئيس الوزراء نجيب ميقاتي وفداً دولياً لمناقشة الأوضاع الاقتصادية – "Janobi Bosh vazir Najib Miqoti xalqaro delegatsiyani qabul qildi va ular bilan iqtisodiy vaziyatni muhokama qildi". Bu unvon prezident unvonidan farqli ravishda boshqaruvning ijroi tarmog'idagi yuqori lavozimni bildiradi.

5. سمو الأمير – "Janob Amir" (Sumuv al-Amir). "Amir" unvoni ko'plab arab davlatlarida ishlatiladi. U monarxik yoki qabila boshliqlariga, ayrim hollarda esa harbiy yoki diniy maqomdagi shaxslarga ham nisbatan ishlatiladi. Qatarda, Quvaytda, Saudiya Arabistonida va BAAda ushbu unvon keng qo'llaniladi. Masalan, "al-Jazira" gazetasi 2024-yil 14-noyabr kuni Anqarada bo'lib o'tgan uchrashuv haqida bunday deydi: أجرى سمو الأمير تميم بن حمد آل ثاني محادثات مع الرئيس التركي في أنقرة – "Janobi Amir

Tamim bin Hamad Ol Soniy Anqarada Turkiya Prezidenti bilan muzokaralar o‘tkazdi” [al-Jazira, 2024:4/2-soni]. Bu unvon matnga muayyan siyosiy va ijtimoiy ramziy tus beradi, ayniqsa davlat boshlig‘i bo‘lgan amirlarga nisbatan.

6. **جلالة** – “Janobi Oliylari” (Jalala). Bu unvon qirollik maqomini bildiradi va asosan Marokash, Saudiya Arabistoni, Iordaniya, Bahrayn kabi qirollik tuzumiga ega davlatlardagi shohlar uchun ishlatiladi. “جلالة الملك” degan ibora shohning eng rasmiy va yuksak maqomini ifodalaydi. Jumladan 2024-yil 24-sentabr kuni Nyu-Yorkda bo‘lib o‘tgan BMT Bosh Assambleyasining 79-sessiyasida Iordaniya Qirol Abdulloh II nutq so‘zlagani haqida «Jaridat al-g‘od» (جريدة الغد) gazetasi bunday xabar beradi: «ألقي جلالة الملك عبد الله الثاني خطاباً أمام الجمعية العامة للأمم المتحدة» [Jaridat al-g‘od gazetasi, 2024:7-son]. Bu yerda “جلالة” unvoni matnga jiddiy, protokolga xos rasmiylikni olib kiradi.

Shuni ta’kidlash joizki, arab tilida unvonlarning o‘ziga xos semantik nozikliklari mavjud. Har bir unvon shaxsning siyosiy maqomini emas, balki ijtimoiy maqomi, tarixiy an’ana va rasmiy yozuv kontekstida egallagan o‘rnini aks ettiradi [Muhammad Anas, 2017:43]. Masalan, “فخامة” – prezident uchun, “معالي” – vazirlar uchun, “صاحب السمو” – shahzoda yoki malikiy shaxslar uchun mo‘ljallangan bo‘lib, ularning o‘zaro almashib ishlatilishi uslubiy xatolik sanaladi. Bundan tashqari, har bir unvon matndagi uslubni belgilaydi. Masalan, “صاحب السمو” bilan boshlangan matn odatda rasmiy, diplomatik kontekstda bo‘lib, unda emotsional neytrallik va hurmat uyg‘otuvchi til uslubi ustuvor bo‘ladi. Aksincha, “معالي” yoki “دولة” unvonlari ishlatilgan matnlar hukumat faoliyati, siyosiy uchrashuvlar, iqtisodiy forumlar haqidagi xabarlarda uchraydi.

Olib borilgan tadqiqotdan unvonlar arab matbuotida matnning janri va ohangini belgilovchi asosiy vositalardan biri ekani ma’lum bo‘ldi. Ularsiz matn soddalashadi, rasmiylik darajasi pasayadi, hattoki ayrim hollarda diplomatik noziklik buzilishi mumkin. Shu sababli, Arab jurnalistikasi uslubida bu unvonlar tahririyat siyosatining muhim qismiga aylangan.

Arab matbuoti o‘zining stilistik jihatdan mukammal tuzilmalari bilan ajralib turadi. Rasmiy maqomdagi shaxsni to‘g‘ri izzat bilan tilga olish – bu nafaqat madaniy qadriyat, balki diplomatik ehtiyotkorlik mezonidir. Aynan shuning uchun unvonlarning har biri o‘zining konnotativ ma’nosi bilan arab jurnalistikasida yuksak funksional yuklamaga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Doktor Hayyam Fahmiy Ibrohim. (2012). *Abhas fi lug‘a al-i’lam*. Bag‘dod: Dar al-Farohidiy.
2. Doktor Abdussalom Mussadiy. (1982). *Al-uslub va al-uslubiyya*. Qohira: al-Dar al-Arobiyya al-Kitab.
3. Muhammad Anas Sarminiy. (2017). *Al-lug‘a al-arobiyya al-fus‘ha fi i’lam al-arobiyy al-mu’asir*. Damashq: Dar al-Muqtabas.
4. Al-Jazirah.com
5. Alghad.com
6. www.albayan.ae

ARAB VA O‘ZBEK TILLARIDA ZAMONNI IFODALOVCHI SO‘ZLARNING KONTEKSTUAL TADQIQI

<https://zenodo.org/records/17732073>

Yusupboyev Nuriddin,
Oriental universiteti, Tillar-1 kafedrası o‘qituvchi-stajyori

Annotatsiya. Ushbu maqolada arab va o‘zbek tillarida zamonni ifodalovchi so‘zlarning kontekstual tahlili o‘rganilgan. Maqola zamonning leksik va grammatik ifodalari, shuningdek, ularning turli kontekstlardagi ma‘nosi va qo‘llanilishi haqida ma‘lumot beradi. Arab va o‘zbek tillarining zamon ifodalovchi so‘zlarining o‘ziga xosliklari, farqlari va o‘xshashliklari solishtirma usulda yoritilgan. Tadqiqot davomida tilshunoslik nazariyalari va amaliy misollar asosida zamon kategoriyasining semantik va pragmatik jihatlari tahlil qilingan. Maqola ikki tilning tarixiy, madaniy va lingvistik xususiyatlari orqali zamon tushunchasining shakllanishi va ifodalash usullarini aniqlashga qaratilgan bo‘lib, tillararo o‘zaro ta‘sir va til o‘rganishda amaliy ahamiyatga ega. Bu ish arab va o‘zbek tillarining zamon tizimini chuqurroq anglash va tillararo taqqoslash uchun muhim manba hisoblanadi.

Kalit so‘zlar: *fe’l zamonlari, zamonni anglatuvchi so‘zlar, ma’no ko‘chishi.*

Abstract. This article presents a contextual analysis of temporal expressions in Arabic and Uzbek languages. The study examines the lexical and grammatical forms of time, as well as their meanings and usage in different contexts. The distinctive features, differences, and similarities of temporal expressions in Arabic and Uzbek are highlighted through a comparative approach. Based on linguistic theories and practical examples, the semantic and pragmatic aspects of the category of time are analyzed. Furthermore, the article explores the formation and expression of the concept of time through the historical, cultural, and linguistic characteristics of both languages. This research is valuable for identifying cross-linguistic influences and has practical significance in language learning, serving as an important resource for a deeper understanding of the temporal systems of Arabic and Uzbek.

Keywords: *verb tenses, words expressing time, semantic shift.*

Tilda zamon faqat grammatik shakllar bilan cheklanib qolmaydi, u adabiy matnlarda voqealar ketma-ketligini, vaqt ichidagi munosabatlarni, personajlarning ruhiy holatini va butun asarning semantik qamrovini belgilab beradi. Arab va o‘zbek adabiy matnlarida zamon ifodasi o‘zining sintaktik va semantik boyligi bilan ajralib turadi. Xususan, zamonni tasvirlashda kontekstual ko‘rsatkichlar, stilistik figuralar va kognitiv konstruksiyalar muhim rol o‘ynaydi. Arab adabiyotida zamonning ifodalanishi ko‘pincha faqat fe’l shakllari bilan emas, balki vaqtni kechirish, hissiy holatlarni tasvirlash, o‘tkinchilik va abadiylik obrazlari orqali ham amalga oshiriladi. Ibn Qutaybaning “Adab al-Katib” asarida keltirilgan “مَرَّتِ الْأَعْوَامُ كَأَنَّهَا لَحْظَةٌ عَابِرَةٌ” jumlasiga bunga yaqqol misol bo‘la oladi. Bu yerda مَرَّتِ fe’li orqali o‘tgan zamon ifodalanadi, lekin “كَأَنَّهَا لَحْظَةٌ” o‘xshatish vositasida yillar bir lahzaga o‘xshatiladi va

vaqtning tez o'tishi sub'ektiv qabul qilinadi. Arab adabiy uslubida zamonni tasvirlashda isti'ora kabi badiiy san'at vositalari ham keng qo'llaniladi.

Taha Husayn o'zining mashhur "al-Ayyam" memuarida zamon noaniqligi va psixologik kechinmalarni birlashtirib tasvirlaydi: "لم أعرف الزمان، أكان ماضياً أم باقياً أمامي". Bu jumlada "كان" va "باقي" shakllari orqali o'tgan va davomiy zamonlar orasidagi ichki ruhiy kurash, zamonni anglay olmaslik holati berilgan. Bu tarzdagi ifodalash arab adabiyotida zamonni faqat vaqt belgisi sifatida emas, balki inson ruhiyatining vaqt bilan o'zaro munosabati sifatida tasvirlashga imkon yaratadi.

O'zbek adabiy matnlarida esa zamon ko'pincha tabiat tasvirlari, ruhiy kechinmalar va real hayot oqimi bilan uyg'unlashgan holda ifodalanadi. Abdulla Qahhorning "Qo'shchinor chiroqlari" asaridagi "Qish kunlari hamisha uzun, tuni ham, kuni ham bir xil ko'rinadi" jumlasida zamon tasviri faqat grammatik shakl orqali emas, balki tabiat obrazlari va vaqtning subyektiv sezilishi orqali ifodalangan. Bu yerda "ko'rinadi" shakli hozirgi zamonni bildirsa-da, "hamisha uzun" ifodasi orqali vaqtning o'zgarishsiz va cho'ziluvchan holati tasvirlanadi. O'zbek matnlarida zamon qabul qilishning hissiy va subyektiv tomonlari ko'pincha "hamisha", "go'yo", "uningcha" kabi modal ifodalar orqali kuchaytiriladi.

Erkin Vohidovning "Tong nafasi" she'rida esa zamonning ifodalanishi yanada poetik tus oladi: "Tong nafasi uyg'onmoqda, orzular yuksalmoqda". Bu jumlada "-moqda" affiksli davomiy zamon shakli yordamida harakatlarning hali yakunlanmaganligi, jarayon davom etayotganligi tasvirlanadi. Nafas va orzular kabi poetik obrazlar zamonning faqat grammatik emas, balki metaforik va semantik qamrovda ifodalanishiga xizmat qiladi.

Arab va o'zbek adabiy matnlarida zamon ifodasining chuqur kontekstual farqlari mavjud. Arab adabiyotida fe'l shakllari va isti'ora orqali vaqtga emotsional va falsafiy yuk beriladi, vaqtning o'tkinchiligi yoki abadiyligi kiasmus va tashbih usullari yordamida ifodalanadi. Masalan, "كأنها لحظة" kabi obrazlar vaqtni tez va sezilmas tarzda o'tib ketadigan narsa sifatida tasvirlaydi. O'zbek adabiyotida esa zamon ko'proq tabiat obrazlari, orzular va insonning ichki hissiy kechinmalari bilan ifodalanadi. Hozirgi zamon davomiy shakli "-moqda", o'tgan zamon yordamchi fe'li "edi" va subyektiv ko'rsatkichlar orqali vaqt oqimi hayotiy va hissiy tafakkur bilan bog'lanadi.

Arab adabiy matnlarida zamon ko'proq ekzistensial va falsafiy o'lchamda, hayotning o'tkinchiligi yoki abadiyligi nuqtayi nazaridan yoritiladi. O'zbek adabiy matnlarida esa zamon hissiy va poetik qamrovda, tabiat va inson orzulari bilan uyg'unlashgan holda tasvirlanadi. Har ikki tilda zamon faqat grammatik shakl sifatida emas, balki matn semantikasi va badiiy ifodaning markaziy elementi sifatida xizmat qiladi.

Tilshunoslikda pragmatika faqat shakl va ma'no bilan emas, balki gapiruvchining niyati, tinglovchining kutgan javobi va muloqot jarayonidagi dinamik o'zgarishlar bilan bevosita bog'liq bo'lgan hodisalarni o'rganadi. Shu nuqtayi nazardan, zamon shakllari ham oddiy grammatik birlik sifatida emas, balki kommunikativ maqsadlarni amalga oshirishning faol vositalaridan biri sifatida namoyon bo'ladi. Arab va o'zbek adabiy matnlarida zamon shakllari gapiruvchi va tinglovchi o'rtasidagi muloqotni boshqarish, emotsional va ijtimoiy effekt hosil qilish uchun kontekstual tarzda mohirlik bilan tanlanadi.

Arab adabiyotida zamon shakllari nutq rejasi va matnning pragmatik maqsadi bilan uzviy bog‘liq tarzda ishlatiladi. Masalan, al-Johizning “Bayan va-Tabyin” asarida keltirilgan “وما تزال الأيام تعلمنا دروسًا لا تنتهي” jumlasida لا تزال va fe‘l mudoriy konstruktsiyasi yordamida hozirgi paytda davom etayotgan, lekin bitmas-tuganmas tajribani anglatuvchi tuyg‘u beriladi. Bu shakl gapiruvchining tinglovchiga uzluksiz ta’sir va vaqtning cheklanmasligi haqida kuchli kommunikativ xabar etkazish maqsadini ko‘zlaganligini ko‘rsatadi. Xuddi shuningdek, Nagib Mahfuzning “Avlad Haratina” romanida “كانوا يحلمون بالعدالة حتى خذلتهم الحياة” jumlasini orqali “kana + fe‘l mudoriy” shakli yordamida uzoq davom etgan orzular va hayotning ularga bergan chorasiz natijasi pragmatik jihatdan ta’sirchan tarzda ifodalanadi. Bu tarzdagi zamon modifikatsiyalari arab adabiyotida tinglovchiga faqat faktlarni emas, balki ularning ruhiy va ijtimoiy ko‘lamini yetkazish uchun faol xizmat qiladi.

O‘zbek adabiy matnlarida zamon shakllari, asosan, xotiralarni jonlantirish, kelajakdagi orzularni ifodalash yoki bugungi voqealarni sharhlash maqsadida pragmatik vosita sifatida ishlatiladi. Masalan, “Bugun biz orzularni ro‘yobga chiqaramiz, ertaga esa tarix yaratamiz” kabi gapda hozirgi va kelasi zamon shakllari ketma-ketligidan foydalanilib, motivatsion kayfiyat hosil qilingan. Gapiruvchi ayni paytda sodir bo‘layotgan harakat va kelajakda kutilayotgan natijani zamon shakllari orqali uyg‘un tarzda ifodalab, ijtimoiy ruhni ko‘tarish vazifasini bajargan. Yana bir misol sifatida Said Ahmadning “Jimjitlik” hikoyasidagi “Qishloq hali ham eski xotiralar bilan yashaydi, ammo shahar o‘zgarib ketgan” jumlasini ko‘rsatiladi. Bu yerda “yashaydi” shakli hozirgi zamonni, “o‘zgarib ketgan” shakli esa o‘tgan zamonni ifodalab, zamonaviy tafovutni, o‘zgarishlar va eskilik o‘rtasidagi kontrastni pragmatik jihatdan ta’sirli tarzda ochib beradi.

Arab va o‘zbek adabiy matnlarida zamon shakllarining pragmatik va kommunikativ vazifalari o‘ziga xos farqlarga ega. Arab adabiyotida zamon modifikatsiyalari davomiylik, abadiylik va ekzistensial o‘lchamlarni aks ettirish uchun xizmat qiladi. Nutqda “kana-mudoriy” yoki “la tazal-mudoriy” kabi murakkab konstruktsiyalardan foydalanilib, falsafiy va ijtimoiy fikrlarning chuqur qatlami ifodalanadi. O‘zbek adabiyotida esa zamon shakllari yordamida harakatlarning real oqimi ko‘rsatiladi, hissiy kontrastlar hosil qilinadi va ruhiy kechinmalar jonli tarzda taqdim etiladi. O‘zbek matnlarida -yapti, -moqda, -gan edi kabi shakllarning dinamik kombinatsiyasi orqali vaqtning o‘tishi va inson kayfiyatidagi o‘zgarishlar tabiiy va hissiy asosda tasvirlanadi.

Matn pragmatikasi nuqtayi nazaridan zamon shakllari gapiruvchining kommunikativ maqsadiga faol xizmat qiladi. Arab adabiyotida zamon shakllari falsafiy va ijtimoiy umumlashtirishlarga yo‘naltirilgan bo‘lsa, o‘zbek adabiyotida ular hayotiy tafakkur va real voqelik tasviri bilan chambarchas bog‘langan. Har ikkala adabiy an‘anada zamon shakllari muloqot strategiyasining ajralmas qismi bo‘lib, matnning emotsional va ijtimoiy ta’sir kuchini oshirishda muhim vosita sifatida namoyon bo‘ladi.

Tilning har qanday darajasi, xususan, zamon ifodasi tarjima jarayonida o‘ziga xos qiyinchiliklarni yuzaga keltiradi. Chunki har bir tilning o‘z zamon kategoriyasi, grammatik shakllari va semantik-chegaraviy ko‘rsatkichlari mavjud. Arab va o‘zbek tillari qiyosida olib qaralganda, zamonning grammatik ifodalanishida, semantik

yuklamasida va stilistik xususiyatlarida aniq farqlar koʻzga tashlanadi. Tarjima jarayonida bu farqlarni toʻgʻri idrok qilish va mos adekvatlikni taʼminlash tarjimon oldida turgan muhim vazifalardan biri hisoblanadi.

Arab va oʻzbek tillaridagi zamon shakllarining grammatik tizimi turlicha shakllangan. Arab tilida feʼl zamonlari koʻproq harakatning holatini yaʼni yakunlanganlik, davomiylilik yoki takroriylikni ifodalasa, oʻzbek tilida zamon asosan harakatning sodir boʻlish vaqtiga bogʻliq tarzda belgilanadi. Bu tafovut tarjima jarayonida qator muammolarni keltirib chiqaradi. Eng asosiy muammolardan biri formal moslikning yoʻqligi boʻlib, arab tilidagi moziy zamoni koʻpincha oʻzbek tiliga oʻtgan zamonda tarjima qilinadi, baʼzan esa hozirgi yoki hatto kelasi zamonda ifodalanadi. Bundan tashqari, zamon koʻrsatkichlarining stilistik talqini ham muammoli masala sanaladi. Arab tilida kelajakni ifodalash uchun hozirgi zamon shakli va maxsus yordamchi vositalar, masalan, سوف yoki سَ qoʻllanadi. Oʻzbek tilida esa kelajak zamon maxsus affiks (-adi, -ar edi) bilan ifodalanadi. Masalan, سَيَكُونُ غَدًا jumlasining tarjimasi “Ertaga yomgʻir yogʻadi” boʻlib, arab tilida mudoriy va sazarfi orqali berilgan boʻlsa-da, oʻzbek tilida sof kelajak zamon shaklida ifodalanadi.

Tarjima jarayonida tafakkur va madaniy tafovutlar ham sezilarli taʼsir koʻrsatadi. Arab tilida vaqt koʻproq natija va yakun nuqtayi nazaridan ifodalanadi, oʻzbek tilida esa vaqt uzluksizlik va voqealarning oqimi sifatida tasvirlanadi. Shu sababli, arab tilidagi baʼzi ifodalarni oʻzbek tiliga toʻgʻri tarjima qilishda zamon ohangini va semantik niuanslarni toʻliq aks ettirish qiyinlashadi. Konnotatsion tafovutlar ham katta ahamiyatga ega. Arab adabiyotida moziy zamon shakllari koʻpincha kelajakdagi qiyomat sahnalarini ifodalash uchun ishlatiladi. Bunday holatlarda, tarjimon oʻtgan zamonni bevosita tarjima qilish oʻrniga kelajak ohangini saqlab qolishi zarur. Masalan, وَتَفَخَّ فِي الصُّورِ jumlasini tarjimada “Sur chalinadi” shaklida berilishi kerak, garchi arab matnida moziy shakli ishlatilgan boʻlsa-da. Tarjima nazariyasida zamon ifodasining adekvatligini taʼminlash uchun bir nechta muhim yondashuvlar ishlab chiqilgan. Birinchidan, semantik moslashtirish tamoyiliga amal qilinadi. Formal moslikdan koʻra, maʼno va matn pragmatikasi ustun qoʻyiladi. Harakatning natijaviyligi, davomiyligi yoki yakunlanganlik holatiga qarab, tarjima zamoni aniqlanadi. Ikkinchidan, pragmatik ekvivalentlik yondashuvi qoʻllaniladi, yaʼni gapiruvchining niyati va tinglovchi uchun qanday qabul qilinish ehtimoli asosida zamon shakli tanlanadi. Uchinchi yondashuv konseptual tafovutlarni hisobga olishdan iborat boʻlib, arab va oʻzbek tillaridagi vaqtga oid qarashlarning farqi tarjima strategiyasini belgilaydi. Agar arabcha zamon shakli va oʻzbekcha shakl orasida katta tafovut mavjud boʻlsa, qoʻshimcha vositalar izohlar, parentetik birikmalar, koʻrsatkich zarflar yordamida aniqlik kiritish tavsiya etiladi. Masalan, قَدْ أَفْلَحَ الْمُؤْمِنُونَ jumlasini tarjima qilishda “Darhaqiqat, moʻminlar najot topgan” shaklida kuchaytiruvchi vosita kiritiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. al-Jahiz. Bayān wa-Tabyīn. Qohira: Dar al-Kutub al-Misriyya, 2018.
2. Mahfouz, Naguib. Children of the Alley (Awlad Haratina). Qohira: Dar al-Shorouk, 2010.
3. Said Ahmad. Jimjitlik. Toshkent: Yozuvchi, 1991.

4. Govkhar Rakhmatova. (2023). SIMPLE SENTENCE AND ITS EXPRESSION IN ANCIENT TURKIC LANGUAGE. *CURRENT RESEARCH JOURNAL OF PHILOLOGICAL SCIENCES*, 4(05), 27–32.
5. Yusupboyev Nuriddin. (2025). Arabic Verb Tenses and Their Grammatical Analysis. *American Journal of Philological Sciences*, 5(05), 231–234.
6. BEGMATOVA, B., & RAHMATOVA, G. O. (2025). AUDIOVIZUAL KONTEKSTDAGI TARJIMA: MADANIY SO 'ZLAR VA ULARNING MOSLASHUVI. *Научный информационный бюллетень*, 7(1), 91-95.

XORIJIY TILLARNI IKKINCHI TIL SIFATIDA O'QITISHNING MUAMMOLARI

<https://zenodo.org/records/17732081>

*Xasanov Islom,
Oriental universiteti katta o'qituvchisi*

Annotatsiya. Mazkur maqolada xorijiy tillarni ikkinchi til sifatida o'qitishda uchraydigan asosiy muammolar tahlil qilinadi. Unda til o'rganuvchilarning motivatsiyasi, madaniy tafovutlar, metodik yondashuvlarning samaradorligi, o'qituvchilarning malakasi va ta'lim muhitining roli kabi omillar ko'rib chiqiladi. Muallif til o'rgatish jarayonida yuzaga keladigan psixologik va lingvistik to'siqlarni aniqlab, ularni yengib o'tish bo'yicha amaliy tavsiyalar beradi. Maqola xorijiy til o'qituvchilari, metodistlar va ta'lim siyosatini ishlab chiquvchilar uchun foydali nazariy va amaliy asos bo'lib xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: Ikkinchi til sifatida o'qitish, til o'rganish motivatsiyasi, madaniy tafovutlar, metodik yondashuvlar, lingvistik to'siqlar, o'qituvchining malakasi.

Abstract. This article explores the key challenges in teaching foreign languages as a second language. It examines factors such as learner motivation, cultural differences, the effectiveness of methodological approaches, teacher qualifications, and the role of the educational environment. The author identifies psychological and linguistic barriers that arise during the language acquisition process and offers practical strategies to overcome them. The article serves as a valuable theoretical and practical resource for foreign language instructors, curriculum developers, and educational policymakers.

Keywords: Second Language Acquisition (SLA), foreign language teaching, language, learning challenges, learner motivation, language anxiety, cultural barriers, teaching methodologies, communicative competence.

Hozirgi kunda yurtimizda chet tillariga bo'lgan e'tibor, qiziqish kundan-kunga ortib bormoqda. Nafaqat yevropa tillari, balki sharq tillariga bo'lgan qiziqishning ham o'sib borayotgani albatta quvonarli hol. Bugungi globallashuv davrida xorijiy tillarni o'rganish nafaqat shaxsiy rivojlanish, balki kasbiy muvaffaqiyat uchun ham muhim omilga aylandi. Ingliz, arab, rus va boshqa tillarni ikkinchi til sifatida o'qitish ko'plab mamlakatlarda ta'lim siyosatining ustuvor yo'nalishiga aylangan. Tabiiyki, har qanday chet tilini o'rganish jarayonida tilning fonetika qismida o'ziga xos qiyinchiliklar mavjud. Ayniqsa, arab tilidagi ba'zi undosh harflarning talaffuzdagi qiyinchiliklari ahamiyatli bo'lib, ularda talaffuzning xilma-xilligini ko'rish mumkin. Arab tili grammatikasida hamza tovushi va uning talaffuzi katta ahamiyatga ega. Hamzaning talaffuziga ko'ra ikki xil mavjud:

1.Qat'iy hamza, ya'ni talaffuz qilinadigan hamza tovushi (همزة القطع- hamzatul-qat'i).

2.Vaslali hamza ya'ni talaffuz qilinmaydigan hamza tovushi (همزة الوصل-)

hamzatul-vasl). Biroq, bu jarayon bir qator muammolar bilan to'qnash kelmoqda. Ushbu maqolada xorijiy tillarni ikkinchi til sifatida o'qitishdagi asosiy muammolar tahlil qilinadi hamda ularni bartaraf etish bo'yicha takliflar ilgari suriladi. Globalizatsiya jarayonlari xorijiy tillarni o'rganishga bo'lgan ehtiyojni keskin oshirdi. Xususan, ingliz, arab, rus va boshqa tillarni ikkinchi til sifatida o'qitish bugungi kunda ta'lim tizimining muhim yo'nalishiga aylandi. Biroq, bu jarayon bir qator metodik, psixologik va texnik muammolar bilan to'qnash kelmoqda.

Ikkinchi tilni o'rganishda tabiiy til muhiti muhim rol o'ynaydi. Aksariyat o'quvchilar o'rganilayotgan tilni kundalik hayotda qo'llash imkoniyatiga ega emas. Bu esa ularning nutqiy kompetensiyasini shakllantirishda jiddiy to'siq bo'ladi. Simulyatsiya qilingan muhitlar, masalan, rolli o'yinlar yoki sun'iy dialoglar, ko'pincha yetarli darajada real bo'lmaydi.

O'quvchilarning til o'rganishga bo'lgan motivatsiyasi ko'pincha past bo'ladi. Bu holat, ayniqsa, til o'rganish maqsadlari noaniq bo'lgan hollarda kuzatiladi. Imtihon topshirish, ish topish yoki sayohat qilish kabi tashqi motivatsiyalar ichki qiziqishni har doim ham rag'batlantira olmaydi.

Ko'plab o'qituvchilar zamonaviy pedagogik yondashuvlardan foydalanmaydi. Interaktiv metodlar, madaniyatlararo kompetensiyani rivojlantirish, kontekstual til o'rgatish kabi yondashuvlar yetarli darajada qo'llanilmaydi. Bu esa dars jarayonining samaradorligini pasaytiradi. Darsliklar, audio-video materiallar va onlayn platformalar ko'pincha lokal ehtiyojlarga moslashtirilmagan bo'ladi. Multimodal ta'lim resurslarining yetishmasligi o'quvchilarning tilni turli kontekstlarda o'rganish imkoniyatini cheklaydi.

Ko'plab ta'lim muassasalarida til kompetensiyasi faqat grammatik bilimlar asosida baholanadi. Kommunikativ yondashuv asosida baholash tizimlari yetarli darajada joriy etilmagan. Bu esa o'quvchilarning real nutqiy ko'nikmalarini aniqlashda muammolar tug'diradi.

- **Multimodal ta'limni joriy etish:** Audio, video, interaktiv platformalar orqali til o'rganishni jonlantirish va kontekstual muhit yaratish.

- **Madaniyatlararo kompetensiyani rivojlantirish:** Tilni o'rganish bilan birga o'sha tilga oid madaniyatni ham o'rgatish orqali motivatsiyani oshirish.

- **O'qituvchilarni qayta tayyorlash:** Zamonaviy metodikalar, masalan, CLIL (Content and Language Integrated Learning), task-based learning kabi yondashuvlarni o'rgatish.

- **Baholash tizimini takomillashtirish:** CEFR (Common European Framework of Reference) asosida baholash mezonlarini joriy etish.

- **Motivatsiyani oshirish strategiyalari:** Til o'rganishning amaliy ahamiyatini ko'rsatish, real hayotiy vaziyatlarga asoslangan mashqlarni qo'llash.

Xorijiy tillarni ikkinchi til sifatida o'qitish murakkab, ammo hal etilishi mumkin bo'lgan muammolarni o'z ichiga oladi. Innovatsion yondashuvlar, madaniyatlararo integratsiya va o'qituvchilarning malakasini oshirish orqali bu sohada sezilarli natijalarga erishish mumkin. Til o'rganish jarayoni faqat lingvistik emas, balki madaniy, psixologik va metodik jihatdan ham kompleks yondashuvni talab qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Brown, H. Douglas. *Principles of Language Learning and Teaching*. Pearson Education, 2007.
2. Krashen, Stephen D. *The Input Hypothesis: Issues and Implications*. Longman, 1985.
3. Richards, Jack C., and Rodgers, Theodore S. *Approaches and Methods in Language Teaching*. Cambridge University Press, 2001. — Turli metodikalar va ularning ikkinchi til o‘qitishdagi samaradorligi.
4. Ellis, Rod. *Second Language Acquisition*. Oxford University Press, 1997.
5. Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti. *O‘zbek tilini ikkinchi til va xorijiy til sifatida o‘qitish masalalari: muammo, yechim, istiqbollar*. Respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi materiallari, 2020.
6. O‘zbekiston Respublikasi Xalq ta’limi vazirligi. *Xorijiy til o‘qituvchilari uchun metodik qo‘llanma*. Toshkent, 2019.
7. Larsen-Freeman, Diane. *Techniques and Principles in Language Teaching*. Oxford University Press, 2000. — Interaktiv metodlar va ularning ikkinchi til o‘qitishdagi qo‘llanilishi.
8. Cook, Vivian. *Second Language Learning and Language Teaching*. Routledge, 2016.

FE'LGA O'XSHASH YUKLAMALAR (الحروف المشبهة بالفعل) VA ULARNING GRAMMATIK XUSUSIYATLARI

<https://zenodo.org/records/17732091>

Talipov Nodir Batirovich,
Oriental universiteti, Tillar-1 kafedrası katta o'qituvchisi
ntalipov@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada arab tili sintaksisida muhim o'rin tutuvchi fe'lga o'xshash yuklamalar (الحروف المشبهة بالفعل) hodisasi atroflicha tahlil qilinadi. Ularning grammatik vazifalari, fe'lga o'xshashlik sabablari hamda sintaktik qurilishdagi ahamiyati Abdulqohir Jurjoniyning "Al-'Awāmil al-mi'a" asari va boshqa mumtoz manbalar asosida o'rganiladi. Mazkur mavzuning sobiq Ittifoq va O'zbekistonda chop etilgan arab tili grammatik qo'llanmalarida qanday yoritilgani qiyosiy jihatdan tahlil qilinib, mumtoz manbalardagi talqinlar bilan solishtiriladi. Shu asosda mavzuning chuqurroq ilmiy sharhi taqdim etilib, arab tili o'qitilishida samarali qo'llash mumkin bo'lgan nazariy xulosalar beriladi.

Kalit so'zlar: الحروف المشبهة بالفعل, sintaksis, Al-'Awāmil al-mi'a, arab tili grammatikasi, qiyosiy tahlil.

Abstract. This article presents an in-depth analysis of *al-ḥurūf al-mushabbaha bi-l-fi'l* as an important phenomenon in Arabic syntax. Their grammatical functions, the reasons for their resemblance to verbs, and their significance in syntactic structures are examined on the basis of Abdulqahir al-Jurjani's *Al-'Awāmil al-Mi'a* and other classical sources. In addition, the study conducts a comparative analysis of how this topic has been presented in Arabic grammar textbooks published in the former Soviet Union and Uzbekistan, examining both similarities and differences with classical interpretations. On this basis, the article offers more detailed explanations and provides theoretical insights that can be effectively applied in the teaching of Arabic.

Keywords: al-ḥurūf al-mushabbaha bi-l-fi'l, syntax, Al-'Awāmil al-Mi'a, Arabic grammar, comparative analysis.

Kirish. Arab tili grammatikasi (النحو العربي) o'zining qadimiyligi, mukammalligi va ilmiy asoslari bilan boshqa ko'plab tillar grammatik tizimlaridan ajralib turadi. Unda nafaqat tilning amaliy jihatlari, balki chuqur nazariy tushunchalar ham ishlab chiqilgan bo'lib, arab tili sintaksisi asrlar davomida musulmon sharqidagi tilshunoslik maktablarining eng asosiy yo'nalishlaridan biri sifatida shakllangan.

Ana shunday murakkab va dolzarb sintaktik hodisalardan biri bu — fe'lga o'xshash yuklamalar (الحروف المشبهة بالفعل) hodisasi. Ular arab tilida gapning qurilishi va ma'nosiga bevosita ta'sir etib, эганинг тушум келишигида (منصوب) bo'lishi va кесимнинг бош келишик (مرفوع) shaklda kelishini talab qiladi. Mazkur hodisa grammatik nazariya doirasida muhim kategoriyalardan biri bo'lishi bilan birga, amaliy nutqiy faoliyatda ham katta ahamiyat kasb etadi. Xususan, Qur'on oyatlarida, hadis matnlarida, mumtoz adabiyot namunalarida va zamonaviy yozma hamda og'zaki

nutqda keng qoʻllanilishi uning nafaqat nazariy, balki amaliy jihatdan ham oʻquvchi va tadqiqotchilar uchun muhim oʻrganish obyekti ekanini koʻrsatadi.

“Feʼlga oʻxshash yuklamalar” deb atalishining sabablari bir necha asoslar bilan bogʻliq. Ularning morfologik va semantik jihatdan feʼlga yaqinligi, masalan, jumлага taʼkidlash, oʻxshatish, maʼnoni toʻgʻirlash, tilak, orzu maʼnolarini qoʻshishi, shuningdek, oxirida fatha bilan kelishi va ayrim hollarda “saqllovchi nun” (نون الوقاية) bilan qoʻllanishi, bu hodisaning feʼl tabiatiga qanchalik yaqinligini koʻrsatadi.

Mumtoz grammatik adabiyotlarda, xususan, Abdulqohir Jurjoniyning mashhur “Al-ʼAwāmil al-miʼa” asarida ushbu yuklamalarning vazifasi chuqur izohlangan. Jurjoniylarni gap qurilishining markaziy omillaridan biri sifatida koʻrib, ularning naqadar muhim sintaktik rol oʻynashini koʻrsatib bergan. Shuningdek, boshqa grammatik manbalarda ham (Sibavayh, Ibn Hishom, Zamaxshariy va boshqalar) mazkur hodisaga alohida eʼtibor qaratilgan.

Sobiq Ittifoq va Oʻzbekistonda nashr etilgan arab tili grammatik qoʻllanmalarida الحروف المشبهة بالفعل masalasi, asosan, sintaktik jihatdan talqin etilgan. Masalan, N. Ibrohimov va M. Yusufning “Arab tili grammatikasi” nomli qoʻllanmasida ushbu yuklamalarning grammatik vazifasi hamda oltita turi zikr etilgan boʻlsa-da, ularning semantik mazmuni (masalan, إِنَّ – taʼkid, لَعَلَّ – umid yoki qoʻrquv, لَيْت – orzu, كَأَنَّ – tashbeh) keng yoritilmagan¹.

Xuddi shuningdek, B. Khalidov tomonidan rus tilida yaratilgan darslikda ham mazkur yuklamalarning sintaktik vazifalari asosiy eʼtiborga olingan. Baʼzi hollarda maʼnolar qisqacha qayd etilgan boʻlishi mumkin, biroq ular keng tahlil etilmagan².

V. Kovalev va G. Sharbatov³ hamda A. Kuzmin⁴ darsliklarida esa ushbu hodisa yanada soddalashtirilgan holda, koʻproq bosh kelishik va tushum kelishigi oʻzgarishi misolida izohlangan. Yuklamalarning nutqdagi semantik xususiyatlari deyarli ochib berilmay, grammatik taʼsiri bilan chegaralangan.

Ushbu qoʻllanmalarda الحروف المشبهة بالفعل hodisasining grammatik vazifasi qisqa va oʻquv jarayoniga moʻljallangan tarzda bayon qilingan boʻlib, uning semantik imkoniyatlari, uslubiy qiymati va matndagi maʼno rang-barangligi yetarli darajada yoritilmagan. Shu bois, bu hodisani mukammal anglash uchun mumtoz grammatik manbalar bilan qiyosiy tahlil zarurdir.

Mazkur maqola ana shu ehtiyojdan kelib chiqib yozilgan boʻlib, unda الحروف المشبهة بالفعل hodisasi nafaqat grammatik qoidalar darajasida, balki uning arab tili nazariyasi va amaliyotidagi oʻrni, Qurʼon va adabiyotdagi qoʻllanishi hamda oʻqitish jarayonidagi ahamiyati yoritiladi.

Asosiy qism

1. إِنَّ (darhaqiqat, albatta)

¹ Ibrohimov, N., & Muhammad Yusuf. Arab tili grammatikasi. – Toshkent: Oʻzbekiston Milliy Ensiklopediyasi, 2000. – B.212.

² Khalidov, B. Z. Uchebnik arabskogo yazyka. – Moskva: Vostochnaya literatura, 1985. – S.145.

³ Kovalev, V. V., & Sharbatov, G. I. Uchebnik arabskogo yazyka. – Moskva: Vysshaya shkola, 1981. – S.133.

⁴ Kuzmin, A. D. Uchebnik arabskogo yazyka. – Moskva: Vostok-Zapad, 1977. – S.120.

يُنْ yuklamasi jumlaning mazmunini ta'kidlash uchun ishlatiladi. U kelganda ismiy jumlaning egasi tushum kelishigida (نصب), kesimi esa bosh kelishikda (رفع) bo'ladi. Masalan:

يُنْ زَيْدًا مُنْطَلِقٌ – Darhaqiqat, Zayd yo'lga chiqdi.

Abdulqohir Jurjoniyy bu yuklamaning asosiy vazifasi gapdagi ma'no qat'iyatini mustahkamlash ekanligini ta'kidlaydi. Unga ko'ra, يُنْ gapning xabar qismini tinglovchi ongida shubhasiz qilib qo'yadi.

2. أَنْ (darhaqiqat, albatta)

أَنْ yuklamasi ham mazmunni ta'kidlash vazifasiga ega. Biroq, u ko'proq ergash gaplarda, boshqa fe'llardan keyin keladi. Masalan:

بَلَّغَنِي أَنْ زَيْدًا ذَاهِبٌ – Menga Zayd ketayotgani xabar qilindi.

Jurjoniyyning ta'kidlashicha, أَنْ orqali keltirilgan gap aslida يُنْ bilan bir xil ta'sir kuchiga ega, faqat nutq qurilishidagi vazifasi boshqacha.

3. كَانَ (go'yo, xuddi)

كَانَ tashbeh (تشبيه – o'xshatish) ma'nosini beradi. U bilan taqqoslash kuchliroq bo'lib, ta'kid tusini oladi. Masalan:

كَانَ زَيْدًا الْأَسَدُ – Zayd go'yo sher kabidir.

Mustafa G'alayniy sharhida ta'kidlanganidek, كَانَ aslida يُنْ yuklamasi va tashbeh bildiruvchi كَاف qo'shimchasining qo'shilishidan yuzaga kelgan bo'lib, shu sababli u kuchli ta'kidli tashbeh vositasi hisoblanadi. U bu haqda shunday deydi:

«وَأَصْلُ كَانَ: إِنَّ وَالْكَافُ لِلتَّشْبِيهِ، فَصَارَتْ كَلِمَةً وَاحِدَةً، وَمَعْنَاهَا: التَّشْبِيهِ الْمَوْكَّدُ»¹

4. لَكِنْ (lekin, biroq)

لَكِنْ istidrok (الاستدراك – ma'noni to'g'rilash, istisno qilish) uchun ishlatiladi. U oldingi gapning ma'nosini to'ldiradi yoki qarama-qarshi qo'yadi. Masalan:

مَا جَاءَنِي زَيْدٌ لَكِنْ عَمْرًا حَاضِرٌ – Zayd kelmadi, biroq Amr my erda.

Jurjoniyyning izohicha, bu yuklama gaplarning ma'nosini muvozanatlashtirib, nutqdagi tafovutni bartaraf etadi.

5. لَيْتَ (koshki, qani edi)

لَيْتَ – tilak, orzuni bildiradi. U ba'zan imkoni bo'lgan, ba'zan esa imkoni bo'lmagan orzularni ifodalaydi. Masalan:

لَيْتَ الشَّبَابَ – Koshki yoshligim qaytsa edi.
لَيْتَ زَيْدًا عَابِدٌ – Koshki Zayd ibodat qilsa edi.

Jurjoniyyning ta'kidlashicha, لَيْتَ arab she'riyati va adabiyotida eng ko'p ishlatiladigan yuklamalardan biridir, chunki u insonning orzu va armonlarini ifodalaydi.

6. لَعَلَّ (balki, ehtimol)

لَعَلَّ – umidni bildiradi. U voqea ro'y berishi mumkin bo'lgan holatlarda ishlatiladi. Masalan:

لَعَلَّ زَيْدًا عَابِدٌ – Ehtimol Zayd ibodat qilayotgandir.

Arab tilshunoslari ta'kidlaganidek, bu yuklama gapni noaniq va kutilayotgan holat bilan bog'laydi, tinglovchi ongida kutish kayfiyatini uyg'otadi.

Fe'lga o'xshashlik sabablari

Bu yuklamalarga الحروف المشبهة بالفعل deb nom berilishining asosiy sabablari:

¹ Mustafa al-G'alaynī, Jāmi' ad-Durūs al-'Arabiyya, Bayrut: al-Maktaba al-'Asriyya, 2005, – B.112.

1. Ularning oxirida fe'l kabi fatha bo'lishi.
2. Ularning ma'nosida fe'lga xos ma'nolarning mavjudligi (ta'kid, tashbeh, tuzatish, orzu, umid).
3. Ularning ayrim hollarda fe'l singari نون الوقاية bilan kelishi. Masalan: إِنِّي (Darhaqiqat, men).

Abdulqohir Jurjoniylar ta'kidlaganidek,
 «الحروف المشبهة بالفعل جارية مجرى الأفعال في العمل، تعمل في المبتدأ والخبر عمل الفعل في الفاعل والمفعول»¹

ya'ni, fe'lga o'xshash yuklamalar gap qurilishida mustaqil grammatik quvvatga ega bo'lib, ismiy jumlada ega va kesimni fe'lning fe'liy jumlada ega va to'ldiruvchiga ta'sir qilishi kabi boshqaradi, shu orqali gap ma'nosini o'zgartiradi va mustahkamlaydi.

Xulosa. Arab tili grammatik tizimida الحروف المشبهة بالفعل (fe'lga o'xshash harflar) alohida sintaktik hodisa sifatida ajralib turadi. Ularning vazifasi nafaqat ismiy jumlaning egasini tushum kelishigida va kesimini bosh kelishikda kelishi bilan chegaralanmaydi, balki jumlaning umumiy ma'nosini kuchaytirish, tasdiqlash, istisno qilish, o'xshatish, istak va umidni ifodalash kabi murakkab ma'no nozikliklarini ta'minlashdir. Shu jihatdan, ular arab tili nahv ilmining nafaqat texnik qoidasi, balki uslubiy va semantik boyligining ham muhim qismidir.

Abdulqohir Jurjoniylarning "Al-'Awāmil al-mi'a" asarida ushbu harflar izchil va aniq tahlil qilingan bo'lib, ularning grammatik vazifalari, fe'lga o'xshashlik sabablari va semantik ahamiyati juda mukammal tarzda yoritilgan. Ayniqsa, Jurjoniylarning ushbu mavzuga yondashuvi o'quvchiga har bir harfning qo'llanish vaziyatini kengroq ko'rsatib beradi. Masalan, "لَيْتَ الشَّبَابَ يَعُودُ", "كَانَ الْعِلْمُ نَوْراً", "إِنَّ زَيْدًا مَنْطَلَقٌ" kabi misollar orqali bu harflarning nafaqat sintaktik, balki uslubiy kuchi ham namoyon bo'ladi.

Mazkur mavzuni o'rganishda shuni alohida qayd etish kerakki, sobiq ittifoq davrida va O'zbekistonda chop etilgan ayrim arab tili grammatik qo'llanmalarida bu masala odatda qisqa va umumiy tarzda sharhlanib, faqat asosiy qoidalarga e'tibor qaratilgan. Biroq, zamonaviy arab manbalari va an'anaviy arab grammatik asarlari bilan qiyoslaganda, mavzuning badiiy-uslubiy va semantik imkoniyatlari yetarlicha chuqur ochilmaganini ko'rish mumkin. Shuning uchun bu qo'llanmalardagi yondashuvni klassik manbalar bilan solishtirish arab tilini o'rganuvchi talabalar uchun katta foyda beradi. Bu, bir tomondan, ilmiy-nazariy tahlilni boyitsa, ikkinchi tomondan, arab tili o'qitish metodikasida ham samaradorlikni oshiradi.

Xulosa qilib aytganda, الحروف المشبهة بالفعل masalasi arab tili grammatik tizimida beqiyos ahamiyatga ega bo'lib, uni chuqur o'rganish nafaqat nazariy tilshunoslik, balki amaliy nutq va tarjima faoliyati uchun ham katta ahamiyat kasb etadi. Kelajakda bu mavzuni yanada kengroq tadqiq etish, klassik manbalarni zamonaviy qo'llanmalar bilan uyg'unlashtirish hamda o'zbek tilidagi араб тилининг grammatikasiga oid adabiyotlarni shu asosda boyitish va илмийлаштириш zarurdir.

Foydalanilgan adabiyotlar

¹ Abdulqohir Jurjoniylar, *Al-'Awāmil al-Mi'a*, Qohira: Dar al-Kutub al-Ilmiyya, 2003, – B.15.

1. Abdulqahir al-Jurjaniy. (2003). *Al- 'Awāmil al-Mi 'a* (Tahrir va tahlil). Qohira: Dar al-Kutub al-'Ilmiyya.
2. Sibawayh. (1988). *Al-Kitab* (A. S. Harun, Tahrir). Qohira: Al-Hay'a al-Misriyya al-'Ammā lil-Kitab.
3. Ibn Hisham al-Ansariy. (1991). *Mughni al-Labib 'an Kutub al-A 'arib*. Bayrut: Dar al-Fikr.
4. Al-Zamakhshariy. (1998). *Al-Mufasssal fi 'Ilm al- 'Arabiyya*. Bayrut: Dar al-Kutub al-'Ilmiyya.
5. Mustafa al-Ghalayiniy. (2005). *Jami' al-Durus al- 'Arabiyya*. Bayrut: Al-Maktaba al-'Asriyya.
6. Ibn Malik. (1990). *Alfiyyat Ibn Malik* (Sharh Ibn Aqil). Bayrut: Dar al-Fikr.
7. Abu Hayyan al-Andalusiyy. (1998). *Irtiqā al- 'Arab fi Nahw*. Bayrut: Dar al-Kutub al-'Ilmiyya.
8. Al-Radi al-Astarabadi. (1993). *Sharh al-Kafiya*. Qohira: Maktabat al-Khanji.
9. Al-Suyutiyy. (1999). *Ham' al-Hawami' fi Sharh Jam' al-Jawami'*. Bayrut: Dar al-Kutub al-'Ilmiyya.
10. Doktor al-Badroviy Zahron. (1983). *Mi'at 'Āmil Nahwī li- 'Abd al-Qāhir al-Jurjānī wa-Atharuhā fi Ta'sīs 'Ilm al-Nahw al- 'Arabī* (Jurjoniyning Yuz grammatik omillari arab tili ilmining asoslarida). Qohira: Dar al-Ma'arif.

O'zbek va rus manbalari

11. Ibrohimov, N., & Muhammad Yusuf. (2000). *Arab tili grammatikasi*. Toshkent: O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi.
12. Khalidov, B. Z. (1985). *Uchebnik arabskogo yazyka*. Moskva: Vostochnaya literatura.
13. Kovalev, V. V., & Sharbatov, G. I. (1981). *Uchebnik arabskogo yazyka*. Moskva: Vysshaya shkola.
14. Kuzmin, A. D. (1977). *Uchebnik arabskogo yazyka*. Moskva: Vostok-Zapad.
15. Rahimov, A. (1998). *Arab tili sintaksisi*. Toshkent: O'zbekiston Fanlar Akademiyasi nashriyoti.
16. Matyoqubov, M. (2005). *Arab tili morfologiyasi va sintaksisi*. Toshkent: Toshkent Islom Universiteti nashriyoti.
17. Muhammadiev, A. (2010). *Arab tili nahvining asosiy tushunchalari*. Toshkent: Universitet nashriyoti.

XORIJIY TILLARINI O'QITISHDA MASOFAVIY TA'LIM MUAMMOLARI VA UNI RIVOJLANTIRISH YO'LLARI

<https://zenodo.org/records/17732101>

*Sidiqova Ma'mura Adhamjonovna,
Oriental universiteti Tillar-1 kafedrası
stajyor o'qituvchisi*

Annotatsiya: ushbu maqolada xorijiy tillarini o'qitish metodlari, masofaviy ta'lim muammolari, o'qituvchi va talabalarning zamonaviy ta'lim turlariga mavjud bo'lgan imloniyatlari, masofaviy ta'limning afzallik va kamchiliklari haqida ma'lumot berilgan.

Kalit so'zlar: masofaviy ta'lim, internet, talaba, o'qituvchi, dars, xorijiy tillar, texnologiya, an'anaviy ta'lim, onlayn.

Abstract: this article provides information on methods of teaching foreign languages, problems of distance education, attitudes of teachers and students to modern types of education, advantages and disadvantages of distance education.

Keywords: distance education, internet, student, teacher, lesson, foreign languages, technology, traditional education, online.

O'zbekiston Respublikasida dunyoning rivojlangan mamlakatlari kabi kompyuter va axborot texnologiyalarini rivojlantirishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Respublikamiz Prezidentining 2002 yil 30 mayda qabul qilgan "Kompyuterlashtirishni yanada rivojlantirish va axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini joriy etish to'g'risida»gi Farmoni¹, Vazirlar Mahkamasining tegishli qarorlari va OO'MTVning kelib chiqadigan vazifalarni ijrosi bo'yicha ko'rsatmalari axborotlashtirishning milliy tizimini shakllantirish, barcha sohalarida zamonaviy axborot texnologiyalarini joriy etish va undan foydalanish, jahon axborot resurslaridan bahramand bo'lishni kengaytirishga zamin yaratadi.

Mamlakatimiz ta'lim tizimida sezilarli o'zgarishlar ro'y berayotgan bugungi kunda, turli ta'lim shakllari qatori ayniqsa, masofadan o'qitish keng qo'llanilayotganligi ham quvonchli hol.

Tillarni masofaviy o'rganish texnologiya tufayli, ayniqsa, COVID-19 pandemiyasidan keyin mashhur yo'nalishga aylandi. Bu talabalarga joylashuvidan qat'iy nazar tillarni o'rganish imkonini beradi va ko'pincha video darslar va interaktiv ilovalar kabi multimedia komponentlarini o'z ichiga oladi. Biroq, masofaviy ta'limning ham afzalliklari, ham qiyinchiliklari bor.

Keyingi yillarda yetakchi o'quv muassasalari xorijiy tillarni o'qitish uchun masofaviy ta'lim metodlariga e'tibor qaratishmoqda. Talab qilinadigan ta'lim tizimini amalga oshirish, yuqori sifatli va samarali masofaviy ta'limni tashkil etish, o'quvchi va o'qituvchi o'rtasidagi o'zaro aloqalarni ta'minlash muhim hisoblanadi. Xorijiy

¹ <https://lex.uz/ru/docs/-267044>

tillarni ta'lim berilgan materiallar va masofaviy ta'lim yordamida zamonaviy aloqa vositalari, masalan, vebinar yoki konferensiyalar orqali o'rganish mumkin.

Masofaviy o'qitishning an'anaviy o'qitish shakllaridan quyidagi xususiyatlarini farqlash mumkin;

Egiluvchanlik. O'ziga qulay vaqtda, joyda va sharoitda o'qitish imkoniyatini beradi.

Modullik. O'quv kursiga bog'liq bo'lmagan holatda shaxsiy hamda guruh talabiga javob beradigan o'quv rejasini amalga oshiradi.

Qurshov. Bir vaqtda ko'p ishtirokchilarga o'quv axboroti bo'yicha murojaat qilish, tarmoq yordamida o'zaro axborot almashinuvini to'g'ri tashkil etish imkonini beradi.

Tejamkorlik. O'quv maydonlari, texnik vositalar, moddiy va ma'naviy ashyolardan unumli foydalanish, o'quv axborotlarini to'plangan va bir xillikka keltirilgan holda ifodalash hamda ularni o'zlashtiruvchi mutaxassislarni tayyorlash bo'yicha xarajatlarni kamaytiradi.

Texnologiklik. Ta'lim berish jarayonida insonni jahonning industrial fazosiga kiritishga imkon beradigan yangi axborot va telekommunikatsion texnologiyalardan foydalanish.

Ijtimoiy teng huquqlilik. O'qituvchining turar joyidan, salomatligi, moddiy ta'minlanganligidan kelib chiqib, katta jamoaga mustaqil ta'lim uchun teng imkoniyat yaratiladi.

Baynalmilallik. Ta'lim xizmatlari bozorida erishilgan yutuqlarning eksporti va importi ta'minlanadi¹.

Masofaviy ta'lim usullarining rivojlanishiga asosiy sabab — bu ma'lumotlarning tez tarqalishi va ularga uzoq masofada turib ham o'qishni istaganlar va o'qitishni istaganlarning bir-birlari bilan oson aloqa qilishidir. O'z-o'zini o'qitish imkoniyati, hatto eng yaxshi materiallar bilan ham, o'qituvchi bilan muntazam aloqa bo'lmagan holda samarali emas. Tillarni mustaqil o'rganish amalda foyda keltirmaydi: o'quvchi o'z talafuzini buzib qo'yishi yoki mustaqil ravishda so'zlarni yodlashga urinishda xatolarga yo'l qo'yishi mumkin, bu esa o'qituvchi yordamida to'g'rilanadi. Samarali va to'g'ri fikr-mulohaza almashinuvisiz ta'lim jarayoni kam samarali bo'lib, o'qituvchi tomonidan berilgan material o'quvchi tilni yaxshi o'zlashtirishiga yordam bermaydi.

Xorijiy tillarni masofaviy o'qitish samaradorligi quyidagi omillarga bog'liq:

- Yangi va klassik pedagogik texnologiyalardan foydalanish;
- Fikr-mulohazalarning samaradorligi va ularning mavjudligi;
- Mashg'ulotlarning samaradorligi va o'qituvchi bilan o'zaro aloqa;
- Ishlatilayotgan metodlarning samaradorligi va o'qituvchi malakasi;
- O'quvchi shaxsiy motivatsiyasi.

Masofaviy ta'lim uchun texnik yechimlar

Hozirgi vaqtda mavjud bo'lgan axborot texnologiyalari o'z ixtiyorida qayta ishlash, joylashtirish, saqlash va masofaviy texnika uchun juda muhim bo'lgan har qanday ma'lumotlarni, istalgan hajmdagi va istalgan masofaga yetkazib berish uchun amalda cheksiz imkoniyatlarga ega. Bunday sharoitda asosiy masala o'qituvchini

¹ N.T.Omonov. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. – Toshkent: Iqtisod-moliya, 2009. – B.174

tanlash va uning tashkilotchilik qobiliyatiga bog'liq qoladi. Bu shuni anglatadiki: assimilyatsiya qilish uchun material tanlash, o'qitish usullari va o'quv jarayonining umumiy tuzilishi. Xorijiy tilda masofaviy ta'lim kursini qurish asosida qanday kontseptual pedagogik usullar yotganini aniq tushunish kerak.

Asosiy yuk o'quvchiga tushadigan mashg'ulot. Mustaqil ish zaruriy til ko'nikmalarini rivojlantirishga, yozma va og'zaki nutqning turli turlarini o'zlashtirishga qaratilgan. Bunday masofaviy ta'lim qulay va tushunarli shaklda taqdim etilgan yaxshi didaktik materialni talab qiladi. Bu masofaviy ta'limning ancha moslashuvchan usuli bo'lib, talaba uchun qulay bo'lgan vaqtda va qayerda bilim olish mumkin; talaba yo'lda bo'lsa ham dars materiallarni o'qishi yoki tinglashi mumkin.

O'quvchi shaxsiy kompyuterdan, aloqa va trening uchun mashhur dasturlardan foydalana olishi kerak. Elektron lug'atlar va ma'lumotnomalar bilan ishlash, izlash, o'rganish va kerakli manbalarni o'qishni bilishi zarur.

Masofaviy ta'lim passiv bo'lmasligi kerak. Ko'pincha, dars paytida, hatto kishidan iborat kichik guruhlarda ham, talabalar o'zlarini passiv tutadilar. O'qitish metodikasi talabalarni bilim olish va ko'plab lingvistik kommunikativ muammolarni hal qilishni o'z ichiga olgan kognitiv faoliyatga faol jalb qilishni o'z ichiga oladi. Shunday qilib, o'rganish orqali xalqaro tashkilotlar va to'g'ridan-to'g'ri xorijiy tilida so'zlashuvchilar yordamida turli ijodiy va ilmiy loyihalarni amalga oshirish imkonini beradi.

Olingan bilimlarni o'zlashtirish va ularni turli xil hayotiy vaziyatlarda qo'llash qobiliyatini nazorat qilish masalasi juda muhimdir. Bunday sharhlar tizimli va aniq va muntazam fikr-mulohazaga asoslangan bo'lishi kerak. Alohida maslahatlashuvlar bo'lishi kerak, unda murakkab masalalar ko'rib chiqiladi va o'qituvchi talaba uchun nima qiyinroq ekanligini yetarli darajada baholay oladi.

Masofaviy ta'limning samarali modeli

Masofaviy o'qitishning har qanday metodikasi har doim professional o'qituvchining tizimli va tezkor o'zaro ta'sirini va talabaning mustaqil kognitiv ishini moslashuvchan tarzda birlashtirishi kerak. U tavsiya etilgan adabiyotlardan ham, mustaqil ravishda ham o'rganishi mumkin.

Xorijiy tilni o'rganishda badiiy filmlar va ilmiy dasturlarni tomosha qilish orqali til bilimlarini mustahkamlash ajoyib usuli hisoblanadi, birinchi galda subtitrlar o'chirilgan bo'lishi muhimdir.

Agar darslar yakka tartibda emas, balki kichik guruhlarda o'tkazilsa, qo'shma 'til loyihalari doirasida guruh a'zolarining o'zaro tas'irini ta'minlash kerak, ehtimol chet el tilida so'zlashuvchilar ishtirokida. Odatda ular muayyan mavzularda muhokamalar, taqdimotlar va video seminarlar tashkil qiladi. Hatto begonalar bilan xalqaro postkartalar almashinuvida qatnashish ham ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

O'qituvchilar va talabalar o'rtasidagi ishlarni muvofiqlashtirish

Talaba uy vazifasini elektron pochta orqali yuborishi yoki yopiq forumdagi maxsus mavzuga joylashtirishi mumkin. Shuningdek, yirik tashkilotlarning o'z portal saytlari mavjud bo'lib, u yoki bu til darslarini muvaffaqiyatli yakunlash orqali kirish mumkin bo'lgan bir qator sinf xonalari mavjud. Shunday qilib, dasturni etarli darajada o'zlashtirmagan talabalar keyingi ta'lim darajasiga chiqa olmaydi. Shaxsiy darslar yoki shunga o'xshash video chat dasturi orqali talaba har bir darsda o'z bilimi bahosini oladi

va o'qituvchi shaxsan o'z ishini kuzatib boradi va bo'lajak darslarning mavzularini moslashtiradi. Xorijiy tilni o'qitishning asosiy o'ziga xosligi uning maxsus amaliy asosidir, ya'ni har bir talaba har bir til darslarida yetarli miqdordagi amaliyotni olishi kerak¹.

Onlayn ta'lim o'qituvchilarga qiyinchilik tug'dirishi mumkin, chunki o'quvchilarning oldingi tushunchalari va madaniy istiqbollari aniqlash vositalari va imkoniyatlari ko'pincha tarmoqli kengligi cheklovlari bilan cheklanadi, bu esa foydalanuvchilarning tana tili va paralingvistik maslahatlarga qarashini cheklaydi. Ba'zi tadqiqotchilarning ta'kidlashicha, bu cheklovlar aloqa samaradorligiga salbiy ta'sir qiladi (Short, Williams, & Christie, 1976). Boshqalar ta'kidlashicha, onlayn ta'limni belgilaydigan o'ziga xos xususiyatlar (asenkron va sinxron ovoz, matn va videoning mos kombinatsiyasi) aslida rivojlangan yoki giper kommunikatsiyalarga olib kelishi mumkin (Richardson, 2000). Masalan, biz matnga asoslangan muhim ijtimoiy mavjudligining dalillarini topdik

Onlayn ta'lim muhiti ham o'ziga xos madaniy kontekstdir. Benedikt (1991) kibermakonning "geografiyasi, fizikasi, tabiati va inson qonunchiligi qoidalari bor" (123-bet) ta'kidlaydi. Talabalar tobora ko'proq onlayn ta'limga virtual muhitdagi rasmiy va norasmiy tajribadan to'plangan oldingi tushunchalar bilan kelishmoqda. Ular muloqot me'yorlari va vositalarini egallaydilar, ularning ba'zilar onlayn ta'lim kontekstiga mos kelmaydi. Tadqiqotchilar o'quvchilarning Internet samaradorligini o'lchaydigan so'rov vositalaridan foydalanish orqali talabalarning malakasi va onlayn muhitda qulaylik darajasini aniqlashga harakat qilishdi (Kirby va Boak, 1987). Ularning ta'kidlashicha, kompetentsiyani faqat Internet ko'nikmalari emas, balki foydalanuvchilarning ushbu muhitda ishlash talablariga samarali moslashishga imkon beradigan kuchli internet samaradorligini tuyg'usi belgilaydi. Shunday qilib, samarali onlayn o'qituvchi doimiy ravishda o'quvchilarning qulayligi va aralashuv texnologiyasi bilan malakasini tekshiradi va o'quvchilarning internet samaradorligini oshirish uchun xavfsiz muhitni ta'minlaydi. Shunday qilib, o'quvchilarga yo'naltirilgan onlayn ta'lim kontekstlari ushbu madaniy qatlamga sezgir bo'lib, ular oflayn kontekstlarda olingan texnik imkoniyatlar va ko'nikmalar to'plami bilan o'zaro ta'sir qiladi².

Masofaviy o'qitishning quyidagi afzalliklari mavjud:

1. O'qitishning ijodiy muhiti. Mavjud ko'pgina uslublar asosida o'qituvchi (pedagog) ilm toliblarini o'qitadi, o'quvchi-talabalar esa faqat berilgan materialni o'qiydilar. Taklif qilinayotgan masofaviy o'qitish asosida esa o'quvchi-talabalarning o'zlari kompyuter axborotlar bankidan kerak bo'lgan ma'lumotlarni qidirib topadi va o'zlarining tajribalari yordamida boshqalar bilan yaxshi muloqotda bo'lishini ta'minlaydi hamda o'z o'rnida mehnat ta'limi olishini rag'batlantiradi.

2. Mustaqil ta'lim olish imkoniyatining borligi. Masofaviy o'qitish asosida ta'lim berish boshlang'ich, o'rta, oliy va malaka oshirish bosqichlarini o'z ichiga qamrab oladi. Tayyorgarligi turli darajada bo'lgan inspektorlar o'zlarining shaxsiy dars

¹ <https://cyberleninka.ru/article/n/sovremennye-metodiki-distantsionnogo-izucheniya-angliyskogo-yazyka/viewer>

² Terry Anderson. The theory and practice of online learning.- Canada: AU Press, 2011.

jadvallari asosida ishlashlari va o'zining darajasidagi talabalar bilan muloqotda bo'lishi mumkin.

3. Ish joyidagi katta o'zgarishlar. Masofaviy o'qitish asosida ta'lim berish turi millionlab insonlarga, hammadan ham ishlab chiqarishdan ajralmagan holda ta'lim olayotgan yoshlar uchun qulay shart-sharoitlarni yaratib beradi. Bunday uslub asosida o'qitish kadrlarni tayyorlashda muhim o'rin tutadi.

4. O'qitish va ta'lim olishning yangi va unumli vositasi. Statistik ma'lumotlar shuni ko'rsatadiki, masofaviy o'qitish asosida ta'lim berish, ishlab chiqarishdan ajralgan holda o'qish kabi unumlidir. Bundan tashqari, masofaviy o'qitish asosida ta'lim olish oliy o'quv yurti tomonidan qo'yilgan chegaradan ham chetga chiqib ketadi. Bunday asosda ta'lim olayotgan o'quvchi-talabalarning boshqalardan ustunligi ularni eng yaxshi, sifatli materiallar va o'qituvchi (pedagog)lar bilan ta'minlashdir. Ta'lim berish va boshqarish uslubiyotiga asoslangan holda o'qituvchi (pedagog) auditoriyada o'qitish shartlaridan xoli bo'lishi kerak¹.

Masofaviy ta'lim olishning kamchiliklari:

1. Talabalarni qo'shimcha motivatsiyaga bo'lgan ehtiyoj.

Masofaviy ta'limning asosiy kamchiligi shundaki, u kurs ishtirokchilaridan ko'proq mustaqillikni talab qiladi va hatto nazorat vositalari ham har doim ham materialning yuqori sifatli bajarilishini kafolatlamaydi. Talabalarni rag'batlantirish uchun guruhning ehtiyojlari va bilim darajasini hisobga olgan holda dasturni diqqat bilan tuzish kerak.

Qiziqishni saqlab qolish uchun vazifalarni almashtirish va dars jarayonini muntazam ravishda o'zgartirish muhimdir. Texnik jihozlar tufayli masofaviy o'qitishning bu minusini osongina plyusga aylantirish mumkin. Masalan, an'anaviy sinfda ma'ruzalar va amaliy mashg'ulotlar o'z ichiga oladi. O'qituvchi Internetga ulangan kompyuterga ega bo'lsa, u saytdan o'quv videosini yoqishi, taqdimotni namoyish qilishi yoki tezkor onlayn test o'tkazishi mumkin. Dars davomida faoliyatning bunday o'zgarishi materialni o'zlashtirish darajasiga yaxshi ta'sir qiladi (bu o'qitish usuli ko'plab zamonaviy o'quv dasturlarida qo'llanilishi bejiz emas).

2. Masofaviy o'qitish malakasining yo'qligi

O'qituvchi uchun shaxsiy aloqasiz tinglovchilar e'tiborini jalb qilish qiyinroq. U materialni jalb qilish va tushunish darajasini baholay olmaydi. Agar o'qituvchi talabalarni masofadan turib o'qitishga tayyor bo'lsa, lekin etarli malakaga ega bo'lmasa, yordamchining yordamiga murojaat qilish tavsiya etiladi. Hech bo'lmaganda birinchi darslar uchun. Asta-sekin o'qituvchi tajribaga ega bo'ladi, u nuanslarni tushunadi va darslarni tashqaridan yordamisiz mustaqil ravishda o'tkazishi mumkin bo'ladi.

3. Imtihon topshirishda foydalanuvchini identifikatsiya qilish muammosi.

Biror kishi testdan va dialog simulyatoridan o'z-o'zidan o'tganligini tekshirish qiyin. Videokuzatuv muammoning echimi bo'lishi mumkin, ammo bu har doim ham mumkin emas.

4. Chalq'ish ehtimoli yuqori. Yuzma-yuz muloqot qilish uchun o'qituvchilar va kutilayotgan topshiriqlar haqida doimiy ravishda eslatuvchi kursdoshlar yo'q. Agar

¹ N.T.Omonov. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. – Toshkent: Iqtisod-moliya, 2009. – B.175

talaba masofaviy o'qitish kursini muvaffaqiyatli yakunlamoqchi bo'lsa, o'zini g'ayratli va diqqatli qilishi kerak;

5. Tarmoqdan ayrilish. Onlayn bilim olishning eng katta dushmani bu internet provayderlarining sekin ishlashi yoki aloqa uzilib qolishi. Bu vaziyatda talabaning ta'lim olishga bo'lgan intilishi so'nishi yoki asabiylashishiga olib keladi¹.

Masofaviy ta'lim shakllari

1. Senkron (bir vaqtning o'zida): Talaba va o'qituvchi bir vaqtning o'zida onlayn bog'lanib, darsda qatnashadi. Misol: videokonferensiyalar.

2. Asenkron (turli vaqtlarda): Talabalar va o'qituvchilar dars materiallarini turli vaqtlarda foydalanishlari mumkin. Misol: yozilgan video darslar, elektron materiallar va onlayn testlar².

Xulosa qilib aytganda masofaviy ta'lim til o'rganishda katta imkoniyatlar yaratadi, ammo jonli muloqot va amaliyot yetishmasligi ba'zi cheklovlarni keltirib chiqaradi. Shu sababli, ba'zi hollarda masofaviy ta'limni an'anaviy usullar bilan birgalikda qo'llash yaxshiroq natija berishi mumkin.

Masofaviy ta'lim — bu internet yoki boshqa aloqa vositalari orqali o'qitish va o'rganish jarayonidir. Ushbu ta'lim shakli an'anaviy sinfda o'tkaziladigan darslardan farq qilib, talabalar va o'qituvchilar o'zaro masofadan turib aloqada bo'lishadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Michael Grahame. The handbook of distance education.- New York: Routledge, 2019.

2. N.T.Omonov. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. – Toshkent: Iqtisod-moliya, 2009. – B.175

3. Terry Anderson. The theory and practice of online learning.- Canada: AU Press, 2011.

4. <https://cyberleninka.ru/article/n/sovremennye-metodiki-dstantsionnogo-izucheniya-angliyskogo-yazyka/viewer>

5. <https://lex.uz/ru/docs/-267044>

6. <https://mts-link.ru/blog/online-obuchenie-plus-minus/>

¹ <https://mts-link.ru/blog/online-obuchenie-plus-minus/>

² Michael Grahame. The handbook of distance education.- New York: Routledge, 2019.

MAHMUDXO‘JA BEHBUDIY “BIZNI KEMIRGUVCHI ILLATLAR” MAQOLASIDA QO‘LLANGAN DINIY BIRLIKLARNING SEMANTIK- STURUKTUR XUSUSIYATLARI

<https://zenodo.org/records/17732109>

*Rayimjonov Sayidolim Madaminjon o‘g‘li,
Oriental universiteti Tillar-1 kafedrası o‘qituvchisi
sayidolmr@gmail.com*

Annotatsiya. Maqolada Mahmudxo‘ja Behbudiy faoliyati va uning diniy-ijtimoiy qarashlari tahlil etiladi. Behbudiy jadidchilik harakatining yetakchi arbobi sifatida yangi usul maktablari, milliy drama va matbuot taraqqiyotiga hissa qo‘shgani qayd etiladi. Asarlarda uchraydigan arabcha diniy terminlar mavzuviy guruhlariga tasnif qilinib, ularning o‘zbek tiliga o‘zlashuvi jarayoni yoritiladi. Xususan, aqidaviy, fiqhiy, marosimiy va ibodatga oid atamalar tahlili berilgan. Tadqiqot o‘zbek tilining boyishida arabizmlarning o‘rni muhimligini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: Behbudiy, jadidchilik, arabcha terminlar, fiqhiy atamalar, o‘zbek.

Abstract. The article examines the activities and socio-religious views of Mahmudkhoja Behbudi, a prominent leader of the Jadid movement. As a pioneer of modern schools, national drama, and journalism, his role in cultural development is emphasized. Arabic religious terms used in his works are classified into thematic groups, such as theological, legal, ritual, and devotional concepts. The study highlights how these terms entered the Uzbek language through different forms of adoption, demonstrating the significant role of Arabisms in enriching Uzbek vocabulary.

Keywords: Behbudi, Jadidism, Arabic terms, fiqh terminology, Uzbek language

So‘ngi yillarida ko‘plab mutafakkirlar qatori o‘z zamonining ijtimoiy-siyosiy muhitiga bevosita ta‘sir ko‘rsatgan peshqadam arbob, yangi usul maktabi targ‘ibotchisi, o‘zbek drama san‘atini boshlab bergan birinchi dramaturg, jurnalist, noshir va muharrir Mahmudxo‘ja Behbudiy faoliyati ham keng ko‘lamda tadqiq etish yangi boshqichga ko‘tarildi. Yangi O‘zbekistonda ta‘lim-tarbiya, ijtimoiy, madaniy-ma‘rifiy muhitni so‘g‘lomlashtirish uchun jadidlar yondashuvlari, g‘oyalari keng hayotga tatbiq etilmoqda. O‘zbek milliy tilining shakllanishi va rivojida o‘zbek tilining 20-40-yillar davri alohida o‘rin tutadi. Chunki o‘zbek milliy tili, uning asosini tashkil etuvchi yangi o‘zbek adabiy tili qanday asoslarga tayangan holda rivojlanmog‘i kerak, deyilgan masalada o‘sha davrda xilma-xil qarashlar va harakatlar oldinga surilgan edi. Shu sababdan ham, yurtimiz rahbari Sh.Mirziyoyev 2020-yilning 24-yanvarida Oliy Majlisga Murojaatnomasida bu borada alohida to‘xtalib, shunday dedi: “Biz jadidchilik harakati, ma‘rifatparvar bobolarimiz merosini chuqur o‘rganishimiz kerak. Bu ma‘naviy xazinani qancha ko‘p o‘rgansak, bugungi kunda ham bizni tashvishga solayotgan juda ko‘p savollarga to‘g‘ri javob topamiz. Bu bebaho boylikni qancha faol

targʻib etsak, xalqimiz, ayniqsa, yoshlarimiz bugungi tinch va erkin hayotning qadrini anglab etadi”¹.

Mahmudxoʻja Behbudiy asarlarida qoʻllanilgan arabcha diniy terminlarni quyidagi **mavzuviy guruhlariga** tasnif qilish mumkin:

1. Aqidaviy tushunchani anglatuvchi atamalar: *imon, islom, amal, qiyomat, azob, din, jannat, jahannam, oxirat, dunyo, shariat, qozi, islom, duo, moʻmin, fosiq, kofir, rosul, nabiy* kabilar.

3. Zakotga oid fihiy atamalar: *zakot, nisob, sana, faqir, mol.*

4. Roʻzaga oid fihiy atamalar: *sovm, ramazon, oqil, boligʻ, niyyat, gʻurub. iftor, musofir, safar.*

5. Haj va umra ziyoratiga oid fihiy atamalar: *kaʻbatulloh, tavof qilmoq, iyd, arofat, “labbayka”, ehrom, Makka umr.*

6. Shariat qonun-qoidalariga oid atamalar: *mustahab, sunnat, vojib, farz (kifoya, ayn), makruh, harom, botil, mukallaf, shariat, millat va b.*

7. Turli marosimlarga oid atamalar

Quyida “Bizni kemirguvchi illatlar” maqolasida qoʻllangan diniy birliklarning mavzuviy va semantik xususiyatlar jadval asosida tahlil etiladi.

№	Termin (oʻzbekcha)	Arabcha asl shakli	Izoh (Oʻzbek tili izohli lugʻatiga asosan)	Mavzuviy guruh
1	Qurʻoni karim	القرآن الكريم	Qurʻon (arabcha: القرآن oʻqimoq, qiroat qilmoq) — musulmonlarning asosiy muqaddas kitobi. Islom eʼtiqodiga koʻra, Qurʻon vahiy orqali Muhammad paygʻambarga 610—632 yillar davomida nozil qilingan Allohning kalomi (Kalomulloh).	Aqidaviy tushunchani anglatuvchi atamalar
3	Xudo / Tangrimiz	الله	Alloh, Yaratuvchi zot. Diniy tushunchaga, xususan islom diniga koʻra, butun mavjudotni, butun olamni yaratgan va uni boshqaruvchi oliy ilohiy kuch; har qanday dinning eʼtiqod qilish asosi (musulmonlarda: Alloh soʻzining sinonimi). — <i>Mirzo Anvar inimga xudo martaba ato qilgan emish deb eshitdim, — dedi Safar boʻzchi. A. Qodiriy, Mehrobdan chayon</i>	Aqidaviy tushunchani anglatuvchi atamalar

¹ Xalq soʻzi 19-nashr 25.01.2020. – B. 4.

4	Rasul / payg‘ambar	الرسول / النبي	Ollohning vakili, elchisi (Muhammad payg‘ambarning sifati). • <i>Xudo va Rasulga bo‘lgan haqorat</i> — <i>kufir va murtadlik bo‘lib, kofir</i> <i>va murtadning jazosi qatl, dorga</i> <i>osilish va sangsor qilish emasmi?</i> <i>S. Ayniy, Qullar</i>	Aqidaviy tushunchani anglatuvchi atamalar
5	Jahannam	جهنم	1. <i>din</i> . Gunohkorlarning ruhi narigi dunyoda doimiy azobda yashaydigan joy; do‘zax. — <i>Jahannam qa‘riga ketibdi</i> <i>zolim! — deb gap otdi Sodiq</i> <i>temirchi. H. G‘ulom, Mash‘al</i> 2. <i>ko‘chma</i> Chidab bo‘lmaydigan sharoit, azob, og‘ir muhit. <i>Gulnor uch kunni jahannam</i> <i>azobida o‘tkazdi. Oybek,</i> <i>Tanlangan asarlar</i>	Aqidaviy tushunchani anglatuvchi atamalar
6	Shariat	الشريعة	din. Islom huquq tizimida: musulmonlarning Qur‘on asosida ishlab chiqilgan diniy, jinoiy va fuqarolik qonun va qoidalari majmui. <i>U Buxoroda madrasada o‘qib</i> <i>yurganda, shariat va tariqat ilmini</i> <i>yaxshi o‘rgangan, Quronni yod</i> <i>bilar edi. P. Qodirov, Yulduzli</i> <i>tunlar</i>	Fiqhga oid atamalar
7	Shore‘i a‘zam	الشارع الأعظم	Eng ulug‘ hukm chiqaruvchi Zot (Alloh)	Fiqhga oid atamalar
8	Faroiz	الفرائض	«Faroiz» so‘zi farz so‘zining jam‘idir. Farz esa lug‘atda, o‘lchov, kesish va bayon qilish ma’nolarini bildiradi. Me’ros ilmi	Fiqhga oid atamalar, ijtimoiy muomila masalasi
9	Dafn	الدفن	<i>Arb.</i> Ko‘mmoq. O‘lgan kishi (mayit)ni ko‘mish, qabrga qo‘yish marosimi. <i>Odil buvani Sobir o‘z qo‘li bilan</i> <i>dafn etdi. R. Fayziy, Cho‘lga bahor</i> <i>keldi</i>	Fiqhga oid atamalar, ijtimoiy muomila masalasi

10	Kafan	الكفن	Marhumni o‘rash uchun mato. Ko‘mish oldidan murdani o‘raydigan oq mato; qabr libosi. <i>Yigitali otasining oyoqlarini quchoqlab, o‘kirib-o‘kirib uzoq yig‘ladi, biroq, kafan tortilgan yuzlarini ko‘ra olmadi. D. Nuriy, Osmon ustuni</i>	Fiqhga oid atamalar, ijtimoiy muomila masalasi
11	Meros	الميراث	1. Marhumdan vorislarga qolgan mulk. <i>Xotinimga tegadigan merosdan mani quruq qilishga urinishadi ular. Lekin bo‘sh kelmayman. Oybek, Tanlangan asarlar</i>	Fiqhga oid atamalar, ijtimoiy muomila masalasi
	Varasa	الورثة	Vorislar/ merosxo‘rlar	Fiqhga oid atamalar, ijtimoiy muomila masalasi
13	Nikoh	النكاح	1. Er-xotinlikni shariat yo‘li bilan rasmiylashtirish marosimi va shu marosimda domulla tomonidan o‘qiladigan shartnoma. — <i>Hozir Zuhur mahsum chiqsa, ayangizni chaqirib, nikoh o‘qiymiz! — dedi domla. Mushtum</i> 2. Er-xotinning o‘zaro roziligi bilan huquqiy jihatdan rasmiylashtirilgan oilaviy ittifoq; er-xotinlik.	Fiqhga oid atamalar, ijtimoiy muomila masalasi
17	Ta‘ziya	التعزية	Kimsaning vafoti munosabati bilan tutiladigan aza, motam; azador kishiga tasalli berish, undan ahvol so‘rash. <i>Botir akasining ta‘ziyalari o‘tgandan keyin, xolasining bir gapi bilan shu yerga kelgan edi. R. Fayziy, Hazrati inson</i>	Fiqhga oid atamalar, ijtimoiy muomila masalasi
18	Sadaqa / xayrot	الصدقة / الخيرات	1. Tilanchiga, muhtojlarga beriladigan xayr-ehson. Shoqosim past, ayanchli ovoz 2. Xudo yo‘liga, aziz-avliyolarga ulardan najot istab qilinadigan ehson; qurbonlik.	Fiqhga oid atamalar, ijtimoiy muomila masalasi

			3. Oluvchi nazarida sadaqa bo‘lib tuyuladigan xayr-ehson, pul. <i>Xotiningiz sizni allaqachon unutibdi, sadaqalaringizga muhtoj emas ekan, deb ayting. S. Ahmad, Kadr-don dalalar</i>	
21	Astag‘firulloh	اللّٰهُ اَسْتَغْفِرُ	Duo. “Allohdan mag‘firat so‘rayman”	Ibodot va zikr
22	Subhanolloh	اللّٰهُ سُبْحَانَ	Duo. “Alloh nuqsondan pok”	Ibodot va zikr
23	Kofir / kofirona	كَاْفِر / كَاْفِرُوْنَ	1. din. Ayn. g‘ayridin. <i>Hamma musulmonlar bab-baravar, deb o‘ylaysizmi? Musulmonlar o‘rtasida bo‘rilar yo‘qmi? Mayli, kofirmi, musulmonmi, biz bo‘rilarning jazosini beramiz. Ular kofirda ham bor, musulmonda ham. Oybek, Tanlangan asarlar</i> 2. Din yo‘lidan qaytgan, xudosiz. <i>Bir zum cho‘zilgan sukutni Salimboyvachcha buzdi: — Ulamolarimiz gazeta o‘qigan odamlarni ham kofir deb hisoblaydilarki, bu jaholatdan boshqa narsa emas. Oybek, Tanlangan asarlar</i>	Aqidaviy tushunchani anglatuvchi atamalar
24	Sag‘ir	الصَّغِير	1. Hali voyaga yetmagan yetim bola. <i>Sag‘ir haqqiga tegib bo‘lmas. Sag‘irning haqi — sopqonning o‘qi. Maqol</i> 2. Yosh bola, kichkina bola. <i>Mahalla bu hangomadan uyg‘onib, Eshigiga keldi sag‘ir-u kabir. Muqimiy</i>	Fiqhga oid atamalar, ijtimoiy muomila masalasi

Xulosa qilib aytilsa, adib o‘z zamonida faol qo‘llangan arabiy o‘zlashmalardan ko‘plab foydalangan. Arabizmlardan o‘zbek tilida keng foydalanishi bevosida din umumiyliigi va o‘sha paytdagi ilm-fan, madaniyat taraqqiyoti bilan bevosita bog‘liqdir. Terminlarning aqidaviy, fiqhiy, ibodat va marosimiy guruhlariga ajratilishi ularning ijtimoiy-ma‘naviy hayotdagi turli funksiyalarini ko‘rsatadi. Arabizmlarning o‘zbek tiliga turli yo‘llar bilan kirib kelishi esa tilning boyishi va tarixiy taraqqiyotida muhim bosqich bo‘lganini isbotlaydi. Ushbu jarayon diniy-madaniy aloqalar bilan chambarchas bog‘liq bo‘lib, bugungi milliy o‘zlikni anglashda ham beqiyos ahamiyat kasb etadi.

Adabiyotlar ro'yxati:

1. Islom ensiklopediyasi. – Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2004. – 357 b.
2. Karimov N. Mahmudxo'ja Behbudiy. Tanlangan asarlar. J.I.. -Toshkent: Akademnashr, 2021. – 512 b.
3. Mahmudxo'ja Behbudiy. Amaliyoti islom (toshbosma inv. 13866,). – Samarqand, 1908. – b 36
4. O'zbek tilining izohli lug'ati (I jild). Toshkent: "O'zbekiston milliy yensiklopediyasi" Davlat ilmiy nashriyoti, 2006.
5. Rayimjonov, S. (2025). MAHMUDXO'JA BEHBUDIYNING "AMALIYOTI ISLOM" ASARIDA QO'LLANGAN ARABCHA DINIY TERMINLAR TAHLILI // Xorijiy tillar tadqiqi va ta'limi muammolari. 146-149. <https://doi.org/10.5281/zenodo.14875568>
6. Ubaydullaev , A. . (2024). ARABISM OF ALISHER NAVOI'S WORK "NASAIMU-L MUHABBAT". Академические исследования в современной науке, 3(17), 36–39. извлечено от <https://www.econferences.ru/index.php/arims/article/view/15722>
7. Xalq so'zi 19-nashr 25.01.2020 – B. 4
8. Богин Г.И. Современная лингводидактика. – Калинин: Калинин. гос. ун-т, 1980. – 61 с.
9. Икромжонов , А. . (2023). ФАХРУДДИН ЎЗЖАНДИЙ ВА УНИНГ ИСЛОМ НУҚУҚИДА ТУТГАН ЎРНИ. Евразийский журнал академических исследований, 3(9), 173–178. извлечено от <https://in-academy.uz/index.php/ejar/article/view/20825>
10. Сотволдиев, С. (2023). Важност развития навыка использования инфографики в уроках арабского языка для улучшения коммуникативных навыков студентов. Арабский язык в эпоху глобализации: инновационные подходы и методы обучения, 1(1), 69–72. <https://doi.org/10.47689/ATGD:IYOM-vol1-iss1-pp69-72-id2839>

*Behzod Mamataxunov,
Oriental universiteti mustaqil uzlanuvchisi*

Annotatsiya. Uvaysiy ijodi o‘zbek mumtoz adabiyotida ayol shoirlar orasida alohida o‘rin tutadi. Uning g‘azallari estetik va ma’naviy jihatdan yuksak, lekin shu bilan birga lingvistik tahlil uchun ham boy manbadir. Ushbu maqolada Uvaysiy g‘azallarida uchraydigan arabiy so‘zlar – arabizmlarning leksik-semantik xususiyatlari tahlil qilinadi. Arabizmlar shoironing diniy-ma’rifiy qarashlarini, badiiy til boyligini va poetik mahoratini yoritishda muhim rol o‘ynaydi. Tahlil natijalariga ko‘ra, arabizmlar semantik jihatdan diniy-ma’naviy, hissiy-falsafiy va axloqiy toifalarga ajraladi. Shuningdek, ularning fonetik va grammatik moslashuvi ham tahlil qilingan. Maqola Uvaysiyning poetik tilida arabizmlarning badiiy-estetik funksiyasini ochib beradi.

Kalit so‘zlar: Uvaysiy, arabizmlar, g‘azal, semantika, leksik tahlil, badiiy til, mumtoz adabiyot.

Abstract. Uvaysiy, one of the most renowned female poets of Uzbek classical literature, occupies a special place in the cultural and linguistic heritage of Central Asia. Her ghazals, rich in aesthetic and moral meaning, are also a valuable source for linguistic research. This article examines the lexical and semantic features of Arabic borrowings (Arabisms) in Uvaysiy’s poetry. Arabisms reflect the poet’s religious and intellectual worldview, as well as her stylistic mastery. The analysis categorizes Arabisms according to semantic types—religious, emotional-philosophical, and ethical—and explores their phonetic and grammatical adaptation in the Uzbek linguistic system. The study highlights the poetic and aesthetic functions of Arabisms in Uvaysiy’s artistic language.

Keywords: Uvaysiy, Arabisms, ghazal, semantics, lexical analysis, poetic language, classical literature.

O‘zbek mumtoz adabiyotida Uvaysiy nomi o‘zining betakror poetik uslubi bilan ajralib turadi. XIX asrda yashagan bu ayol shoironing asarlari, xususan g‘azallari, o‘zbek adabiy tilining taraqqiyotida muhim o‘rin tutadi. Uvaysiy o‘z davrida Farg‘ona vodiysi adabiy muhitida faol ijod qilgan, Navoiy, Mashrab, Zebunniso kabi mumtoz shoirlarning an‘analarini davom ettirgan. Uning she‘riyatida diniy, tasavvufiy, axloqiy va estetik g‘oyalar uyg‘unlashgan bo‘lib, bu uyg‘unlik arab tili bilan aloqador so‘z qatlamining faol qo‘llanilishida yaqqol namoyon bo‘ladi.

Uvaysiy ijodi filologik tadqiqotlarda keng yoritilgan bo‘lsa-da, arabizmlarning semantik vazifalari, ularning g‘azallardagi badiiy yukini tahlil qilish masalasi yetarli

darajada o'rganilmagan. Maqolaning asosiy maqsadi — Uvaysiy g'azallarida arabcha so'zlarning ma'no qatlamlarini, poetik vazifasini va o'zbek tiliga moslashuv jarayonini lingvopoetik tahlil asosida ochishdir.

Uvaysiyning tili arab, fors va turkiy qatlamlarning uyg'unlashuvidan tashkil topgan. Uning g'azallarida arab tilidan kirgan so'zlar semantik jihatdan turlicha ma'no qatlamlarini ifodalaydi. Arabizmlar shoiraning ichki kechinmalarini, falsafiy tafakkurini, diniy e'tiqodini badiiy obrazlar orqali yoritish vositasi sifatida ishlatilgan.

Diniy-ma'naviy qatlamdagi arabizmlar guruhiga kiruvchi so'zlar Uvaysiy g'azallarida eng faol ishlatiladi: «taqvo», «rahmat», «iloh», «haq», «qismat», «ma'siyat», «sabr». Ularning semantik asosida insonning Allohga bo'lgan muhabbati, sabr-toqat va ruhiy poklik g'oyalari yotadi. Masalan: «Rahmat ila boqma manga, ey iloh, gunohim ko'p, Umidim sendadur, rahmingga panohim ko'p.» Bu misrada «rahmat», «iloh» so'zlari arab tilidan o'zlashgan bo'lib, diniy konnotatsiyani kuchaytiradi, shoiraning iymoniy poklik va tavba ruhini ifodalaydi.

Hissiy-falsafiy ma'nodagi arabizmlar orqali Uvaysiy g'azallarida inson qalbining iztiroblari, ishq va g'am tuyg'ularini yoritiladi: «ishq», «nafs», «ruh», «g'am», «sabr», «haqiqat». «Ishq o'tida kuygan dilim, sabr yo'q, nafsim g'olib, Ruhim o'z ishqimda mahv, haqiqatda halolman.» Bu satrda arabizmlar semantik jihatdan chuqur ma'no yukini olib, shoiraning ichki ruhiy olamini ochadi. «Ishq» so'zi ilohiy muhabbatni, «nafs» esa insonning dunyoviy istaklarini bildiradi — bu qarama-qarshilik tasavvufiy g'oyaning poetik ifodasidir.

Axloqiy-ijtimoiy ma'nodagi arabizmlar shoiras asarlarida insoniy fazilatlar, sabr, adolat, taqvo, hayo, gunoh kabi tushunchalarni ifodalashga xizmat qiladi. Uvaysiy ijodida arabizmlar faqat leksik o'zlashma emas, balki ijtimoiy-axloqiy mazmun tashuvchi ramzdir. «Hayo libosin kiy, ey dil, gunohdan saqla jonni, Taqvo yo'li nurdir, nafsni yeng, top rovonni.» Bu misrada «hayo», «gunoh», «taqvo», «nafs» — arabizmlar bo'lib, ular orqali axloqiy nasihat poetik shaklga solingan.

Uvaysiy asarlarida arabiy so'zlar o'zbek talaffuziga moslashgan holda qo'llanadi: «ḥaḳīqa» → haqiqat, «rahma» → rahmat, «ṣabr» → sabr, «ma'ṣiya» → ma'siyat. Bundan tashqari, shoiraning tili arab so'zlarini turkiy grammatik shakllar bilan uyg'unlashtirgan: haqdan, sabrli, rahmatsiz, ishqim, nafsingni kabi shakllar morfologik moslashuv jarayonini yaqqol ko'rsatadi. Bu o'zaro ta'sir o'zbek adabiy tilining rivojlanish bosqichlarida arab tilining izchil leksik manbaga aylanganini isbotlaydi.

Uvaysiy arabizmlarni asosan quyidagi semantik funksiyalarda qo'llaydi: tasavvufiy funksiyada — ilohiy ishq, ruhiy yuksalish, sabr va tavba g'oyalarini ifodalash uchun; estetik funksiyada — she'r ohangini kuchaytirish, poetik obrazni jozibador qilish uchun; ma'naviy-axloqiy funksiyada — insoniy fazilatlarini targ'ib qilish, dunyoviy nafsdan voz kechishga undash uchun.

Demak, arabizmlar shoiraning g'azal tilida badiiy ma'no yaratishning eng muhim vositalaridan biridir.

Muxtasar aytganda, Uvaysiy g'azallarida arabizmlar shunchaki o'zlashgan so'z emas, balki badiiy-estetik mazmunni shakllantiruvchi yadro vazifasini bajaradi. Ular

shoiraning diniy tafakkuri, ma'naviy izlanishlari va falsafiy mushohadalarini poetik shaklda ifodalash imkonini beradi. Arabcha so'zlarning fonetik, morfologik va semantik jihatdan o'zbek tili tizimiga singib ketgani o'zbek adabiy tili tarixining boyligi va moslashuvchanligini ko'rsatadi. Uvaysiy ijodi orqali arabizmlar o'zbek she'riy tilida yangi badiiy imkoniyatlar yaratgan, shu bilan birga o'zbek ayol shoirasining ichki ruhiyatini ifodalovchi til vositasiga aylangan.

Adabiyotlar

1. Хайитметов, А. Мумтоз адабиётнинг тил ва услуб масалалари. – Тошкент: Фан, 1981. – 220 б.
2. Шукуров, Ш. Ўзбек классик поэзиясида тасаввуф. – Тошкент: Академнашр, 2005. – 310 б.
3. Ergasheva, D. Uvaysiy g'azallarining lingvopoetik xususiyatlari. // Til va adabiyot jurnali. – 2018. – №3. – B. 45–51.
4. Abdullayeva, M. Arabizmlar va ularning o'zbek adabiy tilidagi roli. // Filologiya masalalari. – 2020. – №2. – B. 67–73.
5. Uvaysiy. Devon. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti, 1972. – 286 b.

URDU GAZETASI NUTQIDAGI EVFEMIZMLAR VA TABU LEKSIKASI

<https://zenodo.org/records/17732131>

*Nishanova Lola Axmadovna,
Oriental universiteti mustaqil tadqiqotchisi
lola.usmanova07@mail.ru*

Annotatsiya. Maqolada urdu tilidagi gazeta matnlarida evfemizm va tabu leksikasining qo'llanish xususiyatlari lingvistik nuqtai nazardan tahlil qilinadi. Ijtimoiy jihatdan nomaqbul deb topilgan hodisalarni bayon etishda evfemistik ifodalardan foydalanish matbuot amaliyotida keng tarqalgan. Tadqiqotda o'lim, siyosiy tanqid, shaxsiy-biologik jarayonlar, sog'liq va nogironlik mavzulariga oid leksik birliklarning evfemistik variantlari misollar orqali yoritib berilgan. Muallif evfemizm va tabu hodisalarining o'zaro munosabatini ochib beradi.

Kalit so'zlar: evfemizm, tabu, lingvistik tahlil, tabu leksikasi, evfemistik ifoda.

Аннотация. В статье с лингвистической точки зрения рассматриваются особенности употребления эвфемизмов и табуированной лексики в газетных текстах на урду. Применение эвфемистических выражений при освещении социально чувствительных тем является распространённой практикой в журналистском дискурсе. В статье анализируются эвфемистические замены лексических единиц, связанных с темами смерти, политической критики, физиологических процессов и здоровья. Автор раскрывает взаимосвязь между эвфемизмами и табуированными языковыми явлениями.

Ключевые слова: эвфемизм, табу, лингвистический анализ, табуированная лексика, эвфемистическое выражение.

Ommaviy axborot vositalari, xususan, matbuot nashrlari - ayniqsa gazetalar - jamiyatda axborot yetkazishning asosiy vositasi bo'lish bilan birga, til madaniyatini shakllantirishda ham muhim omil sifatida namoyon bo'ladi. Har qanday til tizimi, ayniqsa diniy e'tiqodlar, urf-odatlar va madaniy me'yorlarga boy jamiyatda, ijtimoiy jihatdan qabul qilinishi mushkul bo'lgan so'z va iboralarni bevosita qo'llashdan saqlanish maqsadida turli til vositalaridan, xususan, evfemizmlardan keng foydalanadi. Bugungi globallashuv davrida ommaviy axborot vositalari, xususan, gazeta nutqi til o'zgarishlari va jamiyatdagi ijtimoiy-psixologik holatlarning ifodachisi sifatida muhim ahamiyat kasb etmoqda. Urdu tilidagi gazetalarda evfemizmlar va tabu leksikasining qo'llanilishi jamiyatning madaniy, diniy va axloqiy qadriyatlarini aks ettiradi. Ayni mavzuni chuqur tahlil qilish orqali urdu tili gazeta nutqidagi til vositalarining jamiyatga ta'siri, ularning qanday funksional yuklamalarni bajarayotgani, axloqiy senzura va til madaniyatiga qanday ta'sir qilayotgani ilk bor o'rganilmoqda. Tadqiqot maqsadi - urdu tili gazeta nutqida evfemizmlar va tabu leksikasining qo'llanilish xususiyatlarini lingvistik nuqtayi nazardan tahlil qilish, ularning mazmuniy-pragmatik vazifalarini aniqlash hamda ularning ijtimoiy va madaniy omillar bilan bog'liqligini ochib berish. Tadqiqot vazifalari - evfemizm va tabu leksikasi tushunchalarining

nazariy asoslarini umumlashtirish; urdu tilidagi gazetalarda uchraydigan evfemizm va tabu soʻzlarni aniqlash va ularni tasniflash; bu til birliklarining qoʻllanish kontekstlarini tahlil qilishdan iborat.

Evfemizmlar - bu ijtimoiy, madaniy yoki axloqiy jihatdan nomaqbul deb hisoblangan ifodalarni yumshatilgan, madaniy mezonlarga mos shaklda bayon etish vositalaridir. Evfemizatsiya - bu taqiqlangan narsalar haqida - jamiyatda ochiq gapirish odatiy boʻlmagan narsalar haqida gapirishning yagona usuli [3: 335]. Aksincha, tabu leksikasi deb jamiyat tomonidan ochiqchasiga qoʻllanilishi nomaqbul sanalgan, odatda jinsiy, siyosiy yoki diniy mazmunga ega boʻlgan til birliklari tushuniladi [5: 35].

Bir qator tilshunoslikka oid va madaniy tadqiqotlarda taʼkidlanganidek, hozirgi zamon tilshunosligida keng qoʻllanilayotgan “tabu” atamasi Polineziya orollari aholisi tomonidan qoʻllaniladigan Tongan tilidan olingan boʻlib, u “muqaddas”, “daxlsiz” maʼnolarini anglatadi. Bu atama dastlab nafaqat qoʻl bilan tegish, balki ogʻzaki nutqda ifodalash ham man etilgan muqaddas tabiatdagi predmetlar va hodisalarni bildirgan. Avstraliyalik tilshunoslar K.Allen va K.Burrijlar tabu leksikasini quyidagi guruhlariga ajratadi: 1) inson tanasi ishlab chiqaradigan suyuqlik va moddalar; 2) jinsiy aʼzolar va u bilan bogʻliq jarayonlar; 3) kasallik, oʻlim va qotillik (shu jumladan ov va baliq ovlash); 4) ayrim shaxslarga, muqaddas mavjudotlarga, narsalarga va joylarga nom berish, ularga murojaat qilish yoki teginish, ular haqida mulohaza yuritish; 5) oziq-ovqat mahsulotlarini yigʻish, tayyorlash va isteʼmol qilish [1: 1]. Tabu soʻzlar har bir jamiyatning ijtimoiy, diniy va axloqiy qadriyatlariga bogʻliq holda shakllanadi. A.Hojiyevning “Lingvistik terminlar izohli lugʻati”da tabu soʻziga quyidagicha taʼrif berilgan: “Diniy eʼtiqod, irim, qoʻrqish va shu kabilar taʼsirida soʻzning ishlatilishini cheklash yoki man etish; ishlatilishida shunday cheklangan, man etilgan soʻz. Mas., chayon soʻzi oʻrnida eshak, oti yoʻq soʻzlarining qoʻllanishi” [6: 101].

“Lingvistik ensiklopedik lugʻat” asoschilari evfemizmlarni “...soʻzlovchiga nojoʻya, qoʻpol yoki nomaqbul eshitiladigan soʻzlarning ahloqiy normalarga mos keluvchi, emotsional jihatdan neytral soʻzlar yoki iboralar bilan almashtirilishi” deb tasniflaydilar [4]. A.Hojiyevning “Lingvistik terminlar izohli lugʻati”da evfemizm tushunchasiga quyidagicha taʼrif berilgan: “Evfemizm (grek. euphemismos < eu - yaxshi, phemi - gapiraman) narsa hodisaning ancha yumshoq shakldagi ifodasi; qoʻpol, beadab soʻz, ibora va tabu oʻrnida qoʻpol boʻlmagan, botmaydigan soʻz (ibora)ni qoʻllash. Mas., ikkiqat, boʻgʻoz soʻzlari oʻrnida homilador, ogʻir oyoqli soʻzlarini qoʻllash” [6: 131]. Urdu tilidagi gazeta matnlarida evfemizmlardan quyidagi tematik sohalarda keng foydalaniladi:

1. Oʻlim va motamga oid evfemizmlar

Gazeta matnlarida bevosita مرگیا “mar gaya” (“oʻldi”) soʻzidan koʻra, ijtimoiy jihatdan maqbulroq boʻlgan evfemistik ifodalarga murojaat qilinadi:

Tabu soʻz	Evfemistik ifoda	Maʼnosi
فوت هوا (faut hua)	الله کو پیارا ہو گیا (Allah ko pyara ho gaya)	Allohga suyukli boʻlib qoldi

مرنا (marnā)	اس دنیا سے رخصت ہو گیا (is duniya se rukhsat ho gaya)	Hayotdan yumdi	ko‘z

مرنے والا	مرحوم / مرحومہ (marhoom / Marhum / marhuma marhooma)		

2. Siyosiy tanqid evfemizmlari

Bu sohada to‘g‘ridan-to‘g‘ri ayblov o‘rniga diplomatik iboralar qo‘llaniladi:

Tabu so‘z	Evfemistik ifoda	Ma’nosi
حکومت کو چیلنجز درپیش ہیں حکومت ناکام ہو گئی (hukumat nakaam ho gayi)	(hukumat ko challenges darpaish hain)	Hukumat muammolarga duch keldi
لیڈر کرپٹ ہے (leader corrupt hai)	مالی بے ضابطگیاں ہوئیں (maali be-zaabtigiyan huein)	Moliyaviy beqarorlik

3. O‘ta shaxsiy mavzudagi evfemizmlar

Aynan ayollarga xos jarayonlarni tasvirlashda *Khawateen ke masail* (ayollar muammolari) iborasidan foydalaniladi:

Tabu so‘z	Evfemistik ifoda	Ma’nosi
جنسی تعلق (jinsi talluq)	ناجائز تعلقات (najaiz talluqat)	Noqonuniy aloqalar
زنا (zina)	غلط کام (ghalat kaam)	Noto‘g‘ri ish
ریپ (rape)	عزت لوٹ لی (izzat loot li)	Nomusni poymol qildi

4. Kasalliklar va nogironlik mavzusidagi evfemizmlar

Bu mavzuga ehtiyotkorlik bilan yondashiladi, inson qadr-qimmatini e’tiborda tutuvchi, yumshoq va hurmatga asoslangan leksikani qo‘llash odat tusiga kirgan:

Tabu so‘z	Evfemistik ifoda	Ma’nosi
اندھا (andha)	روشنی سے محروم (roshni se mehroom)	Yorug‘likdan mahrum, ko‘zi ojiz
بہرا (behra)	قوت سماعت سے محروم (quwat-e-sama’at se mehroom)	Qulog‘i og‘ir
پاگل (pagal)	دماغی مریض (dimaaghi mareez)	Ruhiy xasta

Ushbu maqolada urdu tilidagi matbuot tilida evfemizm va tabu leksikasining qoʻllanishi lingvistik va madaniy nuqtayi nazardan atroflicha tahlil qilindi. Tadqiqot natijalari shuni koʻrsatadiki, evfemizm va tabu soʻzlarining ishlatilishi nafaqat til meʼyorlariga, balki jamiyatning axloqiy, diniy va madaniy qadriyatlariga ham chuqur singib ketgan. Gazetada evfemizmlardan foydalanish salbiy emotsional reaksiya uygʻotmaslik va axborotni madaniy mezonlarga muvofiq tarzda yetkazish kabi bir nechta funksiyalarni bajaradi. Tabu leksikasi va klassifikatsiyasi til va jamiyat oʻrtasidagi murakkab munosabatlarni ochib beradi. Evfemistik ifodalarning haddan tashqari koʻp ishlatilishi baʼzi holatlarda ijtimoiy muammolarning ochiq yoritilishiga toʻsqinlik qilishi mumkinligini inobatga olgan holda, matbuot tilida evfemizm va tabu oʻrtasidagi muvozanatni saqlash muhimdir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Allen K., Burridge K. Forbidden words: Taboo and the Censoring of Language. Cambridge, Cambridge University Press, 2006. - 303 p.
2. Арсентьева Ю.С. Аспекты изучения эвфемизмов в английском и русском языках // Известия РГПУ им. А.И. Герцена, 2011. № 127. 136–142 с.
3. Варенина Л.П. Табуированная лексика в английском и русском языковом сознаниях // Современное педагогическое образование, 2023. №1. 334-337 с.
4. Лингвистический энциклопедический словарь. – М.: Сов. энциклопедия, 1990. – 685 с.
5. Цыдендамбаева О.С. Табу как источник возникновения эвфемии // Вестник ВятГУ, 2010. №2. 33-37 с.
6. Hojiyev A. Tilshunoslik terminlarining izohli lugʻati. - Toshkent: Fan nashriyoti, 1985. - 164 b.

IKKINCHI KENGASH. ADABIYOTSHUNOSLIK VA TARJIMASHUNOSLIK MASALALARI

THE PECULIARITIES AND PRINCIPLES OF THE DETECTIVE GENRE

<https://zenodo.org/records/17732159>

Jalilova Gulchekhra Makhmutdjonovna

PhD researcher, teacher of “Languages-2” Department at Oriental university

Abstract. The detective genre, a cornerstone of modern literature, is characterized by its intricate puzzles, rational investigations, and moral resolutions, yet it defies simple categorization due to its evolution across subgenres. This article examines the key principles—such as the centrality of detection, fair play in clue presentation, and reader participation—and peculiarities, including structural alienation effects, archetypal characters, and ideological underpinnings. Drawing on historical developments from Edgar Allan Poe’s foundational tales to the Golden Age of Agatha Christie, the analysis highlights how these elements sustain the genre’s enduring appeal. Theoretical frameworks like the family resemblance model underscore the genre’s flexibility, while structural features emphasize active reader engagement.

Keywords: detective fiction, whodunit, Golden Age, fair play, rationality, puzzle narrative, crime investigation, historical development, structural peculiarities, narrative principles, scholarly opinions, cultural analysis.

Annotatsiya. Detektiv janri zamonaviy adabiyotning asosiy ustunlaridan biri bo‘lib, murakkab sirlar, ratsional tergovlar va axloqiy yechimlar bilan boshqa janrlardan ajralib turadi, ammo subjanrlar bo‘yicha evolyutsiyasi tufayli oddiy tasnifga bo‘ysunmaydi. Ushbu maqolada detektiv asarlarning asosiy tamoyillari – deteksiyaning markaziy o‘rni, dalillarni adolatli taqdim etilishi va kitobxon ishtiroki – hamda o‘ziga xos xususiyatlari, jumladan, strukturaviy begonalashtirish effektlari, arxetipik personajlar va ideologik asoslar ko‘rib chiqiladi va detektiv asarlarda qo‘llanish holatlarini tahlil qilinadi. Edgar Allan Poning asosiy hikoyalaridan tortib Agata Kristining Oltin Davrigacha bo‘lgan tarixiy rivojlanishlarga asoslanib, tahlil ushbu elementlar janrning doimiy jozibadorligi ta’minlashini ta’kidlaydi.

Kalit so‘zlar: detektiv adabiyoti, Oltin davr, adolatli o‘yin, ratsionallik, sirli hikoya, jinoyatni tergov qilish, tarixiy rivojlanish, struktural xususiyatlar, hikoya tamoyillari, ilmiy fikrlar, madaniy tahlil.

Introduction. Detective fiction, often synonymous with intellectual puzzles and moral ambiguity, has evolved from 19th-century crime chronicles into a multifaceted genre encompassing clue-based mysteries, hardboiled narratives, and metaphysical explorations. Its principles revolve around the systematic unraveling of a crime through reason, while peculiarities lie in its narrative techniques that alienate and immerse readers simultaneously. This article synthesizes scholarly insights to delineate these

aspects, focusing on historical context, core principles, and distinctive structural elements.

Principles of detective stories. Detective fiction operates on a set of principles that ensure narrative coherence and intellectual rigor, often framed through a “family resemblance” model rather than rigid taxonomy, allowing for sub generic variations while maintaining core overlaps. These principles include:

1. **Centrality of Detection and the Rational Detective:** At the genre’s heart is the detective figure—amateur or professional—who employs deductive reasoning to resolve disorder. As Stephen Knight notes, plots describe the effects of detection, prioritizing the power of reason over intuition or coincidence.¹ The central role of detection and the principle of the rational detective is also vividly manifested in Agatha Christie’s “*And Then There Were None*” (1939). In this novel, detective figures including a former judge and a police inspector attempt to solve a chain of mysterious murders through rational reasoning and analysis of evidence, however, the plot demonstrates the limitations of the power of reason, placing logical deduction first in resolving disorder instead of intuition and coincidence.

2. **Fair Play and Clue Presentation:** A hallmark of Golden Age detective fiction, mandates that authors provide readers with all necessary clues to solve the mystery independently, ensuring transparency and intellectual equity. Dorothy L. Sayers, a prominent Golden Age writer and theorist, proclaimed fair play as the most important principle of the modern detective story. In her essays and introductions, such as those in *Great Tales of Detection and Mystery*, Sayers argued that fair play transforms the detective novel into an interactive intellectual game, where the author must *play fair* by presenting clues honestly without deception or withholding vital information.² In John Verdon’s debut novel “*Think of a Number*” (2010) transforming the thriller into an intellectual puzzle where readers have a chance at solving the central mystery alongside protagonist Dave Gurney, a retired NYPD detective. Clues are integrated organically into dialogue, observations, and evidence logs, often reiterated for emphasis without spoon-feeding. Gurney’s methodical *visioning technique*—reconstructing scenes mentally—mirrors reader engagement, encouraging active piecing-together. The novel culminates in a classic denouement-style summation by Gurney, recapping clues in sequence to confirm fairness, evoking Sayers’ ideal of the detective story as an *honest game*. Critics note that while the pace is thriller-fast, success demands alertness, rewarding attentive readers without punishing casual ones.

3. **Containment of Disorder:** Narratives function as empowering fantasies of controlling and containing disorder, using lists and documentation to impose structure on chaos. Theoretical frameworks like Lisa Gitelman’s work on classification highlight how detective stories reflect cultural faith in rationality and archival knowledge.³ Arthur Conan Doyle’s “*A Study in Scarlet*” (1887), the debut of Sherlock Holmes, which uses maps, lists of evidence, and deductive visualization to contain narrative disorder, turning crime into a solvable puzzle. Agatha Christie’s “*Murder on the Orient Express*” (1934), where lists of suspects, alibis, and clues impose order on the apparent

¹ Knight, S. *Crime Fiction, 1800–2000: Detection, Death, Diversity*, Palgrave Macmillan, 2004.

² L. Sayers, *Tales of Detection*, Dorothy J. M. Dent & Sons Ltd., 1936

³ Gitelman, *Toward a Media History of Documents*, Duke University Press, 2014

chaos of a locked-train murder, reflecting cultural faith in archival knowledge and reason to resolve disruption. Richard Austin Freeman's Dr. Thorndyke series "*The Red Thumb Mark*" (1907) employing scientific lists and forensic documentation to fantasize control over environmental variables and human unpredictability.

4. Reader Participation and Puzzle-Solving: Unlike passive genres, detective fiction invites active engagement, turning readers into co-detectives. Julian Symons describes it as exploring the nature of, motives for, and results of, a crime, with clue puzzles enhancing this interactivity.¹ This principle where detective fiction actively engages readers as co-detectives through clues, puzzles, and intellectual challenges—is foundational to the genre but is particularly emphasized and explicitly implemented in several classic works. Ellery Queen's "*The Greek Coffin Mystery*" (1932), which features a dedicated Challenge to the Reader section just before the denouement, stating that all necessary clues have been presented fairly and inviting the reader to pause and solve the case themselves based on the evidence provided. Dennis Wheatley's "*Murder Off Miami*" (1936), a crime dossier novel that presents the story through physical documents, letters, photos, and artifacts originally packaged with the book, requiring readers to sift through and assemble the puzzle like a real investigator. Charles Warren Adams's "*The Notting Hill Mystery*" (1865), an early proto-detective novel structured as a dossier of reports, letters, and diagrams, compelling readers to participate by piecing together conflicting accounts and visual clues to identify the culprit.

Conclusion. The detective genre's principles—rational detection, fair play, and reader agency—provide a scaffold for its peculiarities, from alienating structures to ideologically charged characters. Historically rooted in 19th-century rationalism, it endures through adaptive evolution, as seen in Golden Age puzzles and postmodern deconstructions. Future scholarship might explore digital-age variants, but its core appeal remains the triumph of reason over enigma.

References:

1. Gitelman, *Toward a Media History of Documents*, Duke University Press, 2014.
2. Julian Symons. *Bloody Murder: From the Detective Story to the Crime Novel*, Penguin Books, 1985, p. 16.
3. Knight, S. *Crime Fiction, 1800–2000: Detection, Death, Diversity*. Palgrave Macmillan. 2004.
4. L. Sayers, *Tales of Detection*, Dorothy J. M. Dent & Sons Ltd., 1936.
5. Symons, J. *Bloody Murder: From the Detective Story to the Crime Novel*. 1985.

¹ Julian Symons. *Bloody Murder: From the Detective Story to the Crime Novel*, Penguin Books, 1985, p. 16.

O‘ZBEK VA KOREYS MAQOLLARIDA SABR VA MEHNAT QADRIYATLARINING QIYOSIY TAHLILI

<https://zenodo.org/uploads/17732169>

*Azizabonu Karimjonova Shuhratjon qizi,
Oriental universiteti talabasi*

*Ilmiy rahbar:
Xudayberdiyeva Svetlana Vladimirovna,
Oriental universiteti o‘qituvchisi*

Annotatsiya: Ushbu maqolada koreys va o‘zbek xalqlarining og‘zaki ijodida muhim o‘rin tutadigan sabr va mehnat mavzusiga oid maqollarni birgalikda chuqur tahlil qilamiz. Maqollar – bu har ikki xalqning dunyoqarashi, ma’naviy qadriyatlari hamda ijtimoiy hayot tajribasini aks ettiruvchi bebaho manba sifatida ko‘riladi. Tadqiqot davomida sabr-toqat, mehnatsevarlik, matonat va bardoahlilik tushunchalari o‘zbek va koreys maqollarida qanday talqin etilishi, ularning o‘xshash va farqli jihatlari, tarbiyaviy ahamiyati yoritib beriladi. Ayniqsa, xalq maqollarining yosh avlodni mehnat qilishga, sabrli bo‘lishga, hayotdagi qiyinchiliklarni yengishga undashdagi o‘rni alohida tahlil qilinadi. Shuningdek, maqollarning zamonaviy hayotda qo‘llanishi va ularning qadriyatlarini avloddan-avlodga yetkazishdagi vazifasi ham yoritiladi. Ushbu maqola tilshunoslik, folklorshunoslik va madaniyatshunoslik sohalarida izlanish olib borayotgan tadqiqotchilar uchun muhim nazariy va amaliy ahamiyat kasb etadi.

Kalit so‘zlar: sabr, mehnat, maqol, koreys tili, o‘zbek tili, og‘zaki ijod, tarbiya, qadriyat, qiyosiy tahlil, xalq donishmandligi.

Abstract: This article provides an in-depth analysis of proverbs related to patience and hard work in the oral traditions of both Korean and Uzbek peoples. Proverbs are viewed as a valuable source reflecting the worldview, moral values, and social experiences of nations. The study examines how concepts such as patience, diligence, perseverance and endurance are interpreted in Korean and Uzbek proverbs, highlighting their similarities and differences. Special attention is given to the educational significance of these proverbs, particularly their role in encouraging younger generations to be hard working, patient and resilient in the face of life’s challenges. Furthermore, the article emphasizes the continued relevance of proverbs in modern society and their function in transmitting cultural values across generations. The findings of this research may serve as a useful resource for scholars in linguistics, folklore and cultural studies.

Keywords: patience, hard work, proverb, Korean language, Uzbek language, oral tradition, education, values, comparative analysis, folk wisdom.

“Har bir xalq maqollar orqali sabr, mehnat, halollik kabi qadriyatlarni avloddan-avlodga yetkazadi.” Har bir xalqning og‘zaki ijodi uning tarixiy tajribasi, dunyoqarashi va ma’naviy qadriyatlarini ifodalovchi bebaho meros hisoblanadi. Xususan, maqollar xalq donishmandligining eng torqin namoyonidir. Ular asrlar davomida jamiyat hayotini, ijtimoiy munosabatlarni, insoniy fazilatlarni va turmush tarzini ifodalab kelmoqda. Koreys va o‘zbek xalqlarining maqollari mazmun jihatidan boy bo‘lib, ularning ko‘plab o‘xshashliklari va ayrim farqli jihatdari mavjud. Ayniqsa, sabr va mehnat mavzusidagi maqollar ikki xalqning qadimdan shakllangan hayotiy tajribasini, qadriyatlarini va turmush falsafasini yaqqol ifodalaydi. Maqol – xalq og‘zaki ijodining eng qadimiy va boy janrlaridan biridir. ¹ U qisqa, lo‘nda, obrazli shaklda xalqning hayotiy tajribasi, donoligi va qadriyatlarini ifodalaydi. Maqollar ko‘pincha ikki qismdan iborat bo‘lib, o‘zaro qarama-qarshi fikr yoki xukosa orqali ma’no beradi. Ular tarbiya, maslahat, nasihat, taqqoslash maqsadida ishlatiladi. Maqollarning xususiyatlari: Qisqaligi – kam so‘z bilan katta ma’no beriladi. Umumiyliigi – shaxsga emas, balki butun hayotiy holatlarga tegishli bo‘ladi. Tarbiya vazifasi – yosh avlodni sabr, mehnat, halollikka o‘rgatadi. Maqollarning hayotimizda ahamiyati katta. Til boyligini oshiradi. Milliy madaniyat va mentalitetni aks ettiradi. Tarbiyaviy kuchga ega – ota- onalar, ustozlar nasihat sifatida qo‘llaydi. Nutq bezagi – yozuvchi, shoir va notiqlar fikrni kuchaytirishda ishlatadi. Koreys xalq maqollari – og‘zaki ijodining qadimiy janri bo‘lib, ular jamiyatning turmush tarzi, qadriyatlari va mentalitetni ifodalaydi. Koreys tilida maqol “속담” (sokdam) deb ataladi². U ma’lum vaziyatlarda, to‘g‘ri joyda ishlatilganda ta’sirli bo‘ladi. Kundalik hayotda suhbat paytida maslahat yoki ogohlantirish uchun ishlatiladi. Ota-ona va kattalar nasihatida – yoshlarga odob, sabr va mehnat haqida saboq berishda ishlatiladi. Adabiy va she’riy bezak sifatida - she’riyat, hikoya, darslik va maqolalarda fikrni kuchaytirish uchun ishlatiladi. Qiyos va taqqoslashda – ikki vaziyatni solishtirish, xulosa chiqarishda ham ishlatiladi. Rasmiy va norasmiy nutqda – rasmiy nutqda odatda ma’ruzalar, ilmiy maqolalarda xalq donoligini asos sifatida ishlatiladi. Norasmiy nutqda esa hazil, maslahat yoki nasihat sifatida qo‘llaniladi³.

Maqollar, avvalo, tarbiyaviy ahamiyatga ega bo‘lib, insonlarni sabr, mehnatsevarlik, halollik, odoblilik va hayotiy donolikka chorlaydi. Shu bilan birga, ular nutqiy-estetik vazifani ham bajaradi, ya’ni suhbat yoki matnni mazmunan boyitib, ta’sirchanligini kuchaytiradi. Lingvistik jihatdan maqollar qisqa, lo‘nda bo‘lib, ko‘pincha qofiya, parallelizm va obrazli ifodalardan foydalaniladi. Masalan, o‘zbek xalq maqollarida dehqonchilik, mehnat, oilaviy hayot va ijtimoiy munosabatlar ko‘proq aks etsa, koreys maqollarida tabiat manzaralari, hayvonot olami va jamiyatdagi odob-axloq qoidalari keng o‘rin egallaydi.

O‘zbek va koreys maqollarining bir nechtasini birgalikda qiyosiy tahlil qilamiz:

¹ ICH of Uzbekistan. Proverbs and Sayings. (n.d.) 01.04

² Wikipedia. Korean Proverbs (속담) . (2023). 203-209 page.

³ Rank, J. (2003). Native Proverbs as Condensed Culture and Keys to Mentality. Global Business Languages, Vol. 6, Article 12. Purdue University.

I. “고생 끝에 낙이 온다”.¹ O‘zbek tilida esa “Mehnatning - tagi rohat” maqoliga to‘g‘ri keladi. Lug‘aviy ma‘nosi: 고생 – mashaqqat, qiyinchilik, 끝에 – oxirida, 낙 – huzur, rohat, mehnat – qiyinchilik, kuch sarflash, tagi – natijasi, oxiri, rohat – tinchlik, huzur. Ma‘no va g‘oya jihatdan o‘xshashliklar: 1) Ikkala maqolda ham hayotdagi mashaqqatli mehnat yoki qiyinchiliklardan keyin albatta yaxshi natija bo‘lishi ta’kidlangan. 2) Har ikkisi ham odamni sabrli va bardoshli bo‘lishga undaydi. 3) O‘zbek va koreys madaniyatida ham “qiyinchilik – sinov, sabr esa baxtga eltuvchi yo‘l” degan qarash mavjud. Koreyscha maqolada asosan “qiyinchilikning tugashi” ta’kidlanadi. Ya’ni azoblar tugashi bilan rohat o‘zi keladi. O‘zbekcha maqol esa “mehnat qilish zarurligini” ochiq ko‘rsatadi. Ya’ni, mehnat qilgan odam albatta rohat topadi.

II. “티끌 모아 태산”.² O‘zbek tilida esa “Toma toma ko‘l bo‘lur” maqoliga to‘g‘ri keladi. Lug‘aviy ma‘nosi: 트끌 – chang, juda kichik narsalar, 모아 – yig‘sang, 태산 – katta tog‘ (Xitoydagi mashhur Taesan tog‘i), toma – suv tomchisi, ko‘l – katta suv havza.

Ma‘no va g‘oya jihatdan o‘xshashliklar: 1) Ikkala maqolda ham, kichik narsalar yig‘ilib, katta natija beradi degan hayotiy haqiqat ifodalangan. 2) Har ikkisi ham insonni tejamkorlikka, sabr va izchillikka undaydi. 3) Koreya va o‘zbek madaniyatida ham “kichik qadamlar katta muvaffaqiyatga eltadi” degan tushuncha muhim o‘rin tutadi. Koreyscha maqolda asosiy obraz chang va tog‘. Bu tasvir orqali “juda arziyas narsalarning yig‘ilishi ham katta natijaga olib keladi” degan ma‘no ta’kidlanadi. O‘zbekcha maqolda esa, tomchi va ko‘l obraziga asoslangan. Suv o‘zbek xalq hayotida dehqonchilik, sug‘orish, hosil kabi juda muhim bo‘lgan uchun u orqali, “doimiy sabr” g‘oyasi ifodalanadi.

III. “콩 심은 데 콩 나도 팥 심은 데 팥 난다”. O‘zbek tilida esa “Nima eksang, shuni o‘rasan” maqoliga to‘g‘ri keladi. Lug‘aviy ma‘nosi: 콩 – loviya, 심 – eksang, 팔 – noxat, 나다 – chiqadi, o‘rmoq – hosilni yig‘ib olmoq. Ma‘no va g‘oya jihatdan o‘xshashliklar: 1) Ikkala maqolda ham, har bir inson qilgan ishi, qilgan amali yoki tanlovining natijasini ko‘radi. 2) Yaxshi ish qilsa - yaxshi natija, yomon ish qilsa – yomon natija bo‘ladi. Bu maqolda sabab – natija bog‘liqligi va adolatli hayot qonuni ifodalanadi. 3) Koreyscha maqolda asosiy obraz loviya va noxat. Bu orqali “inson nima qilsang natijasi ham shuning mevasi bo‘ladi” degan ma‘no ta’kidlanadi. O‘zbekcha maqolda esa, “kelajaging hozirgi ishlaringga bog‘liq” degan ma‘nolarda qo‘llaniladi.

IV. “구슬이 서 말이라도 꿰어야 보배다”.³ O‘zbek tilida esa, “Mehnat qilmasang, natijasi bo‘lmaydi” maqoliga to‘g‘ri keladi. Lug‘aviy ma‘nosi: 구슬 – marvarid, 서 말이 – juda ko‘p, 꿰 - ipga tizmoq, 보배 - xazina. Ma‘no va g‘oya jihatdan o‘xshashliklar: 1) Ikkala maqolda ham, mehnatning ahamiyatini ta’kidlaydi.

¹ Gogohanguk. Korean Proverbs (속담). (2021). Gene Aw

² 한국어 속담 한자성어 (2015) 17 bet 011

³ 한국어 속담 한자성어 (2015) 74 bet 094

2) Insonsa bilim va qobiliyat bo'lsa ham, uni mehnat orqali amalda qo'llamasa, undan foyda yo'q. 3) Koreyscha maqolda asosiy obraz marvarid. Ya'ni "marvarid ko'p bo'lsa ham, uni ipga tizsangina xazina bo'ladi". O'zbekcha maqolda esa, "mehnatsiz hech qanday yutuq bo'lmasligini" ta'kidlaydi.

V. "전 리 길도 한 걸음부터". O'zbek tilida esa, "Katta ishlar kichik qadamlardan boshlanadi" maqoliga to'g'ri keladi. Lug'aviy ma'nosi: 전 – ming, 길 – yo'l, 한 – bir, 걸음부터 – qadamdan. Ma'no va g'oya jihatdan o'xshashliklar: 1) Ikkala maqol ham, boshlash muhim ekanligini anglatadi. 2) Har ikkisi ham maqsad sari sabr bilan davom etish kerakligi ilgari surilgan. 3) Koreyscha maqolda "ming chaqirim yo'l bosish uchun ham bir qadamni tashlash kerak" deb ta'kidlanadi. O'zbekcha maqolda esa, "katta ishlar ham kichik ishlardan boshlanadi" deb ta'kidlaydi.

VI. "참으면 복이 온다"¹. O'zbek tilida esa, "Sabrning tagi sariq oltin" maqoliga to'g'ri keladi. Lug'aviy ma'nosi: 참 – sabr, 복 – baxt, 오다 – kelmoq, tagi – oxiri. Ma'no va g'oya jihatdan o'xshashliklar: 1) Ikkala maqol ham, sabrning natijasi yaxshi bo'lishini ta'kidlaydi. 2) Har ikkisi ham sabrning natijasini xudiki oltinga qiyoslashgan. 3) Koreyscha maqolda, "sabrning oxirida baxt keladi" deb aytiladi. O'zbekcha maqolda esa "sabrning oxirini oltindek qadrlanadigan natija beradi" deb ta'kidlanadi.

VII. "돌다리도 두들겨 보고 건너다"². O'zbek tilida esa, "Shoshgan qochadi, sabr qilgan yetadi" maqoliga to'g'ri keladi. Lug'aviy ma'nosi: 돌 – tosh, 다리 – ko'priq, 두들겨 – taqillatib ko'r, 건너다 – kesib o'tmoq. Ma'no va g'oya jihatdan o'xshashliklar: 1) Ikkala maqolda ham, shoshqaloqlikning yomon oqibatini ko'rsatadi. 2) Har ikkisida ham "ishni shoshmasdan qilish kerakligini, sabr va ehtiyotkorlik bilan ham yaxshi sifatga ham yaxshi natijaga erishiladi" degan ma'no ilgari surilgan. Ya'ni har ishni sinab, o'ylab korib bajarsang, manzilingga yetib olasan.

VIII "세 번 꺾어야 대나무다"³. O'zbek tilida esa, "Sinovlardan o'tgan odamgina pishadi" maqoliga to'g'ri keladi. Lug'aviy ma'nosi: 세 – 3, 번 – marta, 꺾다 – bukmoq, 대나무 – bambuk, pishmoq – chidamli. Ma'no va g'oya jihatdan o'xshashliklar: 1) Ikkala maqolda ham, sinov va qiyinchilikning ahamiyatini ko'rsatgan. 2) Har ikkisida ham sinovlarsiz mustahkam yoki yetuk bo'la olmasligi haqida aytilgan. Ya'ni "insonni kamolotga olib boradigan narsa – sinov va sabr bilan yengib o'tilgan qiyinchiliklar" deb ta'kidlanadi.

XULOSA. "고생 끝에 낙이 온다" – ko'proq sabrga urg'u beradi. "Mehnatning tagi rohat – ko'proq mehnat va harakatga urg'u beradi. Ammo ikkisi ham bir ma'noda: "Qiyinchilikdan kwyin rohat, mehnatdan keyin baxt bo'ladi" degan hayotiy hikmatni ifodalaydi.

¹한국어 속담 한자성어 (2015) 17 bet 011

²한국어 속담 한자성어 (2015) 18 bet 014

³한국어 속담 한자성어 (2015) 33 bet 035

“티끌 모아 태산” - İkkala maqol ham.bir xil g‘oyani ifodalaydi: “Kichik narsalarni e’tiborsiz qoldirma, ularni to‘plasang, katta natija bo‘ladi. Farqi shundaki, koreyscha ibira tog‘ va chang obraziga, o‘zbekcha ibora esa suv va tomchi obraziga asoslanadi.

“콩 심은 데 콩 나고 팥 심은 데 팥 난다”- maqoli bizga shuni eslatadiki, hayotga qanday ish qilsak, qanday niyat va mehnat qilsak, natijasi ham shunga yarasha bo‘ladi. Yaxshi niyat, halol mehnat va yaxshi xulq – yaxshi natija va baraka keltiradi. Ya’ni “mehnat qilgan inson o‘z hosilini ko‘radi, niyat qilgan narsasiga yetadi” degan hayotiy haqiqatni xulosa qilsak bo‘ladi.

“구슬이 서 말이라도 꿰어야 보배다” – bu maqolda shunday hayotiy haqiqat bor: odamda bilim qobiliyat yoki imkoniyatlar ko‘p bo‘lsa ham, agar ular mehnat va amaliyot bilan birlashtirilmasa, foyda bermaydi. Ya’ni mehnat qilmasang, natijasi bo‘lmaydi.

“전 리 길도 한 걸음부터” – bu maqolda shunday hayotiy haqiqat bor: “ har qanday yutuqning kaliti – kichik qadamlardan boshlanadi” deb ta’kidlaydi. “참으면 복이 온다” – bu maqolda shunday hayotiy haqiqat bor: “sabr qilgan odam oxirida yaxshi natijaga erishadi, baxt va omadga muyassar bo‘ladi” degan. Ya’ni sabrning natijasi albatta omadli tugaydi.

“돌다리도 두들겨 보고 건넌다” – bu maqolda shunday hayotiy haqiqat bor: har qanday ishni shoshmasdan, tekshirib, ehtiyotkorlik bilan qilish kerak. Hatto mustahkam ko‘rinadigan narsa ham, sinab ko‘rilmasa, xato bo‘lishi mumkin. “세 번 꺾어야 대나무다” – bu maqolda shunday hayotiy haqiqat bor: inson hayotda ko‘plab qiyinchilik va sinovlardan o‘tishi kerak. Faqat sinovlardan o‘tgan insongina chinakam kuchli va pishiq bo‘ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Kim, Seon Jeong; Kim, Sung-soo; Lee, So-hyeon; Jung, Jae-young. *Living Korean Language with Proverbs*. Language Plus.
2. Kim, Yong-chol (compiler). *Proverbs, East and West: An Anthology of Chinese, Korean, and Japanese Sayings with Western Equivalents*. Hollym, 1998.
3. Seon Jeong Kim. *Living Korean Language with Chinese Proverbs*. Language Plus.
4. Min Jin-young, Park So-young, Lee Jee-yoon. *1000 Key Korean Idioms and Proverbs*. 다락원 Darakwon, 2022.
5. Jeyseon Lee; Youseon Lee. *Essential Korean Proverbs: 200 Proverbs to Upgrade Your Korean (속담을 알면 한국어가 쉬워진다)*. Kong & Park, 2021.
6. Won Eun Young; Lee Kyung-a. *Learn Korean thru Idioms and Proverbs*. CHAM Korean.
7. 한국어 속담 한자성어.2015.

INGLIZ VA O‘ZBEK TILLARIDA VAQT KATEGORIYASINING IZOMORFIK VA ALLOMORFIK IFODASI

<https://zenodo.org/records/17732176>

Qudratova Muxlisa,
Oriental universiteti o‘qituvchi

Annotatsiya: Ushbu maqolada ingliz va o‘zbek tillarida vaqt kategoriyasining struktur jihatlarini yoritilib, I.G.Koshevaya, M.V.Muryanov, Ye.S.Yakovleva, N.A.Potaenko kabi tilshunos olimlarning tadqiqot ishlarida vaqt ma’noli so‘zlarning qanday tavsiflanganligi aniqlanib, ta’riflari kuzatildi va temporal leksikani izohlash yo‘llari ko‘rsatishga harakat qilindi. Tilshunoslikda vaqt semantikasi uning ontologiyasi (in’ikos etishi), sistema, maydon, sathlararo ifoda, matn tuzilishidagi o‘rni, ichki ma’noviy munosabatlari nuqtayi nazarlardan tadqiq etilmoqda. Hozirgi davrda o‘zbek tilshunosligi ham ushbu yo‘nalishlarga jiddiy e’tibor bermoqda. Vaqt semantikasining leksik sistemada tutgan o‘rnini aniqlash va uning semik strukturalari, leksik-semantik guruhlar hamda matn shakllantirish imkoniyatlari tadqiq etildi.

Kalit so‘zlar: vaqt, kategoriya, izomorfik, allomorfik, ontologiya, konsepsiya, psixologik, ijtimoiy tarixiy.

Abstract. This article is about the structural aspects of the time category in English and Uzbek, and in the research works of linguists such as I.G. Koshevaya, M.V. Muryanov, E.S. Yakovleva, N.A. Potaenko, it was determined how words with a temporal meaning were described, their definitions were observed, and an attempt was made to show ways of interpreting temporal lexicon. In linguistics, time semantics is studied from the points of view of its ontology (perception), system, field, interlevel expression, place in the text structure, and internal semantic relations. Currently, Uzbek linguistics is also paying serious attention to these areas. The place of time semantics in the lexical system and its semiotic structures, lexical-semantic groups, and text formation possibilities were investigated.

Keywords: time, category, isomorphic, allomorphic, ontology, concept, psychological, sociohistorical.

Ingliz va o‘zbek tillarida “vaqt” kategoriyasining izomorfik va allomorfik jihatlarini o‘rganishdan oldin, izomorfizm va allomorfizm atamalariga izoh berib o‘tsak. Dastlabki ma’lumotlarga qaraganda, izomorfizm konsepsiyasi tabiiy fanlar tizimida paydo bo‘lgan va qo‘llanilgan. Keyinchalik bu tushuncha fanning boshqa sohalari, xususan falsafa, so‘ngra tilshunoslikda ham ishlatila boshlagan. Lingvistik atamalar lug‘atida bu atamaga quyidagicha ta’rif beriladi: “Izomorfizm bu – bir xil obyektli tuzilmalar orasidagi munosabat. Agar bir tuzilmaning har bir elementi ikkinchi tuzilmaning faqatgina bitta elementiga to‘g‘ri kelsa, bunday ikki tuzilma izomorf deyiladi.[1] Tilshunoslik sohasiga birinchi marta izomorfizm tushunchasini XX asrning o‘rtalarida polyak tilshunosi Yerzi Kurilovich olib kirgan. Kurilovich o‘zining 1949-yilda chop etilgan “Izomorfizm haqida tasavvur” nomli maqolasida

tilshunoslikda izomorfizm qanday hodisa ekanligi va uning xususiyatlari haqida soʻz yuritadi.[2]

Izomorfizm konsepsiyasi ustida Kurilovichdan boshqa olimlar ham oʻz tadqiqot ishlarini olib boradilar. Ulardan biri E.A. Makayev izomorfizmni turli darajadagi til birliklari tuzilishining bir xilligi deb taʼriflaydi, bu esa turli darajadagi til birliklari oʻrtasidagi munosabatlarning bir xilligini keltirib chiqaradi yoki olib kelishi mumkin.

Izomorflar morfologik shakllar boʻlib, ular turli kontekstlarda bir xil grammatik yoki semantik vazifani izchillik bilan ifodalaydi. Ushbu bob izomorflarni vaqt toifasi kontekstida koʻrib chiqadi, tillar vaqtinchalik munosabatlarni ifodalash uchun izchil morfologik shakllardan qanday foydalanishini tahlil qiladi. Feʼl morfologiyasidagi izomorflarni, zamon belgilarini va aspektual farqlarni koʻrsatish uchun misollar keltirilgan.

Odatda izomorflar strukturaviy va vazifaviy turlarga ajratiladi. Koʻrinib turibdiki, izomorfizm tushunchasi asosan tenglik munosabatiga asoslangan boʻlib, tuzilmalar bir-biriga qiyoslab tadqiq etiladi. Izomorfizm atamasi lotin tilidan olingan boʻlib, “izo” – oʻxshash, “morfo” – shakl degan maʼnolarni anglatadi. Allomorfizm tushunchasi haqida soʻz yuritadigan boʻlsak, bu tushuncha izomorfizmga zid boʻlgan tushuncha boʻlib, til boʻlimlaridagi farqlarni koʻrsatadi.[3] Xulosa qilib aytganda, izomorfizm va allomorfizm tushunchalari tilshunoslikdagi muhim konsepsiyalardan boʻlib, ular ikki til boʻlimlardagi oʻxshashlik yoki farqlarni tushuntirishda katta oʻrin tutadi. Hozirgi kungacha bu sohada kam tadqiqot ishlari olib borilgan boʻlib, ularni yanada chuqurroq va tillararo qiyosiy tadqiq qilib oʻrganish hozirgi zamoniy lingvistikaning muhim talablaridan biridir. Turli tizimli tillarda “vaqt” konseptini ifodalovchi verbal va noverbal vositalar koʻplab izomorfik va allomorfik belgilarga ega boʻlib, barchasiga tarjimada muhim ahamiyat qaratish lozim.

“Vaqt munosabatlari” semantik maydonida ifodalanadigan birikmalarning konnotativ tarkibi mohiyati mazkur konseptning umumiy va oʻziga xos tavsifini aniqlashga qaratiladi va bu konsept har bir tildagi soʻzlar, soʻz birikmalari, frazeologik birikmalar maqol va aforizmlarda namoyon boʻladi va ular “vaqt” freym modeli ichida koʻriladi. Muayyan til oilasiga tegishli boʻlgan va boʻlmagan tillar sistemasidagi turli til yaruslarini chogʻishtirib tadqiq qilish keyingi yuz yillikda keng tus olganligining boisi ham shundadir. Umuman, tuzilishi jihatdan qardosh boʻlgan va boʻlmagan tillarni qiyosiy tipologik tadqiq qilish ham nazariy, ham amaliy nuqtayi nazardan ahamiyatli hisoblanadi. Zero, bunday tadqiqotlar til taraqqiyotining umumiy va oʻziga xos anʼanalarini aniqlash imkonini beradi. Qiyosiy tipologiya bir tilda maʼlum grammatik shakllar orqali ifodalangan maʼno ikkinchi bir tilda qanday vositalar asosida ifodalanishi, ushbu chogʻishtirilayotgan tillardagi til birikmalarining maʼno koʻlami jihatdan mos kelishi kelmasligini aniqlash uchun ham yordam beradi. Albatta, qiyosiy tekshirishda qiyos uchun asos qilib olingan material ham ahamiyatlidir.

“Vaqt” konsepti “tillarda mujassamlashgan madaniy konseptlar” orasida yorqin ifodaga ega ekanligi bilan ajralib turadi.[4] Chunki har bir etnosning, madaniyatning vaqt birliklarini ifodalovchi koʻplab til birliklari va frazeologik birikmalari mavjud. Shuningdek, vaqtni ifodalovchi til birliklarining u tildan bu tilga oʻzlashishi, baʼzi birliklarning universal atamaga aylanganligini kuzatish mumkin. Xususan, yigirma toʻrt soat vaqtni ifodalaydigan “sutka” soʻzi oʻzbek tiliga rus tilidan oʻzlashgan.

Mazkur tushunchani ifodalaydigan sof o'zbekcha atama uchramaydi. Xuddi shu tushunchani beradigan atama ingliz tilida ham mavjud emasligi aniqlandi. Mazkur tushuncha ingliz tilida "twenty-four hours", "over the entire circadian period", "day and night" kabi birikmalarda ifodalanadi.

Vaqt to'g'risidagi zamonaviy tushunchalar turli-tumandir. Bunga temporal konseptlarning turli tartibdagi tasniflari asos bo'ladi. Jumladan, harakat shakllarining mosligiga qarab vaqt fizik, geologik, mexanik, astronomik, biologik, ijtimoiy tarixiy, psixologik turlarda o'z ifodasini topadi. Shuningdek, vaqt obyektiv (fizik) va subyektiv (psixologik) turlarga ajratiladi.[5] M.G. Lebedko temporal konseptlarni mazmun mohiyati va lingvomadaniy xususiyatlariga asoslangan holda quyidagicha tasniflaydi: vaqtning parametrik konseptlari (*kun, tun, lahza* va *hokazo*); insonning yoshi bilan bog'liq konseptlar (*chaqaloqlik davri, bolalik davri, o'spirinlik davri* va *hokazolar*); monetar konsept (*vaqt pul demakdir*); etik normalar bilan bog'liq konseptlar (*семепо одного не ждуют, летний день бог кормит*); aksiologik konseptlar (*bekorchilik bilan shug'ullanmoq*); faoliyat bilan bog'liq konseptlar; makon va zamon konseptlari.[6] Til o'zlashtirish jarayonida predmet va hodisalarni nafaqat bevosita idrok etish mumkin, balki ularni tushunchalar, turli munosabatlar tizimiga kiritish imkoniyati ham tug'iladi. Bu esa o'z navbatida, ular (predmet-hodisalar) haqidagi bilim miqyosini kengaytiradi.[7] Ushbu muallif e'tiroficha, bilimning sarchashmasi doimo harakatdir, yangidan yangi obyektlarni idrok etishga yo'naltirilayotgan bilish harakati amaliy konsept shakllanishiga turtki bo'ladi. O'zbek tilidagi uzoq so'zi makon belgisi bo'libgina qolmasdan temporal xususiyat ham kasb etadi. Mazkur birlikning temporal xususiyatiga e'tibor qaratamiz: o'zbek tili izohli lug'atida – vaqtning davomli, katta, ko'p ma'nosi va uzoq tikilmoq, uzoq suhbatlashmoq kabi ma'nolari keltiriladi. Temporal tushunchalar orasida durativlik kengroq semantikaga ega. Durativlikda vaqt oralig'i qisqa, uzun, davriy kabi ko'rinishlarda ifodalanishi mumkin. Shuning uchun ham, durativlik vaqt o'lchami tushunchasi bilan tenglashtirib bo'lmaydi. Vaqtning nutq vaziyati bilan aloqadorligi temporallikka oid masalalarni hal etishda muhim ahamiyat kasb etadi. Michel van Lambalgen va Fritz Xamm mazkur hodisani farqlashga nisbatan fizik va biologik vaqt (*physical time, biological time*) tushunchalaridan foydalanadi[8].

Vaqtning konseptuallashuvi ingliz madaniyatida eksperimental hodisa sifatida qaraladi. Bu jarayon olamdagi obyektlar harakatining kechimiga bog'liq tarzda o'rganiladi. O'zbek lingvomadaniyatida vaqtning lisoniy konseptuallashuvi tabiat hodisalari va diniy qarashlar ta'sirida shakllangan degan farazni ilgari surish mumkin. Bunga quyidagi misollar isbot bo'lishi mumkin: qish chillasi, saraton pallasi, ramozon oyi, ayoz majuz olti kun qahri kelsa, qattiq kun (fevral oyining oxiri, mart oyining boshi). Vaqt tushunchasining tillarda farqlanishi bevosita g'arb va sharq xalqlarining tabiat hodisalarini tadqiq etish natijasida ushbu xalqlar ongida shakllangan hodisadir. Shuningdek, genetik jihatdan aloqador bo'lmagan ingliz va o'zbek tillarida vaqt tushunchasining etnolingvistik xususiyatlari va ularning frazeologiya, etnosemantika, kognitiv metaforalarda ifodalanish jihatlarini aniqlash ham muhimdir. Misol uchun inglizlarda "vaqt" tushunchasi "pul" (money) domenida o'z ifodasini topadi. Ularning tushunchasida vaqtni bekor ketkazish "pulni behuda sarflash" bilan teng va aksincha, vaqtdan unumli foydalanish "pulni tejash" tushunchasi bilan bog'liq. Xulosa qilib

aytganda, vaqtni ifodalovchi vositalar rang-barang bo'lib, ular turli sathlarga mansubdir. Bular fe'ning zamon shakllari, vaqt ma'noli leksemalar, bog'lovchilar, mayl shakllari, modal so'zlar, modal fe'llar, sintaktik konstruksiyalar, intonatsiya kabilardan iborat. Turli sathlarning birliklari vaqtni turlicha ifodalash imkoniyatlariga ega. Masalan, leksik birliklar vaqtni grammatik birliklarga qaraganda bevosita va aniqroq ifodalaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Abduazizov A. A. Tilshunoslik nazariyasiga kirish. – T.: Sharq, 2010
2. Курилович Е. Понятие изоморфизма / Е.Курилович// Очерки по лингвистике: сб.ст. – М., 1962. – С. 21-36.
3. Irisqulov M. T. Tilshunoslikka kirish. Darslik – T.: Yoshlar matbuoti, 2005.
4. Lebedko M.G. Vaqt madaniyatning kognitiv dominanti sifatida. Amerika va Rossiya vaqtinchalik kontseptsiya sohalarini taqqoslash / - Vladivostok: Dalnevost nashriyoti. 2012. - 240 b.
5. Gak V.G. Tilshunoslik haqida // Chet el tilshunosligida yangilik. Nashr. 25: Qarama qarshi tilshunoslik. M., 2019. B.5–17.
6. Lebedko M.G. Vaqt madaniyatning kognitiv dominanti sifatida. Amerika va Rossiya vaqtinchalik kontseptsiya sohalarini taqqoslash / – Vladivostok: Dalnevost nashriyoti. 2012. – 240 b.
7. Mo'minov S. O'zbek muloqot xulqining ijtimoiy-lisoniy xususiyatlari. Filol. dok. diss. T. 2010.
8. Maslova V.A. Lingvokulturologiya / V.A. Maslova: Talabalar uchun darslik. Yuqoriroq darslik – M.: “Akademiya” nashriyot markazi, 2011. – 208 b.

BADIIY ASAR POETIKASIDA OBRAZ TUSHUNCHASI EVOLYUTSIYASI VA NAZARIY ASOSLARI

<https://zenodo.org/records/17732185>

*Suyunova Maftuna Do'sqobil qizi,
Oriental universiteti katta o'qituvchisi*

Annotatsiya. Ushbu maqolada badiiy asar poetikasida obraz tushunchasining tarixiy-evolyutsion rivoji va nazariy asoslari tahlil qilinadi. Aristotelning “mimesis” konsepsiyasidan boshlab, Gegelning g’oya va shakl uyg’unligi haqidagi estetik qarashlari, Belinskiyning obrazni “jonli ifoda” sifatida talqin qilishi, XX asr strukturalizm va semiotika oqimlari (Sossyur, Bart, Lotman) hamda poststrukturalizm (Derrida) yondashuvlari qiyosiy o’rganiladi. Obrazning falsafiy, estetik, semiotik va diskursiv talqinlari orqali uning san’atdagi markaziy kategoriyalardan biri sifatidagi ahamiyati ochib beriladi. Maqola badiiy obrazni faqat voqelikni aks ettiruvchi nusxa emas, balki ma’no yaratuvchi, madaniyat xotirasini saqlovchi va o’quvchi bilan muloqotda shakllanadigan dinamik konstruktsiya sifatida ko’rsatadi.

Kalit so‘zlar: Badiiy obraz, poetika, mimesis, estetika, semiotika, strukturalizm, intertekstualizm, poststrukturalizm, madaniy kod, dekonstruktsiya.

Abstract. This article examines the historical-evolutionary development and theoretical foundations of the concept of the artistic image in poetics. Beginning with Aristotle’s concept of mimesis, it considers Hegel’s views on the unity of idea and form, Belinsky’s interpretation of the image as a “living expression,” and proceeds to the 20th-century currents of structuralism and semiotics (Saussure, Barthes, Lotman) as well as poststructuralist approaches (Derrida). The philosophical, aesthetic, semiotic, and discursive interpretations of the image are analyzed to highlight its central role as one of the key categories in art. The article argues that the artistic image is not merely a reflection of reality but rather a meaning-generating construction that preserves cultural memory and dynamically takes shape in the interaction between text and reader.

Keywords: Artistic image, poetics, mimesis, aesthetics, semiotics, structuralism, intertextuality, poststructuralism, cultural code, deconstruction.

Kirish. Adabiyotshunoslikda **obraz** tushunchasi asosiy ilmiy kategoriyalardan biri hisoblanadi. Badiiy adabiyotning mohiyati va badiiy asarning estetik qimmatini aniqlashda obraz nima ekanini tushunish juda muhim. Obraz badiiy ijodning asosiy tarkibiy qismi, mavjudlikning subyektiv idrok etilishi va uning badiiy ifodasidir. Obraz badiiy asarda muallifning hayot hodisalari, shaxslar, voqealar va g’oyalarni **san’at qonuniyatlari asosida qayta ishlab, badiiy shaklda ifoda etishida namoyon bo’ladi**. Obraz reallikning oddiy nusxasi emas, balki yozuvchining estetik tanlovi, ideallari va dunyoqarashi orqali shakllangan **badiiy umumlashma**dir.

Obraz tushunchasining ildizlari qadim davrlarga borib taqaladi. Yunon faylasufi Aristotelning “Poetika” asari badiiy obrazning falsafiy va estetik mohiyatini

tushuntirgan ilk manbalardan biri hisoblanadi. Aristotel bu asarida obrazni nafaqat san'atning asosiy elementi, balki inson tajribasini tushunish va tizimlashtirishning muhim vositasi sifatida ko'rib chiqadi va badiiy obrazni "mimesis" – tabiat va hayotning taqlidi, lekin uning ideal mohiyatini ochib beradigan taqlid sifatida tushuntiradi¹. **Aristotel obrazni** narsaning ajralmas qismi sifatida ko'rgan. "Adabiyotda xarakter darajasiga ko'tarila oladigan yagona obraz bu inson obrazi sanaladi. Hamma obrazlar ham xarakter bo'la olmaydi. Xarakter asosan o'zida to'rt maqsadni ifodalaydi: qahramonning oliyjanob bo'lishi, xarakterning mardonavorligi (asosan erkaklarga xos), xarakterning ishonchli ya'ni hayotiy bo'lishi va ularning izchilligi"². Aynan obraz narsa nima ekanligini belgilaydi va uning mukammalligini ta'minlaydi; u shunchaki voqelikning oddiy aks etishi emas. Aristotel ta'limotiga ko'ra, "Voqelik badiiy obraning asosi, ya'ni ilk obrazidir. Badiiy asar esa, u yoki bu obrazni jo'ngina, to'ppa-to'g'ri aks ettirishni maqsad qilib qo'ymaydi. Badiiy asar bizni hamisha badiiy obrazni uning asosi bilan taqqoslashga majbur etishi kerak"³. Demak, badiiy obraz real dunyoning oddiy nusxasi emas, balki uning mohiyatini ifodalovchi ideal shaklidir. Aristotelning obraz haqidagi qarashlari keyingi davrlarning adabiy-estetik tafakkuriga chuqur ta'sir ko'rsatdi va hozirgi kunda ham o'zining dolzarbligini yo'qotgani yo'q.

G'arbiy Yevropa estetik tafakkurida obraz haqidagi qarashlarning rivojlanishiga G.V.F. Hegelning "Estetika" asari hal qiluvchi ahamiyat kasb etdi. Hegel uchun badiiy obraz – bu ideya bilan uning material ko'rinishi o'rtasidagi to'liq moslik, g'oyaning o'zini moddiy shaklda ifodalashi edi⁴. Hegel obrazni shunchaki ko'rinish yoki nusxa sifatida emas, balki **mazmun (g'oya) va shaklning birligi** sifatida talqin qiladi. Uningcha, san'atdagi go'zallik — bu g'oyaning badiiy obraz orqali mukammal ifodalanishi"⁵dir. Hegelning obraz haqidagi estetik qarashlari Yevropa va jahon adabiyoti nazariy qarashlari rivojiga salmoqli ulush qo'shdi. Rus adabiyotshunosligida V.G.Belinskiy obrazning falsafiy-estetik mohiyatini chuqur o'rgandi. U obrazni "mavhum fikrning jonli va to'la ifodasi" deb ta'riflab, uning konkretlik va tipiklik xususiyatlarini alohida ta'kidladi. Belinskiy yozgan edi: She'riyat, yoki badiiy adabiyot, ilmiy va mantiqiy emas, balki obrazli fikrlashdir... Rassom obrazlar orqali fikrlaydi; u haqiqatni mavhumlik sifatida emas, balki jonli individual holatlarning jonli sintezi sifatida ko'radi va ko'rsatadi⁶". V.Belinskiy adabiyotning ilmdan farqini to'g'ri ta'kidladi. Ilm aniq tushunchalar, gipotezalar va mantiqiy xulosalar yordamida ishlaydi, adabiyot esa haqiqatni jonli, konkret obrazlar va hayotiylik holatlari orqali ifodalaydi.

XX asr Yevropa adabiyotshunosligida **strukturalizm** (F. de Sossyur, K. Levi-Stross, R. Yakobson) va keyinchalik **semiotik** (R. Bart, Y. Lotman, U. Eco) qarashlar

¹ Аристотель. Поэтика.- Тошкент, Адабиёт ва санъат, 1980. – Б.18.

² Arastu. Poetika. Axloqi Kabir. Ritorika. Tarjimonlar: Ummat To'ychiyev, Mahkam Maxmud. – Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2018. – B.43.

³ "Поэтика" рисоласи ҳақида / Аристотель. Поэтика. –Тошкент, Адабиёт ва санъат, 1980. –Б.103.

⁴ Hegel G.V.F. Lectures on Aesthetics. Printed in Great Britain by Antony Rowe Ltd, Chippenham. Clarendon press. Oxford. Reprinted 1988. – P.225.

⁵ Hegel G.V.F. Aesthetics. The Work of Art as a Product of Human Activity. ©Oxford University Press 1975. –P.25.

⁶ Белинский В.Г. Взгляд на русскую литературу 1847 года // Полное собрание сочинений: Т. 10. – М.: Изд-во АН СССР, 1956. – С.307–308.

rivoji badiiy obrazni “aks ettirish” doirasidan chiqarib, uni **belgi va tizim** sifatida o‘rganishga yo‘naltirdi. Mashhur tilshunos Ferdinand de Sossyur qarashlari asosida, R.Bart badiiy obrazni murakkab semiotik tizim, ya’ni ma’noni yetkazib beruvchi belgilar majmui sifatida ko‘rdi. Uning fikricha, obraz faqatgina real dunyoning nusxasi emas, balki ma’noni shakllantiruvchi madaniy konstruktsiya hamdir. R.Bart ta’kidlaganidek, adabiy obraz reallikning **taqlidi** emas, balki **o‘z realligini yaratuvchi tizimdir**¹. F.Sossyur tilni belgilar tizimi sifatida talqin qilgan bo‘lsa, R.Bart shu konsepsiyani adabiyotga tadbiiq qilib, badiiy obrazni ma’noni uzatuvchi **kodlar, belgilar majmui** sifatida talqin qildi. R. Bart uchun obraz “madaniy konstruktsiya” bo‘lib u voqelikni shunchaki badiiy tarzda yaratmaydi, balki uni **yangi belgilar asosida qayta quradi**. R. Bart qarashlari asarni qabul qilish jarayonida o‘quvchi rolini kuchaytiradi. Obraz endi yozuvchi badiiy niyati bilan cheklanmay, **madaniy kontekstda yashaydigan belgilar tizimiga** aylandi. Obraz shunchaki **aks ettiruvchi nusxa** emas, balki **ma’no yaratuvchi madaniy belgidir**. Bu qarashlar intertekstual va diskursiv yondashuvlarga zamin yaratadi. Ammo bu nazariy yondashuvda real voqelik va badiiy obraz o‘rtasidagi **referensial bog‘lanish (obraz bilan u ko‘rsatgan voqelik o‘rtasidagi munosabat)** susayadi, bu esa obrazning ijtimoiy-estetik jihatlarini chetlab o‘tish xavfini tug‘diradi. Moskva semiotika maktabi yetakchisi Yuriy Lotman ham obrazni madaniy kod va semiotik makon sifatida talqin qildi. Uning nazariyasiga ko‘ra, badiiy asar turli tillar (madaniy kodlar) o‘rtasidagi chegarada mavjud bo‘lib, obraz shu chegaraviy hodisaning mahsulidir. Y.Lotman yozgan edi: “Shartli belgi tasviriy belgiga funksional jihatdan tenglashtirilishi adabiyot uchun qiziqarli oqibatlarga olib keladi. Tabiiy til materiali shartli bo‘lishiga qaramay, butun jamiyat uchun shu qadar tushunarli bo‘lganki, uning shartliligi boshqa, ixtisoslashgan tillar fonida sezilmay qoladi. Shu jarayonda ikkilamchi tasviriy belgi yuzaga keladi (an’anaviy adabiyotshunoslikdagi “obraz” tushunchasiga mos keladi)”². Y. Lotman fikricha obraz oddiy so‘zdan farq qiladi. So‘z shunchaki shartli belgi – ya’ni biz kelishib olgan narsaning nomidir. Masalan, “daraxt” deganda hamma daraxtni tasavvur qiladi, lekin so‘zning o‘zi daraxtga o‘xshamaydi. Obraz esa so‘zning badiiy shaklda ishlatilishi orqali tasvirga aylanadi. O‘quvchi uni o‘qiganda, xuddi ko‘z oldida o‘sha tushuncha jonlanayotgandek bo‘ladi. Shu sababli obraz ko‘proq haqiqatga yaqin tuyuladi. Y.Lotmanning fikricha, Obraz **ikki tomonlama tabiatga** ega. Bir tomondan, u syujet voqealarida ishtirok etadigan **qahramon yoki predmet** bo‘lsa, kkinchi tomondan, u **madaniyat xotirasidagi kodlarni** faollashtiruvchi belgidir. Masalan, Alpomish obrazi o‘zbek madaniy semiosferasida qahramonlik, sadoqat, milliy xotirani anglatadi, ammo boshqa madaniyatlarda u ekzotik qahramon sifatida qabul qilinishi mumkin. Shu sababli, Lotman obrazni tahlil qilayotganda uni faqat qahramon sifatida emas, balki **madaniy belgilar tizimidagi tugun** sifatida ko‘radi. Lotmanning obraz haqidagi yondashuvi adabiyotshunoslikka yangilik kiritdi. Obrazni **madaniyat xotirasi va semiotik tizimlar bilan bog‘lash** orqali uning funksional va tarixiy jihatlarini chuqur ochdi. Bu yondashuv orqali adabiyot jamiyat xotirasining faol mexanizmi sifatida

¹ Barthes R. *Rhetoric of the Image*. In: Image, Music, Text. – London, Fontana Press. 1975. –P.32-51. https://monoskop.org/images/0/0a/Barthes_Roland_Image-Music-Text.pdf

² Lotman J. The structure of the artistic text. English translation copyright by the University of Michigan. 1977. – P.55-56.

talqin qilinadi. Lotmandan keyin **poststrukturalizm va dekonstruksiya** oqimlari doirasida fransuz olimi **Jak Derrida** obrazni barqaror ma'noga ega belgidan ko'ra **o'yin holatidagi belgi** sifatida tushuntirdi. Uning fikricha, matndagi obrazlar hech qachon yakuniy, qat'iy ma'noga ega emas – ular boshqa belgilar bilan cheksiz o'zaro aloqada bo'ladi. Derrida o'zining mashhur **“Structure, Sign, and Play in the Discourse of the Human Sciences”** traktatida shunday yozadi: “Barqaror, yagona mazmun yoki “transsendental belgilanuvchi” hech qachon belgilar tizimidan tashqarida mavjud emas, ma'no doimiy ravishda boshqa belgilar bilan farq va munosabatlar orqali shakllanadi va bu jarayon hech qachon tugamaydi”¹ (“... *the central signified, the original or transcendental signified, is never absolutely present outside a system of differences. The absence of the transcendental signified extends the domain and the interplay of signification ad infinitum*”). Bu qarash obrazni muallif tomonidan bir marta yaratilgan va yakuniy haqiqatni aks ettiruvchi birlik sifatida emas, balki **til ichidagi belgilar o'yini** sifatida tushuntiradi. Obraz hech qachon bitta qat'iy ma'noga ega emas, balki boshqa obrazlar, ramzlar va belgilar bilan uzluksiz aloqada bo'lib, o'z mazmunini doimiy ravishda yangilab turadi. Shu sababli, badiiy obraz har doim **ochiq, ko'p qatlamli va dinamik konstruktsiya** bo'lib qoladi va ma'nolar o'yini orqali o'z haqiqatini yaratadi. Derridaning ushbu nazariyasi obrazni klassik estetik qarashlardagi kabi barqaror, tayyor mazmun sifatida emas, balki **cheksiz semantik almashinuv** jarayonidagi hodisa sifatida tushunishga yo'l ochdi. Bu bilan u poststrukturalistik yondashuvda obrazni doimiy harakatdagi, yakuniy ma'noga ega bo'lmagan, lekin o'quvchi va matn o'rtasida yangi talqinlarni tug'diruvchi **tizimiy o'yin elementi** deb ta'riflaydi.

Xulosa. Obraz tushunchasi adabiyotshunoslikda turli davrlarda turlicha izohlangan bo'lsa-da, uning badiiy asardagi markaziy roli doimo saqlanib qolgan. Aristotel mimesisidan boshlangan jarayon Gegelning g'oya va shakl nazariyasiga, Belinskiyning tipiklik konsepsiyasiga, Bart va Lotmanning semiotik yondashuviga hamda Derridaning dekonstruktiv qarashlariga qadar uzluksiz rivojlanib keldi. Bugungi kunda obrazni faqat voqelik aks ettiruvchisi sifatida emas, balki madaniy xotira, ma'no yaratuvchi tizim va o'quvchi bilan muloqotda shakllanadigan dinamik birlik sifatida talqin qilish dolzarbdir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. “Поэтика” рисоласи ҳақида / Аристотель. Поэтика. –Тошкент, Адабиёт ва санъат, 1980. –Б.103.
2. Arastu. Poetika. Axloqi Kabir. Ritorika. Tarjimonlar: Ummat To'ychiyev, Mahkam Maxmud. – Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2018. – B.43.
3. Barthes R. *Rhetoric of the Image*. In: Image, Music, Text. – London, Fontana Press. 1975. – P.32-51. https://monoskop.org/images/0/0a/Barthes_Roland_Image-Music-Text.pdf
4. Derrida Jacques. Structure, Sign and Play in the Discourse of the Human Sciences in Writing and Difference, trans. Alan Bass London: Routledge, 2006. – P. 351-370. <https://eve.gd/derrida/1966-StructureSignAndPlay.pdf>
5. Hegel G.V.F. Aesthetics. The Work of Art as a Product of Human Activity. ©Oxford University Press 1975. –P.25.

¹ Derrida Jacques. Structure, Sign and Play in the Discourse of the Human Sciences in Writing and Difference, trans. Alan Bass London: Routledge, 2006. – P. 351-370. <https://eve.gd/derrida/1966-StructureSignAndPlay.pdf>

LINGUISTIC FEATURES OF ADVERTISING DISCOURSE IN ENGLISH AND UZBEK

<https://zenodo.org/records/17732194>

Sattorov Abboskhujja,
Senior teacher at Oriental University

Abstract. The present article investigates the linguistic features of advertising discourse in English and Uzbek, focusing on lexical, grammatical, and stylistic mechanisms employed to achieve persuasive effect. Advertising is approached as a specialized type of discourse in which linguistic creativity, pragmatic adaptation, and socio-cultural values converge to construct symbolic meaning. The comparative analysis demonstrates that English advertising is typically marked by brevity, innovation, and appeals to individuality, while Uzbek advertising is characterized by expressiveness, cultural symbolism, and appeals to collective values. The study further identifies both universal linguistic strategies – such as metaphor, imperative constructions, and multimodality – and culture-specific patterns that reflect the respective socio-cultural environments.

Keywords: advertising discourse, linguistics, lexical choice, stylistic devices, pragmatics, English, Uzbek.

Advertising is one of the most influential forms of modern communication. Beyond the promotion of goods and services, it establishes consumer identities, conveys cultural values, and reflects socio-political realities. From a linguistic perspective, advertising is a highly condensed discourse that relies on creativity, pragmatic adaptation, and memorable form. Every advertising message combines explicit information with implicit meanings shaped by cultural context.

English advertising typically employs brevity, clarity, and rhetorical precision. Famous slogans such as “*Just Do It*” or “*Think Big*” illustrate how minimalism and strong metaphorical appeal produce a universal impact. The lexical repertoire of English advertising is marked by neologisms, internationalisms, and innovative word formations. Grammatically, it favors imperative constructions (“*Buy now*”, “*Discover more*”) and elliptical sentences that heighten immediacy. Stylistically, English advertising makes frequent use of metaphor, pun, and alliteration.

By contrast, Uzbek advertising often emphasizes emotional appeal and cultural symbolism. Slogans such as “*Ona yurt ta’mi*” (“The taste of the Motherland”) or “*Sog’lomlik – quvonch, quvonch – hayot*” (“Health is joy, joy is life”) demonstrate the preference for evaluative vocabulary, rhythmic parallelism, and repetition. Uzbek advertising draws on folklore motifs, patriotic expressions, and collective values, thus aligning persuasive discourse with cultural identity.

Both English and Uzbek advertising share universal linguistic strategies such as metaphor, multimodality, and iconic word play. Yet their realization differs significantly depending on cultural background.

Table 1. Comparative Linguistic Features of English and Uzbek Advertising.

<i>Aspect</i>	<i>English Advertising</i>	<i>Uzbek Advertising</i>
Dominant Style	Brevity, minimalism, clarity	Expressiveness, rhythm, emotional tone
Core Values	Individualism, innovation, success	Collectivism, tradition, solidarity
Lexical Choices	Neologisms, global terms, slogans	Evaluative adjectives, folklore-based metaphors
Grammar	Imperatives, elliptical constructions	Parallelism, rhyme, repetition
Stylistic Devices	Metaphor, pun, alliteration	Symbolism, patriotic motifs, expressive rhythm
Persuasive Focus	Autonomy, self-realization	Unity, tradition, national pride

The comparative analysis reveals that while English advertising foregrounds rationality, clarity, and individual achievement, Uzbek advertising appeals to emotion, solidarity, and cultural belonging. These differences demonstrate the extent to which advertising discourse is culturally bound. At the same time, the reliance on universal mechanisms such as metaphor and imperative syntax suggests that persuasion operates within a shared semiotic and linguistic framework, though adapted to local norms.

Recent scholarship also emphasizes the pragmatic dimension of advertising communication. The success of an advertising message depends not only on linguistic creativity but also on its alignment with audience expectations and cultural codes. In English, the focus on minimalism and innovation resonates with values of autonomy and progress; in Uzbek, the emphasis on solidarity and cultural identity reflects collective traditions. Thus, linguistic analysis of advertising allows us to uncover both global tendencies and national specificities of persuasive discourse.

The study of linguistic features of English and Uzbek advertising discourse confirms that advertising functions simultaneously as a universal mechanism of persuasion and a culture-specific practice of meaning-making. On the universal level, advertising discourse is characterized by its reliance on such linguistic devices as metaphor, imperative constructions, and syntactic condensation, which enable the message to be memorable, emotionally resonant, and pragmatically effective across different audiences. These strategies highlight the global nature of advertising, where brevity, creativity, and multimodality serve as essential tools of persuasion.

At the same time, the comparative perspective reveals profound culture-specific tendencies. English advertising highlights brevity, innovation, and individuality, reflecting the Anglo-American cultural paradigm of autonomy, personal achievement, and progress. This orientation towards minimalism and innovation resonates with values of consumer modernity and global competitiveness. By contrast, Uzbek advertising emphasizes expressiveness, rhythm, and cultural symbolism, drawing heavily on collective traditions, shared values, and emotional solidarity. The frequent use of evaluative vocabulary, folklore-based metaphors, and patriotic motifs

demonstrates how advertising in the Uzbek context functions not only as a marketing instrument but also as a medium for reinforcing cultural identity and social cohesion.

These findings support the view that advertising should be studied as both a linguistic construct and a cultural phenomenon. As a linguistic construct, it offers insights into how language is strategically manipulated to achieve persuasive goals through lexical, grammatical, and stylistic means. As a cultural phenomenon, it reveals how social norms, national traditions, and collective identities are encoded in persuasive messages. Thus, the integration of linguistic and cultural approaches provides a more comprehensive understanding of advertising discourse, enabling researchers to uncover both the universal mechanisms of persuasion and the local adaptations shaped by socio-cultural environments.

In this respect, the analysis of English and Uzbek advertising discourse illustrates the dual function of advertising: to participate in the global semiotic economy while simultaneously preserving and promoting national cultural specificities. Future research may further explore how digital and social media advertising continues to reshape these dynamics, amplifying both global homogenization and local diversification of persuasive linguistic strategies.

REFERENCES:

1. Cook, G. (2001). *The Discourse of Advertising*. London: Routledge.
2. Goddard, A. (2002). *The Language of Advertising*. London: Routledge.
3. Leech, G. (1966). *English in Advertising: A Linguistic Study of Advertising in Great Britain*. London: Longman.
4. Chandler, D. (2007). *Semiotics: The Basics*. London: Routledge.
5. Fairclough, N. (1995). *Media Discourse*. London: Edward Arnold.
6. Jo‘rayev, B. (2021). *Ingliz tili fonetikasi nazariyasi*. Toshkent: Innovatsiya-Ziyo.
7. Katermina, V. V. (2020). Modern Russian Advertising Discourse: Semiotics, Mentality, Manipulation. *European Proceedings of Social and Behavioural Sciences*, 90, 394–400.
8. Egamberdieva, F. O., & Egamberdieva, S. D. (2020). Advertising Message as an Object of Pragmatic Research in Linguistics. *International Journal of Trend in Scientific Research and Development*, 4(5), 1539–1544. <https://doi.org/10.31142/ijtsrd33218>
9. Kress, G., & Van Leeuwen, T. (2001). *Multimodal Discourse: The Modes and Media of Contemporary Communication*. London: Arnold.

PROVERB INTERTEXTUALITY AND POWER RELATIONS WITH REFERENCE TO SLEEP IN TURKISH AND UZBEK CULTURES

<https://zenodo.org/records/17732217>

*Durdona Abdugʻofurova,
Lecturer of The Higher School of Turkology,
Tashkent State University of Oriental Studies*

Abstract. The authors consider the intertextuality of Turkish and Uzbek proverbs of sleep as bearers of cultural memory and instruments for power relations. Applying a comparative linguistic method, shows how proverbs encode authority, obedience and resistance, and the spirit of many different cultures in which they circulate. Applying the paremiological approach and mixed qualitative–quantitative method, this study demonstrates how proverbs about sleep correspond to broader social change, as well as acting as a medium for cultural reiteration. At the same time they show both trans-cultural cognitive processing and culture-specific values, highlighting the role of proverb in forming collective identities and regulating social affairs over decades.

Keywords: *paremiology, intertextuality, sleep imagery, social hierarchy, cultural transmission.*

Annotatsiya. Muallif ushbu maqolada turk va oʻzbek uyqu maqollarining intertekstualligini madaniy xotira tashuvchisi va hokimiyat munosabatlari vositasi sifatida tahlilga tortgan. Qiyosiy lingvistik usulni qoʻllash orqali maqollarning hokimiyat, itoatkorlik va qarshilik koʻrsatish hamda ular tarqalgan koʻplab turli madaniyatlar ruhini qanday kodlashini koʻrsatadi. Paremiologik yondashuv va aralash sifat-miqdor usulini qoʻllagan holda, ushbu tadqiqot uyqu haqidagi maqollarning kengroq ijtimoiy oʻzgarishlarga mos kelishini, shuningdek, madaniy muloqot vositasi vazifasini bajarishini koʻrsatadi. Shu bilan birga, ular transmadaniy kognitiv qayta ishlashni ham, madaniyatga xos qadriyatlarni ham koʻrsatib, maqollarning jamoaviy oʻziga xoslikni shakllantirish va koʻplab yillar davomida ijtimoiy masalalarni tartibga solishdagi rolini taʼkidlaydi.

Kalit soʻzlar: *paremiologiya, intertekstuallik, uyqu tasviri, ijtimoiy iyerarxiya, madaniy muloqot.*

Proverbs, like many linguistic constructs, reflect a society's attitudes, beliefs, and general perspective of the world and can serve as didactic devices to transmit cultural values and ideologies regarding interpersonal relationship dynamics and social hierarchy. This is the subject of study: the subtle ways in which proverbs inscribe and carry values about power relations, focusing on one particular area where this takes place – the realm of aphoristic sayings that use sleep imagery in order to communicate expectations about how power should be distributed and what people's powers/responsibilities are within specific cultures. Its focus is on the ways in which these proverbs power authority, command obedience, and tacitly or explicitly mark alternatives to resistance in the texture of Turkish and Uzbek life. Very often, these

expressions represent the wisdom of yore and embed morality lessons and cultural beliefs that have been transmitted over thousands of years in an abbreviated form. In this sense, paremiology (the study of proverbs) acts as a peculiar “ocular device” in which we can observe the ambiguous deployment of language, culture, and power that characterizes discourse. If we probe the metaphorical and literal representation of sleep in such proverbs, we can reveal assumptions about productivity, social arrangements, and power relations that underpin these communities. This cross-cultural comparative work will illustrate the common ground as well as culturally specific subtleties in these societies’ respective use of proverbial wisdom to express social hierarchy.

This comparative inquiry therefore offers an insight into the extent to which we can rely on these linguistic phenomena as responsible for shaping general attitudes towards roles and responsibilities in a culture, with particular reference to power relations. Additionally, I want to explore what these proverbs say about maintaining social power or lifting up and undermining oppressive structures and how they each reflect cultural narratives in a contemporary world that changes for the better. The scholarly discipline that is engaged in researching proverbs, folk wit, and poetic aphorisms is called paremiology; its subject matter offers a wide field for exploration of the intricate relationship between language, culture, and human emotions, as such expressions usually comprise historical traditions of man’s common past or folk wisdom that reflects traditional views peculiar to different people. This is reflected most clearly in the proverbs, which encapsulate core cognitive processes and rules of how we express shared human values across cultures. Besides, proverbs are images of lifestyle, traditions, mentality, worldview, and people’s appearance.

In the course of studying the material on this topic, some pioneering scholarship on paremiological studies will be critically analyzed with special references that deal with the relationship among proverbs, culture, and power relations in general and within the Turkic linguistic area in particular. It will identify the literature that there is a lack of the specific investigation of sleep proverbs as social ranking and individual agency indicators. This critical review will lay a theoretical basis for interpreting how verbal phenomena (e.g., proverbs) codify and transport socio-cultural norms, the process with reference to which such use of language compartmentalizes hegemonic relationships and normative modes in a community¹. In light of this, the present section will further examine ethnolinguistic approaches to proverbs, as such are seen as one of the main sources for understanding sociocultural valuations implicit in these small phrastic utterances². It will also review research on symbolic language and imagery in proverbs, which are vital for analyzing the implicit cultural meanings of sleep within Turkish and Uzbek culture³. The review will also explore cross-cultural research,

¹ Lomotey B.A., Csajbok-Twerefou I. A pragmatic and sociolinguistic analysis of proverbs across languages and cultures // *Journal of Pragmatics*. 2021. (182). P. 86.

² Ramlan M.N. Comparative Ethnolinguistics on Metaphorical Interpretations in Japanese Kotowaza and Malay Proverbs // *IZUMI*. 2021. № 2 (10). P. 221.

³ Toan L.N. Symbolic Language and Imagery in Formatting, Preserving, and Transmitting Cultural Values through Vietnamese Proverbs // *International Journal of Religion*. 2024. № 3 (5). P. 547.

which helps to demonstrate how proverbs are channels for social control whereby expectations of obedience, production, and resistance are communicated¹.

The theoretical basis for the study of phraseological equivalence of proverbs is developed on the basis of founding scientific research in the theory of phrases, and it will help to compare Turkish and Uzbek sleep proverbs². Such basic concepts are crucial for us to be able to distinguish between the universal cognitive mechanisms responsible for creativity in proverbs and culture-specific interpretations, which in turn can distinguish proverbs across languages³. This article will address the methodological difficulties faced by a scholar in attempting to study proverbs cross-culturally, including questions of translation, cultural context, and their subtleties of meaning that may be lost or altered because of linguistic and cultural boundaries. Nevertheless, a cautious methodological attitude, including the one proposed by Mieder, can help to reveal how proverbs mirror deeply rooted cultural values and the worldview of a society, going beyond language distinctions⁴. In fact, the complex nexus of language and culture makes proverbs often implicitly reflect core social expectations and power relations ascribed by society, even if the meaning is not stated explicitly⁵. Phraseological informants in general, and wise sayings or proverbs in particular, have been acknowledged as interesting subjects for linguistic analysis that reflect the history of a people's life, culture, and outlook, customs, and mental habits – it embodies the national character⁶. It is this broad view of things that reveals the proverbs as a valuable source to study collective memory and national identity. Furthermore, the importance of proverbs as essential components in preserving culture and passing on basic moral values from one generation to another demonstrates their role in shaping the collective consciousness of a community or society⁷. They contribute not only to the formation of world perception and conservation of way of life, but also they serve as the embodiment of the culture during their existing holidays⁸. In this view, proverbs are compressed representations of cultural knowledge that can provide information on social orders or intergroup relations⁹. Thus, it is consistent with interpretations observing proverbs as “cultural text” expressing a community's worldview and value systems. This perspective is reinforced by those such as Schwarz-

¹ Muxtarova M.F. Cross-Cultural Analysis: Representation of Some Aspects of a Parent-Child Relationship (on the Examples of English and Uzbek Proverbs) // SHS Web of Conferences. 2021. (100). P. 2008.

² Torra A.P. Explorando la particularidad de los refranes: un análisis contrastivo entre español y catalán en el ámbito de la familia y la amistad // FRASEOLEX Revista Internacional de Fraseología y Lexicología. 2023. (2). P. 40.

³ Manakin V. Proverb commonalities in different languages and its application to Asian Pacific communication // Journal of Asian Pacific Communication. 2015. № 1 (25). P. 97.; Mohammed T.M.Q., Abdullah I.H. Universality and Language Specificity: Evidence from Arab and English Proverbs // International journal of comparative literature and translation studies. 2021. № 1 (9). P. 24.

⁴ Kuchkinov K.K., Kurbanova D.B., Shoinazarova V.K. Linguocultural Peculiarities of English Proverbs and Their Uzbek Equivalents. // Theoretical & Applied Science. 2020. № 10 (90). P. 38.

⁵ Ratushnaya E.R., Zhaparkulova N.N., Kazachuk I.G., et al. Linguoculturological Specific Features Of Phraseological Units And Paremiats In Multi-Structural Languages // The European Proceedings of Social & Behavioural Sciences. 2022.

⁶ Chulanova H.V., Vnuchkova V. English Phraseological Units as Representatives of National and Cultural Specificity // Filologični traktati. 2023. № 2 (15). P. 39.

⁷ Kuchkinov K.K., Kurbanova D.B., Shoinazarova V.K. Linguocultural Peculiarities of English Proverbs and Their Uzbek Equivalents. // Theoretical & Applied Science. 2020. № 10 (90). P. 38.

⁸ Muxtarova M.F. Cross-Cultural Analysis: Representation of Some Aspects of a Parent-Child Relationship (on the Examples of English and Uzbek Proverbs) // SHS Web of Conferences. 2021. (100). P. 2008.

⁹ Sarsenbaeva Z.J., Utebaev T.T. Role of Phraseology in Developing Communicative Competence. // EPRA International Journal of Multidisciplinary Research (IJMR). 2020. P. 47.

Friesel who maintain that paremiology, the study of proverbs, must be in terms of culture so that proverbs themselves can serve as mirrors wherein cultural metaphors, schemas, and categories are reflected. For example, proverbs used by one generation can be quite different than those employed by another within the same culture, thus transferring complex, abstract ideas that are not always directly expressed in contemporary conversation¹. This continuity of the intergenerational transfer underscores its sustained utility in transmitting nuanced cultural wisdom².

On the basis of above, I describe the results of a systemic analysis of Turkish and Uzbek sleep proverbs by focusing particularly on thematic clusters, lexical patterns, and semantic schema. These findings will then be critically assessed, followed by a debate about authority and obedience and resistance as represented in the proverbial sayings from both cultures. This comparison highlights the way cultural values and social dynamics are embedded in them, affording insights into their influence on how people perceive sleep on a societal level. Moreover, the study will consider differences in proverb structure and thematic focus as expressive of cultural understanding of sleep hygiene and its societal stakes. Additionally, the analysis will consider the linguistic and structural features of these proverbs to explore how rhetorical devices and stylistic features work together to lend their persuasive force and significance within one's culture³. In particular, a thematic analysis will highlight or reveal underlying patterns and recurring images from the gathered folklore in order to help better understand their cultural/historical significance of such figurative speech⁴.

This will include an analysis of how sleep-related sayings in Turkish and Uzbek cultures express implicitly or explicitly social hierarchy and individual submission or rebellion⁵. The findings are reported on detailed thematic maps and in the form of lexical frequency analyses indicating how often certain themes within each cultural context were found as recurrent or related to one another⁶. This quantitative method, when read through qualitative hermeneutics, will yield an understanding of the stealth operation of proverbs as archiving reservoirs for cultural norms – guiding forces in society regarding authority and behavior – and channels determining the course for individual life.

This examination has demonstrated, through its variety of methods and its thoughtfully juxtaposed analyses, how sleep proverbs in Turkish and Uzbek are condensed repositories not just of cultural knowledge but also of the social norms that surround authority, obedience, and resistance. The results demonstrate that such linguistic constructs, beyond their superficial simplicity, index deep-seated socio-

¹ Singh R. Niedzwiedzia Przysluga? Bear's Favor? Hidden Garden behind the Concrete Proverbs: Cognitive-Semantic Analysis of Proverbs in Persian, Polish and Spanish // *English Linguistics Research*. 2019. № 1 (8). P. 20.

² Ismail K.B.K. The Use of Proverbs and Idiomatic Expressions in Chinua Achebe's 'No Longer at Ease' and 'Arrow of God' // *Sumerian Journal of Education Linguistics and Literature*. 2021. № 41. P. 10.

³ Ismaili J.K. Problematic Areas in the Translation of Proverbs // *Journal of Cultural and Religious Studies*. 2018. № 11 (6).

⁴ Eslit E.R. Resilience of Philippine Folklore: An Enduring Heritage and Legacy for the 21st Century // *International Journal of Education Language and Religion*. 2023. № 1 (5). P. 9.

⁵ Tursunova D.A. The Meaning and Usage of Family Related Quotes in English Language // *Current Research Journal of Philological Sciences*. 2022. № 5 (3). P. 16.

⁶ Baunvig K.F. From Numbers to Narratives: Word Embeddings and Semantic Graphs as Hermeneutic Strategies in Textual Analysis // *Research Portal Denmark*. 2025. P. 32.

cultural dynamics in which universal human experiences and culture-specific power notions are reflected. More specifically, thematic analyses indicate that there are clear patterns in the way sleep-as-human-experience is used to both support and call into question hierarchical orders and individual agency within these societies. This comparative approach also illustrated how these proverbs constitute an interesting tool for addressing the past and present development of the Greek social model in general (sources of knowledge between generations on behavior and social roles).

Furthermore, this study shows that proverbs are elements of intangible cultural heritage and testify to a people's long-term collective memory and embed the culture/language specificities from one generation to another. They further contribute an interesting perspective on the dichotomy in conceptualization strategies between universal and relative by showing that even within a uniform (cultural) context variation is found. Further research might investigate the pragmatic uses and functions of such proverbs and how they are used in discourse to make suggestions, persuade, or even criticize indirectly to shed light on their use as a means of interpersonal communication and social control.

References

1. Lomotey B.A., Csajbok-Twerefou I. A pragmatic and sociolinguistic analysis of proverbs across languages and cultures // *Journal of Pragmatics*. 2021. (182). P. 86.
2. Ramlan M.N. Comparative Ethnolinguistics on Metaphorical Interpretations in Japanese Kotowaza and Malay Proverbs // *IZUMI*. 2021. № 2 (10). P. 221.
3. Toan L.N. Symbolic Language and Imagery in Formatting, Preserving, and Transmitting Cultural Values through Vietnamese Proverbs // *International Journal of Religion*. 2024. № 3 (5). P. 547.
4. Muxtarova M.F. Cross-Cultural Analysis: Representation of Some Aspects of a Parent-Child Relationship (on the Examples of English and Uzbek Proverbs) // *SHS Web of Conferences*. 2021. (100). P. 2008.
5. Torra A.P. Explorando la particularidad de los refranes: un análisis contrastivo entre español y catalán en el ámbito de la familia y la amistad // *FRASEOLEX Revista Internacional de Fraseología y Lexicología*. 2023. (2). P. 40.
6. Manakin V. Proverb commonalities in different languages and its application to Asian Pacific communication // *Journal of Asian Pacific Communication*. 2015. № 1 (25). P. 97.
7. Mohammed T.M.Q., Abdullah I.H. Universality and Language Specificity: Evidence from Arab and English Proverbs // *International journal of comparative literature and translation studies*. 2021. № 1 (9). P. 24.
8. Kuchkinov K.K., Kurbanova D.B., Shoinazarova V.K. Linguocultural Peculiarities of English Proverbs and Their Uzbek Equivalents. // *Theoretical & Applied Science*. 2020. № 10 (90). P. 38.
9. Ratushnaya E.R., Zhaparkulova N.N., Kazachuk I.G., et al. Linguoculturological Specific Features Of Phraseological Units And Paremiias In Multi-Structural Languages // *The European Proceedings of Social & Behavioural Sciences*. 2022.

10. Chulanova H.V., Vnuchkova V. English Phraseological Units as Representatives of National and Cultural Specificity // *Filologični traktati*. 2023. № 2 (15). P. 39.
11. Sarsenbaeva Z.J., Utebaev T.T. Role of Phraseology in Developing Communicative Competence. // *EPRA International Journal of Multidisciplinary Research (IJMR)*. 2020. P. 47.
12. Singh R. Niedzwiedzia Przysluga? Bear's Favor? Hidden Garden behind the Concrete Proverbs: Cognitive-Semantic Analysis of Proverbs in Persian, Polish and Spanish // *English Linguistics Research*. 2019. № 1 (8). P. 20.
13. Ismail K.B.K. The Use of Proverbs and Idiomatic Expressions in Chinua Achebe's 'No Longer at Ease' and 'Arrow of God' // *Sumerianz Journal of Education Linguistics and Literature*. 2021. № 41. P. 10.
14. Ismaili J.K. Problematic Areas in the Translation of Proverbs // *Journal of Cultural and Religious Studies*. 2018. № 11 (6).
15. Eslit E.R. Resilience of Philippine Folklore: An Enduring Heritage and Legacy for the 21st Century // *International Journal of Education Language and Religion*. 2023. № 1 (5). P. 9.
16. Tursunova D.A. The Meaning and Usage of Family Related Quotes in English Language // *Current Research Journal of Philological Sciences*. 2022. № 5 (3). P. 16.
17. Baunvig K.F. From Numbers to Narratives: Word Embeddings and Semantic Graphs as Hermeneutic Strategies in Textual Analysis // *Research Portal Denmark*. 2025. P. 32.

UBAYDIY VA UNING TURKIY DEVONI

<https://zenodo.org/records/17732232>

*Chimpo 'latova Sevara Alisherovna
Oriental universiteti Sharq tillari kafedrası, O'qituvchi, Mustaqil tadqiqotchi,
sevarachimpolatova@gmail.com*

Annotatsiya: Mazkur maqolada Ubaydiy va uning adabiy merosi yoritiladi. Shoh sifatida u nafaqat siyosiy faoliyat yuritgan, balki ijodkor sifatida ham adabiy-madaniy muhitni shakllantirishga e'tibor qaratgan. Uning turkiy, forsiyda devonlari, arabiyda she'rlari bor. Bu o'z navbatida serqirra Ubaydiyning adabiy merosini chuqur o'rganish va qadrlash zarurligini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: Ubaydiy, devon, turkiy devon, janr, ruboiy, o'zbek mumtoz adabiyoti.

Abstract: This article discusses Ubayd and his literary heritage. As a king, he not only carried out political activities, but also, as a creator, paid attention to the formation of a literary and cultural environment. He has divans in Turkish and Persian, and poems in Arabic. This, in turn, indicates the need to deeply study and appreciate the literary heritage of the prolific Ubayd.

Keywords: Ubayd, divan, Turkish divan, genre, rubai, Uzbek classical literature.

Tarixdan badiiy asarlarning yozilish tarixi, bunga turtki bergan omillar, ularning tuzilishi, manbalari, tarqalish geografiyasi, ta'sir doirasi yuzasidan zamonaviy ilmiy qarash va usullarga asoslangan matnshunoslik va manbashunoslik tadqiqotlarini amalga oshirish alohida ahamiyatlidir. Zero, "...matnshunoslik, adabiy manbashunoslik, tilshunoslik, falsafa, madaniyat tarixi sohalarida milliy madaniy merosimizning hali o'rganilmagan ko'pgina qatlamlarini ochib berishga yo'naltirilgan ilmiy tadqiqotlarga alohida e'tibor qaratish"¹ lozim. Bunda tadqiqotlar mazkur turdagi asarlarga xos jihatlar bo'yicha ilmiy-nazariy xulosalarga asos bo'lib xizmat qiladi. Shuningdek, ma'lum bir muallif asarlarining yozilish sababi, tuzilishi, janr xususiyati kabi jihatlarini ilmiy asosda ko'rsatib berish ham muhim sanaladi.

Dunyo adabiyotshunosligida umuminsoniy g'oyalarni tarannum etgan mualliflar asarlarining tadrijiy takomili, qo'lyozma nusxalari, ulardagi matn farqlarining yuzaga kelish sabab va oqibatlarini o'rganib, ilmiy-tanqidiy matnlarini tuzish bilan bog'liq tadqiqotlar amalga oshirib kelinmoqda. Shuningdek, ijodkor merosining bosh maqsadi, ma'lum bir asarning yozilish davri faoliyatining qay pallasiga to'g'ri kelishi, hayoti va ijodi tajribalarini tadqiq etishga e'tibor qaratiladi. Bu kabi yondashuvlar muallif dunyoqarashi, ijodiyotining o'zagini tashkil etuvchi adabiy-estetik idealini belgilash va asarlarining so'nggi tahrirdan chiqqan matnini tiklashda dolzarbdir.

¹ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 25-maydagi "Qadimgi yozma manbalarni saqlash, tadqiq va targ'ib qilish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-2995-sonli Qarori – <https://lex.uz/docs/-3211987>

O'zbekiston mustaqillikka erishgach, ajdodlarimiz merosini chuqur tadqiq etish bo'yicha ko'plab tadqiqotlar amalga oshirildi. So'nggi yillarda tilshunoslik sohasida insoniyat adabiy merosining ajralmas qismiga aylangan o'zbek xalqi yozma merosi ustida amalga oshirilgan tadqiqotlar nashri mazkur manbalarning badiiy va ilmiy qimmatini ko'rsatish barobarida, yosh avlodni ajdodlar merosiga vorislik, barkamol shaxs sifatida tarbiyalashda muhim ahamiyat kasb etadi. "Bizning havas qilsa arziydigan buyuk tariximiz bor. Havas qilsa arziydigan ulug' ajdodlarimiz bor..."¹. Bu borada shoh va shoir Ubaydiy merosini alohida qayd qilish lozim. Chunki u nafaqat davlat arbobi, balki yuksak badiiy did va ijodiy salohiyatga ega bo'lgan adib sifatida ham tanilgan. Ubaydiy o'z davrining mashhur shoirlaridan biri bo'lgan.

Shuningdek, Ubaydiy ijodi o'zbek adabiyoti tarixida muhim o'rin egallaydi. Uning asarlari keyingi avlod ijodkorlariga katta ta'sir ko'rsatgan. Adabiyotshunoslar Ubaydiy merosini o'rganar ekanlar, undagi ijtimoiy fikr, milliy g'urur va estetik qadriyatlarni alohida ta'kidlaydilar. Shu bois ham Ubaydiy nafaqat o'z davri uchun, balki bugungi kun uchun ham dolzarb bo'lgan boy ma'naviy meros egasidir.

Shoir "Ubaydiy", "Qul Ubaydiy", "Ubaydullo" taxalluslari bilan turkiy, fors va arab tillarida ijod qilgan. Uning uchala tildagi devonlarini o'z ichiga olgan "Kulliyot"idir. Ubaydiy shohlik bilan bir qatorda ijodkorlikni ham davom ettiradi, ilm ahli uchun adabiy-madaniy muhitni shakllantirishga alohida e'tibor qaratadi. Uning bizgacha yetib kelgan eng katta asarlari jamlanmasi "Kulliyot"i vafotidan so'ng, Abdullaxon davrida, 1583-yilda Mir Husayn al-Husayniy tomonidan ko'chirilgan. Ushbu devon hozirgi kunda O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti qo'lyozmalar fondida 8931 raqami ostida saqlanmoqda. "Kulliyot" uchala tildagi devonlarini o'z ichiga olgan. Turkiy devon tarkibida 310 g'azal, 430 ruboiy, 11 tuyuq, 18 masnaviy, 7 muammo, 2 yor-yor, diniy-tasavvufiy va axloqiy-didaktik ruhdagi "Omonatnoma", "Shavqnoma", "G'ayratnoma", "Sabrnoma" manzumalari mavjud. Forsiy devon esa 163 g'azal, 418 ruboiy, 7 qit'a, 1 fard, 1 masnaviy, 1 tarje'band va 3 muammudan tarkib topgan. Arab tilidagi devoni esa 35ga yaqin g'azal, qit'a va fardlardan iborat. O'zbek mumtoz adabiyotida uchta tilda devon tuzgan yagona shoir ham aynan Ubaydiy hisoblanadi. Uning ijodida diniy-tasavvufiy g'oya yetakchilik qiladi. U Ahmad Yassaviy asos solgan hikmatnavislik an'anasini davom ettirgan hamda yanada rivojlantirgan. Ubaydiydan 1786 baytdan iborat 220 dan ortiq hikmat yetib kelgan².

Shuningdek, mazkur devon Ubaydiyning katta she'riy iste'dodidan darak beradi. Uning g'azal va ruboiylari, qit'a va tuyuqlari o'zbek she'riyatining katta yutuqlari bo'lib, ular bir qancha o'ziga xos xususiyatlarga, nozik uslub ko'rinishlariga ega. Ubaydiy she'riyatida o'ziga xoslikka, originallikka intilish ustun. Shoir she'riy uslubida soddalikka moyillik, o'z fikrini mumkin qadar xalq tili bilan bayon etishga urinish muhim hisoblangan.

Ubaydiy hukmron sulola vakili bo'lsa ham, uning hayot yo'lini silliq, faqat zafarlardan iborat deb tasavvur etish to'g'ri emas.

G'azallarining birida:

¹ <https://yuz.uz/uz/news/dunyoni-asrash-qaygusi>

² Rajabov Q., Ochilov E. Ubaydullaxon. – Toshkent: 2011. – B.15-16.

*Bir lahza ko'ngul o'lmadi beg'am zamonadin,
To'ydi zamona mendinu men ham zamonadin*¹

deb tortgan nolasida zamonasining dardu-g'ami, nizoyu fitnasidan ozor topganligi haqida fikrlar yozilgan. Shuning uchun biz Ubaydiyning o'sha murakkabliklar va ziddiyatlarga to'la davrdagi faoliyatida amaldorlik va hukmdorlikka intilishga nisbatan ma'naviy kamolotga intilish, she'riyat va ijodga intilish ustun bo'lgan deb xulosa chiqarsak xato bo'lmaydi.

G'azal – sharq adabiyotida keng tarqalgan lirik janr. U arabcha so'zdan olingan bo'lib, “oshiqona so'z, ishq izhor etish, ayollarni madh etish” kabi ma'nolarni anglatadi. “G'azal” atamasi dastlab VIII-IX asrlarda arab she'riyatida paydo bo'lgan. Uning hajmi 3 baytdan 19 baytgacha qilib belgilangan, ammo ba'zi o'rinlarda 21, hatto 27 baytli g'azal namunalari ham uchrab turadi². Ubaydiy ijodida g'azal janrining judayam ajoyib namunalarini topish mumkin. G'azal janriga xos bo'lgan xususiyat – shaxsiy hissiyotlarini, ichki kechinmalarini ifodalash Ubaydiy ijodida ham chiroyli dalillar orqali ochib berilgan. G'azalning tasavvufiy ma'no bilan boyitilishi shoirlarning tasavvuf ilmidan xabardor bo'lishlikka chorlaydi. Bu orqali insonning ruhiy yo'li, ilohiy muhabbat va o'zini anglash masalalari yoritib beriladi.

Shoirning devondagi ruboiylariga nazar solsak, Ubaydiy qalamiga mansub ushbu ruboiy tili nihoyatda sodda tilda yozilgan bo'lib, hech bir qiyinchiliksiz mazmunini anglash mumkin. Bu jihat shoirning yozish uslubi xalqona tilga nihoyatda yaqin ekanligidan dalolat beradi.

*Seningdek bu jahonda g'amguzorim yo'qtur,
Ko'rmay seni bir yerda qarorim yo'qtur,
Ey yor, demaki o'zga yoring bor emish,
Orim sen erursen, o'zga yorim yo'qtur.*

Ubaydiyning ushbu ruboiysi a-a-b-a qofiyalanish tizimida yozilgan bo'lib, o'ziga xos ritmik ohangdorlikni yuzaga keltirgan. Ruboiylar ko'pincha taqdir, insonning ma'naviy qarashlari kabi masalalarini o'z ichiga oladi. O'zining qisqalikda to'liq fikrni ifodalash xususiyati sababli, ruboiylar ko'pincha chuqur va ma'noli bo'ladi. Bu jihatni ko'plab ruboiylar misolida ham ko'rib o'tish mumkin.

*Majnun ishidin ul kishikim ogohdur,
Ushshoq orasinda Ubaydullohdur.
Payvasta junun ahli erur hamroh anga,
Ul rahbar erur alarg'ayu, ham shohdur.*

Shoir bu ruboiysi orqali o'zining holatini ham aks ettirgan, ya'ni majnunlikdan ogoh ekanligi hamda oshiqlar orasida Ubaydulloh nomi bilan tanilganligini aytib o'tadi. Va yana shuni ta'kidlab o'tadiki, unga hamroh bo'lgan oshiq ahliga ham rahbar, ham shohman deya o'zini e'tirof etadi. Ruboiy janrining o'ziga xos xususiyatlaridan biri shoir o'zining ijtimoiy holati, hayoti, turmush tarzidan kelib chiqqan holda, ayni shu xususiyatlarga urg'u bergan holda uni qog'ozga tushuradi.

Shu o'rinda aytib o'tish joizki, xalqimiz orasida keng tarqalgan “Diydor shirin, diydor g'animat” kabi iboralarning keng qo'llanilishi mumtoz adabiyot namunalarida

¹ Abduqodir Haytmetov. Ubaydiy. Shaarq yulduzlari jurnali 10-son T:1991.

² Носиров О. Ўзбек адабиетида ғазал. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1972. – Б.38.

ham o‘z aksini topgan. Xususan, Ubaydiy ijodida ko‘p o‘rinlarda folklor unsurlarini uchratishimiz mumkin. Xulosa qilib aytganda, mumtoz adabiyotimiz yuksak tafakkur, boqiy qadriyatlar jamlanmasi, boy madaniy merosni o‘zida mujassam qilganligi bilan ajralib turadi. Bunday merosni avlodlarga yetkazib qoldirishda ulkan hissa qo‘shgan shoh hamda shoir Ubaydiy ijodi ham mumtoz adabiyotda o‘z o‘rniga ega. Uning tarkibiga kiruvchi turkiy, arabcha, forschadan devonlar tarkibidagi turli xil janr namunalari mumtoz adabiyotimiz tarixida o‘sha janr rivoji uchun katta hissa qo‘shgan. Ubaydiy o‘zining turkiy tilida yozgan g‘azallarida mumtoz adabiyotga xos obrazlar va badiiy vositalardan mahorat bilan foydalangan. Masalan, uning mashhur baytlaridan birida shunday deyiladi:

**“Ko‘nglumni giriftor ayladi bir zulfing uzugi,
Ko‘z yoshim anga daryo bo‘lib, aylandi kechugi.”**

Bu baytda shoir “zulf”, “ko‘ngul”, “ko‘z yoshi” kabi an’anaviy timsollar orqali o‘zining ichki kechinmalarini chuqur ifodalaydi. Ubaydiy ijodi, ayniqsa, uning “Kulliyot”i tarkibidagi uch tilli devonlari (turkiy, arabiy va forsiy) o‘zbek mumtoz adabiyotining ko‘p tillilik an‘anasi va janr boyligiga ulkan hissa qo‘shgan. Uning asarlari orqali o‘sha davrdagi adabiy-estetik qarashlar, tasavvufiy tafakkur va ijtimoiy-hayotiy kechinmalarni chuqur anglash mumkin¹. Shu boisdan, Ubaydiy ijodi nafaqat tarixiy-adabiy nuqtayi nazardan, balki zamonaviy kitobxon uchun ham dolzarb va ibratlidir. Shoirning devoni orqali biz XVI asr xalqining holati, ijtimoiy muammolari, urf-odatlar va ma‘naviy dunyosi haqida tasavvur hosil qilamiz. Shu boisdan Ubaydiy ijodi, ayniqsa uning turkiy devoni – o‘zbek adabiyoti va umuman turkiy xalqlar madaniy merosining bebaho boyligidir.

Ubaydiy nafaqat tarixiy-adabiy nuqtayi nazardan, balki zamonaviy kitobxon uchun ham dolzarb va ibratlidir. Uning asarlarida xalqona ruh, insonparvarlik g‘oyalari, axloqiy-ibratli mazmunlar mujassam bo‘lib, bugungi o‘quvchining ham qalbiga ta’sir ko‘rsatadi. Ubaydiy o‘z davrining muhim ijtimoiy muammolariga, inson axloqi, ma‘naviy-ruhiy dunyosiga befarq bo‘lmagan va buni o‘z asarlarida aks ettira olgan ijodkordir. Shuningdek, xalq og‘zaki ijodidagina mavjud bo‘lgan “yor-yor” janrida ham 2 ta namunani yozganligi alohida e’tirofga loyiq. Ubaydiy bu janrni yozma adabiyotga olib kirgan kam sonli adiblardan biridir.

Masalan, quyidagi misralarda xalqona ifoda, kuy ohangi va ma‘naviy-axloqiy tarbiya mujassam:

Misol:

*Kelinchak kelar el tomonga,
Oppoq ro‘mol bosh tomonga.
Ko‘ngli to‘lib, yurak to‘lqin,
Yor-yor aytar yosh tomonga.*

Ubaydiy ijodi xozirgi davr adabiyoti hamda hayoti uchun ham foydali va ibratlidir. Ayniqsa, “yor-yor” kabi xalqona janrda yozgan she’rlari uning ijodi naqadar boy va xalqqa yaqin ekanini ko‘rsatadi.

Xulosa o‘rnida ta’kidlash joizki, Ubaydullaxon nafaqat adolatli va dono hukmdor, balki o‘z davrining iste’dodli shoirlaridan biri sifatida ham tarixda muhim o‘rin

¹ Исматулла Иброхимов. Ўзбек адабиёти тарихи. II-жилд. Тошкент: Ўқитувчи, 1995.- Б.183-184.

egallaydi. U davlat ishlarini yuritish barobarida ilm-fan, adabiyot va san'atga katta e'tibor bergan. Ayniqsa, uning "Ubaydiy" taxallusi bilan bitilgan adabiy merosi turkiy xalqlar adabiyotida o'ziga xos o'ringa ega. Shu boisdan ham Ubaydiy merosi nafaqat o'zbek adabiyoti, balki barcha turkiy xalqlarning madaniy boyligi sifatida qadrlanadi. Uning asarlari hozirgacha o'qiladi, o'rganiladi va yosh avlod tarbiyasida muhim manba bo'lib xizmat qilmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar

- 1.Носиров О. Ўзбек адабиетида ғазал. – Тошкент: Адабиет ва саъат, 1972. – Б.38.
- 2.Исматулла Иброхимов. Ўзбек адабиёти тарихи. II-жилд. Тошкент: Ўқитувчи,1995.- Б.183-184.
- 3.Alisherovna, C. L. S. (2024). Zamakhshari's work" Muqaddamatu-l-adab" and the educational words in it. analysis of modern science and innovation, 1(2), 261-264.
- 4.Chimpo'Latova, Sevara Alisherovna (2021). Chet tillarini masofaviy o'qitishda interfaollik muammosi. Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 1 (7), 164-170.
- 5.Чимпўлатова, С. А. (2024). Махмуд Замахшарийнинг араб грамматикасига оид “Муққаддамату-л-адаб” асари. Studying the progress of science and its shortcomings, 1(3), 79-81.
- 6.Alisherovna, C. L. S., & Mucci, F. Arabic language learning resources for russian speakers.

ARAB VA O'ZBEK TILLARIDA TA'LIM-TARBIYAGA OID ZOOFRAZEMALARNING LINGVOMADANIY TAHLILI

<https://zenodo.org/records/17732240>

Boborajabov Muhammadiqbol,
Oriental universiteti o'qituvchisi
mboborajabov62@gmail.com

Annotatsiya. Maqolada arab va o'zbek tillarida shakllangan ta'lim-tarbiyaga oid zoofrazemalar lingvomadaniy nuqtayi nazardan o'rganiladi. Unda frazeologik birliklarning xalq tafakkuri, tarbiyaviy qarashlari va milliy qadriyatlarini ifodalashdagi o'rni yoritiladi. Tadqiqot davomida zoofrazemalarning tarbiya jarayonidagi ma'nodoshlik va ma'nofarzlilik jihatlari tahlil qilinib, ularning axloqiy-me'yoriy ahamiyati ochib beriladi. Shuningdek, arab va o'zbek xalqining turmush tarzi, madaniy tajribasi va pedagogik qarashlari frazeologizmlar misolida qiyosiy tahlil qilinadi. Natijada, zoofrazemalarning ta'lim-tarbiyada estetik vosita sifatida ham, axloqiy-me'yoriy ko'rsatkich sifatida ham muhim ahamiyat kasb etishi ko'rsatib beriladi.

Kalit so'zlar: frazeologizm, zoofrazema, ta'lim-tarbiya, lingvomadaniyat, milliy qadriyat, madaniy ramz, qiyosiy tahlil.

Annotation. The article studies educational zoophrases formed in the Arabic and Uzbek languages from a linguistic and cultural point of view. It highlights the role of phraseological units in expressing national thinking, educational views and national values. During the study, the semantic and semantic aspects of zoophrases in the educational process are analyzed, and their moral and normative significance is revealed. Also, the lifestyle, cultural experience and pedagogical views of the Arab and Uzbek people are comparatively analyzed using phraseologisms. As a result, it is shown that zoophrases play an important role in education both as an aesthetic tool and as a moral and normative indicator.

Keywords: phraseology, zoophrase, education, linguistic culture, national value, cultural symbol, comparative analysis.

Arab tilidagi ayrim ta'lim-tarbiyaga oid zoofrazemalar ham arab xalqi madaniyatini o'zida aks ettiradi. Arab frazeologizmlarida **جمل** (tuya), **فرس** (ot), **ضب** (kaltakesak), **غراب** (qarg'a), **كلب** (it), **أسد** (sher), **عصفور** (chumchuq) kabi hayvon va qush nomlari ko'p uchraydi. Ushbu hayvonlar arab diyorlarida keng tarqaganligi va arablar o'z hayotlari davomida ulardan keng foydalanganligi sababli arab madaniyatiga kirib borgan. Yuqorida ta'kidlanganidek **الجمال** (tuya) arablar eng ko'p foydalanadigan hayvon bo'lib, ular nazdida **sabrlilik** timsolidir. Tuya so'zi Qur'oni karimning bir qancha oyatlarida, arab she'riyatida, maqol va frazeologik birliklarida uchraydi. Quyida tuya leksemasi ishtirokidagi ayrim frazeologizmlarni ko'rish mumkin:

الجمال من جوفه يجتر (tuya o'z qornidan chaynaydi) – ushbu frazema halol mehnat qilib pul topadigan shaxs holatiga nisbatan qo'llaniladi.

يحمل كالجمال و يفهم كالحمار (tuya kabi yuk ko'tarib eshak kabi tushunadi). Ushbu ibora yodlab lekin ma'nosini tushunmaslik holatini ifodalaydi. Ya'ni biror bir matn yoki she'r yodlaydi lekin ma'nosini anglamaydi [4,159]. Iborada الجمل – tuya va حمار – eshak hayvonlari ihtirok etgan. Har ikkala hayvon ham arab xalqi hayotida muhim bo'lgan, biroq ulardan biri ijobiy ma'no anglatadi ikkinchisi salbiy ma'noni bildirib kelmoqda. Frazema qadimiy arab hayotidan olingan bo'lib, hayvon obrazi orqali insonning aqliy faoliyatiga baho beradi. Arablarda qadimdan ilm olish faqat yodlash emas, balki tushunish, aql bilan anglash, hikmatni farqlay olish deb hisoblangan. Shu sababli ilmni yodlab olib uni anglamagan shogirdlarga tanqid ko'zi bilan qaralmoqda.

أدب ولده تأديب الجمال (bolasini tuyani tarbiyalagandek tarbiyaladi). Bu ibora orqali bolani sabr bilan, izchil, bosqichma-bosqich, doimiy mashq va nazorat bilan tarbiyalash nazarda tutiladi. Arab madaniyatida tuya bolasi og'ir yuk ko'tarishga, yurishga, buyruqlarga bo'ysunishga bosqichma-bosqich o'rgatiladi, har kuni oz-ozdan o'rgatish, lekin barqarorlik va davomiylik asosida tarbiya qilinadi. Shu sababli frazemada katta pedagogik saboq, ya'ni bola birdan o'zgarmasligi, unga asta-sekin, ammo izchil va qat'iy tarbiya zarurligi ifodalanadi [4,160]. Shuningdek, ibora ota-ona, ustoz yoki tarbiyachiga sabr, uzluksiz e'tibor, to'g'ri yondashuv kerakligini bildiradi.

Yuqoridagi ushbu misollardan anglashildiki tuya leksemasi arab frazeologizmlarida bilimli, sabrli shaxs holatlarini ifodalaydi.

الفرس (ot) arab madaniyatida qahramonlik, dovyuraklik ramzi. Qadimda arablar urushlarda otlardan keng foydalanishgan va haligacha arab zodagonlari zotdor otlarni boqishni yaxshi ko'radilar.

أحسن من فرس مسومة (bezatilgan otdan ham yaxshiroq). Bu frazema tarbiyasi, odobi, kamoloti bilan barchani lol qoldiradigan inson haqida aytiladi [5,320]. Ushbu ibora orqali go'zallik nafaqat tashqi ko'rinishda, balki tarbiya va odobda ekanligini tushunish mumkin.

أدب الفرس قبل ركوبه (otga minishdan oldin uni tarbiyaladi). Ushbu ibora tarbiya ilmdan muhimroq ekanligini ko'rsatadi. Jamiyatda insonga ilm berish va biror mas'uliyat yuklashdan oldin tarbiya o'rgatish lozim. Otni tarbiyalashsiz unga minish xavfli. Xuddi shunday, bolani yoki shogirdni tarbiyalamasdan unga ilm berish yoki uni biror ishga jalb etish foydasiz, ba'zan zararli bo'lishi mumkin.

أفرس الغلام في العلم (yigitni ilmda otdek yo'lga soldi). Ushbu ibora tarbiyani ot minishga qiyoslovchi madaniy obrazdir [5,520]. Bu ibora ilm olish passiv jarayon emas, balki harakat, kuch, irodani talab qiladigan faoliyat ekanligini anglatadi. Shogird esa faqat bilim emas, motivatsiya, shijoat va mashq bilan yuksaladi. Arab pedagogik an'analarida ustoz chavandozga, shogird esa otga qiyoslanadi. Bu esa ustozning faolligini, mas'uliyatini, o'rgatishdagi ehtiyotkorligini ifodalaydi.

Ushbu misollar shuni anglatadiki, ot so'zi ishtirok etgan frazeologizmlar arab madaniyatining ko'chmanchilik, otliq hayot tarzi, hamda ilmga bo'lgan hurmat, tarbiyani birinchi o'ringa qo'yish an'analariga tayangan holda shakllangan. Ular zamonaviy ta'lim-tarbiya konsepsiyalarini lingvomadaniy jihatdan boyitishi mumkin.

حمار (eshak) arab madaniyatida sabrli lekin aqlsiz va kaltafahm hayvon timsolidir. Uni bir qancha ta'lim-tarbiyaga oid frazeologik birliklarda kuzatish mumkin.

كمثل الحمار يحمل أسفرا (kitoblar ko'tarib olgan eshakdek). Ushbu ibora Qur'oni karimda keltirilgan bo'lib, yahudiylarning Tavrotga amal qilmasdan uni yod olish yoki

o'qish bilan kifoyalanishlarini tanqid qiladi. Frazemadan bilim olib, undan foyda olmaslik va tushunmaslik ma'nosini tushunish mumkin. Bundan tashqari ibora talabalarga ta'limni yuzaki emas, tushunishga asoslangan holatda olib borishni urg'ulaydi va ilmning amaliy foydasiga e'tibor qaratishni taqozo etadi.

صوته كصوت الحمار (ovozi eshakning ovozidek). Frazeologik birlik tarbiyasiz, ovozi baland ko'taradigan inson holatini ifodalaydi [5,361]. Ushbu ibora o'quvchilar va notiq'larga odob va go'zal so'zlashni targ'ib qilish uchun ishlatiladi. Qur'oni karimda ham Luqmoni Hakim o'z farzandini tarbiyash jarayonida ovozi past tutishini va eng yomon ovoz eshakning ovozi ekanligini ta'kidlashi keltirilgan. Ibra talabalarni muomalada estetikani saqlash va mulohazali bo'lishga chaqiradi.

Yuqoridagi misollar shuni isbotlaydiki, eshak arabcha ta'lim-tarbiyaga oid frazeologiyadagi asosiy lingvomadaniy ko'rsatkichlardan biridir. Ular Qur'oni karimda asoslangan bo'lib, diniy, axloqiy, ijtimoiy va pedagogik qadriyatlarni o'zida mujassam etadi. Frazeologizmlarda hayvon timsollari orqali insonning ichki sifati, aqliy salohiyati, nutqi, bilimga munosabati obrazli ifoda etiladi. Bu frazeologizmlar lingvomadaniy birlik sifatida nafaqat tilshunoslik, balki pedagogika va psixologiya nuqtayi nazaridan ham tadqiq etilishi mumkin.

ضب (kaltakesak) arab madaniyatida mashhur bo'lgan sudralib yuruvchi hayvondir. Arab diyorlari asosan sahrolardan iborat bo'lgani uchun u yerlarda kaltakesak ko'p uchraydi. Ushbu hayvon nomini arab frazemalarida xiyonatkor, bevafo shaxs timsolida ko'rish mumkin. أبله من الضب (kaltakesakdan ham ablahroq), أضل من الضب (kaltakesakdan ham adashganroq), أعند من ضب (kaltakesakdan ham qaysar), كأنه ضب في جحره (inida yotgan kaltakesakdek) kabi frazemalar bunga misoldir [4,230]. Mazkur misollardan tushuniladiki kaltakesak arab tilshunosligida salbiy bo'yoqdor so'z sifatida qo'llaniladi. Frazeologik birliklarda tarbiyasiz, quloqsiz, tanbehni qabul qilmaydigan, jamiyatdan chekinib yashovchi, bilimdan, odamlar bilan mulqotdan yiroq shaxs holatini tasvirlaydi.

قارب (qarg'a) ham arablar madaniyatida muhim qushlardan biri hisoblanadi. Qur'oni karimda ham qarg'a so'zi *Qobil* va *Nobil* qissasida zikr etilgan. Undan tashqari Nuh alayhissalomning suv sathini bilish uchun qarg'ani jo'natganlari qarg'a esa qaytib kelmagani manbalarda zikr etilgan. *Qarg'a* so'zi bilan bog'liq bir qancha frazemalar mavjud bo'lib, ularga أبكر من قارب (qarg'adan ham epchil), أبصر من قارب (qarg'adan ham ko'zlari o'tkir), أبطأ من قارب نوح (Nuhning qarg'asidan ham sustkashroq) kabi frazeologizmlarni misol keltirish mumkin [5,370]. E'tiborli jihati shundaki, qarg'a so'zi ayrim iboralarda epchil va tarbiyali shaxs holatini ifodalasa, boshqa iboralarda sustkashlik holatini anglatmoqda.

Bu kabi frazeologizmlar arab tilshunosligida ko'p uchraydi. Ta'kidlash joizki, bunday frazeologizmlar arab xalqining madaniyatini, ularning kundalik hayotida ishlatadigan hayvonlari orqali ko'rsatib beradi.

O'zbek tilida ham bunday frazeologizmlar uchraydi. Ularga quyidagilarni misol qilish mumkin:

Tulpor kabi shiddatli bo'lmoq. Tulpor o'zbek xalqining tez va jasur otini bildiradi. Bu frazeologizm maqsad sari qat'iyat bilan intilish, shiddat bilan harakat qilishni anglatadi.

Arslon jasorati. Arslon jasorat, mardlik timsoli sifatida ishlatiladi. Bu frazeologizm bolalarda mardlik va jasorat ruhini shakllantirishda qo'llaniladi.

Sher qiyofasida yurmoq. Sherning qahramonligi va hurmatga sazovorligi ifodalanadi. Bu ibora o'quvchilarni qattiq iroda va mardlikka chaqiradi.

To'ti kabi sayramoq. Ko'p gapirish, jim turmaslik, tarbiyasizlik qilish holatlarini ifodalaydi.

Qaldirg'ochdek fidoyi. O'zining bolalari uchun fidoiylilik, mehr-muhabbatni ifodalaydi. Ta'limda mehr-shafqat va fidoyilik sifatlarini shakllantirish uchun ishlatiladi.

Kapalakdek yengil yurmoq. Ehtiyotkorlik, muloyimlik va o'zini nazorat qilishni ta'kidlaydi. Ta'lim-tarbiyada yaxshi odob, xushmuomala bo'lish sifatlarini targ'ib qiladi.

O'zbek tilida hayvon nomlari ishtirokidagi frazeologik birliklar xalq tafakkuri, dunyoqarashi, axloqiy me'yorlari va ma'naviy qadriyatlarini o'zida mujassam etgan boy til qatlamini tashkil qiladi. Bunday frazeologizmlar nafaqat til bezagi, balki tarbiyaviy vosita sifatida ham muhim ahamiyatga ega. Ayniqsa, ta'lim-tarbiya sohasida bu kabi birliklar orqali yosh avlodga yaxshi va yomon xulq-atvor o'rtasidagi farqni ko'rsatish, axloqiy fazilatlarni shakllantirish, ijtimoiy hayotda to'g'ri yo'l tanlashga yo'naltirish mumkin. Bu frazeologizmlarning milliylik jihati shundaki, ular xalqning turmush tarziga, urf-odatlariga, tarixiy-madaniy tajribasiga tayangan holda shakllangan. Ularda o'zbek xalqining mehnatga, jasoratga, sabr-toqatga, donolik va adolatga bo'lgan munosabati, ya'ni milliy ruh, xalq falsafasi va mentaliteti aks etadi. Shu bois, bunday frazeologik birliklar ta'lim-tarbiyada nafaqat estetik vosita, balki axloqiy-ma'naviy mezon sifatida ishlatiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Rahmatullayev Sh. O'zbek tilining izohli frazeologik lug'ati-Toshkent: O'qituvchi, 1978.- 407 b.

2. Yuldoshev B. O'zbek frazeologiyasi va frazeografiyasining shakllanishi hamda taraqqiyoti.- Samarqand: SamDU, 2007.- 106 b.

3. Саёд Мустафа А.М., Родинова Л.В Учебный русско-арабский фразеологический словарь – Москва: Русский язык, 1989.- 611 с.

4. Дж. Аби Джабер, А.В. Капшук. Арабско-русский словарь идиоматических выражений.- М.: Издательский Дом ЯСК, 2019.- 455 с.

5. الدكتور محمد محمد داود. معجم التعبير الاصطلاحي في العربية المعاصرة. القاهرة: دار الغريب للطباعة و النشر و التوزيع، - ٦٩٠ ص ٢٠٠٣

6. وفاء كامل فايد بعض صور التعبيرات الاصطلاحية في العربية المعاصرة. مجلة مجمع اللغة العربية بدمشق – المجلد ٧٨

ANDALUS TARIXIDA ARAB ADABIYOTINING SHAKLLANISHI (MILODIY 711-1233 YILLAR ORALIG'IDA)

<https://zenodo.org/uploads/17732249>

Akram Mahmudov,
Oriental universiteti Tillar-1 kafedrası stajyor-o'qituvchisi

Annotatsiya. Mazkur maqolada Andalus tarixida arab adabiyoti shakllanishi va rivojlanishi jarayoni yoritilgan. Andalus atamasining kelib chiqishi, musulmonlarning Ispaniyaga kirib kelishi hamda ularning siyosiy va madaniy hayoti bosqichma-bosqich tahlil etilgan. Maqolada Andalusdagi yetti davr – voliylik, Umaviylar amirligi, xalifalik, muluk at-tavoif, murabitunlar, muvahhidlar va Banu Ahmar (Garnata) davrlari o'ziga xos jihatlari bilan bayon qilinadi. Har bir bosqichning siyosiy va ijtimoiy hayoti bilan bir qatorda arab adabiyotiga ta'siri, adabiy jarayonlar, shoirlar va asarlar misolida ko'rsatilgan. Xususan, Umaviylar davrida ilm-fan va adabiyot yuksalishi, muluk at-tavoif davrida adabiy hayotning jonlanishi, murabitun va muvahhidlar davrida diniy ruhning ustunligi hamda Garnata davrida adabiyotning fojiaiy va dardli ohang kasb etishi alohida tahlil qilingan. Maqola Andalusda arab adabiyotining shakllanishi, rivojlanishi va inqiroz jarayonlarini keng tarixiy kontekstda o'rganishga qaratilgan.

Kalit so'zlar: andalus, arab adabiyoti, Umaviylar, xalifalik, muluk at-tavoif, murabitunlar, muvahhidlar, Banu Ahmar.

Abstract. This article contains the form of formation and development of Arabic literature in the history of Andalus. The term of the Andalus is gradually entering the Muslims and the gradual analysis of their political and cultural life. The article describes the seven periods in Andalus – Vensus, the Emirates of Umayya, Khilafi, Khilafah, Mughteeds and Banu Ahmar (Harnatasi) periods. In addition to the political and social life of each stage, the effects of Arabic literature, the example of the literary processes, poets and works. In particular, during the Umayyades, the increase of science and literature, during the revival of the religious spirit during the period of Umayya, and the advantages of the religious spirit and the advantage of the Garnata, is particularly analyzed. The article is to study and develop the processes of Arabic literature in Andalus in a broad historical context.

Keywords: *Andalusia, Arabic literature, Umayyads, caliphate, mullah, jams, Mavalim, Banu Ahmar.*

Arablar "Andalus" deb Ispaniyada fath qilgan barcha mintaqalarni ataganlar. Bu nomning asl manbai to'g'risida aniq bir fikr yo'q, ammo ba'zilar bu nom "vandallar" (les Vandales) degan jamoaning nomidan olingan deb hisoblaydi. Milodiy beshinchi asrning boshlarida ular Ispaniyaga shimoliy Afrikadan ko'chib keladi. Keyinroq ular Afrikaning shimoli-g'arbiy sohillaridan Ispaniyaning janubiy qismiga, xususan, Tarifadan o'tib, kelib joylashadilar.

Tarixchilar fikriga ko'ra, bu xalq Betika mintaqasiga (Bétique) joylashgan. Bu hudud keyinchalik "Vandalicia" deb atalgan va bu nom vaqt o'tishi bilan "Andalusiya" shakliga o'zgargan. Bu hududni keyinchalik islom fathlari davrida musulmonlar tomonidan bosib olingan Ispaniya yerlariga nisbatan umumiy nom bo'lib qolgan.

Ushbu nom aslida Ispaniyaning faqat bir qismini anglatgan bo'lsa-da, musulmonlar bu nomni butun yarimorolga nisbatan ishlata boshladilar. Shunday qilib, "Andalus" so'zi oxir-oqibatda musulmonlar egallagan barcha Ispaniya hududlarini bildiradigan umumiy nomga aylangan. Andalus so'zini arab tarixchilar va geografiyachilar tez va oson ishlata boshlaydilar. Avvalda bu so'z Ispaniyaning barcha hududlariga ishlatilgan bo'lsa, so'ngra arablar ispan erlaridan fath qilgan joylarga ishlatilgan va Ishbiliya, Qurtuba va G'arnata kabi mintaqalar andalus ismini saqlab qolganlar¹.

Ispaniya musulmonlar tomonidan fath qilinishidan oldin, turli muammolarga duchor bo'lgan edi. Ijtimoiy, siyosiy va iqtisodiy jihatdan tanglik kuchaygan, zodagonlar bilan quyi sinflar orasida jiddiy ziddiyatlar bo'lgan. Oliy tabaqa o'z manfaatlarini ko'zlab odamlarni ezar, kambag'allar ustidan hukmronlik qilar edi. Visigotlar Ispaniya erlariga milodiy beshinchi asrda kirib keladilar va Rum saltanatini yo'qotganidan keyin u erda erkinlikda yashaydilar. O'zlariga podshohlarini saylab, nasroniy diniga ergashadilar. Shu bilan ular rumliklarni haqorat qilish va ta'qib qilishni boshlaydilar. Tabiiyki, bunday holat mamlakatning tugashiga olib keladi.

Bunday muhitda, xalqlar zulmdan charchagan edi. Zodagonlar orasida ham kelishmovchiliklar kuchayib, ba'zi sardorlar boshqalarga qarshi fitna uyushtirar edi. Xususan, Vizigotlar podshohi Rodrik taxtga qonuniy yo'l bilan emas, kuch bilan kelgan edi. Bu esa hukmronlikka qarshi dushmanlik kayfiyatini kuchaytirdi. Mag'ribning shimolida Sabta (Geuta) shahri bulib, Rum podshosining Julien nomli amaldori boshqaradi. Julien bilan Rodrik orasida qattiq adovat bo'ladi, shu sababli Julien Rodrikni ag'darib, saltanatini egallashga harakat qiladi. Shu bois u arablarga yordam berib, arablarga g'alaba yo'lini hozirlab beradi. Julian – Tarifadagi bir qal'aning boshlig'i – Shimoliy Afrikadagi musulmon valiysiga, xususan, amir Musa ibn Nusayrga murojaat qilib, yordam so'raydi. Musa ibn Nusayr Valid ibn Abdulmalikning Mag'ribdagi amaldori bo'lib, unga Andalusni fath qilishni maslahat beradi. U Rodrikning zolimligidan shikoyat qiladi va uni taxtdan tushirish uchun musulmonlardan harbiy yordam berishni so'raydi.

Musa ibn Nusayr bunga e'tibor qaratdi va vaziyatni diqqat bilan o'rgana boshladi. Dastlab u kichik guruhni Tarif ibn Molik Naxa'iy boshchiligida Ispaniyaga yuboradi. Ispan podshosi Rodrik musulmonlarning kelishini bilgach, askarlarni yig'adi va Vitizaning bolalarini arablarga qarshi urush qilish uchun to'planishga chaqiradi, ular Rodrikni yoqtirmasada rozi bo'ladilar, Rodrik ularning otasi Vitizadan podshohlikni tortib olgani uchun ular Rodrikdan qasos olish maqsadida unga ergashadilar. Ikki qo'shin Bekka vodiysida bir-biri bilan duch keladi. Mag'ribdan Toriqning askarlariga besh mingta barbar askarlari qo'shib, ularning soni o'n ikki mingta bo'ladi. Ular yaxshi qurollangan, jang qilishga shay va g'animalarni qo'lga kiritishga kelishgan

¹ أدباء العرب في الأندلس و عصر الإنبيعاث ص 2.

bo'ladi. Ammo Rodrikning askarlari qirq mingta boshqa bir rivoyatda yuz mingta ekanligi va ularning qurollari ketmon tayoqdan iborat bo'lganligi aytiladi.

Musa ibn Nusayrga Andalus fathi xabari yetadi va Musa Toriqning g'alabalariga hasad qiladi. Musa Toriqdan qaytishini talab qilgach Toriq unga itoat qilmaydi balki g'alabalarni qo'lga kiritishda davom etadi. Shunda Musa ibn Nusayr ham sharafiga yetishish maqsadida arab va barbarlardan o'n mingdan ortiq askar jamlab, hijriy 93-yil ramazon oyida Andalusga kirib keladi. U erda Ispaniya g'arbidagi Merida va Ishbilyalarni fath qiladi. Musa ibn Nusayr Ispaniyada o'zining ismi yozilgan oltin pullarni ishlab chiqarishni yo'lga qo'yadi. Musa ibn Nusayr va Toriqlar g'alabalarni ketma-ket qo'lga kiritib yurgan vaqtlarida Valid ibn Abdulmalik Musani chaqiradi. Musa ibn Nusayr Andalusga o'g'li Abdulazizni voliy qilib tayinlaydi va o'zi Toriq bilan sharq tomon yo'l oladilar¹.

Musa ibn Nusayr o'g'li Abdulazizni Andalusga voliy qilgandan boshlab u erda amirlik davri boshlanadi.

Andalusdagi voliylik davri – islom nurlari kengaygan va fathlar davom etgan davrdir. Bu davrda islomiy harakatlar ko'payadi, musulmonlar shimol tomon yurishlar uyushtirdilar. Hurr ibn Abdurahmon Saqafiy qo'mondonligida Andalusda islom davlati kengayadi. Bu fathlar g'arbiy qit'aning ichki qismigacha yetib boradi.

Suriyaliklar Andalusga yetib kelgach, ular shimolga yurish qildilar. Ular Pireney tog'laridan oshib o'tib, G'arbiy Yevropaning ichki hududlariga kirib bordilar. Hatto ular Kataloniyadagi Barselona, Kastiliyadagi bir nechta qal'alarni, Lyon va Tours shahri atrofini egallaydilar. Nihoyat ular 114-hijriy (milodiy 732-yil) yili mashhur "Tours jangi"da franklar bilan jang qiladilar. Bu jangda musulmonlar mag'lubiyatga uchraydi, bu esa ularning G'arbga yurishlarini to'xtatadi.

Bu davrda voliyliklar bir necha muhim ishlarga boshchilik qildilar. Ular Yevropada islomni yoyishga harakat qildilar. Bu paytda davlat ichida ma'muriy tizim shakllana boshladi. Islomiy boshqaruv amalda qo'llana boshlandi. Mahalliy aholi islomga kirmoqda edi. Jumladan, ko'plab nasroniylar va yahudiylar islomni qabul qildilar. Bu esa jamiyatda dinlararo aloqalarni yaxshiladi.

Shu bilan birga, bu davrda bir necha voliyliklar almashdi. Har bir voliy o'z siyosatini olib bordi. Bu o'zgarishlar ko'plab nizolarni keltirib chiqardi. Ba'zida voliyliklar xalifalik markazidagi xalifalarning buyrug'isiz hokimiyatni egallagan bo'lishgan. Natijada Andalusda siyosiy beqarorlik kuchaydi. Bu esa xalifalik markazining e'tiborini tortdi va ular bu yerni yaxshiroq boshqarish zaruratini his etadilar. Suriyalik jangchilar (Balj ibn Bishr boshchiligida) kelgach, Andalus ichki siyosatida ziddiyatlar boshlandi. Chunki, ular o'zlarini markaz tomonidan yuborilgan muhim kuch deb bilishar edi. Bu esa mahalliy hokimlar bilan kelishmovchiliklarni keltirib chiqardi. Bu to'qnashuvlar bir necha yillar davom etdi. Nihoyat, ushbu siyosiy beqarorlikka barham berish va markaziy boshqaruvni qayta tiklash uchun Abdurahmon Doxil (Abdurahmon ibn Muoviya ibn Hishom ibn Marvon) Andalusga kelib, Umaviylar amirligini barpo etdi.

Birinchi bosqich: Voliylik davri (93–138 hijriy / 711–755 milodiy)

Bu, islomiy fath — ya'ni Andalusning musulmonlar tomonidan zabt etilishi bilan boshlangan davr bo'lib, hijriy 93–138 / milodiy 711–755 yillarni o'z ichiga oladi.

¹ أدباء العرب في الأندلس و عصر الإنبياء ص 4.

Birinchi bo'lib Andalusda Toriq ibn Ziyod voliy bo'ladi, so'ng Muso ibn Nusayr undan keyin o'g'li Abdulaziz voliy bo'ladilar. Abdulazizning o'limidan so'ng Andalus olti oyga yaqin voliysiz qoladi. Barbar boshliqlari jamlanib Muso ibn Nusayrning singlisining o'g'li Ayyub ibn Habibni voliylikka tanlaydilar. Ayyub ibn Habib oz muddat voliylik qiladi, undan keyin Andalusda bir-qancha voliylar bo'lib, ular davrida ko'plab shaharlar fath qilinadi. Bu davr Abdurahmon Doxil qo'li ostida Umaviylar davlati tashkil topishi bilan tugaydi. Bu davr "Voliyliklar davri" deb yuritiladi, chunki Andalus oddiy boshqaruv ostida edi: ba'zida Damashq xalifasi tomonidan, ba'zida esa Shimoliy Afrikadan yuborilgan hokim tomonidan boshqarilar edi.

Ikkinchi bosqich: Umaviylar davlati davri; Amirlik davri;

Bu davr Abdurahmon Doxil tomonidan Umaviylar davlatining Andalusda asos solinishi bilan boshlanadi. Bu davlat keyinchalik Abdurahmon Nosir davrida eng yuqori cho'qqiga yetadi. U o'zining buyuk xalifaligi bilan tanilgan. Ushbu davrda Umaviyyalar hukmdori "podshoh" deb atalgan. Bu davr Andalusda Banu Umayya podshohligi tugashi va Qurtuba zadagonlarini davlat hokimiyatiga kelishi bilan tugaydi. Abdurahmon Doxilning Andalusda amirligi o'ttiz to'rt yil (138-172 h) (755-788 m) yillar davomida bo'ladi.

Uchinchi bosqich: Xalifalik davri;

Abdurahmon uchinchi hokimiyatga kelganida yigirma uch yoshda bo'ladi. U yosh bo'lishiga qaramasdan yaxshi sifatlarga ega edi. Uning saltanati ellik yilga yaqin davom etadi (300-350 h / 912-961 m). Islom tarixida Abdurahmon uchinchingi zamonidek gullagan yaxshi davr o'tmagan deyiladi. Abdurahmon Andalus podsholarining eng ulug'i va u yerdagi birinchi xalifa bo'ladi. U Allohning diniga yordam beruvchi "muminlarning amiri" deb laqab oladi. Abdurahmon Nosirning davrida Andalus gullab yashnaydi va Nasroniylar va barcha musulmonlar olamida siyosiy maqom va ulkan shahar maqomiga erishadi. Bu davrda Andalusda adabiyot va boshqa ilmlar keng ko'lamda rivoj topdi. Hattoki Qurtuba ilmda Bog'dodga tenglashishga urinardi.

To'rtinchi bosqich: Muluk at-tavoif (kichik amirliklar) davri;

Amiriyyunlar¹ Andalusda xalifalikni egallaganlaridan keyin Umaviylar davlatini zaiflik egallab oladi, shunda Andalusda kichik amirliklar boshlanadi, ular "muluk at-tavoif" – "Mintaqalar amirlari" deb taniladilar. Kichik amirliklar davri (403-536 h / 1012-1141 m) yillarni qamraydi. Kichik amirliklar orasida uzluksiz urushlar bo'lib, kuchli kuchsizni yengar hatto, uning hokimiyatini yo'qotar edi. Kichik amirliklar orasidagi janglar yuz yilga yaqin davom etadi, oxirida Ispaniya podshohlari jamlanib ularga birin-ketin urush qilib yo'qotadi, Ishbiliyya yetib keladi va Ishbiliyyaning amirini qiyin ahvolda qoldiradilar, shunda u Murobitinlarning amiridan yordam so'raydi. Murobitinlarni amiri Yusuf ibn Tashfin kelib, kichik amirliklarni tugatadi, faqat Saraqsita davlatini 1109- yildagina egallaydi, chunki ular Franjlardan (fransuzar) yordam so'ragan bo'ladilar².

Beshinchi bosqich: Murabitinlar (Almoravidlar) davri;

¹ Al-Amiriyyunlar Andalusdagi tarixiy sulolaga tegishli bo'lib, ular X-asr oxiri va XI-asr boshlarida Kordova xalifaligida katta siyosiy kuchga ega bo'lganlar.

² نفح الطيب ج 2 ص 1125.

Murobitinlar davlati Mag'ribdagi Berber qabilalaridan tashkil topadi. Berberlardan Yahyo ibn Ibrohim ismli kishi islomni qabul qiladi va Abdulloh ibn Yasin degan faqihni o'zlariga Quron va din ta'limini o'rgatish uchun olib keladi. Yahyo vafot qilganida insonlar faqihning oldidan tarqalib ketadilar. Abdulloh ibn Yasin bir-qancha odamlarni jamlab, Sinigal oroliga ketadi va u yerda ribot¹ quradi, shundan keyin ular murobitinlar deb nomlanadilar. Andalusda Murobotinlar hukmi oltmish yilga yaqin davom etadi.

Oltinchi bosqich: Muvahhidlar davri;

(524-667h / 1129-1268 m) Muvahhidinlar Muhammad ibn Tumrat boshchiligida uning hamrohlaridan tashkil topgan Afrikadagi bir guruhning nomi. Bular Murobitinlarga qarshi jang qiladilar, hatto Marokashga etib kelganlarida Muhammad ibn Tumrat vafot qiladi. O'limidan oldin yaqin do'stlaridan biri Abdulmumin ibn Aliyga amirlikni vasiyat qilib ketadi. Abdulmumin jangni davom ettiradi, Murobitinlar davlatini yo'qotib Muvahhidinlar davlatini barpo qiladi. Muvahhidinlar davlati bir yuz o'ttiz yilga yaqin davom etadi. Muvahhidinlarni Andalusdagi nasroniylar podshohlari engib, ularni oroldan chiqarishga erishadilar.

Yettinchi bosqich: Banu Ahmar (Garnata) davri.

Muvahhidlar Andalusdan ketganidan so'ng, Tulaytula hokimi Muhammad ibn Hud ko'plab Andalus shaharlariga, jumladan Balensiya (Valensiya), Mursiya va Ishbiliyaga (Sevilya) o'z hokimiyatini yoyishga muvaffaq bo'ladi. U nasroniylar hujumiga qarshi o'zining kuchi va hokimiyatini bir vosita deb bilar edi. Lekin u o'z mulkini yo'qotmaslik va o'z mustaqilligini saqlab qolishni afzal ko'rardi. Bu paytda Andalus xristianlar zulmi ostida azob chekayotgan bo'lib, zaiflik, qashshoqlik hukm surar edi. "Arjona" qal'asi yaqinida arab qishlog'i bo'lib, unda Muhammad ibn Yusuf ismli bir kishi yashardi. U nasab jihatdan Yamanning al-Ahmar (qizil) urug'idan edi. U bu voqelardan ta'sirlanib, xristianlarga qarshi chiqadi. Lekin zaifligi sababli musulmonlar bilan birlashmaydi. Shunda u butunlay ajralib chiqib, tog'li hududlardagi qal'alarni egallay boshlaydi. Nihoyat, "Gharnata" (Garnata, ya'ni hozirgi Granada) shahrini zabt etadi va bu yerda 1232/1233 yilda o'z davlatiga asos soldi. Garnatani poytaxt qiladi va Garnata kuchli poydevorga ega mustahkam davlat bo'ladi.

Garnata hozirgi Almeriya va uning yaqin hududlarini o'z ichiga olgan edi. Ibn Ahmar bu yerda islomiy tamaddunni tiklashga harakat qiladi. Bu davlat Ahmarlar davlati deb nomlandi. Bu uchinchi Andalusiy islomiy davlati edi. Davlat keng hududlarga yoyilib, bir-necha kuchli saltanatlarni o'z ichiga olgan edi. Banu Ahmar o'z davlati va mulkini kuchli devorlar bilan mustahkamlagan edi. Ular xristianlar bilan doimo urush holatida bo'ladilar, lekin Garnata mustaqilligini saqlab qolgan.

Ahmarlar o'z davrida ko'plab saroylar, mashhur "Alhambra" saroyini barpo etdilar, bu saroy bugungi kungacha saqlanib qolgan. Ularning davrida adabiyot yuksaldi, shoir va yozuvchilardan iborat guruhlar saroyda o'z ijodlarini namoyish etdilar. Ularning ayrimlari sultonlarni madhlab, ba'zilar esa ularga nasihat beruvchi she'rlar yozganlar.

Abdulloh ibn Muhammad ibn Muhammad al-Gholi (taxtdan tushirilgan) ularning oxirgi podshohi edi. U Hijriy 898-yilda, milodiy 1492-yilda vafot etadi, ya'ni fath

¹ Ibodat yoki jang qilish uchun tayyorlanadigan joy.

yilidan taxminan sakkiz asr o'tgach. Ferdinand va Izabella (Kastiliya va Aragon malikasi) G'arnatani egallaydilar va Banu Ahmar qo'l ostidagi G'arnataning so'nggi qal'asini zabt etadilar. Abdulloh G'arnata kalitlarini o'z qo'li bilan topshiradi. Bu orqali ispan fathchilariga so'nggi marta musulmon yerlarining kaliti beriladi.

Tarixchilar aytadilar: bu davrda Andalusda yetti muhim bosqich bo'lib o'tgan:

Birinchi bosqich: fath va hokimiyat (voliyluk) davri;

Ikkinchi bosqich: (Umaviylar davlati) amirlik davri;

Uchinchi bosqich: xalifalik davri;

To'rtinchi bosqich: muluk at-tavoif (kichik amirliklar) davri;

Beshinchi bosqich: murabitunlar (Almoravidlar) davri;

Oltinchi bosqich: muvahhidlar davri;

Yettinchi bosqich: Banu al-Ahmar (Garnata) davri.

Ushbu bosqichlarda musulmonlar kuchayib, keyin zaiflashadi, xristianlar esa avval zaif bo'lib, so'ng kuchga to'lib, musulmon yerlarini birin-ketin zabt etadilar. Nihoyat, Andalusda islomiy hukmronlik butunlay tugaydi¹.

Bu davrlarning o'ziga xos xususiyatlari bor bo'lib, Ularning har-biri o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lgan:

Umaviylar davri: bu davr hokimiyat, amirlik va xalifalik davri bo'lib, arab amirlarining davri edi. Bu davrda islomiy kengayish avjiga chiqdi va Andalus shaharlari gullab-yashnadi. Bu davrda shaharsozlik yuksaldi va bunyodkorlik ishlari keng quloch yoydi. Bularning barchasi o'zining eng yuqori cho'qqisiga erishgan edi. Bunga o'sha davrning madaniy yuksalishlari va adabiy taraqqiyoti ham guvohdir.

Keyingi davr — muluk at-tavoif (kichik saltanatlar) davri, Bu davr adabiyotning gullab-yashnashi, shoir va shoiralarning ko'pligi, adabiy faoliyatning kengayishi bilan ajralib turadi. Shoirilar ichida mashhur bo'lgani — Ibn Hazm bo'lib, u bu davrda o'zining adabiy asarlari va nazariy qarashlari bilan tanilgan edi.

Bu davrda adabiy harakat ancha faollashdi. Xususan, xalq orasida mashhur bo'lgan xalq og'zaki she'riyati bu davrda keng tarqaldi va bu borada katta yutuqlarga erishildi. Shuning uchun bu davr ko'proq xalq og'zaki she'riyati (poeziyasi) bilan tanilgan bo'lib, u an'anaviy she'riyatga qarshi turgan.

Murabitlar va Muvahhidlar davrida esa diniy ruh kuchli bo'ladi. Ular falsafaga qarshi chiqishadi. Shuning uchun bu davrda falsafiy adabiyot zaiflashadi va boshqa yo'nalishlar oldinga chiqadi.

Ammo Banu Ahmar (Garnata amirligi) davrida esa — bu davr orom, farog'at, saroy hayoti va nafislik bilan ajralib turadi. Ichki hayot ko'proq nafislik, ne'matlar va saroy adabiyoti bilan to'la edi. Shoirilar ko'proq na'tlar, g'azallar, saroylar va hashamat haqida yozardilar. Ularning she'rlari mushk va anbar hidiga to'la edi. Bu davrda — al-istijno (ayriliq) she'riyati ustunlik qila boshlaydi. Bu alohida poetik uslub bo'lib, musulmonlarning G'arbdagi qudratli davri tugab borayotganining alomatidir. Banu Ahmar davri adabiyoti — Andalus musulmonlarining umumiy ruhiy holatini, ularga bo'lgan zulmni, umidsizlikni, ajralishni aks ettiradi. Ular ispanlar bosimi ostida o'z vatanlarini tark etishga majbur bo'lgan edilar. Bu she'riyat va adabiyotda yaqqol aks etadi. Bu davrda adabiyot — fojia, holsizlik va dardli iztirobni ifodalovchi vositaga

¹ محمد عبد الله عنان. نهاية الأندلس. ص 17 - 40.

aylandi. Adabiyot orqali ular dardlarini aytgan, yurtlarini yo‘qotganliklarini, diniy va milliy ajralishni yodga olganlar. Musulmonlarning Ispaniyadagi so‘nggi qarorgohi 1492 yilda Garnataning qulashi bilan nihoyasiga yetdi. Bu bilan islom va arab sivilizatsiyasi butunlay Ispaniyadan quvib chiqarildi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Javdat Rukkobiy. Andalus adabiyoti. Dorul-maorif – Qohira., 1966.
2. Ahmad Haykal. Andalus adabiyoti. Dorul-maorif – Qohira., 1975.
3. Shavqi Dayf. Arab adabiyoti tarixi. Dorul maorif – Qohira., 1988.
4. Ibrohim Muhammad Abdurohman. Andalus adabiyoti. Saudiya., 2017.

THEORETICAL ASPECTS OF COMPARATIVE STUDY OF PROVERBS IN ARABIC AND UZBEK LANGUAGES

<https://zenodo.org/records/17732261>

O'tkirova Latofat Sur'at qizi,
Lecturer, Department of Languages-1
Oriental University

Abstract. This article examines the theoretical foundations of comparing Arabic and Uzbek proverbs from linguistic, cultural, and cognitive perspectives. It emphasizes the role of proverbs as reflections of a nation's moral values, collective wisdom, and worldview. The research highlights how Arabic and Uzbek proverbs, despite cultural differences, share similar themes such as honesty, patience, respect, and destiny. Through metaphorical imagery and symbolic expression, both languages convey universal human values. The study concludes that comparative paremiology strengthens intercultural communication and deepens understanding of linguistic and cultural heritage.

Keywords: proverb, paremiology, Arabic, Uzbek, culture, linguistics.

Proverbs are among the oldest and most expressive elements of human language. They embody collective wisdom, moral instruction, and cultural identity passed down through generations. Both **Arabic** and **Uzbek** languages possess rich proverbial traditions that reveal their peoples' worldviews, ethics, and philosophies of life.

A comparative study of Arabic and Uzbek proverbs provides valuable insights into how different linguistic and cultural systems conceptualize similar human experiences. Although geographically distant and linguistically unrelated, both languages belong to civilizations deeply influenced by religion, morality, and communal values. The **Arabic language**, representing the linguistic and spiritual heritage of the Arab-Islamic world, conveys proverbs rooted in Quranic imagery, Bedouin traditions, and classical literature. The **Uzbek language**, as a Turkic representative of Central Asian culture, carries proverbs reflecting agrarian life, hospitality, and social harmony. By exploring their similarities and differences, one can better understand the **linguocultural universals** and the distinct **modes of metaphorical thinking** that shape both nations' moral and aesthetic consciousness.

Theoretical Foundations of Comparative Paremiology

Paremiology—the study of proverbs—has long been recognized as an important branch of linguistics and cultural studies. According to **Wolfgang Mieder (2004)**, proverbs are “short, generally known sentences of the folk that express wisdom, truth, morals, and traditional views in a metaphorical, fixed, and memorable form.”

From a theoretical point of view, the comparative study of proverbs involves three interconnected dimensions:

✓ **Linguistic dimension** – examining the lexical, syntactic, and stylistic structure of proverbs;

✓ **Cultural dimension** – identifying how proverbs mirror the customs, traditions, and moral codes of each society;

✓ **Cognitive dimension** – studying how proverbs encapsulate human experience and conceptualize knowledge through metaphor.

In both Arabic and Uzbek, proverbs act as **linguocultural signs**, embodying not only linguistic patterns but also national psychology, collective wisdom, and social norms.

Linguistic Features of Arabic and Uzbek Proverbs

Arabic proverbs are often **concise, rhythmic, and didactic**, employing the structures of Classical Arabic. Many are derived from **Quranic or Hadith expressions**, ensuring their moral and spiritual authority.

Examples include:

✓ **“Al-’ajala min ash-shayṭān.”** (Haste is from the devil.)

✓ **“Man jadda wajada.”** (He who strives, succeeds.)

✓ **“As-sabr miftaḥ al-faraj.”** (Patience is the key to relief.)

Uzbek proverbs, in contrast, reflect **agrarian life, family values, and collective ethics**, often structured in balanced, rhymed phrases:

✓ **“Shoshgan ish – shaytonga yoqar.”**

✓ **“Mehnat qilgan to’yadi.”** (He who works will be satisfied.)

✓ **“Sabr qilgan g’alaba qilar.”** (The patient one wins.)

Linguistically, both languages share a tendency toward **metaphorical condensation**—compressing deep meaning into few words—yet differ in syntax and imagery. Arabic often uses **moral imperatives** or **religious associations**, while Uzbek proverbs employ **nature-based** or **social metaphors**.

Cultural and Religious Dimensions

Culture forms the heart of proverbial meaning. Arabic proverbs are deeply infused with **Islamic moral codes**, referencing divine justice, patience, gratitude, and destiny. For instance:

“Tawakkal ’ala Allah” (Trust in God) highlights faith and divine will as central moral concepts.

Uzbek proverbs, while also influenced by Islamic culture, blend religious motifs with **folk ethics** and **communal values**. Proverbs such as:

“Qo’shning tinch – sen tinch.” (If your neighbor is peaceful, you are peaceful.) emphasize collective harmony rather than individual fate.

Thus, the **Arabic worldview** centers on divine order and moral responsibility, while the **Uzbek worldview** focuses on social balance, respect, and human cooperation.

Table 1. Comparative Thematic Parallels

Theme	Arabic Proverb	Uzbek Proverb	Common Meaning
Patience	As-sabr miftaḥ al-faraj – “Patience is the key to relief.”	Sabr qilgan g’alaba qilar – “Patience leads to victory.”	Perseverance brings success.

Work and Effort	<i>Man jadda wajada</i> – “He who strives, succeeds.”	<i>Mehnat qilgan to‘yadi</i> – “The worker prospers.”	Hard work ensures reward.
Wisdom	<i>Qabl an tatahaddath, tafakkar</i> – “Before you speak, think.”	<i>O‘ylab so‘y, o‘ylab qo‘y.</i>	Thoughtfulness before action.
Time	<i>Al-waqt ka as-sayf, in lam taqta‘hu, qata‘aka</i> – “Time is like a sword; if you don’t cut it, it cuts you.”	<i>Vaqt oltindan qimmat.</i>	Time is precious and fleeting.

These parallels demonstrate how **shared moral principles**—patience, diligence, wisdom, and respect for time—are expressed through **different cultural lenses**.

Cognitive and Metaphorical Aspects

Both Arabic and Uzbek proverbs rely heavily on **metaphor** as a cognitive tool. According to **Lakoff and Johnson (1980)**, metaphor is not merely a stylistic device but a mode of thought that structures human experience. In Arabic, metaphors are frequently **religious or moral**: “The tongue is a lion; if you let it loose, it will wound someone.” (A warning about speech and self-control.) In Uzbek, metaphors are **nature-based**: “Ko‘p suv oqsa, loyqa bo‘ladi.” (If too much water flows, it becomes muddy — cautioning against excess.) Thus, Arabic metaphorization is **spiritual and abstract**, while Uzbek metaphorization is **earthly and experiential**, grounded in everyday rural life.

This difference reflects distinct **cognitive environments**: one shaped by desert and divine text, the other by field, community, and oral tradition.

The comparative study of Arabic and Uzbek proverbs not only enriches linguistic knowledge but also fosters **intercultural understanding**. Both sets of proverbs convey **universal moral codes**—justice, patience, humility—yet each frames them through its cultural environment.

For students of language and culture, analyzing proverbs serves several pedagogical functions:

- ✓ It **deepens cultural awareness** and appreciation of diversity;
- ✓ It **enhances pragmatic competence** in communication;
- ✓ It **bridges spiritual and social philosophies** across civilizations.

Proverbs thus act as **cultural mediators**—preserving traditional wisdom while providing a linguistic pathway to empathy and cross-cultural dialogue.

Conclusion

Arabic and Uzbek proverbs, though arising from distinct linguistic and cultural systems, reveal profound similarities in their moral and cognitive essence. Both languages use proverbs to instruct, warn, and inspire, transmitting ethical norms from one generation to another. Their comparison shows that **human wisdom is universal**, though expressed through **diverse symbolic forms**. Arabic proverbs emphasize divine will and moral duty; Uzbek proverbs highlight social unity and practical wisdom. Together, they illustrate the unity of moral experience across cultures.

The theoretical study of proverbs—through a linguocultural and cognitive lens—offers invaluable insight into how language, thought, and culture intertwine to shape human understanding.

References

1. Al-Samarrai, H. (2019). *Arabic Proverbs and Their Cultural Contexts*. Cairo: Dar al-Kutub.
2. Dundes, A. (1981). *On the Structure of the Proverb*. *Proverbium*, 28, 129–142.
3. El-Masri, A. (2017). *Language, Culture, and Proverbs in the Arab World*. *Journal of Arabic Linguistics*, 5(1), 80–92.
4. Karimova, N. (2020). *Comparative Paremiology of Oriental Languages: The Case of Uzbek and Arabic Proverbs*. *Philology and Culture*, 4(2), 45–58.
5. Mieder, W. (2004). *Proverbs: A Handbook*. Greenwood Press.
6. Permyakov, G.L. (1988). *From Proverb to Folk Tale*. Moscow: Nauka.
7. Telia, V.N. (1996). *Russian Phraseology: A Linguocultural Perspective*. Moscow: Languages of Russian Culture.

UCHINCHI KENGASH. O'ZBEKISTON TARIXINING DOLZARB MASALALARI

SULTON HUSAYN MIRZONING 1470 YILDAGI HARBIY TAKTIKASI

<https://zenodo.org/records/17732273>

Sherzod Jo'rayev¹,
Oriental universiteti, Ijtimoiy-gumanitar fanlar kafedrasida katta o'qituvchisi
ORCID: 0009-0005-7697-0710

Annotatsiya: Ushbu maqolada Sulton Husayn Mirzoning 1470 yildagi katta tezlikka asoslangan harbiy taktikasi birinchi marta o'rganib, tahlil qilib chiqildi. Ushbu taktikani qayta bajarishga uringan Abo Bakr Mirzo, Badiuzzamon mirzo harkatlari va ularning yurishlarining mag'lubiyatga uchrash sabablari ko'rib chiqildi. Bobur Mirzoning Samarqand shahrini olishda ham shu harbiy usuldan foydalanganligi hamda Bobur mirzo tahlillari o'rganib chiqiladi.

Kalit so'zlar: Bobur, Husayn Boyqaro, Abo Bakr Mirzo, Maymana, Foryob, Xondamir, Yodgor Mirzo, Hirot, Amir Xusravshoh, Sulton Ma'sud Mirzo, Marv, Murg'ob, Abdurazzoq Samarqandiy.

Abstract. This article examines and analyzes for the first time Sultan Husayn Mirza's military tactic based on high speed in 1470. It also discusses the attempts of Abu Bakr Mirza and Badi' al-Zaman Mirza to apply this tactic, as well as the reasons behind the failure of their campaigns. Furthermore, it explores Babur Mirza's use of the same method in capturing the city of Samarkand and analyzes his reflections on this strategy.

Keywords: Babur, Husayn Bayqara, Abu Bakr Mirza, Maymana, Faryab, Khwandamir, Yadgar Mirza, Herat, Amir Khusrawshah, Sultan Mas'ud Mirza, Marv, Murghab, Abdurazzoq Samarqandi.

1469 yilda Sulton Husayn Mirzo Hirot taxtini egallagach, oradan qisqa vaqt o'tmasdan Uzun Hasan bilan ziddiyatga boradi, natijada Yodgor mirzoga katta yordam bergan turkmanlarning aralashuvi bilan Sulton Husayn taxtdan ajralib Marv atrofida arlot qabilalari ichiga chekinadi. 1470 yil 5 iyulda Hirotida Yodgor Muhammad Mirzo nomiga xutba o'qiladi. Amir Hasan Shayx Temurni Marv atrofida Murg'ob suvi bo'yiga qoldirib, Yodgor Mirzo Hirot taxtiga bema'lol o'tiradi. Turkmanlar yo'l boshchisi Amir Hasanbek qo'shinlari Hirot atrofida qoladi. Shunday ham tinimsiz urushlardan xarob bo'lgan aholining ahvoli battar yomonlashadi. Uning ustiga Yodgor Mirzoning ichkilikka berilganligi, davlat ishlari tashlab qo'yganligi haqidagi xabarlar kela boshlaydi. Boburning aytishicha bu xabarlarni Mirali miroxo'r yetqazib turgan¹.

¹ Zahiriddin, Muhammad Bobur. Boburnoma. -Hozirgi o'zbek tiliga tabdil qilganlar: Vahob Rahmonov, Karomat Mullaxo'jayeva. - Toshkent: "O'zbekiston" HMIU, 2019.-440-b. 189-b.

Hasan Shayx Temur murg'ob suvi yoqasini himoyasini tashlab Jarmakon viloyatiga ketib qoladi.¹ Aynan shu holat Sulton Husayn Mirzoga qo'l keladi. Sulton Husayn Mirzo Arlot eli orasida turganda Sulton Abusaid Mirzo farzandlari Sulton Mahmud, Abobakr Mirzo, Mirzo Ulug'beklar arlotlar ustiga yurish qiladi. Sulton Husayn ularni chekintirib qiyin vaziyatda Hirotga ilg'or qilishga qaror qiladi. Maymana va Faryob viloyatidan bir kecha-kunduzda katta yo'l bosib mingga yaqin kishi bilan Hirotga qarab yuradi.² 1470 yil 21 avgustda Xoja Abdulla Ansoriy mozoriga yetib keladi. Amir Ali Jaloyir g'aflatda bo'lib, askarlar tarqalib ketgan edi. Yodgor Mirzo ikkita xodim va bir xodima bilan ko'shk tomida qo'lga olinadi. Manbada Abdurazzoq Samarqandiy shunday keltiradi " Bu shunday bir voqeadirki, tiriklik varaqlariyu, kecha kunduz sahifalarida nomdor sultonlar va Jamshid qudratli xoqonlar haqida hech bir yaratilgan bandaning xush qulog'i bundayini eshitgan emas va kitoblarda hech bir ziyrak so'zamolning ko'zi bunga o'xshashini ko'rgan emas. Negaki, Mirzo Yodgor Muhammad dorussaltana Hirotga maqomu orom topgan vaqtda bir necha ming mukammal yaroq-aslahali badaviy otliqlar ertadan kechgacha unga mulozimlik qilar edilar, Hirotga Bog'dod sarhadigacha (bo'lgan yerlardan) paydar-pay ko'mak olib turar edi, mirzo Sulton Husayn oltmish farsang masofadan ilg'or qilib kelib, andak odami bilan shunday jasoratli ish qiladi, deb hech kimning xotiri yaqiniga ham kelmagan edi."³

Manbaning boshqa bir o'rnida shunday yozadi:" Yigirma uchinchi safar(21 avgust 1470) bomdod namozidan oldin bu xabar barcha og'izlarga tushdi, harchand va har zamon minglab tillarda takrorlanmasin, bu xabar g'oyat nodirligi tufayli go'yo hech kim bovar qilmas edi."⁴

Xondamirni yozishicha bu kutilmagan yurishni amalga oshirish rejasi dastlab Alisher Navoiy bilan muhokama qilingan, Alisherbek esa bu tadbirni sir saqlashni qattiq talab qilgan. Maymanadan qo'zg'alib, Murg'obdan o'tib Bo'kan degan manzilga to'xtalganda majlis qilib, ilg'or tarzda Hirotga yurish rejasi aytiladi.⁵ Xondamir ham kutilmaganda bir kecha -kunduzda Hirotga yetib kelinganligini yozadi. Masofa 60 farsax bir farsax 6 km atrofida bo'lganligidan, taxminan 360 km masofa bir kecha-kunduzda bosib o'tilgan. Bobo Hokiy langariga to'xtalganda hech kimni qabul qilmaydigan bu avliyo o'zi peshvoz chiqadi, Sulton Husayn mirzoni mehmon qilib, hatto bir qo'y, bitta o'q-yoy tortiq qiladi. Bu askarlarni ma'naviy ruhlantirgani shubhasiz.⁶

Xondamir shunday yozadi:" Bu g'aroyib xabar va ajoyib hodisa shov-shuvi bir qismi Bog'i Nav bog'ida, yana bir bo'lagi esa Zubayda bog'ida istiqomat qilib o'tirgan turkman amirlari qulog'iga yetgach, o'sha kechasiyoq ayanch jilovini yo'l ko'rsatuvchilik qo'li bilan qochish yo'lga to'g'rilab " O'sha jamoat yengilib, ortlariga

1 Абдураззоқ Самарқандий МАТЛАИ САЪДАЙН ВА МАЖМАИ БАҲРАЙН. II ЖИЛД иккинчи қисм. Т. " O'zbekiston", 2008 y. 660-b.

2 Xondamirga 850 kishi keltiriladi.

3 Абдураззоқ Самарқандий МАТЛАИ САЪДАЙН ВА МАЖМАИ БАҲРАЙН. II ЖИЛД иккинчи қисм. Т. " O'zbekiston", 2008 y. 664-b.

4 O'sha asar 665-b.

5 Гиёсиддин ибн Хумомиддин Хондамир Ҳабиб ус -сийар фи ахбори афроди башар. Тошкент "O'zbekiston" 2013. 730-бет.

6 O'sha asar 731-b.

qarab qochib qolurlar”(Qur’oni karim, Qamar surasi, 45-oyat) mazmuni ular holining vasfi bo’ldi.”¹

Sulton Abusaid Mirzoning o’g’li Abo Bakr Mirzo Sulton Husayn bilan aloqa bog’laydi. Badaxshondan kelib Sulton Husayn oilasidan bir qizga o’ylanib qarindoshlik va do’stlik aloqalarini bog’lashga kirishadi. Badaxshonda turgan Abo Bakr Mirzo Hisoni Shodmonga Sulton Maxmud mulklariga ko’z olaytiradi, natija chiqara olmagach, Xurosonga yurish qiladi. Bu shahzoda Bayrambek Turkman, Pir Ali Turkman va boshqa amirlar va qo’shin ahli bilan maslahatlashib Sulton Husaynning harbiy taktikasini takrorlashga va o’ziga qarshi ishlatishga harakat qiladi. Xondamir shunday yozadi; “ Barchasining o’y-fikridagi xayol xuddi mansur xoqon Maymana va Foryobdan ilg’or solib kelib, Yodgor Muhammad Mirzoni o’lim kamandiga ilintirgani kabi ular ham hazrat xoqonni ushlab olish va qo’lga kiritish panjasi bilan ranju azob bandiga muftalo qilish bo’ldi. Ammo yirtqich yo’lbars notavon tilkning hiylasi bilan tuzoqqa tusha qolmasligini bilmadilar”². Aynan bu paytda Sulton Husayn qasal bo’lganligi va uning oldida 500 askar borligini Abo Bakr Mirzo bilar va bu g’alaba keltiradi deb ishonardi. Kasal bo’lishiga qaramasdan 500 askar bilan mahofada askarlar ko’tarib olgan Sulton Husayn yo’lga tushadi. Isfizor qasabasiga yetganda, Sulton Husayn xodimlaridan biri Jon Ahmad Cho’li o’z mulklaridan xabar olish maqsadida Hirotidan tashqariga chiqadi va Abo Bakr Mirzo askarlari tomonidan qo’lga olinadi. Shahzoda oldiga olib borilgan Jon Ahmad Sulton Husayn Hirot shahri atrofida o’n-o’n besh ming kishi bilan pistirma qo’yib, sizni kutib turibdi, Sulton Abusaid Mirzoning yaxshiliklari hurmati oldingizga keldim deydi. Abo Bakr Mirzo bu xabarga to’liq ishonib Xof va Baxarz tarafga yura boshlaydi, Hirotga yurish rejasidan qaytadi. Aslida Jon Ahmad hiylasi Sulton Husaynni saqlab qoladi. Abo Bakr Mirzodan ajralgan Jon Ahmad voqeani Sulton Husayn Mirzoga aytgach uning orqasidan quvishga tushadilar. Abo Bakr Mirzo Astrobodga qarab qochadi yo’lda har manzilda askarlari qochib keta boshlaydi, ko’plari Sulton Husayn qo’shiniga kelib qo’shilaveradi. Ta’qib kuchaygach, orada bir chaqirim masofa qoladi. Abo Bakr Mirzo Gurgon daryosidan o’tib, charchoq va yomg’ir ko’pligidan daryodan o’tiboq dam olishga tushadi. Husayn Mirzo tunda dam olishdan tiyilib tong mahali Gurgon daryosidan o’tib, uxlab yotgan Abo Bakr Mirzo askarlari ustiga tashlanadilar. Abo Bakr Mirzo bosqindan qochib chiqadi, orqadan quvlab keladiganlardan o’zib ketadi, yaqinlashib kelgan Amir Haydarni yakkama -yakka olishuvda yengib o’sha atrofdagi mahalladan bir kishining o’yiga kiradi. O’y egasidan qutilib ketish uchun ot so’raydi, o’y egasi xizmatga bir necha kishini qo’yib, shahzodani Sulton Husaynga katta sovg’a ilinjida sotadi. Qanbar Ali Jallod bir necha kishi bilan borib Abo Bakr Mirzoni o’ldirishadi, so’ngra o’z o’yiga tushirib sotqinlik qilgan qishloq kishisini ham uning ketidan jo’natadilar. Bu voqea 1479 yilda bo’lib o’tadi. Buni qarangki Sulton Husaynning o’sha mashhur tezlikka asoslangan taktikasi oradan 9 yil o’tib Abo Bakr Mirzo tomonidan takrorlanadi. Abo Bakr Mirzoning Sulton Husayn Miroz odamlari orasida ayg’oqchilari yo’qligi, Jon Ahmadga ishonganligi rejani yo’qqa chiqaradi. Abo Bakr Mirzo Husayn Mirzo taktikasini to’liq o’rganib chiqmaganligi shunda ko’rinadiki podsho dushmandan

1 O’sha asar 734-b.

2 Фиёсиддин ибн Хумомиддин Хондамир Ҳабиб ус -сийар фи ахбори афроди башар. Тошкент “O’zbekiston” 2013. 767-бет.

qochganda doim o'ta xafsiz bo'lmaguncha tinimsiz qochgan, Abo Bakr Mirzo orada bir chaqirim masofa bo'lsada daryodan o'tib uxlashga tushadi. Sulton Husayn Astrobodda Abusaidan qochganda yomg'ir loy bo'lishiga qaramasdan qochishga tushadi, Abusaid ta'qibidan bir necha bor chidam va matonat evaziga qutilib ketadi.

Ikkinchi holat 1498 yilda yuz beradi. Sulton Husayn Mirzoning tezkorlikka asoslangan taktikasini o'g'li Badiuzzamon Mirzo takrorlamoqchi bo'ladi. Nishin tekisligida Xoja Nizomulmulk va uning o'g'illarini musodaraai bilan band bo'lib turganda askarlarning bir qismi Astrobodga ketganligi qolganlari tarqalib ketganligi haqida Garmser viloyatida turgan Badiuzzamon Mirzo va Amir Zunnun Arg'unga ma'lum bo'ladi. Xondamir shunday yozadi: “ Ular fursatni g'animat bilib, uch-to'rt ming xanjar urar, nayza sanchar otliq bilan qutlug' o'rdu sari ilg'or solmoq va kutilmaganda zafar alomatli lashkar ustiga bostirib borib, jasurlik va mardonalik qo'li bilan fathu g'alaba eshiklarini ochmoqqa qaror qildilar. Shu qaror bilan oy yurishli otlarga o'tirib va doimo kezuvchi falak singari biror lahza yurishdan to'xtamay, besh-olti kun ichida Sabzavor shahri atrofiga yetib oldilar.”¹

Sulton Husayn Mirzo bu xabarni eshitgach tashvishga tushadi va Hirotga elchi jo'natib askarlardan Hirotga borini to'plab yuborish haqida bo'yruq beradi. Amir Alisher shaxsan o'zi askar to'plashga kirishadi. Sulton Badiuzzamon Miro ham katta tezlikda Isfazor qal'asigacha keladi va ko'zi o'yquga ketadi. Aynan shu holat katta yutqazish bo'ladi. Chunki shu kuni Astrobodga ketgan katta qo'shin Amir Muhammad Valibek, Amir Umarbek va Bobo Ali boshchiligidagi Astroboddan qaytib keladi. Amir Xusravshoh isyoni tufayli Sulton Ma'sud Mirzo besh yuz janchisi bilan Sulton Husayn o'rdasiga kutilmaganda kelib qoladi. O'yqudan turgan Sulton Badiuzzamon va amirlari lashkargohga kelib katta qo'shinni ko'rib ta'jjubga tushadilar. Sulton Badiuzzamon Mirzo askarlari yengilib zo'rg'a qochib qutiladilar. Amir Shujobek ham qochib qoladi. Bu voqea 1498 yil 15 iyunda bo'lganligi haqida ma'lumot beriladi.

Bobur Mirzo ham 1500 yilda 240 kishi bilan xuddi shu taktikani amalga oshiradi. U Samarqandni egallagandan so'ng Boburnomada Sulton Husayn taktikasining barcha jihatlarini tahlil qiladi. Bobur Mirzo Samarqand shahriga bildirmasdan hujum qilib kiradi va shaharni egallaydi. Bu qilgan ishini Sulton Husaynni Yodgor mirzo ustiga bildirmasdan kelib 850 kishisi bilan katta qo'shin orasiga kelib Hirotni olgan voqeasiga qiyoslaydi. Boburnomada qo'yidagicha tahlil qilinadi; “ Sulton Husayn mirzo ham Hirotni ushbu yo'sinda yov g'ofilligida olgan ekan. Lekin ish biladigan ravshan va insofli kishi nazarida ayondirki, bu voqea bilan u hodisa orasida ko'p farq bordir. Avval buki, Sulton Husayn mirzo ko'p ish ko'rgan, ko'p tajribalar kechirgan ulug' yoshli podshoh edi.. Ikkinchisi buki, g'animi Yodgor Muhammad Nosir mirzo-on yetti-o'n sakkiz yoshli tajribasiz o'g'lon edi. Uchinchisi buki, g'animning ichidan qayfiyat va holatni bilgan kishi Mirali miroxo'r Husayn mirzoga kishilar yuborib, uni g'anim g'ofil paytda dushman ustiga keltirdi. To'rtinchidan dushman qo'rg'onda emas, Bog'i Zog'onda edi. Sulton Husayn mirzo Hirotni olgan paytda Yodgor Muhammad mirzo va yaqinlari shunday ichkilikka tushgan edilarki, o'sha kecha Yodgor Muhammad

¹ Гиёсиддин ибн Ҳумомиддин Хондамир Ҳабиб ус -сийар фи ахбори афроди башар. Тошкент “O'zbekiston” 2013. 864-бет.

mirzoning eshigida uch kishi bo'lib, o'zi ham, ular ham mast edilar. Beshinchidan, Sulton Husayn mirzo o'shanda g'anim g'ofilligida keldi va uni qo'lga oldi.

Men Samarqandni olganimda o'n to'qqiz yoshda edim. Na ko'p ish ko'rib edim, na tajribam bor edi. Ikkinchisi buki, mening g'animim Shayboqxondek tajribali, ko'p ish ko'rgan va ulug' yoshli kishi edi. Uchinchisi buki, bizga Samarqanddan hech kim ko'makka kelmasdi. Agarchi shahar xalqi menga nisbatan ko'ngillik bo'lsalar-da, biroq Shayboqxonning qo'rqinchidan hech kishi bu hayolni qila olmas edi. To'rtinchisi buki, mening g'animim qo'rg'onda edi: ham qo'rg'on olindi, ham g'anim qochirildi. Beshinchisi buki, bir martaba Samarqandni olish maqsadida kelib, g'animga sezdirib qo'yib, ikkinchi martaba kelganda Tangri ishimni to'g'riladi: Samarqand olindi.¹

Yurtimiz tarixida ko'plab sarkardalar o'tgan, ularning harbiy salohiyati yetarlicha o'rganilmagan. Sulton Husayn Mirzo kabi yuzlab sarkardalarning jang qilish usullari, harbiy harakatlarda ishlatgan yangi taktikalarini o'rganish bugunki kunda tarix fani oldida turgan dolzarb vazifalardan biri hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Zahiriddin, Muhammad Bobur. Boburnoma. -Hozirgi o'zbek tiliga tabdil qilganlar: Vahob Rahmonov, Karomat Mullaxo'jayeva.- Toshkent: "O'zbekiston" HMIU, 2019.-440-b. 189-b

2. Восифий, Зайниддин Махмуд. Бадоеъул вақоеъ – Нодир воқеалар. / Форсийдан Н.Норкулов таржимаси. – Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1979. – 216 б.

3. Абдураззоқ Самарқандий. Матлаи саъдайн ва мажмаи баҳрайн / Форс тилидан таржима ва изоҳлар муаллифи А.Ўринбоев. Ж. II. Қ. II-III. 1429-1470 йил воқеалари. – Т. : «O'zbekiston». 2008. – 832 б.

4. Хондамир Ғиёсиддин бин Ҳумомиддин. Буюклик хислати: «Ҳабиб у-сиғар фи ахбори афроди башар» китобининг Заҳириддин Муҳаммад Бобур ҳаёти ҳақидаги боблари. / Форс тилидан таржима, кириш сўзи ва изоҳлар муаллифи И. Бекжонов. – Т.: «Sharq», 2011. - 304 б.

¹ Zahiriddin, Muhammad Bobur. Boburnoma. -Hozirgi o'zbek tiliga tabdil qilganlar: Vahob Rahmonov, Karomat Mullaxo'jayeva.- Toshkent: "O'zbekiston" HMIU, 2019.-440-b. 94-b.

БУЮК ИПАК ЙЎЛИДАГИ ҚАДИМГИ МАСКАН

<https://zenodo.org/records/17732295>

*Жўраев Абдуқаюм Ортиқович,
Қаршии давлат университети тадқиқотчиси
abduqayum.joraev.68@mail.ru
ORCID: 0009-000-5325-8427*

Аннотация. Мазкур мақола қадимги Буюк Ипак йўлида қад ростлаган Ғузор воҳасининг Ўзбекистон тарихи ривожига кўшган ҳиссаси, узоқ давом этган тарихий жараёнлардан асрлар давомида қандай шаклланиб келгани, Ватанимиз тарихида қандай из қолдиргани ҳақида маълумот беради.

Бронза давридаги қадимги йўллардан бири «Ложувард йўли» деб аталиб, унинг бир тармоғи Бадахшон, Бактрия ва Марғиёна ҳудудларини Хоразм, Сўғд, Марказий Қозоғистон ва Урал билан боғлаган. Яна бир тармоғи эса, Бактрия ва Марғиёнани Месопатамия билан боғлаган. Бу йўл Помир тоғларидан бошланиб, Эрон, Олд Осиё, Миср орқали ўтган.

Бадахшон Ложувардининг (Бадахшон-Афғонистон ҳудудида) Ҳинд водийси, Месопатамия ва Мисрдаги фиръавнлар қабрларидан топилиши бу қимматбаҳо тошнинг Қадимги Шарқда ниҳоятда қадрланганлигидан далолат беради.

Мил. авв. III-II минг йилликларда қадимги «Ложувард» карвон йўлининг бир тармоғини Ғузордан ўтганлигини ҳисобга олсак қадимги Тутанхамон пирамидаси қурилган пайтларда Ложувард карвон йўли устида жойлашган Ғузор гуллаб-яшнаган, карвон йўлларида кўплаб шаҳарлар қад ростлаб, савдо муносабатлари ривож топган. Бу фактлар шуни кўрсатадики, Ғузор давлатимизнинг энг қадимги масканларидан бири бўлган.

Шоҳ йўли (мил.ав. VI—IV асрларда). Қадимги йўллардан яна бири, Эрон аҳмонийларининг карвон йўли бўлиб, бу йўлнинг бир тармоғи мил. авв. VI—IV асрларда кичик Осиё шаҳарларини ҳамда Ўрта Ер денгизи бўйидаги Эфес, Сарди шаҳарларини Эроннинг марказларидан бири Суза билан боғлаган бўлса, яна бир тармоғи Эрон-Бактрия орқали Сўғдиёна, Тошкент воҳаси ва Қозоғистон ҳудудларидан ўтиб Олтойгача борган. Тарихий адабиётларда бу йўл «Шоҳ йўли» деб аталади.

Ушбу карвон йўлининг Эрон-Бактрия орқали Сўғдиёна, Тошкент воҳаси ва Қозоғистон ҳудудларидан ўтиб, Олтойгача ўтган шимолий қисми ҳам бевосита Ғузор сарҳадлари орқали ўтган. Бу ҳам ўша пайтларда Ғузорда савдо-сотикни гуллаб яшнаганидан далолат беради. Чунки Ватанимизнинг барча савдо йўллари табиий шарт-шароитдан келиб чиқсак Ғузор орқали ўтишга мажбур бўлади. Шунинг учун ҳам Ғузор жунубий ўлкаларни шимол билан боғлайдиган дарвоза вазифасини ўтаган.

Буюк Ипак Йўли. (I асрдан милодий XVI асргача) Мил. авв. 138 йилда Хитой императори У-Ди Чжан Цянни Ўрта Осиё ерларига жўнатади. Элчи Чжан Цян) Хитойнинг хуннларга қарши курашиши учун иттифокчи излаб келган эди.

Мил. авв. II-I асрларга келиб, Чжан Цян юрган йўллардан Хитойни Ўрта ва Ғарбий Осиё билан боғлайдиган карвон йўли пайдо бўлади. Кейинчалик бу йўл “Буюк ипак йўли” деб аталиб, умумий узунлиги 12 000 километрни ташкил этади.

Бу йўлнинг бир тармоғи Ғузордан ўтганлиги туфайли миллоддан аввалги I асрдан милодий XVI асргача Ғузор Буюк Карвон йўлининг гуллаб яшнаган масканларидан бирига айланган.

Таянч сўзлар: Ложувард йўли, Шоҳ йўли, Буюк ипак йўли, “Шоҳнома”, Афросиёб, Субах, Греция, Абдужалил тўқсабо, Занги ота, Саид Акрамхон.

Кириш. Ғузор Ватанимиз тарихида ўзининг муносиб изини қолдирган. Ўзбекистонимизни ажралмас қисми бўлган Ғузор воҳаси ўтмиши ҳозирда кўпчиликда қизиқиш ўйғотиб келмоқда. Кўплаб тадқиқотчилар томонидан воҳа ўтмиши ўрганилиб келинмоқда. Ушбу кичик тадқиқотда Ғузорнинг ўзига хос, ҳеч қаерда учрамайдиган қизиқарли бир қанча тарихий лавҳаларини ёритишни олдимизга мақсад қилиб қўйдик.

Тадқиқот методологияси. Тадқиқотни амалга оширишда Ғузор тарихини ёритишга оид адабиётлар ва манбалардан кенг кўламда фойдаланилди. Илмий тадқиқот ишида даврийликка катта эътибор қаратилди.

Натижалар ва муҳокама. Ғузор ҳарбий аҳамиятга эга маскан. Афросиёб даврида. (мил ав. VIII аср) Абулқосим Фердавсийнинг “Шоҳнома” асарида миллоддан аввалги VIII асрда Эрон ва Турон ўртасида бўлиб ўтган узоқ йиллар олиб борилган жангларда мамлакат мудофаа салоҳиятини кучайтириш учун ҳарбий салоҳиятга ва йўлларнинг қўшилиш жойида душманни қарши олиш мақсадида туркларнинг улуғ хони Афросиёб томонидан қадимги Ғузор шаҳрига асос солинган. Ғузор воҳаси ўша даврдан бошлаб ўзининг ҳарбий аҳамиятга эга маскан эканлигини кўрсата бошлади.

Араблар фатҳи даврида. Араблар фатҳи даврида Ғузорнинг Субах шаҳри атрофида уруш 5 йилдан кўпроқ давом этди. Арабларга қарши маҳаллий халқ катта қаршилиқ кўрсатади. Араблар бу ерни эгалламай Мовароуннаҳр ичкарасига кира олмасди. Шунинг учун Ғузор ҳудудини қўлга киритиш улар учун биринчи ўринда турган ҳарбий мақсад бўлган.

“Гоҳ у томон, гоҳ бу томон устунликка эришар эди,-деб ёзади Наршахий Оқ кийимликлар ғалаба қозонмаган бир кун ҳам бўлмади. Арабларнинг Саид ал-Хараший бошчилигидаги яна бир катта қўшини Бухородан чиқиб Субах сари йўл олди”.

Ғузор шаҳрининг Эскибоғ ўрни ва Путон қишлоғидан Обдал тешиккача бўлган ҳудудида арабларнинг ҳар жойда дафн этилган кўплаб қабрлари мавжуд. Урушда шаҳид бўлган араблар ислом дини қоидаларига асосан ҳалок бўлган жойларида дафн этилганлар. Маҳаллий халқ улар дафн этилган жойларни “Араб мазор” деб аташган. Бугунги кунда уларнинг Эскибоғдаги кўплаб эски қабрлари бузилиб, қабрлар ўрнида аҳоли хонадонлари пайдо бўлган.

(Муканна бошлиқ кўзғолончилар Субах ва Ғузор шаҳри атрофларида 5 йил мобайнида арабларга қарши шиддатли кураш олиб борганлиги натижасида араб қабрларини бу ерда қўплаб пайдо бўлишига сабаб бўлди.)

Мўғуллар ҳукмронлиги даврида. Мўғуллар истилоси даврида кейин Ғузор жанубий ҳудудларни назорат қилиш учун босқинчиларга таянч ҳарбий ўлка вазифасини бажарган. Мўғуллар босиб олган ҳудудларини ўз қўлига сақлаб туриш мақсадида йирик шаҳарларда эҳтиёт чораси сифатида қўшин сақлаб турганлар. Буни тарихчилар Рашидиддин ва Бартольд ҳам ўз асарларида қайд қилганлар. Уларнинг ёзишича, бу қўшинларни едириш-кийдириш, отларини боқиш маҳаллий халқнинг елкасига тушган оғир юк бўлган. Олгуй ҳукмронлиги даврида Бухоро шаҳрининг ўзида 16 000 минг мўғул қўшини, Ғузорда 10 000 минг, Самарқанд, Кеш ва Қаршида ҳам маълум миқдорда мўғул қўшинлари турган. Мўғулларни 10 000 минг қўшини таъминотини таъминлаш учун Ғузор аҳолиси 100 мингдан ошиқ кишини ташкил этган бўлиши керак.

Амир Темур даврида. 1364 йилнинг ёзида Темурбекнинг аскарлари Ғузорга ҳужум қилдилар ва бир зарб билан уни эгалладилар. Мўғуллардан бўлган Даруға аҳли аёни ва бор бисотини ташлаб қочиб қолди. Ғузор халқи кечаси юз берган воқеадан эрталаб хабар топишди. Кўчалар худди ҳайит кунлардагидек байрам тусини олган, ҳамманинг юзидан қувонч, хурсандчилик, ниҳоят кўп орзиқиб кутилган кун келди. Мўғуллар истибдоди биринчи бўлиб Ғузорда барҳам топди. Шаҳар кексалари, даҳа оқсоқоллари аллома ва уламолари гуруҳ-гуруҳ бўлиб эл юрт озодлиги учун жонини тикиб курашаётган бу оли жаноб одамни зиёрат қилдилар, ҳадя ва инъомлар билан хушнуд қилдилар.

Жамики Умаро шайх (Мири Жанда ота) қабри устида янгидан шарт бойлашиб, зиммаларига мажбуриятлар олиб, аҳд қилишди. Ушбу ҳол асносида Амир Темур тушки овқатдан сўнг ухламоқда эди. Ногоҳ туш кўрди ва тушида бир киши унга фосх тил билан деди:

“Фатху нусрат пайти етди, ҳаялламай отланингки, мамлакат сизникидир”. Бу овоз салобатидан Амир Темур уйкудан сакраб турди ва шу ерда ҳозир бўлганларидан сўради: “Бирор киши шунга ўхшаш гап эшитдимми ёки йўқми? Ҳаммалари ҳайратда қолишди ва сўзлар олами ғайб илҳоми эканлигини англашди. Бир овоздан бу ҳолни фол ҳисоблаб, икки ғулт узишди”. Шу тариқа Шайх Шаҳобиддин Умар Ҳазратлари мамлакатни мўғуллардан озод қилиш учун Амир Темурга дуо берганлар.

Ғузорнинг мўғуллардан кейинги ҳокими Тамуқа қовчин Амир Темурнинг дўсти эди. У Амир Темурга Ғузорга келган пайтларида кўп ёрдам кўрсатар, керакли пайтда унга лашкар бериб, қўшинини озиқ-овқат, отларини ем-хашак билан таъминлар эди.

Амир Темур Ғузор шаҳрини мўғул босқинчиларидан озод қилгач, биринчи навбатда ҳарбий аҳамиятга эга бўлган, карвон йўллари қўшилган бу воҳадан ҳарбий полигон сифатида фойдаланади. Пачкамар воҳасида ўзига содик жангчиларини тўплаб, 313 жангчисини келгуси жанглар учун машқ қилдиради.

Ғузор авлиёлари ва халқи Амир Темурга ҳам руҳан, ҳам ҳарбий томонлама катта ёрдам кўрсатди. Амир Темурнинг мўғулларга қарши озодлик кураши биринчи Ғузордан бошланиб, бутун Мовароуннаҳрга ёйилди. Кейинчалик Амир

Темур Ғузор ҳалқининг бу яхшиликларига жавобан бир неча авлиёлар қабрлари устига мақбаралар қуриб беради. Шулардан бири Шайх Абдулла ҳўжа ибн Муҳаммад (Мусофир ота) зиёратгоҳидир.

Шайбонийхон истилоси даврида. Шайбонийхон Қаршини босиб ололмагач катта ҳарбий аҳамиятга эга бўлган Ғузор воҳасини эгаллашга қарор қилади.

Муҳолиф Хузорда жиддий қаршиликка учрайди. Шаҳар мудофаасига 130 минг киши қатнашган. Душман қалъа бузувчи асбоблар билан деворларни буздилар ва шаҳарга ёпирилиб кирдилар, ҳар бир кўча-ҳовли учун жанг бўлади. Ҳимоячилар кўчаларни ҳар қадамини шох-шабадалар, тошу ғиштлар билан ғов тўсдилар, ёғийлар эркагу аёл, ёшу қари демасдан ҳаммани қиличдан ўтқаздилар. Айрим кунлари 300 киши ўлдирилди, гоҳи кунлари 10 кўрғон аҳлига тенг аҳоли қирилди. Шаҳар уч ой қамалда тургач, Боқи Тархон ўз кўшини билан шаҳардан хоинона чиқиб кетади. Шайбонийхон кўшини шаҳарни икки ой қирғин қилдилар, таланмаган, қатл қилинмаган оила, хонадон қолмади. Душман шаҳарга катта талафот етказдилар ва шаҳар узоқ вақт ўзини тиклай олмади. Уй-жойи ва мол-мулкидан ажралган, ейишга озуқаси бўлмаган халқ ўша йиллари қиш қаттиқ келиб, минглаб одамлар ўлиб кетди. Шаҳарга кирган Шайбонийхон кўшинлари қамал ва вабо касалидан тинкаси қуриган халқни қириб ташлайди. Бу жангда ғузорликлардан 125 минг киши ўлган. Кексаларнинг айтишларича, шаҳар харобаси уч асргача сақланиб турган. Хужум қилувчилар “олдилар анда баса молу яроғ”, шу боис фароғат қилиш асбоби муҳайё бўлади, таланган молу-ашёлар эвазига айш-ишрат қиладилар. Шу тариқа Амир Темур давридан бошлаб гуллаб-яшнаб келган Ғузор воҳаси харобага айланади.

Ғузор беклиги даврида. Ғузор тўралиги Бухоро амирлигида катта ҳарбий ва стратегик аҳамиятга бўлган бекликлардан бири эди. Жанубий бекликлардан йиғиб олинган солиқлар Ғузор беклиги орқали Бухоро амирлигига жўнатиб туриларди. Шунинг учун ҳам Ғузор беклигини бошқариш Бухоро амирининг энг ишончли кишилари, асосан тахт ворислари бўлган ўғилларига юклатилган.

Мисол учун, 1864-1868 йиллар Ғузор беклигини Бухоро амири Музаффарнинг тўнғич ўғли Абдумалик бошқарган бўлса, 1872 йилда амир Музаффархон 13 ёшли ўғли Саидакрамхонни Ғузорга ҳоким этиб жўнатади. У 1918 йилгача Ғузор беклигини бошқаради. 1918-1920 йилларда Ғузорни уни ўғли Мубинхон бошқаради. У Ғузорнинг сўнгги тўраси.

Шундай қилиб юқорида кўриб ўтганимиздай қадимдан то ҳозиргача Ғузор воҳаси давлатимизнинг энг катта ҳарбий ва иқтисодий салоҳиятга эга масканларидан бири бўлиб, ўз салоҳиятини йўқотмай келмоқда.

Ғузор авлиёлар юрти. Шайх Шаҳобиддин Умар (Мири Жанда ота зиёратгоҳи), Шайх Абдулла Ҳўжа ибн Муҳаммад (Мусофир ота зиёратгоҳи), Халифа Қамбариддин ота, Тохир ва Зухра, Ҳўжа Оловиддин Соқий Ҳазратлари, Ҳўжа Қамбар ота, Мулла Мавлонберди (Валий бобо зиёратгоҳи), Қумчўп ота, Хонақоҳ ота, Ҳўжа боши ота, Достори ота, Бўздостори ота, Ҳазрати Амин ота, Қоровул ота, Зайнобиддин ота, Ғойиб ота, Чордара ота, Ҳазрати Занги бобо, Чучук ота, Ғулом Нақшбанд, Шайх Абдол ҳўжа Муҳаммад Азам Ҳазратлари қадамжолари каби 70 дан зиёд зиёратгоҳларнинг шу заминда мавжудлиги эса Ғузорни авлиёлар юрти деб аташга асос бўлади.

Ғузор Республикамиз туманлари ичида муқаддас қадамжоларининг кўплиги билан биринчи ўринда туради.

Самарқанд ва Шаҳрисабздан меваларнинг ҳар йили Ғузорга узлуксиз келиб туриши сабаби. XIII асрда Мўғуллар юртни истило қилган, халқ қийин аҳволда яшаётган бир пайтда Шаҳобиддин Умар Бухородан чиқиб, Самарқандга боради. Шаҳарга кирса, бир нонвой нон ёпиб турган бўлади. Ҳазрат нонвойдан нон сўрайди. Шунда нонвой унга: “Сендан олдин ҳам бир гадоё келиб мендан нон сўрагани, энди сен келдинг, ҳамма ёқни сенга ўхшаган гадоёлар босиб кетди, сенларга берадиган ноним йўқ”, деб жавоб беради.

Сўнгра Ҳазрат Самарқанддан йўлга чиқиб, Шаҳрисабз шаҳрига боради. У ерда ҳам бир нонвой нон ёпаётган эди. Ҳазрат у кишидан ҳам нон сўрайди, у киши ҳам аввалги нонвойни гапини такрорлаб нон бермайди.

Шундан кейин Ҳазрат қийинчилик билан йўл босиб, Ғузор шаҳрига етиб келади. Шаҳар кўчаларидаги уйларнинг бирида биби Ханифа исмли аёл нон ёпаётган эди. Шайх Шаҳобиддин Умар Ҳазратлари аёлдан нон беришини сўрайди. Шунда аёл уйдан иккита иссиқ нон чиқариб Ҳазратга беради. Шайх Шаҳобиддин Умар иккита нонни кўлига олиб, пешонасига уч марта текказиб, тавоф қилиб, шундай дуо қиладилар: “Самарқанд ва Шаҳрисабзнинг мевачеваларига Худо барака берсин, роҳатини Ғузор кўрсин”.

Шу куни Шайх Шаҳобиддин Умар биби Ханифа билан қиёматли ака сингил киришиб, Ғузор шаҳрида муқим яшаб қолишга қарор қилган эканлар ва қолган умрининг 12 йилини ҳозирги қабрлари ёнидаги чиллахонада Оллоҳга ибодат билан ўтказган эканлар.

Шу дуонинг таъсиридан то ҳозиргача Самарқанд ва Шаҳрисабзда етиштирилган кўплаб боғдорчилик мевалари 800 йил мобайнида ҳар йили Ғузор бозорига узлуксиз келиб туради.

Ғузорнинг машҳур нонлари. Халқ тилидан ҳозиргача етиб келган қарияларнинг ҳикояларига қараганда: “Ғузор нонини бир бўлагини еган киши бир бўлак куйруқ (думба) еган билан баробардир”, дейишган.

Бунинг сабаби Ғузорда тўрт фаслнинг ўз вақтида келиши, далаларида экилган буғдойни тўлиқ қуёш нуридан баҳраманд бўлиши, табиатнинг барча энергия манбаларини шу ерда мавжудлиги туфайли жаҳонда энг сифатли буғдойни шу ерда етилишига сабаб бўлган. Ғузорнинг лалми экин майдонларида экилган буғдойлар пишиқлиги, оқсил ва крахмалга мўллиги, хамирини уюшқоқлиги, тўйимлиги, нон тандирдан узилганда шишиб туриши ва рангини ўзгачалиги билан бошқа буғдой навларидан тубдан фарқ қилган.

Собиқ Совет ҳукумати даврида Греция ва Италия давлатлари собиқ СССР давлатидан ўзларининг машҳур миллий таомлари спагетти тайёрлаш учун Совет ҳукумати экин далаларида етиштириладиган ғалланинг энг сифатлисини беришини сўрайди. Шунда СССР қишлоқ хўжалиги бош вазири 15 та республика қишлоқ хўжалиги вазирлигига хат йўллаб, энг сара буғдой навларини Москва қишлоқ хўжалиги лабораториясида жўнатишларини талаб қиладди. Мамлакатнинг барча ҳудудларидан олиб келинган буғдойлар ичидан энг яхши ва сараси деб Ғузорнинг лалми ерларида етиштирилган “Унумли” буғдой нави танлаб олинади. Шартномага асосан ҳар йили Ғузор ғалласи ёз ойида далалардан

йиғиб олингач, вагонларга ортилиб дастлаб Болтиқ бўйи республикалари денгиз портига, у ердан кемаларга ортилиб Болтиқ денгизи орқали Греция ва Италия давлатларига жўнатилган.

Афина ва Рим шаҳарларида бизнинг олий навли буғдой ун ҳолига келтирилиб, ундан ҳар хил турдаги сифатли макаронлар тайёрланиб, ушбу макаронлардан грекларнинг дунёга машҳур спагетти миллий таомларини тайёрланган.

Шу тарзда Ғузorning олий даражали “Унумли” навли сара буғдойлари шартнома асосида 1990 йилга қадар узлуксиз Греция ва Италия давлатларига жўнатилиб турилган.

Ғузorning ширин балиқлари. 1913 йилда Ғузорга меҳмон бўлиб келган Амир Олимхонни Ғузор тўраси Саид Акрамхон Тўра чорбоғида Ғузор дарёсидан янги тутилган балиқлардан таом тайёрлаб меҳмон қилади. Балиқларни танаввул қилган Амир Олимхон хурсанд бўлиб амакисига: “Умримда бундай ширин балиқ емаган эдим, бу қаернинг балиғи?”, деб сўрайди. Шунда Саид Акрамхон: “Ғузор дарёсининг балиғи”, деб жавоб беради. Амир Олимхон: “Бу дарёнинг балиқлари жуда ширин бўлар экан, иложи бўлса шу балиқлардан Бухорога ҳам жўнатиб турсангиз”, деб илтимос қилган экан.

Бу балиқлар Қорасув ва Занги ота қишлоқлари орасидан оқиб ўтган Ғузор дарёсидан тутилган балиқлар эди. Ғузор дарёсининг шу ердан оқиб ўтадиган қисмини маҳаллий халқ “Қорасув” деб аташади. Бунинг сабаби юқоридан қаралса шу ердан оқиб ўтаётган сув қора бўлиб кўринар экан.

Бундан ташқари бунинг яна бир сири Занги бобомиз шу ерда мол боқиб юрган пайтлари дарёни қирғоғи яқинида молларини суғориш мақсадида ҳассасини ерга суқиб моллари учун сув чиқарган эканлар. Балки шунинг учун бўлса керак, у кишининг кароматлари туфайли шу сувда яшовчи балиқлар ширин бўлса керак.

Асрлар мобайнида бу жой балиқларининг таърифи анча узоқларгача етиб борган. Ҳаттоки, Россияга олиб борилганда бу балиқларни танаввул қилган русларнинг ўзи ҳам балиқни ширинлигига катта баҳо бериб, ўз давлатида кўплаб ҳар хил балиқлар бўлса-да, лекин уларнинг барчаси ширинликда бу балиқ билан беллаша олмаслигини айтишган.

Ғузор тандир гўшти. Қашқадарё вилоятида тайёрланган тандир гўштлири орасида Ғузор туманида тайёрланган тандир гўштига тенг келадигани топилмайди. Бунинг сабаби Ғузор тумани аҳолиси қадимдан чорвачилик билан шуғулланган. Бу ерда кўй-қўзилар эрта тонгдан то куёш қорайгунга қадар 100 дан ортиқ турдаги ўт-ўланлардан озикланади, Ғузор дарёси ўзани ва тоғ булоқларидан сув ичади. Шунинг учун турли гиёҳларни еган бу кўйларнинг гўшти ширин ва шифобахш бўлади. Бундан ташқари Ғузор тандир гўштини тайёрлашда табиийликка кўпроқ эътибор қаратилади. Ҳеч қандай замонавий таъм берувчи воситасиз фақатгина тоғ арчаси, тоғ зирасидан фойдаланилади. Шунинг учун Ғузор тандир гўштида табиий кўзи гўшти таъми бор.

Самарқанд нонини бошқа жойда тайёрлаб бўлмагани каби Ғузор тандирини ҳам бошқа жойда тайёрлаб бўлмайди. Қилинган тақдирда ҳам Ғузорда қилинган тандир гўшти каби таъм бермайди. Қарияларимизни ҳикоя қилишларича Ғузор

туманидаги чорвани мўл-кўл бўлиши ва моллар гўштини ширин бўлишига сабаб биринчидан Ғузорнинг иқлим шароити шунга мос бўлса, иккинчидан чорванинг пири Занги бобонинг юрт чорвасига атаб барака дуосини берганида деб билишади. Кунига 15-17 тонна тандир гўшти қилинаётганини ҳисобга олсак қолганларини ҳисобламаса ҳам бўлади

Қадимда Ғузорнинг тўйимли нони машҳур бўлгани, Ғузор дарёсидан тутиб пиширилган балиқ таъмига Амир Олимхон катта баҳо берганини ҳисобга олсак Ғузор тандир гўшти ҳам уларга қўшилган ҳолда Ғузор номини элга танитди. Бу эса Ғузор туманига Аллоҳ назар солган юртлардан бири эканлигини кўрсатиб турибди.

Ғузор тандир гўшти Ўзбекистон Республикаси Адлия Вазирлиги томонидан 2023 йил 13 ноябрь куни № GGU 00006 сонли гувоҳнома билан рўйхатдан ўтган. Гувоҳнома эгаси Ғузор туман ҳокимияти. Муддати 10 йилни ўз ичига олади.

Ғузор бозори. Ҳозирги кунда Ғузор бозори нафақат Қашқадарё вилоятида, балки Ўзбекистон Республикасида ҳам озиқ-овқат маҳсулотлари ва товарлари энг арзон, хайр баракали бозорлардан бири саналади. Кўп товарлар бозорга четдан келса-да, сотилишда тез ва арзон сотилади. Ҳаттоки узоқдан келган айрим савдогарлар ҳам Ғузор бозоридаги товар айланмаси баъзи катта шаҳар бозорларидаги товар айланмасидан катта эканлигига хайрон қолишган. Бозор ҳафтанинг ҳар куни худди якшанба кунидек харидорлар билан гавжум.

Ғузор қарияларининг ҳикоя қилишларича бозорнинг қадимдан бундай машҳур бўлишига асосий сабаб қилиб Шайх Шаҳобиддин Умар (Мири Жанда ота) ва Хўжаи Хизр бобони шу бозор савдосига берган дуоларида дея билишади.

Четдан келганлар бозор айланишиб: “Нима учун бозорларингизда ҳар куни одам гавжум? Аҳолиси кўп катта шаҳарларда ҳам фақат шанба ва якшанба кунлари одамлар кўп бўлади”, дея хайрон қолишади. Энг қизиғи бозоримизда хайру-барака бор. Бошқа жойларга нисбатан товарларимиз арзон, халқ мамнун ва назари тўқ. Бу ҳолни туманимизни азиз-авлиёлар юрти бўлгани ва Хизр бобомизни бозоримизга берган дуосида деб биламиз.

Ғузор чорва бозори. Бухоро амирлиги даврида эса катта мол бозори билан Ўрта Осиёда ном чиқарган.

Ғузорнинг чеки йўқ кенг яйловларида кўплаб қўйлар боқилган. Ҳисори, думбали қўйлар билан бирга қорақўл, дўствойи қўйлар қўйчиликнинг асосий қисмини ташкил этган. Шунинг учун Марказий Осиёнинг асосий энг катта қўйчилик бозори Ғузорда бўлган. Тарихчи олима Ольга Сухарева ўзининг XX асрнинг 60-йилларида чоп этган “Бухоро XIX аср ва XX аср бошларида” номли монографиясида Бухоро хонлигининг Ғузордаги қўй бозори ҳақида ёзиб, XIX аср ўрталарида бухоролик бош даллол, йирик савдогар саноатчи Абдужалил тўқсабо Ғузордаги қўй бозоридан ҳар ҳафтада 10-15 минг бош қўй сотиб олиб, Бухоро шаҳридаги 400 дан ортиқ қассобхоналарни гўшт билан таъминлаган. Ҳар куни 1500-2000 бош қўй сўйилган. Абдужалил тўқсабо қўй бозори ва қўйчиликнинг эгаси, жуда йирик бой савдогар бўлган.

Бухоро амири ошхонаси ҳам сифатли қўй гўшти билан таъминланган. Бухороликлар у пайтлари умуман қорамол гўштини истеъмол қилишмаган, фақат қўй гўшти уларнинг асосий таоми бўлган. Ғузор қўй бозорига қўйлар

Сурхондарё, Ҳисор, Туркменистон, Самарқанд ва асосан Қашқадарёнинг турли ерларидан ҳайдаб келиб сотилган. Ҳаттоки Афғонистон, Эрон ва Қозоғистондан ҳам қўйлар сотувга олиб келиниб, бир неча минг бошдан кўтара савдо қилинган.

Ғузур шаҳри марказидаги (ҳозирги истироҳат боғи рўпарасида) йўл бўйлаб бундан юз йил муқаддам қўй ва қорамол бозори, шаҳардан ғарбда, Қарши йўлига чиқишда от, туя ва эшак бозорлари бўлган. Ҳар пайшанба куни Ғузур бозорига 100-150 минглаб мол кирган.

Ғузур бозорида ҳалоллик савдогарлар орасида биринчи ўринда турган. Агарда савдогарлар молларини бозорда сота олмаса, ғузурлик даллолларга молларини ташлаб кетиб, келишилган вақтда моллари сотилгач, улардан пулларини олиб кетишганлар.

Қадимдан Ғузур бозорининг машҳур бўлишига сабаб XIII асрда Ғузурга келиб мол боққан ва ҳозирда қадамжолари мавжуд Занги ота, асл исм-шарифи Ойхўжанин Ғузур чорвасига “барақа” дуосини берганидир.

Бунга асос қилиб қуйидаги далилни келтиришади. Мисол учун ҳар йили қурғоқчилик туфайли кўплаб туман чорваси четга четга сотилса-да, қанчаси аҳоли эҳтиёжи учун суйилади, тонналаб тандир, жез қилинса-да, бир йилдан кейин сотилган моллар ўрнига яна шунчаси пайдо бўлади. Чорва моллари йилига битта туғса.

Бу моллар қандай қилиб яна ўтган йилгилари ўрнини тўлдирди, ҳеч ким билмайди, тушунтириб ҳам бера олмайди. Шу бўлса керак Ҳазрат Занги бобомизнинг Ғузур чорвасига берган “барақа” дуосининг ҳосияти.

Хулоса ва таклифлар. Ўтмишни кузатар эканмиз, ҳар бир воқеа-ҳодисанин ғ ўз қизиқарли тафсилотига эга эканлигининг шоҳиди бўламиз. Бунин Ғузурнинг ҳодиса ва воқеаларга бой олис ўтмишинин ўрганишда қўйилган дастлабки йирик қадам деб биламан. Юртимиз тарихини чуқур ўрганиш давом этади.

Ушбу тарихий тарихий мақола қадимги Ғузур тумани тарихини очиб беришда ва халқимизнинг ўзлигини танишида катта ҳисса қўшади деган умидидамиз.

Фойдаланган адабиётлар:

1. Кочнев В.Д., Воронина В.Л., Кабанов С.К., Зайнутдинов А.З. Средневековые загородные культовые сооружения Среднее Азии. – Т., “Фан”, 1976, С. 59.
2. Кочнев В.Д., Воронина В.Л., Кабанов С.К., Зайнутдинов А.З. Средневековые загородные культовые сооружения Среднее Азии. – Т., “Фан”, 1976, С. 59.
3. Кочнев В.Д. и другие. Средневековые загородные культовые сооружения Средней Азии. – Т.: “Фан”, 1976. С. 59.
4. Дала тадқиқотлари. Бурхон Жўраев билан суҳбат. 2008 йил. 7 март. Ғузур шаҳри.
5. Дала тадқиқотлари. Мадамин Туксабони невараси Ниёз Тоштемиров билан суҳбат. 2018 йил 21 февраль. Ғузур шаҳри.
6. Равшанов П. Қашқадарё тарихи. – Т., 1996, 87-бет.

7. Аҳмедов Б.А. Ўзбекистон халқлари тарихи манбалари. Т., Ўқитувчи, 1991. 207-208-б.
8. Шарипов Ш. Исломий. Янги ҳаёт. //1993. N 16. 4-б.
9. Шарипов Ш. Исломий. Янги ҳаёт. //1993. N 16. 4-б.
10. Логофет Д.Н. Бухарское
11. Жўраев А. Ғузур тарихи. Тошкент, 2023. - 142-бет.
12. 11.. ЎзМА И-126. Опись. 1. Д. 1271. с. 39
13. ЎзМА Ф И-126. Опись. 1. Д.743. - с. 39
14. ЎзРМДАФ И-126. Опись. 1. Д. 1080. - с. 25
15. .ЎзРМДАФ И-126. Опись. 1. Д.1077. - с. 17
16. ЎзРМДАФ И-126. Опись. 1. Д.1001. - 37-бет.
17. Хакимова К.З. Крестьянство Бухарского Эмирата в конце XIX – начале XX в. Т.: 1991. С. 43.
18. Фитрат А. Амир Олимхоннинг ҳукмронлик даври. Т.: 1992. 26-27-бетлар.

МАНҒИТЛАР СУЛОЛАСИ ДАВРИДА БУХОРО АМИРЛИГИНИНГ ТАШКИ СИЁСАТИ ВА ДИПЛОМАТИЯСИ

<https://zenodo.org/records/17732310>

*Остонов Уткир Санақулович,
Қаршии давлат университети тадқиқотчиси
ostonovutkir42@gmail.com
OCID: 0009-0004-7336-1867*

Аннотация. Ушбу мақолада Бухоро амирлигини 1756-1920 йилларда бошқарган Манғитлар сулоласи ва анинг амирлари даврида узоқ дипломатия тарихи, ташқи сиёсати, ўзаро элчилик алоқалари, жумладан, Эрон, Туркия ва Россия давлатлари билан ўрналиган биродарлик-дўстликнинг натижалари ва ўзаро иқтисодий-ижтимоий соҳаларнинг ривожланиш тарихи илмий жиҳатдан таҳлил этилган

Калит сўзлар: Ғарб, Шарқ, Стамбул, Россия, Эрон, Бухоро, Қўқон, Хива маориф, маданият, инқилоб, мударрис, жамият, мунозара Англия, Ҳиндистон, Марказий Осиё.

Кириш. Миллий давлатчилик пайдо бўлган даврлардан бошлаб тарихда, мамлакатимизнинг тараққиёти давомида унинг ҳудудида бир қатор йирик давлатлар таркиб топган ва қўплаб сулолалар ўз ҳукмронлигини амалга оширган. Тарихимизга назар ташласак узоқ йиллар мобайнида қўплаб давлатлар ташкил топган ва вақтлар ўтиши натижасида бирин-кетин барҳам топган.

Бинобарин, ушбу омиллар қаторида уларнинг муҳим геостратегик ҳудудда жойлашганлиги, Ўрта асрларда Ғарб билан Шарқни боғловчи муҳим карвон йўллариининг ўтганлиги, ислом мадания учоқларидан ҳисобланган Самарканд, Бухоро ва Урганч (кейинчалик Хива) шаҳарларининг жойлашганлиги, савдо-сотик ва ҳунармандчиликнинг ривожланганлига ва бошқа бир қатор жиҳатларини санаб ўтиш мумкин. Бироқ тадқиқот доирасидан келиб чиққан ҳолда XVIII ўрталари - XX аср бошларида Марказий Осиё давлатлари, хусусан, Бухоро, Қўқон ва Хива, хонликлари савдо-сотик, илм-фан ва бошқа соҳаларда жаҳон цивилизациясидан анча ортга қолиб кетди.

Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, юқоридаги ҳолатларнинг юзага келишига бир қатор омиллар сабаб бўлган. Биринчидан, мазкур ҳудудда ўз манфаатларига эга бўлган дунёнинг йирик давлатларининг ўзаро низолари (Россия-Туркия, Россия-Эрон, Англия-Ҳиндистон низолари); иккинчидан, Марказий Осиё давлатлари ўртасида ўзаро бирликнинг, ҳамжихатликнинг мустакам эмаслиги; учинчидан, қўшни Эрон, Афғонистон давлатларида ҳудудий низоларга барҳам берилмаганлиги; туртинчидан, маҳаллий уруғ-аймоғчиликнинг кучайиши натижасида юзага келган ички келишмовчиликлар ва галаёнларнинг (хитой-қипчоқлар, шиалар) узлуксиз давом этиши ва бошқалар шулар жумласидан.

Юқоридаги, омиллар билан бир қаторда, хонликларнинг йирик давлатлар ўртасидаги низолардан фойдаланган ҳар томонлама уйланган ва муайян мақсадни кўзлаган ташқи сиёсат, хусусан, дипломатик муносабатларни туғри йўлга қўймаганлигини сабабини келтириб ўтиш ўринлидир. Бинобарин, миллий манфаатларни устувор йўналиш сифатида оқилона ташқи сиёсатни амалга ошириш ўз навбатида, ташқи ва ички мустақиллигини, хавсизлигини тараққиётини белгилаб берувчи муҳим омил ҳисобланади. Таъкидлаш жоизки, ушбу омилга нафақат, хонликлар ва Чор Россияси даврида, балки яқин ўтмиш иттифок тузуми замонида ҳам муайян даражада эътибор берилмаган ҳамда бу борада етарли тажриба ва амалиёт мавжуд эмас.

Муҳокама ва натижалар. Бухоро амирлигининг ташқи сиёсат борасидаги фаолиатини тадқиқ этишда тегишли кўлёзма асарлар в архив ҳужжатларини ўрганиш муҳим аҳамият касб этади. Ушбу ўринда таъкидлаш жоизки, бизгача етиб келган тарихий манбалар мазкур даврга оид бўлган ташқи сиёсат борасидаги воқеяликни тўлиқ тавсифлаш имконини бермайди. Бундай ҳолатнинг юзага келишига Бухоро амирлигида қўшни давлатлар билан мунтазам элчилик алоқалари ўрнатилмаганлиги, ташқи сиёсат борасида олиб борилган фаолиятни лозим даражада қайд этилмаганлиги, оз бўлсада, соҳага оид мавжуд манбаларда у ёки бу амирнинг бу барадаги сиёсатини ҳаққоний ва холис ёритилмаганлиги, бошқа мамлакатлар элчиликлари таркибида амирликка келган саёҳатчиларнинг асарларида ушбу масалалар қисман в ўз мамлакатлари манфаатидан келиб чиққанан ҳолда баҳоланганлиги, каби қатор сабабларни келтириб ўтиш мумкин.

Лекин шунга қарамай ушбу масалалар юзасидан бир қатор шарқшунос, ўлкашунос ва тарихчи олимлар томонидан муайян даражада илмий тадқиқотлар олиб борилганлигини ҳам эътироф этиш лозим. Шу билан бирга, мазкур изланишларда ташқи сиёсат ва дипломатия тарихига оид бўлган манбалар етарли тарзда таҳлил этилган деб бўлмайди. Уларда Бухоро амирлигининг айрим ҳукмдорлари ташқи сиёсатига қисман эътибор берилиб, асосан маъмурий тузилиш, ер-сув муносабатлари, солиқ тизими, давлат мансаб ва унвонларига оид айрим жиҳатлар ўрганилган, холос. Масалан, А.А.Семенов томонидан амир Хайдарнинг Россия подшоҳи Александр I га йўллаган мактублари, Г.А.Михалева томонидан эса Бухоро амирлиги билан Россия ўртасидаги савдо-сотиққа оид алоқалар ўрганилган.

Шу жиҳатдан олганда, Бухоро амирлиги дипломатик алоқаларининг ҳуқуқий асослари, ташқи сиёсатининг тамойиллари, қоидалари ҳамда ўзига хос хусусиятлари амалга оширилган тадқиқотлар доирасидан четда қолиб кетганлигини қайд этиш лозим. Юқоридагиларни инобатга олиб, бизнинг фикримизча, ушбу даврда амалга оширилган ташқи сиёсатнинг куйидаги масалаларини ўрганиш муҳимдир. Чунончи,

- тадқиқ этилаётган давр йирик давлатларнинг ўзаро низолари, урушлари даврига туғри келганлиги ва шу муносабат билан Буюк Ипак йўлининг аҳамияти пасайиши шароитида олиб борилган дипломатик алоқаларнинг ўзига хослиги;
- мамлакатда маҳаллий-уруғларнинг ўзаро келишмовчиликларига қарамасдан ташқи сиёсий алоқаларнинг муайян даражада олиб борилганлиги;

- Бухоро амирлигининг ташкил топиши жараёнида Эрон ва Бухоро давлатлари ўртасида юзага келган вазиятдан келиб чиқиб, мамлакатнинг мустақиллигини сақлаб қолиш мақсадида оқилона дипломатик сиёсат юритилганлиги;

- Россия империясига қарамлик шароитида Бухоро амирлигининг олиб борган ташқи сиёсат ва дипломатик алоқаларининг ўзига хослиги каби масалаларни ўрганиш шулар жумласидандир.

Амир Ҳайдар ҳукмронлиги даврида Ўрта Осиё давлатлари - Хива ва Қўқон хонликлари, Россия, Эрон, Афғонистон, Хитой ҳамда Усмонийлар давлати билан халқаро иқтисодий, маданий ва сиёсий ҳуқуқий муносабатларни шакллантириш мақсадида элчилик алоқаларини янада мустаҳкамлашга ҳаракат қилинган. У ўз сулоласидан бўлган бошқа амирлардан фарқли ўларок, манғитлар ҳукмронлигини мустаҳкамлаш, ички ва ташқи муҳолифларга қарши курашда катор муваффақиятларни қўлга киритишга эришган давлат бошлиғи сифатида ажралиб туради.

XIX асрнинг биринчи ярмида, яъни амир Ҳайдар ҳукмронлиги даврида Бухоро ва Россия давлатлари ўртасида доимий фаолият юритиб турадиган ваколатхоналар ёки элчихоналар ва икки давлат ўртасида юзага келадиган муносабатларни тартибга соладиган шартномалар мавжуд бўлмаган. Элчиликлар одатда, сиёсий ва иқтисодий алоқалар борасида мунозаралар олиб бориш ёки муҳим воқеалардан ахборот бериш учун юборилар ва уларнинг мақсади амир ёрлиғида баёъ қилинар эди.

1805 йилда Россия ташқи ишлар вазирлиги бошқармасининг бошлиғи князь Адам Чартерийскийнинг кўрсатмасига биноан махсус карвонда савдогар қиёфасида Оренбургдан Бухорога рус конфидентларидан бири Хабибулла Абдулов юборилади. У бу ерда расман сохта пул ясашда айбланган ва Бухорога қочиб келган рус фуқаролигига мансуб тептяр-татарларни Россияга топшириш ҳақида музокаралар юритади, аммо аслида унга юклатилган асосий вазифа Нодиршоҳнинг Бухорода яшаши тахмин этилган неварасини рус императори паноҳига олиб кетиш бўлган.

Шу йилнинг ўзида Оренбургга Бухоро амирлиги элчилари сифатида икки савдогар - Мирзабек Аллаеров ва Ғофуржон Наврузжоновлар ташриф буюради. Ушбу элчилар Оренбург генерал-губернаторига Бухорода сохта пул ясаш билан шуғулланувчи Валит Хамитовдан мусодара қилиб олинган ускуналарни топширадилар. Лекин ушбу савдогарларда элчилик ваколатини тасдиқловчи керакли ҳужжатлар бўлмаганлиги сабабли, уларнинг Россия давлати бошлиқлари билан учрашишларига рухсат этилмайди.

1809 йилда Россиядан Бухорога "махфий суратда яна бир конфидент - поручик Одилносир Субхонқулов Оренбург ҳарбий губернатори назорати остида юборилади". Поручик Субхонқулов миссияси дастлаб Бухоро амирлиги ҳамда Россия давлатлари ўртасидаги карвон савдоларининг хавфсизлигини таъминлаш, аниқроғи қароқчилар томонидан талон-тарож қилинган савдо карвонлари масаласини ҳал қилиш ҳамда Россия-Бухоро давлатлари ҳамкорлигида ўзаро жиноятчиликка қарши курашиш, шу билан бирга, Россиядан қочиб Бухорода бошпана топган сохта пул ясовчи Хамитов ва унинг

шерикларини Россия давлатига топшириш билан боғлиқ масалалар билан шуғулланган.

Ўз навбатида, амир Ҳайдар жавоб хатида бундай масалалар фақатгина икки давлатнинг бошлиқлари томонидан ҳал қилиниши, яъни амирга фақат бевосита Россия давлати бошлиғи мурожаат қилиши лозимлиги ҳақида баён этади. Бухоро амири Ҳайдар ўзининг ана шу мактуби билан давлатлараро қонун-қоидаларга риоя этиш масаласини эслатиб, унга танбех бериш билан бирга, ҳалқаро микёсда Бухоро амирлигининг мустақил давлат сифатида обрў-эътиборини сақлашга нақадар катта эътибор бериб келганлигини ҳам намоён этади.

Россия Бухорога хуфялар йўллар экан, даставвал Бухоронинг Хива билан умумий тил топиб кучайишидан, сўнгра уларнинг французлар таъсирида Россия-Эрон урушида Эрон тарафига оғиб кетиш хавфидан ғоят катта ташвишда эди. Амир Ҳайдар ана шу воқеалардан яхши хабардор бўлган. Аммо у ташқи сиёсатда мустамлакачи давлатларнинг кутқуси билан эмас, балки ўз давлати хавфсизлиги манфаатларидан келиб чиққан ҳолда фаолият юритган. Амир Ҳайдар ўз навбатида Усманийлар давлати билан ташқи сиёсий ва дипломатик муносабатларни мустаҳкамлаш мақсадида девонбеги Эшмуҳаммад ва куриқчибоши Мирза Муҳаммадюсуфни Истанбулга Бухоро амирлигининг расмий вакили сифатида юборади. Амир Ҳайдар Бухоро амирлигининг Усманийлар давлатидаги элчиси Мирза Муҳаммадюсуф ҳамда унинг вафотидан сўнг элчи Мирза Муҳаммадфозил орқали юборилган номаларида сиёсий муносабатларни мустаҳкамлаш ҳақида сўз юритилмасдан, балки кўпрок икки давлат ўртасида маданий ва иқтисодий ҳамкорлик борасидаги таклифлар изҳор этилган эди.

Бухоро амири Музаффар ташқи сиёсати ва дипломатик муносабатлари тарихи ҳақида сўз кетганда, аввало, унинг давлатни бошқарган йилларида амирликнинг Россия империясига мустамлака бўлган даврига алоҳида тўхталиб ўтиш жоиздир. Чунки ушбу давр, яъни 1868 йилнинг 11 июлида Россия билан Бухоро амирлиги ўртасида тузилган сулҳ шартномасига асосан амирликнинг Россия империяси вассалига айланганлигининг ҳуқуқий асоси вужудга келган даврдир. Россия билан Бухоро амирлиги ўртасида тузилган сулҳ шартномасига асосан дипломатик масалалар деярли Россия империясининг манфаатларига хизмат қилиб, фақатгина Бухоро фуқароларининг Россия ҳудудларида эркин савдо қилиш ҳуқуқи, Амударёда хусусий кемаларнинг эркин сузиб юриш ҳуқуқи, икки давлат савдогарлари учун божнинг ягона киймати кабилар белгиланган эди, холос.

Хулоса. Шу билан бирга, бизгача етиб келган маълумотларни таҳлил этиш орқали манғит ҳукмдорларидан амир Ҳайдар, амир Насрулло, амир Музаффар ва амир Абдулаҳадлар ҳамда қисман амир Саид Олимхон даврида дипломатик алоқаларнинг бир мунча фаол кечганлигини кўришимиз мумкин. Бундай хулосага келиш учун қуйидаги жиҳатлар асос бўлганлигини қайд этиш ўринли деб ҳисоблаймиз:

- Биринчидан, ушбу амирлар ҳукмронлиги йилларига оид дипломатик ёзишмалар, хатлар ва ҳужжатлар кўпрок сақланган;

- иккинчидан, ушбу даврда Бухоро амирлиги ва бошқа давлатлар билан дипломатик муносабатлар ўрнатишга кенг эътибор берилган;
- учинчидан, олиб борилган ташқи сиёсат ўз навбатида, амирликда савдо-сотиқни ривожлантиришга, янги таълим усуллари кириб келишига, саноат, қурилиш ва ишлаб чиқариш соҳаларида муайян даражада ўзгаришларга олиб келган;
- тўртинчидан, айнан ушбу даврга келиб давлат ҳокимиятини амалга оширишда юзага келадиган муаммоларни ҳуқуқий воситалар асосида ҳал қилишга эътибор қаратилган.

Фойдаланган адабиётлар рўйхати:

1. Гулямов Х.Г. Из истории дипломатических отношений России с Бухарским ханством XVIII в. -Т.: Фан. 1992.
2. Рахмонкулова З. "Бухоро амирлигининг дипломатик алоқалари"//Жамият ва бошқарув. 2002. №3.
3. Авазов Й. Бухоро амирлигининг ташқи иқтисодий алоқалари (XIX-XX аср бошлари) // Мозийдан садо. 2007. -№1. -Б.42
4. Хдйитов Ш.А. Россия империяси босқини арафасида Бухоро амирлиги в Урта Осиё хонликларининг дипломатии/ Бухоро тарихи масалари (Республика илмий-назарий анжуманилари). Бухоро: 2017. -Б.3-9.
5. Болтаев Бобир Бахтиёрович. «БУХОРОЛИК МИНИАТУРАЧИ-РАССОМ САДРИДДИН ПОЧЧАЕВ ИДЖОДИГА БИР НАЗАР». Научный прогресс 1.6 (2021): 998-1004.
6. Раджабов Ойбек Искандарович. «БУШОРОДАГИ АЙРИМ МУКАДДАС КАДАМДЖО-КАЛАЛАР СУСУСИДА». Научный прогресс 1.6 (2021): 1162-1168.
7. Умаров, Б. Б. "НА КИСЛЯКОВ ТАДҚИҚОТЛАРИДА ЖАНУБИЙ ТОҶИКИСТОН ЭТНИК ТАРИХИ." Научный прогресс 1.6 (2021): 1005-1009.
8. Тураева, Г. Б., Утаева, Ф. Х., Жумаева Н. А. (2021). ОА СУХАРЕВА ТАДҚИҚОТЛАРИДА БУХОРО ТАРИХИ ВА ЭТНОГРАФИЯСИНГ УРГАНИЛИШИ. Научный прогресс, 7(6), 1010-1018.
9. Бахтиёрович, Болтаев Бобир. «Отрывки из жизни бухарского художника». Middle European Scientific Bulletin 12 (2021): 160-165.
10. Очилов, А.Т. «ДАТИРОВАНИЕ КУЛЬТУРЫ ЗАМАНБАБА: ПО АРХЕОЛОГИЧЕСКИМ ИСТОЧНИКАМ». Теоретическая и прикладная наука 12 (2019): 589-591.
11. Мубинов, МА «Дипломатия восточных государств и среднеазиатских ханств в борьбе за независимость». ЦЕНТРАЛЬНОАЗИАТСКИЙ ЖУРНАЛ ОБЩЕСТВЕННЫХ НАУК И ИСТОРИИ 2.5 (2021): 26-31.
12. Максуд, Бешимов. «Рынки Бухары». ЦЕНТРАЛЬНОАЗИАТСКИЙ ЖУРНАЛ ОБЩЕСТВЕННЫХ НАУК И ИСТОРИИ 2.5 (2021): 18-21.
13. Зарипов, Жахонгир Гулмуродович. «ОРГАНИЗАЦИОННО-ПРАВОВЫЕ АСПЕКТЫ ПЕРЕСЕЛЕНИЯ НАСЕЛЕНИЯ (НА ПРИМЕРЕ БУХАРСКОЙ ОБЛАСТИ УЗБЕКСКОЙ ССР)». Научный прогресс 2.1 (2021): 351-357.

14. Шаропов, Дилшод Равшан О'Г'Ли. "АБДУРАЗЗОК САМАРКАНДИЙНИНГ "МАТЛАИ САДАЙН ВА МАДЖМАИ БАХРАЙН" АСАРИНИНГ О'РГАНИЛИШ ТАРИКСИ." Научный прогресс 2.1 (2021): 358-361.
15. Очилов, Алишер Тулис Угли. "БУХОРО ВОХАСИ ШАКЛЛАНИШИДА ЗАРАФШОН ДАРЁСИНИНГ УРНИ ВА ВОХА ТАРИХИЙ ГЕОГРАФИЯСИГА ДОИР АЙРИМ МУЛОХАЗАЛАР." Научный прогресс 1.6 (2021): 933-938
- Муродова, Дилрабо Шомуродовна и Феруза Холмаматовна Отаева. «TF Gelax tadqiqotlarida Buxoro Shahri Mudofaa Tizimini Organilishi». Пятая Международная конференция по истории и политическим наукам. 2015.
16. Тураевич, Халимов Талат. «Из истории экономических связей Средней Азии с Индией (XV-XVII вв.)». ЦЕНТРАЛЬНОАЗИАТСКИЙ ЖУРНАЛ ОБЩЕСТВЕННЫХ НАУК И ИСТОРИИ 2.5 (2021): 22-25.
17. ОЧИЛОВ, Алишер. «ЮВЕЛИРНАЯ ТРАДИЦИЯ – ИСТОЧНИК ИЗУЧЕНИЯ ИСТОРИИ БУХАРЫ». Байтерек Улусларараси Академик Араштирмалар Дергиси 1.1: 105-116.
18. Бобожонова Феруза Хаятовна. "БУХОРО МАДРАСАЛАРИ МАЪНАВИЯТ ДУРДОНАСИ." Научный прогресс 2.1 (2021): 362-366.
19. Муродова, Дилрабо Шомуродовна. «ИККИНЧИ ЖАДОН УРУШИ ЙИЛЛАРИДА БУХОРОДА ИЛМ ВА ФАН (БУХОРО ПЕДАГОГИКА ИНСТИТУТИ МИСОЛИДА)». Научный прогресс 2.1 (2021): 660-664.
20. Очилов Алишер. «Роль культуры Заманбаба в социальной и экономической истории Бухарского оазиса в эпоху бронзы». ЦЕНТРАЛЬНОАЗИАТСКИЙ ЖУРНАЛ ОБЩЕСТВЕННЫХ НАУК И ИСТОРИИ 2.4 (2021): 42-47.
21. ДЖАМОЛОВА, ДИЛЬНОЗА МУЙИДДИНОВНА. «КОНЕЦ БУХАРСКОГО ЭМИРАТА: КОНЕЦ ПОЛИТИЧЕСКОЙ БОРЬБЫ МЕЖДУ ДЖАДИДАМИ И УЛЕМАМИ». Международный журнал философских исследований и социальных наук 1.1 (2021).
22. Джамолова, Д.М. «Путешествие в современность: восприятие современности мусульманами Центральной Азии в начале XX века». Международный журнал психосоциальной реабилитации 9.24 (2020): 4202-4207.

SOVET ITTIFOQIDA DIN SIYOSATI

(Islom dini misolida)

<https://zenodo.org/records/17732315>

Azamat Sharipov,
Oriental Universiteti katta o'qituvchisi
tarixiypochta@gmail.com
ORCID: 0000-0001-5863-6659

Annotatsiya. Maqolada Sovet Ittifoqi din siyosati doirasida Islom diniga erkinlik berilishi va musulmonlarning diniy faoliyatini yo'lga qo'yilishi tarixi va kommunistlarning din borasidagi siyosatiga baho berilgan. Shuningdek, O'rta Osiyo va Qozog'iston musulmonlarining Diniy boshqarmasi faoliyati haqida xorijlik mualliflarning ham qisqacha tahlili keltirilgan.

Kalit so'zlar: NKVD, SDUM, SADUM, F. Ruzvelt, Stalin, Eshon Boboxon, muftiyat, qoziyat, jihod.

Annotation. "The article discusses the history of granting freedom to Islam within the framework of the Soviet Union's religious policy and the establishment of Muslim religious activities, as well as evaluates the communist approach toward religion. It also provides a brief analysis of foreign authors' views on the activities of the Spiritual Administration of Muslims of Central Asia and Kazakhstan."

Keywords: NKVD, SDUM, SADUM, F. Roosevelt, Stalin, Eshan Bobokhon, Muftiate, Qadiate, Jihad.

Sovet hokimiyati o'rnatilganidan so'ng, 1923-yilda NKVD tomonidan Butun SSSR Musulmonlar diniy boshqarmasi (SDUM) faoliyatiga ruxsat beriladi. Boshqarma o'z faoliyatini Ufa shahridan turib muvofiqlashtirar edi. Boshqarma tarkibiga Kavkaz, Qrim va Turkiston hududlari kiritilmagan. Qozog'iston esa bu boshqarma tararrufiga kirgan edi.

Dastlabki yillarda bolsheviklar hokimiyati dindorlikkar qarshi kurashish yo'lida "Xudosiz" nomli jurnali orqali ateizmni keng targ'ib qila boshlagan edi. Dastlab provaslav e'tiqodidagilar ta'qibga uchradi. Cherkov mulki musodara qililib, talon-taroj qilindi. O'rta Osiyoda bolsheviklar jadidlarga tayangan holda dindorlarga qarshi kurashishga harakat qildi. Musulmonlar qoloq bir qatlam sifatida ko'ri-la boshlandi. Tahminiy ma'lumotlarga ko'ra, 14.000 dan ortiq musulmon ulamolari qatag'on qilingan va ta'qibga olingan. Shunday bo'lsa-da, ba'zi ulamolar jon saqlab qolishga erishgan.

II-Jahon urushi davrida Sovet davlati urushni olib borish uchun zaruriy yordamni AQShdan lendliz orqali olar edi. Albatta shunday kelishuvlardan birida AQSh prezidenti F.Ruzvelt Stalindan SSSRda diniy erkinlik berish masalasini qo'ygan edi¹. Rossiya imperiyasi qulagandan so'ng, provaslav cherkov vakillari, yahudiy

¹ https://www.susanbutler.org/roosevelt_and_stalin_portrait_of_a_partnership_126427.htm

sinagogiyasi ruhoniylari AQShga immigratsiya qilishlariga to'g'ri kelgan. Ibadatxonalar va ularning mulki musodara qilingan. Ruzvelt aynan musodara qilingan ibodatxonalarni faoliyatini qayta tashkil etilishiga ruxsat berilishini so'ragan¹. Stalin buyrug'i bilan diniy erkinlik berildi. Bunday vaziyatda boshqa din vakillari faoliyatini qayta boshlashga ruxsat berilayotganligidan xabardor o'zbekistonlik ulamo Eshon Boboxon ibn Abdumajidxon Moskvaga borib shaxsan Stalindan masjidlar ochilishi uchun ruxsat so'ragan. Aksar masjid binolari xo'jalik maqsadlarida, sanoat ishlab chiqarish korxonalari va uning omborlari joylashtirilganligi uchun diniy maqsadda qayta foydalanishlari uchun dindorlarga qaytarilmagan. Shunday bo'lsa-da, boshqa yopilgan masjid mulklari qayta ochilishiga erishildi. Stalinning yagona talabi musulmonlarning xalqni urush safarbarligiga va g'alabaga amaliy yordam berishlari kerak edi.

1943-yil 31-iyulda Toshkent shahrida O'rta Osiyo va Qozog'iston musulmonlarining Diniy boshqarmasi tashkil etildi. Eshon Boboxon ibn Abdumajidxon muftiy etib saylandi.

1-rasm. O'rta Osiyo va Qozog'iston musulmonlarining Diniy boshqarmasi birinchi ta'sis qurultoyi

Ulug' Vatan urushi kulminatsion nuqtasiga chiqqan bir paytda, 1943-yil oktyabr oyida O'rta Osiyoning ko'zga ko'ringan musulmon ulamolari Toshkentda qurultoyga yig'ilib, fashizmga qarshi "jihad" e'lon qilishganligini bildirishdi. Aynan shu qurultoyda O'rta Osiyo va Qozog'iston musulmonlari diniy boshqarmasi tuzilgan edi.

1945-yilda butun ittifoqning ko'zga ko'ringan ulamolari ilk bor haj ziyoratini amalda oshirdilar. Saudiyada ularmolar qirol Abdul Aziz bin Sauddan ittifoq musulmonlarining haj ziyorati uchun ruxsat oldi. 1953-yilda sovetlar uzoq yillardan so'ng, haj ziyoratiga borishga ruxsat berdi.

¹ Khodun, Eduard (2025) "Religious Freedom in the USSR After the Russian Orthodox Church Restoration in September 1943: US Viewpoint," Occasional Papers on Religion in Eastern Europe: Vol. 45 : Iss. 4 , Article 5. DOI: <https://doi.org/10.55221/2693-2229.2628>

Dastlabki yillarda SADUM ni SSSRning Diniy ibodat ishlari Kengashi (1943-1965) va keyinchalik Din ishlari bo'yicha Kengashi (1965-1991) kabi davlat idoralari Sovet Ittifoqi hududida diniy faoliyat va diniy hayotni nazorat qilgan edi. Hukumat idorani moliyaviy ta'minotini bo'yniga olmagan bo'lsa-da, asosiy byudjet tushumi hayr-ehsonlardan va fitr sadaqalari, ziyoratgohlardan keladigan yig'inlardan shakllangan.

Tarixchi Eren Tashar o'zining "*Soviet and Muslim: The Institutionalization of Islam in Central Asia. 1943-1991*" kitobida SADUM faoliyatini o'rgangan va Sovet Ittifoqida din siyosatiga baho bergan. E.Tashar fikricha, 2-jahon urushidan keyin islom dini institutsional tarkibi shakllangan va bir tomondan musulmonlarni amaliy faoliyatini kengayishida katta rol o'ynagan bo'lsa, ikkinchi tomondan diniy mafkuraning kuchayishini oldini olgan. E.Tashar boshqa muallif Aleksandr Bennigsonni sovetlarning ateistik siyosati va musulmonlarning diskriminatsiyasini aksil-diniy manbalarga tayanib yoritishini tanqid qiladi. E.Tashar tadqiqotida O'rta Osiyoda sovetlar musulmonlarga nisbatan aniq bir qat'iy siyosat yuritmaganligini, oz bo'lsa-da erkinlik bo'lganligini yozadi. Yana bir tarixchi Yakov Royning "*Islam in the Soviet Union: From Second World War to Gorbachev*" kitobida islom dini bo'yicha tor doiradagi qarashlarini bayon etgan bo'lsa-da, sovet davri din siyosatini ochib bergan. Bir necha tadqiqotlarda ittifoq davrida diniy idora faoliyatiga qiyin sharoitda, kuchli mafkuraviy tazyiqlar fonida yuz berganligi yozilgan va idora faoliyati ijobiy baho berilgan.

Nikita Xrushchyov davrida din qarshi kurash kompaniyasi davrida muftiyat davlat siyosatini oddiy xalq orasida dindagi hurofotlar va yangiliklarga qarshi kurash sifatida ko'rsatishga harakat qilgan. Muftiyat moddiy ta'minoti kamaytirilgan bo'lsa ham o'z faoliyatini yurita olgan. Xrushchyov va Brejnev davrida sovet hukumati O'rta Osiyo musulmonlariga kommunizm ijobiy o'zgarishlarni berdi deb namuna sifatida muftiyatdan foydalandi va boshqa musulmon va arab davlatlari bilan xalqaro munosabatlarida foydalandi. Xalqaro munosabatlarda diniy idora muftiylari xorij safarlarida ittifoq delegatsiyasiga hamrohlik qilgan.

Ma'lumot o'rnida keltiradigan bo'lsak, diniy ta'lim masalasida 1946-yilda SSSR hududida ilk madrasa Buxoro shahrida "*Mir Arab*" faoliyatini boshladi. 1971-yilda Toshkentda "Imom al-Buxoriy" nomidagi islom instituti faoliyatini boshladi. Butunittifoq hududida Toshkent shahri islom markazi sifatida Ufa shahri o'rnini egalladi. Butuun ittifoq hududidan islom dini ta'limoti bilimlarini egallash uchun O'zbekiston hududiga toliblar tashrif buyurishgan.

Diniy idora yangiliklari va fatvolar matni tarqalishi uchun 1968-yilda Ittifoq hududida ilk bor "*Sovet sharqi musulmonlari*" jurnali chop etilish boshlangan.

"Perestroyka" (qayta qurish) davrida diniy idora faoliyati demokratik to'liqlar fonida erkinroq faoliyat olib borgan. Boshqa respublikalar qoziyatlari faoliyati erkinlasha boshlagan va mustaqil qarorlar chiqara boshlagan. Masjidlar ochila boshlangan³.

1 https://api.pageplace.de/preview/DT0400.9780190652111_A35486534/preview-9780190652111_A35486534.pdf

2 <https://www.h-net.org/reviews/showpdf.php?id=7751>

3 <https://islamology.ru/content/%D1%81%D0%B0%D0%B4%D1%83%D0%BC/>

Foydalanilgan adabiyotlar

1. https://www.susanbutler.org/roosevelt_and_stalin__portrait_of_a_partnership__126427.htm
2. Khodun, Eduard (2025) “Religious Freedom in the USSR After the Russian Orthodox Church Restoration in September 1943: US Viewpoint,” Occasional Papers on Religion in Eastern Europe: Vol. 45 : Iss. 4 , Article 5. DOI: <https://doi.org/10.55221/2693-2229.2628>
3. https://api.pageplace.de/preview/DT0400.9780190652111_A35486534/preview-9780190652111_A35486534.pdf
4. <https://www.h-net.org/reviews/showpdf.php?id=7751>
5. <https://islamology.ru/content/%D1%81%D0%B0%D0%B4%D1%83%D0%BC/>

POYKAND-ZARAFSHON VOHASINING UNUTILGAN DURDONASI

<https://zenodo.org/records/17732327>

Rustam Kabulov,
Oriental universiteti katta o'qituvchi
rustamkabulov759@gmail.com
ORCID: 0009-0005-0108-0887

Annotatsiya. Ushbu maqolada Zarafshon daryosining quyi oqimida, bugungi Buxoro vohasida, Buyuk ipak yo'lida joylashgan Poykand shahri haqida ayrim ma'lumotlar beriladi. "Buxoro darvozasi", "savdogarlar shahri" deya ta'rif berilgan ushbu shaharda asosan sug'dlar istiqomat qilgan va savdoda muhim ahamiyatga ega bo'lgan.

Kalit so'zlar: Poykand, at-Tabariy, Ibn al-Xurdobek, Ibn Faqih, Narshaxiy, Tabariy, Qutayba, Vamberi, savdogarlar shahri, boy shahar, sug'dlar shahri.

Annotation. This article provides some information about the city of Poykand, located on the Great Silk Road, in the lower reaches of the Zarafshan River, in the present-day Bukhara oasis. Described as the "gateway to Bukhara" and "city of merchants," this city was inhabited mainly by Sogdians and played an important role in trade.

Keywords: Poykand, at-Tabari, Ibn al-Khurdadbek, Ibn Faqih, Narshahi, Tabari, Qutayba, Vamberi, city of merchants, rich city, city of the Sogdians.

Markaziy Osiyo hududida qadimdan shakllangan shahar madaniyati jahon sivilizatsiyasi tarixida alohida o'rin tutadi. Buyuk ipak yo'lining ustida joylashgan, Buxoro vohasi hududidagi Poykand qadimiy shahar harobalari bugungi kunda nafaqat O'zbekiston, balki butun Sharq tarixining eng muhim yodgorliklaridan biri sifatida qaraladi. Uning geografik joylashuvi, siyosiy hamda iqtisodiy roli, madaniy qatlamlari va arxeologik topilmalari tarixiy jarayonlarni chuqur o'rganishda muhim ilmiy manba bo'lib xizmat qilmoqda.

Poykand nomi tarixiy manbalarda turli shakllarda uchraydi. Xitoy tarixchilari "Pati-yan", arab tarixchilari at-Tabariy, Ibn al-Xurdobek va Ibn Faqihlar "Madinat at-tujjor"-savdogarlar shahri deya ta'riflaganlar. O'rta asr yozma manbalarida esa shahar Boykand, Xitoy solnomalarida Bi nomlari bilan yuritilgan. Ba'zi tadqiqotchilar uning nomi forscha "pay" (oyoq) va "kand" (shahar) so'zlaridan kelib chiqqan bo'lib, "chekka shaharyoki "yo'l ustidagi shahar" degan ma'nolarni anglatadi. Bu shahar Xorazm, Xuroson va Eron tomondan Buxoroga kirish eshiklaridan biri sifatida joylashganini hisobga olsak, bu izoh tarixiy jihatdan asosli ko'rinadi. Zarafshon daryosining quyi oqimida joylashganini hisobga olsak, shaharni "quyi shahar" deya ta'rif berilganini tushunish mumkin.

Poykandning dastlabki shakllanishi haqida turli qarashlar mavjud. Ayrim tadqiqotchilar shahar negizini miloddan avvalgi VI–III asrlarga taalluqli deb biladilar. Bu davrda Zarafshon daryosining quyi oqimida sug'orma dehqonchilik va

hunarmandchilik asosida kichik manzilgohlar paydo bo'lgan. Keyinchalik ular yirik savdo-shahar markaziga aylangan.

Buxorodan qadimiyroq hisoblangan Poykand tabiiy tepalik ustiga qurilgan bo'lib, undagi ark qo'rg'oni -kvadrat, 90 x 90 mertlik shaklida qurilgan. Shahar tuzilishida qal'a (ark), shahriston va rabod qismlari ajratiladi. Bu tipologiya Markaziy Osiyo shaharlari uchun xos bo'lib, Poykand ham umumiy madaniy an'ana doirasida rivojlanganini ko'rsatadi.

Bu qadimiy-tarixiy shahar haqida xalq orasida turli-tuman rivoyatlar mavjud bo'lib, ulardan eng mashhuri - Firdavsiyning "Shoxnoma" dostonida Kayhusrav Poykandda olov ibodatxonasini qurib, uning devorida zardushtiylilikning muqaddas kitobi "Avesto" ni zarhal harflar bilan yozdirganligi haqidagi afsonadir.

Poykand qadimgi Sug'diyona hududiga kirgan bo'lib uning ravnaqi bevosita uning geografik joylashuvi bilan bog'liq. Shahar Buyuk Ipak yo'lining muhim nuqtalaridan biri bo'lib, Sharq va G'arb o'rtasidagi iqtisodiy-madaniy aloqalarda vositachi vazifasini bajargan. Poykand savdogarlar shahri nomi bilan yuritilishiga sabab, birinchidan, Narshaxiyning yozishicha, Shahar aholisining aksariyati savdogar bo'lib, ular Xitoy va dengiz bo'yi mamlakatlari aholisi bilan savdo qilganlar va juda badavlat bo'lgan. Ikkinchidan shahar atrofidan 20 dan ortiq karvonsaroy qoldiqlari topilgan. Poykand savdoda juda muhim o'rin tutgan va katta mavqega ega bo'lgan.

Tabariy yozishicha, arablar yani Qutaybaning Poykandga bosqini arafasida shaharning boyligidan arablar hayratga tushganlar, hatto eritilgan oltin-kumush va anjomlar va butlarning tosh qolipidan 150 ming misqol miqdorda yombi ajratib olingan. Bu haqida venger shaqshunosi

Xerman Vamberi o'zining "Buxoro yohud Movorounnahr tarixi" kitobida to'liqroq ma'lumot keltiriladi: "...bu shaharda arablar behisob o'lja boylikni qo'lga kiritgan edilar. Masalan, bir butxonada 40 ming dirham og'irlikdagi sof oltindan ishlangan sanamlar bo'lib, bittasining ko'zlari o'rnida kaptar tuxumidek ikkita inju bor edi. Qutayba bularni o'ljaning bir qismi bilan birga Xajjojga yuboradi".

VIII asrning boshlarida arab lashkarlari Movarounnahrga bostirib kirgan davrda Poykand qattiq qarshilik ko'rsatgan. Tarixiy manbalarda shahar aholisi arab qo'shinlariga qarshi bir necha bor jang qilgani qayd etiladi.

Bosqinlardan so'ng Poykand yana tiklanadi, biroq asta-sekin siyosiy markaz sifatidagi mavqeini yo'qotib, Buxoro shahrining siyosiy hukmronligi ostiga o'tadi. IX–X asrlarda u hunarmandchilik va savdo markazi sifatida faoliyat yuritgan.

Buyuk ipak yo'li ustida joylashgan, bir zamonlar madaniyat va san'at, me'morchilik, hunarmandchilik va savdo rivojlanib, gullab yashnagan qadimiy Poykand shahri keyinchalik suvning yetib bormasligi va qurg'oqchilik tufayli inqirozga uchrab XI–XII asrlarda xarobaga aylanadi. Ayrim manbalarda hattoki, Temuriylar davrida ham bu yerda kichik bir shahar bo'lganligi yozib qoldirilgan. Ilk sivilizatsiya o'choqlaridan biri bo'lgan Poykand shahrining qadimda shunchalik darajada yuksak taraqqiy topganligi ajdodlarimizning nechog'lik yuksak va mukammal ilm-fan egalari bo'lganligidan dalolat beradi.

Poykand harobalarida XX asrdan boshlab keng ko'lamli arxeologik izlanishlar olib borildi. Bu yerdan: sopol buyumlar, shisha idishlar, metall buyumlar va tangalari, ibodatxona qoldiqlari, mudofaa devorlari va minoralar topilgan.

Bugungi kunda Poykand xarobalari qisman qumlar ostida qolgan bo'lsa-da, u ilmiy izlanishlar, sayyohlik va madaniy merosni asrash nuqtai nazaridan muhim ob'yekt hisoblanadi.

Poykand yodgorligi O'zbekiston Respublikasi milliy madaniy merosi ro'yxatiga kiritilgan va UNESCOning Butunjahon merosi nomzodlari orasida ko'rib chiqilmoqda.

Poykand tarixi Markaziy Osiyo sivilizatsiyasining rivojlanish bosqichlarini yoritishda alohida ahamiyat kasb etadi. U qadimiy shaharsozlik an'analari, xalqaro savdo yo'llaridagi mavqei, diniy-madaniy jarayonlar hamda arxeologik topilmalari bilan ilmiy tadqiqotlar uchun boy material manbaidir. Bugungi kunda Poykand nafaqat tarixchilar va arxeologlar, balki keng jamoatchilik uchun ham ajralmas madaniy meros sifatida qadrlanmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Бартолд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. Москва, 1963.
2. Вамбери Х. “Бухоро ёхуд Мовороуннахр тарихи”. Тошкент, 1990.
3. Асқаров, А. Ўзбекистон қадимги шаҳарлари. Тошкент: Фан, 1985.
4. Сағдуллаев А. Ўзбекистон тарихи қадимги даврлардан XI асргача. Тошкент, 2001.
5. Uzbekistan.travel: “The settlement of Paykend – Pompeii of Asia”
6. Wikipedia sahifalari: “Paykend” (inglizcha va o'zbekcha).
7. Turkestan Travel, Discover Uzbekistan va Central Asia Guide materiallari.

O'ZBEKISTON–SAUDIYA ARABISTONI: DIPLOMATIK HAMKORLIK TARIXIDAN

<https://zenodo.org/records/17732339>

*Rustamboyev Islomjon Doniyor o'g'li,
Oriental universiteti katta o'qituvchisi
islomjonrustamboyev@gmail.com
ORCID: 0009-0005-5400-1038*

Annotatsiya. Ushbu maqola O'zbekiston va Saudiya Arabistoni o'rtasidagi diplomatik aloqalarning shakllanishi, 1992-yildagi rasmiy tashrif va uning tarixiy-siyosiy ahamiyatini yoritadi. Saudiya Arabistoni tashqi ishlar vaziri shahzoda Saud al Faysal boshchiligidagi delegatsiyaning tashrifi ikki davlat o'rtasida diplomatik, diniy va madaniy hamkorlikning mustahkamlanishiga xizmat qilgan. Maqolada o'zaro ishonch, islomiy qardoshlik va strategik sheriklik tamoyillari asosida shakllangan aloqalar tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: O'zbekiston, Saudiya Arabistoni, diplomatik munosabatlar, islom qardoshligi, tashqi siyosat, Saud al Faysal, rasmiy tashrif, diniy hamkorlik, madaniy aloqalar.

Abstract. This article explores the formation of diplomatic relations between Uzbekistan and Saudi Arabia, focusing on the politically significant 1992 visit. Led by Prince Saud Al-Faisal, the Saudi delegation helped strengthen bilateral ties based on Islamic brotherhood, mutual respect, and strategic partnership. The analysis highlights how religious, diplomatic, and cultural cooperation emerged as key foundations of this historic relationship.

Keywords: Uzbekistan, Saudi Arabia, diplomatic relations, Islamic brotherhood, foreign policy, Saud Al-Faisal, official visit, religious cooperation, cultural ties.

1991-yilda O'zbekiston Respublikasi mustaqillikka erishgach, yangi siyosiy yo'nalishda xalqaro hamkorliklarni rivojlantirish, ayniqsa, musulmon dunyosi bilan munosabatlarni mustahkamlash davlat siyosati darajasiga ko'tarildi. Ana shu jarayonda Saudiya Arabistoni bilan o'rnatilgan diplomatik munosabatlar va ikki tomonlama aloqalar milliy tariximizda muhim voqea bo'lib qoldi.

Sobiq sovet imperiyasi parchalanganidan keyin, aksariyat arab mamlakatlari kabi, Saudiya Arabistoni ham O'zbekistonning davlat mustaqilligini birinchilar qatorida 1991-yilning dekabrda rasman e'tirof etdi va o'zaro diplomatik munosabatlar o'rnatish istagini bildirdi [1. 115B]. Ikki xalq o'rtasidagi tarixiy aloqalar va mushtarak qadriyatlar birligi hamkorlikning boshlash uchun zamin yaratib berdi.

Shuningdek, mustaqillikning dastlabki yillarida yurtimizni: dunyoning o'ttiz mamlakati O'zbekiston Respublikasini tanidi, tan oldi. Turkiya, Amerika Qo'shma Shtatlari, Kanada, Yaponiya, Buyuk Britaniya, Saudiya Arabistoni, Eron, Pokiston, Hindiston, Xitoy singari yirik davlatlar ana shular jumla sidandir. Bu ishonch ruhimizni ko'tardi, kelajakka yo'limizni ochib berdi [2. 289B]. O'zbekiston respublikasi

mustaqillikning ilk onlaridanoq dunyoning yetakchi davlatlari qatorida arab dunyosidagi yetakchi mamlakatlar ham yurtimiz bilan diplomatik munosabatlar o'rnatib yaxshi hamkorlik aloqalar yo'lga qo'yishga harakat boshlashgan edi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimov nomiga Saudiya Arabistoni qiroli Fahd ibn Abdul Aziz al Saud tomonidan yo'llangan tabrik maktubi ikki davlat o'rtasidagi ilk samimiy munosabatlarning yuzaga kelganini ko'rsatadi. Maktubda shunday so'zlar bitilgan:

“Birodarim Islom Karimov janobi oliylariga!

O'zbekiston Respublikasining muhtaram Prezidentiga!

Sizga eson-omonlik, Allohning marhamati va siylovi yor bo'lg'ay! Qardosh O'zbekiston Respublikasi mustaqillikka erishganligi munosabati bilan shaxsan Sizga va O'zbekiston xalqiga chin qalbdan tabrik yo'llayotganimdan hamda musulmon millati muammolarini hal etishning mustahkam tayanchi va barqarorlikni ta'minlashning ajralmas qismi bo'lmish Sizning mamlakatingizga samimiy tilaklarimni yo'llayotganimdan g'oyat mamnunman”[3]. Qirol, shu bilan birga, Saudiya Arabistoni tashqi ishlar vaziri shahzoda Saud al Faysal al Saudning O'zbekistonga tashrifi doirasida ushbu maktubni shaxsan yetkazishini ham ma'lum qilgan.

1992-yilning fevralida Saudiya Arabistoni Tashqi ishlar vaziri shahzoda Saud al-Faysal ibn Abdulaziz Ol Saudning O'zbekistonga tashrifi bo'lib o'tdi, Tashrif chog'ida mamlakatlarimiz o'rtasida elchixonalar darajasida diplomatik munosabatlar o'rnatish to'g'risida protokol imzolandi [1. 115B]. Bu voqea ikki davlat o'rtasida rasmiy aloqalarning yangi bosqichini boshlab berdi.

1992-yil 19-fevral kuni Prezident Islom Karimov Saudiya Arabistoni delegatsiyasini qabul qildi. Suhbat davomida Prezident respublikamizdagi siyosiy-iqtisodiy vaziyat, mustaqillikdan keyingi davlat siyosati va xalqaro aloqalar haqida batafsil ma'lumot berdi. Shu bilan birga, u achinch bilan quyidagini ta'kidladi: “hozircha Saudiya Arabistoni bilan aloqamizni ko'ngildagidek deb bo'lmaydi. Buning esa, ochiq aytish kerak, ma'lum sabablar bor: shu paytgacha sizlarni bizga nuqul yomonlab kelishardi, o'z navbatnda sizlarda ham biz haqimizda yolg'on-yashiq gaplar tarqatishgan. Bu – har ikkala davlat o'rtasiga nizo solish uchun qilinardi, albatta.

Mana endi oramizga hech kim nifoq sololmaydi, endi O'zbekiston bilan Saudiya Arabistoni o'rtasida mustahkam birodarlik aloqalari o'rnatiladi, deb ishonaman. Sizning tashrifingizni ana shu jabhadagi ilk qadam deb hisoblayman, Nasib etsa, biz ham yurtigingizga borib, xalqingiz bilan, sizlarda amalga oshirilayotgan ezgu ishlar bilan yaqindan tanishishga muyassar bo'lamiz” [4]. Bu so'zlar ikki davlat o'rtasidagi oldingi tarixiy noaniqliklar va yolg'on axborotlarni bartaraf etish zaruratini aks ettiradi.

Shahzoda Saud al Faysalning tashrifi juda katta siyosiy ahamiyatga ega bo'lib, ikki tomonlama diplomatik munosabatlarning boshlanish nuqtasi bo'ldi. 1992-yil 20-fevral kuni Saudiya Arabistoni tashqi ishlar vaziri O'zbekiston tashqi ishlar vaziri U. Abdurazzoqov bilan uchrashdi. Uchrashuvda muhim kelishuvlarga erishildi. Shu kuni ikki davlat o'rtasida o'zaro diplomatik munosabatlar o'rnatish, Ar-Riyod shahrida O'zbekiston Respublikasi elchixonasini, Toshkentda Saudiya Arabistoni elchixonasini ochish haqidagi hujjatga qo'l qo'yildi.

Shuningdek, Saudiya Arabistoni rasmiy delegatsiyasi 20-fevral kuni Oʻrta Osiyo musulmonlari diniy boshqarmasiga tashrif buyurdi. Boshqarma raisi, muftiy Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf mehmonlarga quyidagicha soʻz qildi: “Oʻzbekiston mustaqil respublika deb eʼlon qilingandan keyin dinga katta eʼtibor berilayotganligi, respublika musulmonlarining chet ellardagi birodarlari bilan aloqalari mustahkamlanib borayotganligi toʻgʻrisida” axborot berdi [4]. Uchrashuv musulmon dunyosidagi oʻzaro qardoshlik, maʼnaviy yaqinlik va diniy hamjihatlikni yanada mustahkamlashga xizmat qildi.

Shahzoda Saud al Faysal al Saud nafaqat Saudiya Arabistoni tashqi ishlar vaziri, balki jahondagi eng nufuzli diplomatlardan biri hisoblanar edi. U 1942-yilda tugʻilgan, Princeton universitetining iqtisod fakultetini tamomlagan. Neft siyosati va xalqaro munosabatlarda katta tajribaga ega boʻlgan. Saudiyadagi eng nufuzli siyosat arboblardan biri Saudiya delegatsiyasiga faqat eng muhim xalqaro va arablararo anjumanlarda rahbarlik qiladi. Aynan uning yetakchiligidagi delegatsiya Oʻzbekiston bilan diplomatik munosabatlarni yoʻlga qoʻydi va strategik sheriklik asoslarini mustahkamladi.

1992-yildagi Saudiya Arabistoni rasmiy delegatsiyasining tashrifi va unda erishilgan kelishuvlar Oʻzbekiston tashqi siyosatining yangi davrini boshlab berdi. Bu tashrif nafaqat ikki davlat oʻrtasidagi diplomatik aloqalarning, balki islomiy qardoshlik, madaniy va maʼnaviy yaqinlikning ham ramziy ifodasi boʻldi.

“Sizlarni xorijiy mamlakatning rasmiy delegatsiyasi aʼzolari emas, balki oʻz qardoshlarimiz va doʻstlarimiz deb hisoblayman” [4] dedi suhbat soʻngida Oʻzbekiston respublika prezidenti Islom Karimov.

Oʻzbekiston va Saudiya Arabistoni oʻrtasidagi diplomatik aloqalarning shakllanishi, ayniqsa 1992-yildagi shahzoda Saud al Faysal boshchiligidagi delegatsiyaning Oʻzbekistonga rasmiy tashrifi, ikki davlat tarixida yangi bosqichni boshlab berdi. Bu tashrif orqali ikki tomonlama munosabatlarning asosiy tamoyillari oʻzaro hurmat, ishonch, diniy va madaniy yaqinlik mustahkamlandi. Tashrif davomida erishilgan kelishuvlar nafaqat siyosiy aloqalarni rivojlantirishga, balki islomiy qardoshlik va strategik sheriklikning mustahkam asoslarini yaratishga xizmat qildi. Oʻzbekistonning mustaqillik davridagi ilk tashqi siyosiy qadamlaridan biri sifatida bu voqea nafaqat tarixiy, balki hozirgi kundagi hamkorlikning ham poydevori boʻlib qolmoqda. Shu bois, Oʻzbekiston – Saudiya Arabistoni munosabatlari mintaqaviy barqarorlik va islom ummatidagi birlikni mustahkamlashda muhim rol oʻynaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR ROʻYXATI

1. Солиҳ Иноғомов. Саудия Арабистони Подшоғлиги. Тошкент. “Фан”. 1998 йил.
2. Ислон Каримов. Ўзбекистон мустақилликка эришиш оstonасида —Т.: «Ўзбекистон», 2011.
3. Халқ сўзи. 1992 йил 22 февраль. Шанба. 39-сон.
4. Халқ сўзи. 1992 йил 21 февраль. жума. 38-сон.
5. A Brief History of Saudi Arabia, Second Edition Text copyright 2010, 2004 by James Wynbrandt; foreword by Fawaz A. Gerges

TEMURIYLAR DAVRIDA ERONNING GEOSIYOSIY O‘RNI

<https://zenodo.org/records/17732343>

*Qo‘chqarov Temirbek Baxromjon o‘g‘li,
Oriental universiteti katta o‘qituvchisi*

Annotatsiya. Maqolada Eron mintaqasining nafaqat strategik va iqtisodiy, balki madaniy va siyosiy jihatdan ham Temuriylar davlati uchun alohida ahamiyatga ega bo‘lgan geosiyosiy markaz sifatidagi o‘rni o‘sha davr tarixiy manbalarida berilgan qimmatli ma‘lumotlarga tayanib asoslab berilgan.

Kalit so‘zlar: Amir Temur, E.Bjezinskiy, Chingizxon, Fors, konfutsiylik, assimitatsiya, Elxoniylar, Chig‘atoyzoda, Markaziy Osiyo, farsax, diplomatiya.

Abstract. The article substantiates the role of the Iranian region as a geostrategic center of crucial importance for the Timurid state, not only in strategic and economic terms but also culturally and politically. This is supported by valuable information drawn from historical sources of that period.

Keywords: Amir Temur, Zbigniew Brzezinski, Genghis Khan, Persia, Confucianism, assimilation, Ilkhanate, Chagatai, Central Asia, farsakh, diplomacy.

Amir Temur saltanati diplomatiyasi tarixi o‘zbek diplomatiyasi tarixining cho‘qqilaridan birini tashkil etadi. U nafaqat O‘zbekiston, balki jahon tarixida ham katta o‘rin tutadi.

Amir Temur diplomatiyasi Yevroosiyo mintaqasini birlashtiruvchi muhim kuch rolini bajarishi bilan birga, ana shu xalqlarning tinchlik-farovonligi, savdo-iqtisodiy munosabatlarning gurkirab rivojlanishiga muhim ta‘sir ko‘rsatdi. Ilgari gavjum bo‘lgan, lekin keyingi bir yarim asr davomidagi biqqlik tufayli hayot nurlari so‘na boshlagan shaharlar diplomatik harakatlar tufayli qayta rivojlana boshladi, ularda hayot qaynadi, davlatlar va millatlar o‘rtasidagi muhim ko‘prik o‘rnatildi.

Amir Temur davlatida diplomatik qonun-qoidalar o‘z davri taomiliga muvofiq olib borilgan. U davlat ishlari, xususan, diplomatik ishlarni ham dinu shariat asosida, o‘z davrida mavjud bo‘lgan to‘ra va tuzukka solib, saltanatning martabayu maqomini saqlab turgan.

Amerikalik siyosatshunos E.Bjezinskiy o‘z asarida “...mo‘g‘ul hukmdorlari bosib olgan hududlarida asta-sekin assimitatsiya jarayoni kuchayib, uch mintaqada – imperiyaning Xitoy qismidagi Chingizxonning nabiralari konfutsiylikni jo‘shqin targ‘ibotchisiga aylangani, yana biri Fors sultoni sifatida dindor musulmon, uchinchisi esa O‘rta Osiyoning madaniylashgan forsiy hukmdori bo‘ldi. Hukmron siyosiy madaniyat yo‘qligi, hukmdorlarning assimitatsiyalashishi – ya‘ni o‘zi zabt etgan xalqlarga qo‘shilib ketishi, Buyuk xonga vorislikni hal etilmagani imperiyaning qulashiga sabab bo‘ldi.”¹ – deya buyuk imperiyaning inqirozi sabablarini ko‘rsatib

¹ Эбигнев Бжезинский. Буюк шахмат тахтаси / инглиз тилидан “Шарқшунос таҳлилчилар” жамоаси таржимаси. Тошкент: TRUST AND SUPPORT MCHJ, Тирилиш, 2022. –Б. 27-28.

o'tgan. Eron hududida mo'g'ullarning assimilatitsiyaga uchragan davlati¹ - Elxoniylar tashkil topdi. Mo'g'ullarning baynalminalligi, nasroniy Yevropa va Sharq madaniyati kabi bir-biridan farqlanuvchi madaniyatlar bilan aloqalari fors dunyosining ma'naviy hayotida, san'atida, savdo-sotiq ishlarida yangi epkinlar olib keldi. Jumladan, poytaxt Tabrizda italiyalik savdogarlarning mahallasi paydo bo'ldi va Elxoniylar saltanati Uzoq Sharq va Hindiston bilan savdo ishlarida muhim bog'lovchi kuchga aylandi². Ushbu davlatni ma'lum muddat Misr mamluklari bilan o'zaro ziddiyatli siyosiy munosabatlarga yuz tutib turgan vaqtda, o'zlarining qon-qarindosh Markaziy Osiyodagi Chig'atoyzodalar bilan o'zaro aloqalarda ham iliq munosabat kechmadi. Ushbu jarayonlar K.E.Bosvort o'z asarida tariflaganidek, Markaziy Osiyo va Fors mintaqasini uzil-kesil bir hokimyat ostida rivojlangan o'rta asrlarda faqatgina Amir Temurgagina nasib qildi birlashtirish³.

Tarixchi olim Sh.O'ljayeva o'zining "Amir Temur diplomatiyasi" asarida, Eron mintaqasining Amir Temur uchun naqadar geosiyosiy muhim nuqta ekanligi haqida so'z yuritib, Oltin O'rda xoni To'xtamishxonni aynan ushbu mintaqani o'zining davlatini bir qismiga aylantirish orqali karvon yo'lining yakka egasiga aylanish hamda Temuriylar davlatini harbiy yurishlarini cheklabgina qolmay, balki iqtisodiy jihatdan ham siqib qo'yishga urinishi oxir oqibatda ikki o'rtada uch marta kuchli muhorabaga sabab bo'lganligi haqida so'z yuritadi⁴.

Sohibqiron Amir Temur uch yillik (1386-1388), besh yillik (1392-1396) yurishlari davrida qishlash hamda qo'shin tarkibini qayta kuchaytirish uchun Eron hududini tanlagan edi⁵. O'sha davr tarixchilari mintaqaga haqida so'z yuritarkan, Amir Temurni keyinchalik butun Eronni birlashtirishga muvaffaq bo'lgan Safaviylar sulolasiga asos slogan Ismoil Safaviyning bobosi Shayx Xo'ja Alini ziyorat qilish uchun Ardabilga tashrif buyurgani⁶ haqida ma'lumotlar ham uchraydi.

Tarixchi olim G.Agzamovaning tadqiqotlariga ko'ra, Temuriylar davrida Movarounnahr savdogarlari O'rta Osiyo ikki daryo oralig'idan janub va janubi-g'arbiy tomonda joylashgan mamlakatlar bilan qizg'in savdo-sotiq olib borganlar⁷. Movarounnahrdan boshlangan yo'l O'muldagi kechuv orqali Xurosonga qarab ketgan. Ushbu yo'ldagi yirik to'xtash joyi – muhim savdo-iqtisodiy markaz – Marv shahri edi. O'muldan Marvgacha bo'lgan masofa 36 farsax va olti kunlik yo'l deb o'lchangan. Yo'lning davomi Saraxsga qarab ketar, u yerdan esa savdogarlar Nishopur tomon o'tlanar edi. Yo'lning ushbu qismini bosib o'tish uchun olti kun ketgan. Nishopurdan so'ng yo'l Isfarayn, Bistom, Damg'on, Sinon, Ray va Kermonshoh orqali Hamadongacha yetgan. Ayni yo'l davomidagi eng muhim shaharlardan biri Nishopur hisoblangan. Xurosonning yirik savdo-iqtisodiy markazi bo'lgan bu shaharga turli

1 O'sha asar. –B. 27.

2 Босворт К.Е. Мусулмон сулолалари. –Т.: Фан, 2007. –Б. 113.

3 O'sha asar. –B. 113.

4 Ўлжаева Ш. Амир Темур дипломатияси: илмий-оммабоп қўлланма - Т.: "IJOD-PRESS" нашриёти, 2018 йил. – Б. 37-39.

5 O'sha asar. –B. 31-39.

6 Maria Szuppe. L'évolution de l'image de Timour et des Timourides dans l'historiographie safavide du XVIe au XVIIIe siècle. // L'héritage timouride: Iran – Asie centrale – Inde, XVe-XVIIIe siècles. 3/4 | 1997. -P. 313-331.

7 Агзамова Г.А. Амир Темур ва Темурийлар даврида Мовароуннахрни хориж билан боғлаган карвон йўллари. // Амир Темур даврида Мовароуннахр: археология, тарих, маданият. / Э.В. Ртвеладзе, А.М. Атаходжаев, М.И. Филанович таҳрири остида. – Тошкент: Адабиёт учкунлари. 2018. – Б. 99-108.

mamlakat savdogarlari intilar edi. Movarounnahrlik savdogar yuqorida ta'kidlangan yo'l bo'ylab Nishopurgacha kelgach, Mashhad orqali Hirot, Kobulga yoki Hirotidan Qandahorga yetib olishi mumkin bo'lgan¹.

Movarounnahrдан Marv orqali Nishopurgacha bo'lgan yo'l ma'lum ma'noda tranzit xususiyatiga ega edi. Samarqand, Buxoro va boshqa shahar hunarmandlarining mahsulotlari yuklangan savdo karvonlari Nishopurda katta dam olish uchun to'xtab, bu yerdan uzoq mamlakatlarga o'tlanishi mumkin edi. Hamadondan Bag'dodgacha bo'lgan yo'l davomida quyidagi to'xtash joylari bo'lgan: Asadobod, Kermonshoh, Xulvan, Naxravan². Eronning ushbu shaharlari karvonsaroy vazifasini o'taganligi shundan ma'lum.

Ibn Arabshoh "Amir Temur tarixi" asarida Temurning Bag'doddan Mosulga qarab yurishini bayon eta turib, yo'ldagi to'xtash joylari Takriyt va Mordin bo'lganini eslatadi³. Hamadonda undan shimol va shimoli-g'arbiy tomonda joylashgan yirik savdo-iqtisodiy va siyosiy markazlarni bog'lovchi yo'llar tutashgan. Ushbu yo'ldan o'tgan Klavixo bu to'g'rida shunday xotiralaydi: "Shaharda juda ko'p yaxshi qurilgan ko'chalar va tor ko'chalar mavjud hamda turli mollar sotiladigan yaxshi rastalar joylashgan. Bu ko'chalar orasida ko'p darvozali katta uylar joylashgan bo'lib, uning ichida esa turar joy va turli rastalari bo'lgan do'konlar qurilgan"⁴. Savdo karvonlari uchun qulaylik ortidan, Eron shaharlari ham Temuriylar davrida gullab yashnadi. Ayniqsa, Shohrux Mirzoni bugungi kunda ham Eronda eng qadrlanadigan temuriy hukmdordir. Eron tarixini yoritib beradigan manbalardan birida, Shohrux Mirzo oldin qilingan vayronalarni qayta tiklaganligi, Marv hamda Hirot devorlarini qayta qurganligi, shaharlar aholisiga katta ijtimoiy yordam qilganligi, "muruvvatli podshoh, ilm ahlini ulug'lab, hunarmandlarni qo'llab quvvatlagan, sanoatni yuksaltirgan"⁵ hukmdor deya tariflangan.

Mazkur yo'l borasida Ibn Arabshoh ham Temurning Hamadon va Tabrizga yurishini bayon qila turib, ma'lumot beradi. Oxirgi manzilgohdan so'ng yo'l Merend, Naxchivan orqali yirik savdo-iqtisodiy markaz – Dobilgacha borgan. U Yerevandan uncha uzoq bo'lmagan yerda joylashgan⁶- deya o'z asarida qayd etadi.

Movarounnahr savdogarlari o'rta asrlarda Eronning boshqa karvon yo'llaridan ham foydalanganlar. Shulardan biri savdogarlarni Raydan Isfahonga, so'ng Eronning katta 104 savdo markazi – Sherozga yetaklagan. O'sha davrda Raydan boshlangan yo'l Obi sho'r daryosidan "g'ishtli ko'prik" orqali o'tar edi. Temur Sherozdan Isfahonga aynan shu yo'l orqali borgan. "A'lo hazratlari bir necha kun Sherozda to'xtashga amr etdilar. Fors davlat ishlarini tartibga keltirish uchun a'lo hazratlari Isfahonga yo'l oldilar"⁷.

1 Байкова Н.Б. Роль Средней Азии в русско-индийских торговых связях. Ташкент, 1964.

2 Агзамова Г.А. Амир Темур ва Темурийлар даврида Мовароуннахрни хориж билан боғлаган карвон йўллари. // Амир Темур даврида Мовароуннахр: археология, тарих, маданият. / Э.В. Ртвеладзе, А.М. Атаходжаев, М.И. Филинович таҳрири остида. – Тошкент: Адабиёт учқунлари. 2018. – Б. 99-108.

3 Ибн Арабшоҳ. Ажойиб ал-мақдур фи тарихи Таймур (Темур тарихида тақдир ажойиботлари). 1 китоб. Тошкент, 1992. 138-6.

4 Клавиho Руи Гонзалес. Дневник путешествия ко двору Темура в Самарканд в 1403–1406 гг. / Подлинный текст с переводом и примечаниями, составленными под редакцией И.И. Срезневского. СПб., 1881. С. 77.

5 لغتنامه دهخدا، ذیل عبارت شاه رخ میرزا

6 Ибн Арабшоҳ. Ажойиб ал-мақдур фи тарихи Таймур ... 129–30-б.

7 Гийасаддин Али. Дневник похода Темура в Индию... С. 210.

Temur karvon yo'llarining qulayligi va xavfsizligini kuzatib turgan. Biroq, zamondoshlari guvohlik berishicha, bu yo'llar ham har doim bexavotir bo'lmagan. Ibn Arabshoh Yazd va Sheroz oralig'idagi karvon yo'lida qaroqchilik bilan shug'ullangan xafan qabilasiga mansub Jamol Luk otlig' qandaydir arab to'g'risida hikoya qiladi¹.

Movarounnahrlik savdogarlar Eronning boshqa ijtimoiy-iqtisodiy markazlari bilan ham qizg'in savdo-sotiq olib borishgan. Shunday markazlardan misol tariqasida Kermonni ko'rsatib o'tish mumkin. Kermonga boruvchi eng serqatnov yo'l Nishopur orqali o'tar va janubiy yo'nalishda davom etar edi. Chapga qarab otlanganlar yo'lida Kain, Birjond, Xusp, Nime, Xabis degan to'xtash yerlari joylashgan². Eronlik tarixchi Zahra Azarniush Temurni Eron mintaqasidagi olib borgan harbiy yurishlarini tarixiy baholar ekan: "...mo'gullarni Eron hududiga yetqazgan ziyonidan, uniki kamroq edi va madaniy yuksalishiga avvalgidan ham ko'proq hissa qo'shdi"³ – deya tariflaydi.

Temuriylar davrida XIV–XV asr oxirlarida Movarounnahrni ma'lum mamlakatlar bilan ijtimoiy-iqtisodiy, ba'zi hollarda siyosiy va harbiy ahamiyatga ega bo'lgan karvon yo'llari bog'lagan edi. Mana shunday tarixiy sharoitda karvon yo'llari savdo, diplomatik va boshqa aloqalarning amaliy vazifasini bajara turib, ayni vaqtda turli mamlakatlar va xalqlarning o'zaro iqtisodiy va madaniy ta'sirini mustahkamlashga xizmat qilganligini ko'rishimiz mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Эбигнев Бжезинский. Буюк шахмат тахтаси / инглиз тилидан “Шарқшунос таҳлилчилар” жамоаси таржимаси. Тошкент: TRUST AND SUPPORT MCHJ, Тирилиш, 2022.
2. Босворт К.Е. Мусулмон сулолалари. –Т.: Фан, 2007.
3. Ўлжаева Ш. Амир Темур дипломатияси: илмий-оммабоп кўлланма - Т.: “IJOD-PRESS” нашриёти, 2018.
4. Maria Szuppe. L'évolution de l'image de Timour et des Timourides dans l'historiographie safavide du XVIe au XVIIIe siècle. // L'héritage timouride: Iran – Asie centrale – Inde, XVe-XVIIIe siècles. 3/4 | 1997.
5. Агзамова Г.А. Амир Темур ва Темурийлар даврида Мовароуннахрни хориж билан боғлаган карвон йўллари. // Амир Темур даврида Мовароуннахр: археология, тарих, маданият. / Э.В. Ртвеладзе, А.М. Атаходжаев, М.И. Филанович таҳрири остида. – Тошкент: Адабиёт учкунлари. 2018.
6. Байкова Н.Б. Роль Средней Азии в русско-индийских торговых связях. Ташкент, 1964.
7. Ибн Арабшоҳ. Ажойиб ал-мақдур фи тарихи Таймур (Темур тарихида тақдир ажойиботлари). 1 китоб. Тошкент, 1992.
8. Клавихо Руи Гонзалес. Дневник путешествия ко двору Темура в Самарканд в 1403–1406 гг. / Подлинный текст с переводом и примечаниями, составленными под редакцией И.И. Срезневского. СПб., 1881.

1 Ибн Арабшоҳ. Ажойиб ал- мақдур фи тарихи Таймур ... 98-б.

2 Агзамова Г.А. Амир Темур ва Темурийлар даврида Мовароуннахрни хориж билан боғлаган карвон йўллари. // Амир Темур даврида Мовароуннахр: археология, тарих, маданият. / Э.В. Ртвеладзе, А.М. Атаходжаев, М.И. Филанович таҳрири остида. – Тошкент: Адабиёт учкунлари. 2018. – Б. 99-108.

3 <https://www.kojaro.com/history-art-culture/192479-timurids-political-cultural-development-iran/#ca424a38-dfa1-47da-8ab9-1e2f7ebc64f9>.

9. لغتنامه دهخدا، ذیل عبارت شاهرخ میرزا
10. Гийасаддин Али. Дневник похода Темура в Индию...
11. O‘zbekiston tarixi. (O‘zbekiston diplomatiyasi tarixi) VII jild [Matn] / Jamoa. –T.: Ma’naviyat, 2023.
12. Низамутдинов И.Г. Очерки истории культурных связей Средней Азии и Индии (XVI-XX вв.). - Т.: 1981.
13. Iskandarbek Turkman (Munshiy). Tarixi olamoroyi Abbosiy. 1-jild. –B. 36.; Ali Akbar Viloyati. Tarix-i ravobat-i xoriji-yi Iron dar ahdi shoh Ismoil Safaviy... - Tehron. 1350.
14. Гиёсиддин ибн Ҳумомиддин Хондамир «Хабиб ус-сийар фи ахбори афроди башар» («Башар ахли сийратидан хабар берувчи дуст»): -ТОШКЕНТ. “O‘ZBEKISTON”. 2013.

MUSTAQILLIK YILLARIDA MADANIY YODGORLIKLARNING HOLATI, ULARNI O'RGANISH BORASIDA AMALGA OSHIRILGAN ISHLAR

<https://zenodo.org/records/17732351>

*U.A.Sattorov,
Oriental universiteti o'qituvchisi*

Annotatsiya. Mazkur maqola madaniy yodgorliklarning holati, ularni tarixini o'rganish, ta'mirlash va qayta tiklash borasida amalga oshirilgan ishlarni o'rganishga qaratilgan. Tadqiqotda mamlakatimiz mustaqillikka erishgandan so'ng barcha sohalarda bo'lgani singari madaniy sohada ham tub islohotlar amalga oshirilganligi, mazkur sohaga oid huquqiy tizim mustahkamlanganligi, tariximizga, ajdodlarimiz merosiga holis baho berish imkoniyati paydo bo'lganligiga hamda qadimiy shaharlarimiz va u yerda joylashgan madaniy yodgorliklar, ularni ta'mirlash va tiklash ishlariga oid tadqiqotlar tahliliga qaratilgan. Mavzuni yoritishda tegishli me'yoriy hujjatlar, ilmiy tadqiqotlar, adabiyot va davriy matbuot materiallaridan foydalanilgan.

Kalit so'zlar: O'zbekiston, YUNESKO, moddiy madaniy meros, nomoddiy madaniy meros, turizm, xalqaro aloqalar, restavratsiya.

Abstract. This article is devoted to the study of the condition of cultural monuments, their history, restoration, and reconstruction works carried out in this regard. The research focuses on the fact that, after our country gained independence, fundamental reforms were implemented in all spheres, including the cultural sphere; that the legal framework in this field was strengthened; that opportunities arose to give an objective assessment of our history and the heritage of our ancestors; as well as on the analysis of studies concerning our ancient cities and the cultural monuments located there, their restoration, and reconstruction works. In covering the topic, relevant regulatory documents, scientific research, literature, and periodical press materials were used.

Keywords: Uzbekistan, UNESCO, tangible cultural heritage, intangible cultural heritage, tourism, international relations, restoration.

Bugungi kunda YUNESKO bilan hamkorlikda yurtimizdagi madaniy yodgorliklarni asrash va ularni muhofaza qilish bo'yicha hamkorlik aloqalari jadallashib bormoqda. Mamlakatimizda madaniy yodgorliklarni saqlash va muhofaza qilishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Shu bilan bir qatorda, bugungi kunda madaniy yodgorliklarimiz mamlakatimiz ichki va tashqi sayyohlik ko'satkichlarini oshiruvchi muhim omil deb qaralmoqda.

Yurtimizdagi mavjud tarixiy-madaniy yodgorliklarni ta'mirlash va ularni asl holaticha saqlab qolish bugungi kunda dolzarblik kasb etmoqda hamda uning ilmiy ahamiyatini oshirmoqda. Jumladan, yodgorliklar va diqqatga sazovor joylarni muhofaza qilish Xalqaro Kengashi va Xalqaro Madaniyat Tashkiloti tashabbusi bilan har yili 18-aprel "Xalqaro yodgorliklar va tarixiy joylarni asrash kuni" sifatida keng

nishonlanishi ham moddiy-madaniy yodgorliklarga bo'lgan munosabat dunyoda qay darajada muhimligini ko'rsatadi.

Mustaqillik yillarida mamlakatimiz tarixidan darak beruvchi hamda tariximizda muhim o'rin tutuvchi madaniy va tarixiy yodgorliklarga bo'lgan e'tibor ijobiy tomonga o'zgarganligini e'tirof etishimiz darkor. Bugungi kunda viloyatda joylashgan noyob tarixiy va madaniy yodgorliklarni muhofaza qilish, ularni tiklash, restavratsiya qilish ishlarida asl holatni saqlab qolish, tarixiy-madaniy yodgorlik hududlarida turizmni tashkil qilish va rivojlantirish, ularda an'anaviy faoliyat shakllarini tatbiq qilishda innovatsion yechimlarni joriy etish, kabi masalalar ham muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Mamlakatimizda ajdodlarimiz tomonidan qoldirilgan madaniy meros obyektlarini muhofaza qilish, muqaddas qadamjolarini obodonlashtirish va ularning turistik salohiyatidan unumli foydalanishga qaratilgan keng ko'lamli islohotlar o'tkazilib, mamlakatimizda turizm yanada rivojlantirish yuzasidan anchagina amaliy tadbirlar ham amalga oshirilmoqda.

Qashqadaryo vohasida Mustaqillik yillarida eng katta tadbirlardan biri sifatida 1993-yil 5-yanvarda Amir Temur va Mirzo Ulug'bek nomlari bilan bog'liq me'moriy yodgorliklar ta'miri bo'yicha hamda Jahongir maqbarasi qoldiqlarini gidrogeologik sharoitini o'rganish, uni muhofaza etish yuzasidan chora-tadbirlar ishlab chiqilganini¹ ko'rishimiz mumkin.

Bugungi kunda Qashqadaryo viloyatida jami 1321 ta moddiy-madaniy meros obyektlari mavjud bo'lib, shundan 1043 ta arxeologiya, 210 ta arxitektura, 43 ta monumental, 35 ta diqqatga sazovor joylar mavjud².

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 19-dekabrda³gi “Moddiy madaniy meros obyektlarini muhofaza qilish sohasidagi faoliyatni tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida”gi qarori asosida Madaniyat vazirligi huzurida Madaniy meros departamenti va hududlarda uning boshqarmalari tashkil etilgan³. Shu bilan birga, 2019–2021-yillarda moddiy madaniy meros obyektlarini muhofaza qilish, asrash, ilmiy tadqiq etish, targ'ib qilish va ulardan oqilona foydalanishni tubdan takomillashtirish bo'yicha “yo'l xaritasi” ham tasdiqlangan⁴.

1994-yil 29-dekabrda O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining Amir Temur tavalludining 660 yilligini nishonlash to'g'risida qarori qabul qilindi⁵. Shu munosabat bilan 1995-yilning 29-mart kuni Qashqadaryo viloyati hokimligida Amir Temurning voha aholisi tarixida tutgan o'rnini o'rganishga bag'ishlangan ilmiy-amaliy konferensiya bo'lib o'tdi. Mazkur konferensiyada viloyat madaniy-ma'rifiy sohasi vakillari, tarixchi olimlar va jamoatchilik vakillari ishtirok etdi.

1 O'zMA, M-7-fond, 1-ro'yxat, 58-ish, 18-varaq.

2 Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳамда Вазирлар Маҳкамаси томонидан тасдиқланган қарор ва фармонлар ижроси юзасидан Қашқадарё вилоятининг туризм соҳасида эришилган натижалар тўғрисида маълумот // Қашқадарё вилояти маданий мерос бошқармаси маълумоти, 2022 йил 14 март.

3 Allayev.M Qashqadaryo viloyati tarixiy-madaniy meros obyektlarini ta'mirlash va muhofaza qilish tarixi (1991-2021 yy.). Tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi avtoreferati. – Qarshi. 2024. – B 16.

4 Бозорова Ш. Таъмирга муҳтож сардоба // Қашқадарё, 2020 йил 25 февраль.

5 Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1994 йил 29 декабрдаги “Амир Темур таваллудининг 660 йиллигини нишонлаш тўғрисида”ги 630-сонли қарори // <https://lex.uz/docs/2329020>.

O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1994-yil 29-dekabrda qarorining 5-bandiga asosan viloyatlar va Toshkent shahar hokimliklari bilan birgalikda Amir Temur nomi bilan bog‘liq obidalar va qadamjolarini ta‘mirlash, konservatsiyalash va obodonlashtirish tadbirlari belgilandi¹. 1995-yil 26-dekabrda O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “1996 yilni “Amir Temur yili” deb e‘lon qilish to‘g‘risida”gi Farmoni e‘lon qilindi². 1996-yilda YUNESKO Bosh konferensiyasining Amir Temur tavalludining 660 yilligini nishonlash to‘g‘risidagi qarori qabul qilindi.

BMTning ixtisoslashgan tashkiloti YUNESKO Bosh konferensiyasi 32-sessiyasi Qarshi shaharsozlik madaniyatini ham e‘tirof etib, uning 2700 yilligini ulkan bayram sifatida nishonlash haqida qaror qabul qildi³. YUNESKO ishtirokida O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2004-yil 29-sentabrda “Qarshi shahrining 2700 yilligini nishonlashga tayyorgarlik ko‘rish to‘g‘risida”gi qarori qabul qilindi va keng ko‘lamda tadbirlar rejasi belgilanib, bunyodkorlik ishlari boshlab yuborildi. Qarshi shahridagi Ko‘kgumbaz masjidi (XVI asr) o‘z mahobati bilan ajralib turadi. Amir Temur tavalludining 670 yilligi oldidan Ko‘kgumbaz jome masjidi ta‘miri uchun davlat tomonidan 2 mlrd. 900 mln. so‘m mablag‘ ajratildi⁴.

O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2013-yil 1-noyabrda “2013–2015-yillar davrida Qashqadaryo viloyatida turizm sohasini rivojlantirish dasturi to‘g‘risida”gi qaroriga asosan viloyatdagi yodgorliklarni restavratsiya qilish uchun 17 milliard so‘mdan ortiq mablag‘ ajratilgan. 2013-yilda mazkur qaror asosida Qarshi shahridagi Odina, Bekmir madrasalari, o‘zbek hammomi va Qarshi qal‘asida 567 million so‘mlik ta‘mirlash ishlari olib borildi⁵.

Viloyatning qadimiy shaharlaridan biri hisoblangan Shahrisabz shahrida 1993-yil 5-yanvarda Amir Temur va Mirzo Ulug‘bek nomlari bilan bog‘liq me‘moriy yodgorliklar ta‘miri bo‘yicha hamda Jahongir Mirzo maqbarasi qoldiqlarining gidrogeologik sharoitini o‘rganish, uni muhofaza qilish yuzasidan chora-tadbirlar ishlab chiqildi. Shahrisabz shahri tarixiy-me‘moriy yodgorliklari uchun ajratilgan mablag‘ 106,4 mln so‘mni tashkil etgan va ular Shamsiddin Kulol maqbarasi, Ko‘kgumbaz masjidi, Dorut-tilovat, Gumbazi Sayidon maqbarasi ta‘miriga sarflangan⁶.

2001-yili Shahrisabz shahrining 2700 yillik yubileyi tadbirlariga tayyorgarlik davomida Xiva, Samarqand, Buxoro va Qo‘qon shaharlaridan kelgan eng mohir ustalar shahardagi qadimiy obidalarda ta‘mirlash va mustahkamlash ishlarini olib borishdi. Shular jumlasiga, Oqsaroy me‘moriy obidasida 119 million so‘mlik ta‘mirlash ishlari bajarilib, uni Shahrisabzdagi “Meros” hissadorlik jamiyati ustalari amalga oshirdi⁷.

O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2014-yil 20-fevraldagi “Qashqadaryo viloyatining Shahrisabz shahrida obyektlarni qurish va rekonstruksiya

1 Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1995 йил 26 декабрдаги “Амир Темур таваллудининг 660 йиллигини нишонлаш тўғрисида”ги қарори // <https://lex.uz/docs/2329020>.

2 Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1995 й., 12-сон, 303-модда.

3 Чориев А. Ўзликни англаш воситаси // Қашқадарё, 2006 йил 1 сентябрь.

4 Қашқадарё вилояти маданий мерос бошқармаси маълумоти, 2022 йил 14 март.

5 Темиров Т. Обидалар ўзлигимиз ифодаси // Қашқадарё, 2014 йил 17 апрель

6 Ўз МА, М-7-фонд, 1-рўйхат, 60-иш, 35-варак.

7 Шаҳрисабзда тўй тараддуди // Қашқадарё, 2002 йил 7 сентябрь.

qilishga doir kompleks chora-tadbirlar dasturi to'g'risida"gi qaroriga binoan qisqa fursat ichida shaharda 20 ta tarixiy-madaniy meros obyektlari qaytadan ta'mirlandi¹. Ushbu qarorga muvofiq, hududni me'moriy rejalashtirish, qiyofasini yaxshilash maqsadida 36 ta obyektida bunyodkorlik ishlari amalga oshirildi. Jumladan, Oqsaroy majmuasini Dorut-tilovat va Dorus-saodat majmualari bilan birlashtiruvchi xiyobondagi beton qilingan maydonlar o'rnida gulzorlar bilan o'ralgan yashil hudud barpo qilindi². Qashqadaryo vohasida me'moriy obidalar tarixini o'rganish, ta'mirlash va qayta tiklash borasida amalga oshirilgan ishlar va ularning ko'lami yildan-yilga ortib borayotganiligini e'tirof etishimiz lozim.

Bir so'z bilan aytganda, mamlakatimizda madaniy yodgorliklar tarixini o'rganish, ularni saqlash va kelajak avlodga asl holatida yetkazish, ularni ta'mirlash va qayta tiklash, ushbu sohaga oid qonunchilik tizimini mustahkamlash, fuqarolarda mazkur soha bo'yicha daxldorlik va majburiyat hissini oshirish, xalqaro hamkorlik ko'lamini kengaytirish, shuningdek, turizm sohasini rivojlantirish bugungi kunning qilinayotgan va qilinishi kerak bo'lgan muhim vazifalaridir. Madaniy yodgorliklarni saqlash va muhofaza qilishda xalqaro hamkorlik aloqlari ham mustahkamlanib bormoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Бозорова Ш. Таъмирга мухтож сардоба // Қашқадарё, 2020 йил 25 февраль.
2. О'zbekiston milliy arxivi.
3. Allayev.М Qashqadaryo viloyati tarixiy-madaniy meros obyektlarini ta'mirlash va muhofaza qilish tarixi (1991-2021 yy.). Tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi avtoreferati. – Qarshi. 2024.
4. Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳамда Вазирлар Маҳкамаси томонидан тасдиқланган қарор ва фармонлар ижроси юзасидан Қашқадарё вилоятининг туризм соҳасида эришилган натижалар тўғрисида маълумот // Қашқадарё вилояти маданий мерос бошқармаси маълумоти, 2022 йил 14 март.
5. Чориев А. Ўзликни англаш воситаси // Қашқадарё, 2006 йил 1 сентябрь.
6. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1995 й., 12-сон.
7. Қашқадарё вилояти маданий мерос бошқармаси жорий архиви, 1996 йилги ҳисобот папкаси маълумотлари.
8. Темиров Т. Обидалар ўзлигимиз ифодаси // Қашқадарё, 2014 йил 17 апрель
9. Қашқадарё вилояти маданий мерос бошқармаси маълумоти, 2022 йил 14 март.
10. Саидов А. Соҳибқирон вояга етган замин // Кеш, 2016 йил 1 апрель
11. Ражабова Х. Тарихий обидалар ўтмишдан дарак беради // Кеш, 2016 йил 15 апрель.
12. Шахрисабзда тўй тараддуди // Қашқадарё, 2002 йил 7 сентябрь.

1 Ражабова Х. Тарихий обидалар ўтмишдан дарак беради // Кеш, 2016 йил 15 апрель.

2 Саидов А. Соҳибқирон вояга етган замин // Кеш, 2016 йил 1 апрель.

XIX–XX ASRLARDA ISLOMIY MA'RIFATNING MILLIY UYG'ONISH JARAYONIDAGI ROLI

<https://zenodo.org/records/17732363>

Sobirov Zuhridin Najmiddin o'g'li,
Oriental universiteti "Ijtimoiy-gumanitar fanlar" kafedrasi o'qituvchisi
sobirovzuhridddin@gmail.com

Annotatsiya. Maqolada XIX–XX asrlarda Turkiston o'lkasida yuzaga kelgan milliy uyg'onish jarayonida islomiy ma'rifatning o'rni keng tahlil etiladi. Jadidchilik harakatining shakllanishi, yangi usul maktablari, diniy-ma'rifiy qarashlar, matbuot va adabiyotdagi yangiliklar misolida millatni uyg'otish jarayonlari yoritilgan. Mahmudxo'ja Behbudiy, Abdulla Avloniy, Munavvarqori Abdurashidxonov, Abdurauf Fitrat, Sadriddin Ayniy singari jadid ziyolilarning iqtiboslari keltirilib, ularning tarixiy merosi ilmiy asosda tahlil qilinadi. Shuningdek, ma'rifatparvarlik g'oyalari mustaqillik va milliy o'zlikni anglash yo'lidagi muhim omil sifatida ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: islomiy ma'rifat, milliy uyg'onish, jadidchilik, yangi usul maktablari, ma'rifatparvarlik, milliy ong.

Annotation: The article provides an in-depth analysis of the role of Islamic enlightenment in the national revival of Turkestan during the 19th–20th centuries. Through the examples of the Jadid movement, new-method schools, religious and educational ideas, as well as press and literature, the processes of awakening the nation are examined. Quotations and ideas from Mahmudkhodja Behbudi, Abdulla Avloni, Munavvarqori Abdurashidkhanov, Abdurauf Fitrat, and Sadriddin Ayni are included, analyzing their historical legacy as a significant factor in shaping national identity and independence ideals.

Keywords: Islamic enlightenment, national revival, Jadidism, new-method schools, educational reform, national consciousness.

O'zbekiston tarixida XIX asr oxiri va XX asr boshlarida yuzaga kelgan Jadidchilik harakati o'zining diniy-ma'rifiy va milliy uyg'onish g'oyalari bilan muhim ahamiyat kasb etadi. Bu davrda Turkiston chor Rossiyasi mustamlakasi tarkibida bo'lib, xalqning diniy, madaniy va ma'naviy hayoti qator cheklovlarga duchor etilgan edi. Ana shunday murakkab sharoitda jadid ziyolilari jamiyatni taraqqiy ettirish, xalqni jaholat va qoloqlikdan chiqarish yo'lini islomiy ma'rifatda ko'rdilar. Jadidlar o'z faoliyatida Sharq uyg'onish davri mutafakkirlari – Forobiy, Ibn Sino, Alisher Navoiy, Imom Buxoriy merosidan, shuningdek, islomiy dunyoqarashdan ilhomlandilar. Shu bilan birga, ular zamonaviy G'arb taraqqiyotidan ham xabardor bo'lib, uni milliy va dini qadriyatlar bilan uyg'unlashtirishga intildilar. Mahmudxo'ja Behbudiy ta'kidlaganidek: *"Dunyoning ishlari ilm va ma'rifat ila tartib topur"*. Bu fikr jadidlarning asosiy g'oyaviy yo'nalishini ifodalaydi.

Jadidchilik harakati bir necha asosiy yoʻnalishlarni qamrab oldi: yangi usul maktablari ochish, milliy matbuotni rivojlantirish, teatr va adabiyot orqali xalqni uygʻotish, siyosiy-ijtimoiy mustaqillik gʻoyalarini targʻib qilish. Ayniqsa, ularning islomiy maʼrifatga bergan eʼtibori jamiyatda dinning haqiqiy maʼnaviy kuch sifatidagi rolini namoyon etdi. Shunday qilib, jadidchilik nafaqat madaniy-maʼrifiy harakat, balki milliy istiqlol yoʻlidagi muhim mafkuraviy tayanch sifatida ham tarixga kirgan.

Islom dini tarixida ilm va maʼrifat har doim yuksak qadrlangan. Qurʼoni Karimning ilk oyatlaridan biri – *“Iqroʻ!”* (*“Oʻqi!”*) amri musulmonlar hayotida bilim olishning muqaddas burch ekanini bildiradi. Shu sababli, ilk musulmon jamiyatidan boshlab taʼlim-tarbiya, madrasa va kutubxonalarining barpo etilishi ilmiy taraqqiyotga asos boʻldi.

Turkiston zaminidan yetishib chiqqan ulugʻ allomalar islomiy maʼrifatning yorqin namoyondalari boʻldilar. Masalan, Imom al-Buxoriy (810–870) hadis ilmi rivojiga beqiyos hissa qoʻshib, musulmon dunyosida eʼtirof etilgan *“Al-jomeʼ as-sahih”* asarini yaratdi. Abu Iso at-Termiziy, Burhoniddin al-Margʻinoniy, Mahmud az-Zamaxshariy kabi olimlar ham ilmiy-maʼrifiy merosning bebaho xazinasini qoldirdilar. Sharq uygʻonish davri mutafakkirlari ham jadidlarning maʼrifiy qarashlariga katta taʼsir koʻrsatgan. Abu Nasr Forobiy (873–950) oʻzining *“Fozil odamlar shahri”* asarida ilm-fan va adolatli jamiyat gʻoyalari haqida soʻz yuritgan. Ibn Sino (980–1037) esa tibbiyot, falsafa va taʼlim masalalarida jahon ilmiy tafakkuriga ulkan taʼsir koʻrsatdi. Alisher Navoiy (1441–1501) esa ilm va maʼrifatni xalqning axloqiy-maʼnaviy kamolotining asosiy omili sifatida ulugʻlagan.

Jadid ziyolilari aynan shu tarixiy ildizlardan oziqlandilar. Ular uchun Sharq uygʻonish davri allomalari bilim va maʼrifatni diniy eʼtiqod bilan uygʻun holda koʻrganligi oʻziga xos ibrat boʻldi. Abdulla Avloniy oʻzining *“Turkiy guliston yoxud axloq”* asarida shunday yozadi: *“Ilm – hayotning chirogʻi, jaholat – zulmatdir. Ilmsiz millat boshqasiga tobeʼ boʻlur”*. Bu fikr jadidlarning islomiy maʼrifatni xalqni ozodlikka yetaklovchi qudrat sifatida tushunganini koʻrsatadi.

Shuningdek, jadidlar Qurʼon va hadis ilmlaridan ham bevosita taʼsirlandilar. Behbudiy oʻz maqolalarida tez-tez *“Ilm talab qilish har bir musulmonga farzdir”* degan hadisni eslatgan. Bu ulugʻ iqtibos jadidlarning asosiy daʼvati – xalqni ilm va maʼrifatga undashni yanada asosliroq qilgan. Islomiy maʼrifatning bunday boy tarixiy ildizlari XIX asr oxiri – XX asr boshida Turkiston jadidchiligining shakllanishi uchun mustahkam asos boʻlib xizmat qildi.

XIX asr oxiri va XX asr boshlarida Turkiston xalqlari ijtimoiy-siyosiy jihatdan murakkab sharoitda yashar edilar. 1860–1870-yillarda chor Rossiyasi bosqini natijasida Buxoro amirligi, Xiva xonligi va Qoʻqon xonligi mustaqilligini yoʻqotdi, Turkiston oʻlkasi Rossiya imperiyasi tarkibiga qoʻshib olindi. Bu esa mahalliy xalqning siyosiy erkinligini cheklabgina qolmay, diniy va maʼnaviy hayotiga ham jiddiy taʼsir koʻrsatdi. Chor maʼmuriyati tomonidan yangi soliq tizimi, yer-suv siyosati joriy qilindi. Rus-tuzem maktablari ochildi, biroq bu maktablarda asosan rus tili va Rossiya imperiyasiga sadoqat ruhida taʼlim berilar, musulmon bolalarini milliy va dini qadriyatlardan uzoqlashtirish maqsadi koʻzlanar edi. Mahalliy madrasalar esa oʻsha davrda asosan diniy fanlarga yoʻnaltirilgan boʻlib, zamonaviy fanlar deyarli oʻqitilmasdi. Natijada Turkiston xalqlari ilmiy taraqqiyotdan orqada qolib ketdi. Ana

shunday sharoitda milliy ziyolilar, jumladan, jadidlar xalqni ma'rifat orqali uyg'otish g'oyasini ilgari surdilar. Ular Turkistonni jaholat va mustamlaka asoratidan qutqarishning yagona yo'li sifatida yangi usul maktablarini ochish, matbuotni rivojlantirish, teatr, adabiyot va tarixiy asarlar orqali xalq ongini uyg'otishni tanladilar.

Mahmudxo'ja Behbudiy o'zining mashhur maqolalaridan birida shunday yozgan edi: *"Millatim, sen uyg'on! Chunki sening jaholating sababidan boshqalar sening ustingda hukmronlik qilmoqda"*. Bu da'vat o'sha davr Turkiston xalqi ruhiyatining ifodasi edi. Behbudiy, Avloniy, Fitrat, Munavvarqori Abdurashidxonov singari ziyolilar xalqni ilm va ma'rifatga chorlar ekan, ular bu g'oyani diniy asoslar bilan mustahkamlab bordilar. Chunki islomda ilm olish farz hisoblanadi. Shu davrda jadidlar tomonidan Toshkent, Samarqand, Buxoro, Qo'qon va boshqa shaharlarda yangi usul maktablari ochildi. Bu maktablarda Qur'on va hadis ilmlaridan tashqari, arifmetika, geografiya, tarix, tabiatshunoslik kabi dunyoviy fanlar ham o'qitila boshladi. Bu yangilik xalq orasida katta qiziqish uyg'otdi. Abdulla Avloniy ta'kidlaganidek: *"Maktab hayot-mamot masalasidir. Maktab yo'q millat – yo'qolgan millatdir"*. Demak, XIX–XX asrlarda Turkiston milliy uyg'onishining asosi xalqni ma'rifatga chorlash, ilm orqali ozodlik va taraqqiyot sari yetaklash g'oyasida mujassam edi.

Jadidlar o'z faoliyatida Qur'on va hadisga ko'p bora murojaat qildilar. Ular "ilm olish har bir musulmonga farz" degan mashhur hadisni asosiy shior sifatida qabul qildilar. Bu hadis ularning barcha ma'rifatparvarlik faoliyatini diniy jihatdan asoslab berdi. Mahmudxo'ja Behbudiy o'zining "Padarkush" dramasida jaholat va nodonlikning oqibatlarini ko'rsatib, ilmli avlodgina millatni qutqarishi mumkinligini ta'kidladi: "Ilm – bizni zulmatdan nur sari yetaklovchi mash'aldir. Kim ilmni tark etsa, u millatiga xiyonat etgan bo'lur". Shu tariqa, Behbudiy ilmni nafaqat shaxsiy fazilat, balki milliy burch sifatida talqin qildi. Abdulla Avloniy "Turkiy guliston yoxud axloq" asarida ilmni milliy taraqqiyotning bosh omili sifatida ko'rsatib, shunday yozadi: "Ilm – insonning bezagi, jaholat – xalqning razolati. Ilm ila millat baland bo'lur, jaholat ila past bo'lur". Avloniy uchun ilm faqat dunyoviy foyda emas, balki axloqiy komillikka eltuvchi vosita ham edi. Shu bois u maktablarni ochishga, darsliklar yozishga va teatr orqali tarbiya berishga katta ahamiyat berdi. Abdurauf Fitrat jadidchilikning eng yirik nazariyotchilaridan bo'lib, u diniy va dunyoviy fanlarning uyg'unligini targ'ib qildi. Uning "Munozara" asarida Buxorodagi eski usul maktablarining kamchiliklari ochib beriladi. Fitrat shunday yozadi: "Madrasalarimizda Qur'on o'qilar, ammo tafsiri o'qilmas. Fiqh o'qilar, ammo hayotga tatbiq qilinmas. Bu jaholat emasmi?" Fitrat bu orqali diniy bilimni ham yangicha usulda, zamonaviy fanlar bilan birga o'qitish zarurligini ko'rsatdi. Sadridin Ayniy o'z xotiralarida eski maktabdagi sharoitni tasvirlab, o'qituvchilarning zo'ravonligi va ilmiy saviyaning pastligini tanqid qilgan edi. U keyinchalik yangi usul maktablarida dars bergan va jadidlarning ma'rifatparvarlik g'oyalarini qo'llab-quvvatlagan. Ayniy shunday yozgan: "Eski maktab – jaholat maskani, yangi maktab – najot manbai edi".

Jadidlarning diniy-ma'rifiy qarashlari Qur'on va hadisga, Sharq mutafakkirlari merosiga tayanib, ilmni millatni qutqaruvchi eng asosiy kuch sifatida talqin qildi. Ularning fikricha, ilm va ma'rifatni egallash musulmonlar uchun faqat dunyoviy emas, balki diniy burch hamdir. Shu bois ular ma'rifatni milliy uyg'onish va istiqloлга olib boruvchi yo'li sifatida targ'ib etdilar. Jadidlar uchun islomiy ma'rifat nafaqat diniy va

madaniy taraqqiyot manbai, balki milliy ozodlik harakatining mafkuraviy poydevori edi. Ular ilmni millatni uygʻotuvchi, jaholatni yenguvchi, istiqlool sari eltuvchi kuch sifatida talqin etdilar.

XIX–XX asr boshlarida Turkiston xalqi siyosiy jihatdan mustamlakaga aylanib, oʻz taqdirini mustaqil belgilash imkoniyatidan mahrum boʻldi. Biroq diniy ong va islomiy qadriyatlar xalqni birlashtiruvchi kuch boʻlib qolaverdi. Jadid ziyolilari bu haqiqatni anglab, milliy uygʻonish gʻoyalarini aynan islomiy maʼrifat bilan uygʻunlashtirdilar.

Mahmudxoʻja Behbudiy taʼkidlaganidek: “Millatni qutqaradigan – ilm va dinning uygʻunligidir. Agar biz ilmni din bilan qoʻshmasak, na dunyoda, na oxiratda najot topamiz”. Demak, jadidlar uchun diniy maʼrifat xalqni ozodlikka undovchi mafkuraviy tayanch edi. Jadid ziyolilari milliy oʻzlikni tiklashni xalqni jaholatdan chiqarish bilan chambarchas bogʻladilar. Avloniy shunday degan edi: “Milliy maktab – millatning qalʼasi. Agar qalʼa qulsa, millat ham qulaydi”. Bu fikr xalq taʼlimini istiqlool gʻoyasining asosi sifatida talqin qilinishini koʻrsatadi. Abdurauf Fitrat esa istiqlool uchun maʼnaviy tayyorgarlikning muhimligini urgʻulab yozadi: “Millat ozod boʻlishi uchun avval ongda ozod boʻlishi lozim. Ongni esa ilm va maʼrifat ozod qiladi”. Jadidlar islomiy maʼrifatni siyosiy-ijtimoiy qarashlar bilan bogʻlab, milliy mustaqillik yoʻlida mafkuraviy kurash olib bordilar. Ularning koʻpchiligi – Fitrat, Behbudiy, Munavvarqori – siyosiy tashkilotlar tuzishda faol ishtirok etdilar. Buxoro, Samarqand va Toshkentda ular oʻz fikrlarini matbuot va teatr orqali targʻib qildilar. Sadridin Ayniy oʻz xotiralarida jadidlarning Buxorodagi faoliyati haqida yozib, ularni “xalqni zulmatdan chiqaruvchi mashʼallar” deb ataydi. Bu jihat islomiy maʼrifatni milliy ong va istiqlool gʻoyalari bilan bevosita bogʻlanganini yaqqol koʻrsatadi.

Jadidchilik harakatining eng muhim yoʻnalishlaridan biri matbuot va adabiyot orqali xalqni uygʻotish, ilm-maʼrifatni targʻib qilish boʻldi. XIX asr oxiri va XX asr boshlarida matbuot xalq ongini shakllantirishda beqiyos ahamiyat kasb etgan, jadidlar esa bu qudratli vositani millatni uygʻotish yoʻlida keng qoʻlladilar.

Turkiston jadidlari tomonidan bir qator gazetalar va jurnallar nashr etildi. Ular orasida “Taraqqiy” (1906), “Shuhrat” (1907), “Osiyo” (1908), “Sadoi Turkiston” (1914), “Oyna” (1913–1915) alohida oʻrin tutadi. Bu nashrlar oʻzbek va turkiy xalqlar maʼnaviy-maʼrifiy hayotida yangi davrni boshlab berdi. Mahmudxoʻja Behbudiy 1913-yildan boshlab Samarqandda “Oyna” jurnalini chiqardi. U oʻz maqolalarida ilm, axloq, tarbiya, millatning birligi va mustaqilligi haqida yozar edi. Behbudiy shunday degan: “*Matbuot – millatning koʻzi va qulogʻidir. Agar koʻz va quloqni yoʻqotsak, qanday yashaymiz?*” Bu fikr jadidlar uchun matbuotning naqadar muhimligini yaqqol ifodalaydi.

Jadidlar faqat matbuot bilan cheklanib qolmadilar, balki badiiy adabiyot va teatr orqali ham xalq ongiga taʼsir qildilar. Behbudiyning “Padarkush” dramasida jaholat qurboni boʻlgan oila fojeasi tasvirlanadi. Ushbu asar xalqni ilmga, maʼrifatga undovchi kuchli targʻibot vositasi boʻldi. Abdulla Avloniy, Fitrat, Hamza Hakimzoda Niyoziy kabi jadid adiblari ham drama va sheʼrlari orqali milliy uygʻonish gʻoyalarini yoydilar. Avloniy oʻzining sheʼrlarida shunday degan edi: “*Millatni uygʻotmoq uchun matbuot, adabiyot va maktab birlashmogʻi lozim*”.

Matbuot bilan bir qatorda, jadidlarning eng katta yutug'i — yangi usul maktablarini tashkil etish bo'ldi. Ular Turkistonning ko'plab shahar va qishloqlarida maktablar ochib, zamonaviy fanlarni Qur'on va hadis ilmlari bilan uyg'un holda o'qitdilar. Munavvarqori Abdurashidxonov Toshkentda ilk yangi usul maktabini tashkil etganlardan biri bo'lib, ta'lim dasturiga tarix, geografiya, arifmetika kabi fanlarni kiritdi. Bu yangilik mustamlakachilik davridagi madaniy siyosatga qarshi milliy uyg'onishning eng muhim qadami edi. Matbuotda chop etilgan maqolalar, teatrdan sahnalashtirilgan asarlar, maktablarda o'qitilgan darsliklar — bularning barchasi xalqni ilm-ma'rifatga, milliy ongini tiklashga chorlagan yagona harakatning tarkibiy qismlari edi. Shunday qilib, jadidlar ma'rifatni nafaqat diniy farz, balki milliy ozodlik uchun qurol sifatida talqin etdilar.

Bugungi globallashuv davrida jadidlar merosi nafaqat tarixiy bir hodisa, balki zamonaviy taraqqiyot uchun ham ibrat va dasturulamal vazifasini bajaradi. Chunki ular ilgari surgan asosiy g'oya — ilm, ma'rifat, milliy ong va diniy qadriyatlarni uyg'unlashtirish bugungi mustaqil O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasiga hamohangdir. Jadidlar ta'lim sohasida tub islohotlarni amalga oshirishga harakat qildilar. Ularning "yangi usul maktablari" zamonaviy fanlarni o'qitishga asos bo'lgan. Abdulla Avloniy shunday degan edi: *"Millatning taraqqiyoti — maktabdan boshlanur. Maktab yo'qsiz xalqning ertasi yo'qdir"*. Bugungi kunda O'zbekistonda amalga oshirilayotgan ta'lim islohotlari — yangi o'quv dasturlari, xalqaro tajribalarni joriy qilish, diniy-ma'naviy merosni ta'lim tizimiga singdirish — aslida jadidlarning orzulari bilan uyg'unlashadi. So'nggi yillarda mamlakat rahbariyati tomonidan jadidlar merosini o'rganish, ularning asarlarini qayta nashr qilish, ilmiy tadqiqotlarni rivojlantirishga katta e'tibor qaratilmoqda. Prezident Sh. Mirziyoyev shunday degan edi:

"Jadid bobolarimiz xalqni ilmga, ozodlikka, istiqloлга chorlagan. Ularning orzulari bugun ro'yobga chiqmoqda". Demak, jadidlar merosi XXI asrda ham milliy tiklanish, mustaqillikni mustahkamlash, yoshlarni ma'rifat ruhida tarbiyalash kabi dolzarb masalalarda bebaho manba bo'lib xizmat qilmoqda.

Jadidchilik harakati XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Turkiston o'lkasida yuzaga kelgan ijtimoiy-siyosiy jarayonlarning eng muhim va dolzarb mahsuli sifatida xalq tarixiga kirgan. Ularning asosiy maqsadi — millatni jaholatdan chiqarish, islomiy qadriyatlar va zamonaviy ilmni uyg'unlashtirish, xalqni ma'rifatga chorlab, milliy ong va istiqlol g'oyalarini shakllantirishdan iborat edi. Mahmudxo'ja Behbudiy, Abdulla Avloniy, Fitrat, Munavvarqori kabi jadid ziyolilarning ilmiy, adabiy, siyosiy faoliyati O'zbekiston tarixida o'chmas iz qoldirdi. Ularning yozgan asarlari, boshlab bergan maktablari, tashkil etgan matbuoti milliy uyg'onishning poydevorini yaratdi.

Bugungi XXI asr sharoitida jadidlar merosi o'z ahamiyatini yo'qotgani yo'q, balki aksincha, yanada dolzarblashmoqda. Demak, jadidlarning merosini chuqur o'rganish, ularning g'oyalarini yosh avlod tarbiyasida qo'llash — bu tarixiy xotirani asrash, millatni kelajakka ishonch bilan yetaklash demakdir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Avloniy A. Turkiy Guliston yoxud axloq. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti, 1992. – 128 b.

2. Behbudiy M. Tanlangan asarlar. – Toshkent: Ma’naviyat, 1997. – 352 b.
3. Munavvarqori Abdurashidxonov. Maqolalar va risolalar. – Toshkent: Fan, 2003. – 280 b.
4. Qosimov B. Jadidchilik: ma’rifat va milliy ong. – Toshkent: Fan, 2000. – 240 b.
5. Ziyo A. O‘zbek jadidchiligi tarixi. –Toshkent: Ma’naviyat, 2001. – 310 b.
6. Mirziyoyev Sh. Yangi O‘zbekiston strategiyasi. – Toshkent: O‘zbekiston, 2021. – 464 b.

BUXORO XONLIGIDA HUKMDORLARNI TAXTGA KO‘TARISH QOIDALARI VA AN‘ANALARI

<https://zenodo.org/records/17732383>

*Nurmuxammadov Sharofitdin Shermaxammat o‘g‘li,
Sarbon universiteti “Filologiya va ijtimoiy fanlar”
kafedrası katta o‘qituvchisi*

Annotatsiya. Mazkur maqola Buxoro xonligida hukmdorlarni taxtga ko‘tarish bo‘yicha tarixiy qoidalar va an‘analarni tahlil qiladi. Unda Chingiziylarning oq kigizda xon ko‘tarish an‘anasi, Amir Temur tomonidan joriy etilgan Ko‘ktosh an‘anasi ham ko‘rib chiqilgan. Shuningdek, turkiy xalqlar va mo‘g‘ullarda qadimdan mavjud bo‘lgan Oq kigizga ko‘tarish marosimi, odatlari, qoidalari yoritilgan.

Kalit so‘zlar: sulola, Chingiziy, oq kigiz, an‘ana, udum, taxt, xon, hukmdor, valiahd, Amir Temur, Ko‘k tosh, xon ko‘tarish, marosim, jarga, qurultoy.

Abstract. This article analyzes the historical rules and traditions of enthroning rulers in the Bukhara Khanate. It examines the Chingizid tradition of raising a khan on a white felt rug, as well as the Blue Stone tradition introduced by Amir Temur. It also sheds light on the ancient customs, rules, and ceremonies of being raised on a white felt rug, which were prevalent among Turkic peoples and Mongols.

Keywords: dynasty, Chingizid, white felt rug, tradition, custom, throne, khan, ruler, heir apparent, Amir Temur, Blue Stone (Ko‘k Tosh), enthronement of a khan, ceremony, jarga, kurultai.

Qadimdan Movarounnahrda mavjud bo‘lgan davlatlarning boshqaruv tizimida hukmdorlik an‘analari va unvonlarida “xon”larning alohida ahamiyati bo‘lgan. Bu unvonga sulolaviy tizim asosida erishilgan va uning Turondagi davlatlar boshqaruvida uzviy davom etishi Chingizxon nomi bilan bog‘liq. Davlatning ichki va tashqi siyosatini tartibga solishda Chingizxon tomonidan e‘lon qilingan qonunlar to‘plami – “Yasoq” muhim rol o‘ynaydi.

Shayboniylar va ashtarxoniylar davriga kelib oq kigiz va ko‘k tosh udumlari uyg‘unlashtirildi. O‘zbek sulolalari davrida o‘zbek xonlari bunga qo‘shimcha ravishda temuriylar davrida Mo‘g‘ulistondan keltirilgan, dastlabki vaqtda Ko‘ksaroyda turgan “Ko‘k tosh” (taxt toshi deb ham yuritiladi) ustiga tantanali o‘tirish odati ham bo‘lgan. Ehtimol, bu shayboniylar o‘zlarini rasman temuriylar davlatining qonuniy egalari deb hisoblashlarining ramziy ifodasi bo‘lsa ajab emas. Bu davrda marosim tartibi quyidagicha edi: marosim o‘tkaziladigan zalga farroshlar (gilamlarni to‘shaydigan xizmatkorlar) gilamlar, paloslar to‘shab, taxt o‘rnatardilar; taxtga o‘tirishning qulay vaqtini aniqlardilar va shundan keyingina sultonlar, amaldorlar, musulmon ruhoniylarining vakillari taklif etilardi. Munajjimlar belgilagan vaqtda xonni oq namatga o‘tqazishar, namatning chetlaridan zodagon urug‘ vakillari ushlab turishardi. So‘ng yangi saylangan xonni taxtga o‘tqazishar va sovg‘a-salomlar ulashilgan ziyofat boshlanardi. Shu bilan birga, xon marosimda ishtirok etgan har bir kishiga qimmatbaho

to'n in'om etardi. Keyin xon sharafiga xutba o'qilib, uning nomi bitilgan tanga zarb etilardi.

Odatda, xon o'limidan so'ng "valiahd" xon etib saylanar edi. Xon nomzodini ko'rsatishda mehtar, qo'shbegi va yasovulboshi katta rol o'ynaganlar. Hech shubha yo'qki, yuqori tabaqa a'yonlari va xon urug'lari tor doirada o'tkaziladigan saylov avvaldan kelishib qo'yilgan bo'ladi, xonni tayinlash esa rasmiy bir marosimdek gap edi. Yangi xon e'lon qilingach, marhum xon dafn etilib, "davr falonchi xon davri" deb jarchilar jar solardilar[1, B-460].

Amerikalik olim Tomos Velsford xonlarni taxtga chiqarish jarayonini quriltay deb ataydi[2, P-82]. Shayboniylar va ashtarxoniylar sulolasi boshqaruvi davrida xon ko'tarish marosimida kigiz ustiga o'tkazilgan va ko'k toshga eltilgan. E'tiborlisi shundaki, bu sulolalar vakillari kigiz va ko'ktoshdan baravar foydalanadilar. Ashtarxoniylar davrida ham Samarqanddagi *ko'ktoshga* o'tirish – taxtni qonuniy egalladi ma'nosini bildirgan. E'tiborlisi, bu davrda *ko'ktosh* va *kigiz ustiga xonni o'tkazish marosimlari* bir-biriga qo'shib ketgan. Ya'ni, kigiz ko'ktosh ustiga yozilgan va uning to'rt burchagidan ushlagan amaldorlar uni baland ko'tarishgan.

Ashtarxoniylar sulolasi davrida hukmdorlarning taxtni egallashi *xon ko'tarish marosimi* orqali amalga oshirilgan[3, C-105]. Diqqatga loyiq tomoni shundaki, ashtarxoniylar davrida, xususan, XVII asrda ham Samarqandda *ko'ktoshga* o'tirish orqali xonlik taxtni egallash an'anasidan ham foydalanganlar. Bundan ko'rinadiki, Chingizxon bilan bir qatorda, Amir Temurning ham hokimiyatiga ehtirom va huquqiy asos sifatida qaralgan. Natijada bu davrda ko'ktosh va kigiz ustiga xonni o'tkazish marosimlari bir-biriga qo'shib ketgan. Ya'ni, kigiz ko'ktosh ustiga yozilgan va uning to'rt burchagidan ushlagan amaldorlar uni baland ko'tarishgan[4, P. 21-32]. Jumladan, Muhammad Amin Buxoriyning "Muhit at-tavrix" asarida Abdulazizxon (1645-1681)ning 1645-yil Xo'janddan Samarqandga kelgani va Amir Temurning taxtiga o'tirganligi haqida ma'lumotlar mavjud[5, B-38].

Xonlar qurultoyda saylangan bo'lib, manbalarda bu marosimda amaldorlarning joylashuv tartiblari haqida ham ma'lumotlar saqlanib qolgan. Jumladan, XVII asr muarrix Muhammad Tolibning yozishicha, eng oldingi o'rinda xon taxti joylashgan. Hukmdorning chap tarafidagi birinchi joyni naqib lavozimidagi shaxs egallagan. Undan keyin shahzodalar va otaliq mansabi va so'ng qolgan amaldorlar birin-ketin o'z nufuziga qarab joylashgan. Xonning o'ng tomonida dastlab shayxulislom va qozi, keyingi o'rinlarda qolgan diniy mansab egalari o'tirishgan[6, B. 206-208]. Bu marosimdagi yig'ilish tartibi jarga deb atalib, taxtning ikki tomonidan doira shakl ni hosil qilgan holda o'tirilgan. Vali Muhammadxon 1605-yil Balx viloyatidan Samarqandga kelib, taxtga o'tirish asnosida Xoja Tojiddin va uning ukasi Abdurahimxojar xonni qutlash uchun kelishgan va ularga xon ehtirom ko'rsatib, majlisda o'zining o'ng tomonidan joy bergan. Tarixchi J.Sangirovning tadqiqotlariga ko'ra, taxtga o'tirish marosimida mahalliy hokimlarning ham ishtirok etish tartibi mavjud bo'lgan. Masalan, 1702-yil Ubaydullaxon taxtga o'tirganida, tabriklash uchun Urgut hokimi Ollohberdiy Buxoroga yo'l oladi. Ammo, markaziy hukumatdan maxsus yorliq olmasdan kelgani sababli jazoga tortiladi. Va aksincha, yorliq asosida tashrif buyurgan Samarqand hokimi Muhammad Rahimbiy yuz yaxshi kutib olinadi[7, B-112]. Ashtarxoniylar davri muallifi Samandar Termiziyning guvohlik berishicha,

jargadagi eng oldingi oʻrinda taxt joylashgan boʻlib, unda xon oʻrin egallagan. Xonning oʻng va chap tomonida nufuziga qarab shahzodalar, amaldorlar va qabila sardorlari oʻz oʻrinlarini egallashgan[8, B-154]. Buxoroga Abdulazizxon davrida tashrif buyurgan elchilar esdaliklarida jargada amaldorlarning joylashuv tartibini oʻzlari koʻrgani boʻyicha tariflashgan. Unga koʻra, xonning chap tomoni eng eʼtiborli hisoblangan va chap tomonning boshida naqib lavozimidagi shaxs turgan. Rus tadqiqotchisi A.Alekseyev ham hukmdorning chap tomoni oʻta moʻtabar ekanligini taʼkidlab, birinchi joyni naqib lavozimidagi shaxs egallaganligini qayd etadi[9, C-140]. Muhammad Tolibning guvohligicha, xonning oʻng tomonidagi dastlabki oʻrinlarni shayxulislom va bosh qozi egallagan boʻlsa, V.Bartoldning davom etib yozishicha, oʻng tomonda oliy qozidan soʻng naqshbandiya xojasi, sadr, sudur, harbiy qozi, aʼlam va birin-ketin qolgan diniy ulamolar oʻrin olishgan[10, C. 394-395]. Qurultoyda oʻtirishdagi amaldorlarning joylashuv tartibi saroyda oʻtkaziladigan turli bayram tadbirlari va toʻy-u tomoshalar uchun ham deyarli xos boʻlgan deyish mumkin. Masalan, Boqi Muhammadxonning Imomqulixon va Nadr Muhammadxonlar uchun oʻtkazgan toʻyida ham xuddi shu tartibda barcha oʻz joyini egallaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Zamonov A., Egamberdiyev A. Oʻzbekiston tarixi. IV-qism. T.: Bayoz, 2022. – B. 460.
2. Thomas Welsford. The Tuqay-Timurid Takeover of Greater Ma wara alnahr, 1598 – 1605. – Boston: 2013. – P. 82.
3. Ахмедов Б.А. История Балха. – Т.: Фан, 1982. – С. 105.
4. Ron Sela. The “Heavenly Stone” (Koʻk Tash) of Samarqand. // Journal of the Royal Asiatic Society. Vol. 17. No. 1. 2007. – P. 21 – 32.
5. Муҳаммад Амин Бухорий. Муҳит ат-таворих. / Форс тилидан таржима, кириш ва изоҳлар муаллифлари Д.Юсупова, У.Ҳамраев. – Т.: Фан, 2020. – Б. 38.
6. Муҳаммад Толиб. Матлаб ут-толибин. / Ўзбек тилига таржима, сўзбоши ва изоҳлар муаллифлари Ғ.Каримий, Э.Миркомиллов. – Т.: Мовароуннаҳр, 2016. – Б. 206-208.
7. Sangirov J. Oʻzbek davlatchiligi tarixi: ashtarxoniylar davri boshqaruv tizimi. PhD dissertatsiyasi. – T., 2024. – B. 112.
8. Хожа Самандар Термизий. Дастур ул-мулук. / Форс-тожик тилидан таржима, сўзбоши, изоҳлар муаллифи Ж.Эсонов. Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 1997. – Б. 154.
9. Алексеев А.К. Политическая история Тукай-тимуридов по материалам персидского исторического сочинения Бахр ал-асрап. – Санкт-Петербург: 2006. – С. 140.
10. Бартольд В.В. Церемониал при дворе узбекских ханов в XVIII в. Т. II. Ч. 2. – Москва: Наука, 1964. – С. 394 – 395.

P.I DMEZON QARASHLARIDA BUXORO SHAHRI HAMDA KARVONSAROYLARI

<https://zenodo.org/records/17732394>

*O‘tanov Xurshid Sheraliyevich,
Sarbon universiteti katta o‘qituvchisi*

Annotatsiya. Ushbu maqolada P.I. Demezoning XIX asrning I yarmida O‘rta Osiyoga qilgan sayohati davomida Buxoro shahri topografiyasiga doir to‘plagan qimmatli xulosalari, xususan sharif shaharning karvonsaroylari to‘g‘risida keltirgan ma’lumotlari yoritilgan va tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: Demezoning, karvonsaroy, masjid, verst, fut, Miyonqol, Registon, esdalik, hammom, qamoqxona.

Abstract. This article discusses and analyzes Demezoning’s valuable insights into the topography of Bukhara during his travels to Central Asia in the first half of the 19th century, in particular about the caravanserais of the city.

Keywords: Demezoning, caravanserai, mosque, verst, foot, Miyankol, Registan, memorial, bath, prison.

XIX asrlarda Buxoro xonligi, keyinchalik esa amirligidagi chet el tadqiqotchilarining esdalik, qayd, hamda asarlari alohida tadqiqot obyekti sifatida hozirga qadar o‘rganilmagan bo‘lsa-da, o‘lkadada faoliyat yuritgan xorijlik ayrim tadqiqotchilar asarlari diqqat markazida turgan. Bu manbalarda asosiy urg‘u o‘z mamlakatlari manfaatiga berilgan bo‘lib, Buxoro amirligining ichki siyosatini, iqtisodiyotini, mavjud harbiy qudratini o‘rganishdangina iborat bo‘ldi deyish asosli emas. Zero, har bir tashrif buyurgan elchi, sayyoh va savdogar eng avvalo o‘lkani real va haqqoniy tadqiq etishga kirishgan.

P.I Demezoning 1807-yilda Shamsiya shahrining Sardiniya qirolligida, shifokor oilasida tug‘ilgan. P.I. Demezoning dastlab Qozon universitetida tahsil olgan, bilimdon talaba sifatida “Xalq ta’limi vazirligi” tomonidan sharqshunos G.M.Vlangelidan sharq tillarni o‘rganish uchun Rossiyaga, Sankt-Peterburgga yuborilgan. 1830-yil 6-avgustda Sharq adabiyotida nomzodlik darajasi bilan taqdirlangan. Ushbu nom bilan universitetda 1831-yilning 26-fevraligacha, ya’ni Orenburgda xizmat qilish uchun yuborilguniga qadar faoliyat olib borgan. 1831-yilda, P.I.Demezoning Orenburg harbiy gubernatoriyasiga olti yil muddatga xizmat qilishga yuborilgan[1.204-bet].

Orenburgga kelgan P.I.Demezoning 1-apreldan faoliyatini boshlagan. Bundan tashqari, 1831-yil 4-sentabrdan boshlab u “Orenburg chegara komissiyasining tarjimoni” sifatida ro‘yxatga olingan. O‘qituvchi va tarjimon sifatida faoliyat yuritish Piter Ivanovichga sharqiy tillar, sharqiy urf-odatlar va sharqona axloq haqidagi bilimlarini boyitishga yordam bergan. P.I. Demezoning xavfsizligi uchun o‘zini tatar mullasi Mirza Jafar deb tanishtirgan [2. 78-bet].

P.I.Demezoning 1831 yil ning 29-dekabr sanasida buxoroga yetib keldi ayni shu vaqtdan boshlab uning asosiy tadqiqot ishi boshlanadi[3.10-bet].

P.I Demezoning Buxoro shahri haqida, “Buxoro shimoliy kenglikning 41 dan 37 gradusigacha va sharqiy uzunlikning 61 va 66 daraja oralig‘ida joylashgan bo‘lib, taxminan 10 ming kvadrat mil maydonni egallaydi”. P. I. Demezoning o‘zining (“Записки о Бухарском ханстве”) esdaligida garchi Buxoroni yetti viloyatga bo‘lingan deya ta’kidlasada, jami 9 viloyat nomlarini va keyinroq esa 10-viloyat sifatida Maymanani keltirib o‘tgan. Jumladan: 1. Qorako‘l, 2. Buxoro, 3. Karmana, 4. Miyonqol yoki Kattaqo‘rg‘on, 5. Samarqand, 6. Jizzax, 7. Qarshi, 8. Sabiya (Sabiab) - Oksus daryosi bo‘yida, 9. Janubiy okruglari bilan Balx.

Buxoro shahri dengiz sathidan 1200 fut balandlikda joylashgan. 30 fut balandlikdagi va 26 fut kenglikdagi 11 ta qalin devor bilan o‘ralgan [4.56-bet]. (Buxoro dastlab to‘rtburchak devor bilan o‘ralgan. Shaharning dastlab to‘rt, keyinroq yetti darvozasi qurilgan. VIII asrda shahriston kengaytirilib, atrofi o‘n bir darvozali devor bilan o‘rab olingan[5.152-bet]).

Olim keltirishicha:

1. Vobkentga olib boradigan - Hazrati Imom; ularning orqasida seshanba va payshanba kunlari ishlaydigan ot bozorlari mavjud.

2. Shergiron - amirning bog‘iga va Xiva yo‘liga olib boradi

3. Chorbaxga olib boradigan - Talipoch;

4. Chorjo‘yga olib boradigan – O‘g‘lon;

5. Qorako‘l;

6. Shayx Jalol;

7. Namozgoh va Kobul yo‘llariga olib boradigan - Namozgoh;

8. Qarshiga olib boradigan - Qarshi;

9. Buxorodan 12 vers (*Verst - taxminan 1.1 km ga teng uzunlik o‘lchov birligi*) uzoqlikdagi Bahouddinning qabriga olib boradigan - Mozori Sharif;

10. Samarqand.

P.I.Demezoning fikricha, ushbu darvozalarning har biri uchun qabrison mavjud. Eng katta qabrison Mozori Sharif darvozasi orqasida joylashgan.

“Shahar 366 kvartalga bo‘lingan bo‘lib, ularning har birida uncha katta bo‘lmagan masjid, imom, muazzin va oqsoqol mavjud. Oqsoqol- shayx yoki tuman oqsoqoli, odatda, ular eng avvalo donoligi va halolligiga ishonadigan eski savdogarlar orasidan tanlangan. Uning oldiga o‘z kvartalidagi savdogarlar o‘rtasidagi minglab kichik mojarolarni hal etish vazifasi qo‘yilgan. Agar oqsoqol tomonlarni murosaga keltira olmasa, ish qoziga o‘tadi va murakkab holatlarda qo‘shbegiga yetkaziladi, uning qaroridan deyarli hech qachon shikoyat qilinmaydi”[6. 57-bet].

Buxoro ko‘chalari tor. Odatda ko‘chalar 5-8 fut (fut- ingliz, rus masofa o‘lchov birligi, 30,48 santimetrga teng.) kenglikda. Eng keng ko‘chalar odatda 10-12 futdan oshmaydi. Ba’zi ko‘chalar 4 futdan kengroq emas. Ushbu son-sanoqsiz qiyshiq va loyli ko‘chalarning nomlari yo‘q. Buxoroning bosh maydoni - Registon saroy darvozasi qarshisida joylashgan. Bu maydon garchi juda katta bo‘lsa-da, odamlar, tuyalar, otlar, eshaklar, kichik chodirlar, mollar va har xil oziq-ovqat bilan shunchalik gavjumki, harakatlanish uchun atigi ikkita tor o‘tish joyi qolgan. Ulardan biri saroy eshiklaridan qarama-qarshi suv omboriga, ikkinchisi Dor-ush-shifo madrasasidan Tukumduzi bozoriga olib boradi. Registon ortida, iflos maydonda qullar bozori joylashgan. Ushbu bozor faoliyati dushanba va payshanba kunlari tongda, odatda uch soatdan oshmaydi.

Bu yerda faqat qullar namoyish etiladi va savdo bitimlari deyarli har doim Buxoroga kelganlarning bu baxtsizlarni sotish uchun to'xtab turgan karvonsaroylarida tuziladi.

Registonda katta suv ombori atrofida quyidagilar joylashgan:

Bazari Qag'oz (qog'oz bozori) - qog'oz, patlar (qamish) va ba'zan eski kitoblarni topishingiz mumkin bo'lgan shahardagi yagona joy [7. 57-bet].

1. Churchinfurush nomi bilan mashhur bo'lgan bozor; baqqollar, maishiy texnika do'konlari, poyabzal ishlab chiqaruvchilar va boshqalar mavjud. Bundan tashqari, masjid yonida paxta iplari, fors va yunon gilamchalari sotiladi. Aynan shu maydonda qatl etish Mir Haydar davridan beri amalga oshirilgan. Ammo hozirgi xon davrida bu ishlar yo o'tin bozori maydonida yoki Devonbegi suv ombori yonida sodir bo'lmoqda.

“Buxoroda bo'lishim davomida ikkita jinoyatchi osildi, ulardan biri o'g'rilik, ikkinchisi esa qotillik qilgan edi. Odatda, qatl oldidan jinoyatchining tomoqlari kesiladi. Ammo, ba'zan xon qatldan oldin “Bo'g'ilmish” (Bo'g'ish) deb buyruq beradi va jinoyatchining tomog'i kesilmasdan osiladi. Ayniqsa, og'ir holatlarda, xon odamlarda qatl orqali qo'rqinchli ta'surot qoldirishni xohlaganda, jinoyatchi Mir Arabning katta minorasidan tashlanadi. Masalan, 1830- yilda buxorolik odam qotillik va qarindoshlararo nikohda ayblanib, minoradan tashlab yuborilgan. Ammo haqiqiy dahshat boshqa, aybdor “Bit xana” (yoki Kana xona) deb nomlanuvchi qamoqxona chirydi. Bu dahshatli qamoqxona chayonlar va zaharli hasharotlar bilan to'lib-toshgan, uning oxiri og'riqli va o'limdir. U yerda tashlab ketilgan baxtsiz odam ikkinchi yoki uchinchi kuni dahshatli qiynoqlarda vafot etadi. Uncha og'ir bo'lmagan jinoyatlar uchun odatda jinoyatchining yelkalariga yoki tovoniga tayoq yoki qamchi bilan darralab uriladi”, - deb yozadi muallif o'z esdaliklarida. Bundan ko'rinib turibdiki, sodir etilgan jinoyatlar uchun uning turiga qarab keskin jazo choralari ko'rilgan. Bu kabi qimmatli ma'lumotlardan Buxoro amirligidagi qonunchilik tizimi haqida ham yorqin tasavvurga ega bo'lish mumkin.

P.I. Demezov, shuningdek Buxorodagi mavjud zindonlar haqida ham fikr yuritgan. “Buxoroda faqat ikkita qamoqxona bor. Ulardan biri saroyda. Ushbu qat'iy qo'riqlanadigan qamoqxona davlat jinoyatchilari uchun mo'ljallangan. ikkinchisi esa saroyning orqasida, Mir Arab madrasasidan uncha uzoq bo'lmagan joyda [8. 58-bet].

Buxoroda Chorsu (chorraha) nomi bilan mashhur beshta yopiq bozor mavjud. Bu Chorsui Kalon (katta bozor), Chorsui Zargaron (kumush va oltin buyumlar sotuvchilari), Chorsui Sarrafon (pul almashtiruvchilar), Chorsui Berinj (guruch) va tuyalar uchun egarlar ishlab chiqariladigan Tukumdo'zi kabilar mavjud. Ushbu yirik bozorlarning har birida kichik bozorlar ham bor. Shuningdek, tim deb nomlanuvchi boshqa ikkita yopiq bozor ham mavjud. Birinchi timda Buxoroda ishlab chiqarilgan adras, ro'molcha va poyabzallar, ayollar poyabzali hamda turli ipak matolar sotiladi. Ikkinchisi esa Timi Safed (oq bozor) unda faqat rus va ingliz matolari sotiladi.

Shaharning barcha bozorlarini ro'yxatga olish juda uzoq vaqt talab etadi. Biz o'zimiz, bu katta bozorlardan tashqari, har bir chorrahada Seri Bazar nomi bilan mashhur bo'lgan kichik bozorlar borligini ko'ramiz.

Buxoroning ko'plab karvonsaroylari yagona reja asosida qurilgan. Ular katta kvadrat shakldagi ikki qavatli binolardir, ularning tashqi devorlarida shaharning deyarli barcha binolaridagi kabi derazalar yo'q. Birinchi qavatda eshiklari hovliga ochiladigan tor chuqur omborxonalar joylashgan; ikkinchi qavatda savdogarlar,

hunarmandlar, hindlar, buxoroliklar yoki tatarlar tashrif buyurishadi. Omborxonalarga, shuningdek, ikkinchi qavatdagi xonalarga yorug'lik eshik orqali yoki eshik ustiga o'yilgan kichik derazalar orqali kiradi. P. I. Demezov o'zining ("Записки о Бухарском ханстве") esdaligida Buxorodagi mavjud karvonsaroylarni 25 ta ekanligini ta'kidlagan bo'lsada, 23 ta karvonsaroy haqida ma'lumotlarni keltirgan [9. 58-bet].

Bu karvonsaroylar aholisi har qanday o'yin-kulgilar taqiqlangan va mirshablar tomonidan kaltaklanish xavfisiz o'ynash, kulish, chekish mumkin bo'lmagan shaharda juda qimmatli bo'lib ko'rinadigan ba'zi imtiyozlardan foydalanadi. Hindlar, afg'onlar bir so'z bilan aytganda, barcha xorijliklar karvonsaroylarda chekishadi, lekin buxoroliklar bu yerda ham zavq olishga jur'at etmaydilar. Ular o'z vatandoshlari oldida juda ko'p va chet elliklarga qaraganda ko'proq ehtiyot bo'lishadi. Lekin bu o'zbek zodagonlari va ularning xizmatidagi odamlarga taalluqli emas. Mirshablar ularning o'z uylarida sodir bo'layotgan narsalarga aralashishga jur'at eta olmaydi. Buxoroda xorijliklarning e'tiborini, albatta, ko'plab masjidlar tortadi. Eski masjidlar qurilishi bilan ham diqqatga sazovordir [10. 24-bet]. Butun shaharda faqat uchta katta masjid bor, u yerda juma kunlari umumiy namozlar o'qiladi. Birinchisi, Kalon masjidi - Mir Arab minorasi yaqinida joylashgan va qizil Arslon xon tomonidan qurilgan. Ikkinchisi Gavkushon (qassoblar) masjidi, uchinchisi - saroyga juda yaqin.

P.I.Demezov esdaligida keltirilishicha "bularidan tashqari, yana ikkita jome masjidi bor: Bozori Alar (tutatqi bozori) yaqinida joylashgan Mag'oki va Misgaron (qalay bozori) katta bozorlari yaqinida joylashgan masjid".

Buxoroda muazzinning chaqiruvi (azon) iymonlilarni namozga chorlaydi, kunda besh marta odamlarni harakatga keltiradi. Har bir inson qadamini tezlashtiradi va shoshma-shosharlik bilan hech bo'lmaganda, namozdan oldingi tahorat qilish uchun masjidga yoki suv omboriga shoshiladi.

Turkiston va ayniqsa, Buxorodagi mozorlar yoki muqaddas qabrlar soni shahar va qishloqlar atrofi, katta yo'llar bilan, bir so'z bilan aytganda, ular yashaydigan barcha joylar bilan o'rab olingan. Ko'pincha katta shaharlar yonida joylashgan mozorlar yaqinida madrasa va amirlar yoki dindor odamlar tomonidan qurilgan go'zal masjidlarni ko'rishingiz mumkin. Buxorolik boy xonadon vakillari o'z navbatida o'zini nomdor va shu bilan birga e'zozli avliyolar, shayxlar abadiy orom olayotgan qabristonda dafn etishlarini vasiyat qiladilar. Bu vasiyatlar har doim katta daromad keltirib chiqarmoqda, ular haqli ravishda xo'jayinlarga, azizlarning avlodlariga tegishli bo'lib, ular sharafiga bu inshootlar qurilgan. Katta yo'llar yoki aholi punktlaridan uzoqda dafn etilgan azizlarning qabrlariga kamroq tashrif buyurishadi [11. 62-bet].

Buxorodan 12 verst masofada joylashgan Bahouddin Naqshbandiyni qabri eng ko'p tashrif buyurilganlardan biridir¹⁸. Bu yerda har chorshanba kuni katta bozor ochiladi. Qabr terak va chinorlar bilan o'rab olingan suv omborining yaqinidagi keng maydonda joylashgan. Bir tomondan, Xo'ja oilasining qabrlari va boy ehsonlar bilan bu huquqni sotib olgan boshqa odamlar joylashgan qabriston hisoblanadi. Boshqa tomonda uchta masjid bor. Ulardan biri ikki yil oldin hozirgi qushbegi tomonidan qurilgan. Qolgan ikki tomonni devor va kichik daraxtzor qoplaydi. Bu yer muqaddas va siz unga masjid singari, faqat poyabzalsiz kirishingiz mumkin. Kecha davomida bu erga tashrif buyuruvchilar soni juda ko'p. Bahouddin Naqshband ziyoratgohida masjid va qabrni o'rab turgan keng bog'lar buxoroliklar tomonidan juda muqaddas deb

hisoblaniladi. Bu yerda hamma narsa diniy mazmunga ega va dindor odamlar bilan hamisha gavjum. Haftada bir marta xon avliyoning qabriga tashrif buyuradi, lekin bu yerga bir kun oldin yoki bozor kuni paydo bo'lishdan qochadi. Mozori Sharifning o'zida juda yaxshi bog' va u yerda joylashgan kichik hajmga ega hovli mavjud. Buxoro darvozasidan mozor qishlog'iga kirish uchun 10 verst uzunlikdagi masofa mavjud. Seshanba kuni Mozori Sharif darvozasi yonida yuzlab eshaklar va otlar qator turadi. Ulardan birini 1 tanga evaziga sayohat qilish uchun yollashingiz mumkin. Sizga eshak yoki otni beradigan kishi sizni piyoda kuzatib boradi va siz o'tirgan hayvonni quvib yuradi. Yaxshi tayyorgarlik ko'rgan bu odamlar 50-60 daqiqalik yo'lni osongina bosib o'tishadi.

Boshqa Osiyo shaharlariga nisbatan, Buxoroda reja asosida qurilgan jamoat hammomlari juda ko'p va mashhurdir. Buxoroda 50 ga yaqin hammom bor. Ikkita eng katta hammom - Tukumdo'zi va Misgaron. Hammomlarini (ularning egalari) isitish uchun shahar atrofidan ehtiyotkorlik bilan yig'ilgan har qanday o'tin va axlatdan foydalanish mumkin, ular binoning ichki hovlisida quyoshda quritiladi. (Hammom orqa tomonidan go'lax orqali isitilgan va xona harorati 30-45 darajaga yetgan[12. 45-bet]). P.I.Demezov xotiralari Buxoro xonligi hayotining turli jihatlarini qamrab oladi.

Esdaliklarida juda muhim ahamiyatga ega bo'lgan inshootlar - ziyoratgohlar, mozorlar, ko'chalar, uylar, maktablar, madrasa, masjidlar, hammomlar haqida ma'lumotlar keltirilgan. Umuman olganda, har bir narsa eng aniq va batafsil tarzda, aniq raqamlar va qiziqarli ma'lumotlar bilan tasvirlangan. P.I.Demezovning qaytishi bilan P.Saveliev, 1834-yilning iyulida esa K.K.Rodofinikin uning safariga e'tibor qaratdi va ilmiy rejani yuqori baholadi.. Piter Ivanovichning kelajagi haqida qisqacha to'xtalsak, Orenburgda xizmat qilganidan keyin, 1836-yilning bahorida Sankt-Peterburgga keldi. Shu yilning 18-apreldan boshlab Tashqi ishlar vazirligi Osiyo bo'limi Sharqshunoslik bo'limi professori etib tayinlandi (uning ish haqi yiliga 4 ming rubl bo'lgan edi). P.I.Demezovning ilmiy hayoti diplomatik faoliyat bilan chambarchas bog'liq.

Misol uchun, u Rossiyadagi missiya tarkibida bir yil (1840-1841) Tehronda va 1841-yilning dekabrda "Osiyo departamentida ikkinchi o'rinbosar" diplomatik lavozimiga tayinlangan. 1843-yilning boshida sharqiy tillar bo'limi boshlig'i F.I. Adelung vafot etgandan so'ng P.I. Demezov 1872-yilda iste'foga chiqqunga qadar ta'lim bo'limining rahbari lavozimida faoliyat yuritdi. Keyinchalik, 1843- yilda Piter Ivanovich Rossiya fuqaroligini olgan. 1846-yilda N.Veselovskiyning so'zlariga ko'ra, u "Sharqshunoslik va Sharq sharqshunosligi mutaxassisi", deb tan olingan[13. 68,105 betlar]. Tadqiqotchi Rossiya Arxeologiya jamiyati asoschilaridan biriga aylandi. P.Demezov 1857-yildan Parijda yashagan, u yerda XVII asrning Sharqshunoslik adabiyoti yodgorligi bo'lgan Xiva xoni Abulg'oziy Bahodirxonning "Kitobi-Shajarayi-turk" matnini va fransuz tarjimasini tanqidiy nashrga tayyorlay boshlaydi. Ushbu nashr Orenburgdagi xizmatida V.D. Dahl tomonidan sotib olingan va Fanlar akademiyasining Osiyo muzeyiga sovg'a qilingan qo'lyozma asosida tayyorlangan.

Biroq, olim va diplomatning og'ir ishi sababli uni tugatishga vaqti bo'lmagan (P.I.Lerh buni tugatgan). Piter Ivanovich Demezov 1873-yili Parijda vafot etgan.

XULOSA VA TAKLIFLAR.

P.I. Demezov esdaligining Buxoro amirligining XIX asrdagi me'moriy

topografiyasini o'rganishdagi o'rni beqiyosdir. Ushbu esdalik rus tadqiqotchilari qiziqish doirasiga kiruvchi me'moriy obidalarni o'rganish masalasini o'z ichiga oladi. Buxoro ijtimoiy munosabatlari tarixi doimo birinchi planda turishi barobarida, xorijiy tadqiqotchilar tomonidan me'moriy obidalarni tarixiy topografik, arxeologik, badiiy me'morchilik, maishiy-xo'jalik, madaniy-ma'rifiy, diniy aspektda o'rganish o'z ahamiyatini yo'qotmagan. Qo'yilgan muammo yuzasidan tarixiy adabiyotlarning qanchalik ko'p bo'lishidan qat'i nazar, ularga tarixshunoslik jihatdan baho berish hali hamon amalga oshirilmagan. Maqolaning o'ziga xosligi ham shunda.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Халфин Н.А. Россия и ханства Средней Азии (первая половина XIX в.). Москва.: "Наука". 1974.
2. А. Р. Мухамеджанов, Т. Нигматов. Некоторые источники к истории взаимоотношений Бухары и Хивы с Россией. Тошкент 1957-г.
3. Записки о Бухарском ханстве (Отчёты П.И.Демезона и Виткевича). – М., Гл. редакция восточной литературы. Из-во «Наука».-1983
4. Записки о Бухарском ханстве (Отчёты П.И.Демезона и Виткевича). – М., Гл. редакция восточной литературы. Из-во «Наука».-1983
5. М.М. Vaxitov, SH.R. Mirzayev. "Me'morchilik. 1- qism Me'morchilik tarixi" Tafakkur nashriyoti -Toshkent .: 2010.
6. Записки о Бухарском ханстве (Отчёты П.И.Демезона и Виткевича). – М., Гл. редакция восточной литературы. Из-во «Наука».-1983.
7. Записки о Бухарском ханстве (Отчёты П.И.Демезона и Виткевича). – М., Гл. редакция восточной литературы. Из-во «Наука».-1983.
8. Записки о Бухарском ханстве (Отчёты П.И.Демезона и Виткевича). – М., Гл. редакция восточной литературы. Из-во «Наука».-1983.
9. Записки о Бухарском ханстве (Отчёты П.И.Демезона и Виткевича). – М., Гл. редакция восточной литературы. Из-во «Наука».-1983.
10. Татаринова А. Семимесячный плен в Бухарии. Издание Маврикия Осиповича Вольфа. Санктпетербург –Москва.: 1867.
11. Записки о Бухарском ханстве (Отчёты П.И.Демезона и Виткевича). – М., Гл. редакция восточной литературы. Из-во «Наука».-1983
12. Қиличев Р.Э. Қиличева М.Р. Марказий Осиёнинг тарихий-меъморий ва археологик ёдгорликлари, "Дурдона" нашриёти.
13. Веселовский Н.И. Прием в России и отпуск среднеазиатских послов в XVII и XVIII столетиях. //Журнал Министерства народного просвещения. СПб., 1884. Кн.У.

DINLARARO MULOQOT MADANIYATI XIX-XX ASRDAGI RIVOJLANISH BOSQICHLARI

<https://zenodo.org/records/17732414>

*Anvarovna Muyassarxon Djaxongirova,
stajor o'qituvchi, Oriental universiteti*

Annotatsiya. Ushbu maqolada XIX–XX asrlarda dinlararo muloqot madaniyatining shakllanishi va rivojlanish bosqichlari tahlil qilinadi. Tarixiy manbalar asosida mazkur davrda dunyoda yuz bergan ijtimoiy-siyosiy o'zgarishlarning dinlararo munosabatlarga ta'siri yoritiladi.

Kalit so'zlari: Muloqot, dinlararo muloqot, siyosiy hamkorlik, ongli, bilish uchun, tinchlik o'rnatish, sheriklik, hamkorlik.

Abstract. This article analyzes the formation and stages of development of the culture of interreligious dialogue in the 19th-20th centuries. Based on historical sources, the impact of the socio-political changes that occurred in the world during this period on interreligious relations is highlighted.

Keywords: Dialogue, interfaith dialogue, political cooperation, conscious, for knowledge, peacebuilding, partnership, cooperation.

Insoniyat tarixi davomida din shaxslar, jamiyatlar va sivilizatsiyalar hayotida katta rol o'ynagan. XIX asr oxiri – XX asr boshlarida ilmiy ratsionallik rivojlanishi, texnika taraqqiyoti va jamiyatlarni zamonaviylashtirish sharoitida din tabiiy ravishda tanazzulga uchrashi kerak degan g'oya keng tarqaldi. Biroq, bugungi kunda bu g'oya noto'g'ri bo'lib chiqdi, deb ishonch bilan aytish mumkin. Mashhur amerikalik din sotsiologi Piter Berger ta'kidlaganidek, dunyo "Har doimgidan ko'ra dinga qattiq berilgan, ba'zi joylarda esa har qachongidan ham kuchliroq". Olimning fikricha zamonaviylik bu dunyoviylikni emas, balki borliq haqidagi qarashlarni, ya'ni mafkuraviy va qadriyatlar tizimining xilma-xilligi bilan birgalikda yashashni zamonaviylik deydi.

Diniy dunyo qarashni o'sishi turli shakllarida muhim o'rinni egallashda davom etayotgan zamonaviy dunyo o'zaro bog'liqlikning misli ko'rilmagan darajada yuqori darajasi bilan ajralib turadi. Bunday sharoitda turli dinlarning izdoshlari o'rtasida munosabatlarni o'rnatish bilan bog'liq muammolar majmuasini tushunish vazifasi alohida dolzarblik kasb etib odatda buni "dinlararo muloqot" deb ataladi. Dinlararo muloqotning har xil turlarini tahlil qilishdan va ulardagi ilohiyotning mumkin bo'lgan o'rnini aniqlashdan oldin ushbu iboraning ma'nosiga oid bir nechta dastlabki fikrlarni aytish foydalidir. Kelib chiqishi "muloqot" atamasi yunoncha "logos" (logos – "so'z", "nutq") so'zidan va dia- (didi – lit. "orqali") so'zidan kelib chiqqan¹. "Muloqot" atamasi o'zining uzoq tarixi davomida juda ko'p turli xil ma'nolarga ega. Zamonaviy

1 Moyaert M. Interreligious Dialogue // Understanding Interreligious Relations / eds D.Cheetham, D.Pratt, D.Thomas. Oxford: Oxford University Press, 2013. P. 205; Левонтина И.Б. Разговор, беседа, диалог // Новый объяснительный словарь синонимов русского языка / Ю.Д.Апресян. М.: Русские словари, 1995. С. 415–423.

kitoblarda bu atama ko‘pincha faqat "ijobiy" aloqa turiga ishora qiladi. "Dinlararo" so‘zi ham alohida izohni talab qiladi, bu ko‘pincha "dinlararo" tushunchasi bilan belgilanadi. Keyinchalik, bu atama ba‘zan boshqa dinlar ichidagi harakatlarni (islomda sunniylik, shialik; buddizm, shuningdek, umuman dinni belgilash uchun ishlatilgan. Oxirgi ma’noda "dinlararo" bilan "konfessiyalararo" atamaları sinonim sifatida ishlatila boshlandi. Ushbu "dinlararo" atamasi o‘ziga xos xususiyatlarga ega va alohida ko‘rib chiqilishi kerak. Misol uchun nasroniylikdagi konfessiyalar ("dinlararo muloqot") emas, balki turli dinlar o‘rtasidagi muloqotni anglatadi. Dinlararo muloqot tushunchasi dinlararo o‘zaro munosabatlarning keng doirasini bildiruvchi turli ma’no va matnlarda qo‘llanilishi mumkin. Umuman olganda, V.K.Shoxining so‘zlaridan foydalanib, "dinlararo muloqot" ma’nosini tushunishda ham, uning vazifalarini tushunishda ham noaniqlik deb ta’kidlash mumkin¹. Tadqiqotchi T.Meriganning fikricha, dinlararo muloqotni hamma foydalanadigan so‘zlarning maxsus sinfi sifatida tasniflash mumkin, ammo uning nima ekanligini hech kim tushuntirib bera olmaydi². Shu nuqtayi nazardan u shunday yozadi: "Muloqot, ehtimol, globallashuv tufayli dinlar oldida turgan muammodan kelib chiqadigan ma’nodagi eng noaniq atamadir. Ushbu g‘oyani talqin qilishga muloqotning o‘ziga xos maqsadlari muloqot shartlari, uning jarayonida muhokama qilinishi kerak bo‘lgan muloqot muvaffaqiyatini baholash mezonlari kabi bir-biriga bog‘liq muammolarning butun majmuasi paydo bo‘ladi³. Dinlararo muloqotni tasvirlashda paydo bo‘ladigan ko‘plab tadqiqotchilar tomonidan qayd etilgan asosiy muammoning belgisini ko‘rish mumkin. U juda murakkab, ko‘p o‘lchovli hodisa bo‘lib, ko‘p shakllarda amalga oshirilishi mumkin va ularning turlarining o‘zi ilmiy muammoni ifodalaydi⁴.

Dinshunoslik va ilohiyotshunoslikda ushbu o‘ta murakkab, ko‘p qirrali hodisani to‘liq tavsiflaydigan dinlararo muloqot turlarining tasnifini tuzish muammosi haligacha hal etilmagan. Maqolada dinlararo muloqotning asl tasnifi keltirilgan bo‘lib, u ushbu sohadagi mavjud tadqiqot yondashuvlarining kamchiliklarini bartaraf etadi. "Niyat" mezonini, ya’ni turli din vakillarini bir-biri bilan aloqada bo‘lishga undaydigan ishtiyoqdan kelib chiqib, dinlararo muloqotning to‘rt turiga ajratiladi:

1. Siyosiy hamkorlik; 2. Ongli, bilish uchun; 3. Tinchlik o‘rnatish; 4. Sheriklik, hamkorlik;

Mana shu to‘rt turiga mos ravishda dinlararo muloqotning har bir ko‘rsatilgan turlarida "maqsad" mezonlaridan foydalangan holda insonlar o‘z oldiga turli vazifalarni qo‘yadilar. Ularning har xil turlari aniqlanadi va tavsiflanadi. Masalan, ongli, bilish uchun muloqot doirasida quyidagi turlar ko‘rib chiqiladi: "aqida masalasi", "ma’naviy", "insoniy", "o‘zaro suhbat", dinlar ilohiyotshunosligi, boshqa din vakillariga munosabat normalari -dinlararo muloqot, qiyosiy ilohiyot. Melnik S.V.ning fikricha, taqdim etilgan tasnif birinchi marta dinlararo muloqotning har xil turlarini har tomonlama, tizimli va o‘zaro bog‘liq holda tavsiflash imkonini beradi. Tadqiqotchi M.

1 Шохин В.К. Диалог религий: идеология и практика // Альфа и Омега. 1997. № 1(12). С. 281–295.

2 The Past, Present, and Future of Theologies of Interreligious Dialogue / eds T. Merrigan, J. Friday. Oxford, U.K.: Oxford University Press, 2017.

3 The Past, Present, and Future of Theologies of Interreligious Dialogue / eds T. Merrigan, J. Friday. Oxford, U.K.: Oxford University Press, 2017. P-2-3

4 Мельник С.В. Классификации типов межрелигиозного диалога: анализ существующих подходов // Государство, религия, церковь в России и за рубежом. 2018. № 4. С. 87–11

Moyaert dinlararo muloqot turlarining katolik tasnifini tavsiflab, unda ko'rsatilgan to'rt turga diniy ruhoniylar va yuqori darajadagi diniy jamoalarning boshqa rasmiy vakillari o'rtasida olib boriladigan "diplomatik muloqot"ni ham qo'shishni taklif qiladi. Dinlararo muloqotning bu turi asosan turli dinlararo forumlar va konferensiyalar shaklida o'z ifodasini topadi. Diplomatik dinlararo muloqot keng tarqalgan, ommaviy axborot vositalarida eng ko'p yoritilmoqda va zamonaviy dinlararo munosabatlar tizimida eng muhim ahamiyatga ega.

Dinlararo muloqot ilmiy muammo sifatida -"Dinlararo muloqot" atamasi turli dinlar izdoshlari o'rtasidagi aloqalarni, asosan o'zaro ta'sir tamoyillari va amalga oshirish shakllarini anglatishi mumkin. Tadqiqotchi K.Kornil ta'kidlaganidek, "dinlararo muloqot tushunchasi dinlar o'rtasidagi keng ko'lamli munosabatlarni ifodalash uchun qo'llaniladi –mahallada yashovchi oddiy dindorlar o'rtasidagi kundalik aloqalardan tortib, ekspertlar o'rtasida maxsus tashkillashtirilgan muhokamalargacha muloqot tushuniladi¹. Ijtimoiy muammolarni hal qilishga qaratilgan dinlararo faollikka muayyan muammolar bo'yicha ma'naviyat yetakchilari o'rtasidagi qarashlar ham dinlararo muloqot tushunchasini anglatadi. Dinlararo muloqotning maqsadlari ham sezilarli darajada farq qilishi mumkin:

- Tinch-totuv yashashdan ijtimoiy rivojlanishlarga qadar;
- O'zaro tushunishni rivojlantirishdan o'z ma'naviy rivojlanishiga qadar;

Bu yerda dinlararo muloqotni tasvirlashga urinayotganda paydo bo'ladigan ko'plab tadqiqotchilar tomonidan qayd etilgan muammoning belgisini ko'rish mumkin, ya'ni u turli talqinlarga ega bo'lgan juda murakkab, ko'p o'lchovli hodisadir. Shu munosabat bilan dinlararo muloqot shakllarining tipologiyasi dolzarb ilmiy vazifadir.

Unga ko'ra dinlararo muloqot to'rt turga ajratiladi:

- Aqidaviy muloqot
- Diniy tajriba asosidagi suhbat, ma'naviy muloqot
- Amaliy muloqoti
- Hayotiy kundalik muloqoti

Ilohiy muloqot boshqa dinni o'rganishga qaratilgan bo'lib, u muayyan masalalarga qanday qarashini tushunishga harakat qiladi va u ko'pincha o'z e'tiqodi bilan taqqoslashni o'z ichiga oladi.

Ma'naviy muloqot boshqa din bilan juda yaqin tanishishni, uning ruhiy amaliyotlaridan foydalanishgacha borishni nazarda tutadi va bunday muloqotning maqsadi ko'pincha buni "o'zaro boyitish" deyiladi.

Amaliy muloqot dindorliklarning o'zlari baham ko'radigan maqsadlarga erishishga qaratilgan faoliyati, masalan, muhtojlarga yordam berish, bemorlarning holidan xabar olish kabi faoliyat tushuniladi.

Hayotiy muloqotga kundalik hayotda (ishda, qo'shnilar, maktabda ota-onalar va boshqalar) turli dinlarga mansub oddiy dindorlar o'rtasidagi aloqalarni belgilash uchun "hayot suhbat" tushunchasi tushuniladi.

1 Cornille C. (2013). Introduction // The Wiley-Blackwell companion to inter-religious dialogue / Ed. C. Cornill. Chichester: John Wiley & Sons. P. XII–XVII.

Xulosa. Dinlararo muloqot madaniyati har bir davlat tinch totuv yashashini, xalqlar o'rtasida bag'ri kenglik tamoyillariga amal qilishini ta'minlaydi. Bugungi kunda mamlakatimizda 130 da ziyod turli millat vakillari istiqomat qiladilar. Shu sababli yurtimizda ta'lim, sog'likni saqlash, turizim va turli xil xizmat ko'rsatish sohalari fuqarolarga dinidan, irqidan, millatidan qat'iy nazar teng huquqlik tamoyillariga asoslanadi. Shu birga jamiyatda tinchlik va barqarorlik, ta'minlanadi va Yangi O'zbekiston dunyo hamjamiyati oldida savdo-iqtisodiy aloqalarni rivojlantirish bo'yicha o'ziga xos tinchlik siyosatini jahonga namuna qilib ko'rsatayotganligidan, xalqaro hamjamiyatni strategik hamkorlikni davom ettirishga chorlayotgani o'ziga xos namuna bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Cornille C. (2013). Introduction // The Wiley-Blackwell companion to inter-religious dialogue / Ed. C. Cornill. Chichester: John Wiley & Sons. P. XII–XVII.
2. Moyaert M. Interreligious Dialogue // Understanding Interreligious Relations / eds D.Cheetham, D.Pratt, D.Thomas. Oxford: Oxford University Press, 2013. P. 205; Левонтина И.Б. Разговор, беседа, диалог // Новый объяснительный словарь синонимов русского языка / Ю.Д.Апресян. М.: Русские словари, 1995. С. 415–423.
3. Мельник С.В. Классификации типов межрелигиозного диалога: анализ существующих подходов // Государство, религия, церковь в России и за рубежом. 2018. № 4. С. 87–11.
4. The Past, Present, and Future of Theologies of Interreligious Dialogue / eds T. Merrigan, J. Friday. Oxford, U.K.: Oxford University Press, 2017. P-2-3
5. Шохин В.К. Диалог религий: идеология и практика // Альфа и Омега. 1997. № 1(12). С. 281–295.
6. The Past, Present, and Future of Theologies of Interreligious Dialogue / eds T. Merrigan, J. Friday. Oxford, U.K.: Oxford University Press, 2017.

XX ASR BOSHLARIDA AYOLLAR MAORIFI GA E'TIBOR

<https://zenodo.org/records/17732433>

*Nuriddinova Aziza Ilxomovna,
Oriental universiteti mustaqil tadqiqotchi
azizanuriddinova1998@gmail.com*

Annotatsiya: Ushbu maqolada Jadidchilik harakati davrida ayollar ta'limiga bo'lgan munosabat, bu boradagi islohotlar va jadidlarning ayollarni ilmga jalb etish yo'lidagi sa'y-harakatlari tahlil etiladi. Jadid ma'rifatchilari ayollarni savodsizlikdan qutqarish, ularning jamiyatdagi o'rnini yuksaltirish va zamonaviy ta'lim tizimiga jalb etishni o'zlarining asosiy maqsadlaridan biri deb bildi. Maqolada, shuningdek, XX asr boshlarida tashkil qilingan qizlar maktablari, ularning hududiy bo'limlari hamda ularda faoliyat olib borgan ayol yetakchi muallimalar va ularning faoliyati haqida qisqacha to'xtalib o'tildi. Bu jarayon O'rta Osiyo jamiyatining ma'naviy-ma'rifiy hayotida muhim burilish yasadi.

Kalit so'zlar: jadidchilik, ayollar ta'limi, Urganch maktabi, Toshkent qizlar maktabi, Samarqand gimnaziyasi.

Abstract. This article analyzes the attitude towards women's education during the Jadid movement, the reforms carried out in this regard, and the efforts of the Jadids to engage women in learning. The Jadid enlighteners considered rescuing women from illiteracy, elevating their role in society, and integrating them into the modern educational system as one of their main goals. The article also briefly touches upon the girls' schools established in the early 20th century, their regional branches, as well as the prominent female teachers who worked there and their activities. This process marked an important turning point in the spiritual and educational life of Central Asian society.

Keywords: Jadidism, women's education, Urgench school, Tashkent girls' school, Samarkand gymnasium.

Asosiy faoliyati diniy ta'lim va uy ro'zg'or ishlari bilan chegaralangan ayollar taqdiriga qarash XIX asr oxiri -XX asr boshlarida tubdan o'zgardi. Ushbu davrda vujudga kelgan yangi to'liq-ma'rifatparvarlik, ayollar faoliyatida ham keskin burilishlar yasadi. Endilikda ayollar savodsizligini tugatgan holda ma'rifatli avlodni tarbiyalash mumkinligi g'oyalari ilgari surildi. Jumladan, Mahmudxo'ja Behbudiy, Munavvarqori Abdurashidxonov, Abdulla Avloniy kabi ziyolilarimiz ayollarni ilmli qilish, jamiyat hayotida faol ishtirokini ta'minlash orqali, mamlakatda tenglik, taraqqiyot va uyg'onishga erishish mumkin degan qarashlarni o'z asarlari orqali xalq ongiga singdirishga harakat qilishdi. Ular tomonidan asos solingan yangi usul maktablarida ayollar ta'limi uchun ham imkoniyatlar yaratildi. Qolaversa, "Taraqqiy", "Shuhrat", "Oyna" kabi matbuot nashrlarida ayollar savodsizligini tugatishga doir bir qancha maqolalar e'lon qilinib, ayollarga nisbatan qarashlarni o'zgartirishga harakat qilindi. Biroq, jadidlarning ayollar ta'limiga oid faoliyati kuchli qarshiliklarga duch

keldi. Aholi orasidagi konservativ qatlamlar, ayniqsa, diniy ulamolar bu harakatga shubha bilan qaradi. Ayollarni maktabga yuborish “dinni buzish”, “axloqsizlik” deb baholandi. Bu qarashlar ayrim hollarda nafaqat ijtimoiy muhokamalar, balki jiddiy tazyiq va tahdidlarga ham olib keldi. Shunga qaramay, jadidlar diniy matnlarni chuqur tahlil qilib, islomda ayollarning ilm olish huquqi borligini asoslab berdilar. Ular Qur’oni Karimdan “ilm olish har bir musulmon erkak va ayolga farzdir” degan hadisni asos qilib oldilar. Natijada, ijtimoiy qarshiliklar asta-sekin yumshay boshladi.

Bu harakatlarning natijasi o‘laroq 1906-yilda yangiliklarni qo‘llab-quvvatlovchi madaniyat homiysi bo‘lgan Muhammad Raximxon II (Feruz) ruxsati bilan Urganchda qizlar uchun maxsus maktab tashkil qilindi. Ushbu maktab faoliyati bilan xonning o‘zi ham tanishib, nazorat qilib bordi. Maktabda ta’lim 2-3 yil davom etib, qizlarga rus tili, arifmetika, hunarmandchilik va diniy bilimlar berib borildi. [1, 19-b]

Shuningdek, islohotlarning davomi sifatida, 1911-yilda ilk bora Toshkentda qizlar maktabi joriy qilinib, ayollarni ilmiy qilishga kirishildi. Asosiy maqsadi musulmon qizlarni savodli qilish, ularni zamonaviy bilimlar bilan tanishtirish bo‘lgan ushbu maktab ta’lim dasturida diniy fanlar bilan birga dunyoviy fanlar – rus tili, arifmetika, geografiya, biologiya kabi fanlar ham kiritilgan edi. Maktabda ikki bosqichli ta’lim dasturi, ya’ni: 1. Boshlang‘ich-1-4-sinflar (asosiy o‘qish, yozish, hisob va diniy matnlar bilan tanishtirish); 2. Yuqori-5-6-sinflar (rus tili, tabiiy fanlar (fizika, kimyo), geografiya kabi zamonaviy fanlar berilgan) yaratildi. Ushbu maktab boshqa hududlarda ham qizlarning o‘qitilishi uchun asos bo‘lib xizmat qildi. [2, 13-b]

1919-yil 12-noyabrda RKP(b)ning Turkiston o‘lka qo‘mitasida xotin-qizlar bo‘limi tashkil etildi. Keyinchalik u Turkiston KP Markaziy Qo‘mitasi xotin-qizlar bo‘limiga aylantirildi. [3, 19-b]

Ayni vaqtda hududlarda xotin-qizlar bo‘limlarini tashkil etish masalasiga ham alohida e’tibor berildi. Jumladan, 1919-yil noyabrda Toshkentda, 1919-yil 14-dekabrda Samarqandda, 1919-yil fevralda Farg‘onada, 1920-yil martda Sirdaryoda, so‘ngra Andijon, Kattaqo‘rg‘on, Kogon va boshqa hududlarda xuddi shunday bo‘limlar ochildi. 1920-yilga oxiriga kelib respublikada 40 ga yaqin xotin-qizlar bo‘limlari faoliyat yuritib, jamiyatda ayollar o‘rnini mustahkamlab bordi. [2, 59-b]

1920-yilda Namangan, Samarqand va Qo‘qonda alohida qizlar gimnaziyalari ochildi va qizlar uchun ta’lim imkoniyatlari kengaytirildi. Xususan, Samarqand gimnaziyasida asosan rus millatiga mansub ayollar tahsil olgan bo‘lib, keyinchalik bu gimnaziya 1930-yillarda Samarqandda ayol o‘qituvchilar tayyorlovchi kurslarga asos bo‘lib xizmat qildi. Umumiy hisobda 1924-1925-yillarda sovet maktabida 34 ming 735 nafar (26,1 %) qizlar tahsil oldi, qishloq joylarida esa ularning soni 6 ming 235 nafarni (11,5%) tashkil etdi. 1927-1928-o‘quv yilida respublikadagi maktablarda 35 mingga yaqin qiz ta’limga jalb etilgan bo‘lsa, shundan qishloq joylaridagi maktablarda 6 ming o‘zbek qizi ta’lim oldi. Bu ko‘rsatkichlardan ham ko‘rinib turibdiki sekin astalik bilan jamiyatda ayolning maqomi va uning faoliyatiga qarashlar o‘zgarib bordi. [4]

Xulosa qilib aytganda, har doim dolzarb masala bo‘lib kelgan gender munosabatlari ushbu davrga kelib yangi talqinda namoyon bo‘ldi. An’anaviy mentalitet va diniy qarashlar ayollarni faqat uy ishlariga va bola tarbiyasi bilan bog‘lab, ularning ta’lim olish huquqini inkor etgandi. Jadidlar matbuot vositalari va yangi usul maktablar orqali bu qarashlarga qarshi turishga harakat qildi. Ular tomonidan

boshlangan bu harakat natijasi o'laroq bugungi kunda O'zbekistonda ayollar huquqlarining e'tirof etilishi, ularning turli sohalarda erkin va faol ishtirok etishini taminladi desak xato qilmaymiz. Zero, Abdulla Avloniy fikri bilan aytganda "onaning ma'rifati — jamiyatning asosiy ustunlaridan biridir". [8, 8-b]

Jadidlarimizning ilg'or g'oyalari, ayollarning jamiyatdagi faoliyati va roli borasidagi say-harakatlari hamda qarashlari bugungi zamonaviy hayotda ham o'z dolzarbligini yo'qotgani yo'q. Bu esa ularning merosini chuqur o'rganish va qadrlash lozimligini yana bir bor tasdiqlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Alimova D. Jadidchilik fenomeni. –Toshkent: Akademnashr, 2022. B-271.
2. Marianne Kamp. The New Woman in Uzbekistan: Islam, Modernity, and Unveiling under Communism. University of Washington Press, 2006. B-320.
3. Алимова Д.А. Женский вопрос в Средней Азии. История изучения и современные проблемы. Ташкент, 1991. С.132
4. Xalilova Z. "Ma'rifatdan mahrum ma'sumlar" maqolasi. "Tafakkur" jurnali, 2023-yil 2-son.
5. Qosimova D. O'zbek ayollari tarix sahnasida. – Toshkent, 2002. B-150
6. <https://aniq.uz/uz/yangiliklar/> Birinchi O'zbek aktrisasining fojiali o'limi maqolasi.
7. Abdullayeva Z, Qosimova N. Buxoro ayollari. – Buxoro, 1997. B-107.
8. Abdulla Avloniy. Turkiy guliston yoxud axloq. –Toshkent: "O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi", 2004. B-96.

ОРТАЛЫҚ АЗИЯДАҒЫ ЕКІНШІ ДҮНИЕЖҮЗІЛІК СОҒЫС ТҮТҚЫНДАРЫНЫҢ ДЕРЕКТЕРІН ТАЛДАУ ЖӘНЕ ОҚЫТУДЫҢ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ӘДІСТЕМЕЛЕРІ

*Сенгирбаева Зауре Жаксирбековна,
Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің
«8D01601-Тарих» 3-курс докторанты,
Түркістан қаласы, Қазақстан. zaure.sengirbaeva@gmail.com*

Аннотация. Мақалада Орталық Азиядағы Екінші дүниежүзілік соғыс кезіндегі тұтқынға түскен әскерлердің тарихына қатысты деректер талданған. Зерттеу барысында неміс, жапон және басқа ұлт өкілдерінен құралған тұтқындардың өңірдің әлеуметтік-экономикалық өміріне тигізген ықпалы, олардың еңбектері, өмірі мен тағдырлары туралы қолда бар тарихи дереккөздер (архивтік материалдар, мемуарлар, мекемелік құжаттар) сарапталады. Мақаланың негізгі мақсаты – осы тарихи кезенді зерделеу арқылы алынған білімді қазіргі білім беру жүйесінде оқытудың инновациялық әдістемелерін әзірлеу және енгізу. Тұтқындардың тарихын оқытуда заманауи педагогикалық технологияларды (интерактивті әдістер, мультимедиялық құралдар, сыни ойлауға бағытталған тапсырмалар) пайдаланудың тиімді жолдары қарастырылады. Бұл зерттеу тарихи сананы қалыптастыруға, өткен кезең сабақтарын ұғынуға және жастарды толеранттылыққа тәрбиелеуге ықпал етеді.

Кілт сөздер: тұтқындар, тарих, Орта Азия, деректер, инновация.

Annotation: This article analyzes data related to the history of military prisoners of the Second World War in Central Asia. The study examines available historical sources (archival materials, memoirs, institutional documents) concerning the impact of German, Japanese, and other nationalities' prisoners of war on the socio-economic life of the region, their labor, lives, and destinies. The main objective of the article is to develop and implement innovative methodologies for teaching this historical period within the modern educational system, based on the knowledge gained from this research. Effective ways of utilizing contemporary pedagogical technologies (interactive methods, multimedia tools, critical thinking-oriented tasks) in teaching the history of prisoners of war are considered. This research contributes to the formation of historical consciousness, understanding the lessons of the past, and fostering tolerance among young people.

Keywords: prisoners of war, history, Central Asia, data, innovation.

Екінші дүниежүзілік соғыс адамзат тарихындағы ең ауыр демографиялық, әлеуметтік-экономикалық және саяси өзгерістерге себепкер болған. Соғыс салдарынан миллиондаған әскери тұтқындар әртүрлі аймақтарға, соның ішінде Орталық Азияға жіберілді. Бұл тұтқындардың өмірі, олардың Орталық Азия елдерінің әлеуметтік-экономикалық дамуына тигізген ықпалы, сондай-ақ олар туралы тарихи деректерді зерттеу және бұл тақырыпты қазіргі білім беру жүйесінде инновациялық әдістермен оқыту – өзекті ғылыми-педагогикалық міндет болып табылады.

Орталық Азияға, әсіресе Қазақстан, Өзбекстан, Қырғызстан және Тәжікстан аумақтарына соғыс жылдарында және одан кейін неміс, жапон, венгр, румын, итальян және басқа ұлт өкілдерінен құралған әскери тұтқындар жіберілді. Олардың саны жүз мыңдаған адамға жетті. Олардың негізгі қоныстану аймақтары Оңтүстік Қазақстан, Өзбекстанның кейбір облыстары болды. Соғысқа байланысты майданға кеткен ер азаматтардың орнын толтыруда тұтқындардың еңбегі маңызды рөл атқарды. Олар әсіресе, өнеркәсіп орындары мен ауыл шаруашылығындағы жұмыстарды атқарды. Соғысқа байланысты майданға кеткен ер азаматтардың орнын толтыруда тұтқындардың еңбегі маңызды рөл атқарды. Тұтқындар негізінен ауыр еңбекке – құрылыс (жолдар, гидроэлектр станциялары, өнеркәсіп орындары), ауыл шаруашылығы, шахта жұмыстарына жұмылдырылды. Әскери тұтқындардың еңбегі соғыс жылдарындағы жұмыс күші тапшылығын өтеуге бағытталған. Бұл еңбек көбінесе ауыр және қауіпті жағдайларда жүргізілді. Тұтқындардың тұрмыс жағдайы, тамақтануы, медициналық қамтамасыз етілуі көп жағдайда қиын болды. Дегенмен, кейбір жерлерде жергілікті билік пен халықтың қамқорлығымен жағдайлары жақсарған кездері де кездеседі. Тұтқындардың жергілікті халықпен өзара қарым-қатынасы, олардың мәдениеті, тілі, кейбір жағдайларда тұрмыс-салтына тигізген ықпалы да зерттеуге тұрарлық. Кейбір тұтқындар соғыстан кейін де Орталық Азияда қалып қоюға немесе басқа аймақтарға қоныс аударуға мәжбүр болды, бұл жергілікті халықтың құрамында белгілі бір өзгерістер тудырды. Сонымен қатар, тұтқындарды ұстау, оларға азық-түлік, киім-кешек беру мемлекет үшін қосымша қаржылық шығын болды.

Қазіргі таңда Ресей, Қазақстан, Өзбекстан архивтерінде бұл тұтқындарға қатысты мол құжаттар сақталған. Олар сол кезеңдегі идеология, басқару жүйесі, халықтың тұрмысы туралы құнды ақпарат береді.

Бұл күрделі тарихи кезеңді оқытуда дәстүрлі әдістер жеткіліксіз. Инновациялық тәсілдер тарихи сананы қалыптастыруға, білімалушылардың сыни ойлауын дамытуға бағытталуы тиіс. Инновациялық оқытудың мақсаты – білім алушылардың қызығушылығын арттыру, білімді терең меңгеруге көмектесу, шығармашылық қабілеттерін дамыту және сыни тұрғыдан ойлауды үйрету. Сондықтан да білім алушылардың тарихи санасын қалыптастыруға, сыни ойлауын дамытуға және тақырыптың өзектілігін арттыруға бағытталған мынадай инновациялық әдістермен байланыстыра оқыту қажеттілігі бар.

Деректермен жұмыс: Білімалушыларды архивтік құжаттармен, фотосуреттермен, мемуарлармен тікелей жұмыс істеуге үйрету. Бұл тарихи фактілерге деген көзқарасты тереңдетуге көмектеседі. (Мысалы, тұтқындардың өмірі туралы деректерді іздеу, лагерьлердің картасын жасау, тұтқынның хатын талдау).

Интерактивті технологиялар: Мультимедиялық презентациялар, виртуалды экскурсиялар, онлайн-дерекқорлар арқылы тақырыпты қызықты әрі түсінікті ету. Тұтқындар лагерьлерінің орнын виртуалды түрде көрсету, мұрағаттық фотосуреттер мен құжаттарды онлайн режимде ұсыну.

«Жасыл» тарихнама: Тұтқындардың жағдайын тек идеологиялық тұрғыдан емес, адамгершілік, құқықтық аспектілерінен қарастыру, олардың адамдық тағдырларына назар аудару.

Сыни ойлауды дамыту: Тұтқындар тарихына қатысты әртүрлі деректер мен пікірлерді салыстыра отырып, білімалушыларды өз қорытындыларына келуге ынталандыру. **(Мысалы:** «Бұл оқиғаның басқа қыры бар ма?», «Деректерде қандай фактілер жетіспейді?», «Бұл оқиға бізге не үйретеді?» деген сияқты сұрақтар арқылы білімалушылардың ойлау қабілетін дамыту).

Жобалық жұмыстар: Білімалушыларды белгілі бір тұтқынның тарихын, тұтқындар лагерінің тіршілігін зерттеп, презентация жасауға бағыттау.

Жоғарыда қолданылатын инновациялық әдіс-тәсілдердің негізгі мақсаттары: тақырыпты қызықты, тартымды етіп ұсыну; ақпаратқа сыни көзбен қарауға, өз бетінше ой қорытуға үйрету; теориялық білімді іс жүзінде қолдана білуді үйрету; бірлесіп жұмыс істеу, пікір алмасу, бір-біріне көмектесу; заманауи құралдарды оқу процесіне интеграциялау; білімалушылардың шығармашылық, коммуникативтік, көшбасшылық қабілеттерін дамыту.

Қорытынды: Орталық Азиядағы Екінші дүниежүзілік соғыс тұтқындарының тарихын зерттеу – өткен кезеңді тереңірек ұғынуға, соғыстың адамзатқа әкелген зардаптарын түсінуге, сондай-ақ тарихи деректерді талдау мен сыни ойлауды дамытуға мүмкіндік беретін маңызды тарихи және педагогикалық міндет. Ал бұл тарихты инновациялық оқыту әдістерін қолдану арқылы тақырыпты білімалушылар үшін қызықты әрі мағыналы етуге болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Ким С.П. Японские военнопленные на территории советского союза (1945-1956 гг.) Автореферат Москва – 2016. – 97 С.
2. Қазақстан Республикасы Президентінің Мұрағаты, Фонд 5, опись 1, іс 1383
3. Петрова Е.В. Цифровая дидактика: проектирование процесса обучения и его сопровождение // Современное педагогическое образование. – 2018. – № 4. – С. 337
4. Японские военнопленные в Карагандинской области / ред. О. Н. Дулатбеков. - Қарағанды : Болашақ-Баспа, 2011. – 232С.

**TO‘RTINCHI KENGASH. UZLUKSIZ TA‘LIM MUAMMOLARI
(MAKTABGACHA TA‘LIM, BOSHLANG‘ICH TA‘LIM, INKLYUZIV
TA‘LIM, PEDAGOGIKA, PSIXOLOGIYA VA SPORT TA‘LIMI)**

**МЕЖКУЛЬТУРНАЯ КОММУНИКАЦИЯ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ
ИНОСТРАННЫМ ЯЗЫКАМ**

<https://zenodo.org/records/17732444>

*Исроилов Хамиджон Исроилович,
Старший преподаватель кафедры
«Языков -2» Университета Ориентал*

Аннотация. В условиях глобализации и цифровизации изучение иностранных языков приобретает особую значимость. Социальные сети, международные деловые платформы, образовательные и культурные обмены требуют от современного человека не только лингвистических знаний, но и глубокого понимания культурных особенностей других народов. В данной статье рассматривается роль межкультурной коммуникации в обучении иностранным языкам, анализируются возникающие трудности и предлагаются эффективные методы их преодоления. Особое внимание уделяется практическим аспектам преподавания, включая интерактивные методики, которые способствуют формированию межкультурной компетенции у студентов.

Ключевые слова: *иностранные языки, межкультурная коммуникация, преподавание, социальные сети, культурные различия, языковая адаптация.*

Abstract. In the context of globalization and digitalization, learning foreign languages is of particular importance. Social networks, international business platforms, educational and cultural exchanges require modern people not only to have linguistic knowledge, but also to have a deep understanding of the cultural characteristics of other nations. This article examines the role of intercultural communication in teaching foreign languages, analyzes the difficulties that arise and offers effective methods for overcoming them. Particular attention is paid to the practical aspects of teaching, including interactive methods that contribute to the formation of intercultural competence in students.

Keywords: *foreign languages, intercultural communication, teaching, social networks, cultural differences, language adaptation.*

Введение. Современный мир характеризуется интенсивным взаимодействием между представителями разных культур. Язык, являясь основным инструментом коммуникации, отражает не только лингвистические нормы, но и культурные ценности, традиции и мировоззрение народа. Эразм Роттердамский справедливо отмечал, что язык служит посредником в установлении дружеских отношений и взаимопонимания. В XXI веке, когда

границы между странами становятся все более условными, владение иностранными языками и понимание культурных особенностей собеседника становятся критически важными навыками.

Особую актуальность эта тема приобретает в профессиональных сферах, таких как журналистика, международный бизнес, дипломатия и образование. Например, исследования показывают, что около 50% неудачных деловых переговоров связаны не с языковым барьером, а с непониманием культурных норм партнеров.

Основная часть. Понятие и значение межкультурной коммуникации. Межкультурная коммуникация — это процесс общения между представителями разных культур, который требует осознания и уважения культурных различий. Это понятие было введено американским антропологом Эдвардом Т. Холлом в середине XX века и с тех пор стало неотъемлемой частью лингвистики и педагогики.

Ключевые аспекты межкультурной коммуникации:

- Культурные стереотипы и их преодоление. Например, в одних культурах прямое выражение мнения считается нормой, в других — грубостью.
- Невербальная коммуникация. Жесты, мимика и дистанция при общении могут трактоваться по-разному в разных культурах.
- Контекстуальность. В высококонтекстных культурах (например, Япония) многое остается невысказанным, тогда как в низкоконтекстных (США) информация передается явно.

Роль иностранных языков в межкультурном общении. Изучение языка невозможно без погружения в культуру его носителей. Язык отражает историю, традиции и менталитет народа. Например:

- В японском языке существуют различные формы вежливости, что отражает иерархичность общества.
- В арабском языке многие слова связаны с религией и семейными ценностями.

Преподавание языка должно включать не только грамматику и лексику, но и культурные аспекты, чтобы избежать ситуаций, когда студент, зная язык, не понимает поведения носителей.

Методы обучения межкультурной коммуникации. Для формирования межкультурной компетенции используются следующие методики:

1. Ролевые игры и симуляции

- Студенты разыгрывают сценарии из реальной жизни (деловые переговоры, туристические поездки), учитывая культурные особенности.
- Пример: имитация встречи с иностранным партнером, где важно соблюдать нормы этикета.

2. Анализ аутентичных материалов

- Работа с фильмами, песнями, новостными статьями и литературой на изучаемом языке.
- Обсуждение культурных реалий, таких как праздники, традиции или социальные нормы.

3. Межкультурные проекты

- Совместные работы с носителями языка через онлайн-платформы.
- Проведение виртуальных экскурсий или интервью с иностранцами.

4. Сравнительный анализ культур

- Изучение сходств и различий между родной культурой и культурой изучаемого языка.

- Пример: сравнение делового этикета в России и Китае.

5. Использование цифровых технологий

- Вебинары с преподавателями из других стран.
- Применение VR-технологий для погружения в языковую среду.

Проблемы и решения. Проблемы:

- Стереотипы и предубеждения. Многие студенты имеют упрощенное представление о других культурах.

- Нехватка аутентичных материалов. В некоторых регионах доступ к реальным примерам межкультурного общения ограничен.

- Языковой барьер. Страх совершить ошибку мешает студентам активно участвовать в общении.

Решения:

- Включение в программу курсов по межкультурной коммуникации.
- Создание языковых клубов с участием носителей языка.
- Использование онлайн-ресурсов, таких как международные образовательные платформы.

Заключение. Межкультурная коммуникация — это неотъемлемая часть изучения иностранных языков. Она позволяет не только овладеть языком, но и понять культуру, традиции и менталитет его носителей. Современные методы преподавания, такие как ролевые игры, работа с аутентичными материалами и цифровые технологии, делают процесс обучения более эффективным и интересным.

Как отмечал Иван Куприн, язык — это история народа, и преподавание его в отрыве от культуры лишает его жизни. Поэтому интеграция культурных аспектов в образовательный процесс является ключом к подготовке студентов к успешному межкультурному диалогу в глобализированном мире.

Литература

1. Архипкин Д. В. Преподавание иностранных языков и межкультурная коммуникация.
2. Винокурова Н. В. Особенности межкультурной коммуникации в ходе обучения иностранным языкам.
3. Козлова Л. А. Межкультурная коммуникация и проблемы обучения английскому языку студентов-нелингвистов.
4. Поддубнова К. В. Обучение межкультурной коммуникации английского языка во внеурочное и урочное время в средней школе.
5. Холл Э. Т. "Беззвучный язык" (исследования невербальной коммуникации).

CHET TILINI O'QITISHDA INTERAKTIV O'YINLARNING AHAMIYATI

<https://zenodo.org/records/17732448>

Abdulahat Isakov,
Oriental universiteti Tillar-2 kafedrası katta o'qituvchisi

Annotatsiya. Mazkur maqolada chet tilini o'qitishda interaktiv o'yinlardan foydalanishning samaradorligi, ular til o'rganish jarayoniga qanday ijobiy ta'sir ko'rsatishi, shuningdek, o'quvchilarning motivatsiyasini oshirish, muloqot ko'nikmalarini rivojlantirishdagi o'rni tahlil qilinadi. Tadqiqotda zamonaviy o'quv metodikalari va tajriba asosida olingan natijalarga tayanilgan holda, interaktiv o'yinlarning pedagogik ahamiyati yoritiladi.

Kalit so'zlari: *Interaktiv metodlar, kommunikatsiya, tanqidiy fikrlash, ijodkorlik, hamkorlik, raqamli texnologiyalarga avlodlarni moslashish, Interaktiv o'yinlar.*

Abstract This article analyzes the effectiveness of using interactive games in teaching a foreign language, how they positively affect the language learning process, as well as their role in increasing students' motivation and developing communication skills. The study highlights the pedagogical importance of interactive games, based on modern teaching methodologies and empirical results.

Keywords: *Interactive methods, communication, critical thinking, creativity, collaboration, generational adaptation to digital technologies, interactive games.*

Kirish. So'nggi yillarda ta'lim jarayonida interaktiv metodlardan foydalanish dolzarb masalaga aylandi. Xususan, chet tillarini o'rgatishda interaktiv o'yinlar o'quvchilarning o'quv faoliyatini faollashtirish, bilimni mustahkamlash va muloqotga bo'lgan ishtiyoqni oshirishda muhim vosita hisoblanadi va shu bilan birga juda muhim g'oyalarni o'z ichiga oladi. Ushbu fikrlarni ilmiy jihatdan chuqurroq ochib berilsa quyidagilarni ko'rish mumkin.

Interaktiv metodlarning dolzarbligi bu zamonaviy ta'limda passiv ma'ruzaga asoslangan o'qitish usullari o'z o'rnini interaktiv, ya'ni o'quvchini faol ishtirokchi sifatida jalb qiluvchi metodlarga bo'shatmoqda. Buning sabablari quyidagilar:

XXI asrda ta'limning maqsadi faqat bilim berish emas, balki o'quvchilarda hayotda va kasbda muvaffaqiyatli bo'lishga yordam beradigan asosiy kompetensiyalarni shakllantirishdir. Bu kompetensiyalar quyidagilarni o'z ichiga oladi¹:

➤ Kommunikatsiya – fikrni aniq va samarali ifoda etish, faol tinglash, madaniyatlararo muloqot qilish qobiliyatini oshiradi.

➤ Tanqidiy fikrlash – ma'lumotlarni tahlil qilish, muammolarni aniqlash va asosli qarorlar qabul qilishni o'rgatadi.

¹ Partnership for 21st Century Skills (P21) tashkiloti. "P21 Framework Definitions (Partnership for 21st Century Skills) AQSH (Washington, D.C.), ma'lumotnoma ("report/non-journal") 2009-yil dekabr.

➤ Ijodkorlik – yangicha fikrlash, innovatsion gʻoyalarni ilgari surish, muammolarga noodatiy yechim toppishni koʻrsatib beradi.

➤ Hamkorlik – jamoa bilan ishlash, roli va masʼuliyatni toʻgʻri taqsimlash, sheriklar bilan kelishuvga erishishni osonlashtiradi.

Chet tilini oʻqitishda interaktiv oʻyinlarning ahamiyatini ilmiy asoslari bilan UNESCO va OECD kabi xalqaro tashkilotlar taʼlim standartlariga yuqorida taʼkidlangan kompetensiyalarni kiritgan. P21 Framework (Partnership for 21st Century Skills) – bu model XXI asr uchun zarur boʻlgan bilim va koʻnikmalarni aniqlab bergan. Til oʻrganishda bu kompetensiyalar juda ham muhim, chunki chet tili muloqot orqali hamkorlik va ijodiy faoliyat amalga oshiriladi.

Raqamli texnologiyalarga avlodlarni moslashish bu texnologik tafakkur va interaktivlik zarurati bugungi kun oʻquvchilari “raqamli tugʻilganlar” (digital natives) deb ataladigan avlod deb tushuniladi. Ular bolalikdan smartfon, internet, ijtimoiy tarmoqlar, kompyuter oʻyinlari bilan tanishadilar. Natijada ular uchun passiv maʼruza asosidagi darslar qiziq emas. Vizual, interaktiv va texnologik uslublar ularning oʻrganish uslubiga mos keladi. Interaktiv oʻyinlar, taqdimotlar, onlayn platformalar (Kahoot, Quizizz, Duolingo, Wordwall va h.k.) ular uchun tanish muhitda taʼlim olish imkonini beradi.

Pedagogik asoslari degan jumlani Marc Prensky (2001) "Digital Natives, Digital Immigrants" maqolasida yozgan, Unda shunday deyilgan: “Oʻqituvchilarni raqamli avlodga mos usullar bilan oʻqitish zarur” deya taʼkidlagan. Oʻqituvchining vazifasi endi axborotni yetkazuvchi emas, balki yoʻlboshlovchi, muhit yaratuvchi, motivator boʻlib qolmoqda¹.

Til oʻrganishda amaliyotning roli hozirgi kunda nazariyadan koʻra muloqotda muhim ahamiyatga ega ekanligini koʻrsatadi. Chet tilini oʻrganish faqat grammatik qoidalarni yodlash emas, balki u til orqali muloqot qila olish, fikr bildirish olish va tushunish bildiradi. Quyidagi interaktiv oʻyinlar orqali bu koʻnikmalarni shakllantiradi. Misol uchun: Amaliy mashgʻulotlar – yaʼni suhbatlar, rolli oʻyinlar, munozaralarni oʻquvchilar tomonidan amalga oshirilishi kerak. Natijada bu koʻnikmalarni jonli holatda mashq qilish imkonini beradi. Muloqotga asoslangan darslar oʻquvchining haqiqiy hayotdagi chet tilidan foydalanishiga mos tushadi.

Chet tilini turli interaktiv oʻyinlar yordamida oʻrganishni afzalliklarini ilmiy asoslar bilan Stephen Krashen (1980-yillar) tomonidan ilgari surgan. U “Input Hypothesis” orqali u til faqat grammatikani oʻrganish bilan emas, balki tushunarli muloqot orqali oʻzlashtirilishini tajribalari orqali isbotlagan². Stephen Krashen shunday deydi: “Til oʻrganishda Communicative Language Teaching (CLT) usuli asosiy metodik yoʻnalish hisoblanadi. Unga koʻra, darsning markazida muloqot (interaction) birinchi oʻrinda turadi”³.

Yuqoridagi pedagogik va ilmiy asoslarga tayangan kompetensiyalar raqamli avlodga moslashishi va amaliy muloqotga asoslangan til oʻrganishi bir-biri bilan

¹ Marc Prensky. “Digital Natives, Digital Immigrants – Part 1”. *On the Horizon*, Vol. 9, No. 5, sahifa 1–6. 2001 y.09.

² Stephen D. Krashen. “Input Hypothesis”. AQSh / London/New York (Longman). 1977 yil — *Input Hypothesis* ilk bor). keyinchalik toʻliq kitob shaklida “The Input Hypothesis: Issues and Implications”, 1985-yilda Longman nashriyotida koʻrinadi

³ Dell Hymes, Michael Canale & Merrill Swain. “Communicative Language Teaching (CLT)”. Britaniya.London – 1960.

bevosita bog‘liq. Bularning barchasini birlashtiruvchi metodlar bu interaktiv o‘yinlardir.

Yo‘nalish	Interaktiv o‘yinlar yordamida qanday amalga oshadi?
XXI asr kompetensiyalari	Jamoaviy o‘yinlar, ijodiy topshiriqlar, tanqidiy fikrlash vazifalari orqali
Raqamli texnologiyaga moslashish	Texnologik vositalar asosidagi o‘yinlar, onlayn resurslardan foydalanish
Amaliyotga asoslangan o‘rganish	Real suhbatga o‘xshash vaziyatlarda til ishlatish (role-play, simulation)

1. Interaktiv o‘yinlarning ta’limdagi o‘rnini quyidagilarda ko‘rish mumkin: Interaktiv o‘yinlar o‘quvchini bilimni o‘zlashtirishni birinchi o‘ringa qo‘yadi. Bunday o‘yinlar sirasiga¹: O‘quvchini faollashtiradi shu bilan birga chet tilini o‘rganishi tez va oson muloqot qilish ko‘nikmasini shakllantiradi. An’anaviy darsda faqat 20-30% o‘quvchi faol bo‘lsa, o‘yin shaklida tashkil etilgan darslarda deyarli barcha o‘quvchi jalb qilinadi. Masalan, “Word chain” yoki “Guess the word” kabi o‘yinlar har bir ishtirokchidan faol qatnashuvni talab qiladi. O‘quvchilarda o‘yinlar orqali chet tilini o‘rganishda tabiiy raqobat va qiziqish uyg‘otadi. Baholash jarayoni ham rag‘batlantiruvchi tus oladi, masalan, ball yig‘ish, jamoaviy g‘alaba kabi jarayonlar qiziqishlarini oshiradi.

Chet tilini o‘rganuvchilardagi stressni tabiiy ravishda kamaytiradi. O‘quvchilar grammatik xatolardan yoki talaffuzdagi kamchiliklardan cho‘chimassdan erkin gapira oladilar. Muloqot “formal” emas, balki “tabiiy muhitda” sodir bo‘ladi.

Dars jarayonida chet tilini o‘rganishda kerakli muhitini yaratadi. O‘yin orqali o‘qituvchi samarali til muhitini yaratadi. Bu muhitda til muloqot vositasi sifatida ishlatiladi, faqat grammatik formulalar bilan o‘rganish bilan cheklanib qolmaydi.

Bu esa bilimni mustahkamlashga ijobiy ta’sirini ko‘rsatadi. O‘yinlar orqali o‘rganilgan ma’lumot ko‘proq esda qoladi. O‘yin vaqtida ko‘p hissiy vositalar (emosiyalar, harakat, raqamli resurslar) ishtirok etadi. O‘quvchi nafaqat eshitadi, balki ko‘radi, gapiradi, harakat qiladi, ya’ni multimodal o‘rganish yuz beradi. Masalan, “Memory card game” yordamida so‘z yodlash odatiy yodlashdan 2-3 baravar samaraliroq bo‘lishi mumkin².

Interaktiv o‘yinlar, ayniqsa juftlik yoki guruhlar asosida tuzilgan bo‘lsa, o‘quvchilarda muloqot qilishga ehtiyoj tug‘diradi va har bir o‘yin muloqot vositasida yechiladi, bu esa o‘z-o‘zidan og‘zaki nutq ko‘nikmasini rivojlantiradi³. Misol uchun: “Interview Game” – o‘quvchilar bir-biriga savol berib, suhbat quradi. “Information

¹ James Paul Gee. “What Video Games Have to Teach Us About Learning and Literacy”. Palgrave Macmillan, AQSH – 2003.

² Cheok Chuan Sin va Mohammed M. Ali Abdulkhaleq. “Effectiveness Of Card Games in English Vocabulary Learning among Chinese Public Primary School ESL Students”. International Journal of Emerging Issues in Social Science, Arts and Humanities. Malayziya– 2024.

³ Andri Defrioka. “Improving Students’ Interaction in Speaking Class Through Information Gap Activities”. *Leksika: Jurnal Bahasa, Sastra dan Pengajarannya* (Indoneziya). – 2022-2023.

Game” – har bir o‘quvchi ma’lumotning bir qismini biladi, uni faqat so‘rash orqali to‘liq o‘zlashtiradi mumkin.

Bunday interaktiv o‘yinlarning afzalligi haqida James Paul Gee (2003-yil) chet tillarni o‘qitishda o‘yinlarning ahamiyati haqida shunday deydi: “Games are problem-solving spaces where learners learn by doing, by trying and failing and trying again. This is what education should be.”- Yani “O‘yinlar — bu muammolarni hal qilish maydonidir, unda o‘quvchilar amaliyot orqali urinib ko‘rib, xatoga yo‘l qo‘yib, yana qaytadan urinib o‘rganadilar. Ta’lim aslida mana shunday bo‘lishi kerak.¹” Vygotsky esa o‘yinlarni bola tafakkurining shakllanishida asosiy omil deb hisoblagan. Til o‘rganishda ham bu tamoyillar saqlanib qoladi.

2. Chet tili darslarida interaktiv o‘yinlardan foydalanish usullari samarali hisoblanadi. Interaktiv o‘yinlar turli darajadagi o‘quvchilar uchun moslashtirilgan holda ishlab chiqilishi mumkin. Quyidagi o‘yinlar chet tili o‘rgatishda samarali hisoblanadi:

➤ “Find someone who...” (Kimda bor?) — bu o‘yin orqali o‘quvchilar bir-birlari bilan muloqot qiladi, savollar beradi.

➤ “Role-play” (Rolli o‘yinlar) — muloqot vaziyatini sahnalashtirish orqali og‘zaki nutq rivojlanadi.

➤ “Vocabulary Bingo” — yangi so‘zlarni yodlash va mustahkamlashda foydalidir.

➤ “Jeopardy” yoki “Quiz o‘yinlar” — grammatika va leksikani takrorlash uchun ishlatiladi.

Yuqorida o‘tkazilgan tadqiqot natijalari va tahlillar orqali samarali natijalarga erishildi. 2024-yil bahor semestrda o‘tkazilgan tajriba asosida 50 nafar o‘quvchiga asoslangan ikki guruh (nazorat va tajriba guruhi) bilan interaktiv o‘yinlarning ta’siri o‘rganildi². Tajriba guruhi interaktiv metodlar asosida ta’lim oldi. Semestr yakunida quyidagi natijalar kuzatildi: Tajriba guruhida og‘zaki nutq ko‘nikmalari 35% ga yaxshilandi. So‘z boyligi 28% ga oshdi. Darsga qatnashish faolligi nazorat guruhiga nisbatan 40% yuqori bo‘ldi.

Bu natijalar interaktiv o‘yinlarning o‘quvchilarning til o‘rganishdagi faolligi va muvaffaqiyatiga ijobiy ta’sir ko‘rsatishini ko‘rsatadi.

Xulosa. Interaktiv o‘yinlar zamonaviy ta’lim jarayonining ajralmas qismiga aylanib bormoqda. Mazkur maqolada interaktiv o‘yinlardan foydalanish orqali darslarning samaradorligini oshirish masalasi atroflicha yoritildi. Tadqiqotlar va amaliy tajribalar shuni ko‘rsatadiki, o‘yin asosida tashkil etilgan darslar o‘quvchilarda faollikni oshiradi, darsga bo‘lgan qiziqishni kuchaytiradi, hamda mustahkam bilim olishiga xizmat qiladi. Interaktiv o‘yinlar orqali o‘qituvchi quyidagi natijalarga erishishi mumkin:

➤ O‘quvchilarning e’tiborini dars davomida ushlab turadi;

➤ Mavzuni oson va tez anglashga yordam beradi;

¹ James Paul Gee. “What Video Games Have to Teach Us About Learning and Literacy”. – 2007. (“Revised and Updated Edition”). Palgrave Macmillan, New York / AQSH.

² Stephan J. Franciosi va boshqalar — eksperimental guruh simulation game + Quizlet, nazorat guruhi faqat Quizlet. “The Effect of a Simple Simulation Game on Long-Term Vocabulary Retention”. CALICO Journal, Yaponiya. – 2024.

➤ Jamoada ishlash, muloqot qilish va tez fikrlash kabi ko'nikmalarni rivojlantiradi;

➤ Har bir o'quvchining individual qobiliyatlarini yuzaga chiqarishga imkon yaratadi;

Bunday o'yinlar ayniqsa boshlang'ich sinflar, chet tillari, matematika, ona tili kabi fanlarda sezilarli samarali yordam beradi. Zamonaviy texnologiyalar, multimedia vositalari va mobil ilovalar yordamida o'yinli darslar yanada qiziqarli va interaktiv tus olmoqda. Ammo, interaktiv o'yinlar darsning asosiy maqsadiga xizmat qilishi, tartib va me'yor asosida qo'llanilishi muhimdir. Aks holda, ular darsning asosiy mazmunidan chalg'itishi mumkin.

Shunday qilib, interaktiv o'yinlar orqali dars o'tish – bu faqatgina vaqtni maroqli o'tkazish emas, balki chuqur o'ylangan, pedagogik jihatdan asoslangan samarali ta'lim usulidir. O'qituvchilar bu metoddan to'g'ri va maqsadga muvofiq foydalansalar, ta'lim jarayonining sifati sezilarli darajada oshadi. Kelajakda bu usul yanada kengayishi, innovatsion yondashuvlar bilan boyitilishi kutilmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Partnership for 21st Century Skills (P21) tashkiloti. "P21 Framework Definitions (Partnership for 21st Century Skills) AQSH (Washington, D.C.), ma'lumotnoma ("report/non-journal") 2009-yil dekabr.

2. Marc Prensky. "Digital Natives, Digital Immigrants – Part 1". *On the Horizon*, Vol. 9, No. 5, sahifa 1–6. 2001 y.09.

3. Stephen D. Krashen. "Input Hypothesis". AQSh / London/New York (Longman). 1977 yil — *Input Hypothesis* ilk bor). keyinchalik to'liq kitob shaklida "The Input Hypothesis: Issues and Implications", 1985-yilda Longman nashriyotida ko'rinadi

4. Dell Hymes, Michael Canale & Merrill Swain. "Communicative Language Teaching (CLT)". Britaniya.London – 1960.

5. James Paul Gee. "What Video Games Have to Teach Us About Learning and Literacy". Palgrave Macmillan, AQSH – 2003.

6. Cheok Chuan Sin va Mohammed M. Ali Abdulkhaleq. "Effectiveness Of Card Games in English Vocabulary Learning among Chinese Public Primary School ESL Students". *International Journal of Emerging Issues in Social Science, Arts and Humanities*. Malayziya– 2024.

7. Andri Defrioka. "Improving Students' Interaction in Speaking Class Through Information Gap Activities". *Leksika: Jurnal Bahasa, Sastra dan Pengajarannya* (Indoneziya). – 2022-2023.

8. James Paul Gee. "What Video Games Have to Teach Us About Learning and Literacy". – 2007. ("Revised and Updated Edition"). Palgrave Macmillan, New York / AQSH.

9. Darus Rohman & Endang Fauziati. "Gamification of Learning in the Perspective of Constructivism Philosophy Lev Vygotsky". *BIRCI-Journal* (Budapest International Research and Critics Institute). – 2021.

10. Stephan J. Franciosi va boshqalar — eksperimental guruh simulation game + Quizlet, nazorat guruhi faqat Quizlet. "The Effect of a Simple Simulation Game on Long-Term Vocabulary Retention". *CALICO Journal*, Yaponiya. – 2024.

TEACHING LANGUAGE TO ECONOMICS STUDENTS WITH THE AID OF LITERATURE: AN INTERDISCIPLINARY LEARNING EXPERIENCE WITH WHY NATIONS FAIL: THE ORIGINS OF POWER, PROSPERITY, AND POVERTY

<https://zenodo.org/records/17732460>

Gulrukh Usmanova Shokirjonovna,
Senior lecturer at Oriental University
gulrukhusmanova@gmail.com

Abstract. This article explains how literature can be utilized as a pedagogical tool to aid language learning among Economics students, utilizing *Why Nations Fail: The Origins of Power, Prosperity, and Poverty* by Daron Acemoglu and James A. Robinson. With the integration of language instruction and sophisticated economic concepts, the present paper proposes a sequence of instructional activities designed to improve students' academic English proficiency, critical thinking, reading, vocabulary acquisition, and academic writing. Activities involving the understanding of master concepts in economics such as "inclusive" and "extractive" institutions and language competence are outlined. The approach emphasizes interdisciplinary teaching in bridging the void between learning Economics and languages, preparing students for academic success and professional communication. The article ends by proposing practical recommendations on incorporating literature into studying Economics to boost students' linguistic and intellectual capacities.

Keywords: Teaching languages, Teaching Economics, Why Nations Fail, Vocabulary learning, Critical thinking, Pedagogy, Academic writing, Oral communication

1.Introduction. The ability to express complex economic concepts in words and in writing is crucial to Economics students. While Economics studies have long concentrated on theory and quantitative analysis, the language abilities of students, which are paramount to professional and academic success, are often given less attention. Among the main challenges is to help students master and apply the technical vocabulary of Economics, as well as to develop their critical thinking and writing abilities. Literature offers an interdisciplinary path to address these language skills in the economics field. In particular, *Why Nations Fail: The Origins of Power, Prosperity, and Poverty* by Daron Acemoglu and James A. Robinson is a readable but serious treatment of the effect of institutions on national development. By studying this text, students can improve language proficiency while gaining knowledge of fundamental economic concepts like the role of political institutions, economic inequality, and development over time. This piece proposes that *Why Nations Fail* be adopted as a central textbook in Economics classes to study both economic material and language. The premise is to establish a system for learning vocabulary, critical thinking, reading,

academic writing, and oral communication. With activities specifically around the text, students can acquire key economic ideas while also enhancing their language.

2. Literature Review. The application of literature to teaching Economics is more visible as instructors discover more integrated means of educating learners. While novels, plays, and history texts have been utilized extensively to teach humanities and social science historically, there has been less description of the potential for literary education to teach technical disciplines like Economics.

Language and Economics Education. Language ability comes into play in gaining success in Economics, particularly since students will need to read complex texts, present concepts in formal academic genres, and write plainly in professional settings. Studies reveal that students of Economics are inclined to face difficulty with comprehension and producing the distinctive language required in their discipline (Gotti, 2014). These are added to through the utilisation of technical vocabulary, formal structure, and abstractness of concepts of the discipline (Hyland, 2006). Growing evidence suggests that the incorporation of interdisciplinarity—e.g., using literature and case studies—can support the language and cognitive abilities of students studying Economics. Literature introduces students to a wider vocabulary and discourse and allows students to acquire economic words in context, as well as understand the narrative behind economic theories (Silva & Kleen, 2019).

Literature as a Tool for Teaching Critical Thinking and Vocabulary. Critical thinking is a cornerstone of Economics learning, and evidence is strong that links reflective writing and critical reading with improved problem-solving abilities (Paul & Elder, 2014). *Why Nations Fail* is particularly suited to exercise critical thinking since it pushes students to consider the role of institutions, politics, and legacy through history on economic performance. By reading and studying the case studies and theoretical models presented in the book, students are able to analyze complex arguments and see things from multiple perspectives. Moreover, vocabulary acquired through *Why Nations Fail* introduces students to upper-level vocabulary related to development studies and political economy. It is found that learning vocabulary works best where words are used in context (Nation, 2001), as is the case with the narrative and empirical style of Acemoglu and Robinson's book. Contextual learning does not only increase the retention of vocabulary but also how to use new words appropriately in writing and speaking.

Reading and Writing Skills. Effective writing and reading are at the forefront of success in Economics studies. Economic writing in Economics requires that students present arguments that are clear and coherent, supported by evidence and theoretical models. The ability to read and comprehend complex texts and identify central arguments is also involved in reading comprehension, and this might be fostered through literary-based activities. Studies have shown that integrating critical reading exercises with writing exercises helps students enhance their ability to synthesize information and develop rational arguments (Swales & Feak, 2012). Using *Why Nations Fail* as the central text, students will be in a position to undertake close reading, summarizing arguments, and criticizing the authors' position while improving their writing and analytical skill. While writing formal essays, the students are forced to

formulate and defend their own arguments on the basis of academic vocabulary that they are learning.

3. Methods. This study uses a mixed-methods design to develop and pilot a series of activities to instruct Economics students in both the language skills and economic concepts of *Why Nations Fail*. The activities are designed to enhance vocabulary acquisition, critical thinking, academic writing, and spoken communication.

Text Selection. *Why Nations Fail* was selected as the primary text due to its presentation of main economic concepts through engaging anecdotes and simple language. It covers several topics of relevance in the Economics study, such as inclusive and extractive institutions, political power's contribution to economic growth, and the causes of poverty and inequality. The book is ideal for students studying Economics at a university level and presents a perfect blend of depth and simplicity.

Activity Design. Activities are designed to connect with students through the text in such a way that it kindles language learning and economic consciousness simultaneously. Each activity is centered on a specific language skill and aligns with a significant concept of the book.

Activity 1: Vocabulary Acquisition through Contextual Learning

Objective: To familiarize students and solidify key economic terms from *Why Nations Fail* through contextual learning.

Instructions:

1. Select a reading from the book that explains such terms as "inclusive institutions," "extractive institutions," "rent-seeking," and "institutional persistence."
2. Have students read the reading and underline the new vocabulary.
3. Students, in pairs, use context clues to infer the meanings of these terms.
4. As a class, discuss the meanings and applications of these terms as they are used in the book's argument.
5. Ask students to write short paragraphs using a minimum of five of the new words in an economic context.

Follow-up: Peer review to ensure that the words are being used appropriately in context.

Activity 2: Critical Thinking through Debate

Objective: To encourage students to examine and critically think about the arguments in *Why Nations Fail*.

Instructions:

1. Divide the class into two sets. One set will argue for Acemoglu and Robinson's thesis of inclusive vs. extractive institutions, and the other will argue against it.
2. Both sets must have evidence from the book, as well as real-life examples, to support their argument.
3. Students will then compare the arguments presented and write a short critique of the authors' thesis.

Follow-up: Peer reaction to argument and idea clarity.

Activity 3: Comparative Analysis Academic Writing

Purpose: To enhance the writing ability of students by comparing different nations' economic experiences.

Instructions:

1. Students choose two nations addressed in *Why Nations Fail* with different institutional types (e.g., North Korea and South Korea, or Zimbabwe and Botswana).

2. They compose a 1,000-word comparative essay discussing how inclusive and extractive institutions have influenced the economic growth of these nations.

3. The essay must have an introduction, a thesis statement, evidence from the text to support the arguments, and a conclusion.

Follow-up: Peer review of essays on the structure, coherence, and use of appropriate vocabulary.

Activity 4: Oral Communication through Group Presentations

Objective: To improve students' speaking ability by delivering complex economic ideas clearly and convincingly.

Instructions:

1. Divide students into groups and assign each group a case study from *Why Nations Fail* (e.g., the colonial past of Africa, England's Industrial Revolution).

2. Have each group present their case study in a 10-minute presentation, explaining how institutions influenced the economic growth of the region or country.

3. Use economic jargon and theoretical ideas in student presentations.

Follow-up: Class discussion and Q&A to determine the presentations' clarity and depth.

4. Results. The experience of carrying out these activities proved to be useful in both language acquisition and economic comprehension.

Vocabulary Acquisition

Students showed better understanding and use of significant economic vocabulary. Vocabulary exercises helped students to uptake words such as "inclusive institutions," "political centralization," and "economic divergence." Tests conducted after the activities showed a 20% improvement in performance by the students in defining and applying the terms in context.

Critical Thinking

Debate sessions improved critical thinking skills. Students were able to critically examine the arguments of the book, presenting evidence to support and oppose Acemoglu and Robinson's claims. Assessment of pre- and post-critical thinking skills showed a 15% increase in the students' ability to critically analyze economic theory.

Academic Writing

The comparative analysis essays allowed the students to enhance their academic writing abilities, with most of the students showing improvement in organization, coherence, and argument depth. Feedback from peer reviews showed that students were more confident when writing on complex economic matters.

Oral Communication

Group presentations provided students with the opportunity to practice speaking before a group. Students were able to articulate complex ideas more accurately and briefly, with the majority of students employing economic jargon effectively.

Discussion

The results of this study confirm that the integration of literature into Economics learning not only enhances language learning but also enhances students'

understandings of complex economic concepts. Activities based on *Why Nations Fail* successfully involved students in both Economics vocabulary and theoretical foundations of development economics. Such activities promoted learning vocabulary, critical thinking, academic writing, and communication, all of which are essential to academic and professional achievement.

6. Conclusion. The study reveals that literature has the capacity to serve as a very effective tool for language and economics teaching. By incorporating *Why Nations Fail* in the Economics course, educators can make students learn to develop language skills that are so critical in communication as they reinforce their command of basic economic concepts. For a subsequent study, the long-term impact of applying this approach on students' performance in Economics courses and other disciplines can be studied.

References

1. Acemoglu, D., & Robinson, J. A. (2012). *Why Nations Fail: The Origins of Power, Prosperity, and Poverty*. Crown Business.
2. Gotti, M. (2014). *The Language of Economics*. Peter Lang.
3. Hyland, K. (2006). *Disciplinary Discourses: Social Interactions in Academic Writing*. University of Michigan Press.
4. Nation, I. S. P. (2001). *Learning Vocabulary in Another Language*. Cambridge University Press.
5. Paul, R., & Elder, L. (2014). *Critical Thinking: Tools for Taking Charge of Your Learning and Your Life*. Pearson.
6. Silva, T., & Kleen, S. (2019). *Interdisciplinary Approaches to Language and Teaching*. Cambridge Scholars Publishing.
7. Swales, J. M., & Feak, C. B. (2012). *Academic Writing for Graduate Students: Essential Tasks and Skills*. University of Michigan Press.

ZAMONAVIY YONDASHUVLAR ASOSIDA OG‘ZAKI NUTQ KO‘NIKMALARINI RIVOJLANTIRISH: INDIVIDUAL VA GURUHIY USULLAR TAHLILI

<https://zenodo.org/records/17732472>

*Gulamjanova Komila Farrux qizi,
Oriental universiteti katta o‘qituvchisi*

Annotatsiya. Ushbu maqolada xorijiy til o‘rganish jarayonida og‘zaki nutq kompetensiyasini shakllantirishning zamonaviy nazariy va amaliy yondashuvlari har tomonlama tahlil qilinadi. Til o‘rganishda nutqiy kompetensiyani rivojlantirish nafaqat grammatik va leksik bilimlarni egallash, balki kommunikativ, diskursiv va pragmatik qobiliyatlarni shakllantirish bilan ham chambarchas bog‘liq ekani ilmiy dalillar asosida ko‘rsatiladi. Maqolada J. P. Gee‘ning diskurs nazariyasi, D. Schiffinning muloqot tahliliga oid ishlari, M. A. K. Hallidayning funksional lingvistika yondashuvi hamda J. R. Searle‘ning nutq aktlari nazariyasi kabi mashhur tilshunoslarning g‘oyalari asos qilib olinadi. Ularning ilmiy qarashlari zamonaviy metodik amaliyotlar bilan bog‘lab o‘rganilib, xorijiy til o‘qitishda og‘zaki nutqni rivojlantirish uchun samarali strategiyalar ishlab chiqiladi. Shuningdek, maqolada o‘quvchilarda muloqot madaniyatini shakllantirish, pragmatik moslashuvni ta‘minlash va tilni ijtimoiy-madaniy kontekstda qo‘llash bo‘yicha aniq metodik tavsiyalar ilgari suriladi.

Kalit so‘zlar: og‘zaki nutq, diskursiv yondashuv, pragmatik kompetensiya, kommunikativ strategiya, lingvistik vositalar.

Abstract. This article provides a comprehensive analysis of modern theoretical and practical approaches to the development of oral speech competence in the process of foreign language learning. It is scientifically demonstrated that the enhancement of speech competence is closely connected not only with the acquisition of grammatical and lexical knowledge but also with the formation of communicative, discursive, and pragmatic abilities. The article draws upon J. P. Gee’s discourse theory, D. Schiffin’s research on discourse analysis, M. A. K. Halliday’s functional linguistics, and J. R. Searle’s speech act theory as its theoretical foundation. Their scholarly ideas are examined in relation to contemporary methodological practices, and effective strategies for developing oral proficiency in foreign language instruction are proposed.

Keywords and expressions: oral speech, discursive approach, pragmatic competence, communicative strategy, linguistic tools, genre and style, speech acts, interactivity.

Kirish. Til o‘rganish jarayoni faqat grammatik to‘g‘rilikni o‘z ichiga olmaydi, balki tilni real hayotda, kommunikativ va madaniy kontekstda to‘g‘ri qo‘llay olish ham muhim ahamiyatga ega. Til o‘rganishning samarali natijasi – bu tilni faqat grammatik jihatdan to‘g‘ri ishlatish emas, balki undan to‘g‘ri va samarali foydalanishdir. Ya‘ni, tilni o‘rganish jarayonida til o‘rganuvchi nafaqat so‘z va iboralarning to‘g‘ri shakllarini o‘zlashtirishi, balki ularni to‘g‘ri kontekstda va madaniy jihatdan to‘g‘ri qo‘llay olishni o‘rganishi kerak.

Zamonaviy til o'rganish metodologiyalarida diskursiv, pragmatik va sosiolingvistik yondashuvlar asosiy o'rinni egallaydi. Bu yondashuvlar faqat grammatikani o'rganishning cheklangan metodlarini taklif qilmaydi, balki tilning jamiyatdagi, madaniyatdagi o'rni, uning ijtimoiy va pragmatik funksiyalarini ham o'rganadi. Til o'rganishda bu yondashuvlarning ahamiyati, tilni faqat grammatik qoidalar to'plami sifatida emas, balki ularning jamiyatdagi ijtimoiy roli va kommunikativ vazifalarini ham tushunishga yordam beradi.

Shu bois, bugungi til o'rganish jarayonida tilni o'rganayotgan shaxsning og'zaki nutqini rivojlantirish, uning kommunikativ va madaniy kontekstda tilni to'g'ri qo'llay olish qobiliyatini oshirish muhim ahamiyatga ega. Bu esa, til o'rganuvchilariga o'zaro muloqotda yanada samarali bo'lish, tilni tushunish va undan to'g'ri foydalanish imkoniyatini yaratadi.

1. Diskursiv yondashuv mohiyati va uning nutq kompetensiyasidagi o'rni.

Diskurs – bu tilning faqatgina grammatik yoki leksik birliklar yig'indisi emas, balki uning real kommunikativ vaziyatlarda qo'llanish jarayonidir. Diskursiv yondashuv tilni ijtimoiy va madaniy kontekst bilan chambarchas bog'liq holda ko'rib chiqadi. James Paul Gee fikricha, “til shunchaki grammatik tizim emas, balki jamiyatda insonlar o'rtasidagi kuch, pozitsiya va identifikatsiyani belgilovchi vosita” hisoblanadi. Shu boisdan, diskursni o'rganish faqat lingvistik birliklarni emas, balki ularning ortida yotgan ijtimoiy, madaniy va psixologik omillarni ham tahlil qilishni talab etadi.

Diskursiv kompetensiya esa shaxsning muloqot jarayonida til vositalaridan ongli ravishda foydalanish, nutqni kontekstual jihatdan to'g'ri talqin qilish va uni samarali boshqarish qobiliyatini anglatadi. Ushbu kompetensiyaning mazmuni quyidagilarni o'z ichiga oladi:

Nutq kontekstini to'g'ri tushunish – ya'ni muloqotning maqsadi, vaziyat, ishtirokchilar va ularning ijtimoiy maqomini inobatga olgan holda mazmunni anglash.

Nutq ishtirokchilari orasidagi o'zaro munosabatni sezish – muloqot jarayonida suhbatdoshlarning psixologik holati, ijtimoiy maqomi va nutqiy rolining inobatga olinishi.

Koheziv vositalardan samarali foydalanish – bog'lovchi birliklar, ko'rsatkichlar, sinonimlar va boshqa til vositalari orqali nutq birligi va yaxlitligini ta'minlash.

Diskursiv yondashuvning nutq kompetensiyasidagi o'rni shundaki, u tilni abstrakt tizim sifatida emas, balki real kommunikatsiyada ishlatiladigan, insonlararo munosabatlarni tartibga soluvchi vosita sifatida o'rganishga yordam beradi. Bu yondashuv nafaqat tilning semantik va pragmatik jihatlarini ochib beradi, balki talabaning ijtimoiy-madaniy kompetensiyasini rivojlantirishga ham xizmat qiladi.

Natijada, diskursiv kompetensiyaga ega bo'lgan shaxs nafaqat grammatik jihatdan to'g'ri gapira oladi, balki nutqni mos vaziyatda, mos intonatsiya va mos strategiya bilan qurib, suhbatdosh bilan samarali muloqot o'rnatadi. Shu sababli, zamonaviy lingvodidaktikada diskursiv yondashuv nutq kompetensiyasini shakllantirishning asosiy metodologik tamoyillaridan biri hisoblanadi.

1.1. Diskursiv vositalar

Halliday va Hasan (1976) fikricha, izchil nutq quyidagi lingvistik birliklar yordamida hosil bo‘ladi:

Referensiya: shaxs va narsalarni olmoshlar orqali bog‘lash (“bu”, “u”, “ular”).

Ellipsis va substitutsiya: ortiqcha takrorlarni yo‘qotish.

- **Bog‘lovchilar:** mantig‘iy bog‘liqlikni ifodalovchi birliklar (“ammo”, “biroq”, “natijada”).

- **Leksik kohesiya:** sinonimlar, antonimlar, parallel birliklar orqali mazmuniy birlik yaratish.

2. Pragmatik yondashuv va kommunikativ kompetensiya

Pragmatika – bu til birliklarining real kontekstda qanday ma’no kasb etishini, ularning kommunikativ vazifasini o‘rganuvchi yo‘nalishdir. John Searle va Austin tomonidan ilgari surilgan nutq aktlari nazariyasi tilni faqat axborot yetkazish vositasi deb emas, balki ijtimoiy harakat vositasi sifatida tushunishga asos bo‘ldi.

2.1. Nutq aktlari

1. **Lokusionar akt** – grammatik ifoda: “Siz eshikni oching.”

2. **Illokusionar akt** – maqsad: “Iltimos, eshikni oching.”

3. **Perlokusionar akt** – ta’sir: tinglovchi eshikni ochadi.

Bu farqlar tilni to‘g‘ri anglash va kontekstga moslashtirishda muhim rol o‘ynaydi.

2.2. Muloyimlik strategiyalari

- **To‘g‘ridan-to‘g‘ri:** “Yordam bering.”

- **Bilvosita:** “Aytgancha, sizdan kichik bir yordam so‘rasam bo‘ladimi?”

Shuningdek, Grice‘ning implicature nazariyasi ham pragmatik anglashda muhim:

“Bu yer sovuq ekan” – bu gap derazani yopish kerakligi haqida bilvosita ishora bo‘lishi mumkin.

3. Interaktiv strategiyalar va suhbatni boshqarish

Og‘zaki muloqot bu interaktiv jarayon bo‘lib, ishtirokchilarning **savol-javob, reaksiya, fikr bildirish, to‘xtash** va **navbat taqsimlash** kabi ko‘nikmalarini o‘z ichiga oladi. Sacks, Schegloff va Jefferson (1974) quyidagilarni asosiy deb belgilaydi:

- **Navbat taqsimlash:** “Kechirasiz, sizga navbat beraman.”

- **Qo‘llab-quvvatlash:** “To‘g‘ri aytdingiz”, “Ha, albatta.”

- **Yaqin juftliklar:** “Assalomu alaykum.” – “Va alaykum assalom.”

- **Tuzatish mexanizmi:** “Yo‘q, aslida men boshqasini nazarda tutgandim...”

4. Individual va guruh yondashuvlar tahlili

Til o‘rganishda yondashuvlarning tanlanishi — o‘quvchi turiga, darajasiga, psixologik xususiyatlariga bog‘liq.

4.1. Individual yondashuv

- O‘quvchining o‘z tempida rivojlanishiga imkon beradi.

- Fokuslashtirilgan mashqlar orqali nutqni mustahkamlash.

4.2. Guruh yondashuv

- Interaktiv mashg‘ulotlar, rol o‘ynash, munozara, hikoya qilish orqali nutq rivojlantiriladi.

- Real kommunikativ holatlarda ko‘nikmalar shakllanadi.

Ushbu usullarni uyg‘unlashtirish orqali o‘quvchining barcha kompetensiyalari — lingvistik, pragmatik, diskursiv va interaktiv rivojlantiriladi.

Xulosa va tavsiyalar. Ogʻzaki nutqni rivojlantirish — murakkab, koʻp qirrali va uzluksiz jarayon boʻlib, u nafaqat lingvistik bilimlarni, balki ijtimoiy-madaniy tajriba va kommunikativ strategiyalarni ham oʻz ichiga oladi. Shu bois, taʼlim jarayonida diskursiv yondashuvga asoslangan metodlarni qoʻllash til oʻrganuvchilarning nutqiy kompetensiyasini samarali shakllantirishga xizmat qiladi. Tavsiya etiladiki, oʻqituvchilar nutq mashgʻulotlarida kontekstual vazifalar, rol oʻyinlari, munozaralar va real kommunikativ holatlarga yaqin topshiriqlardan keng foydalanishlari lozim. Bunday mashgʻulotlar nafaqat lingvistik, balki sotsiomadaniy va pragmatik kompetensiyalarni ham rivojlantiradi, natijada oʻquvchi tilni haqiqiy ijtimoiy muloqot vositasi sifatida qoʻllash imkoniga ega boʻladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Austin, J. L. *How to Do Things with Words* / J. L. Austin. – Oxford: Oxford University Press, 1962. – 168 p.
2. Gee, J. P. *An Introduction to Discourse Analysis: Theory and Method* / J. P. Gee. – London; New York: Routledge, 1999. – 206 p.
3. Grice, H. P. *Logic and Conversation* / H. P. Grice // *Syntax and Semantics*. – 1975. – Vol. 3. – P. 41–58.
4. Halliday, M. A. K. *Cohesion in English* / M. A. K. Halliday, R. Hasan. – London: Longman, 1976. – 374 p.
5. Schiffrin, D. *Approaches to Discourse* / D. Schiffrin. – Oxford: Blackwell, 1994. – 470 p.
6. Searle, J. R. *Speech Acts: An Essay in the Philosophy of Language* / J. R. Searle. – Cambridge: Cambridge University Press, 1969. – 203 p.

COLLABORATIVE EXERCICES AND CEFR COMPETENCIES: CORRELATION AND OUTCOME ANALYSIS

<https://zenodo.org/records/17732481>

*Mamataliyeva Xulkaroy Murodjonovna,
Oriental Universiteti, Tillar-2 kafedrası katta o'qituvchi
hulkar9091@gmail.com*

Abstract. A scientific and theoretical analysis of the interrelation between collaborative exercises and CEFR competencies are provided in this article. The study involved experimental and control groups to test the effectiveness of the collaborative approach in developing language skills. The results revealed that group-based activities demonstrated higher efficiency compared to traditional methods in improving listening, speaking, reading, and writing competencies. The article also highlights the role of collaborative methods in the implementation of CEFR requirements within the educational policy of Uzbekistan.

Keywords: Collaborative approach, CEFR, competence, communicative method, English language, cooperative learning, interactive exercises.

Annotatsiya. Ushbu maqolada kollaborativ mashqlar va CEFR kompetensiyalarining o'zaro bog'liqligi ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqot davomida eksperimental va nazorat guruhları ishtirokida tajribalar o'tkazilib, kollaborativ yondashuvning til ko'nikmalarini shakllantirishdagi samaradorligi isbotlandi. Natijalar shuni ko'rsatdiki, jamoaviy mashqlar tinglash, gapirish, o'qish va yozish kompetensiyalarini rivojlantirishda an'anaviy metodlarga qaraganda kollaborativ yondashilgan guruhlar yuqori natija berdi. Maqolada shuningdek, O'zbekiston ta'lim siyosatida CEFR talablarini joriy etish jarayonida kollaborativ metodlarning tutgan o'rni ham yoritilgan.

Kalit so'zlar: Kollaborativ yondashuv, CEFR, kompetensiya, kommunikativ metod, ingliz tili, hamkorlikda ta'lim, interfaol mashqlar.

In today's era of globalization, learning foreign languages is recognized as an integral factor for personal development, professional success, and international integration. English has taken on the status of a "global communication tool" and holds a priority role in the education process worldwide. To ensure effectiveness in the process of teaching a foreign language, it is necessary to increase student engagement, prepare them for real-life communication, and apply modern approaches. The Common European Framework of Reference for Languages (CEFR), developed by the Council of Europe, is widely used as a universal standard for developing and assessing general competencies in language teaching. This system classifies language learners from A1 to C2 levels and provides specific recommendations regarding the four primary language skills: listening, reading, speaking, and writing.

The collaborative approach is considered an effective means of developing CEFR competencies in the educational process. Through collaborative exercises, students

learn to work in teams, exchange ideas, and be active in communication. Vygotsk's (1978) theory of the "Zone of Proximal Development" also emphasizes that the process of acquiring knowledge is more effective when conducted in collaboration.¹ This approach is also given special attention in Uzbekistan's education policy. In particular, the presidential decree PQ-5052, dated April 6, 2021, outlines the tasks of introducing communicative and interactive methods in foreign language teaching and establishing an assessment system that meets CEFR requirements. Therefore, it is considered urgent to scientifically and theoretically investigate the interrelation of collaborative exercises and CEFR competencies.

In the experimental group, classes were conducted based on collaborative exercises (Jigsaw, Think-Pair-Share, Role Play, Group Presentation). In the control group, however, traditional grammar-translation and individual exercises were used. The following indicators were chosen as assessment criteria in accordance with CEFR requirements: listening comprehension, oral communication, written speech, reading. Throughout the experiment, results were analyzed through entry and final tests, student questionnaires, and observation tables.

The results of the experiment indicated that the experimental group, which was taught based on a collaborative approach, significantly improved their CEFR competencies. 1. Listening comprehension: A 32% increase was observed in the experimental group. Students managed to understand and rephrase the main ideas by listening to their peers' speech. In the control group, the increase was 14%. 2. Speaking: The oral communication indicators improved by 41% in the experimental group. Students actively participated in discussions, role-playing, and group presentations. In the control group, this indicator was 17%. 3. Reading: The ability to analyze texts and identify the main idea was developed through "Jigsaw reading" exercises. A 29% increase was noted in the experimental group, while the control group experienced a 12% increase. 4. Writing: The skills of expressing written speech improved by 24% through group essays and project reports. In the control group, this indicator was 9%.

The results show that collaborative exercises are more effective in developing CEFR competencies than traditional methods. The reasons for this are as follows: - Interactivity: Students participate in the lesson not just as passive knowledge receivers but as active interlocutors. - Motivation: The process of working in a group increases students' responsibility and competition. - Competency harmony: Collaborative exercises simultaneously develop listening, speaking, reading, and writing skills. - International experience: Jacobs and McCafferty (2006) research also emphasizes that the collaborative approach significantly develops social and communicative competencies in learning a second language.²

The introduction of CEFR criteria in Uzbekistan's education policy (PQ-5052 decision, 2021) also confirms the necessity of widely using collaborative methods.³ Additionally, the principle of "learning to live together" established by UNESCO

¹ Vygotsky, L. S. (1978). *Mind in society: The development of higher psychological processes*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

² Jacobs, G. M., & McCafferty, S. G. (2006). *Connections between cooperative learning and second language learning and teaching*. Cambridge University Press.

³ Decree of the President of the Republic of Uzbekistan No. PQ-5052 "On additional measures to further improve the system of learning foreign languages" (May 19, 2021).

(1996) further strengthens the theoretical basis of this approach.¹ The collaborative approach and CEFR competencies are directly interconnected and create synergy in an effective educational process. The research shows that: - Collaborative tasks develop interactivity and independent thinking in students. - CEFR competencies – listening comprehension, speaking, reading, and writing are effectively formed. - Students become prepared to use the language in real-life situations. Therefore, widely applying a collaborative approach in teaching English, preparing teachers methodologically, and developing assessment criteria based on CEFR are considered urgent tasks.

References

1. CEFR. Common European Framework of Reference for Languages. Council of Europe, 2001.
2. Harmer J. The Practice of English Language Teaching. Pearson Education, 2015.
3. Richards J. C., Rodgers T. S. Approaches and Methods in Language Teaching. Cambridge University Press, 2014.
4. Vygotsky L. Mind in Society. Harvard University Press, 1978.
5. Decision No. PQ–5052 of the President of the Republic of Uzbekistan, April 6, 2021.
6. Littlewood W. Communicative Language Teaching: An Introduction. Cambridge University Press, 1981.
7. Brown H. D. Principles of Language Learning and Teaching. Longman, 2007.
8. Jalolov J. Methodology of Teaching Foreign Languages. Tashkent: O‘qituvchi, 2012.
9. Jacobs G., McCafferty S. The Collaborative Approach to Second Language Learning. Springer, 2006.
10. UNESCO. Learning: The Treasure Within. Paris, 1996.

¹ UNESCO. (1996). *Learning: The treasure within* (Report to UNESCO of the International Commission on Education for the Twenty-first Century). Paris: UNESCO Publishing.

МЕТОДЫ ОБУЧЕНИЯ РУССКОМУ ЯЗЫКУ НА ОСНОВЕ ИГРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ

<https://zenodo.org/records/17732512>

*Хакимова Насиба Тургуновна,
Oriental University, Старший преподаватель кафедры "Tillar - 2"*

Аннотация. Обучение русскому языку иностранных студентов — это процесс накопления и развития знаний о системе языка, формирования и совершенствования коммуникативных умений в разных сферах иноязычного речевого общения. Коммуникативно-когнитивный подход к обучению русскому языку как иностранному неразрывно связан с развитием познавательных способностей иностранного студента, с активизацией их речемыслительной деятельности. Игровая технология обучения ориентирована на стимулирование мыслительной и творческой деятельности студентов в процессе иноязычной учебной деятельности, что предполагает в процессе усвоения теоретических и практических знаний использовать систему учебных игр. В статье рассматриваются особенности использования игровых технологий для развития познавательных способностей студентов в процессе изучения русского языка; выделяются типы учебных игр: а) игры с правилами, б) игры-соревнования, в) ролевые игры; приводятся примеры учебных игр.

Ключевые слова: *игровая методика обучения, уроки русского языка как иностранного, новые методы обучения.*

Abstract. Teaching the Russian language to foreign students is a process of accumulating and developing knowledge about the language system, forming and improving communication skills in various areas of foreign language speech communication. In it, the choice of methodological technology, which contributes to increasing motivation in the assimilation of linguistic and speech material, will acquire special importance. The article discusses the features of the use of gaming technologies for the development of cognitive abilities of students in the process of learning the Russian language; the types of educational games are distinguished: a) games with rules, b) games-competitions, c) role-playing games; examples of educational games are given.

Keywords and expressions: *game teaching methods, lessons of Russian as a foreign language, new teaching methods.*

Вербальное наполнение используемых учебных игр охватывает основной объем языковых явлений, входящих в содержание курса «Русский язык» и предназначенных для продуктивного усвоения. Кроме того, отдельные игры направлены на отработку материала, овладение которым предусмотрено на данном этапе на рецептивном уровне, но который, как показывает практика, активно и рано включается студентами в продуктивное использование, в частности, в функции стратегий коммуникации (компенсаторских стратегий).

Большинство учебных игр относятся к одному из трех основных типов игр:

- 1) игры с правилами;
- 2) игры-соревнования;
- 3) ролевые игры.

Дидактический смысл игр-соревнований состоит в возможности многократного использования вербальных единиц в процессе соперничества участников в достижении различных проблемных игровых целей [1. С. 121]. Ориентация участников на решение экстралингвистических задач языковыми средствами обеспечивает их коммуникативную направленность. Например:

Игра **«Какие наши годы!»**. Цель. Формирование навыков использования существительных, прилагательных и притяжательных местоимений в дательном падеже в значении возраста.

Подготовка. Список членов группы с указанием их возраста.

Ход игры. Каждый участник пишет на листке бумаги возраст всех членов группы, основываясь на знании или догадке. Закончивший работу первым получает право назвать возраст товарищей. Ведущий, пользуясь своим списком, говорит, сколько ошибок он сделал, не называя, чей возраст определен неверно, остальные учащиеся ошибок товарища не исправляют. Затем в игру вступают по очереди остальные участники до тех пор, пока одному из них не удастся назвать правильно возраст всех товарищей. Он и становится победителем.

Игра **«Правила общежития»**. Цель. Формирование навыка использования конструкции где нельзя/можно что делать.

Подготовка. Жетоны.

Ход игры. Предлагаем студентам за ограниченное время перечислить, что можно (чего нельзя) делать в общежитии, в институте, в общественном транспорте и т.д. Участники отвечают по очереди. За вариант со словом «можно» даем 1 очко (жетон), со словом «нельзя» — 2 (круг таких вариантов уже). По числу собранных жетонов определяем победителя, отмечаем оригинальные варианты.

Варианты:

1. Соревнование микрогрупп по тем же правилам.
2. Соревнование двух команд. Команды обмениваются вариантами только запретов делать что-либо в определенном общественном месте. Побеждает команда, назвавшая свой вариант последней.
3. Соревнование двух или нескольких команд. Каждая команда составляет список запретов, затем списки сравниваются, исключаются все запреты, кроме тех, которые не повторяются ни разу. Побеждает команда, у которой таких запретов больше, чем у другой.

Игра **«С русского на русский»**. Цель. Развитие умений использования косвенной речи.

Ход игры. Участники делятся на две подгруппы (команды). Команда А ведет диалог (полилог) на заданную или свободную тему. По сигналу ведущего команда останавливается, и команда Б должна передать сказанное, используя косвенную речь. Затем команда А продолжает беседу и т.д. Сначала ведущий дает сигнал после одного обмена репликами, затем после двух и т.д., усложняя задачу команды Б. Когда команда В допускает ошибку, команды меняются

ролями. По числу правильно переданных реплик ведущий определяет победителя. Если оценка верности передачи диалога вызывает споры, можно использовать магнитофон для записи беседы.

Игра **«Русский язык в мире»**. Цель. Развитие умений монологической речи (в форме доклада) и диалогической речи (вопросы по содержанию доклада, обсуждение доклада и т.д.) на тему «Изучение русского языка в мире».

Подготовка. Преподаватель готовит материалы об изучении русского языка в разных странах мира (количество изучающих, формы изучения и т.д.).

Участники в трех микрогруппах готовят доклады об изучении русского языка в Азии, в Африке и Латинской Америке для конференции «Русский язык в современном мире», пользуясь предоставленными им материалами, а также путем опроса студентов и преподавателей разных стран того или иного региона. Подготовка докладов проводится до урока.

Ход игры. На уроке проводится «конференция». Представители микрогрупп выступают с докладами. Из числа остальных участников выделяется комиссия (в нее может войти и преподаватель), задача которой — обобщить выступления и подготовить свободную информацию об изучении русского языка в мире. Участники, не вошедшие в комиссию, задают вопросы докладчикам, участвуют в обсуждении докладов.

Список литературы

1. Акишина А.А., Коган О.Е. Учимся учить. Для преподавателя русского языка как иностранного. Учебное пособие. 3-е изд., испр. и доп. М.: Рус. яз. курсы, 2004.
2. Игнатова И.Б., Петрова Л.Г., Самосенкова Т.В. Обучение русскому языку иностранных студентов-русистов в русле концепта «языковая личность». Белгород: Издательский дом БелГУ, 2003.

THE ROLE OF FLIPGRID, CANVA, JAMBOARD, AND TED TALKS IN DEVELOPING ORAL SPEECH COMPETENCE IN ENGLISH LANGUAGE TEACHING

<https://zenodo.org/records/17732522>

*Sh. Kh. Yusupaliyeva,
Senior teacher, Oriental University*

Abstract. This paper investigates the effectiveness of integrating digital tools such as Flipgrid, Canva, Jamboard, and TED Talks in enhancing oral speech competence among English language learners. The study emphasizes methodological approaches that combine ESP (English for Specific Purposes) and CLIL (Content and Language Integrated Learning) frameworks with interactive technologies to foster learners' communicative, critical, and creative skills. Findings demonstrate that the purposeful use of these platforms significantly improves learners' pronunciation accuracy, fluency, and ability to apply professional terminology in real communicative contexts.

Keywords: oral speech competence, Flipgrid, Canva, Jamboard, TED Talks, ESP, CLIL, digital technologies

The globalization of education and the growing demand for engineers with strong communicative skills in English require innovative teaching methods. Oral speech competence is particularly significant for professional development, as it equips students with the ability to participate in international conferences, projects, and collaborative environments. Traditional methods of language teaching often fail to ensure sufficient speaking practice and learner autonomy. Therefore, the integration of digital tools such as Flipgrid, Canva, Jamboard, and TED Talks has emerged as a promising approach to stimulate active learning, enhance communicative competence, and create a learner-centered environment.

The research was conducted with undergraduate engineering students, applying a combination of ESP and CLIL methodologies. The experimental group received instruction supplemented by Flipgrid, students recorded and shared short video responses, practiced self-correction, and engaged in peer feedback[2]. Canva is used for creating visual posters and presentations to support oral projects and collaborative learning. Jamboard as well, facilitated brainstorming, group discussions, and interactive tasks that required active speaking participation.

Provided TED Talks authentic input and models of fluent speech, exposing students to diverse accents and real-life communicative contexts. Furthermore, the integration of digital tools demonstrated pronunciation accuracy and grammatical correctness improved due to self-recording and feedback via Flipgrid[1]. Students' fluency and confidence increased as they presented projects using Canva and engaged in interactive Jamboard tasks. The use of TED Talks expanded students' vocabulary and enhanced their ability to argue and structure ideas logically.

The findings indicate that integrating Flipgrid, Canva, Jamboard, and TED Talks fosters not only oral competence but also soft skills such as teamwork, critical thinking, and creativity. Unlike traditional instruction, these platforms provide learners with opportunities to practice speech in authentic and collaborative contexts[4]. Furthermore, digital technologies enhance learner motivation, autonomy, and engagement. This proves that methodological approaches enriched with digital tools can serve as an effective model for English language teaching, particularly in technical education where professional communication skills are essential.

The study confirms that the integration of digital tools such as Flipgrid, Canva, Jamboard, and TED Talks into English language teaching creates a powerful synergy between methodological approaches (ESP and CLIL) and interactive technologies. This synergy substantially enhances the development of oral speech competence among learners, particularly engineering students who require advanced communicative skills for their future professional practice.

The research demonstrates that pronunciation accuracy, grammatical correctness, and fluency are positively affected by systematic use of Flipgrid, which provides opportunities for self-recording, self-analysis, and peer feedback. Second, Canva proves to be an effective tool for fostering creativity and collaboration through visually supported oral tasks, while Jamboard stimulates brainstorming, interactive discussions, and group-based speaking activities[3]. Third, exposure to authentic language input through TED Talks develops not only learners' vocabulary but also their ability to structure arguments, adopt rhetorical strategies, and engage with diverse communicative contexts.

The outcomes of the experiment show that the proposed model strengthens not only linguistic competence but also soft skills essential in the 21st century — such as teamwork, critical thinking, problem-solving, and creativity. Compared with traditional teaching, which often emphasizes receptive skills and limited oral practice, the digital integration approach provides learners with a student-centered, practice-oriented, and motivating environment that replicates real-life professional communication[5]. Thus, the research has both theoretical value — in deepening the methodological framework of CLIL and ESP in foreign language teaching — and practical significance, as it offers a reproducible didactic model that can be adapted to various higher education contexts[7].

In a broader sense, the integration of these digital tools represents a pedagogical innovation aligned with the demands of globalization, digital transformation of education, and the need for engineering graduates who are linguistically competent, communicatively confident, and professionally competitive[6]. The model is flexible enough to be implemented not only in engineering programs but also across different academic disciplines where oral communication in English is essential.

In conclusion, the research confirms that a systematic integration of Flipgrid, Canva, Jamboard, and TED Talks into English language teaching is a scientifically grounded and pedagogically effective approach[5]. It enriches the methodology of teaching oral communication, contributes to the modernization of technical

education, and addresses the global challenge of preparing students for active participation in international academic and professional communities.

References

1. Mehisto, P., Marsh, D., & Frigols, M. J. (2008). *Uncovering CLIL: Content and Language Integrated Learning in Bilingual and Multilingual Education*. Macmillan.
2. Nunan, D. (2004). *Task-Based Language Teaching*. Cambridge University Press.
3. Savignon, S. J. (2002). *Interpreting Communicative Language Teaching: Contexts and Concerns in Teacher Education*. Yale University Press.
4. Widdowson, H. G. (1978). *Teaching Language as Communication*. Oxford University Press.
5. Yusupalieva, S. (2023). Effective Using of Speaking Competence of Teaching Foreign Languages in Technical Institutions. *Journal of Pedagogical Inventions and Practices*, 17, 49–51.
6. Yusupalieva, S. (2024). Developing Students' Speaking Competence Using Authentic Materials with Information Technologies. *International Journal of Industrial Engineering, Technology & Operations*.

MAKTABGACHA TA'LIM YOSHIDAGI BOLALARDA IJTIMOIIY MOTIVNI RIVOJLANTIRISHNING DOLZARBLIGI

<https://zenodo.org/records/17732530>

Ismayilova Risolat Ikrambay qizi
Urganch davlat pedagogika instituti
tayanch doktoranti
ismayilovarisolat@gmail.com

Quchqorova Nargiza Mamajonovna
Oriental universiteti
Uzluksiz ta'lim pedagogikasi kafedrası professori
kuchqarova06071979@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada maktabgacha yoshdagi bolalarning ijtimoiy motivlarini shakllantirish texnologiyalarining nazariy-amaliy asoslari ochib berilgan. Maktabgacha yoshdagi bolalarning ijtimoiy motivlarini shakllantirish pedagogik muammo sifatida tavsiflangan. Maktabgacha yoshdagi bolalarning ijtimoiylashuv jarayonida ijtimoiy muhitga moslashishini ta'minlovchi motivlardan eng muhimi bo'lgan ijtimoiy motivning shakllanish bosqichlari, unga ta'sir etuvchi omillar hamda ijtimoiy motivni rivojlantirish usullari haqida, maktabgacha yoshdagi bolalarning ijtimoiy motivlarini shakllantirish texnologiyalarini rivojlantirishning pedagogik shart-sharoitlarini aniqlash va takomillashtirish, maktabgacha yoshdagi bolalarning ijtimoiy motivlarini shakllantirish texnologiyalarini ishlab chiqishga zamonaviy yondashuv masalasi nazariy-ilmiy qarashlar bayon etilgan.

Kalit so'zlar: ijtimoiy motiv, maktabgacha ta'lim, o'yin faoliyati, ijtimoiylashuv, milliy qadriyatlar, agressiya, odob-axloq, axloqiy tarbiya, muomala madaniyati.

Abstract. This article reveals the theoretical and practical foundations of technologies for the formation of social motives of preschool children. The formation of social motives of preschool children has been described as a pedagogical problem. The most important of the motives that ensure the adaptation of preschool children to the social environment in the process of socialization is the stages of formation of a social motive, the factors affecting it and methods of developing a social motive, the issue of a modern approach to the development of technologies for the formation of social motives of preschool children, the issue of

Keywords: social motive, preschool education, gaming activities, socialization, national values, aggression, etiquette, moral education, culture of treatment.

Ma'lumki, maktabgacha ta'lim bola 6-7 yoshga yetgunicha davlat va nodavlat maktabgacha ta'lim muassasalarida hamda oilalarda amalga oshiriladi. Maktabgacha ta'lim maqsadi va vazifalarini ro'yobga chiqarishda mahallalar, jamoat va xayriya tashkilotlari, xalqaro fondlar faol ishtirok etadi. Dunyoda jadal o'zgarib borayotgan

iqtisodiy, ijtimoiy, ta'lim va tarbiyaviy munosabatlar bilim va texnologiyalarga, shu bilan bir qatorda, ta'lim tizimiga yangi talablarni shakllantirmoqda. Hozirgi kunda bolalarning maktabga tayyorgarlik darajalariga qo'yilayotgan jiddiy talablar bu borada zaruriy nazariy, amaliy chora-tadbirlarni ishlab chiqishni taqozo etmoqda. Rasman maktabgacha ta'lim tashkilotlari maktabga tayyorlov maskani hisoblansada, aslida bolalar tug'ilishi bilanoq maktabga tayyorgarlik boshlaydi desak mubolag'a bo'lmaydi.

Maktabgacha yosh davridagi bolalar rivojlanishining turli jihatlarini har tomonlama o'rganish shuni ko'rsatdiki, maktabning birinchi sinflari bilan taqqoslaganda maktabgacha ta'lim tashkilotlarining maktabga tayyorgarlik guruhlarida o'qiyotganda ular o'zlarini xotirjam, psixologik jihatdan erkin va o'ziga bo'lgan ishonchni his qilishadi. Va bu yerda gap faqat maktabgacha ta'lim tashkilotlarining sharoitlari bolaga yaxshi tanishligi va bu uning yangi ta'lim faoliyatiga moslashish jarayoni haqida emas. Buning asosiy sababi shundaki, maktabgacha ta'lim tashkilotlarining hayot ritmi, bolalarning kattalar bilan va bir-biri bilan muloqot uslubi maktabgacha yoshdagi bola psixikasining rivojlanish darajasiga ko'proq mos keladi. Beqarorlik, yangi sharoit va munosabatlarga moslashishdagi qiyinchiliklar tufayli 6 yoshli bola to'g'ridan-to'g'ri hissiy aloqalar (emotsional munosabat) ga muhtoj bo'lib, rasmiylashtirilgan maktab sharoitida bu ehtiyoj qondirilmaydi.

Shaxs shakllanishida xulq – atvor va odatlar o'ziga xos tarzda ahamiyatga egadir. dolzarb muammolari bugungi kunda barcha sohaga kirib borayotganligi bilan e'tibordadir. Shu o'rinda umumiy psixologiyaning dolzarbligi va bu sohaga taalluqli o'z yechimini kutayotgan masalalar bo'yicha qator jahon va o'zbek psixologlarining tadqiqot ishlari olib borayotganligini ta'kidlab o'tish joizdir.

Maktabgacha ta'lim yoshdagi bolalarning shaxsiy va ijtimoiy rivojlanishi masalasi bugungi kunda ilmiy-pedagogik tadqiqotlarda dolzarb mavzulardan biri sifatida qaralmoqda. Psixolog olimi V.M. Karimova (2019) ta'kidlaganidek, ijtimoiy motiv – bu bolaning boshqalar bilan hamkorlikka, do'stlikka va jamoa manfaatiga yo'naltirilgan ichki ehtiyojdir. Shu sababli, ijtimoiy motivlarni shakllantirish maktabgacha ta'lim tizimining asosiy vazifalaridan biri hisoblanadi. Mazkur mavzu dolzarb bo'lib, bolalarda ijtimoiylashuv jarayonini samarali tashkil etishning nazariy va amaliy asoslarini ko'rib chiqishni taqozo etadi.

Psixologik adabiyotlarda "motivv" tushunchasi turli nuqtai nazardan talqin qilingan. A.N. Leontyev (1975) motivni shaxsning faoliyatga undovchi kuchi sifatida ta'riflaydi. Ijtimoiy motiv esa, L.S. Vygotskiy (1984) fikricha, bolaning ijtimoiy muhit bilan faol aloqasi natijasida shakllanadi. U bolaning ijtimoiy tajribasini boyitadi, jamoadagi o'z o'rnini anglashiga yordam beradi.

Xulq-atvor motivlarini rivojlantirish va shakllantirish muammosi ko'plab tadqiqotchilarning ishlarida o'z aksini topgan.

Masalan, Ya.L.Kolominskiy maktabgacha yoshdagi bolalarning motivatsiyasi sohasida ro'y berayotgan keng qamrovli o'zgarishlarga, yosh bolalarga nisbatan

maktabgacha yoshdagi bolalarning ko‘proq sotsializatsiyasi tufayli yangi motivlarning paydo bo‘lishiga ishora qiladi.¹

Xuddi shu tadqiqot chizig‘ini L.I.Bojovichda kuzatish mumkin, motivlarning ontogenezini tahlil qilib, turli yoshdagi bolalarning motivatsion sohalarida sifatli qayta qurish to‘g‘risida xulosaga keladi.²

Bolada ijtimoiy motivlarning shakllanishiga bir qator omillar ta’sir etadi.

Jumladan: - Oila muhiti. Ota-onaning mehribonligi va ijtimoiy qadriyatlarga amal qilishi bolaning motivlariga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. J. Piage (1962) fikricha, bola ilk ijtimoiy ko‘nikmalarni oilada shakllantiradi.

- Maktabgacha ta’lim muassasasi. Tarbiyachilar tomonidan tashkil etiladigan jamoaviy faoliyat bolalarning ijtimoiylashuviga yordam beradi.

- Madaniy muhit. Milliy qadriyatlar, xalq ertaklari va urf-odatlar ijtimoiy motivlarning mustahkamlanishiga katta hissa qo‘shadi (G‘ofurov, 2021).

O‘yin faoliyati maktabgacha yoshdagi bolalarda ijtimoiy motivni rivojlantirishning eng samarali vositasi sifatida qaraladi. D.B. Elkonin (1989) o‘yin jarayonini bolaning shaxsiy va ijtimoiy taraqqiyotini belgilovchi asosiy omil deb baholaydi. Rolli o‘yinlar orqali bola turli ijtimoiy vaziyatlarni boshdan kechiradi, boshqalar bilan muloqot qilish va kelishishni o‘rganadi. Didaktik o‘yinlar esa bilimlarni mustahkamlash bilan birga ijtimoiy ko‘nikmalarni shakllantiradi.

Ijtimoiy motivlarni rivojlantirishda tarbiyachi va ota-onaning roli beqiyosdir. Ota-onalar oilada mehr-muhabbat, hurmat va yordam kabi qadriyatlarni singdirsa, tarbiyachilar ta’lim muassasasida bolalarni jamoaviy faoliyatga jalb qiladi. N.F. Talizina (2000) fikricha, bola tarbiyasida tarbiyachi va ota-onaning hamkorligi bolaning ijtimoiy rivojlanishida hal qiluvchi omil bo‘lib xizmat qiladi.

Milliy qadriyatlar va madaniy meros ijtimoiy motivlarni shakllantirishda muhim ahamiyatga ega. Masalan, xalq ertaklari, maqollar, dostonlar va an’anaviy o‘yinlar bolalarda mehribonlik, g‘amxo‘rlik, do‘stlik va birdamlik kabi fazilatlarni rivojlantiradi. O‘zbek xalq pedagogikasi boy manbaga ega bo‘lib, undan samarali foydalanish ijtimoiy motivlarni shakllantirishga yordam beradi (Yo‘ldoshev, 2020).

Pedagogik tajriba va ilmiy kuzatishlar shuni ko‘rsatadiki, quyidagi metodlar bolalarda ijtimoiy motivlarni rivojlantirishda samarali hisoblanadi:

- Jamoaviy o‘yinlarni tashkil etish;
- Ijtimoiy mavzudagi ertak va hikoyalarni qo‘llash;
- Guruhiy topshiriqlarni bajarish;
- Milliy bayram va tadbirlarda faol ishtirok etishga jalb qilish;
- Ota-onalar bilan muntazam hamkorlik olib borish.

Ijtimoiy xulq-atvorni shakllantirish quyidagi ko‘rsatkichlar asosida tahlil qilinadi:

✚ Mustaqillikka intiladi

✚ O‘z jinsi (*gender*), oilaviy mansubligi haqida ijobiy his-tuyg‘ularni tan oladiva his qiladi

✚ O‘z millati, tili va madaniyatining asosiy elementlarini biladi

¹ Кравцова Е.Е. Психологические новообразования дошкольного возраста // Вопросы психологии. -1996. - №6. - С. 64 - 74.

² Божович Л. И. Проблема развития мотивационной сферы ребенка // Изучение мотивации поведения детей и подростков. — М., 1972. — С. 35—36.

- ✚ Yuklanayotgan vazifalarni qabul qiladiva faollikni ko'rsatadi
- ✚ O'z qarorlarini qabul qila olish layoqa-tini namoyon qiladi
- ✚ Boshqalarga o'rnak bo'lishga intiladi
- ✚ O'z hissiyotlarini namoyon qilishni nazorat qiladi
- ✚ Turli ijtimoiy vaziyatlarda emotsional javob qaytaradi
- ✚ O'z hissiy holatini so'zlar bilan ifoda eta oladi
- ✚ Boshqa odamlar yoki adabiy asarlar qahramonlari hissiyotlari haqida gapiradi
- ✚ O'zini yomon his qilayotganlarga hamdard bo'ladi va ularni ovuntiradi
- ✚ Kattalar va tengdoshlari bilan osonlik bilan muloqotga kirishadi
- ✚ Qiyin vaziyatlarda konstruktiv yechim izlaydi
- ✚ Boshqalar xatti-harakatlari to'g'risida o'z taassurotlarini ifoda etadi
- ✚ Boshqalar muvaffaqiyatiga quvonish qobiliyatini namoyon qiladi
- ✚ Ziddiyatlarni hal qilishning bir nechta usulidan foydalanadi (tinchlantiradi, o'z o'yinchog'ini beradi, muloyim so'zlar aytadi)
- ✚ O'yinlar o'ylab topadi, syujetli-rolli o'yilarda qatnashadi, turli ertaklarni dramalashtirishda qatnashadi.

Xulosa qilib aytganda, maktabgacha yoshdagi bolalarda ijtimoiy motivni shakllantirish ularning kelajakda ijtimoiylashuvi va shaxs sifatida kamol topishi uchun muhim ahamiyatga ega. Ijtimoiy motiv bolaning jamoaga moslashishi, hamkorlik qilishga tayyorligi va ijtimoiy qadriyatlarga amal qilishi orqali namoyon bo'ladi. Shu bois, maktabgacha ta'lim jarayonida ijtimoiy motivlarni rivojlantirish masalasiga nazariy va amaliy darajada yondashish zarur.

Adabiyotlar

1. Karimova V.M. Psixologiya asoslari. – Toshkent, 2019.
2. Yo'ldoshev J.G. Pedagogika nazariyasi. – Toshkent, 2020.
3. G'ofurov A. Maktabgacha ta'lim psixologiyasi. – Toshkent, 2021.
4. Элкони́н Д.Б. Психология игры. – Москва, 1989.
5. Boymurodova. G Maktabgacha ta'limda qo'llaniladigan o'yinlarning pedagogik ahamiyati. Pedagog's jurnali 2022
6. Тализина Н.Ф. Педагогическая психология. – Москва, 2000.
7. Djurayeva B., H.Tojiboyeva, Nazirova G.M. Maktabgacha ta'lim muassasalarida ta'lim jarayoni sifati va samaradorligini takomillashtirishning pedagogik tizimi. Monografiya. – Toshkent: LESSON PRESS, 2017. – 158 b.

ФОРМИРОВАНИЕ УЧЕБНОЙ МОТИВАЦИИ У МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ: СОВРЕМЕННЫЕ ПОДХОДЫ

<https://zenodo.org/records/17732540>

*Анорхол Байматова,
Университет Ориентал, кафедра «Педагогика непрерывного образования»*

Аннотация. В статье рассматриваются современные подходы к формированию учебной мотивации у младших школьников. Анализируются теоретические основы понятия мотивации, выделяются ключевые проблемы и перспективные направления развития. Подчеркивается значимость сочетания игровых технологий, личностно-ориентированного обучения, цифровых ресурсов, проектной деятельности и создания благоприятного социального климата в классе. Сделан вывод о необходимости системного подхода для формирования устойчивой внутренней мотивации и готовности ребёнка к дальнейшему обучению.

Ключевые слова: Учебная мотивация, младшие школьники, современные подходы, игровизация, цифровые технологии, личностно-ориентированный подход, проектная деятельность.

Abstract. The article examines modern approaches to the formation of learning motivation in primary school children. Theoretical foundations of the concept of motivation are analyzed, key problems and promising directions of development are highlighted. The importance of combining game-based technologies, learner-centered teaching, digital resources, project-based activities, and the creation of a favorable social climate in the classroom is emphasized. It is concluded that a systematic approach is necessary to form sustainable intrinsic motivation and a child's readiness for further learning.

Keywords: Learning motivation, primary school children, modern approaches, gamification, digital technologies, learner-centered approach, project-based activities.

ВВЕДЕНИЕ. Учебная мотивация выступает ключевым фактором эффективности образовательного процесса, особенно на этапе начальной школы. Именно в этот период происходит становление фундаментальных основ личности ребёнка, формируются базовые учебные умения, навыки самоконтроля, развивается познавательный интерес, который в дальнейшем определяет успешность образовательной и профессиональной траектории (Божович, 2008; Леонтьев, 2001).

Современные условия предъявляют к школе новые требования: от выпускников ожидается не только знание учебного материала, но и способность к самостоятельному поиску информации, критическому мышлению и умению применять знания в нестандартных ситуациях. В связи с этим формирование устойчивой учебной мотивации у младших школьников становится приоритетной задачей педагогической практики.

Актуальность изучения проблемы определяется рядом факторов. Во-первых, наблюдается тенденция к снижению внутренней мотивации учащихся: дети часто ориентируются на внешние стимулы (оценки, похвалу, материальные награды), что ограничивает их познавательную активность и самостоятельность. Во-вторых, бурное развитие цифровых технологий и информационной среды оказывает двойственное влияние: с одной стороны, они открывают новые возможности для вовлечения детей в учебный процесс, с другой — создают риск поверхностного усвоения знаний и снижения концентрации внимания (Deci & Ryan, 2000; Schunk et al., 2014). В-третьих, современная образовательная система сталкивается с проблемой перегрузки учебных программ, что ведёт к утомляемости и снижению интереса к учению у младших школьников.

Методологическую основу исследования составляют концепции российских и зарубежных психологов и педагогов: теория ведущей деятельности Л. С. Выготского и Д. Б. Эльконина, концепция формирования мотивации учения Л. И. Божович, теория деятельности А. Н. Леонтьева, а также современная теория самодетерминации Э. Деси и Р. Райана.

Таким образом, исследование направлено на выявление и систематизацию современных подходов к формированию учебной мотивации младших школьников, анализ их эффективности и определение перспектив дальнейшего развития педагогических практик в условиях цифровизации образования.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ УЧЕБНОЙ МОТИВАЦИИ

В психолого-педагогической литературе мотивация традиционно классифицируется на внутреннюю (основанную на познавательном интересе) и внешнюю (обусловленную оценкой, похвалой, наказанием) (Deci & Ryan, 2000). Л. И. Божович (2008) утверждала, что учебная мотивация является центральным новообразованием младшего школьного возраста. А. Н. Леонтьев (2001) рассматривал мотивацию в контексте деятельности. Современные зарубежные авторы (Schunk, Pintrich & Meece, 2014) акцентируют внимание на значимости когнитивных и метакогнитивных стратегий.

СОВРЕМЕННЫЕ ПОДХОДЫ К ФОРМИРОВАНИЮ УЧЕБНОЙ МОТИВАЦИИ

Современная педагогическая практика демонстрирует необходимость комплексного использования различных методов и технологий для поддержания и развития мотивации у младших школьников. Ключевыми направлениями в этом процессе являются игровые технологии, личностно-ориентированный подход, цифровизация обучения, проектная деятельность и организация благоприятного мотивационного климата в классе.

1. Игровизация образовательного процесса. Игра остаётся ведущим видом деятельности ребёнка младшего школьного возраста (Эльконин, 1994). Поэтому включение игровых элементов в учебный процесс обеспечивает плавный переход от дошкольной игровой активности к систематическому обучению.

1. Дидактические игры помогают закрепить изучаемый материал в доступной форме (например, математические викторины, кроссворды по орфографии).

2. Геймификация через систему баллов, уровней, значков формирует у ребёнка стремление к достижению целей.

3. Сюжетно-ролевые задания создают условия для совместного поиска решений и стимулируют интерес к учебным ситуациям. Таким образом, игровые методы не только удерживают внимание, но и формируют положительное эмоциональное отношение к учению.

2. Личностно-ориентированный подход. Основная идея подхода заключается в том, что каждый ребёнок рассматривается как уникальная личность с собственными потребностями, интересами и способностями (Маркова, 1990). В рамках этого подхода:

- учитываются индивидуальные темпы освоения материала;
- поощряется инициатива и самостоятельность ребёнка;
- используются разноуровневые задания, позволяющие каждому ученику достичь успеха. Это способствует формированию внутренней мотивации, так как дети начинают видеть личный смысл в учении.

3. Цифровые и мультимедийные технологии. Современная школа активно интегрирует ИКТ, что открывает новые возможности для повышения мотивации:

- интерактивные доски, планшеты и обучающие платформы делают обучение более наглядным;
- мультимедийные ресурсы (видео, анимации, онлайн-симуляции) стимулируют интерес и усиливают восприятие материала;
- электронные обучающие игры помогают совмещать игровую деятельность и учебные задачи. При грамотном применении цифровые технологии способствуют развитию самостоятельности и ответственности за результат, что укрепляет внутреннюю мотивацию (Deci & Ryan, 2000).

4. Формирование позитивного мотивационного климата. Не менее значимым фактором является социально-психологическая атмосфера в классе.

- Поддержка учителя и признание успехов каждого ученика создают чувство значимости и уверенности.

- Совместная деятельность в парах и группах развивает навыки сотрудничества и взаимопомощи.

- Создание «ситуации успеха» позволяет детям испытать положительные эмоции от учебного процесса, что повышает уровень мотивации (Големан, 1995).

5. Проектная и исследовательская деятельность. Даже на уровне начальной школы возможно включение детей в проектные и исследовательские формы работы:

- мини-проекты (например, «Моя семья», «Мир растений вокруг нас»);
- исследовательские задания («Почему меняются времена года?», «Как работает магнит?»);
- коллективные творческие дела (создание школьной газеты, подготовка театрализованных представлений).

Такая деятельность помогает ребёнку увидеть практическую значимость знаний и формирует устойчивую мотивацию к познанию.

Таким образом, современные подходы строятся на синтезе традиционных педагогических принципов и инновационных технологий, что позволяет учитывать психологические особенности младших школьников, поддерживать их интерес и формировать устойчивую учебную мотивацию.

ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ. Несмотря на широкое использование инновационных подходов, сохраняются трудности: преобладание внешних стимулов над внутренней мотивацией; недостаточная готовность педагогов к применению новых технологий; перегруженность учебных программ. Перспективными направлениями являются внедрение STEAM-подхода, акцент на развитие эмоционального интеллекта и интеграция цифровых образовательных платформ.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ. Формирование учебной мотивации у младших школьников является одной из центральных задач современной педагогики и психологии. На начальной ступени обучения закладываются основы познавательной активности, внутренней потребности к учению и умения находить смысл в образовательной деятельности. От того, насколько успешно удаётся сформировать устойчивую мотивацию к обучению в этом возрасте, во многом зависит дальнейшее развитие личности ребёнка, его академическая успешность и готовность к саморазвитию.

Проведённый анализ показал, что в современных условиях невозможно ограничиваться исключительно традиционными методами стимулирования учебной деятельности. Важнейшими факторами выступают:

1. использование **игровых технологий** как естественного перехода от дошкольной игровой активности к учебной;
2. реализация **личностно-ориентированного подхода**, позволяющего каждому ученику увидеть индивидуальную ценность образования;
3. интеграция **цифровых технологий**, делающих обучение более интерактивным, наглядным и доступным;
4. создание **позитивного мотивационного климата** в классе, основанного на сотрудничестве и поддержке;
5. включение детей в **проектную и исследовательскую деятельность**, которая помогает увидеть практическое значение знаний.

Несмотря на наличие значительного прогресса, остаются нерешёнными проблемы: преобладание внешних стимулов над внутренними, перегруженность учебных программ, а также недостаточная готовность педагогов к использованию инновационных технологий.

В практическом плане результаты исследования подчеркивают необходимость подготовки педагогов, владеющих современными методиками формирования учебной мотивации. Учителю начальной школы важно выступать не только источником знаний, но и фасилитатором процесса, создающим условия для самостоятельного поиска, критического мышления и творчества учащихся.

Перспективы дальнейших исследований связаны с изучением влияния цифровой образовательной среды и искусственного интеллекта на учебную мотивацию, разработкой адаптивных методик для детей с различными

образовательными потребностями, а также с расширением междисциплинарных подходов, включающих психологию, педагогическую технологию и социологию образования.

Таким образом, только комплексное и системное использование современных подходов к формированию учебной мотивации позволит создать у младших школьников устойчивый интерес к познанию, сформировать внутреннюю потребность в обучении и обеспечить основу для успешного личностного и образовательного развития в будущем.

Литература

1. Божович, Л. И. (2008). Личность и её формирование в детском возрасте. Москва: Просвещение.
2. Леонтьев, А. Н. (2001). Деятельность. Сознание. Личность. Москва: Смысл.
3. Deci, E. L., & Ryan, R. M. (2000). Self-Determination Theory and the Facilitation of Intrinsic Motivation, Social Development, and Well-Being. *American Psychologist*, 55(1), 68–78. <https://doi.org/10.1037/0003-066X.55.1.68>
4. Schunk, D. H., Pintrich, P. R., & Meece, J. L. (2014). *Motivation in Education: Theory, Research, and Practice*. Boston: Pearson Higher Ed.
5. Эльконин, Д. Б. (1994). Психология обучения младшего школьника. Москва: Институт практической психологии.
6. Маркова, А. К. (1990). Формирование мотивации учения. Москва: Просвещение.
7. Goleman, D. (1995). *Emotional Intelligence: Why It Can Matter More Than IQ*. New York: Bantam Books.

ПРОБЛЕМЫ РАЗВИТИЯ ЭМОЦИОНАЛЬНОГО ИНТЕЛЛЕКТА В НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЕ

<https://zenodo.org/records/17732552>

*Анорхол Байматова,
Университет Ориентал, Кафедра
«Педагогика непрерывного образования»,
старший преподаватель кафедры*

Аннотация. В статье рассматриваются ключевые проблемы развития эмоционального интеллекта у младших школьников в условиях современной образовательной среды. Автор подчёркивает, что успешная адаптация ребёнка в школе, формирование эмпатии, саморегуляции и коммуникативных навыков во многом зависят от уровня эмоционального интеллекта. Однако существующая система обучения, ориентированная преимущественно на когнитивное развитие, не уделяет должного внимания эмоциональной сфере. В работе анализируются основные трудности: недостаточная подготовка педагогов, ограниченность диагностических методик, влияние цифровизации на эмоциональное взаимодействие. Предлагаются направления решения проблемы через интеграцию эмоционально-развивающих технологий и подготовку педагогов к формированию эмоциональной компетентности учащихся.

Ключевые слова: эмоциональный интеллект, младшие школьники, развитие личности, образование, саморегуляция, эмоциональная компетентность.

Abstract. The article examines the key challenges in developing emotional intelligence among primary school students within the modern educational context. The author emphasizes that a child's successful adaptation to school life, empathy, self-regulation, and communication skills largely depend on the level of emotional intelligence. However, the current education system, focused mainly on cognitive outcomes, often overlooks emotional development. The paper analyzes the main difficulties such as insufficient teacher training, limited diagnostic tools, and the negative effects of digitalization on emotional communication. The study suggests integrating emotion-based teaching technologies and enhancing teachers' readiness to develop students' emotional competence as effective solutions.

Keywords: emotional intelligence, primary school students, personality development, education, self-regulation, emotional competence.

Однако практика показывает, что процесс формирования эмоционального интеллекта у младших школьников сталкивается с рядом проблем. Среди них – преобладание когнитивно-ориентированных методик обучения над личностно-развивающими, недостаточная подготовленность педагогов к целенаправленной работе с эмоциональной сферой, ограниченность возрастно-адаптированных диагностических методик, а также снижение качества эмоционального общения

в цифровую эпоху. Всё это затрудняет формирование у детей способности осознавать собственные эмоции, понимать чувства других и использовать эмоциональные ресурсы для успешного обучения.

Актуальность темы определяется необходимостью поиска комплексных подходов, сочетающих когнитивное и эмоциональное развитие, а также внедрения инновационных методик, направленных на гармонизацию эмоциональной сферы младших школьников. В данной работе выявляются основные проблемы, препятствующие развитию эмоционального интеллекта на ранних этапах обучения, и обозначаются перспективные пути их решения.

ОСНОВНОЕ СОДЕРЖАНИЕ. Эмоциональный интеллект понимается как совокупность способностей к осознанию собственных и чужих эмоций, их адекватной регуляции и использованию в учебной и социальной деятельности (Mayer & Salovey, 1997; Goleman, 1995). Для младшего школьного возраста эта способность особенно значима, поскольку именно в этот период ребёнок активно осваивает социальные роли, учится сотрудничеству и саморегуляции.

Однако развитие ЭИ сталкивается с рядом проблем:

1. Когнитивная направленность обучения. Традиционная школа сосредоточена в первую очередь на усвоении знаний, что приводит к недооценке эмоциональной сферы (Божович, 2008). В результате дети демонстрируют хорошие академические успехи, но испытывают трудности в межличностных отношениях.

2. Недостаточная подготовка педагогов. Многие учителя не владеют специальными приёмами работы с эмоциями детей, а также не имеют достаточных знаний о роли ЭИ в развитии личности (Савенков, 2016).

3. Ограниченность диагностических методик. Существующие инструменты диагностики ЭИ либо ориентированы на взрослых, либо недостаточно адаптированы к возрастным особенностям младших школьников (Выготский, 1984).

4. Снижение качества эмоционального общения в цифровую эпоху. Рост использования гаджетов сокращает живое взаимодействие, снижает способность ребёнка к эмпатии и осмысленному восприятию эмоций (Denham, 2007).

Решение указанных проблем связано с интеграцией в учебный процесс эмоционально-развивающих технологий: ролевых игр, арт-терапевтических упражнений, заданий на распознавание и анализ эмоций. Важным условием является подготовка учителей к развитию эмоциональной компетентности у детей и активное сотрудничество школы с семьёй.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ. Таким образом, развитие эмоционального интеллекта в начальной школе — это комплексная задача, требующая пересмотра образовательных приоритетов, усиления подготовки педагогов и создания целостной системы поддержки эмоционального развития ребёнка. Решение данных проблем обеспечит гармоничное формирование личности и успешную социализацию младших школьников.

ЛИТЕРАТУРА

1. Божович, Л. И. (2008). *Личность и её формирование в детском возрасте*. Москва: Просвещение.
2. Выготский, Л. С. (1984). *Собрание сочинений. Т. 4. Детская психология*. Москва: Педагогика.
3. Goleman, D. (1995). *Emotional Intelligence: Why It Can Matter More Than IQ*. New York: Bantam Books.
4. Mayer, J. D., & Salovey, P. (1997). *What is Emotional Intelligence?* In P. Salovey & D. Sluyter (Eds.), *Emotional Development and Emotional Intelligence*. New York: Basic Books.
5. Савенков, А. И. (2016). *Одарённый ребёнок в начальной школе: психология, диагностика, развитие*. Москва: Просвещение.
6. Denham, S. A. (2007). *Dealing with feelings: How children negotiate the worlds of emotions and social relationships*. *Cognition and Emotion*, 21(1), 92–123.

BO‘LAJAK O‘QITUVCHILARDA AXLOQIY FAZILATLARINI RIVOJLANTIRISHNING MUHIM JIHATLARI

<https://zenodo.org/records/17732566>

*Mirsagatova Nargiza Sayfullayevna,
Oriental universiteti Uzluksiz ta'lim pedagogikasi kafedrası katta o'qituvchisi
mirsagatovanargiza@mail.ru*

Annotatsiya. Mazkur maqola bo‘lajak o‘qituvchilarda axloqiy fazilatlarini rivojlantirishning muhim jihatlari mohiyatiga bag‘ishlangan. Shu bilan birga maqolada bo‘lajak o‘qituvchilarda axloqiy fazilatlarni rivojlantirishda ta’lim-tarbiya jarayonlarini samarali tashkil qilish va unda avlod-ajdodlarimiz meroslaridan foydalanishning samarali yo‘llari murafakkirlar ijodi merosi asosida ochib berilgan.

Kalit so‘zlar: Axloqiy fazilatlar, zakovatlilik, ilmsevarlik, intizomlilik, ishchanlik, kamtarinlik, kechirimlilik, lafzi halollik, matonatlilik, muruvvatlilik, mehr-oqibatlilik.

Annotation. This article is devoted to revealing the essence of the important aspects of developing moral qualities in future teachers. In addition, the article discusses effective ways of organizing the educational process and using the heritage of our ancestors in fostering moral values among future educators.

Keywords: moral qualities, intelligence, love of knowledge, discipline, diligence, modesty, forgiveness, honesty, perseverance, compassion, kindness.

Axloqiy fazilatlar – insonni yaxshilikka chorlaydigan, yomonlikdan qaytaradigan axloqiy qarashlarning doimiy odati, amaliy faoliyatga aylanganini bildiradigan tushuncha. U insoniy axloq namunalarini o‘zida mujassam etadi va ma’naviyatning o‘zagini tashkil etadi. Ma’lumki, Sharq xalqlarining madaniyati, falsafasi, dunyoqarashida insondagi Axloqiy fazilatlari qadimdan ulug‘lab kelingan¹. Shu ma’noda, Sharq ijtimoiy fikri va adabiyotini axloqiy fazilatlarlar qomusi deyish mumkin. Sharq mutafakkirlari – Imom Buxoriy, Imom Termiziy, Muhammad Muso Xorazmiy, Rudakiy, Abu Nasr Forobiy, Abu Ali ibn Sino, Abu Rayhon Beruniy, Hofiz Sheroziy, Fuzuliy, Xusrav Dehlaviy, Abdurahmon Jomiy, Alisher Navoiy kabi mutafakkirlar axloqiy fazilatlarlarni o‘z ilmiy va ijodiy faoliyatlarining yetakchi mavzusi deb bilganlar.

Axloqiy fazilatlar orasida adolatlilik, bag‘rikenglik, bosiqlik, vazminlik, vafodorlik, vatanparvarlik, vijdonlilik, go‘zallik, diyonatlilik, dilbarlik, donolik, jasurlik, javonmardlik, ziyraklik, zebolik, zakovatlilik, zukkolik, ibolilik, ilmsevarlik, intizomlilik, ishchanlik, iltifotlilik, iffatlilik, kamtarinlik, kamarbastalik, kechirimlilik, latofatlilik, lafzi halollik, matonatlilik, muruvvatlilik, mehr-oqibatlilik, mehribonlik, mehnatsevarlik, mo‘tadillik, nafosatlilik, odillik, orastalilik, olijanoblik, oliyhimmatlik, ochiqqo‘llik, rostgo‘ylik, rahm-shafqatlilik, sabr - bardoshlilik,

¹ Ma’naviyat: asosiy tushunchalar izohli lug‘ati. Mas’ul muharrir Q.Nazarov. – Toshkent, 2009.

saxovatpeshalik, sadoqatlilik, samimiylik, tavozelik, teran fikrlilik, talabchanlik, tejamkorlik, ulugʻvorlik, fozillik, fidoiylilik, farosatlilik, xushmuomalalik, xushfeʼllik, qanoatlilik, chidamlilik, shijoatlilik, shirinsuxanlik, oʻktamlilik, qanoatlilik, gʻayratlilik, gʻazabni jilovlash, haqqoniylik, halimlik, halollik, hayolilik, hojat barorlik kabi xislatlar insonni ulugʻlaydi, yuksaltiradi, jamiyatdagi munosabatlarni ham mukammallashtiradi. Xalqimiz ana shunday axloqiy fazilatlarlar asosida oʻzining betakror maʼnaviy qiyofasiga ega boʻlib keladi. Mustaqillik yillarida bu fazilatlar yangicha maʼno-mazmun bilan boyib, yuksak maʼnaviy taraqqiyotning eng muhim omillaridan biriga aylanmoqda.

Boʻlajak oʻqituvchilarda axloqiy fazilatlarini rivojlantirishda taʼlim-tarbiya jarayonlarini samarali tashkil va unda avlod-ajdodlarimiz meroslaridan foydalanish yaxshi samara beradi. Birgina misol: A.Navoiy oʻzining Mahbub ul-qulub asarida muhtojlarni koʻra bila turib to soʻrab kelmaguncha saxo koʻrsatmaydigan kishi ham saxiy emasdur deb, haqiqiy saxovat qanday boʻlishini taʼriflaydi. Saxovat, qilgan ehsonlarini taʼma etmaslik, boriga qanoat qilishlik, muhtoj odamni uchratganda borini u bilan baham koʻrishlik va qilgan savob ishlarini minnat qilmaslik insonga xos yuksak maʼnaviy fazilat ekanligini talqin qiladi. Inson umri davomida faqat boyliklarni, molu davlatni yigʻib yotish emas, balki uni saxiylik bilan oqilona sarf etishni bilish kerak deydi:

*Naqdni guldek sovurmagil,
Gʻuncha kabi dogʻi girih urmagʻil!*¹

Shoir molu davlat yigʻib yotgan kishining mulki baribir oʻzida qolmasligini va hatto, bu holat uni halok etishi mumkinligini uqtiradi. Bu orqali kishilarni boylikka ongli munosabat boʻlishlari uchun axloqiy fazilatlarini egallagan boʻlishlarini uqtiradi. Ana shundagini har bir inson boshqalar tomonidan ezozlanadi. Chunki bir shaxs uchungina xos boʻlgan axloq boʻlmaydi. Axloqiy fazilatlar asosan koʻpchilik oʻrtasidagi munosabatlarda namoyon boʻladi. Ana shunday axloq normalariga asoslangan munosabatlar esa insonning jamiyatdagi oʻrnini belgilaydi. Shu nuqtai nazardan biz maqolamizda axloqiy fazilatlarini rivojlantirishda tarbiyaviy ishlar jarayonida boʻlajak oʻqituvchilar bilan oʻtkazilishi mumkin boʻlgan tarbiyaviy ishlarni tashkil etish loyihasini ishlab chiqishni maqsad qildik.

Boʻlajak oʻqituvchilarda axloqiy fazilatlarini rivojlantirishda yuqorida taʼkidlaganimizdek, olib boriladigan tarbiyaviy ishlarni samarasi beqiyosdir. Chunki bu jarayonlarda talaba bevosita oʻzi ishtirok etadi, turli mazmundagi maʼruzalar, suhbatlar, savol-javoblar, tadbirlarda qatnashadi, oʻz axloqiy fazilatlarini boyirib, rivojlantirib boradi. Quyida biz boʻlajak oʻqituvchilarning axloqiy fazilatlarini rivojlantirishda foydalanish mumkin boʻlgan tarbiyaviy tadbir tarkibiy tuzilmasini keltiramiz.

“Axloq va odob – maʼnaviyatning oʻzagidir” mavzusidagi tarbiyaviy tadbirning tarkibiy tuzilmasi bir necha qismlardan iborat boʻladi. Chunonchi:

1. “Inson axloq – maʼnaviy kamoloti va jamiyat taraqqiyoti birligi” – tadbir ishtirokchilari bilan diolog.

2. “Axloqiy qadriyatlar va tarbiya” – qisqacha maʼlumotnoma.

¹ Jabborova O., Umarova Z. Boshlangʻich taʼlim diagnostikasi. – Toshkent. 2023.

3. “Axloq –odob kategoriyalari” – bahs-munozara.

4. “Axloqiy fazilatlarni mukammal egallashda nima qilish lozim?” savol-javoblar¹.

E’tirof etish joizki, tarbiyaviy tadbir jarayonida talabalar ishtiroki jonli muloqot, amaliy xatti-harakatlarning amal qilishi ko‘zlangan maqsadga erishishda muhim ahamiyat kasb etadi. Zero, tadbir boshdan oyoq standart ko‘rinishda, faqatgina pand-nasihatlar yoki ilmiy g‘oyalarga asoslanib qolmasligi, aksincha, amaliy xatti – harakatlar, oddiy tushunchalar, faollikka yo‘naltiruvchi iboralarga boy bo‘lishi bu ishtirokchilarda tadbir haqida salbiy fikr tug‘ilishini oldini oladi desak xato bo‘lmaydi.

“Axloq va odob – ma’naviyatning o‘zagidir” mavzusidagi tarbiyaviy tadbirning dastlabki bosqichida talabalarga inson axloq-odobi, shaxs ma’naviy kamoloti va shaxsning jamiyat taraqqiyotidagi o‘rni va roli xaqidagi shaxsiy fikr-mulohaza hamda qarashlarini bayon etish taklif etiladi. Bundan ko‘zlangan maqsad talabalarni axloqiy normalar va inson kamoloti haqida fikrlash va mulohaza yuritishga undashdir².

Tarbiyaviy tadbir jarayonida talabalarga axloqiy kamolot inson ijtimoiy takomillashuvining tarkibiy qismi ekanligini, axloq insonning ijtimoiy, ma’naviy takomillashuvi jarayonidagi o‘ziga va boshqalarga munosabatini belgilovchi ma’naviy, amaliy fazilatlar va harakatlar tizimi ekanligini ta’kidlab o‘tish lozim. Shuningdek, talabalar diqqatini axloqiy normalarga rioya qilishni har bir shaxs o‘zidan boshlashi kerakligini, eng asosiy narsa bor ma’naviy-axloqiy normalarni bilish emas, balki ularga amal qilish ijobiy ahamiyatga ega ekanligiga qaratish lozim.

Axloq-odob kategoriyalari yuzasidan bahs-munozara tashkil etib, shaxs faoliyatiga axloqiy bahoni jamoatchilik berishini, axloqlilik-shaxs faoliyatining jamoatchilik belgilagan ma’naviy mezoniga hamoxang bo‘lishi darkorligini uqitirib borish lozim³.

Donolar aytganidek, axloq inson qalbidan chiqqan nurdir. Bu nur ba’zilar o‘ta kuchli, ba’zilar xira bo‘ladi. Ba’zilar esa bu nur umuman sezilmaydi. Axloq nuri bo‘lmasligi insoniylik fazilatlaridan uzoqlikning belgisidir. Axloqiy yetuklik inson hayotida baxtga erisha olishning asosiy shartidir. Bahs-munozara jarayonida talabalarga mana shu falsafani mohiyatini to‘liq anglab olishlariga erishish eng oliy maqsaddir.

Adabiyotlar

1. Mirziyoyev Sh.M. Yangi O‘zbekiston taraqqiyot strategiyasi. – Toshkent, 2022.
2. Ma’naviyat: asosiy tushunchalar izohli lug‘ati. Mas’ul muharrir Q.Nazarov. – Toshkent, 2009.
3. Jabborova O., Umarova Z. Boshlang‘ich ta’limda “Tarbiya” fani o‘qitish metodikasi. – Toshkent, 2022.
4. Jabborova O., Umarova Z. Boshlang‘ich ta’lim diagnostikasi. – Toshkent. 2023.
5. Jumanova F., Avazova S., Jabborova G., Xusnetdinov U. Umumiy pedagogika asoslari. – Toshkent, 2020.
6. Mardonov Sh., Zokirova U. Pedagogika nazariyasi va tarixi. – Toshkent, 2021.

¹ Jumanova F., Avazova S., Jabborova G., Xusnetdinov U. Umumiy pedagogika asoslari. – Toshkent, 2020.

² Jabborova O., Umarova Z. Boshlang‘ich ta’lim diagnostikasi. – Toshkent. 2023.

³ Mardonov Sh., Zokirova U. Pedagogika nazariyasi va tarixi. – Toshkent, 2021.

YOSHLARDA EKOLOGIK MADANIYATNI SHAKLLANTIRISHNING IJTIMOIY-PEDAGOGIK ASOSLARI

<https://zenodo.org/records/17732571>

Anvarali Ermatov,
Oriental universiteti, "Uzluksiz ta'lim pedagogikasi" kafedrası o'qituvchisi

Annotatsiya: Maqolada yoshlarda ekologik madaniyatni shakllantirish masalasi ijtimoiy va pedagogik jihatdan tahlil qilinadi. Ekologik madaniyat tushunchasi, uning ahamiyati hamda davlat siyosati, ta'lim tizimi, oila va jamoa tarbiyasi orqali amalga oshirilishi yoritilgan. Shuningdek, innovatsion ta'lim texnologiyalari va raqamli axborot muhitining yoshlar ekologik ongiga ta'siri ko'rsatilgan. Tadqiqot natijalariga ko'ra, yoshlarda ekologik madaniyatni rivojlantirish kompleks yondashuvni talab qiladi va bu jarayon davlat siyosatidan tortib oilaviy tarbiyagacha bo'lgan keng qirralarni qamrab oladi.

Kalit so'zlar: ekologik madaniyat, barqaror rivojlanish, pedagogik asoslar, ekologik ta'lim, ijtimoiy omillar, yoshlar.

KIRISH. XXI asrda global ekologik muammolar insoniyat oldida jiddiy tahdid sifatida namoyon bo'lmoqda. Atmosfera havosining ifloslanishi, ozon qatlamining siyraklashishi, bioxilma-xillikning qisqarishi, suv va tuproq resurslarining ifloslanishi kabi muammolar nafaqat tabiat, balki inson salomatligi va turmush tarziga ham bevosita ta'sir ko'rsatmoqda. Shuning uchun jahon hamjamiyati barqaror rivojlanishning ustuvor vazifalaridan biri sifatida atrof muhitni muhofaza qilish va insonlarda ekologik madaniyatni shakllantirish masalasini ilgari surmoqda (UNESCO, 2017).

O'zbekiston ham ushbu jarayondan chetda emas. Mamlakatimizda "Barqaror rivojlanish maqsadlari-2030" strategiyasi doirasida atrof muhitni muhofaza qilish, aholida ekologik ong va madaniyatni oshirish davlat siyosatining muhim yo'nalishlaridan biri etib belgilangan. Bunda, ayniqsa, yosh avlodning ekologik tarbiyasi va ularda ekologik madaniyatni shakllantirishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Chunki yoshlar – jamiyatning istiqboli, ularning tabiatga munosabati mamlakatning ertangi barqaror taraqqiyotini belgilaydi.

Ekologik madaniyat – bu tabiat va inson o'rtasidagi munosabatlarni tartibga soluvchi bilim, ko'nikma, qadriyat va xulq-atvor normalarining majmuidir. Uning shakllanishi faqat nazariy bilim berish bilan cheklanib qolmay, balki amaliy ko'nikmalarni ham qamrab olishi kerak. Masalan, chiqindilarni to'g'ri sortlash, suv va energiyadan tejimli foydalanish, yashil hududlarni muhofaza qilish kabi amaliy harakatlar ekologik madaniyatning ajralmas qismi hisoblanadi.

Shu bilan birga, ekologik madaniyatning shakllanishi ko'p qirrali ijtimoiy-pedagogik jarayondir. Unda davlat siyosatidan tortib, oila va mahalla tarbiyasigacha bo'lgan turli ijtimoiy institutlar ishtirok etadi. Bugungi raqamli jamiyatda esa ommaviy

axborot vositalari va internet resurslari yoshlarning ekologik ongini rivojlantirishda muhim o'rin tutadi.

Shunday qilib, yoshlarda ekologik madaniyatni shakllantirish nafaqat pedagogik jarayon, balki jamiyatning umumiy ma'naviy-axloqiy rivojlanishi bilan chambarchas bog'liq bo'lgan murakkab ijtimoiy vazifadir. Uning samaradorligi ta'lim tizimining sifati, innovatsion metodlardan foydalanish, davlat va jamoat tashkilotlarining hamkorligi, shuningdek, oila va mahallaning tarbiyaviy ta'siriga bevosita bog'liqdir.

XXI asrda ekologik muammolarning ortishi jamiyat oldiga tabiatni muhofaza qilishning samarali mexanizmlarini ishlab chiqish vazifasini qo'ydi. Bu jarayonda yosh avlodning ekologik madaniyatini shakllantirish ustuvor ahamiyat kasb etadi. Chunki yoshlar — kelajakning asosiy harakatlantiruvchi kuchi, ularning ongi va odatlari mamlakatning barqaror rivojlanishiga bevosita ta'sir ko'rsatadi.

ASOSIY QISM. 1. Ekologik madaniyat tushunchasi va uning ahamiyati

Ekologik madaniyat – insonning tabiatga bo'lgan munosabatidagi bilim, ko'nikma va qadriyatlar majmui sifatida ta'riflanadi. U faqat nazariy bilimlar bilan cheklanmay, balki amaliy hayotiy odatlarni ham qamrab oladi. Masalan, chiqindilarni to'g'ri ajratish, energiya va suvdan tejimli foydalanish, tabiatni muhofaza qilishga qaratilgan ko'ngilli aksiyalarda ishtirok etish ekologik madaniyatning namoyon bo'lishidir.

Yoshlarda ekologik madaniyatning rivojlanishi ularning shaxsiy rivojlanishiga ham ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Chunki tabiatni muhofaza qilishga mas'uliyat bilan yondashgan yoshlar ijtimoiy faol, ma'naviy yetuk va mas'uliyatli shaxs sifatida shakllanadi (Goleman, 2009).

2. Ijtimoiy omillar

Ekologik madaniyatning shakllanishida davlat siyosati va qonunchilik muhim o'rin tutadi. Masalan, O'zbekistonda “Ekologik xavfsizlik konsepsiyasi” qabul qilinib, u atrof muhitni muhofaza qilish va aholida ekologik ongni oshirishga qaratilgan. Bundan tashqari, mahallalarda tashkil etilayotgan “yashil hududlar” harakatlari yoshlarning tabiatga amaliy munosabatini shakllantirishga xizmat qilmoqda.

Shuningdek, jamoatchilik tashkilotlari va NNTlar ham yoshlar o'rtasida ekologik targ'ibot ishlarini olib borishda muhim rol o'ynaydi. Masalan, “Ekosan” jamg'armasi va turli universitetlardagi yoshlar klublari muntazam ravishda tozalash aksiyalari, ekologik seminar va forumlar o'tkazib kelmoqda. Bu faoliyat yoshlarning faqat nazariy bilimlarini emas, balki amaliy ko'nikmalarini ham rivojlantiradi.

3. Pedagogik asoslar

Ekologik madaniyatning shakllanishida ta'lim muassasalari yetakchi o'rin tutadi. Maktablardagi dars jarayonlariga ekologik yo'naltirilgan mavzularni kiritish, interaktiv metodlardan foydalanish va turli loyiha faoliyatlarini tashkil qilish yoshlarda ekologik mas'uliyatni kuchaytiradi.

Oliy ta'lim muassasalarida esa “ekologik ta'lim” kurslari va fanlararo yo'nalishlar orqali talabalarda ekologik madaniyat rivojlantirilmoqda. Masalan, ayrim universitetlarda talabalar ishtirokida “Green Campus” dasturlari joriy etilgan bo'lib, ular chiqindilarni qayta ishlash va energiya tejash masalalari bilan shug'ullanmoqda.

Innovatsion pedagogik texnologiyalar ham yoshlar ekologik ongini shakllantirishda katta ahamiyatga ega. Masalan, servis-loyihalar (“Yosh ekologlar

klubi”), projekt-asosli ta’lim, ekologik ekskursiyalar va amaliy tadqiqot ishlari ekologik madaniyatni amaliyot bilan uygʻunlashtiradi (Nazarov, 2021).

4. Axborot va kommunikatsiya texnologiyalari

Zamonaviy yoshlar asosan raqamli muhitda oʻsib kelmoqda. Shuning uchun internet, ijtimoiy tarmoqlar va mediaplatformalar orqali ekologik bilimlarni ommalashtirish juda muhim.

Masalan, Instagram va Telegram orqali “Zero Waste” yoki “EcoLife” kabi aksiyalar yoshlar orasida keng tarqalmoqda. Bunday tashabbuslar orqali yoshlar faqat ma’lumot olibgina qolmay, balki amaliy harakatlarga ham qoʻshilish imkoniyatiga ega boʻladi.

Shuningdek, raqamli oʻquv platformalari (Coursera, EdX) orqali ekologik ta’lim dasturlarini onlayn oʻrganish imkoniyati ham yoshlar uchun katta imkoniyat yaratadi. Golubeva (2019) ta’kidlaganidek, raqamli ta’lim muhiti ekologik madaniyatni rivojlantirishda katta quvvatga ega.

5. Oila va jamoa tarbiyasi

Ekologik madaniyat, avvalo, oilada shakllanadi. Bolalikdanoq suvni isrof qilmaslik, elektrdan tejamli foydalanish, chiqindilarni toʻgʻri tashlash kabi odatlar bola ongida ekologik mas’uliyatni shakllantiradi.

Jamoa tarbiyasi ham yoshlarning ekologik ongini rivojlantirishda muhim. Masalan, mahalla tashabbuslari, koʻngilli tozalash aksiyalari, daraxt ekish tadbirlari orqali yoshlarda faqat bilim emas, balki tabiatga amaliy munosabat shakllanadi.

Mirzayev (2022) ta’kidlaganidek, ekologik madaniyatning samarali rivojlanishi uchun oilaviy tarbiya, mahalla faoliyati va ta’lim jarayoni oʻzaro uygʻunlashishi kerak.

Yoshlarda ekologik madaniyatni shakllantirish – bu faqat pedagogik jarayon emas, balki ijtimoiy, ma’naviy va huquqiy omillarni qamrab olgan kompleks tizimdir. Tahlil shuni koʻrsatadiki, ekologik madaniyat inson ongida tabiat va jamiyat oʻrtasidagi uygʻunlikni ta’minlaydigan muhim qadriyatlardan biri hisoblanadi. Uning shakllanishiga davlat siyosati, ta’lim tizimi, oila va mahalla muhiti, ommaviy axborot vositalari va raqamli texnologiyalar hamkorlikda ta’sir koʻrsatadi.

Birinchidan, davlat siyosati va qonunchilik yoshlarda ekologik madaniyatni shakllantirishning institusional asosini yaratadi. Ekologik xavfsizlikka oid qonunlar va strategiyalar yoshlarning tabiatga ongli munosabatini tarbiyalashda muhim rol oʻynaydi.

Ikkinchidan, ta’lim tizimi ekologik madaniyatning asosiy targʻibotchisi hisoblanadi. Maktab va oliy ta’lim muassasalarida fanlararo yondashuv asosida ekologik bilim berish, innovatsion pedagogik metodlardan foydalanish va amaliy faoliyatlarni tashkil etish yoshlarda ekologik mas’uliyatni kuchaytiradi.

Uchinchidan, **axborot-kommunikatsiya texnologiyalari** orqali ekologik gʻoyalarni yoshlar ongiga samarali yetkazish mumkin. Ijtimoiy tarmoqlar, onlayn platformalar va raqamli ta’lim dasturlari yoshlarda ekologik ongni rivojlantirishning muhim vositasiga aylanmoqda.

Toʻrtinchidan, **oila va jamoa muhiti** ekologik madaniyatning hayotiy amaliyotda shakllanishiga asosiy zamin boʻladi. Bolalikdanoq ekologik odatlarni singdirish, mahallalarda tashkil etiladigan daraxt ekish, hashar va tozalash tadbirlarida ishtirok etish yoshlarda ekologik mas’uliyatni mustahkamlaydi.

Amaliy tavsiyalar:

1. Ta'lim dasturlarini boyitish – maktab va universitetlarda ekologik ta'limni fanlararo integratsiya orqali kuchaytirish.
2. Innovatsion metodlarni joriy etish – ekologik mavzularda projekt faoliyati, servis-loyihalar va interaktiv mashg'ulotlarni ko'proq o'tkazish.
3. Raqamli ta'limdan foydalanish – onlayn kurslar, mobil ilovalar va ijtimoiy tarmoqlar orqali yoshlarda ekologik ongni rivojlantirish.
4. Jamoa faoliyatini qo'llab-quvvatlash – mahallalarda ko'ngilli ekologik aksiyalar, "yashil hududlar" dasturlarini yanada mustaxkamlash.
5. Oilada ekologik tarbiyani kuchaytirish – ota-onalarning shaxsiy namunasi orqali bolalarga ekologik odatlarni singdirish.

XULOSA. Xulosa qilib aytganda, yoshlarda ekologik madaniyatni shakllantirish barqaror rivojlanishni ta'minlaydigan strategik vazifadir. Bu jarayon samarali bo'lishi uchun davlat, ta'lim muassasalari, jamoat tashkilotlari va oilaning uzviy hamkorligi zarur.

Yoshlarda ekologik madaniyatni shakllantirish ko'p qirrali ijtimoiy-pedagogik jarayondir. U davlat siyosati, ta'lim tizimi, oilaviy tarbiya va raqamli axborot muhitini o'z ichiga oladi. Kompleks yondashuv orqali yoshlarda tabiatga ongli munosabat, barqaror rivojlanish g'oyalari va ekologik mas'uliyat shakllantirilishi mumkin.

Adabiyotlar

1. Saidov, A. (2020). *Ekologik huquqiy siyosat va barqaror rivojlanish*. Toshkent: Fan.
2. Nazarov, B. (2021). *Yoshlarda ekologik ongni shakllantirishning pedagogik asoslari*. Jizzax davlat pedagogika universiteti ilmiy axborotnomasi, №2, 45–53.
3. Golubeva, E. (2019). Environmental education in the digital age: Opportunities and challenges. *Journal of Environmental Studies*, 12(4), 88–95. <https://doi.org/10.1234/jes.2019.88>
4. UNESCO. (2017). *Education for Sustainable Development Goals: Learning Objectives*. Paris: UNESCO Publishing. <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000247444>
5. Goleman, D. (2009). *Ecological Intelligence: How Knowing the Hidden Impacts of What We Buy Can Change Everything*. New York: Broadway Books.
6. Mirzayev, X. (2022). Ekologik madaniyat va jamiyat rivojlanishi. *Ijtimoiy fanlar jurnali*, №3, 102–110.

МЕТОДИЧЕСКОЕ ПРЕДЛОЖЕНИЕ РАЗВИТИЯ КОММУНИКАТИВНЫХ КОМПЕТЕНЦИЙ УЧИТЕЛЕЙ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ

<https://zenodo.org/records/17732579>

*Гавхар Хидирова,
Университет Ориентал, кафедра
«Педагогика непрерывного образования»*

В современной системе образования одной из ключевых компетенций, которыми должен обладать педагог, является коммуникативная компетентность. Особенно на уровне начальной школы языковое, когнитивное и социальное развитие учащихся в значительной степени зависит от способности учителя эффективно выстраивать коммуникацию. В этом контексте систематическое развитие коммуникативных компетенций будущих учителей начальных классов напрямую влияет как на качество педагогической подготовки, так и на учебные достижения школьников.¹

В данной работе предлагается эффективный методический подход, направленный на развитие коммуникативных навыков у будущих педагогов. Коммуникативная компетентность включает не только устную речь, но и умение слушать, использовать язык тела, проявлять эмпатию, решать конфликтные ситуации и выстраивать корректное взаимодействие в поликультурной среде.

Предложенный метод основывается на трёх этапах:

1. Теоретическая подготовка. На этом этапе будущие учителя получают знания в области теорий коммуникации, процессов усвоения языка, динамики коммуникации в классе и межкультурного общения. Эта база позволяет студентам осознанно управлять процессом коммуникации.²

2. Практическое обучение. С помощью таких методик, как драматизация, ролевые игры, сценарное обучение и микро-преподавание, студенты получают возможность моделировать ситуации, приближенные к реальным условиям школьного класса, и развивать навыки общения.

3. Рефлексивное оценивание. Заключительный этап предполагает анализ видеозаписей коммуникационных практик, проведение самооценки и участие в рефлексивных обсуждениях под руководством преподавателя. Это способствует осознанию студентами своих сильных сторон и направлений, требующих развития.

Таким образом, коммуникативная компетентность является одним из краеугольных камней педагогической профессии. Поэтому программы

¹ Савин, Н. В. (2020). *Педагогика: теория и практика образовательного процесса*. Москва: Академический проект.

² Hymes, D. (1972). *On Communicative Competence*. In: Pride, J. B. & Holmes, J. (Eds.), *Sociolinguistics*. Harmondsworth: Penguin.

подготовки учителей должны предусматривать систематическую и постоянную работу над формированием коммуникативных навыков.¹

Предложенный метод способствует тому, чтобы будущие учителя начальных классов были оснащены не только академическими знаниями, но и развитой педагогической коммуникативной культурой. Более широкое внедрение подобных практик в педагогические факультеты позволит повысить профессиональные компетенции учителей и общее качество образования.

Ключевые слова: коммуникативная компетентность, подготовка учителей, будущие учителя начальных классов, педагогическая коммуникация, практические методы обучения, драматизация и ролевая игра, рефлексивное оценивание.

Список литературы

1. Hymes, D. (1972). *On Communicative Competence*. In: Pride, J. B. & Holmes, J. (Eds.), *Sociolinguistics*. Harmondsworth: Penguin.
2. Canale, M., & Swain, M. (1980). *Theoretical bases of communicative approaches to second language teaching and testing*. *Applied Linguistics*, 1(1), 1–47.
3. Goleman, D. (2006). *Social Intelligence: The New Science of Human Relationships*. New York: Bantam Books.
4. Richards, J. C., & Rodgers, T. S. (2014). *Approaches and Methods in Language Teaching*. Cambridge: Cambridge University Press.
5. Савин, Н. В. (2020). *Педагогика: теория и практика образовательного процесса*. Москва: Академический проект.
6. Соловьёва, Е. В. (2019). Коммуникативная компетентность учителя: структура и пути формирования. *Педагогика и психология образования*, 3, 45–53.
7. Хасанова, М. А. (2021). Современные подходы к развитию педагогической коммуникации у будущих учителей. *Вестник образования Узбекистана*, 4(2), 112–120.

¹ Савин, Н. В. (2020). *Педагогика: теория и практика образовательного процесса*. Москва: Академический проект.

BOSHLANG'ICH SINIF O'QISH DARSLARIDA INTERFAOL TA'LIMNING AHAMIYATI

<https://zenodo.org/records/17732587>

*Murodova Dilshoda,
Oriental universiteti magistranti*

Annotatsiya. Bugungi kunda barcha sohalar qatori ta'lim sohasida ham jadal islohotlar, yangilanishlar amalga oshirilmoqda. O'quv xonalari zamonaviy tarzda jihozlanmoqda, axborot komunikatsiya vositalari bilan ta'minlanmoqda. An'anaviy o'qitish usullari o'rmini zamonaviy va interfaol metodlar egallamoqda. Bu ayniqsa, boshlang'ich sinf darslarida interfaol ta'limning joriy qilinishi orqali o'quvchilarning darslarga bo'lgan qiziqishi oshib, ularning mustaqil fikrlash, muammoli vaziyatlarda to'g'ri yo'l topish, jamoaviy ishlash ko'nikmalarining shakllanishida muhim ahamiyatga ega bo'lmoqda. Ushbu maqolada boshlang'ich sinf o'qish darslarida interfaol ta'limning ahamiyati, interfaol ta'lim usullari va uning natijalari haqida keltirib o'tamiz.

Kalit so'zlar: *Interfaol ta'lim, metod, ko'nikma, multimedia, integratsiya, vosita, usul, ta'lim.*

Abstract. Today, along with many other fields, rapid reforms and innovations are also taking place in the field of education. Classrooms are being equipped in a modern way and provided with information and communication technologies. Traditional teaching methods are being replaced by modern and interactive approaches. This is especially important in primary school lessons, where the introduction of interactive learning increases students' interest in lessons and plays a significant role in developing their independent thinking, problem-solving skills, and ability to work in teams. This article discusses the importance of interactive learning in primary school reading lessons, the methods used, and the outcomes achieved.

Keywords: Interactive learning, method, skill, multimedia, integration, tool, technique, education.

“Interfaol” atamasi lotincha “inter akt” so‘z birikmasidan olingan bo‘lib, “inter” o‘zaro, birgalikda va “akt” – faoliyat ma‘nolarini anglatadi. Interfaol ta’lim usullarini jahon olimlaridan Jerome Bruner, Lev S. Vygotskiy o‘z asarlarida ilmiy asoslab bergan. Jumladan Bruner “Talimda o‘quvchilarni faol ishtirok ettirilishini va ularni mustaqil izlanuvchi ya’ni “kashfiyotchi” bo‘lishi kerakligini ta’kidlaydi¹. Interfaol metodlar ta’lim mazmuni o‘qituvchi rahbarligida o‘quvchilarning bir-birlari bilan birgalikdagi faoliyati natijasida o‘zlashtirilishini ko‘zda tutadi. Bu metodlar o‘quvchilarning faolligi, erkin fikrlashi, mustaqil izlanishi, o‘zlashtiriladigan ma’lumotlarga ijodiy yondashishiga tayanadi². Interfaol darslar guruhli ishlar, rolli o‘yinlar, savol-javoblar,

¹ <https://www.scribd.com/document/704914364/Bruner-J-S-1966-Toward-a-Theory-of-Instruction-Vol-59-Harvard-University-Press>

² <https://zenodo.org/records/7825534>

munozaralar, klasterlar, loyihaviy ishlarga orqali amalga oshiriladi. Ushbu interfaol metodlarda “*erishilgan didaktik natijadan ko‘ra, unga kelish yo‘li, o‘quvchilarning bu kechimdagi izlanishlari, tashabbus ko‘rsatishlari muhim*” sanaladi. Interfaol usul tatbiq etilganda, ta‘lim jarayoni o‘qitishdan emas, balki birgalikda o‘qishdan iborat bo‘ladi. Shu sababli ham muallim dars beruvchidan o‘quvchilarning tadqiqotchilik faoliyatini tashkil etuvchi, muvofiqlashtiruvchi va maslahatchiga aylanadi¹ deb ta’kidlagan Yo‘ldoshev o‘z asarida.

Boshlang‘ich sinf o‘quvchilari o‘quv faoliyatiga endi kirib kelayotganligi uchun ular dunyoni ko‘proq hissiy va tasviriyl idrok etadigan yosh toifasidir. Ular uchun oddiy bir yangilik - “ulkan mo‘jiza” ga tengdir. Shuning uchun har bir dars ular uchun qiziqarli, jonli, faol ishtirok etishga chorlovchi bo‘lishi samaralidir. Tadqiqotlardan ma‘lumki boshlang‘ich sinf o‘quvchilari guruhda ishlaganda, fikr almashishganda, o‘yin orqali bilim olganda dars samaraliroq bo‘ladi va bunga interfaol usullar orqali erishish mumkin. Shu sababli o‘qish darslarida interfaol metodlardan foydalanish ham zamonaviy yondashuv, ham psixologik ehtiyojga javob beruvchi zarurat hamdir. Bir nechta metodlarni ko‘rib o‘tsak: Masalan, “Marvarid”² hikoyasini o‘tganda o‘quvchilarga “Siz nima qilgan bo‘lardingiz?” degan savol bilan murojaat qilish mumkin. Bu usulni “**Agar men bo‘lganimda...**” deb nomlaymiz. Bu bilan o‘quvchilar nafaqat sinfda o‘zaro fikr almashadilar, balki chiroyli nutq va sinfda o‘zaro hurmat fazilatlarining shakllanishiga ham erishish mumkin.

Darslarni boshqa fanlar bilan integratsiya qilish orqali ham yaxshi samaralarga erishish mumkin. Masalan: “**So‘zdan so‘z toping**” o‘yinini ko‘rib o‘tsak, o‘yin sharti esa mavzuga oid bir so‘z yozib qo‘yiladi, har bir o‘quvchi berilgan vaqt ichida, faqatgina shu so‘zdagi harflardan foydalangan holda, o‘zgacha ma‘noga ega bo‘lgan so‘zlarni topib yozish kerak bo‘ladi. Eng ko‘p so‘z topgan o‘quvchi esa g‘olib bo‘ladi. Yoki “**Men kimman?**” o‘yiniga qarasak, o‘yin sharti: bir o‘quvchi o‘tilgan mavzu yuzasidan asar qahramonlaridan birining sifatlarini aytib, ungga ta’rif beradi, o‘quvchilar esa bu qaysi qahramon ekanligini topishlari kerak bo‘ladi. Masalan: “Mikrob, virus va Salomat qiz haqida ertak”³ da asarida qo‘llash mumkin. Ozoda, mehribon....- Salomat qizga berilgan ta’riflar bo‘lsa, kasallik tarqatuvchi, razil...- mikrob va viruslarga berilgan tarifdir. Yoki har bir bob yakunida takrorlash darslariga oid “**Muzeyga sayohat**” metodini qo‘llash mumkin. Bunda o‘qituvchi multimedia vositalaridan ham foydalanishi mumkin yoki ko‘rgazmali vositalardan foydalanishi mumkin. Masalan: o‘quvchilar bilan muzeyga sayohat davomida ular bir qancha predmetlarga duch kelishadi va bu predmetlar qaysi mavzuga oid ekanligini topishlari kerak bo‘ladi. Masalan: qafas (Sayroqi qushcha), chig‘anoq (Marvarid), paxta (Qarg‘a va paxta)⁴.

“**Ipak qurti**” metodida esa, o‘yinning maqsadi: o‘quvchilarning fikrlash qobiliyatini o‘stiradi, gap tuzish texnikasini rivojlantiradi, matematikada o‘quvchining ketma-ketlikni kamaytirish, orttirish kabi tushunchalarni aniqlay olishga o‘rgatadi.

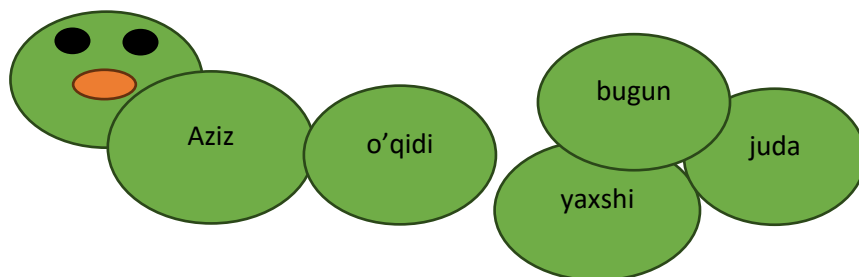
¹ Ўўлдошев Қ. Глобаллашаётган дунё ва ўқитишнинг интерфаол усуллари. // Халқ таълими. 2007. 6-сон.

² 4-sinf o‘qish savodxonligi, 1-qism darslik. Toshkent 2023.

³ 4-sinf o‘qish savodxonligi. 4-qism. Toshkent 2023.

⁴ 4-sinf o‘qish savodxonligi. 1-qism. Toshkent 2023.

O‘yin asosida imlo qoidasini o‘rganish, so‘zlarning joyini to‘g‘ri topib, gap hosil qilish ko‘nikmalarini shakllantirish mumkin.

Boshlang‘ich sinf o‘qish darslari o‘quvchilarning nutq ma‘daniyatini oshirishga hamda fikrlarini aniq va ravon ifodalashlarida asos hisoblanadi. Bu esa boshqa fanlarni o‘zlashtirishda ham muhim hisoblanadi. O‘qish darsliklarida keltirilgan matnlar orqali o‘quvchilarda vatanparvarlik, halollik, insoniylik sifatleri singdirib boriladi. Interfaol metodlarni qo‘llanganda esa bola o‘zini bevosita shu muhitda his qiladi. Albatta interfaol usullarni tanlashda ta‘limning maqsadi, o‘quvchilarning sonini va bilim darajasi, o‘quv muassasasining o‘quv-moddiy sharoiti, ta‘limning davomiyliqi, o‘qituvchining pedagogik mahorati va boshqalar e‘tiborga olinadi.

Demak, interfaol metodlardan foydalanish orqali o‘quvchilarning fanga bo‘lgan qiziqishini oshirish, dars mashg‘ulotlarining qiziqarli va jonli bo‘lishiga erishish, mustaqil fikrlash, mantiqiy tahlil qilish, og‘zaki va yozma nutqini rivojlantirish shu bilan birga jamoa bilan ishlash, o‘zaro fikr almashish kabi ijobiy natijalarga erishish mumkin. O‘qish darslari o‘quvchilar uchun katta hayotga yo‘l vazifasini ham o‘taydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. <https://www.scribd.com/document/704914364/Bruner-J-S-1966-Toward-a-Theory-of-Instruction-Vol-59-Harvard-University-Press>
2. <https://zenodo.org/records/7825534>
3. Йўлдошев Қ. Глобаллашаётган дунё ва ўқитишнинг интерфаол усуллари. // Халқ таълими. 2007. 6-сон.
4. 4-sinf o‘qish savodxonligi, 1-qism darslik. Toshkent 2023.
5. 4-sinf o‘qish savodxonligi. 4-qism. Toshkent 2023.
6. www.ziyouz.com.

MULTIMEDIA VOSITALARI ORQALI O‘QUVCHILARDA ILMIY VA BADIY MATN USTIDA ISHLASH KO‘NIKMALARINI SHAKLLANTIRISH

<https://zenodo.org/records/17732598>

*Faxritdinova Shoiri Boli qizi,
Oriental universiteti “Ta’lim va tarbiya nazariyasi va metodikasi
(Boshlang‘ich ta’lim) yo‘nalishi magistranti*

Annotatsiya. Ushbu maqolada multimedia vositalaridan foydalanish orqali o‘quvchilarda ilmiy va badiiy matnlar ustida ishlash ko‘nikmalarini shakllantirish masalasi yoritiladi. Zamonaviy ta’lim jarayonida multimedia texnologiyalari o‘quvchilarni darsga jalb etish, ularning tafakkurini kengaytirish va mustaqil fikrlash qobiliyatini rivojlantirishda muhim o‘rin tutadi. Tadqiqotda multimedia vositalarining afzalliklari, ta’lim samaradorligiga ta’siri hamda boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining tabiiy fan va o‘qish darslarida ularni qo‘llash usullari tahlil qilinadi.

Kalit so‘zlar: multimedia vositalari, ilmiy matn, badiiy matn, ko‘nikma, ilova, obraz, modda, ijodiy fikrlash, o‘qish savodxonligi, onlayn resurs, audio, interaktiv metod.

Abstract. This article examines the issue of developing students’ skills in working with scientific and literary texts through the use of multimedia tools. In modern education, multimedia technologies play an important role in engaging students in lessons, broadening their thinking, and fostering independent learning abilities. The study analyzes the advantages of multimedia tools, their impact on educational effectiveness, as well as methods of applying them in natural science and reading lessons for primary school students.

Keywords: multimedia tools, scientific text, literary text, skills, application, image, substance, creative thinking, reading literacy, online resources, audio, interactive method.

Bugungi globallashuv davrida ta’lim samaradorligini oshirish butun jamiyat oldidagi ustuvor vazifalardan biridir. Bugun ta’lim tizimida ilg‘or pedagogik texnologiyalarni qo‘llash, xususan, multimedia vositalaridan foydalanish o‘qitish samaradorligini oshirishda muhim omilga aylanib bormoqda. Multimedia texnologiyalari bu matn, grafika, rasm, video, audio va turli xil animatsiyalarni birlashtirgan integrallashgan axborot tizimi bo‘lib, u ta’lim jarayonini yanada qiziqarli, samarali va interaktiv qilishga yordam beradi. O‘zbekiston ta’lim tizimida multimedia vositalaridan foydalanish jarayoni 2000-yillardan boshlab bosqichma-bosqich joriy etila boshlandi. Aynan boshlang‘ich sinflarda matnlar ustida ishlashda zamonaviy texnologiyalarni qo‘llash o‘quvchilarni jalb qilishning eng samarali usullaridan biriga aylandi.

Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari (AKT) ta’lim jarayoniga tatbiq etilgach, multimedia vositalaridan foydalanish ancha ortdi. Mediata’lim vositalari o‘quv yurtlari tomonidan keng miqyosda qo‘llanilmoqda. Bu o‘quv usuli murakkab

tushunchalarni anglashni yengillashtiradi hamda o'rganuvchilarga ularni an'anaviy o'qitish metodlariga nisbatan qisqaroq vaqt ichida o'zlashtirish imkonini beradi.

Multimediali texnologiyalar axborotni bir vaqtning o'zida bir nechta shaklda yetkazib berishga imkon yaratadi: matn, tasvir, animatsiya, videoyozuv va tovush orqali. Multimedialarning eng asosiy xususiyati esa — interaktivlik bo'lib, bu foydalanuvchining axborot muhitidagi faoliyatiga bevosita ta'sir ko'rsata olish qobiliyatidir.

Multimedia vositalaridan biri bo'lgan audio shakl matndagi qahramonlarning suhbatlari, musiqa, ovoqli hikoyalar o'quvchilarning matnni qabul qilishini yanada yaxshilashga yordam beradi. Video vositalari ya'ni matn asosidagi qisqa multafilmlar, sahna ko'rinishlari yoki matn mavzusiga oid filmlar matnning mohiyatini yanada ochib beradi. Masalan, 1-sinf "Alifbe" darsligidagi "Oltin tarvuz" ertagining video shakli o'quvchilarga namoyish etilganda ular nafaqat eshitadi, balki svirlarni ko'radi, ovoz va musiqani eshitadi, bu esa xotirada mustahkamroq saqlanadi.

Multimedia vositalaridan biri interaktiv taqdimot bu oddiy slayd emas balki o'quvchini faol jalb qila oladigan, tugmalar, animatsiyalar, testlar, savol-javoblar orqali ishlaydigan darsni taqdim etish shakli. Bu nafaqat matnni o'qiydi, balki tugmani bosib javob beradi, mavzu asosidagi testlarni ishlaydi. Masalan, 1-sinf "Tabiiy fan" darsligidagi "Hayvonot olami" mavzusini o'rgatayotganda interaktiv taqdimot orqali rasmdagi hayvonlarning ovozini namoyish etish orqali darsni va mavzuni yanada qiziqarli va tushunarli qilish mumkin. Bundan tashqari, onlayn resurslar ya'ni maqolalar, rasm kolleksiya va galereyalari, mavzuga oid qiziqarli ma'lumotlar matnni to'ldiradi va chuqurroq o'rganishga ko'maklashadi. Bugungi kunda bolalar uchun foydali bo'lgan onlayn resurslar juda ko'p. Ularga Khan Academy Kids, National Geographic Kids, Duolingo Kids va boshqa resurslarni misol qila olamiz. Khan Academy Kids 2-8-yoshdagi bolalarga mo'ljallangan bepul ta'limiy ilova bo'lib, u o'yin, video, mashq va interaktiv topshiriqlar orqali bolalarning bilimini mustahkamlashga xizmat qiladi. Masalan, 1-sinf ingliz tili darsligidagi "What color is it?" mavzusini o'tib bo'lgandan so'ng, uyda ota-onalari yordamida ilova orqali mustahkamlashi mumkin bo'ladi, bu esa mavzuni yanada esda qolarli bo'lishiga zamin hozirlaydi.

Xulosa qilib aytganda, texnologik taraqqiyot ta'lim jarayoniga yangicha yondashuvlar va innovatsion yechimlarni olib kirdi, bu esa multimediali o'quv muhitining shakllanishi va rivojlanishiga turtki bo'ldi. Bugungi kunda har bir insonning mehnat faoliyatida multimedia vositalaridan foydalanishga ehtiyoj kundan kunga ortib bormoqda. O'quv jarayonida multimedia texnologiyalarini joriy etish nafaqat ta'lim sifati yaxshilanishiga, balki o'quvchilarning bilimni o'zlashtirish darajasi oshishiga ham ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Karimova Sh. Til ta'limida amaliy mashqlar. O'quv qo'llanma. – Toshkent: 2023. 136 B.

2. Ta'limda axborot texnologiyalari. O'quv qo'llanma / R.X. Ayupov. Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti. – T.: TDPU, 2020 yil

3. Abdullaev, S. S. Socio-political factors of development of social relationships in students in the process of pedagogical education. In Euro-Asia Conferences (pp.168-170). 2021.
4. Askarovich, M. S. Formation of professional-pedagogical competences of future teachers of chemistry. вестник науки и образования, (6-3 (109)), 28-31.2021
5. Askarovich, M. S., Uljaevna, U. O., & Inomjohnovna, O. N. (2020). Applying case study-method in teaching chemistry. Проблемы современной науки и образования, (3 (148)), 62-64.
6. Begmurzayevich, D. B. (2022). Bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarida refleksiv madaniyatni rivojlantirishning metodologik asoslari. integration of science, education and practice. scientific-methodical journal, 3(6), 154-160.
7. Karimova, B. (2019). Possibilities of formation of national pride with using khadiths in the first-year pupils of orphanages. European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences Vol, 7(11).

TASAVVUFNING MOHIYATI VA UNING ISLOM FALSAFASIDAGI O'RNI

<https://zenodo.org/records/17732610>

*Gulbahor Namozova Muzaffarovna,
Oriental universiteti Uzluksiz ta'lim pedagogikasi
kafedrası katta o'qituvchisi*

Annotatsiya: Ushbu maqolada tasavvufning kelib chiqishi, uning mohiyati va islom falsafasi rivojidadagi o'rni ilmiy jihatdan tahlil qilinadi. Tasavvuf – Qur'on va Hadis asosidagi ma'naviy-tarbiyaviy yo'nalish sifatida shakllangan bo'lib, uning maqsadi inson qalbini poklash, ma'naviy kamolotga erishish va Haq bilan yaqinlikni his etishdir. Maqolada tasavvuf ta'limotining asosiy g'oyalari, shariat, tariqat, ma'rifat va haqiqat bosqichlari izohlanadi, shuningdek, mashhur mutasavviflar – Junayd Bag'dodiy, Bahouddin Naqshband, Jaloliddin Rumiy kabi allomalarning qarashlari tahlil qilinadi. Islom falsafasi tarixida tasavvuf nafaqat diniy-ma'rifiy oqim, balki axloqiy-ruhiy tarbiyaning muhim manbai sifatida ham o'rganiladi. Maqolada tasavvufning musulmon jamiyatidagi ma'naviy-ma'rifiy o'rni, shuningdek, uning bugungi davr uchun ahamiyati yoritib berilgan. Tasavvufning asosiy g'oyalari, uning ma'naviy-ma'rifiy ta'siri, shuningdek, Sharq va G'arb tafakkuridagi falsafiy ahamiyati yoritiladi.

Kalit so'zlar: tasavvuf, islom falsafasi, tariqat, ma'rifat, ruhiy kamolot, ilohiy muhabbat.

Abstract: This article provides a scholarly analysis of the origins of Sufism, its essence, and its role in the development of Islamic philosophy. Sufism, formed as a spiritual and educational movement based on the Qur'an and Hadith, aims at purifying the human heart, achieving spiritual perfection, and experiencing closeness to the Divine. The article explains the fundamental ideas of Sufi doctrine, such as the stages of Sharia, Tariqa, Ma'rifa, and Haqiqa, and analyzes the views of prominent mystics such as Junayd al-Baghdadi, Bahauddin Naqshband, and Jalal al-Din Rumi. In the history of Islamic philosophy, Sufism is studied not only as a religious and educational current but also as an important source of ethical and spiritual cultivation. The article highlights the moral and spiritual significance of Sufism in Muslim society, as well as its relevance in the modern era. The core ideas of Sufism, its spiritual and educational influence, and its philosophical significance in both Eastern and Western thought are also illuminated.

The core ideas of Sufism, its spiritual and educational influence, as well as its philosophical significance in both Eastern and Western thought are discussed.

Keywords: Sufism, Islamic philosophy, tariqa, ma'rifa, spiritual perfection, divine love.

Kirish. Islom dini insoniyat tarixida nafaqat diniy hayot, balki falsafiy tafakkur, madaniyat va ma'naviyat rivojida ham o'ziga xos o'rin egallagan. Qur'oni Karim va Hadisi sharif asosida shakllangan islom falsafasi insonni nafaqat tashqi amallar orqali,

balki ichki dunyosi, ruhiyati va ma'naviy kamoloti orqali ham tarbiyalashni maqsad qilgan. Shu ma'noda tasavvuf islom falsafasining eng chuqur, nozik va ta'sirchan yo'nalishlaridan biri sifatida yuzaga kelgan. U insonning qalb pokligi, Allohga muhabbat va ruhiy yuksalishni asosiy maqsad qilib qo'yadi.

Tasavvuf atamasi ilk bor VIII asrda musulmon dunyosida shakllana boshlagan bo'lib, uning asoschilari zohidlik, taqvo va dunyo lazzatlaridan voz kechish g'oyalarini ilgari surganlar. "Suf" so'zi jun matodan tayyorlangan kiyimni anglatadi va dastlabki so'fiylarning oddiy, kamtarona hayotini ifodalagan. Shundan keyin tasavvuf tushunchasi asta-sekin kengayib, inson ruhiyatining chuqur qatlamlarini o'rganishga qaratilgan falsafiy-ma'naviy maktab darajasiga ko'tarildi.

Tasavvuf mohiyatan inson va Yaratganning munosabatini tushuntirishga intiladi. Unda asosiy maqsad – Allohga muhabbat va sadoqat orqali ruhiy kamolotga erishishdir. Bu yo'l esa shariat, tariqat, ma'rifat va haqiqat bosqichlaridan iborat bo'lib, so'fiylar ana shu darajalardan o'tish orqali komillikka erishishni ta'lim qilganlar.

Islom falsafasi asosan aql va mantiqqa tayanar ekan, tasavvuf qalb, muhabbat va ilohiy ilhomni ham falsafiy tafakkur mezoniga qo'shadi. Shu sababli u nafaqat diniy-amaliy yo'nalish, balki falsafiy va axloqiy ta'limot sifatida ham shakllandi. Imom G'azzoliy, Jaloliddin Rumiy, Bahouddin Naqshband kabi buyuk mutasavviflar bu ta'limotni yanada boyitib, uni insoniy kamolotga eltuvchi yo'l sifatida targ'ib etganlar.

Shuningdek, tasavvuf ijtimoiy-ma'naviy hayotda ham beqiyos o'rin egallagan. U insonlarni halollikka, sabr-toqatga, mehnatsevarlikka va o'zaro mehr-oqibatga da'vat qilgan. Naqshbandiya tariqatining "Dil ba yoru, dast ba kor" tamoyili buning yaqqol ifodasidir. Demak, tasavvuf islom falsafasida inson qalbini yuksaltirish, jamiyatni ma'naviy uyg'otish va axloqiy birlikni ta'minlash vositasi sifatida muhim ahamiyat kasb etadi.

Islom madaniyatida so'fiylik ba'zan tasavvuf deb ham ataladi. Bu ularning arab tilidagi umumiy ildizga ega ekanligi bilan izohlanadi. Shuni ta'kidlash lozimki, "so'fizm" va "tasavvuf" atamalarining ma'nosi atrofida turlicha talqinlar mavjud. Ba'zi xorijiy tadqiqotchilar "tasavvuf" atamasi "kirish" ma'nosida ishlatilishini qayd etadilar. Rene Genonning fikricha, tasavvuf "initiasiya" yoki "ichkariga kirish" deb tarjima qilinadi. Bu "al-haqiqa" ("hayotning ichki haqiqatini") bildiradi va "ash-shari'a" ("buyuk yo'l")ning chuqur qatlamlarini anglash imkonini beradi (René, 2017). Bunday talqin so'fiylarning birodarliklarga birlashganligini ko'rsatadi. XII–XIII asrlar esa so'fiylikning yanada rasmiy va tashkilotli tuzilishga o'tgan davri bilan ajralib turadi (Gallimard, 1973, r.18).

Arab tilida "yo'l" yoki "yo'nalish"ni anglatuvchi "tariqat" termini so'fiy uchun haqiqat sari to'g'ri yo'lni ko'rsatuvchi vosita sifatida qoraladi.

So'z so'fiy va tasavvufning kelib chiqishi haqida tadqiqotchilar turli gipotezalarni ilgari surganlar. Jumladan, bir gipotezaga ko'ra, "tasavvuf" so'zi "sauf" (Gazzoli, 1992) – "beg'uborlik, poklik, tiniqlik" ildizidan kelib chiqqan. Shuningdek, u payg'ambar (s.a.v.)ga yaqin yashagan "suffa ahli" deb atalgan "bani-suffa" qabilasi nomidan olingan bo'lishi mumkin (bu qabila nomi esa o'z navbatida "sufan" deb atalgan cho'l o'simligi nomidan kelib chiqqan, bunda "suf" – "jun" ma'nosini bildiradi). Yana bir talqinga ko'ra, u yunoncha "sophia" – "donolik" so'zidan ham kelib chiqqan bo'lishi mumkin (G'azzoliy, Ihyo ulum ad-din, 2005). Bu masalada

yevropalik va musulmon mualliflar o'rtasida, hatto so'fiylarning o'zlari orasida ham qarama-qarshiliklar mavjudligi diqqatga sazovordir (Michel, 2006, p.88).

So'fiylar va aksariyat musulmon mualliflar fikricha, so'fiylikning ildizlari Qur'onga va Payg'ambar Muhammad (s.a.v.)ning hadislariga borib taqaladi. So'fiylikning islom bilan bevosita bog'liqligi, uning islomiy qadriyatlar va imonning ustunlari asosida rivojlangani inkor etilmaydi. Shu bilan birga, tasavvuf birgina shaklda mavjud, deb aytib bo'lmaydi. Islom olamida Qur'on va shariatga to'liq bog'langan tasavvufiy tariqatlar bilan bir qatorda, shariat doirasidan tashqariga chiqib ketuvchi va ba'zi islomiy tamoyillarga zid bo'lgan ichki-ekstremistik qarashlarga ega oqimlar ham uchraydi. Umuman olganda, islom madaniyati va tasavvuf taraqqiyotini o'rganishda ko'plab tariqatlarda boshqa dinlar va falsafiy oqimlar ta'sirini ko'rish tabiiy hodisa sifatida baholanadi. Ammo sof diniy tamoyillar nuqtayi nazaridan bunday tariqatlar musulmonlar tomonidan unchalik ma'qullanmagan.

So'fiylikning tarixiy rivojiga qisqacha nazar tashlansa, tasavvuf tarixida uch asosiy bosqichni ajratish mumkin: zuhd (asketizm), tasavvuf va tariqatlar.

Ko'plab tadqiqotchilar fikricha, asketizm davri islomning ilk davrlariga to'g'ri keladi. Payg'ambar Muhammad (s.a.v.)dan keyingi davrda fathlar orqali musulmonlar hududlari kengaydi, moddiy hayot yaxshilandi, trofeylar hisobiga musulmonlar farovonligi ortdi va natijada moddiy manfaatlarga intilish kuchaydi. Shu sharoitda bir guruh odamlar sof diniy e'tiqodga sodiq qolib, islom dinining asl tamoyillaridan chiqmagan holda, Payg'ambar yo'lidan yurishni afzal ko'rishdi. Shu davrning xos jihati shuki, payg'ambar davrida mistik hayot tarzi aslida Payg'ambar (s.a.v.)ning yashash uslubiga ergashish edi, u boshqa ko'rinishda ifoda etilmagan. O'sha davrda "tasavvuf" atamasi hali termin sifatida qo'llanmagan, chunki islom jamiyati hayotning barcha sohalarida payg'ambar so'zlari va xatti-harakatlariga amal qilishni afzal bilgan (Enver Behnan Çapolyo, Mezhepler ve tarikatlar tarihi, 1964).

Tasavvuf tarixining boshlang'ich bosqichi sifatida qaraladigan davr o'zining ayrim xos jihatlari bilan e'tiborni tortadi. Bu davrda odamlar jamiyatdan chetda yashash, shahvoniy nafs istaklarini inkor etish va ular bilan kurashish, sabr-toqat hamda Allohga suyanish kabi xususiyatlar bilan ajralib turgan. Zohidlik (asketizm) davri VIII asrning o'rtalarigacha davom etadi. Tadqiqotchilar keyingi bosqichni tasavvuf davri deb ataganlar va o'sha davr ijtimoiy-siyosiy o'zgarishlariga ham e'tibor qaratganlar. Bunga islomning keng hududlarga yoyilishi, boshqa xalqlar va madaniyatlar bilan o'zaro aloqalar va ta'sirlar kiradi.

Tasavvuf mustaqil falsafiy ta'limot sifatida ilk bor Basrada yuzaga kelgan. Tarixiy manbalarda qayd etilishicha, "so'fiy" unvonini olgan birinchi shaxs Abu Hoshim as-So'fiy bo'lgan. Dastlabki so'fiy xonaqohi ham Abu Hoshim tomonidan Suriyaning Ramla shahrida qurilgan. Abu Hoshimdan boshlangan tasavvuf to'liqini qisqa fursatda ko'plab musulmon mamlakatlariga yoyildi (N.Komilov. Tasavvuf, 2009. - B.3).

Tabiiyki, tasavvufning keng tarqalishi uning yanada rivojlanishiga olib keldi. IX asrdan boshlab so'fiylik tizimlashtirish bosqichiga kirdi. Bu tizimlashtirish, yuqorida qayd etilgan asketizm davriga nisbatan, bir qator o'ziga xos jihatlarning shakllanishiga sabab bo'ldi. Bir tomondan, tasavvufning tamoyillari, qoidalari va usullari belgilandi, ikkinchi tomondan esa, so'fiy mutafakkirlar tomonidan maxsus maskanlar –

xonaqohlar barpo etila boshlandi. IX–X asrlar ko‘plab buyuk so‘fiylar faoliyat yuritgan davr bo‘lib, tasavvufga oid ilmiy asarlar yozildi va shu orqali tasavvufning asosiy nazariy poydevori yaratildi.

Tasavvufning diniy-axloqiy mohiyatiga kelsak, islomiy hayotning ma’naviy-axloqiy qadriyatlari tasavvuf tushunchasi bilan bevosita bog‘liqdir. Ushbu diniy-falsafiy ta’limot insonning axloqiy fazilatlarini takomillashtirishni ko‘zda tutib, nafsni isloh qilish, uni tarbiyalash, moddiy dunyo va shahvoniy istaklardan voz kechish, Alloh bilan ruhiy birlashishni maqsad qiladi. Ayrim so‘fiy ta’limotlarda tasavvuf dunyoviylik bilan doimiy kurash, insonning o‘z nafsidan ozod bo‘lishi, shaytonga bo‘ysunmaslik, shahvat istaklaridan ilohiy iroda yo‘lida kechish, tashqi dunyodan ichki dunyoga yuzlanish, hayotiy sinovlarni sir saqlash, ulug‘vorlik, muloyimlik va poklik sifatida ta’riflanadi.

So‘fiylikning shu qadar jozibador bo‘lishining sabablaridan biri uning ilohiy sirlar va bilimlarni o‘zida mujassam etuvchi mistik fikr bilan bog‘liqligidir. Ma’lum ma’noda, tasavvufdagi sir va mistitsizm moddiy-amaliy holatlarni axloq, ruhiyat (asketizm) va sayr va suluk (axloqiy kamolot yo‘li) tushunchalariga qarama-qarshi qo‘yadi. Turli diniy va falsafiy ta’limotlarda mistik unsurlar qadimdan mavjudligi esa hammaga ma’lum fakt hisoblanadi.

So‘fiylar barcha gunoh ko‘rinishlariga qarshi kurash olib borganlarini ta’kidlash lozim. Ularning kurashi ko‘pincha mo‘minlarning, ayniqsa ilmi insonlarning axloqini zaiflashtirishga tahdid solganlarga qarshi qaratilgan edi. Islomning dastlabki davrlarida payg‘ambar Muhammad (s.a.v.)ning sahobalaridan biri Abu Zar dunyoviy hukmdorlarni tanqid qilgani uchun ular tomonidan hibsga olingan (Ibn Arabi, 2006, r.33).

Tasavvuf o‘zida islom qonunlari (shariat) va haqiqatni birlashtiradi. So‘fiylarning e’tiqodicha, agar diniy marosimlar chin qalbdan bajarilmasa, ular foydasizdir. Ba’zilari tasavvufni yashirin ilm (ilm al-botin) va moddiy dunyodan voz kechish, gunoh bilan ichki kurash g‘oyasi bilan bog‘lashadi. Ilm al-botin prinsipi ichki haqiqatni qabul qilish, ya’ni “Allohdan boshqa hech narsa eslatilmaydi” degan ma’noda talqin qilinadi. Tasavvufda eng oliy mavjudot Alloh hisoblanadi va unga faqat uni sevish orqali yaqinlashish mumkin.

Qabul qilingan qarashlarga ko‘ra, mistik-amaliy tafakkur islom, xristianlik va iudaizm olamida, yunon falsafasida, shuningdek braxmanizm va buddizm dinlarida ham turli shakllarda namoyon bo‘lgan. Biroq, tasavvufni faqatgina mistitsizm sifatida talqin qilib bo‘lmaydi. Tasavvuf va islomdan tashqari mistitsizm o‘rtasidagi farq quyidagicha tushuntiriladi: islomiy bo‘lmagan mistitsizm tartibsizlik va passivlik xususiyatiga ega. Masalan, bunday oqimlarda shayxga bo‘lgan bog‘liqlik holati mavjud emas. Tasavvufda muhim o‘rin tutgan tsikliklik xususiyati boshqa mistitsizmlarda mavjud emas, chunki murshidlar an’anasi yo‘q. Shuningdek, belgilangan vaqtda bajariladigan vird va zikrlar ham yo‘q. Natijada odamlar o‘z qobiliyatiga qarab mistitsizmga ma’lum o‘rinni egallaydi. Islomiy bo‘lmagan mistitsizmning yana bir o‘ziga xos jihati shundaki, unda ierarxiya mavjud emas, erishiladigan yakuniy maqsad esa ilm ul-yaqin (Allohgga yaqinlashuv ta’limoti) sifatida talqin etiladi (Komilov N. Tasavvuf. 2009. - B.3).

Islomiy mistitsizmda esa boshqa dinlardagi mistitsizmdan farqli ravishda usul va faoliyatga katta ahamiyat beriladi. Har bir soʻfiy oʻtishi lozim boʻlgan ruhiy yoʻl — sayr va suluk, murshid rahbarligi ostida boshlanishi va davom etishi kerak. Shu nuqtai nazardan shayx (murshid) markaziy shaxs sifatida zikr, riyoziyot va boshqa rituallarning tartibi hamda davomiyligini belgilaydi. Tasavvufda shuningdek qatʼiy ierarxik tuzilma mavjud boʻlib, unda har kimning oʻrni aniq belgilangan. Agar boshqa taʼlimotlarda mistitsizmning choʻqqisi ilm ul-yaqin boʻlsa, soʻfiylarning erisha oladigan eng oliy darajasi haqq ul-yaqin (ilohiy haqiqat bilan toʻliq birlashish) hisoblanadi (Frithjof Schuon, Islomni anglash, 1999).

“Tasavvuf” soʻzining ilk qoʻllanishi oʻz davrining mashhur soʻfiyi Maruf Karxiy nomi bilan bogʻlanadi. Soʻfiy tafakkuriga “maʼrifat” (maʼnaviy maʼrifat) tushunchasini olib kirgan Zunnun Misriy, tasavvuf holatlarini oʻrgangan Sari as-Saqatiy nomlari ham mashhurdir. Asketizm va tasavvufga yangi tushuncha va mezonlarni olib kirganlardan biri Bayozidiy Bistomiy hisoblanadi (Frithjof Schuon, Islomni anglash, 200-bet)

Dastlabki tasavvuf davriga oid Bayozidiy Bistomiy, Junayd Bagʻdodiy kabi soʻfiylarning gʻoyalari keyinchalik Abu Homid al-Gʻazzoliy tomonidan tizimlashtirilib mukammallashtirildi. Tasavvufning falsafiy asosini yaratgan Ibn Arabi esa tasavvuf tarixidagi eng muhim siymolardan biri hisoblanib, vahdat ul-vujud (borliq birligi) nazariyasini yaratdi. Bu nazariya jahon falsafiy merosida chuqur iz qoldirdi. Ibn Arabining qarashicha, Allohni anglash uchun aql va falsafa yetarli emas, balki bu yoʻlda eng zarur boʻgʻin – muhabbatdir. Shu sababli, uning vahdat ul-vujud nazariyasi tasavvufiy anʼanada asosiy taʼlimotga aylangan (Morewedge, 1995).

Tasavvuf tizimining rivojlanishidagi uchinchi bosqich – tariqatlar davri XII asrning ikkinchi yarmidan boshlangan. Bu davrda tasavvufning qoidalari va usullariga oʻziga xos yangiliklar kiritgan mashhur soʻfiylar tomonidan turli tariqatlar tashkil etilgan. Keyingi tasavvufiy taraqqiyot aynan ushbu tariqatlar bilan chambarchas bogʻliq boʻlib, ular bugungi kunga qadar saqlanib qolgan. Islom madaniyatida katta oʻrin tutgan yirik tariqatlarga: Yassaviya, Rifoiya, Kubraviya, Suhrawardiya, Shaziliya, Bektashiya, Mawlaviya, Naqshbandiya, Hurufiya, Xalvatiya tariqatlarini misol keltirish mumkin.

Xulosa. Tasavvuf islom falsafasining eng chuqur va taʼsirchan yoʻnalishlaridan biri sifatida nafaqat diniy hayot, balki insoniyatning maʼnaviy-madaniy taraqqiyotida ham beqiyos oʻrin tutadi. U islomning asosiy manbalari – Qurʼon va Hadisi sharifga tayangan holda inson qalbini poklash, nafsni tarbiyalash va Allohga yaqinlashish gʻoyalarini ilgari surdi. Tasavvufning mohiyati, avvalo, insonning oʻzini anglash, ruhiy kamolotga erishish va hayotni ilohiy haqiqat bilan uygʻunlashtirishdan iboratdir.

Tarixiy rivojlanish jarayonida tasavvuf uch bosqichni bosib oʻtdi: zohidlik (asketizm), tasavvuf va tariqat davrlari. Har bir davrda soʻfiylik yangi mazmun kasb etib, nafaqat individual ruhiy tajriba, balki keng ijtimoiy-madaniy hodisaga aylandi. Ayniqsa IX–X asrlardan boshlab soʻfiylik tizimlashtirilgan taʼlimot darajasiga koʻtarilib, ilmiy-falsafiy asarlar, maxsus maktablar va tariqatlar orqali yanada boyidi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Frithjof Schuon, Islomni anglash (Tarj.: Mahmut Kanik), Istanbul, 1999, 203-bet

2. Husayn Voiz Koshifiy «Futuvvatnomai sultoniyy» A.Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti,1994. Najmiddin Komilov tarjimasi
3. Ja'far Xolmo'minov.Vahdat ul-vujud falsafasi va Naqshbandiya ta'limoti. Monografiya. Toshkent "Tafakkur"2020
4. Jurayev SH.S., Abu Ali ibn Sinoning falsafiy qarashlarida baxt-saodat masalasi // Academic Research in Educational Sciences, 2 (Special Issue 1), 395-401 P.
5. Komilov N. Tasavvuf. - T.: Movarounnahr" - "O'zbekiston", 2009. - B.3
6. Majid Fahri, Islom falsafasi tarixi (Tarj.: QosimTurxon), Istanbul, 2004, 278-bet.
7. Al-G'azzoliy, Abu Homid. Ihyo ulum ad-din. – Qohira: Dar al-Ma'rifa, 2005.
8. Parviz Morewedge, Essays in Islamik Philosophy, Theology, and Mysticism(1995,Oneonta Philosophy,New York at Oneonta)/ Global Academic Publishing.
9. Bag'dodiy, Junayd. Risola fi't-tasavvuf. – Istanbul: Kitabevi, 1999.
10. Jaloliddin Rumi. Masnaviy ma'naviy. – Tehron: Amir Kabir, 2008.
11. Bahouddin Naqshband. Maqomot. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot, 2000.
12. Enver Behnan Çapolyo, Mezhepler ve tarikatlar tarihi,-Istanbul,1964).
13. Knysh, Alexander. Islamic Mysticism: A Short History. – Leiden: Brill, 2000.
14. G'aniyeva, S. O'zbek mumtoz adabiyotida tasavvuf. – Toshkent: Fan, 2007.
15. Trimingham, J. Spencer. The Sufi Orders in Islam. – Oxford: Oxford University Press, 1998.

JADIDLAR MEROSINING ZAMONAVIY ANIMATSIYA VOSITASIDA TALQINI VA MILLIY O‘ZLIK KONSEPSIYASINING BADIY IFODASI

<https://zenodo.org/records/17732634>

*Yusupova Nazokat Dilshodbekovna,
Kamoliddin Behzod nomidagi Milliy rassomlik va dizayn institutining
“Rangtasvir: multfilm va kompyuter multiplikatsiyasi” mutaxassisligi magistranti*

Annotatsiya. Maqolada XX asr boshlarida O‘rta Osiyoda muhim o‘rin tutgan jadidchilik harakatining ma’rifatparvarlik g‘oyalari va ularning zamonaviy animatsiya vositasida yosh avlodga yetkazish imkoniyatlari tahlil etilgan. Tadqiqotda jadidlar merosi asosida animatsion kontent yaratish yo‘nalishlari, ularning pedagogik ahamiyati hamda milliy qadriyatlar va vatanparvarlik tuyg‘ularini shakllantirishdagi roli yoritilgan.

Kalit so‘zlar: jadidchilik harakati, animatsiya, ma’rifatparvarlik, milliy o‘zlik, ta’lim islohoti, tarixiy qahramonlar, vizual texnologiyalar, media-ta’lim.

Abstract. The article examines the educational ideas of the Jadid movement, which played a crucial role in early 20th-century Central Asia, and explores how modern animation can be used to convey this legacy to younger generations. The study analyzes key directions for creating animated content based on the Jadids’ heritage, emphasizing its pedagogical value and its role in fostering national identity and patriotism.

Keywords: Jadidism movement, animation, enlightenment, national identity, educational reform, historical figures, visual technologies, media education.

XX asr boshlarida O‘rta Osiyo xalqlari hayotida tarixiy burilish davri boshlandi. Bu davrda jadidchilik harakati milliy uyg‘onish, ma’rifat va taraqqiyot yo‘lidagi kurashning ramziga aylandi. Mahmudxo‘ja Behbudiy, Abdulla Avloniy, Munavvarqori Abdurashidxonov kabi buyuk ma’rifatparvarlar o‘z davridan bir necha qadam oldinda turib, xalq ongini uyg‘otish, ta’lim tizimini isloh qilish va milliy o‘zlikni asrab-avaylash yo‘lida fidokorona mehnat qilganlar.

Bugungi kunda esa axborot texnologiyalari va vizual medianing jadal rivojlanishi sharoitida tarixiy merosni yosh avlodga yetkazishda an’anaviy usullar avvalgidek samarali bo‘lmay qolmoqda. Zamonaviy o‘smirlar va bolalar asosan vizual kontent orqali axborotni qabul qilishga moyil bo‘lib, animatsiya janri ularning qiziqishlari va idrokiga mos keladigan eng ta’sirchan vositalardan biri hisoblanadi.

Tadqiqotning dolzarbligi shundan iboratki, jadidlar merosi va ularning ma’rifatparvarlik g‘oyalarini zamonaviy texnologik imkoniyatlar asosida yosh avlodga yetkazish bugungi kun talabidir. Animatsiya janri esa tarixiy voqealar va shaxslarni qiziqarli, tushunarli hamda ta’sirchan tarzda aks ettirish imkonini beradi.

Jadidchilik harakati XIX asr oxiri va XX asr boshlarida musulmon mamlakatlarida, xususan, O‘rta Osiyoda keng yoyilgan ma’rifatparvarlik, ijtimoiy-siyosiy hamda madaniy islohotlar harakati edi. Ushbu harakatning asosiy maqsadi

ta'lim tizimini modernizatsiya qilish, "usuli jadid" (yangi usul) maktablarini tashkil etish, milliy matbuot va adabiyotni rivojlantirish, ayollar ta'limi hamda ularning jamiyatdagi o'rnini yuksaltirish, ilmiy bilimlarni xalq orasida targ'ib etish va milliy ongni mustahkamlashdan iborat bo'lgan.

Abdulla Avloniy tomonidan 1908-yilda ochilgan "Usuli jadid" maktabi, Munavvarqori Abdurashidxonovning tarbiyaviy faoliyati, Mahmudxo'ja Behbudiyning "Oyna" gazetasi bularning barchasi o'z davrida milliy uyg'onish jarayonining muhim bo'g'inlariga aylandi. Afsuski, sovet tuzumi davrida jadidlar faoliyati buzg'unchilik sifatida talqin qilinib, ko'plab ma'rifatparvarlar repressiyaga uchragan. Mustaqillik yillarida esa jadidlar merosi qayta baholandi, ularning millat ravnaqi yo'lidagi xizmatlari e'tirof etilib, ular haqiqiy milliy qahramonlar maqomiga ko'tarildilar. Shunga qaramay, yosh avlodga bu tarixiy davrni to'g'ri anglatish, jadidlarning fidokorligi va ma'rifatparvarlik g'oyalarini chuqurroq singdirish masalasi dolzarbligicha qolmoqda.

Zamonaviy ta'lim jarayonida animatsiya janri bu borada samarali vosita sifatida alohida ahamiyat kasb etadi. U o'zining vizual ta'sirchanligi orqali tarixiy voqealar, shaxslar va davr ruhini jonli, rang-barang tarzda tasvirlaydi, bu esa o'quvchilarning tasavvurini rivojlantiradi va ma'lumotni yaxshiroq eslab qolishlariga yordam beradi. Shuningdek, animatsion obrazlar orqali tomoshabinlarda emotsional bog'lanish hosil bo'ladi agar jadid maktabiga qadam qo'ygan bola qahramon sifatida tasvirlansa, yosh tomoshabinlar o'zlarini uning o'rnida tasavvur qilib, tarixiy voqealarni ichki dunyolari orqali his etadilar. Bundan tashqari, animatsiya murakkab tarixiy va ijtimoiy-siyosiy tushunchalarni soddalashtirish, ularni bolalar uchun tushunarli shaklda yetkazish imkonini beradi.

Zamonaviy texnologiyalar esa animatsion kontentni interaktiv tarzda yaratish, tomoshabinga tanlov imkonini berish va syujet yo'nalishini o'zgartirish orqali o'quv jarayonini yanada qiziqarli va samarali qiladi.

Tadqiqot doirasida to'rtta asosiy yo'nalish belgilandi:

Birinci yo'nalish mashhur jadidlar Mahmudxo'ja Behbudi, Abdulla Avloniy va Ibrat (Mahmudxo'ja Zakiriy) hayoti hamda faoliyatidan olingan lavhalarni tasvirlashni nazarda tutadi. Masalan, Abdulla Avloniyning birinchi "Usuli jadid" maktabini ochish jarayoni, u duch kelgan qarshiliklar va ularning oldida ko'rsatgan qat'iyati orqali ma'rifat, jasorat va axloqiy qadriyatlarni yoritish mumkin. Animatsiya tarkibida qahramon bilan tanishuv, uning ichki motivatsiyasini ochish, jamiyatdagi muammolarni anglash va ularni hal etish yo'lidagi izlanishlar, to'siqlar va sinovlarga bardosh berish hamda erishilgan natijalar va ularning tarixiy ahamiyatini ko'rsatish bosqichlari ko'zda tutiladi.

Ikkinchi yo'nalish eski usuldagi maktab (maktabi qadima) va yangi usuldagi jadid maktabini taqqoslovchi animatsion hikoya yaratishga qaratilgan. Hikoya markazida kichik bola obrazi turadi: u dastlab maktabi qadimada tahsil oladi, keyinchalik esa jadid maktabiga o'tadi. Shu orqali o'quv jarayonidagi farqlar va yangi maktabning ilg'or, zamonaviy jihatlari ochib beriladi. Vizual jihatdan bu qarama-qarshilik eski maktabdagi bir xillik, yodlashga asoslangan uslub va cheklangan bilim doirasini aks ettirgan sahnalar bilan, yangi maktabdagi interaktiv mashg'ulotlar, tanqidiy fikrlash va keng dunyoqarashni ko'rsatadigan epizodlar orqali ifodalanadi.

Uchinchi yoʻnalish oddiy bir bolaning jadid maktabiga kirishi natijasida hayotida yuz bergan ijobiy oʻzgarishlarni yoritishga qaratilgan. Bu yoʻnalish yosh tomoshabinlarga eng yaqin boʻlib, ularning qahramon bilan emotsional bogʻlanishiga imkon yaratadi. Bola obrazida oʻsish, izlanish va maʼnaviy uygʻonish jarayoni orqali jadidchilik gʻoyalarining hayotiy ahamiyati ochib beriladi.

Syujetda quyidagi asosiy elementlar koʻzda tutiladi: bolaning dastlabki holati bilimsizlik va qiziqishsizlik, jadid maktabiga kirib, yangi bilim va gʻoyalar bilan tanishishi, yangi doʻstlar va ustozlar orttirishi hamda shaxsiy oʻsish orqali jamiyatga foydali inson sifatida shakllanish jarayoni. Ushbu syujet yosh tomoshabinlar uchun hayotiy va ruhlantiruvchi boʻlib, ularni bilim olish, izlanish va maʼnaviy kamolot sari undaydi.

Toʻrtinchi yoʻnalish esa eng innovatsion yondashuvni oʻzida mujassam etadi. Unda zamonaviy bola vaqt mashinasi yoki sehrli vositalar yordamida oʻtmishga — jadidlar davriga sayohat qiladi. Bu gʻoya zamonaviy va tarixiy kontekstlarni uygʻunlashtirib, bolalar uchun qiziqarli va dinamik krossover yaratish imkonini beradi. Bunday narrativ yondashuv bir necha muhim imkoniyatlarni taqdim etadi: zamonaviy va tarixiy qadriyatlarni taqqoslash, jadidlarning maʼrifat yoʻlidagi fidoyiligini bugungi nuqtai nazardan baholash, oʻtmish va hozirgi zamon oʻrtasidagi ruhiy va gʻoyaviy bogʻliqlikni koʻrsatish hamda fantastik elementlar orqali bolalarda tarixga nisbatan qiziqishni oshirish.

Jadidlar mavzusidagi animatsion kontentni samarali yaratish va keng targʻib qilish uchun bosqichma-bosqich strategiya ishlab chiqilishi lozim. Ishlab chiqarish jarayonida, avvalo, tarixchilar va maʼrifatshunoslar bilan maslahatlashuvlar oʻtkazish, ssenariy hamda qahramonlarni puxta ishlab chiqish, zamonaviy 2D yoki 3D formatdagi vizual uslubni belgilash, ovoz berish uchun professional aktyorlarni jalb etish va madaniy-historik aniqlikka qatʼiy rioya qilish zarur. Animatsion mahsulotlarni tarqatish quyidagi kanallar orqali amalga oshirilishi mumkin: televideniye va striming platformalari, maktablardagi taʼlim jarayoni, ijtimoiy tarmoqlar va YouTube kanallari, interaktiv muzey installyatsiyalari, shuningdek, mobil ilovalar va oʻyinlar.

Pedagogik integratsiya jihatidan esa animatsiyalar uchun qoʻshimcha taʼlimiy materiallar yaratish, oʻqituvchilar uchun metodik qoʻllanmalar tayyorlash, animatsiyani tomosha qilgach, muhokama savollari va ijodiy topshiriqlar ishlab chiqish hamda bolalarni rasm chizish, hikoya yozish kabi ijodiy faoliyatga jalb etish taklif etiladi.

Jadidchilik harakati Oʻzbekiston tarixida milliy uygʻonish, maʼrifat va taraqqiyot ramzi sifatida alohida oʻrin egallaydi. Uning gʻoyalari va qadriyatlari bugungi kunda ham oʻz dolzarbligini saqlab qolgan. Biroq zamonaviy yosh avlodga ushbu tarixiy merosni samarali yetkazishda anʼanaviy metodlar yetarli darajada taʼsir koʻrsata olmayapti. Shu nuqtayi nazardan, animatsiya janri oʻzining vizual taʼsirchanligi, emotsional jozibadorligi va pedagogik salohiyati bilan mazkur muammoni hal etishda eng samarali vositalardan biri hisoblanadi.

Tadqiqot natijalari shuni koʻrsatadiki, jadidlar mavzusida animatsion kontent yaratish toʻrtta asosiy yoʻnalishda amalga oshirilishi mumkin: tarixiy shaxslar biografiyasini yoritish, eski va yangi taʼlim tizimlarini taqqoslash, yosh qahramonning shaxsiy transformatsiyasini tasvirlash hamda ilmiy-fantastik narrativ asosida

zamonaviy va tarixiy davrlarni bog‘lash. Har bir yo‘nalish o‘ziga xos pedagogik imkoniyatlarga ega bo‘lib, turli yosh guruhleri va ularning qiziqishlariga mos tarzda ishlab chiqilishi mumkin. Mazkur konsepsiyaning amaliyotga joriy etilishi nafaqat jadidlar merosini asrab-avaylash va keng targ‘ib qilishga, balki zamonaviy o‘zbek animatsiya sanoatini rivojlantirishga, media-ta’lim tizimini takomillashtirishga hamda yosh avlodda milliy o‘zlik va g‘urur tuyg‘usini mustahkamlashga xizmat qiladi. Kelgusida ushbu yo‘nalishda ilmiy-amaliy tadqiqotlarni kengaytirish, eksperimental animatsion loyihalarni yaratish va ularning pedagogik samaradorligini tizimli ravishda baholash zarur. Shuningdek, jadidlar merosi asosida yaratilgan animatsion mahsulotlardan faqat ta’lim muassasalarida emas, balki oilaviy muhitda ham foydalanish imkoniyatlarini kengaytirish dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Adabiyotlar

1. Alimova D.A. O‘zbekistonda jadidchilik harakati: tarix va hozirgi zamon. – Toshkent: Akademnashr, 2018. – 256 b.
2. Avloniy A. Turkiy guliston yoxud axloq. – Toshkent: O‘qituvchi, 1992. – 128 b.
3. Xamidova M.T. Pedagogik texnologiyalarda animatsiyadan foydalanishning zamonaviy yo‘nalishlari // Zamonaviy ta’lim. – 2020. – №3. – B. 45–52.
4. Khalid A. The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia. – Berkeley: University of California Press, 1998. – 335 p.

XALQ RIVOYATLARI ASOSIDA SHAXS MA'NAVIY BARKAMOLLAGINI SHAKLLANTIRISHNING O'QUV-TARBIYAVIY MEXANIZMLARI

<https://zenodo.org/records/17732646>

*Turg'unova Aziza,
Oriental universiteti, magistrant*

*Egamberdiyeva Farida,
Oriental universiteti, professor*

Annotatsiya. Maqolada xalq rivoyatlaridan foydalanishning shaxs ma'naviy barkamolligini shakllantirishdagi o'quv-tarbiyaviy mexanizmlari ilmiy jihatdan tahlil qilinadi. Rivoyatlar milliy og'zaki ijod namunasi sifatida yosh avlodda ma'naviy qadriyatlarni shakllantirish, axloqiy me'yorlarni singdirish va vatanparvarlik ruhini tarbiyalashda muhim vosita hisoblanadi. Tadqiqotda xalq rivoyatlarining o'quv jarayonidagi ta'limiy va tarbiyaviy imkoniyatlari, ularni dars va darsdan tashqari faoliyatlarda qo'llash mexanizmlari hamda shaxsning ma'naviy-axloqiy kamolotiga ta'siri yoritiladi.

Kalit so'zlar: xalq rivoyatlari, ma'naviy barkamollik, ta'lim, tarbiya, qadriyatlar, pedagogik mexanizmlar.

Abstract. The article provides a scientific analysis of the educational and pedagogical mechanisms of using folk legends in shaping the moral and spiritual development of the individual. As a unique genre of national oral folklore, folk legends serve as an important means of instilling ethical norms, promoting moral values, and fostering patriotism among the younger generation. The study examines the educational and formative potential of folk legends in the learning process, their application in both curricular and extracurricular activities, as well as their impact on the moral and ethical growth of learners.

Keywords: folk legends, spiritual development, education, upbringing, values, pedagogical mechanisms.

Milliy og'zaki ijod xalqning ijtimoiy-tarixiy xotirasi, dunyoqarashi va ma'naviy qadriyatlarini mujassamlashtirgan, asrlar davomida shakllangan bebaho madaniy merosdir. Xalq og'zaki ijodining turli janrlari orasida rivoyatlar alohida ahamiyat kasb etadi. Ular xalqning diniy-axloqiy qarashlari, tarixiy tasavvurlari va ijtimoiy ideallarini o'zida aks ettirib, yosh avlodning ma'naviy barkamolligini shakllantirishda samarali vosita bo'lib xizmat qiladi. Rivoyatlar orqali shaxsda ezgulik va yovuzlik haqidagi qarashlar uyg'onadi, axloqiy me'yorlar singdiriladi hamda milliy qadriyatlarga bo'lgan hurmat tuyg'usi mustahkamlanadi.

Pedagogik jarayonda xalq rivoyatlaridan foydalanishning ahamiyati shundaki, ular o'quvchilarning tafakkurini kengaytiradi, obrazli va ma'naviy-estetik idrokini rivojlantiradi, mustaqil fikrlash va xulosalar chiqarish ko'nikmalarini shakllantiradi.

Bu jarayon shaxsning intellektual rivojlanishi bilan bir qatorda uning ma'naviy-axloqiy kamolotini ta'minlashga xizmat qiladi. Avloniy ta'kidlaganidek, "axloq tarbiyasiz ilm – maqsadsiz qilichdir". Bu fikr ta'limning ikki asosiy qirrasini – bilim berish va tarbiyalash – bir-biri bilan uzviy bog'liq ekanligini ilmiy asosda ko'rsatadi. Shuning uchun ham rivoyatlarni ta'lim jarayoniga singdirish o'quvchiga nafaqat nazariy bilim beradi, balki uni ma'naviy qadriyatlar asosida tarbiyalash imkonini ham yaratadi.

Zamonaviy pedagogik tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, xalq og'zaki ijodi namunalaridan foydalanish o'quvchilarda milliy o'zlikni anglash, ijtimoiy birdamlik va fuqarolik mas'uliyatini shakllantirishda muhim ta'sir ko'rsatadi. Xalq rivoyatlari nafaqat tarixiy-ma'rifiy bilimlarni yetkazadi, balki shaxsni ijtimoiylashuv jarayoniga faol qo'shadi, uning ruhiy olamini boyitadi va shaxsiy tajribasini milliy qadriyatlar bilan uyg'unlashtiradi.

Xalq rivoyatlarining o'quv-tarbiyaviy jarayondagi ahamiyati, avvalo, ularning ta'limiy funksiyasi bilan izohlanadi. Rivoyatlar o'zida muayyan tarixiy voqealar, diniy tasavvurlar, ijtimoiy-siyosiy qarashlar va xalqning madaniy merosini mujassam etadi. Ular o'quvchilarda tarixiy xotirani shakllantiradi, milliy ongini mustahkamlaydi va qadimiy ijtimoiy munosabatlarni anglashga yordam beradi. Shuningdek, rivoyatlar orqali xalqning dunyoqarashi va mentaliteti o'quvchilarga yetkaziladi, bu esa bilim jarayonini yanada mazmunli va qiziqarli qiladi.

Ikkinchidan, rivoyatlar axloqiy tarbiya vositasi sifatida alohida pedagogik qiymatga ega. Ularning mazmunida ezgulik va yovuzlik, rostgo'ylik va yolg'on, sabr-toqat va shoshqaloqlik, mardlik va qo'rqqoqlik kabi qarama-qarshi tushunchalar o'z aksini topadi. Bu orqali o'quvchilar hayotiy saboqlarni o'zlashtiradilar, ijtimoiy me'yorlarga rioya qilish, halollik va adolatni qadrlash kabi xulqiy sifatlarni egallaydilar. Shu jihatdan rivoyatlar yosh avlodda ma'naviy-axloqiy immunitetni shakllantirishga xizmat qiladi.

Uchinchidan, rivoyatlar o'zining tarbiyaviy-estetik funksiyasi bilan ajralib turadi. Rivoyatlarda qo'llanilgan obrazlilik, ramziy tasvirlar va badiiy ifodalar o'quvchilarda estetik didni rivojlantiradi, obrazli fikrlash ko'nikmalarini shakllantiradi va san'atga bo'lgan qiziqishni kuchaytiradi. Rivoyatlar orqali o'quvchilar nafaqat ma'naviy saboqlarni qabul qiladi, balki xalq badiiy tafakkurining nozik qirralarini ham his qiladi.

To'rtinchidan, rivoyatlar ijtimoiy-tarbiyaviy funksiyani bajaradi. Ular jamoaviylik, birdamlik, vatanparvarlik va insoniylik kabi qadriyatlarni targ'ib qiladi. Bu esa yoshlarni jamiyatning faol a'zosi sifatida shakllantirishga, ularning fuqarolik mas'uliyatini yuksaltirishga va milliy qadriyatlarni qadrlashga undaydi. Pedagogik tadqiqotlarda ta'kidlanishicha, xalq og'zaki ijodi namunalari yoshlarni jamiyatga ijtimoiy moslashtirishda muhim vosita sifatida qaraladi.

Xalq rivoyatlaridan ta'lim-tarbiya jarayonida samarali foydalanishning bir nechta mexanizmlari mavjud bo'lib, ular didaktik, tarbiyaviy va estetik yo'nalishlarda namoyon bo'ladi. Didaktik mexanizmlar rivoyatlarni dars jarayoniga integratsiya qilish, xususan, ona tili, adabiyot va tarix fanlarida qo'llash orqali amalga oshiriladi. Bu jarayonda rivoyatlar asosida savol-javoblar, muhokamalar va xulosalash kabi tahliliy topshiriqlar tashkil etilib, o'quvchilarda mustaqil fikrlash hamda ijodiy yondashuv ko'nikmalari rivojlantiriladi. Tarbiyaviy mexanizmlar esa rivoyatlardan rolli o'yinlar, dramatizatsiya va sahna ko'rinishlari shaklida foydalanish, shuningdek,

rivoyatlardagi qahramonlar xarakteri asosida axloqiy muhokamalar o'tkazish orqali namoyon bo'ladi. Bu jarayon vatanparvarlik, birdamlik, halollik kabi muhim ijtimoiy qadriyatlarni yosh avlodga singdirishda katta ahamiyat kasb etadi. Estetik mexanizmlar esa rivoyatlardagi obrazlilik va ramziylikni tahlil qilish, o'quvchilarda estetik zavq va obrazli fikrlashni shakllantirish hamda og'zaki va yozma nutqda badiiy ifodalardan samarali foydalanishni rag'batlantirishga qaratilgan. Shu tariqa, xalq rivoyatlari ta'lim-tarbiya jarayonida shaxsning intellektual, axloqiy va estetik barkamolligini ta'minlashda kompleks mexanizm sifatida xizmat qiladi.

Jadval 1. Xalq rivoyatlarining o'quv-tarbiyaviy imkoniyatlari

Yo'nalish	O'quv jarayonidagi imkoniyatlar	Tarbiyaviy natijalar
<i>Didaktik</i>	Rivoyatlar orqali bilim berish, tarixiy xotirani boyitish	Mustaqil fikrlash, xulosa chiqarish ko'nikmalarini rivojlantirish
<i>Axloqiy</i>	Ezgulik va yovuzlik qarama-qarshiligini o'rganish	Adolat, halollik, sabr-toqat kabi fazilatlarni singdirish
<i>Estetik</i>	Badiiy ifodalarni tahlil qilish	Estetik didni shakllantirish, obrazli fikrlashni rivojlantirish
<i>Ijtimoiy</i>	Qahramonlik va jamoaviylik haqidagi rivoyatlarni o'rganish	Vatanparvarlik, birdamlik, fuqarolik mas'uliyatini shakllantirish

Yuqoridagi jadvaldan ko'rinib turibdiki, xalq rivoyatlari ta'lim-tarbiya jarayonida ko'p qirrali funktsiyani bajaradi. Didaktik yo'nalishda ular bilim berish vositasi sifatida xizmat qilib, o'quvchilarning tarixiy xotirasini boyitadi hamda mustaqil fikrlash va xulosa chiqarish qobiliyatini rivojlantiradi. Axloqiy yo'nalishda rivoyatlar ezgulik va yovuzlikning qarama-qarshiligini namoyish etib, adolat, halollik, sabr-toqat kabi insoniy fazilatlarni yosh avlodga singdiradi. Estetik yo'nalishda esa rivoyatlar badiiy ifodaning jonli namunasi sifatida estetik didni shakllantirish, obrazli tafakkurni rivojlantirish va badiiy nutqqa qiziqishni oshirishga yordam beradi. Nihoyat, ijtimoiy yo'nalishda ular o'quvchilarda vatanparvarlik, birdamlik, fuqarolik mas'uliyati kabi jamiyat uchun muhim qadriyatlarni shakllantirishda samarali vosita bo'lib xizmat qiladi. Shu jihatdan, xalq rivoyatlari nafaqat adabiy-badiiy meros, balki shaxs ma'naviy barkamolligini ta'minlovchi kuchli pedagogik mexanizm sifatida baholanishi mumkin.

O'tkazilgan tahlillar shuni ko'rsatadiki, xalq rivoyatlari shaxs ma'naviy barkamolligini shakllantirishda beqiyos o'rin tutadi. Ular o'z mazmun-mohiyati bilan ta'limiy, tarbiyaviy, estetik va ijtimoiy funktsiyalarni bajarib, yosh avlodni intellektual va ma'naviy jihatdan kamol toptirishda samarali vosita sifatida xizmat qiladi. Rivoyatlarda mujassamlangan ezgulik va yovuzlik haqidagi qarashlar, axloqiy me'yorlar, xalqning tarixiy xotirasi va badiiy tafakkuri o'quvchilar ongiga chuqur singib, ularda mustaqil fikrlash, estetik did, milliy qadriyatlarga hurmat va ijtimoiy mas'uliyatni shakllantiradi.

Ta'lim-tarbiya jarayonida rivoyatlardan foydalanishning didaktik, tarbiyaviy va estetik mexanizmlarini uyg'unlashtirish o'quvchilarning nafaqat bilim doirasini

kengaytiradi, balki ularning axloqiy barkamolligini ta'minlashga, shaxs sifatida shakllanishiga va milliy o'zlikni anglashiga katta ta'sir ko'rsatadi. Shu sababli xalq rivoyatlarini ta'limiy jarayonga keng joriy etish zamonaviy pedagogikaning muhim vazifalaridan biri bo'lib qolmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Avloniy, A. (1992). Turkiy guliston yoxud axloq. Toshkent: O'qituvchi. (Asar birinchi nashri – 1913).
2. Qosimova, D. (2016). Xalq og'zaki ijodi va uning ta'lim-tarbiyadagi o'rni. Ma'naviyat va ma'rifat jurnali, №3, 45–49.
3. Saidov, U. (2019). Milliy qadriyatlar asosida yoshlarni tarbiyalashning pedagogik mexanizmlari. Pedagogika jurnali, №2, 12–18.
4. Yoqubov, J. (2020). O'zbek xalq og'zaki ijodining ma'naviy-ma'rifiy ahamiyati. O'zbek tili va adabiyoti, №6, 33–39.
5. Karimov, I. A. (1997). Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. Toshkent: Ma'naviyat.
6. Hasanov, M. (2008). O'zbek xalq og'zaki ijodi. Toshkent: Fan.
7. Zunnunov, A. (2004). Xalq pedagogikasi asoslari. Toshkent: O'qituvchi.

BOLA HAYOTIDA MULTFILMNING O‘RNI VA TA’SIRI

<https://zenodo.org/records/17732650>

*Islamova O‘zbekoyim,
Oriental universiteti magistranti*

Annotatsiya: Ushbu maqolada bolalar sevib tomosha qiladigan multfilmlarni ularning tarbiyasiga, nutqiga va o‘qish savodxonligiga ta’siri yoritib berilgan. Bundan tashqari, multfilm tomosha qilishning yosh va vaqt chegaralari va olimlarning bu boradagi tadqiqotlari keltirib o‘tilgan.

Аннотация: В статье рассматривается влияние любимых мультфильмов детей на их воспитание, речь и грамотность чтения. Приводятся возрастные и временные ограничения для просмотра мультфильмов, а также исследования учёных по этой теме.

Kalit so‘zlar: bola, multfilm, yosh, o‘qish savodxonligi, muammo, tasavvur, personaj, ota-ona.

Ключевые слова: ребенок, мультфильм, возраст, читательская грамотность, проблема, воображение, персонаж, родители.

Biz ko‘pincha bizga muammo bo‘lib ko‘ringan obyekt bilan kurashamiz. Lekin aslida u bizning yonimizga muammo sifatida chiqishidan oldin qandaydir jarayonlar sodir bo‘lib o‘tgan bo‘ladi. Deylik, uyingizga suv toshsa, xo‘l bo‘lgan yerlarni quritish bilan shug‘ullanishdan oldin, albatta suv toshish manbaini aniqlash lozim. Balki jo‘mrak ochiq qolgandir, balki suv kanalida yorilish bilan bog‘liq qandaydir muammo bo‘lgandir. Xuddi shunday har qanday masalada oldin muammoni topib unga qarshi kurashsak, natija o‘zgaradi. Biz esa negadir buning aksini qilamiz. Ya’ni asl muammo bilan emas, uning natijalari bilan kurashamiz. Natijada esa vaqtimiz va kuchimiz samarasiz ketadi.

Bu bilan nima demoqchiman? O‘qish savodxonligini oshirishda, diqqatni aynan o‘qishning o‘ziga emas, balki unga ta’sir qiladigan orqa fondagi omillarga qaratishimiz darkor. Ularni har birini sanasak, ancha bo‘ladi. Lekin bugun ochib bermoqchi bo‘lgan mavzuyimiz, ularning biri – multfilmlarning bola ongiga va o‘qish savodxonligiga bevosita ta’sirini ko‘rib chiqamiz.

Olimlarning fikricha, bolaga 3 yoshigacha multfilmlarni umuman ko‘rsatish tavsiya qilinmaydi. Chunki bolada ko‘rish, eshitish va dunyoni qabul qilish instinktlari endi rivojlanayotga bo‘ladi. 3 yoshdan keyin asta-sekin fikrlash jarayoni shakllana boshlaydi. Bunda bolaga har qanday qiyin ma’nolar yuklanmagan, boshi va oxiri ma’lum bo‘lgan kichik hikoyachalar ko‘rinishidagi multfilmlar ko‘rsatish tavsiya qilinadi. Bu orqali bo‘ladi tasavvur olami shakllanadi, bola hech qachon bo‘lmagan joylarida bo‘lib ko‘radi, o‘zini qahramonlarning biri deb hisoblaydi. Enshteyn aytganidek: “Hammani nimagadir o‘rgatish mumkin, lekin tasavvurga qilish kuchiga hamma egalik qilolmaydi”¹. Xayolot dunyosi esa o‘qish savodxonligi uchun muhim asos sifatida xizmat qiladi. Chunki bola o‘quvchi sifatida

¹ Bolalar psixiatri, psixoterapevt Olshanskiy Oleg Viktorovich.

o'qiyotgan hikoya, rivoyatni tushunishi uchun oldin uni tasavvur qila olishi kerak. Keyin matnni tushunishi-yu, o'z so'zlari bilan almashtirib qayta gapirib berishini kutsak arziydi.

Umuman olganda, 3-6 yoshlar oralig'ida multfilm tomosha qilish vaqt oralig'i haftada 2 marta, boshlang'ich sinflarda esa bu ko'rsatkich haftada 3 marta oshirilishi mumkin ekan.

Nima uchun multfilmlar sodda bo'lishi kerak? Chunki bolani miyyasi hamma ma'lumotlarni birdaniga qabul qila olmaydi. Multfilmlarda ranglar juda yorqin, kadrlar harakati tez, personajlar nutqi tez va qo'shimchasiga orqa fonda musiqa yangrab turadi. Bola bularni hammasini bitta kartinaga keltirib joylashga qiynaladi. Bu esa miyyaga, vizual qabul qilish sistemasiga ortiqcha yuk sifatida xizmat qiladi. Natijada esa bola juda asabiy, baqiroq bo'lib qoladi. Kadrlarni tez almashinuvi sababli bolada sabrsizlik, diqqatni bir joyga yig'a olmaslik muammosi kuzatilishi mumkin. Ushbu muammodan hozirda kattalar ham afsuski qiynalishadi. Bola ham bitta narsadan tez zerikadigan bo'lib qoladi. Bu esa keyinchalik insonda hayotdan zerikishga ham olib kelishi mumkin.

Multfilmlar bolaning o'qishiga, lug'at boyligini oshirishga, so'zlarni, emotsiyalarni tushunishiga va tanqidiy fikrlashini rivojlanishiga yordam beradi. shuning uchun ham multfilmdagi qahramonlar so'zlarni talaffuz qilishi, o'g'izlari harakatga kelishi va harakatlari gapirayotgan so'zlariga mos kelishi shart. Hozirgi kunda BabyBus, Buba kabi nomlar ostida o'z faoliyatini yurgazib kelayotgan multfilmlarda so'zlar umuman qo'llanilmaydi, multfilm faqat tovushlardan iborat. Kunimizda mashhurlikka erishib ulgurgan "labubu" o'yinchog'ining ham multfilmi ishlab chiqilgan ekan. U yerda esa og'iz shunchaki ochilib-yopiladi, og'iz artikulyatsiyasi talaffuz qilinayotgan so'zlarga umuman to'g'ri kelmaydi. Bundan tashqari ba'zi qismlarida o'qituvchiga nisbatan juda katta hurmatsizlik ko'rsatilgan sahnalar ham mavjud. Nima uchun chet el multfilmlaridan misol keltiryapman? Chunki, telegram kanalimda o'tkazgan kichik so'rovnomamda qatnashgan obunachilar farzandlariga rus, ingliz va turk tillaridagi yoki rus tiliga tarjima qilingan ingliz multfilmlarni ko'rsatishar ekan. shuning uchun ham urg'uni aynan shularga qaratayapman.

Multfilmlarning yuqorida sanab o'tilgan ijobiy mahsullar uchun yordami beqiyos. Faqatgina hamma narsada bo'lganidek, multfilmni tomosha qilishda ham cheklangan vaqt bo'lishi kerak. Bunda ota-onalar budilnikli soatlardan, qumsoatlardan foydalansalar bo'ladi. Ya'ni bola vaqt nihoyasiga yetganda multfilm tomosha qilish vaqti tugaganini mas'uliyat bilan his qiladi va amal qilishi kerak bo'ladi. Albatta bu boshida qiyin bo'lishi mumkin. Lekin sekin-asta urishmasdan tushuntirilib, xuddi kattalardek kelishilsa, bola albatta tushunadi va tartibga o'rganadi.

Bundan tashqari, bizning mentalitetimizga, qadriyatlarimizga yod bo'lgan multfilmlardan ko'ra o'z yurtdoshlarimiz tomonidan ishlab chiqilgan "Bek va Lola" multfilmini tavsiya qilaman. Unda tarbiyaviy ahamiyatga ega mavzular qalamga olingan bo'lib, nafaqat bolani zavqlantiradi, balki unga hayoti davomida kerak bo'ladigan asosiy bilimlarni o'rgatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. <https://youtu.be/RS7jtFKENSg?feature=shared>
2. <https://youtu.be/5LGRGwzS2Lk?feature=shared>
3. EuroSchool - 7 Amazing Benefits of Watching Cartoons for Children
4. www.kinderpedia.co - Cartoons : impact on children

ВЗАИМОСВЯЗЬ СТУДЕНЧЕСКОГО ЛИДЕРСТВА И ЭМОЦИОНАЛЬНОГО ИНТЕЛЛЕКТА В УНИВЕРСИТЕТСКОЙ СРЕДЕ

<https://zenodo.org/records/17732665>

*Комилжон Муротмусаев,
Университет Ориентал, кафедра «Педагогика непрерывного образования»,
кандидат медицинских наук, доцент.
ORCID: 0000-0003-3154-4900,
kmurotmusaev@gmail.com*

*Акромова Мукаммалхон,
Университет Ориентал, студент
кафедры «Педагогика непрерывного образования»,*

Аннотация. В современных высших учебных заведениях студенческое лидерство рассматривается не только как управление академическими процессами, но и как важный фактор социально-экономического развития. Лидеры-студенты активно участвуют в образовательной деятельности, проявляют инициативность, ответственность и культуру социального сотрудничества в группах и организациях. При этом центральное место в их эффективной деятельности занимает эмоциональный интеллект (EI). Эмоциональный интеллект, понимаемый как способность личности осознавать и регулировать собственные и чужие эмоции, проявлять эмпатию и эффективно взаимодействовать в социальных отношениях (Mayer & Salovey, 1997), является ключевым показателем лидерского потенциала.

Как подчёркивает Д. Гоулман (1995), высокий уровень интеллектуальных способностей необходим, но недостаточен для лидерства; истинная эффективность лидера определяется его эмоциональной устойчивостью, эмпатией и коммуникативными навыками. В университетской среде студенты-лидеры с высоким уровнем эмоционального интеллекта создают позитивный психологический климат в группе, конструктивно решают конфликты и способны вдохновлять других.

Теория трансформационного лидерства (Bass & Avolio, 1994) подчёркивает значимость эмоциональных факторов для личностного развития последователей и их ориентации на социальные ценности. В данной модели эмоциональный интеллект органично сочетается с функциями лидера по вдохновению, формированию доверия и социальной поддержке. В университетской среде этот процесс ярко проявляется в деятельности студенческих организаций, академических клубов и коллективных мероприятий.

Развитие эмоционального интеллекта оказывает положительное влияние и на личностный рост лидеров-студентов. Такие компетенции, как стрессоустойчивость, ответственность в межличностных отношениях,

готовность к сотрудничеству и чувство социальной ответственности, формируют основу для их будущей профессиональной деятельности (Boyatzis, 2009).

Таким образом, взаимосвязь студенческого лидерства и эмоционального интеллекта в университетской среде повышает эффективность образовательного процесса, обеспечивает социальную устойчивость и способствует личностному и профессиональному развитию молодого поколения. В связи с этим актуальной задачей становится внедрение в систему высшего образования педагогических и психотехнологических программ и тренингов, направленных на совместное развитие лидерства и эмоционального интеллекта.

Ключевые слова: лидерство, эмоциональный интеллект, трансформационное лидерство, университетская среда, студенческое лидерство, эмпатия, коммуникативная компетенция, социальная ответственность.

Abstract. In modern higher education institutions, student leadership is viewed not only as the management of academic processes but also as an important factor in socio-economic development. Student leaders actively participate in educational activities, demonstrate initiative, responsibility, and a culture of social cooperation within groups and organizations. At the core of their effective performance lies emotional intelligence (EI). Emotional intelligence, understood as an individual's ability to recognize and regulate their own and others' emotions, show empathy, and interact effectively in social relationships (Mayer & Salovey, 1997), serves as a key indicator of leadership potential.

As D. Goleman (1995) emphasizes, a high level of intellectual ability is necessary but not sufficient for leadership; true leadership effectiveness is determined by emotional stability, empathy, and communication skills. In the university environment, student leaders with a high level of emotional intelligence create a positive psychological climate in the group, resolve conflicts constructively, and inspire others.

The theory of transformational leadership (Bass & Avolio, 1994) highlights the importance of emotional factors in the personal development of followers and their orientation toward social values. In this model, emotional intelligence is closely integrated with the leader's functions of inspiring others, fostering trust, and providing social support. In the university setting, this process is vividly reflected in the activities of student organizations, academic clubs, and collective initiatives.

The development of emotional intelligence also positively influences the personal growth of student leaders. Competencies such as stress resilience, interpersonal responsibility, readiness for cooperation, and a sense of social responsibility form the foundation for their future professional activity (Boyatzis, 2009).

Thus, the interrelation between student leadership and emotional intelligence in the university environment enhances the effectiveness of the educational process, ensures social stability, and contributes to the personal and professional development of the younger generation. In this regard, an urgent task is to implement pedagogical and psycho-technological programs and training modules in higher education aimed at the integrated development of leadership and emotional intelligence.

Keywords: leadership, emotional intelligence, transformational leadership, university environment, student leadership, empathy, communicative competence, social responsibility.

ЛИТЕРАТУРА

1. Goleman, D. (1995). *Emotional Intelligence: Why It Can Matter More Than IQ*. New York: Bantam Books.
2. Bass, B. M., & Avolio, B. J. (1994). *Improving Organizational Effectiveness through Transformational Leadership*. Thousand Oaks, CA: Sage Publications.
3. Mayer, J. D., & Salovey, P. (1997). What is Emotional Intelligence? In P. Salovey & D. Sluyter (Eds.), *Emotional Development and Emotional Intelligence: Educational Implications* (pp. 3–31). New York: Basic Books.
4. Boyatzis, R. E. (2009). Competencies as a Behavioral Approach to Emotional Intelligence. *Journal of Management Development*, 28(9), 749–770.

LIDERLIKNING IJTIMOIIY-PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

<https://zenodo.org/records/17732683>

*O'rozaliyeva O'lmasoy Kubay qizi,
Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti
Psixologiya yo'nalishi magistranti*

*O'rozaliyev Oybek Abdujamol o'g'li,
Oriental universitetining Yoshlar bilan ishlash,
ma'naviyat va ma'rifat bo'limi boshlig'i*

Annotatsiya. Maqolada boshqaruv shakllari haqida mulohaza, liderlikning xususiyatlari xususida fikr olib boriladi. Shuningdek, rahbarga xos xususiyatlar, boshliq va lider o'rtasidagi farq tahlil qilinadi. Maqolada qanday insonlar liderlik qobiliyatiga ega degan savolga javob topish mumkin. Boshqaruvda liderlikning ijtimoiy-psixologik xususiyatlari ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: lider, boshliq, boshqaruv, parsipativlik boshqaruv uslubi, demokratik boshqaruv uslubi, liderlik boshqaruv uslubi, avtoritar boshqaruv uslubi, xarizmatik nazariya, vaziyatga bog'liqlik nazariyasi, sintetik nazariya, jamiyat lideri.

Abstract. The article discusses various forms of management and the characteristics of leadership. It analyzes the qualities specific to a leader, as well as the differences between a boss and a leader. The article also seeks to answer the question of what kind of people possess leadership abilities. The socio-psychological features of leadership in management are examined in detail.

Keywords: leader, boss, management, participative management style, democratic management style, leadership management style, authoritarian management style, charismatic theory, contingency theory, synthetic theory, social leader.

Yer yuzida inson yaralibdiki, u hamisha boshqalardan ko'ra ustunroq, afzalroq va eng muhimi boshqalarga ta'sir o'tkazish kuchiga ega bo'lishga intiladi. "Ichki istak bo'lsa, hech narsa insonni tanlagan yo'lidan qaytara olmaydi" [1]. Har qanday sohada yetakchi bo'lish hammaning ham qo'lidan kelavermaydi. Guruh ichida obro' qozonish, fikrlarining ma'qullanishi kimga yoqmaydi deysiz?! Ba'zan kishi o'zini boshqarishga ojiz qoladi. Omma yoki guruh, qo'yinki, ikki kishiga ta'sir o'tkaza bilish osonmi?! Albatta, bu ish kimdadir oson, kimdadir juda mushkul. "Erishilmagan maqsad yoki vazifalar inson xulq-atvorini yo'naltirib harakatlantirib turadi" [2]. Har qanday idorada boshliq bor. Ularning hammasi ham lidermi?! Boshliqni sodda bo'lsa lapashang, qattiqqo'l bo'lsa muomalasi yo'q, bermasa xasis, bersa oz berdi deyishadi. Xullas,

baribir deyishadi. Ammo, “Ivan Vasilevich kasbini o‘zgartiradi” filmida ta’kidlanganidek: “Shoh, shoh deysanlar, shohlarga ham osonmi?!”. Boshliq osmondan tushib boshliq bo‘lib qolmaydi. Yillar davomida qilgan mehnati, kasbiy tajribasi, bilimi, qobiliyati asosida shu darajaga erishadi.

Har bir lider yoki boshliq o‘zicha individual va qaytarilmasdir. Boshliqqa xos xususiyatlar:

- dunyoqarashning kengligi, global yondashuv;
- uzoqni ko‘ra bilish va egiluvchanlik;
- xolislik samimiyat va bag‘rikenglik;
- o‘zgalar fikrini tinglash qobiliyati;
- tashabbuskorlik va dadillik, tavakkalchilikka moyillik;
- muntazam o‘z ustida ishlash va uzluksiz o‘qish;

Boshliqda mustaqillik bo‘lsa, unda o‘ziga ishonch ham bo‘ladi. Boshliq jamoa a’zolariga nisbatan talabchanligi haqida ko‘p gapiriladi, lekin yaxshi boshliq, avvalo, o‘z-o‘ziga talabchan bo‘lishi kerak. Buyruq va topshiriqlar, odatda, taklif ma’nosida, boshqalarga nisbatan munosabat doirasida bo‘lishi zarur. Har qanday boshliq uchun kerak bo‘lgan muhim hislatlardan yana biri tom ma’noda ziyoli, boshqacha qilib aytganda, madaniyatli bo‘lishi kerak. Boshliq o‘zidagi madaniyatni avvalo muomalada, odamlar bilan kundalik muloqotlarda namoyon etmog‘i zarur.

Muomala madaniyati bu - o‘rinli, aniq, qisqa, samimiy gapirish san’ati va ikkinchi tomondan, suhbatdoshni tinglash qobiliyatidir. Boshliqning xodimi o‘rniga o‘zini qo‘yib ko‘ra olishi, uning his-kechinmalariga sherik bo‘la olishi, empatiya hisi borligi, dialoglarda sabr-toqatlilik va boshqalar muloqot madaniyatining muhim tomonlaridir. “Jim turish nutqda ongli ravishda qo‘llanilsa, hech qayerda aynan shunday oltincha teng darajada bo‘lmaydi” [6]. Darhaqiqat, oqil boshliq o‘rni kelganda ma’noli sukut saqlaydi ham. Boshliq o‘z ishini puxta rejalashtirish qobiliyatiga ega bo‘lgan, ya’ni har qanday sharoitda ham o‘sha muammo yoki ishga taalluqli barcha alternativ variantlardan eng to‘g‘risi va maqsadga muvofiq‘ini tanlay oladigan, ishni to‘g‘ri tashkil eta biladigan, ya’ni eng kam kuch va vaqt sarflab ishni uddalay oladigan odam bo‘lishi lozim. Jamoa a’zolari bilan samarali ishlash uchun boshliq, eng avvalo, ularning psixologiyasi va guruh psixologiyasini yaxshi bilishi zarur. Ingliz olimlari: “O‘zgalar psixologiyasini bilish, ular ustidan hukmronlikning yagona yo‘lidir” deb yozishgan [4].

Boshqaruv uslublari to‘rt turga bo‘linadi:

1. Parsipativlik boshqaruv uslubi.
2. Demokratik boshqaruv uslubi.
3. Liberal boshqaruv uslubi.
4. Avtoritar boshqaruv uslubi.

Boshqaruv uslubi nafaqat boshliq balki boshliq qo‘lida ishlaydigan xodimlar xarakteri, qobiliyati va xususiyatlariga, shuningdek, ish olib borilayotgan sohaga xam bog‘liq. Parsipativlik boshqaruv uslubini qo‘llaydigan rahbar shaxs haqida gapirsak, u

avvalambor, o'ziga ishongan inson, yoshi katta, ma'lumot darajasi ham yuqori, xodimdagi tashabbus va intilishni qadrlaydi, undan ijodiy yondashuv va qadriyatlarga sodiqlikni kutadi. Demokratik boshqaruv uslubida jamoada do'stona munosabatlar rivojlanadi, rahbar guruh faolligi tarafdori, rasmiy tizimda shaxsiy manfaatlar ham nazarda tutilib, muloqot yuritishga keng yo'l ochib beriladi. Liberal boshqaruv uslubida esa rahbar jamoada norasmiy tizimni rivojlantiradi va muvaffaqiyatga erishishda rasmiy, ma'muriy shakldan ko'ra jamoaning norasmiy munosabatlarini ustun qo'yadi. Avtoritar boshqaruv uslubida guruhda hokimlikka intilish namoyon bo'ladi, mansabga ruju qo'yiladi. Boshliq u yoki bu uslubni qo'llar ekan, jamoaning maqsadga intilishini ta'minlashi zarur. Qo'l ostidagi xodimlarga xos bo'lgan psixologik hislatlar ham u yoki bu uslubni qo'llashga asos yaratadi.

Boshliq jamoani boshqarishda maqsadga erishish sharoitini yaratishi, xodimlar hissiyotiga befarq bo'lmasligi yuqori boshqaruv mahorati belgisidir.

Lider kim?

Liderlik (inglizcha: leader — yetakchi, boshlovchi so'zidan) — umumiy bir ishni bajarishda boshqalarning yordami va harakatini birlashtiruvchi ijtimoiy ta'sir jarayoni. [3]

Liderlik qobiliyatiga hamma ham ega, ammo uni har kim ham rivojlantira olmaydi. Liderlikni, menga qolsa, 99% harakat bilan ro'yobga chiquvchi qobiliyat deb atagan bo'lardim. Lider psixologiyada ya'ni guruh ichidagi munosabatlarda o'z shaxsiy fikrida qat'iy tura oladigan, boshqalarni ham ishontira biladigan xususiyatga ega bo'ladi.

Liderlikni tushuntirishga harakat qilgan bir qancha nazariyalar mavjud bo'lib, ularga xarizmatik nazariya, vaziyatga bog'liqlik nazariyasi va sintetik nazariyalar kiradi. Birinchisi — "Liderlik sifatlari nazariyasi" yoki xarizmatik nazariya mohiyati shuki, hamma ham lider bo'la olmaydi, ayrim shaxslardagina shunday yetakchi sifatlar mavjud bo'lib, ular shaxsning guruhda lider bo'lishini ta'minlaydi. Tashabbuskorlik, muloqotga kirisha olish, o'ziga ishonch, tez va to'g'ri qaror qabul qilish — mana shunday liderlik sifatlari sanaladi. Lekin bu nazariya yuqoridagi sifatlar qanday namoyon bo'lib, qanday shakllanishini tushuntirib bera olmagan.

Liderlikning vaziyatga bog'liqlik nazariyasi lider vaziyatning mahsuli degan g'oyani ilgari suradi. Har bir odamda liderlik sifatlari bor, lekin ayrim vaziyatlar ayrim shaxslarning o'zlarini ko'rsatishlari, lider bo'lishlari uchun qulay hisoblanadi.

Sintetik nazariya esa liderni guruhiiy munosabatlarning bevosita mahsuli deb qaraydi. Liderning ro'yobga chiqishida guruhning birlamchi ro'lini e'tirof etadi.

Boshliq va lider farqi

1. Boshliqlar boshliq ekanliklarini hech ikkilamasdan ayta oladilar, liderlar esa "men liderman" deb jar solishmaydi

2. Boshliq faqat "men" deydi, lider esa "biz".

3. Aksariyat hollarda, boshliqlar manman bo'lishadi, liderlar esa do'stona.

4. Boshliqlar talab qiladi, liderlar doim shunchaki so'rashadi.

5. Boshliqlar qo'llarini bigiz qilib, o'qdalib gapirishadi, liderlar qo'llarini sizga tutadi.

6. Boshliqlar buyruq tarzida aytadi: "Yur". Liderlar esa deydi: "Qani ketdik!".

7. Boshliqlar o'z fikrining ma'qullanishini kutadi va talab qiladi, liderlar esa boshqalarni tinglaydi, mulohazalarni inobatga oladi.

8. Boshliqlar ba'zan jahl ustida xodimlarni kamsitadilar, liderlar esa har qanday vaziyatda jamoani ruhlantira oladilar.

9. Boshliq guruh a'zolaridan maqsad yo'lida foydalanadi, lider jamoaviy maqsadlar yo'lida peshqadam.

10. Boshliqlar bitta xatoyingiz uchun jazolashi mumkin, lider esa aynan o'sha nuqsoningiz ustida ishlaydi, yaxshi tomoningizni qidiradi, tayyorlaydi, rivojlantiradi.

11. Boshliqlar huddi shou biznesdagilardek qichqiradilar, liderlar esa hamisha muloyim. Liderlar ruhlantirish san'atini egallagan.

12. Boshliqlar xodimlardan o'zini ustun ko'radi, liderlar esa xodimlariga xuddi boshliqqa murojaat qilayotgandek ehtiyotkor va o'ta samimiy munosabatda bo'ladi.

Xulosa shuki, boshliq, avvalo, liderlik xususiyatlarini shakllantira bilishi, jamoa guruh psixologiyasidan kelib chiqib boshqaruv uslubini tanlashi yoxud o'z o'rni bilan payti kelganda barcha boshqaruv uslublarini qo'llay bilishi darkor. Biror marotaba "Dunyo boshlig'i" iborasini eshitganmisiz? Albatta, yo'q! "Biznes lideri", "Jamiyat lideri" – bular ajoyib unvon. Demak, boshliq bu shunchaki boshliq. Liderlik xususiyatiga ega boshliq esa jamiyatni, biror sohani o'zgartirish, yaxshilash, yangilash va mukammallashtirish kuchiga ega bo'lgan haqiqiy bunyodkordir. Boshqaruvda liderlikning mislsiz imkoniyatlari bor. "Bitta ilmiy isbot-u dalilni qo'lga kiritish men uchun fors saltanatiga hokimlik qilishdan a'loroqdir", – degan ekan Demokrit. Ilmiy ma'lumot va dalillarga ko'ra, lider jamoa a'zolari psixologiyasiga o'ziga ishonch tuyg'usini singdira oladigan shaxs ekan. Boshliq tom ma'noda ham rasmiy, ham norasmiy lider bo'la olgandagina maqsadlar ro'yobining haqiqiy mazasini tota oladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. "Tortish kuchi kaliti" Jo.Vitali "Davr press" – 2018. 17-bet.

2. "Umumiy psixologiya" D.G'. Muhammedova N.M. Mullaboyeva A.I.Rasulov Toshkent-2017 O'z.MU 5210200 – psixologiya ta'lim yo'nalishlari uchun darslik 222-bet.

3. uz.m.wikipedia.org

4. "Sotsial psixologiya" V.Yu.Axrоров Samarqand SamDu nashri 2020. 213-bet.

5. "Psixologiya tarixi" N.S. Jo'rayev D.A.Saliyeva N.A.Sultonova Toshkent - "Noshir"-2019. 35-bet.

6. "O'z-o'ziga ishonch hosil qilish va omma oldida so'zlash san'ati" Deyl Karnegi Toshkent -"Yangi asr avlodi" – 2021. 369-bet.

ЛИДЕРСКИЙ ПОТЕНЦИАЛ И ЭМОЦИОНАЛЬНАЯ КОМПЕТЕНТНОСТЬ: АНАЛИЗ С ПОЗИЦИИ ПСИХОЛОГИИ И ПЕДАГОГИКИ

<https://zenodo.org/records/17732701>

*Комилжон Муротмусаев,
Университет Ориентал, кафедра «Педагогика непрерывного образования»,
кандидат медицинских наук, доцент.
ORCID: 0000-0003-3154-4900,
kmurotmusaev@gmail.com*

*Алижсонова Мунтазамхон,
Университет Ориентал, студент
кафедры «Педагогика непрерывного образования»,*

Аннотация. В данной статье анализируется взаимосвязь лидерского потенциала и эмоциональной компетентности с позиций психологии и педагогики. Лидерский потенциал проявляется в инициативности молодёжи в коллективной деятельности, способности оказывать влияние на других и направлять их к достижению целей. Эмоциональная компетентность включает умение личности управлять собственными эмоциями, проявлять эмпатию и эффективно взаимодействовать в процессе коммуникации. В статье рассматриваются теория трансформационного лидерства, концепции эмоционального интеллекта, а также педагогические пути гармоничного развития лидерских и эмоциональных навыков у студентов в образовательном процессе. Результаты анализа показывают, что эмоциональная компетентность является одним из ключевых факторов эффективности лидерства, а её развитие способствует личностному и профессиональному росту студентов.

Ключевые слова: лидерский потенциал, эмоциональный интеллект, эмоциональная компетентность, студенческое лидерство, психология, педагогика, трансформационное лидерство, эмпатия, социальные навыки.

Abstract. This article analyzes the relationship between leadership potential and emotional competence from the perspectives of psychology and pedagogy. Leadership potential is manifested in the initiative of young people in collective activities, their ability to influence others, and to guide them toward achieving goals. Emotional competence includes the ability of an individual to manage their own emotions, demonstrate empathy, and interact effectively in the process of communication. The article examines transformational leadership theory, concepts of emotional intelligence, as well as pedagogical approaches to the harmonious development of leadership and emotional skills among students in the educational process. The results of the analysis show that emotional competence is one of the key factors in leadership

effectiveness, and its development contributes to the personal and professional growth of students.

Keywords: leadership potential, emotional intelligence, emotional competence, student leadership, psychology, pedagogy, transformational leadership, empathy, social skills.

ВВЕДЕНИЕ. В условиях современной глобализации и конкуренции значение лидерского потенциала в развитии общества неуклонно возрастает. Лидерство — это не только способность управлять организацией или группой, но и процесс вдохновения людей, формирования у них доверия и эффективной организации социальных отношений. В университетской среде студенческое лидерство является важной частью образовательного процесса, поскольку инициативность, активность в коллективе и социальная ответственность молодого поколения определяют их будущую профессиональную эффективность и место в обществе.

В то же время в современной психологии и педагогике особое внимание уделяется таким понятиям, как эмоциональный интеллект и эмоциональная компетентность, в контексте развития лидерского потенциала личности. Эмоциональный интеллект определяется как способность личности осознавать собственные эмоции, управлять ими и правильно интерпретировать эмоции других (Salovey & Mayer, 1990). По результатам исследований Д. Гоулмана (1995), в успешном лидерстве эмоциональная компетентность играет более важную роль, чем интеллектуальные способности.

С психологической точки зрения лидер с высоким уровнем эмоциональной компетентности способен создавать позитивный психологический климат в коллективе, конструктивно разрешать конфликты и эффективно вдохновлять последователей (Boyatzis, 2009). С педагогической точки зрения эмоциональная компетентность проявляется как средство развития культуры общения студентов, усиления эмпатии и формирования социальной ответственности (Кулдашев, 2021).

Поэтому глубокое изучение взаимосвязи между лидерским потенциалом и эмоциональной компетентностью имеет большое значение для психологии и педагогики. Это актуально не только в теоретическом, но и в практическом плане. Гармоничное развитие этих качеств у студентов университетов является необходимым условием для их будущей профессиональной эффективности, готовности к совместной работе и устойчивого личностного роста.

В современном обществе вопрос лидерского потенциала и эмоционального интеллекта становится всё более значимым среди молодёжи, особенно студентов. Лидерский потенциал — это способность человека оказывать влияние на других, направлять их к достижению целей и мотивировать. Эмоциональная компетентность включает в себя умение осознавать собственные эмоции, управлять ими, понимать чувства других и эффективно взаимодействовать в процессе общения. С точки зрения психологии и педагогики взаимосвязь этих двух феноменов имеет ключевое значение в процессе личностного и профессионального развития студентов.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ. 1. Психологические аспекты лидерского потенциала. Лидерский потенциал проявляется в гармонии личностных качеств, когнитивных способностей и социальных навыков. В психологии лидерский потенциал трактуется не только как управленческая способность, но и как умение оказывать влияние на людей, направлять их к цели и мотивировать (Bass, 1990).

В студенческой среде человек с высоким лидерским потенциалом воспринимается как лидер группы; он способен решать не только организационные вопросы, но и формировать позитивный эмоциональный климат в коллективе. Психологические исследования показывают, что у эффективного лидера развиты следующие качества:

- умение вселять доверие и мотивировать;
- способность слушать и проявлять эмпатию;
- стрессоустойчивость и эмоциональная стабильность;
- социальная ответственность и стремление к справедливости.

2. Психологическая сущность эмоциональной компетентности.

Эмоциональная компетентность — это способность личности осознавать свои эмоции, управлять ими и правильно оценивать эмоции других (Salovey & Mayer, 1990). Согласно модели эмоционального интеллекта Д. Гоулмана (1995), эмоциональная компетентность включает следующие компоненты:

1. **Самоосознание** — правильное восприятие собственных эмоций;
2. **Саморегуляция** — способность контролировать стресс и негативные эмоции;
3. **Мотивация** — внутренняя побудительная сила и стремление к целям;
4. **Эмпатия** — понимание и осознание эмоций других людей;
5. **Социальные навыки** — эффективная коммуникация и управление социальными отношениями.

Среди студентов лидеры с высоким уровнем эмоциональной компетентности укрепляют сотрудничество в группе, создают позитивный психологический климат и добиваются эффективности в коллективной деятельности (Boyatzis, 2009).

3. С педагогической точки зрения — гармония. В образовательной системе важной задачей является гармоничное развитие лидерского потенциала и эмоциональной компетентности студентов. Через студенческие организации, клубы и научные общества формируются инициативность и чувство ответственности. В этом процессе эмоциональная компетентность — эмпатия, культура общения и навыки разрешения конфликтов — обеспечивает результативность лидерства.

Инновационные методы педагогической практики:

- **Проектная деятельность** — студент берёт на себя лидерскую роль в группе, демонстрируя ответственность и сотрудничество в достижении цели;
- **Рольевые игры и тренинги** — способствуют развитию эмоциональной компетентности, особенно навыков коммуникации и эмпатии;
- **Социальные проекты** — участие в сервис-инициативах формирует у студентов не только лидерство, но и эмоциональную ответственность.

4. Взаимосвязь лидерства и эмоциональной компетентности. На основе теории трансформационного лидерства (Bass & Avolio, 1994) доказано, что эффективность лидерства во многом зависит от эмоциональной компетентности. Например, лидер с высокой эмпатией и эмоциональной устойчивостью легко вызывает доверие у членов группы и способен вдохновлять их.

Практика показывает, что среди студентов лидеры с высоким уровнем эмоциональной компетентности:

- разрешают конфликтные ситуации мирным путём;
- формируют позитивную атмосферу в группе;
- влияют на других личным примером;
- ставят цели группы выше личных интересов.

5. Практическая значимость. В университетской среде гармоничное развитие лидерства и эмоциональной компетентности обеспечивает высокую эффективность личностного, академического и профессионального роста студентов. Такие молодые люди формируются как активные, ответственные и эффективные лидеры общества. Поэтому важной задачей образовательных учреждений является внедрение специальных программ и тренингов, направленных на совместное развитие лидерского потенциала и эмоциональной компетентности.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ. Лидерский потенциал и эмоциональная компетентность рассматриваются в современной психологии и педагогике как два взаимосвязанных направления развития личности. С психологической точки зрения, эмоциональный интеллект является одним из ключевых факторов, обеспечивающих эффективность лидерства. Его основные компоненты — самосознание, эмпатия, управление стрессом и социальные навыки — создают основу для укрепления лидерского потенциала. С педагогической позиции эмоциональная компетентность способствует развитию у студентов культуры общения, социальной ответственности и активности в группе.

Анализ показывает, что лидеры с высоким уровнем эмоциональной компетентности создают в группе позитивный психологический климат, направляют коллектив к цели и конструктивно разрешают конфликты. Поэтому в процессе развития лидерского потенциала в университетской среде необходимо гармонично формировать и эмоциональную компетентность.

Практические рекомендации:

1. Интеграция в образовательные программы. Включение специальных дисциплин, семинаров и тренингов по лидерству и эмоциональному интеллекту в учебные планы.

2. Использование интерактивных методов. Применение ролевых игр, проектного обучения и сервисных проектов для развития у студентов эмпатии и навыков сотрудничества.

3. Создание центров психологической поддержки. Организация в университетах специальных центров, ориентированных на мониторинг и развитие эмоционального состояния студентов.

4. Школы и клубы лидерства. Создание кружков и клубов для повышения лидерского потенциала среди студентов.

5. Усиление эмпатии и социальной ответственности. Привлечение студентов к общественным работам, волонтерским акциям и социальным инициативам.

В заключение можно отметить, что гармоничное развитие лидерского потенциала и эмоциональной компетентности обеспечивает личную, социальную и профессиональную эффективность студентов. Поддержка данного процесса в системе университетского образования напрямую связана с внедрением инновационных подходов и реализацией специальных программ, направленных на духовно-психологическое развитие молодежи.

Лидерский потенциал и эмоциональная компетентность играют важную роль в социальном и личностном развитии молодежи в условиях современной образовательной системы. С психологической точки зрения эмоциональный интеллект определяет личную эффективность лидера, а с педагогической — усиливает инициативность и социальную ответственность студентов в коллективной деятельности. Следовательно, гармоничное развитие лидерства и эмоциональной компетентности обеспечивает устойчивый личностный и профессиональный рост студентов.

Литература

1. Salovey, P., & Mayer, J. D. (1990). Emotional intelligence. *Imagination, Cognition and Personality*, 9(3), 185–211.
2. Goleman, D. (1995). *Emotional Intelligence: Why It Can Matter More Than IQ*. New York: Bantam Books.
3. Bass, B. M., & Avolio, B. J. (1994). *Improving Organizational Effectiveness through Transformational Leadership*. Thousand Oaks, CA: Sage.
4. Boyatzis, R. E. (2009). Competencies as a behavioral approach to emotional intelligence. *Journal of Management Development*, 28(9), 749–770.
5. Кулдашев, Х. (2021). Талабаларда лидерлик ва эмоционал компетенцияларни ривожлантиришнинг педагогик асослари. *Педагогика ва психология журналы*, №3, 56–63.
6. Gardner, H. (2011). *Frames of Mind: The Theory of Multiple Intelligences*. New York: Basic Books.

BOSHLANG'ICH TA'LIMDA O'QUVCHILARNING EMOTSIONAL INTELLEKTINI RIVOJLANTIRISHDA MENEJMENT TIZIMINING O'RNI

<https://zenodo.org/records/17732713>

*Yuldashov Sulaymon Nizomaddinovich,
Oriental universiteti "Ta'lim menejmenti" mutaxassisligi magistranti*

Annotatsiya. Maqolada boshlang'ich ta'lim jarayonida o'quvchilarning emotsional intellektini rivojlantirishda ta'lim menejmentining ahamiyati tadqiq etilgan. Zamonaviy ta'lim tizimida emotsional intellekt akademik bilimlar bilan bir qatorda muhim ko'rsatkich sifatida e'tirof etilmoqda. Maqolada menejment yondashuvlari, pedagogik strategiyalar va ularning samaradorligi kompleks tahlil qilingan hamda ularni amaliyotga joriy etish mexanizmlari ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: emotsional intellekt, boshlang'ich ta'lim, ta'lim menejmenti, pedagogik menejment, ijtimoiy-emotsional rivojlanish, boshqaruv tizimi, emotsional kompetentlik.

Abstract. The article examines the importance of educational management in the development of students' emotional intelligence in the process of primary education. In the modern education system, emotional intelligence, along with academic knowledge, is recognized as an important indicator. The article comprehensively analyzes management approaches, pedagogical strategies, and their effectiveness, and develops mechanisms for their practical implementation.

Keywords: emotional intelligence, primary education, educational management, pedagogical management, socio-emotional development, management system, emotional competence.

Hozirgi kunda jahon ta'lim tizimida o'quvchilarning nafaqat intellektual, balki emotsional rivojlanishiga ham alohida e'tibor qaratilmoqda. Daniel Goleman (1995) tomonidan ilgari surilgan emotsional intellekt nazariyasi ta'lim sohasida yangi yo'nalishlarni shakllantirdi. Boshlang'ich maktab yoshi bolalar shaxsiyatining shakllanish davri bo'lib, aynan shu bosqichda emotsional ko'nikmalarni rivojlantirish kelajakdagi muvaffaqiyatning poydevorini yaratadi. UNESCO ma'lumotlariga ko'ra, emotsional intellekti yuqori bo'lgan o'quvchilar akademik natijalarda o'rtacha 11 foizga yuqori ko'rsatkichlarga erishadi va ijtimoiy moslashuvda 28 foizga samaraliroq faoliyat ko'rsatadi.

Tadqiqotning ilmiy yangiligi shundan iboratki, ilk bor boshlang'ich ta'lim muassasalarida emotsional intellektni rivojlantirishning kompleks, ko'p bosqichli menejment modeli ishlab chiqildi hamda uni amaliyotga joriy etishning aniq mexanizmlari taklif etildi. Avvalgi tadqiqotlarda emotsional intellekt asosan

psixologiya va pedagogika nuqtai nazaridan o'rganilgan bo'lsa, mazkur ishda menejment yondashuvi orqali barcha jarayon ishtirokchilarini birlashtiruvchi integratsiyalashgan tizim taklif etilmoqda. Shuningdek, o'zbek ta'lim tizimi kontekstida emotsional intellektni rivojlantirishning milliy xususiyatlarga moslashtirilgan modeli ishlab chiqilgan.

Tadqiqotning maqsadi boshlang'ich ta'limda o'quvchilarning emotsional intellektini samarali rivojlantirish uchun kompleks menejment tizimini ishlab chiqish, uning nazariy-amaliy asoslarini yaratish va ta'lim muassasalariga joriy etish mexanizmlarini taklif etishdan iborat. Maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalar belgilandi: emotsional intellektning boshlang'ich ta'limdagi o'rni va ahamiyatini ilmiy jihatdan asoslash, ta'lim muassasalarida emotsional intellektni rivojlantirish bo'yicha menejment tizimining tarkibiy qismlarini aniqlash va ularning o'zaro bog'liqligini ko'rsatish, pedagog kadrlar tayyorlash va ularning malakasini oshirish jarayonida emotsional kompetentlikni shakllantirish mexanizmlarini ishlab chiqish, ota-onalar, o'qituvchilar va ma'muriyat o'rtasida samarali hamkorlikni tashkil etish modellarini yaratish hamda o'quvchilarning emotsional intellekt darajasini monitoring qilish va baholash tizimini joriy etish.

Emotsional intellekt tushunchasi birinchi marta 1990-yilda P.Salovey va J.Mayer tomonidan ilmiy muomalaga kiritilgan bo'lib, ular uni shaxsning o'z emotsiyalarini hamda boshqalarning emotsiyalarini anglash, tushunish, boshqarish va ulardan maqsadlarga erishishda foydalanish qobiliyati sifatida ta'riflagan. Keyinchalik D.Goleman bu kontsepsiyani kengaytirgan va emotsional intellektni beshta asosiy komponentga ajratgan: o'z-o'zini anglash, o'z-o'zini tartibga solish, motivatsiya, empatiya va ijtimoiy ko'nikmalar.

Zamonaviy tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, emotsional intellekt IQ ko'rsatkichiga nisbatan shaxsiy va professional muvaffaqiyatni 58 foizga ko'proq belgilaydi. Boshlang'ich maktab davri 6-10 yosh oralig'idagi bosqich bo'lib, bu davrda bolalar emotsional jihatdan sezgir bo'lib, ularning his-tuyg'ularini anglash va boshqarish qobiliyati shakllanadi. Neyrofiziologik tadqiqotlarga ko'ra, emotsional intellekt bilan bog'liq miyaning limbik tizimi aynan shu yoshda intensiv rivojlanadi va tashqi ta'sirlarga eng ochiq davrni tashkil etadi.

Ta'lim menejmenti deganda ta'lim jarayonini rejalashtirish, tashkil etish, muvofiqlashtirish, nazorat qilish va baholashdan iborat tizim tushuniladi. Boshlang'ich ta'limda emotsional intellektni rivojlantirishda menejment tizimi bir nechta muhim funktsiyalarni bajaradi. Strategik rejalashtirish bosqichida emotsional ta'limni umumiy o'quv rejasiga integratsiyalash hamda uzoq muddatli maqsad va vazifalarni belgilash amalga oshiriladi. Resurslarni boshqarish darajasida zarur metodik va moddiy bazani yaratish, maxsus o'quv xonalarini jihozlash, zamonaviy pedagogik texnologiyalar va o'quv-metodik materiallar bilan ta'minlash muhim ahamiyatga ega. Kadrlar menejmenti doirasida o'qituvchilarning emotsional kompetentligini oshirish, psixolog va ijtimoiy pedagoglarning malakasini rivojlantirish zarur. Sifat nazorati va baholash

tizimi orqali o'quvchilarning emotsional rivojlanish darajasi muntazam monitoring qilinadi, dasturlar samaradorligi baholanadi va zarurat tug'ilganda korreksiya kiritiladi.

Samarali menejment tizimi bir necha tarkibiy qismlardan iborat bo'lib, ularning har biri o'z vazifalari va mas'uliyatiga ega. Tashkiliy-ma'muriy darajada maktab ma'muriyati emotsional intellektni rivojlantirish bo'yicha strategiya ishlab chiqadi, maxsus dasturlar va loyihalarni tasdiqlaydi, moliyaviy va moddiy resurslar ajratadi hamda barcha xizmatlar faoliyatini muvofiqlashtiradi. Shu darajada emotsional ta'lim bo'yicha metodistlar guruhi, psixologik xizmat, ijtimoiy-pedagogik qo'llab-quvvatlash markazi va ota-onalar bilan ishlash bo'limi faoliyat yuritadi.

Pedagogik-metodik darajada o'qituvchilarning tayyorgarligini ta'minlash muhim bo'lib, bu emotsional kompetentlikni shakllantirish bo'yicha treninglar, zamonaviy metodlar va texnologiyalarni o'rganish, amaliy ko'nikmalarni rivojlantirish seminarlarini o'z ichiga oladi. Dars jarayonida qo'llashda har bir darsga emotsional komponentlarni integratsiyalash, empatik tinglash va muloqot texnikalarini qo'llash, o'yin va interaktiv metodlardan foydalanish, guruh ishlari va loyiha faoliyati orqali ijtimoiy ko'nikmalarni rivojlantirish amalga oshiriladi.

Psixologik qo'llab-quvvatlash bloki diagnostika va korreksiya-rivojlantirish ishlarini o'z ichiga oladi. Diagnostika bosqichida emotsional intellekt darajasini o'lchash uchun maxsus testlar va metodikalar qo'llaniladi, individual xususiyatlar aniqlanadi, muammoli holatlarni erta aniqlash amalga oshiriladi. Korreksiya va rivojlantirish ishlarida individual va guruhli mashg'ulotlar, psixologik treninglar, o'yin terapiyasi elementlari, art-terapiya va boshqa kreativ usullar qo'llaniladi.

Ota-onalar bilan hamkorlik bloki alohida ahamiyatga ega bo'lib, chunki emotsional intellekt birinchi navbatda oila muhitida shakllanadi. Ota-onalar uchun treninglar va seminarlar tashkil etiladi, individual va guruhli konsultatsiyalar o'tkaziladi, birgalikda tadbirlar amalga oshiriladi, oilaviy maktablar va klublar faoliyat ko'rsatadi. Bu ishlar doirasida oila muhitida emotsional intellektni rivojlantirish usullari, bolalar bilan muloqot qilish ko'nikmalari, emotsional qo'llab-quvvatlash strategiyalari, stressli vaziyatlarda yordam berish masalalari o'rganiladi.

Menejment tizimini amaliyotga joriy etishda bir necha strategik yondashuvlar qo'llaniladi. "Emotsional muhit yaratish" strategiyasi doirasida maktabda ijobiy emotsional muhitni shakllantirish maqsadida sinfxonalarda "Emotsiyalar burchagi" tashkil etiladi, xavfsiz va qo'llab-quvvatlovchi atmosfera yaratiladi, bolalarning o'zini namoyon etishi uchun imkoniyatlar yaratiladi hamda muvaffaqiyatlarni e'tirof etish va taqdirlash tizimi joriy etiladi. "Integratsiyalashgan yondashuv" strategiyasi barcha fanlar va darsdan tashqari faoliyatda emotsional komponentlarni kiritishni nazarda tutadi. O'qish savodxonligi darslarida asarlardagi qahramonlar emotsiyalarini tahlil qilish, ularning xatti-harakatlari sabablari va oqibatlarini muhokama qilish, rolga kirish va ijodiy topshiriqlar orqali empatiyani rivojlantirish amalga oshiriladi. Matematika darslarida muammolarni hal qilish jarayonida sabr-toqat va qat'iyatni rivojlantirish, guruhda ishlash ko'nikmalarini shakllantirish, muvaffaqiyatsizliklardan saboq olishni o'rgatish muhim hisoblanadi. Tabiatshunoslik va tasviriy san'at darslarida tabiat

hamda san'at orqali emotsiyalarni ifodalashni o'rganish, kreativlikni rivojlantirish va estetik his-tuyg'ularni shakllantirish ta'minlanadi.

“Modellashtirish va o'rgatish” strategiyasi o'qituvchilarning emotsional kompetentligiga asoslanadi. O'qituvchilar o'zlari emotsional intellekt namunasini ko'rsatishlari kerak, o'z emotsiyalarini to'g'ri boshqarishlari va bolalar bilan muloqotda empatiya ko'rsatishlari zarur. O'qituvchilar har kuni o'z faoliyatlarida emotsiyalarni to'g'ri ifodalash va boshqarish usullarini namoyon etadilar, murakkab vaziyatlarda savodli muomala qilish yo'llarini ko'rsatadilar, bolalarning emotsiyalariga halol va qo'llab-quvvatlovchi munosabat bildiradilar.

“Tizimli monitoring va baholash” strategiyasi emotsional rivojlanish natijalarini doimiy kuzatishni ta'minlaydi. O'qituvchilarning emotsional intellekt darajasini o'lchash uchun o'quv yili boshida, o'rtasida va oxirida diagnostika o'tkaziladi, individual rivojlanish dinamikasi kuzatiladi, qiyinchiliklar va kamchiliklar aniqlanganda o'z vaqtida korreksiya choralari ko'riladi.

Menejment tizimini amalga oshirishda bir necha muhim tamoyillarga rioya qilish zarur. Ketma-ketlik tamoyili emotsional ta'limning barcha ta'lim bosqichlarida uzluksiz davom etishini ta'minlaydi. Har bir sinf uchun yosh xususiyatlariga mos dasturlar ishlab chiqiladi, murakkablik darajasi bosqichma-bosqich oshiriladi. Tizimlilik tamoyili emotsional ta'limning barcha fanlar, darsdan tashqari faoliyat va oilaviy tarbiya bilan bog'liqligini ta'minlaydi. Barcha pedagoglar yagona maqsad va vazifalar asosida harakat qiladilar. Shaxsga yo'naltirilganlik tamoyili har bir bolaning individual xususiyatlari, ehtiyojlari va imkoniyatlarini hisobga oladi. Diagnostika natijalari asosida individual rivojlantirish dasturlari tuziladi, har bir bolaga kerakli qo'llab-quvvatlash ko'rsatiladi. Hamkorlik va hamjihatlik tamoyili barcha ta'lim jarayoni ishtirokchilari o'rtasida ochiq muloqot va o'zaro hurmatni ta'minlaydi. Ijobiylik va qo'llab-quvvatlash tamoyili barcha bolalarning kuchli tomonlarini topish va rivojlantirishga qaratilgan.

Tadqiqot doirasida O'zbekistonning bir necha mintaqalarida joylashgan 12 ta boshlang'ich ta'lim muassasasida eksperimental ish olib borildi. Eksperimental guruhlarida (jami 360 o'quvchi) ishlab chiqilgan menejment tizimi to'liq joriy etildi, nazorat guruhlarida (jami 340 o'quvchi) esa an'anaviy ta'lim usullari qo'llanildi. Bir o'quv yili davomida olib borilgan kuzatishlar quyidagi natijalarni ko'rsatdi: eksperimental guruhlarida o'quvchilarning o'z emotsiyalarini anglash ko'rsatkichi 67% ga oshdi, nazorat guruhlarida esa bu ko'rsatkich 23% ga oshdi. Emotsiyalarni boshqarish qobiliyati eksperimental guruhlarida 71% ga, nazorat guruhlarida 28% ga yaxshilandi. Empatiya darajasi eksperimental guruhlarida 64% ga, nazorat guruhlarida 31% ga oshdi. Ijtimoiy ko'nikmalar va muloqot qobiliyati eksperimental guruhlarida 69% ga, nazorat guruhlarida 26% ga rivojlandi.

Diqqatga sazovor jihati shuki, eksperimental guruhlardagi o'quvchilarning akademik ko'rsatkichlari ham sezilarli darajada yaxshilandi. Matematika fanidan o'rtacha ball 14% ga, o'qish savodxonligida 18% ga, tabiatshunoslikda 12% ga oshdi. Bundan tashqari, bu o'quvchilarda davomad 37% ga yaxshilandi, sinfda nizolar va

konfliktlar 52% ga kamaydi, guruh ishlarida faol ishtirok etish 61% ga oshdi. O'qituvchilar tomonidan olib borilgan kuzatishlar shuni ko'rsatdiki, emotsional intellekti rivojlangan bolalar darsga qiziqish bildirishda 43% yuqori ko'rsatkichlarni namoyon etdilar, stressli vaziyatlarda samarali yechim topishda 56% yaxshi natijalarga erishdilar, yangi muhitga moslashishda 48% tezroq muvaffaqiyat qozondilar. Ota-onalar so'rovnomalari ham ijobiy o'zgarishlarni tasdiqladi: 78% ota-ona o'z farzandlarining oila muhitida ko'proq ochiq va muloqotchan bo'lganini, 82% ota-ona bolalarning muammoli vaziyatlarda sabrli va moslashuvchan bo'lib qolganini, 74% ota-ona o'qishga bo'lgan qiziqishning oshganini qayd etdi.

Menejment tizimining samaradorligi pedagog kadrlar faoliyatida ham yaqqol namoyon bo'ldi. Maxsus treninglar va seminarlardan o'tgan o'qituvchilarning emotsional kompetentligi sezilarli darajada oshdi. O'qituvchilarning o'z-o'zini baholash natijalariga ko'ra, emotsional holatlarni boshqarish qobiliyati 63% ga, bolalar bilan empatik muloqot qilish ko'nikmalari 58% ga, stressli vaziyatlarda konstruktiv yechimlar topish qobiliyati 61% ga yaxshilandi. O'qituvchilarning kasbiy qoniqishi ham ortdi, kasbni tashlab ketish holatlari 41% ga kamaydi, pedagog kadrlarning malaka oshirishga intilishi 54% ga oshdi.

Tadqiqot natijasida emotsional intellektni rivojlantirishda menejment tizimining ustunliklari va kamchiliklari aniqlandi. Asosiy ustunliklar qatoriga tizimli va kompleks yondashuv, barcha ta'lim jarayoni ishtirokchilarining faol ishtiroki, individual va guruhli ishlarning muvozanati, nazariy bilim va amaliy ko'nikmalarning uyg'unligi, doimiy monitoring va o'z vaqtida korreksiya qilish imkoniyati kiradi. Shu bilan birga, amalga oshirish jarayonida ba'zi qiyinchiliklar ham yuzaga keldi: o'qituvchilar tayyorgarligining boshlang'ich bosqichda yetarli emasligi, ba'zi ota-onalarning passiv munosabati, qo'shimcha moliyaviy va vaqt resurslari talab etilishi, emotsional ta'lim natijalarining darhol ko'rinmasligi.

Menejment tizimining muvaffaqiyati uchun bir qator zaruriy shartlar bajarilishi kerak. Eng avvalo, maktab rahbariyatining to'liq qo'llab-quvvatlashi va strategik qarashi talab etiladi. Ikkinchidan, malakali kadrlar mavjudligi muhim ahamiyatga ega. O'qituvchilar, psixologlar va boshqa mutaxassislar o'z sohasida yuqori malakaga ega bo'lishi, zamonaviy metodlarni bilishi va ularni amalda qo'llay olishi zarur. Uchinchidan, ota-onalar bilan samarali hamkorlik tizimi o'rnatilishi kerak. To'rtinchidan, yetarli moddiy-texnik baza va metodologik ta'minot zarur. Beshinchidan, doimiy monitoring va baholash tizimi joriy etilishi kerak.

Menejment tizimining samaradorligi vaqt o'tishi bilan yanada ortib boradi. Dastlabki bir-ikki yilda asosan tizimni joriy etish, kadrlarni tayyorlash va metodologik bazani shakllantirish ishlari olib boriladi. Uchinchi va to'rtinchi yillarda esa barqaror natijalar olinadi va tizim avtomatik ravishda ishlay boshlaydi. Besh yil davomida maktabda emotsional intellektga asoslangan ta'lim madaniyati to'liq shakllanadi va u maktab identifikatsiyasining bir qismiga aylanadi.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, emotsional intellektni rivojlantirish uchun nafaqat alohida mashg'ulotlar va psixologik treninglar, balki kompleks menejment

tizimi zarur. Bu tizim strategik rejalashtirish, tashkiliy tuzilmalar yaratish, kadrlar tayyorlash, metodologik ta'minot, monitoring va baholash, barcha ishtirokchilarni jalb etish kabi komponentlarni o'z ichiga oladi. Faqat tizimli yondashuv barqaror va uzoq muddatli natijalarni ta'minlaydi. Menejment tizimining joriy etilishi bosqichma-bosqich amalga oshirilishi kerak. Avval pilot loyihalar doirasida bir yoki bir nechta maktabda sinab ko'riladi, natijalar tahlil qilinadi, kamchiliklar tuzatiladi va tajriba takomillashtiriladi. Keyin muvaffaqiyatli tajriba boshqa maktablarga tarqatiladi va viloyat yoki shahar miqyosida kengaytiriladi. Nihoyat, milliy darajada tizim joriy etiladi va barcha boshlang'ich maktablar uchun majburiy yoki tavsiya etiladigan model sifatida qabul qilinadi.

Tadqiqot natijalari boshlang'ich ta'limda o'quvchilarning emotsional intellektini rivojlantirishda menejment tizimining muhim va samarali vosita ekanligini isbotladi. Ishlab chiqilgan tizim kompleks, tizimli va amaliy jihatdan qo'llanishi mumkin bo'lgan model bo'lib, O'zbekistondagi ta'lim tizimi sharoitida muvaffaqiyatli amalga oshirilishi mumkin. Menejment tizimining asosiy kuchi uning kompleksligida va barcha ta'lim jarayoni ishtirokchilarini jalb etishida namoyon bo'ladi. O'quvchilar, o'qituvchilar, ota-onalar, maktab ma'muriyati va psixologlar birgalikda ishlashlari emotsional rivojlanishning barqarorligini va uzoq muddatli natijalarni ta'minlaydi. Emotsional intellektni rivojlantirish nafaqat pedagogik, balki ijtimoiy ahamiyatga ham ega. Emotsional jihatdan yetuk avlodni tarbiyalash jamiyatda zo'ravonlik, huquqbuzarlik, oilaviy nizolar va boshqa ijtimoiy muammolarni kamaytirishga yordam beradi. Emotsional intellekt zamonaviy dunyoda eng qimmatli kapitallardan biri hisoblanadi va unga sarmoya kiritish davlat va jamiyatning eng to'g'ri qarorlaridan biridir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasining Ta'lim to'g'risidagi Qonuni. Toshkent, 2020.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Ta'lim sifatini oshirish va raqamli ta'lim muhitini rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Farmoni. Toshkent, 2023.
3. Goleman D. Emotional Intelligence: Why It Can Matter More Than IQ. New York: Bantam Books, 1995.
4. Salovey P., Mayer J.D. Emotional Intelligence // Imagination, Cognition and Personality. 1990. Vol. 9, P. 185–211.
5. Bar-On R. The Bar-On model of emotional-social intelligence (ESI) // Psicothema. 2006. Vol. 18, P. 13–25.
6. CASEL. What is SEL? Collaborative for Academic, Social, and Emotional Learning, 2020.

РАЗВИТИЕ ЭМОЦИОНАЛЬНОГО ИНТЕЛЛЕКТА У СТУДЕНТОВ С ПОМОЩЬЮ ИННОВАЦИОННЫХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ

<https://zenodo.org/records/17732730>

Комилжон Муротмусаев,
Университет Ориентал, кафедра «Педагогика непрерывного образования»,
кандидат медицинских наук, доцент.
ORCID: 0000-0003-3154-4900,
kmurotmusaev@gmail.com

Рахмонова Шахноза,
Университет Ориентал, студент
кафедры «Педагогика непрерывного образования»,

Аннотация. В данной статье анализируется роль инновационных образовательных технологий в процессе развития эмоционального интеллекта у студентов. Подчёркивается, что основные компоненты эмоционального интеллекта — самосознание, саморегуляция, эмпатия и социальные навыки — являются одним из ключевых факторов личностного и профессионального развития студентов. Инновационные образовательные технологии (проектное обучение, ролевые игры, кейс-метод, цифровые платформы и коллаборативное обучение) представлены как эффективные инструменты формирования эмоциональных компетенций у молодёжи. Результаты исследования показывают, что инновационные методы усиливают у студентов культуру общения, навыки коллективной работы и чувство социальной ответственности. Поэтому широкое внедрение инновационных педагогических технологий в систему высшего образования рассматривается как одно из главных условий развития эмоционального интеллекта.

Ключевые слова: эмоциональный интеллект, эмоциональная компетентность, инновационные образовательные технологии, проектное обучение, ролевые игры, кейс-метод, коллаборативное обучение, цифровая платформа, студенты, социальное развитие.

Abstract. This article analyzes the role of innovative educational technologies in the development of students' emotional intelligence. It emphasizes that the main components of emotional intelligence — self-awareness, self-regulation, empathy, and social skills — are among the key factors of students' personal and professional development. Innovative educational technologies (project-based learning, role-playing, case method, digital platforms, and collaborative learning) are presented as effective tools for forming emotional competencies in young people. The results of the study show that innovative methods enhance students' communication culture, teamwork skills, and sense of social responsibility. Therefore, the broad implementation of innovative pedagogical technologies in the higher education system is considered one of the main conditions for the development of emotional intelligence.

Keywords: emotional intelligence, emotional competence, innovative educational technologies, project-based learning, role-playing, case method, collaborative learning, digital platform, students, social development.

ВВЕДЕНИЕ. В образовательном процессе XXI века наряду с интеллектуальным потенциалом студентов всё большую актуальность приобретает развитие их эмоционального интеллекта. В современном обществе успешная личность должна обладать не только знаниями и навыками, но и способностью осознавать и контролировать собственные эмоции, а также эффективно взаимодействовать с другими людьми. Эмоциональный интеллект (Salovey & Mayer, 1990) является одним из ключевых факторов лидерского потенциала молодёжи, эффективности их деятельности в коллективе и личной устойчивости.

Инновационные образовательные технологии представляют собой эффективные методы, которые обеспечивают активное участие студентов, развивают их креативность и коммуникативные навыки, а также способствуют формированию эмоциональных и социальных компетенций. Поэтому использование инновационных технологий в процессе развития эмоционального интеллекта студентов остаётся приоритетной задачей педагогической практики.

В XXI веке человеческий капитал становится основным критерием развития общества. В связи с этим важной задачей системы образования является не только формирование у студентов академических знаний и когнитивных способностей, но и обеспечение их социального и эмоционального развития. В условиях глобализации и цифрового общества от молодёжи требуется не только высокий уровень профессиональной квалификации, но и эмоциональная устойчивость, социальная ответственность и способность к сотрудничеству.

Понятие эмоционального интеллекта впервые было введено П. Саловеем и Дж. Майером (1990), которые определили его как способность личности осознавать и управлять своими эмоциями, а также адекватно воспринимать эмоции других людей. Позднее Д. Гоулман (1995) расширил это понятие, рассматривая его как один из ключевых факторов успешной деятельности и лидерства. По его мнению, интеллектуальные способности обеспечивают лишь часть успеха личности, тогда как решающую роль в личностном и профессиональном росте играют эмоциональные компетенции.

С точки зрения психологии, основными компонентами эмоционального интеллекта являются:

- **самосознание** — правильное восприятие собственных эмоций;
- **саморегуляция** — контроль негативных эмоций и способность преодолевать стресс;
- **эмпатия** — понимание потребностей и эмоциональных состояний других;
- **социальные навыки** — эффективная коммуникация, сотрудничество и лидерские качества.

Развитие данных компетенций у студентов в системе высшего образования служит основой их личной устойчивости, активности в коллективной работе и формирования лидерского потенциала.

С педагогической точки зрения традиционные методы обучения не позволяют в полной мере развивать эмоциональные способности студентов. Поэтому в последние годы применение инновационных образовательных технологий стало одним из ведущих направлений образовательного процесса. Интерактивные занятия, проектное обучение, кейс-метод, ролевые игры, цифровые симуляции и коллаборативные методы обучения не только повышают личную активность студентов, но и способствуют формированию их эмоциональной компетентности.

Таким образом, в данной статье анализируется значение инновационных образовательных технологий в процессе развития эмоционального интеллекта у студентов с позиций психологии и педагогики. Наряду с теоретическими основами рассматриваются практические методы и примеры их эффективности.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

1. Значение эмоционального интеллекта в образовании. Понятие эмоционального интеллекта было впервые предложено П. Саловеем и Дж. Майером (1990) и определяется как способность личности осознавать и управлять собственными эмоциями, а также понимать чувства других людей. Позднее Д. Гоулман (1995) расширил данное определение, обозначив эмоциональный интеллект как один из ключевых факторов профессионального успеха.

Для студентов эмоциональный интеллект имеет особое значение в следующих аспектах:

- **Академическая эффективность.** Студенты, умеющие контролировать свои эмоции, легче преодолевают стрессовые ситуации и достигают высоких результатов в учебном процессе.

- **Социальные отношения.** Студенты с развитой эмпатией быстрее находят общий язык в коллективе и способствуют развитию социального сотрудничества.

- **Лидерские способности.** Эмоционально компетентные студенты способны занимать лидерские позиции в группах, вдохновлять других и оказывать поддержку.

2. Инновационные образовательные технологии и их возможности. Инновационные технологии в образовательном процессе направлены не только на передачу знаний, но и на обеспечение личностного и социального развития студентов. Они открывают следующие возможности:

- **Проектное обучение (Project-Based Learning).** В процессе совместного решения реальных проблем студенты развивают ответственность, инициативность и эмоциональную устойчивость. Например, работа над экологическим проектом позволяет не только овладеть теоретическими знаниями, но и приобрести навыки командной работы, решения проблем и эмоционального взаимодействия.

- **Кейс-метод.** Студенты анализируют сложные жизненные ситуации и ищут пути их решения. Такой подход формирует навыки управления конфликтами, развития эмпатии и быстрого принятия решений.

- **Ролевые игры и тренинги.** Выполняя различные социальные роли, студенты получают возможность испытать себя в различных ситуациях. Например, игры «лидер и группа» или «преподаватель и студенты» способствуют развитию навыков управления эмоциями и эффективной коммуникации.

- **Цифровые образовательные платформы и симуляции.** Интерактивные онлайн-занятия помогают студентам отслеживать и контролировать собственные эмоции. Виртуальные симуляции стрессовых ситуаций развивают эмоциональную устойчивость и стрессоустойчивость.

- **Коллаборативное обучение.** Работа в группах формирует у студентов культуру сотрудничества. В этом процессе они получают эмоциональную поддержку и укрепляют чувство социальной ответственности.

3. Влияние инновационных технологий на развитие эмоционального интеллекта. Использование инновационных технологий способствует развитию у студентов следующих компонентов эмоционального интеллекта:

- **Самоосознание и саморегуляция.** В проектной деятельности и кейс-методе студенты учатся наблюдать за своими реакциями и контролировать их.

- **Эмпатия и социальные навыки.** Ролевые игры формируют способность глубже чувствовать состояние других и развивают навыки эффективной коммуникации.

- **Стрессоустойчивость.** Цифровые симуляции и практико-ориентированные занятия повышают способность студентов справляться с трудными ситуациями.

- **Мотивация и инициативность.** Инновационные методы пробуждают у студентов внутреннюю мотивацию, повышают их личную и социальную активность.

Заключение. Развитие эмоционального интеллекта у студентов в современной системе образования является одной из приоритетных задач. Обладание знаниями и профессиональными навыками само по себе недостаточно: для их эффективного применения необходимо также умение управлять эмоциями, выстраивать коммуникацию и налаживать социальные отношения.

Результаты анализа показывают, что эмоциональный интеллект у студентов:

- повышает академическую успеваемость;
- формирует в группе позитивный психологический климат;
- обеспечивает возможность конструктивного разрешения конфликтов;
- усиливает лидерский потенциал;
- способствует личной устойчивости и стрессоустойчивости.

Инновационные образовательные технологии выступают основным инструментом данного процесса. Проектное обучение формирует у студентов инициативность и чувство ответственности; кейс-метод развивает творческий подход к решению проблем и навыки принятия эмоционально взвешенных решений; ролевые игры и тренинги укрепляют эмпатию и социальные навыки; цифровые симуляции моделируют стрессовые ситуации и повышают эмоциональную устойчивость; коллаборативное обучение создаёт атмосферу группового общения и эмоциональной поддержки.

Практические рекомендации:

1. **Интеграция в учебные программы.** Введение в вузах дисциплин типа «Эмоциональный интеллект и лидерство».

2. **Использование интерактивных технологий.** Широкое применение ролевых игр, дебатов, кейсов и симуляций в учебном процессе.

3. **Психологические тренинги и семинары.** Регулярное проведение тренингов, направленных на развитие эмоциональной компетентности студентов.

4. **Внедрение цифровых образовательных платформ.** Использование онлайн-симуляций, мультимедийных курсов и мобильных приложений для развития эмоциональных способностей.

5. **Групповые проекты и сервисная деятельность.** Привлечение студентов к социальным инициативам, формирующим сотрудничество, эмпатию и чувство социальной ответственности.

Таким образом, инновационные образовательные технологии являются одним из наиболее эффективных средств развития эмоционального интеллекта студентов. Их правильное и системное применение обеспечивает личную устойчивость студентов, эффективность в коллективной работе и готовность к будущей профессиональной деятельности.

Развитие эмоционального интеллекта у студентов невозможно без применения инновационных технологий. Проектная деятельность, ролевые игры, цифровые образовательные ресурсы и коллаборативные методы усиливают эмоциональные компетенции молодёжи. В результате студенты формируются не только как

квалифицированные специалисты, но и как социально ответственные, открытые к коммуникации и устойчивые личности.

Поэтому внедрение инновационных технологий в систему высшего образования является актуальной задачей для развития эмоционального интеллекта студентов, их лидерского потенциала и социальной эффективности.

Литература

1. Salovey, P., & Mayer, J. D. (1990). Emotional intelligence. *Imagination, Cognition and Personality*, 9(3), 185–211.
2. Goleman, D. (1995). *Emotional Intelligence: Why It Can Matter More Than IQ*. New York: Bantam Books.
3. Bass, B. M., & Avolio, B. J. (1994). *Improving Organizational Effectiveness through Transformational Leadership*. Thousand Oaks, CA: Sage.
4. Boyatzis, R. E. (2009). Competencies as a behavioral approach to emotional intelligence. *Journal of Management Development*, 28(9), 749–770.
5. Назаров, Б. (2021). Талабаларда эмоционал компетенцияларни ривожлантиришда инновацион таълим технологияларининг ўрни. *Педагогика ва психология журнали*, №2, 45–53.
6. UNESCO. (2017). *Education for Sustainable Development Goals: Learning Objectives*. Paris: UNESCO Publishing.
<https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000247444>

NUQSONI BOR MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALAR BILAN ISHLASHNING PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

<https://zenodo.org/records/17732746>

*Sanayev Alisher Komiljon o'g'li,
Oriental Universiteti Uzluksiz ta'lim kafedrası katta o'qituvchisi
alisher.sanayev@inbox.ru*

*Abdullayeva Afruza Umid qizi,
Oriental Universiteti Pedagogika fakulteti talabasi
abdullayeva@mail.ru*

Annotatsiya: Mazkur maqolada nuqsoni bor maktabgacha yoshdagi bolalar bilan ishlash jarayonining psixologik xususiyatlari yoritilgan. Maktabgacha davr shaxs shakllanishi va ijtimoiy moslashuvning asosiy bosqichi sifatida alohida ahamiyatga ega bo'lib, nuqsoni mavjud bolalarda bu jarayon bir qator murakkabliklar bilan kechadi. Tadqiqotda maxsus psixologik yondashuvlar, korreksion-pedagogik metodlar va rivojlantiruvchi mashg'ulotlarning ahamiyati tahlil qilinadi. Shuningdek, psixologning individual va guruhli ish shakllari, ota-onalar bilan hamkorlik mexanizmlari ham ko'rib chiqiladi. Maqola natijalari nuqsoni bor bolalarning shaxsiy rivojlanishini qo'llab-quvvatlash, ularning ijtimoiylashuvini samarali tashkil etish hamda ta'lim-tarbiya jarayonida individual yondashuvni ta'minlash bo'yicha amaliy tavsiyalarni o'z ichiga oladi.

Kalit so'zlar :maktabgacha yosh, nuqsoni bor bolalar, psixologik xususiyatlar, korreksion pedagogika, individual yondashuv, rivojlantirish, ijtimoiy moslashuv.

Annotation: This article highlights the psychological characteristics of working with preschool-aged children with developmental disabilities. The preschool period holds special significance as a foundational stage for personality formation and social adaptation. For children with disabilities, this process involves a number of complexities. The study analyzes the importance of specialized psychological approaches, correctional-pedagogical methods, and developmental activities. It also examines individual and group work formats used by psychologists, as well as mechanisms for collaboration with parents. The article presents practical recommendations for supporting the personal development of children with disabilities, organizing their socialization effectively, and ensuring individualized approaches in the educational process.

Keywords: Preschool age, children with disabilities, psychological characteristics, correctional pedagogy, individual approach, development, social adaptation.

Mamlakatimizda aqli zaif bolalar bilan tarbiyaviy ishlar ta'lim va sog'liqni saqlash tizimidagi maxsus maktabgacha ta'lim va maktab muassasalarida olib borilmoqda. Markaziy nerv sistemasi chuqur shikastlangan bolalar ijtimoiy himoyadagi Mehribonlik uylarida bo'lib, ularda ham maxsus dastur asosida ta'lim-

tarbiya olmoqda. Butun pedagogik jarayon yanada samarali bo'lishi uchun maxsus muassasalarni to'g'ri jihozlash kerak. Shuning uchun eng aniq differentsial diagnostika vazifasi paydo bo'ladi. Ammo bu muammoni hal qilishdan oldin, qaysi bolalarni aqliy zaif deb hisoblash kerakligini, ularning kognitiv faolligi, xatti-harakatlarining hissiy-irodaviy sohasining o'ziga xos xususiyati nimada ekanligini bilish muhimdir. Aqli zaif bolalarni qulay sharoitlarda to'g'ri tarbiyalash va o'qitish ularda nafaqat to'g'ri dunyoqarashni shakllantirish, balki uni yetarlicha barqaror qilish imkonini beradi.

1. Aqliy zaiflikning etiologiyasi

Aqliy zaiflik - bu shunchaki "kichik aql" emas, bu markaziy asab tizimining organik shikastlanishi natijasida kelib chiqadigan butun psixikadagi, umuman shaxsiyatdagi sifat o'zgarishlaridir. Bu rivojlanishning shunday atipiyasi bo'lib, unda nafaqat aql, balki his-tuyg'ular, iroda, xatti-harakatlar va jismoniy rivojlanish ham ortda qoladi. Aqli zaif bolalarning patologik rivojlanishining bunday diffuz tabiati ularning yuqori asabiy faoliyatining o'ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqadi. Aqliy zaiflikning sabablari xilma-xildir, ammo ba'zi umumiy xususiyatlar unga xos bo'lib qoladi. Markaziy asab tizimiga zarar yetkazishning erta davri va kasallikning keyingi to'xtashi tufayli aqliy rivojlanish nuqsonli asosda sodir bo'ladi. [2].

Aqliy zaiflikning barcha etiologik omillari odatda *endogen-irsiy va ekzogen* (organik va ijtimoiy-ekologik) ta'sirlarga bo'linadi (S.Ya.Rubinshteyn) [8].

Aqliy zaiflikning avtosomal retsessiv shakllarining aksariyati metabolik kasalliklar bo'lib, ularning patogenezida metabolik kasalliklar (oqsillar, yog'lar, uglevodlar va boshqalar) katta rol o'ynaydi.

2. Aqli zaif bolalarning psixologik-pedagogik xususiyatlari.

Tadqiqotchilar ta'kidlaganidek, oligofrenik bolalarning aqliy rivojlanishining asosiy xususiyatlariga quyidagilar kiradi: kognitiv faoliyatning shakllanmagan yuqori shakllari (tahlil, sintez, umumlashtirish, abstraktsiya); fikrlashning konkretligi va yuzakiligi; nutqning sekin rivojlanishi;

Aqli zaiflar *kognitiv qiziqishlarning kam rivojlanganligi bilan ajralib turadi*, bu ularning oddiy tengdoshlariga qaraganda bilimga kamroq muhtojligida namoyon bo'ladi.

Idrokning tor doirasi ham mavjud. Aqli zaiflar ba'zan umumiy tushunish uchun muhim bo'lgan materialni ko'rmasdan yoki eshitmasdan, kuzatilgan ob'ektdagi, tinglangan matndagi alohida qismlarni tortib oladi. Bundan tashqari, idrok selektivligining buzilishi xarakterlidir. Ta'lim faoliyatida bu bolalar o'qituvchining rag'batlantiruvchi savollarisiz o'zlari tushunishlari mumkin bo'lgan vazifani bajara olmasligiga olib keladi.

Aqli zaiflar makon va vaqtni idrok etishda qiyinchiliklar bilan ajralib turadi, bu esa ularning atrof-muhitga yo'naltirilishiga to'sqinlik qiladi. Ko'pincha, 8-9 yoshda ham, bu bolalar o'ng va chap tomonlarini ajratmaydilar, ular maktab hududida o'z sinfini, oshxonasini, hojatxonasini va hokazolarni topa olmaydi. Ular soat bo'yicha vaqtni, haftaning kunlarini, fasllarni va hokazolarni belgilashda xato qiladilar. Oddiy aqlga ega bo'lgan tengdoshlariga qaraganda ancha kechroq aqliy zaiflar ranglarni farqlay boshlaydi. Ayniqsa, ular uchun rang soyalarini farqlash qiyin. Agar talaba o'quv materialining faqat tashqi tomonlarini idrok etgan bo'lsa, asosiy narsani, ichki bog'liqliklarni ushlamasa, u holda vazifani tushunish, o'zlashtirish va bajarish qiyin

bo'ladi. Fikrlash bilimning asosiy qurolidir. U tahlil, sintez, taqqoslash, umumlashtirish, mavhumlashtirish, konkretlashtirish kabi amallar shaklida boradi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki (B.I.Pinskiy, J.I. Shif) [6], aqli zaif odamlarda barcha operatsiyalar yetarlicha shakllanmagan va o'ziga xos xususiyatlarga ega.

Aqli zaif fikrlashning o'ziga xos xususiyati tanqidiy emasligi, o'z ishini mustaqil ravishda baholay olmaslikdir. Ular ko'pincha xatolarini sezmaydilar. Bu, ayniqsa, ruhiy kasal bolalarda, miyaning frontal qismlari shikastlangan bolalarda va imbesillarda namoyon bo'ladi. Ular qoida tariqasida, o'zlarining muvaffaqiyatsizliklarini tushunmaydilar va o'zlaridan, ishlaridan qoniqishadi. Barcha aqliy zaif bolalar fikrlash jarayonlarining faolligining pasayishi va fikrlashning zaif tartibga soluvchi roli bilan tavsiflanadi. Aqli zaif odamlar odatda ko'rsatmalarga quloq solmasdan, topshiriqning maqsadini tushunmasdan, ichki harakat rejasisiz, o'zini o'zi nazorat qilmasdan ishlay boshlaydi.

Aqli zaif o'quvchilarning aqliy jarayonlarining barcha bu xususiyatlari ularning *faoliyatining tabiatiga ta'sir qiladi*. Faoliyat psixologiyasini defektologlar G.M. Dulnev [2], B.I. Pinskiy va boshqalar o'quv faoliyatida ko'nikmalar shakllanmaganligini qayd etgan holda, birinchi navbatda, faoliyatning maqsadlilikgi sust rivojlanganligini, shuningdek, o'z faoliyatini mustaqil rejalashtirishdagi qiyinchiliklarni qayd etish lozim. Aqli zaiflar oldingi zaruriy yo'nalishsiz ishlashni boshlaydilar, ular yakuniy maqsadni boshqarmaydilar. Natijada ish jarayonida ular ko'pincha ishning to'g'ri boshlangan bajarilishini qoldiradilar, ilgari bajarilgan harakatlarga o'tadilar va boshqa vazifa bilan shug'ullanayotganini hisobga olmasdan, ularni o'zgartirmasdan o'tkazadilar. Belgilangan maqsaddan bunday chekinish qiyinchiliklar yuzaga kelganda, shuningdek, faoliyatning bevosita motivlari ("shunchaki bajarish") yetakchi bo'lgan hollarda kuzatiladi. Aqli zaiflar olingan natijalarni o'z oldilariga qo'yilgan vazifa bilan bog'lamaydilar va shuning uchun uning yechimini to'g'ri baholay olmaydilar. Ularning ishiga tanqidiy munosabatda bo'lish ham bu bolalar faoliyatining o'ziga xos xususiyati hisoblanadi [5].

Shunday qilib, aqli zaif bolalar psixikasi ularni oddiy bolalardan keskin ajratib turadigan chuqur o'ziga xoslik bilan ajralib turadi. Aqli zaif bolaning aqliy rivojlanishi sifat jihatidan farq qiladi, g'ayritabiiydir.

Aqli zaif bolalarning aqliy faoliyatining barcha qayd etilgan xususiyatlari doimiydir, chunki ular rivojlanishning turli bosqichlarida (genetik, intrauterin, tug'ruq paytida, tug'ruqdan keyingi davrda) organik shikastlanishlar natijasidir.

Xulosa. Shunday qilib, yuqorida ko'rsatilgandek, aqliy zaiflikni organik shartli kam rivojlanganlik yoki miyaning erta shikastlanishi bilan bog'liq bo'lgan aqliy, birinchi navbatda intellektual rivojlanishning qaytarilmas buzilishi sifatida tushunish kerak. Aqliy zaiflikning klinik va psixologik ko'rinishidagi yetakchi buzilish - bu kognitiv faoliyatning aniq yetishmasligi. Nuqsoni bor maktabgacha yoshdagi bolalar bilan ishlashda psixologik yondashuvlarning ilmiy asosda tashkil etilishi ularning shaxsiy rivojlanishi va ijtimoiylashuv jarayonida muhim ahamiyat kasb etadi. Tadqiqot shuni ko'rsatadiki, bunday bolalarda emotsional soha, kognitiv faoliyat va kommunikativ ko'nikmalar rivojlanishida ayrim qiyinchiliklar kuzatiladi. Shu bois ta'lim-tarbiya jarayonida korreksion-pedagogik metodlar, rivojlantiruvchi mashg'ulotlar va individual yondashuvlarni qo'llash samarali natija beradi. Psixolog,

tarbiyachi va ota-onalar o'rtasidagi hamkorlik esa bola shaxsini qo'llab-quvvatlash va ularni jamiyatga muvaffaqiyatli moslashtirishning asosiy omili hisoblanadi. Demak, nuqsoni bor maktabgacha yoshdagi bolalar bilan ishlashda kompleks yondashuv ularning salohiyatini to'liq ro'yobga chiqarish imkonini beradi.

Adabiyotlar:

1. Vlasova T.A., Pevzner M.S. Rivojlanishda nuqsoni bo'lgan bolalar haqida o'qituvchi. - M., 1980. 415b.

2. Rabbimova U., Khasanova D., Sanaev A. Professional pedagogical ethics of a modern pedagogue // Problems and trends of modern innovation assessment: solutions and perspectives. - 2022. - Volume 1. - No. 1. - S. 422-426.

3. Malika Ortikova and Alisher Sanaev. "Human Quality: Signs". Contemporary Innovation Assessment by Problems and Trends: Solutions and Perspectives 1.1 (2022): 415-419.

4. PN Ustin, KB Murotmusayev "Psychological adjustment factors of first-year students" Eurasian Journal of Humanities and Social Sciences. Brussels, Belgium - 2022. P 115-121 <https://geniusjournals.org/index.php/ejhss/index>

SIFATLI TA'LIM TASHKIL ETISHDA OVQATLANISH GIGIYENASINING AHAMIYATI VA O'RNI

<https://zenodo.org/records/17732754>

*Saloxiddinova Sevara Olim qizi,
Toshkent davlat tibbiyot universiteti magistranti
@ferideeferidee7gmail.com*

Annotatsiya: Ushbu maqolada sifatli ta'lim jarayonida ovqatlanish gigiyenasining ahamiyati, uning asosiy tamoyillari va o'quvchilarning sog'lom rivojlanishida tutgan o'rni ilmiy jihatdan yoritiladi. Sog'lom ovqatlanish nafaqat jismoniy salomatlikni, balki intellektual faoliyatni, o'quv motivatsiyasini va aqliy ish qobiliyatini oshirishda ham muhim omil hisoblanadi. Ta'lim muassasalarida ovqatlanish gigiyenasi qoidalariga rioya etish orqali yosh avlodning immun tizimini mustahkamlash, o'sish va rivojlanish jarayonlarini optimallashtirish, o'quv jarayonidagi samaradorlikni oshirish mumkin. Maqolada ovqatlanish gigiyenasining asosiy tamoyillari, o'quvchilar uchun tavsiya etilgan ratsional ovqatlanish me'yorlari, ta'lim sifatiga ta'sir etuvchi omillar hamda sog'lom turmush tarzini shakllantirish bo'yicha tavsiyalar keltirilgan.

Kalit so'zlar: Sifatli ta'lim, ovqatlanish gigiyenasi, sog'lom turmush tarzi, ratsional ovqatlanish, gigiyenik tamoyillar, salomatlik, ta'lim samaradorligi, bolalar va o'smirlar sog'lig'i.

Annotation: This article scientifically explores the importance of nutritional hygiene in the process of quality education, its core principles, and its role in the healthy development of students. Healthy nutrition is considered a crucial factor not only for physical well-being but also for enhancing intellectual performance, learning motivation, and mental work capacity. By adhering to nutritional hygiene rules in educational institutions, it is possible to strengthen the immune system of the younger generation, optimize growth and development processes, and improve the effectiveness of the learning process. The article presents the fundamental principles of nutritional hygiene, recommended standards for rational nutrition for students, factors affecting the quality of education, and suggestions for promoting a healthy lifestyle.

Keywords: Quality education, nutritional hygiene, healthy lifestyle, rational nutrition, hygienic principles, health, educational effectiveness, children's and adolescents' health.

Yurtimizda mavjud ta'lim muassasalari faoliyatini yanada takomillashtirish hamda o'quvchi-yoshlarga sifatli ta'lim berish va kelajakda yetuk, mustaqil fikrli, ongi va dunyoqarashi keng insonlarni shakllantirish maqsadida ta'lim muassasalarining eng quyi qismi maktabgacha ta'lim tashkilotidan tortib, kadrlar malakasini oshirish va qayta tayyorlash tizimigacha sifatli ta'lim tashkil etishning bir qancha talablari mavjud:

O'qituvchining bilim sifatini oshirishga qaratilgan faoliyati ;

Bilim sifatini oshirish vositasi sifatida maktab o'quvchilarining tarbiyaviy ishini oqilona tashkil etish;

Axborot va yangi ta'lim texnologiyalaridan foydalanish;

Zamonaviy o'qitish usullari va usullaridan foydalanish;

Motivatsiyani shakllantirish;

Shaxsga yo'naltirilgan yondashuv;

O'qituvchining yuqori professionallik darajasi;

Ta'lim sifatini oshirish uchun axborot va yangi ta'lim texnologiyalaridan foydalanish hamda o'quvchi yoshlarni turli axboriy hujumlarga qarshi mustahkam ong-madaniyatni o'rgatish lozim. Akseleratsiya jarayoni tezlashuvi natijasida bolalar ongi murakkab ma'lumotlarni tanqidiy, mantiqiy tahlil qilish ko'nikmasini rivojlantiradigan ta'lim texnologiyalarni talab etmoqda. Buning uchun zamonaviy o'qitish usullari va uslubaridan foydalanish maqsadga muvofiq. Bunga misol qilib noan'anaviy usulda darsni tashkil etish, eng zamonaviy pedagogik vositalardan foydalanish, kichik guruhlarda, sayr, ekskursiyalar tashkil etish, amaliyot bilan bog'lagan tarzda dars mashg'ulotlarini olib borish lozim.

Sifatli ta'lim tashkil etishda ovqatlanish gigiyenasi sog'lom o'quvchilarni shakllantirish, kasallanishni oldini olish, o'quvchilarni harakatga keltirish va o'rganish samaradorligini oshirish uchun muhim ahamiyatga ega. To'g'ri ovqatlanish va gigiyena bolalarning jismoniy va aqliy rivojlanishini qo'llab-quvvatlab, ularning ta'limga bo'lgan e'tiborini va mahsuldorligini oshiradi.

Ovqatlanish gigiyenasining ta'limga ta'siri:

Salomatlikni ta'minlash:

Toza va to'g'ri tayyorlangan ovqat yuqumli kasalliklar tarqalishining oldini oladi, o'quvchilarning kasal bo'lib qolishini kamaytiradi va muntazam o'qish imkonini beradi.

Aqliy rivojlanishni qo'llab-quvvatlash:

To'g'ri ovqatlanish bolaning miya faoliyatini yaxshilaydi, xotira va konsentratsiyani oshiradi, bu esa o'quvning samaradorligini oshiradi.

Energiya va harakatchanlikni ta'minlash:

Oziqlantiruvchi ovqat o'quvchilarga kun davomida zarur bo'lgan energiya bilan ta'minlaydi, ularni faol bo'lishga va o'quv jarayoniga to'liq qatnashishga yordam beradi.

Gigiyenik madaniyatni shakllantirish:

Maktabda ovqatlanish gigiyenasiga e'tibor berish o'quvchilarda tozalik qoidalariga rioya qilish, shaxsiy gigiyena mahoratini rivojlantirish va sog'lom turmush tarzini shakllantirishga hissa qo'shadi.

Psixologik muhitni yaxshilash:

Toza, xavfsiz va qulay ovqatlanish sharoitlari o'quvchilarning kayfiyatini ko'taradi va maktab muhitiga bo'lgan ijobiy munosabatni mustahkamlaydi.

Sifatli ta'lim uchun ovqatlanish gigiyenasini tashkil etish:

Oziq-ovqat mahsulotlari, ularning saqlanishi va tayyorlanishi bo'yicha qat'iy gigiyena talablariga rioya qilish.

O'quvchilarning yoshi va salomatlik holatiga mos keladigan, vitaminlarga boy va energiya beruvchi taomlarni taqdim etish.

Ovqatlanish xonalarini toza, yorug' va qulay qilib jihozlash.

O'quvchilarga to'g'ri ovqatlanish odatlari va shaxsiy gigiyena qoidalari bo'yicha muntazam ravishda ma'lumot berib turish.

To'g'ri ovqatlanish tamoyillari:

Tanani zarur bo'lgan barcha narsalar bilan ta'minlashga yordam beradigan to'g'ri ovqatlanishning asosiy tamoyillari mavjud:

1. Taqsimlash: Oziq-ovqat tarkibida oqsil, yog' va uglevodlarning optimal nisbati bo'lishi kerak.

2. Xilma-xillik: Tanani barcha zarur vitaminlar va minerallar bilan ta'minlash uchun parhez turli xil ovqatlarni o'z ichiga olishi kerak.

3. Muntazamlik: Ovqatlanish muntazam bo'lishi kerak, kuniga 4-5 marta kichik qismlarga bo'lish ma'qul.

4. Moderatsiya: Ortiqcha ovqatlanishdan saqlanish va porsiya hajmini nazorat qilish muhimdir.

5. Mahsulot sifati: Yangi tabiiy mahsulotlarni afzal ko'rish ma'qulroq, konservantlar va sun'iy qo'shimchalarsiz.

6. To'g'ri pishirish: Yog' bilan qovurishdan qochib, ovqatni bug'lash, pishirma orqali yoki qaynatish orqali tayyorlash yaxshiroqdir.

To'g'ri ovqatlanish menyusini qanday tuzish kerak:

To'g'ri ovqatlanish menyusini tuzish sog'lom bo'lish uchun muhim qadamdir. Buni qanday qilish bo'yicha ba'zi tavsiyalar:

Nonushta: Kunni murakkab uglevodlar (kasha, donli non), oqsillar (tuxum, tvorog) va mevalarni o'z ichiga olgan to'liq nonushta bilan boshlang.

Tushlik: Tushlik taqsimlangan bo'lishi kerak va tarkibida oqsillar (go'sht, baliq, dukkakli), uglevodlar (don, kartoshka) va sabzavotlar bo'lishi kerak.

Kechki ovqat: Oqsillar (baliq, tovuq), sabzavotlar va ozgina uglevodlar bilan yengil kechki ovqat.

Gazak qilish: Yong'oq, meva, yogurt kabi sog'lom oziq-ovqatni gazak menyusiga kiriting.

Oziq-ovqat gigiyenasining eng muhim jihatlariga quyidagilar kiradi: fiziologiya bilan bevosita bog'liq bo'lgan jarayonlarni hisobga olish; oziq-ovqat komponentlarini hazm qilish, assimilyatsiya qilish va metabolizm jarayonlarini o'rganadi va bu yo'nalishga quyidagi talablar qo'yiladi:

1. Sutkalik ratsionning energetik qiymati va kun davomida energiya sarfi miqdori tengligi (sarf miqdori kishining yoshi, jinsi, turmush tarzi va kasbiga bog'liq). Intermolt milliradian oziq-ovqat proportsiyalari va organizmning xususiyatlari mos kelishi. Ovqatlanishning asosiy komponentlari (oqsil, yog'lar va uglevodlar) nisbati o'rtacha 1:1:4 bo'lishi kerak, ko'p jismoniy faollikda 1:1:5, aqliy faoliyat mehnat bilan shug'ullanuvchilarda 1:0,8:3. 1 g oqsilni dissimilyatsiya qilish jarayonida organizmda 4 kkal energiya ($1 \text{ kkal} = 4,18 \text{ kJ}$) to'planadi. Shuningdek, 1 g uglevodlarni dissimilyatsiya qilish natijasida organizm 4 kkal energiya oladi. Yog'lar boshqa energiya salohiyatiga ega: 1 g yog'ning parchalanishi 9 kkalga to'g'ri keladi. Organik kislotalar ham energiya qiymatiga ega, ammo ularning ratsionida past bo'lganligi sababli ularni to'liq energiya manbai deb hisoblash mumkin emas.

2.Ovqatlanishning sifatiy tarkibi va energetik qiymati odamning yoshi jinsi,bo‘yi,tanasining massasi, kasbi, fiziologik holati (masalan homiladorlik emizikli davri), sog‘lig‘i va iqlim sharoitlariga bog‘liq. Ko‘proq darajada energiya inson tanasida yog‘ va oqsil,ya’ni mushak massasi shaklida saqlanadi va uglevodlarning zahiralarini unchalik katta emas va deyarli yo‘q, chunki ular birinchi navbatda metabolik jarayonda yo‘qoladi yoki yog‘larga aylanadi. Odam organizmi energiya sarfining 14% oqsillar hisobiga ,30%yog‘lar hisobiga ,56% uglevodlar hisobiga qoplanadigan bo‘lishi kerak.

3.Sog‘likga zarar keltirmaydigan oziq-ovqat mahsulotlarini iste’mol qilish (kimyoviy moddalar, allergen oziq-ovqat mahsulotlari). Ovqatlanishlarni kun davomida taqsimlash — optimal variant 4-5 soatlik intervallar bilan kuniga 4 marta ovqatlanish. Bunda nonushta sutkalik ratsionning 25 foizini, tushlik — 35%, ikkinchi tushlik — 15% va kechki ovqat — 25 foizini tashkil etishi kerak.

4.Sanitariya-epidemiologiya normalari nuqtai nazaridan ovqatlanishning bexatarliligiga rioya qilish.

Xulosa

Sifatli ta’lim jarayonini tashkil etishda ovqatlanish gigiyenasining ahamiyati beqiyosdir. To‘g‘ri va ilmiy asoslangan ovqatlanish talaba-yoshlarning jismoniy hamda aqliy rivojlanishiga, o‘quv samaradorligining oshishiga va sog‘lom turmush tarzining shakllanishiga xizmat qiladi. Zamonaviy ta’lim tizimida sog‘lom ovqatlanish madaniyatini rivojlantirish, ovqatlanish gigiyenasi qoidalarini amaliyotga joriy etish va bu borada profilaktik choralarni kuchaytirish o‘quvchilar va talabalar sog‘lig‘ini mustahkamlashda muhim omil hisoblanadi.Ovqatlanish gigiyenasining asosiy tamoyillari – biologik to‘laqonlilik, gigiyenik xavfsizlik, yoshga va fiziologik ehtiyojlarga moslashuvchanlik, ovqatlanishning muntazamligi va xilma-xilligi – ta’lim jarayonida o‘quvchilar organizmining ehtiyojlarini to‘liq qondirishga qaratilgan. Mazkur tamoyillarni ta’lim muassasalarida joriy etish orqali yosh avlodning o‘quv faolligi va aqliy salohiyatini oshirish, immunitetni mustahkamlash va kelajakda yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan surunkali kasalliklarning oldini olish mumkin.Shu bois, sifatli ta’lim tizimini rivojlantirish strategiyalarida ovqatlanish gigiyenasi masalalariga alohida e’tibor qaratish, ilmiy asoslangan ovqatlanish standartlarini ishlab chiqish va amaliyotda qo‘llash dolzarb masala bo‘lib qolmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Karimov, A., & Jo‘rayev, R. (2022). *Ovqatlanish gigiyenasi va sog‘lom turmush tarzi asoslari*. Toshkent: “Ilm Ziya” nashriyoti. 87 b
2. O‘zbekiston Respublikasi Sog‘liqni saqlash vazirligi. (2023). *Sog‘lom ovqatlanish bo‘yicha metodik qo‘llanma*. Toshkent. 144 b
3. GOST R 50763-2007. (2019). *Ovqatlanish xavfsizligi va gigiyenasi standartlari*. Moskva: Standartlar agentligi. 213 b
4. WHO. (2020). *Healthy Diet: Key Facts*. World Health Organization. <https://www.who.int>
5. FAO. (2021). *Food Safety and Nutrition Guidelines for Schools*. Rome: Food and Agriculture Organization of the United Nations.

UZLUKSIZ TA'LIM MUAMMOLARI: O'QUVCHILAR VA TALABALAR O'RTASIDA BILIMGA QIZIQISHNING PASAYISHI

<https://zenodo.org/records/17732759>

Quyliyeva Orzigul Rajabboyevna,
Oriental universiteti katta o'qituvchisi,
quyliyeaorzigul@gmail.com

Annotatsiya. В статьях освещено содержание снижения интереса к знаниям среди учащихся и студентов в системе непрерывного образования Республики Узбекистан, а также его проблемные стороны в развитии общества. Анализируются причины, признаки и пути устранения снижения интереса к знаниям среди учащихся и студентов. Показаны проблемы, возникающие под влиянием психологических, физических и школьно-педагогических факторов, и даны практические рекомендации для родителей и учителей. В заключительной части подчеркивается значение общения между учеником и учителем в создании эффективной образовательной среды и высказываются мнения по повышению результативности обучения. Данная статья направлена на повышение мотивации учащихся в образовательном процессе, поддержку их личностного развития и налаживание сотрудничества с родителями.

Ключевые слова: непрерывное образование, интерес, прогулы, факторы влияния, признаки снижения интереса.

Abstract. The articles highlight the issue of declining interest in knowledge among pupils and students within the continuous education system of the Republic of Uzbekistan, as well as its problematic aspects in the development of society. The causes, signs, and possible solutions to the decline in learning motivation among students are analyzed. Problems arising from psychological, physical, and school-teacher-related factors are identified, and practical recommendations for parents and teachers are provided. In the conclusion, the importance of communication between students and teachers in creating an effective learning environment is emphasized, along with ideas for improving the efficiency of education. This article is aimed at increasing students' motivation in the educational process, supporting their personal development, and fostering cooperation with parents.

Keywords: continuing education, interest, absenteeism, influencing factors, signs of interest decline.

Bugungi kunda yurtimizda ta'lim va tarbiyani rivojlantirish uchun shart-sharoitlar, keng imkoniyatlar yaratilgan. Xususan, davlat bepul umumiy o'rta ta'lim va boshlang'ich professional ta'lim olishni kafolatlaydi. Umumiy o'rta ta'lim majburiydir. Maktabgacha ta'lim va tarbiya, umumiy o'rta ta'lim davlat nazoratidadir. Ta'lim tashkilotlarida alohida ta'lim ehtiyojlariga ega bo'lgan bolalar uchun inklyuziv ta'lim va tarbiya ta'minlanmoqda.

Uzluksiz ta'lim - o'zaro mantiqiy izchillik asosida bog'langan hamda soddadan murakkabga qarab rivojlanib boruvchi va birbirini taqozo etuvchi bosqichlardan iborat yaxlit ta'lim tizimi. O'zbekiston Respublikasining ta'lim to'g'risidagi qonuni, Qonunchilik palatasi tomonidan 2020-yil 19-mayda qabul qilingan, Senat tomonidan 2020-yil 7-avgustda ma'qullangan qarorida ham alohida tamoyil sifatida qayd etilgan. Uzluksiz ta'lim milliy modelning asosiy tarkibiy¹ qismlaridan biri, O'zbekiston Respublikasining ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotini ta'minlovchi, shaxs, jamiyat va davlatning iqtisodiy, ijtimoiy, ilmiytexnikaviy va madaniy ehtiyojlarini qondiruvchi ustuvor sohadir. Uzluksiz ta'lim ijodkor, ijtimoiy faol, ma'naviy boy shaxs shakllanishi va yuqori malakali raqobatbardosh kadrlar tayyorlash uchun zarur shartsharoitlar yaratadi. Uzluksiz ta'lim tizimining faoliyat olib borishi davlat ta'lim standartlari asosida, turli darajalardagi ta'lim dasturlarining izchilligi asosida ta'minlanadi va maktabgacha ta'lim, umumiy o'rta ta'lim, o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi, oliy ta'lim, oliy o'quv yurtidan keyingi ta'lim, kadrlar malakasini oshirish va ularni qayta tayyorlash, maktabdan tashqari ta'limni o'z ichiga oladi.

Uzluksiz ta'limning faoliyat ko'rsatish tamoyillari kuyidagilardan iborat: ta'limning ustuvorligi — uning rivojlanishining 1darajali ahamiyatga ega ekanligi, bilim, ta'lim va yuksak intellektning nufuzi; ta'limning demokratlashuvi — ta'lim va tarbiya uslublarini tanlashda o'quv yurtlari mustaqilligining kengayishi, ta'limni boshqarishning davlatjamiyat tizimiga o'tilishi; ta'limning insonparvarlashuvi — inson qobiliyatlarining ochilishi va uning ta'limga bo'lgan turlituman ehtiyojlarining qondirilishi, milliy va umumbashariy qadriyatlar ustuvorligining ta'minlanishi, inson, jamiyat va atrofmuhit o'zaro munosabatlarining uyg'unlashuvi; ta'limning ijtimoiylashuvi — ta'lim oluvchilarda estetik boy dunyoqarashni hosil qilish, ularda yuksak ma'naviyat, madaniyat va ijodiy fikrlashni shakllantirish; ta'limning milliy yo'naltirilganligi — ta'limning milliy tarix, xalq an'analari va urfodatlari bilan uzviy uyg'unligi, O'zbekiston xalqlarining madaniyatini saqlab qolish va boyitish, ta'limni milliy taraqqiyotning o'ta muhim omili sifatida e'tirof etish, boshqa xalqlarning tarixi va madaniyatini hurmatlash; ta'lim va tarbiyaning uzviy bog'likligi, bu jarayonning qar tomonlama kamol topgan insonni shakllantirishga yo'naltirilganligi; iqtidorli yoshlarni aniqlash, ularga ta'limning eng yuqori darajasida shart-sharoitlar yaratish.

Qiziqish — bu odamning biror narsaga yoki faoliyatga nisbatan ichki ehtiyoji, moyilligi, e'tibori va xohishini bildiradigan tushuncha [1]. (Shoumarov, G'. (2018). Krapp, A. (2002). 12(4))²

Qiziqishni atrof-muhitning yangi xususiyatlaridan kelib chiqadigan tegishli ma'lumotni izlash uchun shaxsiy tanlov bilan tavsiflangan, yaxshi rivojlangan individual jarayon [2]. Psixologiyada qiziqish insonning o'qishida, kasb tanlashida va ijodiy rivojida muhim rol o'ynaydi [3]. Chunki odam faqat o'zini qiziqtirgan faoliyatda chuqurroq va samaraliroq bo'lishi mumkin.

Muammoni hal qilishning ahamiyati tomoni shundaki, maktabga bo'lgan qiziqishni yo'qotish muammosini hal qilish juda muhim, chunki bu o'quvchining ilmiy faoliyatiga,

¹ <https://lex.uz/docs/-6445145>: O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi, 50-modda

² Shoumarov, G'. (2018). Psixologiya asoslari. Toshkent: O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi.

Krapp, A. (2002). Structural and dynamic aspects of interest development: Theoretical considerations from an ontogenetic perspective. *Learning and Instruction*, 12(4)

ruhiy salomatligiga va kelajak istiqbollariga sezilarli ta'sir ko'rsatishi mumkin. Ular, shuningdek, harakat qilish yoki chekinish kabi xatti-harakatlarida o'zgarishlarni ko'rsatishni boshlashlari mumkin. Bu salbiy natijalar uzoq muddatli oqibatlariga olib kelishi mumkin, masalan, ularning martaba imkoniyatlarini cheklash va hayotdagi salbiy natijalarga olib kelishi mumkin.

Maktabga bo'lgan qiziqishni yo'qotishning eng keng tarqalgan sabablaridan biri- bu mavzuga bo'lgan ahamiyat va qiziqishning etishmasligi [4]. O'quvchi yoki talabalar ushbu mavzu ularning hayoti yoki kelajakdagi martaba maqsadlari bilan qanday bog'liqligini ko'rmasalar, ular material bilan shug'ullanish uchun motivatsiya topishda qiynalishi mumkin. Misol uchun, matematikani yoqtirmaydigan talaba algebra yoki geometriyani o'rganishdagi qiymatni ko'rish uchun qiynalishi mumkin. Bu qiziqishning etishmasligi o'quv jarayonidan uzoqlashishga olib kelishi mumkin, bu esa o'quvchining baholari va motivatsiyasining yomonlashishiga olib keladi [5].

Ushbu muammoni hal qilish uchun o'qituvchilar o'quvchilarga materialni o'z hayotlari bilan bog'lashda yordam beradigan faol ta'lim usullaridan foydalanishlari mumkin. Bunga real hayotiy misollarni kiritish yoki amaliy faoliyat uchun imkoniyatlar taqdim etish kiradi. O'qituvchilar, shuningdek, ushbu mavzuning kelajakdagi martaba istiqbollari va haqiqiy dunyo bilan qanday bog'liqligini tushuntirishga harakat qilishlari mumkin [6].

Talabalarning maktabga qiziqishi yo'qolsa, bu ularning ilmiy faoliyatiga ta'sir qilishi mumkin. Ular o'qishdan voz kechishlari mumkin, bu holatda baholarning pasayishiga va darsga qatnashmaslikka olib keladi. Shuningdek, ular sinf faoliyati va

topshiriqlarida ishtirok etishni to'xtatib qo'yishi mumkin. Ishtirok etishning bunday yetishmasligi ularning ma'lumotni saqlash qobiliyatiga ham ta'sir qilishi mumkin, bu esa akademik ko'rsatkichlarning yanada pasayishiga olib keladi.

Talabaning maktabga qiziqishi yo'qolishi mumkin bo'lgan bir nechta belgilar mavjud. Eng ko'p uchraydigan belgilardan biri bu-baholarning pasayishi. *Absenteeism* - bu maktabga qiziqishni yo'qotishning yana bir keng tarqalgan belgisi. Talabalar darslarni o'tkazib yuborishi yoki umuman maktabni o'tkazib yuborishi mumkin, bu esa o'rganish imkoniyatlarini boy berishiga olib keladi. O'quvchi yoki talabalarning darslarga qiziqmasligini quyidagi asosiy omillarda ko'rsatish mumkin:

1. Ruhiy omillar. 2. Jismoniy omillar 3. Maktab - o'qituvchi omillari.....

Ruhiy omillariga:

- Hissiy sabablar, tengdoshlar guruhining ta'siri, tegishli ta'lim dasturlari yo'qligi, tashxis qo'yilmagan o'quv qobiliyatlari va o'quvchilarning o'z dasturini yarata olmasligi sababli muvaffaqiyatsizlikka uchraydi [7].

Jismoniy omillarga:

- jismoniy yoki aqliy nogironlar, shuningdek, maxsus ta'limga muhtoj bo'lganlar bo'lishiligi..

Maktab - o'qituvchi omiliga esa:

-Bahoni saqlab qolish tizimining o'quvchilar muvaffaqiyatiga ta'siri;

-Hissiy va ijtimoiy muammolarni boshdan kechirishi;

-Sinfda bolaning xulq-atvoridan kelib chiqib, o'qituvchilar o'quvchi uchun tegishli ta'lim dasturi bo'yicha to'g'ri qaror qabul qilmasligi;

O'quvchilar va talabalar o'rtasida bilimga qiziqishning pasayishini quyidagi belgilar orqali bilib olishimiz mumkin(¹Schiefele, U. (1991)):

* Maktabda muvaffaqiyatsizlikka uchragan bolalar ko'pincha o'zlarining haqiqiy qobiliyatlaridan past baholaydi. Maqsad va qadriyatlarining yetishmasligi, kamsitish natijasida yuzaga keladigan hissiy jarohatlar, yetuk bo'lmagan munosabatlar, tashvish va bezovtalik kabi alomatlarni namoyon qiladi.

* Ular odatda juda jim va yaxshi xulqli yoki sinfda juda shovqinli va "yaramas" bo'ladilar. Sinfdoshlari bilan bahslashadilar va xukmronlikka moyil, uy vazifasini tayyorlashda beparvolik va loqayddirlar. Darsda juda kam qatnashadilar [8].

O'quvchilar va talabalar o'rtasida bilimga qiziqishning pasayishi bo'lgan bolalarning ota-onalar va ustozlariga quyidagi tavsiyalarni berish mumkin:

1. Bolaning maktabdagi muvaffaqiyatsizligining asosiy sabablarini izlash va bola bilan birgalikda yechim izlash kerak.

2. Agar past muvaffaqiyatga sabab aqliy yetuklikning normal chegaralarda kechikishi bo'lsa, sabrli bo'lish va bolaning ahvolini to'g'ri baholash muhimdir.

3. Muvaffaqiyatsizlik sharmandalik bilan kutib olinadigan muhitda bola qiyinchiliklarni yengishda qiynalishi mumkinligi sababli, bolaning muvaffaqiyatsizligi oila ichidagi sharmandali holat emas, balki harakat bilan yengib o'tiladigan to'siq sifatida qaralishi va bolaga buni anglashi kerak.

4. Ota-onalar farzandlarini qanday bo'lsa, shunday ko'rishni va qabul qilishni o'rganishi kerak.

5. Ijobiy xulq-atvorni rag'batlantirish uchun mukofotlar berilishi kerak, ammo bajarib bo'lmaydigan va'dalardan qochish kerak.

6. Ota-onalar farzandlarining tashvishini kuchaytiradigan yondashuvlardan qochishlari va qiziqishlari, iste'dodini yo'naltirira olishlari kerak.

7. O'qituvchilarning kasbiy tajribasi, ta'lim haqidagi tushunchalari, qo'llayotgan usul va uslublari to'g'ri bo'lishi kerak.

8. O'qituvchilar uchun bolalarning rivojlanishini diqqat bilan kuzatib borish, ota-onalar bilan yaqindan hamkorlik qilishi juda muhimdir [9].

XULOSA. Muvaffaqiyatli ta'lim muhitini yaratish ko'p jihatdan o'quvchi va o'qituvchining samarali muloqotiga bog'liq. Talabaning individual xususiyatlarini tan oladigan, sinfda muvaffaqiyatga erishgan va muvaffaqiyatsizlikka uchraganida yordam beradigan o'qituvchi nafaqat akademik muvaffaqiyatiga, balki guruhdagi obro'siga ham ta'sir qiladi. Xavfsizlik tuyg'usini his qilgan bola o'zining ilmiy muvaffaqiyatini ham, sinfdagi o'quv uyg'unligini ham yaxshilaydi.

Adabiyotlar ro'yxati

1. <https://lex.uz/docs/-6445145>: O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi, 50-modda

2. Shoumarov, G'. (2018). Psixologiya asoslari. Toshkent: O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi.

¹ Schiefele, U. (1991). Interest, learning, and motivation. Educational Psychologist, 26(3-4)

3. Krapp, A. (2002). Structural and dynamic aspects of interest development: Theoretical considerations from an ontogenetic perspective. *Learning and Instruction*, 12(4), 383–409.
4. Deci, E. L., & Ryan, R. M. (2000). Self-determination theory and the facilitation of intrinsic motivation, social development, and well-being. *American Psychologist*, 55(1), 68–78.
5. Ainley, M. (2006). Connecting with learning: Motivation, affect and cognition in interest processes. *Educational Psychology Review*, 18(4), 391–405.
6. Hidi, S., & Renninger, K. A. (2006). The four-phase model of interest development. *Educational Psychologist*, 41(2), 111–127.
7. Schiefele, U. (1991). Interest, learning, and motivation. *Educational Psychologist*, 26(3–4), 299–323.
8. Renninger, K. A., & Hidi, S. (2011). Revisiting the conceptualization, measurement, and generation of interest. *Educational Psychologist*, 46(3), 168–184.
9. Nurmuhamedova, M. (2020). Ta'lim jarayonida motivatsiya va qiziqishning roli. *O'zMU Ilmiy xabarlari*, 2(89), 55–62.
10. Ryan, R. M., & Deci, E. L. (2017). *Self-determination theory: Basic psychological needs in motivation, development, and wellness*. New York: Guilford Press.

PSIXOLOGIYADA EMOTSIONAL INTELEKT DETERMINANTLARI MUAMMOSINING ILMIY NAZARIY ASOSLARI

<https://zenodo.org/records/17732764>

*Barno Abduxalilovna Rustamova,
Oriental Universiteti,
Uzluksiz ta'lim pedagogikasi kafedrası katta o'qituvchisi*

Annotatsiya. Ushbu maqola "Psixologiyada emotsional intellekt determinantlari muammosining ilmiy nazariy asoslari" mavzusiga oid ilmiy maqolalarni tahlil qilish maqsadida yozilgan bo'lib, bu mavzu o'zida emotsional intellekt va uning ijtimoiy-psixologik determinantlari bo'yicha ilmiy tadqiqotlarga oid olg'a fikr-mulohazalarini o'z ichiga olgan. Ushbu maqola maqsadi "Psixologiyada emotsional intellekt determinantlari muammosining ilmiy nazariy asoslari" mavzusidagi maqsad va muammolarni tushuntirish, shu sohadagi ilmiy izlanishlarni yoritish va foydali fikr-mulohazalarni ilmiy jihatdan amalga oshirishdir. Bu maqolaning ilmiy maqsadi o'z ichiga tadqiqotlar, taqrizlar va mantiqiy ravishda amaliy muammolar bilan ta'minlanganligi asoslanadi.

Kalit so'zlar: *emotsional intellekt, ijtimoiy – psixologik determinantlar,*

Abstract. This article is written with the aim of analyzing scientific papers on the topic "The Scientific and Theoretical Foundations of the Problem of Emotional Intelligence Determinants in Psychology". The topic encompasses ideas and reflections related to emotional intelligence and its socio-psychological determinants. The purpose of this article is to explain the objectives and issues of the mentioned topic, to highlight ongoing scientific research in this field, and to implement useful insights in a scientifically grounded manner. The scientific significance of the article lies in its integration of research findings, reviews, and logical consideration of practical challenges.

Keywords: emotional intelligence, socio-psychological determinants.

Emotsional intellekt (EI) odamlarning o'z his-tuyg'ularini aniqlash, tushunish va boshqarish qobiliyatidir. Ushbu tushuncha so'nggi yillarda psixologiya va ijtimoiy fanlar sohasida katta ahamiyat kasb etib kelmoqda. Emotsional intellekt, shuningdek, shaxslararo munosabatlar va professional muvaffaqiyat uchun muhim omil hisoblanadi. Ushbu maqolada Emotsional intellektning ijtimoiy-psixologik determinantlari, ularning muammolari, imkoniyatlari va yechimlari tahlil qilinadi.[1]

Emotsional Intellekt ga ta'sir qiluvchi ijtimoiy-psixologik determinantlar turlicha bo'lib, ularning orasida oila muhit, ta'lim tizimi, ijtimoiy munosabatlar va madaniy kontekst muhim o'rin tutadi. [2]

Intellektning muhimligi insonlarning o'zaro aloqalarini o'rnatishda va muammolarni hal qilishda ahamiyatga ega. Bu xususan amaliyotda o'rganilganlik bosqichini oshirish va shaxsiy rivojlanishga yordam beradi. Emotsional intellekt va sotsial hamkorlik o'zaro bog'liqdir, chunki insonlar o'z hissiyotlarini tushunish va

boshqalar bilan muloqotni huquqiy modda o'rganish orqali o'zlarini rivojlantirishadi. [3]

O'qituvchilar va murabbiylar talabalarning emotsional intellektini rivojlantirishda muhim rol o'ynaydi. Ular tashqi va xulqi og'ishgan holatlarda qanday murojaat qilishlari kerakligi to'g'risidagi bilimlari, talabalarni vatanparvar va sadoqatli qilib tanitishlari, ularning emotsional tarbiyasida maslahatlar berishlari zarur. Xozirgi kunda oliy ta'limda faoliyat yuritayotgan murabbiylar talabalarga ko'p tajriba, yordam va yo'nalish berib kelmoqdalar.

Emotsional intellektning ijtimoiy-psixologik determinantlari muammosining ilmiy nazariy asoslari haqida ustuvor ma'lumotlar taqdim etadigan bo'lsak, emotsional intellektning va ijtimoiy-psixologik muammolar tushunchalariga ilmiy asoslar keltiriladi, ularning o'rganilishi va tarixiy rivojlanishi haqida tahlil qilinadi, ilmiy tadqiqotlarga asos bo'lgan mafkuralar bilan mustahkamlanadi. [4]

Emotsional intellektga ta'sir qiluvchi ijtimoiy-psixologik determinantlar turlicha bo'lib, ularning orasida oila muhit, ta'lim tizimi, ijtimoiy munosabatlar va madaniy kontekst muhim o'rin tutadi.

Oila, insonning dastlabki hayotiy tajribalarini shakllantiruvchi asosiy muhit hisoblanadi. Ota-onalar va oila a'zolar tomonidan berilgan emotsional qo'llab-quvvatlash, bolalarning emotsional intellekt rivojlanishida katta rol o'ynaydi. Masalan, ota-onalarning o'z his-tuyg'ularini ochiq-oydin ifodalashi va bolalariga bu borada yordam berishi, bolalarda emotsional xabardorlik va boshqarish qobiliyatini rivojlantiradi. Oilaviy muhit talabalarning emotsional intellektini shakllantirishda muhim ahamiyatga ega bo'lib, bunda talabalar oilasining ularni qanday qo'llab-quvvatlaganligi, ular bilan qanday munosabatlarni o'rganganligi, muhitdagi aloqalarining ularning tasavvurlarini qanday shakllantirdigini o'z ichiga oladi. Bu esa ularning o'zaro munosabatlarini, jamiyat bilan o'zaro hamkorlikni rivojlantirishga ko'maklashadi. [5].

Ta'lim muassasalari bolalarning emotsional intellektni rivojlantirishda muhim rol o'ynaydi. Maktablar va universitetlar o'quv dasturlariga emotsional intellektni oshirishga yo'naltirilgan maxsus dasturlarni qo'shishi mumkin. Bu dasturlar o'quvchilarga o'z his-tuyg'ularini aniqlash, boshqalar bilan samimiy munosabatlar o'rnatish va stressni boshqarishni o'rgatadi. Ta'lim muassasalari malakali liderlik, birgalik va birgalikni qo'llab-quvvatlash, o'quv jarayonidan mamnun bo'lish va muammolarni hal qilish, o'z vazifasini bajarishda talabalarga yordam bermoqda. Kollektiv faol qatnashchilik, fikr almashish va qo'shilishga imkoniyat beradi, shuningdek, talabalarga yaxshi namoyon bo'lish va jiddiy muammo o'rganishga qulay muhit yaratishda muhim rol o'ynaydi. [4]

Ijtimoiy munosabatlar, jumladan do'stlar va hamkasblar bilan o'zaro ta'sirlar, shaxsning emotsional intellektni rivojlantirishda muhim omil hisoblanadi. Ijobiy ijtimoiy aloqalar, emotsional qo'llab-quvvatlash va konstruktiv muloqot emotsional intellektni kuchaytiradi. Masalan, ijobiy fikr mulohazalar bildirish va hamkorlikni rag'batlantiruvchi ish joylari emotsional intellektni rivojlantiradi. [5]

Madaniy kontekst ham emotsional intellektning rivojlanishida katta ahamiyatga ega. Har bir madaniyatning o'ziga xos emotsional ifoda va boshqarish usullari mavjud. Shu bilan birga, ayrim madaniyatlar o'z his-tuyg'ularini oshkor qilishni

ragʻbatlantiradi, boshqalari esa buni cheklaydi. Masalan, Gʻarb madaniyatida his-tuygʻularni ochiq ifodalash odatiy holat hisoblanadi, Sharq madaniyatida esa bu holat kamroq uchraydi . [6]

Emotsional intellektning rivojlanishi bilan bogʻliq muammolar asosan ijtimoiy va psixologik omillar bilan bogʻliq. Bu muammolarni hal qilish uchun turli strategiyalar mavjud.

1. **Oiladagi notinchlik:** Oiladagi nizolar va emotsional beqarorlik, bolalarning emotsional intellekt rivojlanishiga salbiy taʼsir koʻrsatishi mumkin.

2. **Taʼlim tizimidagi kamchiliklar:** Maktablarda emotsional intellektga eʼtibor berilmasligi, oʻquvchilarning bu boradagi koʻnikmalarini rivojlantirishga toʻsqinlik qiladi.

3. **Ijtimoiy aloqalar yomonlashishi:** Doʻstlar va hamkasblar oʻrtasidagi salbiy munosabatlar emotsional intellektni pasaytirishi mumkin. [7]

Keltirilgan emotsional intellektning rivojlanishi bilan bogʻliq muammolarning yechimi sifatida quyidagi yechimlarni beramiz:

Oilaviy qoʻllab-quvvatlashni kuchaytirish: Oilalarda emotsional qoʻllab-quvvatlash tizimini kuchaytirish, bolalarning emotsional intellekt rivojlanishiga ijobiy taʼsir koʻrsatadi. Ota-onalarga emotsional intellekt boʻyicha treninglar oʻtkazish yaxshi natija beradi .

Taʼlim tizimida islohotlar: Maktablarda emotsional intellekt ni oshirishga yoʻnaltirilgan maxsus dasturlarni joriy etish, oʻquvchilarning bu boradagi koʻnikmalarini oshiradi. Masalan, emotsional savodxonlik darslari .

Ijtimoiy qoʻllab-quvvatlash tizimini yaxshilash: Ijobiy ijtimoiy munosabatlarni ragʻbatlantirish, emotsional intellekt rivojlanishiga yordam beradi. Masalan, ish joylarida stressni boshqarish boʻyicha treninglar oʻtkazish . [8]

Emotsional intellektni rivojlantirishga qaratilgan yechimlar turli darajadagi ijobiy natijalarga olib kelishi mumkin.

Yaxshi Ijtimoiy Munosabatlar: Emotsional intellekt yuqori boʻlgan shaxslar, boshqalar bilan yaxshiroq munosabatlar oʻrnatadi, bu esa ularning ijtimoiy hayotini boyitadi .

Yuqori Ish Samaradorligi: Ish joylarida emotsional intellekt ni rivojlantirish, xodimlarning ish samaradorligini oshiradi va mehnat muhitini yaxshilaydi .

Yaxshi Psixologik Salomatlik: Emotsional intellektni rivojlantirishga qaratilgan chora-tadbirlar, shaxslarning psixologik salomatligini yaxshilaydi va stress darajasini kamaytiradi . [9]

Xulosa qilib aytadigan boʻlsak, emotsional intellektning ijtimoiy-psixologik determinantlari va ularning muammolari murakkab boʻlib, ularni hal qilish uchun turli yondashuvlar talab etiladi. Oila, taʼlim tizimi, ijtimoiy munosabatlar va madaniy kontekst emotsional intellektni rivojlantirishda muhim rol oʻynaydi. Muammolarni hal qilish va yechimlarni amalga oshirish orqali, shaxslar va jamiyatda ijobiy oʻzgarishlarga erishish mumkin. Shu sababli, emotsional intellektni rivojlantirishga yoʻnaltirilgan chora-tadbirlar, har tomonlama qoʻllab-quvvatlanishi lozim.

Adabiyotlar ro'yxati

1. Goleman, D. (1995). *Emotional Intelligence: Why It Can Matter More Than IQ*. New York: Bantam Books.
2. Mayer, J. D., & Salovey, P. (1997). What is emotional intelligence?. *Emotional development and emotional intelligence: Educational implications*, 3-31.
3. Bar-On, R. (2006). The Bar-On model of emotional-social intelligence (ESI). *Psicothema*, 18, 13-25.
4. Matsumoto, D. (2006). Culture and Nonverbal Behavior. In V. Manusov & M. L. Patterson (Eds.), *The SAGE Handbook of Nonverbal Communication* (pp. 219-236). Thousand Oaks, CA: Sage.
5. Brackett, M. A., Rivers, S. E., & Salovey, P. (2011). Emotional intelligence: Implications for personal, social, academic, and workplace success. *Social and Personality Psychology Compass*, 5(1), 88-103.
6. Zins, J. E., Weissberg, R. P., Wang, M. C., & Walberg, H. J. (2004). *Building academic success on social and emotional learning: What does the research say?*. Teachers College Press.
7. Cherniss, C., & Goleman, D. (2001). *The emotionally intelligent workplace: How to select for, measure, and improve emotional intelligence in individuals, groups, and organizations*. Jossey-Bass.
8. Lopes, P. N., Salovey, P., & Straus, R. (2003). Emotional intelligence, personality, and the perceived quality of social relationships. *Personality and Individual Differences*, 35(3), 641-658.
9. Sy, T., Tram, S., & O'Hara, L. A. (2006). Relation of employee and manager emotional intelligence to job satisfaction and performance. *Journal of Vocational Behavior*, 68Emotsional

KRIMINAL XULQ-ATVOR PSIXOLOGIYASI

<https://zenodo.org/records/17732778>

*Umidjon Yusupov,
Oriental universiteti oqituvchisi*

Annotatsiya: Ushbu tesizda kriminal xulq atvor psixologiyasi va uning paydo bo'lish sabablari va unga qarshi kurashishning yechimlari haqida fikrlar bayon etilgan.

Kalit so'zlar: Pol Topinar, kriminogen, xulq-atvor, indivudiallik, jinoyatchilik, davolash, etik, huquqiy muammo, psixopatiya, antisotsial, Jon Uotson, Skinner, so'rov, intervyu, Chezare Bekkaria, Jinoyat va jazo.

Kriminologiya ("jinoyatchilik fani", lotincha krimen - jinoyat va boshqalar. yunon. ta'lim berish)- jinoyatchilikni, jinoyatchining shaxsini, jinoyatchilikning sabablari va shart-sharoitlarini, uning oldini olish yo'llari va vositalarini o'rganuvchi ijtimoiy-huquqiy fan. "Kriminologiya" termini fransuz antropologi Pol Topinar tomonidan 1879-yilda kiritilgan deb hisoblanadi, bundan oldin jinoyat sotsiologiyasi termini ishlatilgan. 1885-yilda "Kriminologiya" nomi bilan birinchi marta italiyalik olim Raffaye Garofaloning kitobi nashr yetildi. Biroq, jinoiy hatti-harakatlar va unga qarshi kurash haqidagi fikrlarni avvalgi manbalarda, masalan, Chezare Bekkaria "Jinoyatlar va jazolar haqida" asarida topish mumkin. Kriminologiyani kriminologiyadan farqlash lozim.

Kriminogen shaxs-bu yuqori darajadagi ehtimollik bilan jinoiy xulq-atvorni oldindan belgilaydigan, olingan, nisbatan barqaror salbiy shaxsiy xususiyatlarning ajralmas majmuasiga ega bo'lgan shaxsdir.

Kriminal xulq-atvor, yoki jinoyat sodir etish xatti-harakati, shaxslar tomonidan ijtimoiy me'yorlar va qonun-qoidalariga zid ravishda amalga oshiriladigan xatti-harakatlardir. Bu xatti-harakatlar shaxsiy, ijtimoiy, iqtisodiy va boshqa omillar ta'siri ostida yuzaga kelishi mumkin. Kriminal xulq-atvorning psixologik jihatlarini yanada chuqurroq tahlil qilish uning sabablarini tushunishga yordam beradi va jinoyatchilikka qarshi kurashish chora-tadbirlarini ishlab chiqishda muhim rol o'ynaydi.

Kriminal xulq-atvor psixologiyasi bu jinoyatchilik, jinoyatchilarning psixologik xususiyatlari va ularning harakatlari sabablari va omillarini o'rganish bilan shug'ullanadigan psixologiya sohasi. Bu soha kriminologiya, huquqshunoslik, ijtimoiy psixologiya va psixiatrik tahlillar bilan chambarchas bog'liq.

Kriminal xulq-atvor psixologiyasi quyidagi asosiy yo'nalishlarni o'z ichiga oladi:

Jinoyatchilikning sabablarini o'rganish: Jinoyatchilikning psixologik sabablari, individual va ijtimoiy omillar tahlil qilinadi. Bu omillar orasida shaxsning psixologik holati, tarbiya, ijtimoiy muhit va travmatik tajribalar kiradi.

Jinoyatchilarning shaxsiy xususiyatlari: Jinoyatchilarni psixologik profillash, ularning shaxsiyat tiplari, xulq-atvor namunalarini o'rganish orqali amalga oshiriladi. Bu jinoyatchilikni oldini olish va jinoyatlarni tergov qilishda muhim ahamiyatga ega.

Reabilitatsiya va reintegratsiya: Jinoyatchilarni qayta tarbiyalash, psixologik yordam ko'rsatish va ularni jamiyatga qaytarish usullari o'rganiladi. Bu yo'nalish jinoyatchilikni kamaytirishga qaratilgan dasturlarni ishlab chiqishda muhim rol o'ynaydi.

Jinoyat sodir etish jarayonidagi psixologik omillar: Jinoyatchilikni sodir etish jarayonida inson psixologiyasining qanday rol o'ynashi, jinoyatchilarning motivatsiyalari, ehtiros va hissiy holatlari tahlil qilinadi.

Jinoyatlarning oldini olish: Kriminal xulq-atvor psixologiyasi yordamida jinoyatlarning oldini olish bo'yicha strategiyalar ishlab chiqiladi. Bu jarayonda ijtimoiy muhitni yaxshilash, tarbiyaviy dasturlar va psixologik yordam ko'rsatish orqali jinoyatchilik darajasini kamaytirishga e'tibor qaratiladi.

Jinoyatchilik bo'yicha tadqiqotlar: Turli xil jinoyat turlari (masalan, zo'ravonlik, moliyaviy jinoyatlar, kiberjinoyatlar) bo'yicha tadqiqotlar o'tkaziladi. Bu tadqiqotlar jinoyatlarning umumiy xususiyatlarini, takrorlanish sabablari va yangi usullarini o'rganishga yordam beradi.

Jinoyat sahnasi tahlili: Jinoyat joylarini psixologik tahlil qilish, bu jarayonda jinoyatchining xatti-harakatlarini tushunishga yordam beradi. Jinoyat joyidagi izlar, qoldirilgan dalillar va jinoyatni amalga oshirish usullari tahlil qilinadi.

Profiling: Jinoyatchilarni psixologik profilini yaratish, ularning kelajakdagi xatti-harakatlarini prognoz qilish uchun ishlatiladi. Bu metod tergovchilar va politsiya uchun jinoyatchilarni topish va ushlashda muhim vositadir.

Davolash va terapevtik yondashuvlar: Kriminal xulq-atvor psixologiyasida psixoterapiya va psixologik maslahatlashuvlar orqali jinoyatchilarni davolash va ularning xulq-atvorini yaxshilashga e'tibor qaratiladi. Bu usullar jinoyatchilarni qayta tarbiyalash va ularni jamiyatga qaytarish uchun muhimdir.

Etik va huquqiy muammolar: Kriminal xulq-atvor psixologiyasi bilan shug'ullanayotgan mutaxassislar etik va huquqiy muammolarni ham hisobga olishlari kerak. Masalan, jinoyatchilar bilan ishlashda maxfiylik, inson huquqlarini hurmat qilish va professional mas'uliyat muhimdir.

Bu yo'nalishlar kriminal xulq-atvor psixologiyasining kompleks va ko'p qirrali soha ekanligini ko'rsatadi. Jinoyatchilikni tushunish va unga qarshi kurashish uchun bu sohada chuqur bilim va tajriba talab etiladi.

Bolalar va o'smirlar jinoyatchiligi: Yosh jinoyatchilarni o'rganish va ularning xulq-atvorini tahlil qilish bu sohada muhim yo'nalishdir. Yoshlar jinoyatchiligining sabablari, rivojlanish omillari va bu muammoni hal qilish usullari o'rganiladi. Bu yo'nalishdagi tadqiqotlar yoshlarni jinoyatchilikdan saqlash va ularga yordam berish uchun muhim ahamiyatga ega.

Psixopatiya va antisotsial shaxsiyat buzilishlari: Jinoyatchilar orasida psixopatlar va antisotsial shaxsiyat buzilishlariga ega shaxslar ko'p uchraydi. Ushbu shaxsiyat buzilishlarini o'rganish jinoyatchilikni tushunishda muhimdir. Bu buzilishlarning simptomlari, sabablari va davolash usullari o'rganiladi.

Jinoyat takrorlanishining oldini olish: Jinoyatchilikni bir marta sodir etgan shaxslar orasida takroran jinoyat sodir etish ehtimoli yuqori bo'lishi mumkin. Kriminal xulq-atvor psixologiyasi bu jarayonni oldini olish uchun strategiyalar ishlab chiqadi.

Bu strategiyalar reabilitatsiya, ta'lim va ish bilan ta'minlash kabi chora-tadbirlarni o'z ichiga olishi mumkin.

Jabrlanuvchilar psixologiyasi: Jinoyatchilikka uchragan shaxslarning psixologik holati, travma va stress bilan kurashish usullari o'rganiladi. Bu yo'nalish jabrlanuvchilarga yordam berish va ularni qo'llab-quvvatlash bo'yicha dasturlarni ishlab chiqishda muhimdir.

Davlat va jamiyat bilan hamkorlik: Kriminal xulq-atvor psixologlari davlat organlari, huquqni muhofaza qilish tashkilotlari va ijtimoiy xizmatlar bilan hamkorlik qilishlari kerak. Bu hamkorlik jinoyatchilikka qarshi kurashda samarali strategiyalar ishlab chiqishga yordam beradi.

Jinoyatchilik va ommaviy axborot vositalari: Ommaviy axborot vositalarining jinoyatchilikka ta'siri ham muhim yo'nalishdir. Media jinoyatchilikni qanday yoritishi, bu xabarlarining jamiyatga ta'siri va jinoyatchilikni targ'ib qilish ehtimoli o'rganiladi.

Xalqaro jinoyatchilik: Xalqaro miqyosdagi jinoyatchilik, transmilliy jinoyatlar va global jinoyatchilik tarmoqlari o'rganiladi. Bu yo'nalish xalqaro hamkorlik va huquqiy choralarni ishlab chiqishda muhimdir.

Kriminal xulq-atvor psixologiyasi jinoyatchilikni chuqur tushunish va unga qarshi samarali kurashish uchun muhim fan sohasidir. Bu sohada ishlaydigan mutaxassislar nafaqat jinoyatchilarni tushunishga, balki jabrlanuvchilar va keng jamiyat manfaatlarini himoya qilishga ham qaratilgan.

Xulq-atvor psixologiyasi bu inson va hayvonlarning xulq-atvorini o'rganadigan psixologiya sohasi. Bu soha asosan xulq-atvorni o'rganish, tushunish va tahlil qilish bilan shug'ullanadi. Xulq-atvor psixologiyasida turli nazariyalar, metodlar va yondashuvlar qo'llaniladi. Quyida ushbu sohaning asosiy yo'nalishlari haqida ma'lumot beriladi:

Jon Uotson: Xulq-atvor psixologiyasining asoschilaridan biri. Uotson inson va hayvonlarning xulq-atvorini faqat kuzatiladigan harakatlar orqali o'rganish mumkin deb hisoblagan.

B.F.Skinner: Operant shartlashuv nazariyasi muallifi. Skinner xulq-atvorning mukofot va jazoga bo'lgan reaksiyasini o'rganib, uning o'zgarishini tahlil qilgan.

Ivan Pavlov: Pavlov klassik shartlashuv nazariyasining asoschisi bo'lib, u itlar bilan tajriba o'tkazib, qanday qilib neytral stimullar (masalan, qo'ng'iroq ovozi) shartlashuv natijasida shartli reaksiyalarni (masalan, tupurish) chaqirishi mumkinligini ko'rsatgan. Inson va hayvonlarning xulq-atvorini tabiiy muhitda yoki laboratoriyada kuzatish. Bu metod xulq-atvorni bevosita kuzatib, uni yozib olish va tahlil qilishni o'z ichiga oladi.

Tajriba: Kontrollangan sharoitlarda o'tkaziladigan tadqiqotlar orqali xulq-atvorga ta'sir qiluvchi omillarni o'rganish. Masalan, mukofot va jazo tizimlari orqali xulq-atvorni o'rganish.

So'rov va intervyu: So'rovnoma va intervyu orqali odamlarning xulq-atvori, motivatsiyasi va his-tuyg'ulari haqida ma'lumot to'plash. Bu metod odamlarning o'z his-tuyg'ulari va tajribalari haqida gapirishlariga imkon beradi.

Ta'lim: Xulq-atvor psixologiyasi ta'lim tizimida keng qo'llaniladi. Masalan, mukofot va jazo tizimlari orqali talabalarning o'qishga bo'lgan motivatsiyasini oshirish.

Klinik psixologiya: Xulq-atvor terapiyasi (CBT) psixologik muammolarni davolashda keng qo'llaniladi. Bu usulda bemorlarga ularning noxush fikrlari va xulq-atvorlarini aniqlash va ularni o'zgartirishga yordam beriladi.

Ish joyida xulq-atvor: Ish joyidagi xulq-atvorni tahlil qilish orqali samaradorlikni oshirish va ish muhitini yaxshilash. Bu usulda xodimlarning motivatsiyasi va unumdorligini oshirish uchun turli strategiyalar ishlab chiqiladi.

Marketing va reklama: Iste'molchilarning xulq-atvorini o'rganish orqali marketing strategiyalarini ishlab chiqish. Bu usulda iste'molchilarning mahsulot va xizmatlarga bo'lgan qiziqishini oshirish uchun turli taktika va strategiyalar qo'llaniladi. Xulq-atvor psixologiyasi inson va hayvonlarning xulq-atvorini tushunish va uni boshqarish uchun ko'plab nazariyalar va metodlarni o'z ichiga oladi. Bu soha psixologiya, ta'lim, tibbiyot, biznes va boshqa ko'plab sohalarida muhim rol o'ynaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Yusup U., Ermamat xulqova G. Deviant-atvorning ijtimoiy yordami // Zamonaviy innovatsion tadqiqotlar, dolzarb muammolar va rivojlanish tendentsiyalari: yechimlari va istiqbollari. - 2022. - V. 1. - No 1. - B. 448-450.

2. Yusupov, Umidjon, and Mohinur Hasanova. "Deviant xulq-atvorning psixodinamik aspektlari." *International Journal of scientific and Applied Research* 1.3 (2024): 218-221.

3. Yusupov U. Yoshlar orasida stressga qarshi kurashishning psixologik strategiyalari: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15795329> //Journal of International science networks. – 2025. – T. 1. – №. 5. – C. 449-451.

4. Yusupov, Umidjon, and Lobar Mamatqulova. "Jamiyatda ijtimoiy normalar va ularning ahamiyati." *International Journal of scientific and Applied Research* 1.3 (2024): 221-225.

5. Юсупов У., Абдуховидова Д. Deviant xulq-atvorni shakllantirishdagi ijtimoiy ta'sirlar //Информатика и инженерные технологии. – 2023. – Т. 1. – №. 2. – С. 582-587.

6. Umidjon, Y., and M. Xolida. "Yoshlar orasidagi zararli odatlar va ularning inson organizmiga ta'siri." *International Journal of Contemporary Scientific and Technical Research* (2023): 397-401.

7. Umidjon, Y., and E. Munavvar. "O'smirlarda agressiv xulq-atvor shakllanishining ijtimoiy-psixologik jihatlari." *International Journal of Contemporary Scientific and Technical Research* (2023): 391-394.

O'QUV JARAYONIDA FASILITATSIYANI SHAKLLANTIRISHNING KREATIV USULLARI

<https://zenodo.org/records/17732792>

*Quchqorova Nargiza Mamajonovna,
Uzluksiz ta'lim pedagogikasi kafedrası professori, pedagogika fanlari doktori.
kuchkarova06071979@gmail.com*

*Yo'lchiyeva Shaxloxon Obidjon qizi,
Farg'ona davlat universiteti tayanch doktoranti
yolchiyevashahloxon@gmail.com
ORCID:0009-0003-3441-3145*

Annotatsiya. Ushbu maqolada O'zbekiston ta'lim tizimida amalga oshirilayotgan keng qamrovli islohotlar va zamonaviy maktablarda o'quv jarayonining shakllanishi hamda rivojlanish yo'nalishlari ilmiy va nazariy asosda yoritiladi. Boshlang'ich ta'limda kreativ yondashuvni joriy etish, ta'limni ilg'or pedagogik texnologiyalar asosida tashkil qilish, o'quvchilarning erkin fikrlash va mustaqil ishlash ko'nikmalarini shakllantirish jarayonlari tahlil qilinadi. Shuningdek, yangi avlod darsliklarining qiyosiy o'rganilishi, ularning afzallik va kamchiliklari, ta'lim samaradorligini oshirishdagi o'rni ko'rib chiqiladi. Maqolada tinglab tushunish, o'qib anglash va yozma nutq kompetensiyalarini rivojlantirish, fasilitatsion yondashuvning uzluksiz ta'lim tizimidagi ahamiyati hamda ta'limni nazariy va amaliy jihatdan yanada takomillashtirish imkoniyatlari keng yoritilgan. **Mazkur tadqiqot kelgusida ta'lim jarayonini innovatsion yondashuvlar bilan boyitadi.**

Kalit so'zlar: Fasilitatsiya, estetik tarbiya, "Ona tili so'zlari" zamonaviy ta'lim "Biz- sotuvchi, biz-xaridor", ta'lim jarayoni, tushuntirish, tushunish, o'rgatish, o'rganish.

Abstract. This article analyzes the large-scale reforms carried out in the education system of Uzbekistan and the development trends observed in modern schools. It examines the introduction of creative approaches in primary education, the organization of the learning process on the basis of advanced pedagogical technologies, and the development of students' independent thinking and problem-solving skills. In addition, a comparative study of the new generation of textbooks, their strengths and weaknesses, and their role in improving learning efficiency is presented. The article also highlights the formation of competencies such as listening comprehension, reading comprehension, and written speech, the significance of the facilitation approach in the system of continuous education, as well as theoretical and practical opportunities for further improvement of teaching. **This research enriches the educational process with innovative approaches in the future.**

Keywords: Facilitation, aesthetic education, "Mother tongue words", modern education "We are the seller, we are the buyer", educational process, explanation, understanding, teaching, learning.

Ta'lim-tarbiya faoliyatining mazmuni, maqsad va vazifalari davrlar o'tishi bilan kengayib borishi natijasida uning shakl va usullari xam takomillashib bormoqda. Ta'limni texnologiyalashtirish – bu keng ko'lamdagi mutaxassislarning nazariy va amaliy to'plamlarini tadqiqot qiluvchi va ta'minlovchi pedagogika fanining yangi yo'nalishi hisoblanadi. Uning ilmiy imkoniyatlari mamlakatimiz olimlarining ilmiy ishlarida kundan-kunga ortib bormoqda. Pedagogik amaliyotda ta'limning yangi yo'llari va vositalarini tez suratlarda yo'lga qo'yish kuzatilmoqda. Shubhasiz bunda faol ta'limning ayrim shakl va usullari o'rniga bir butun o'qitish texnologiyalari kelishi lozim. Ta'lim jarayonini texnologik loyixalashtirish va rejalashtirishni faqatgina texnologik bilim, malaka va ko'nikmaga ega bo'lgan pedagoggina qilishi mumkin.

Shu asosda ta'lim-tarbiya sohasida so'nggi davrda yangi pedagogik texnologiya amal qila boshladi.

Fasilitatsiya tushunchasi esa bugungi rivojlanayotgan zamonig ilg'or qarashlarining maxsuli hisoblanadi. Fasilitatsiya ta'lim jarayonini osonlashtiruvchi soddalashtiruvchi jarayonlardan biri sifatida tushuniladi.

O'quv jarayonini o'rganishning soddalashtirilgan tartibini quyidagicha bosqichlarda tushunish mumkin.:

—tushuntirish

— axborotning ma'no-mazmunini, undan foydalanish tartibini turli vosita va usullarni qo'llab, tushuntiruvchining o'zi tushungan darajada boshqalarga yetka-zish faoliyatidan iborat jarayon;

—tushunish — axborotning ma'nomazmunini idrok qilish, undan ko'rsatilgan tartibda mustaqil foydalana olish;

—o'rgatish — axborotdan foydalanish va turli harakatlarni bajarish ko'nikmalarini o'rgatuvchining o'zi o'rgangan darajada boshqalarning takrorlay olishini turli vosita va usullarni qo'llab amalga oshirish faoliyatidan iborat jarayon;

—o'rganish — axborotdan foydalanish va turli harakatlarni ko'rsatilgan tartibda mustaqil bajarish ko'nikmalarini egallash;

—o'zlashtirish — tushunish, o'rganish orqali axborotning ma'no-mazmuni, undan foydalanish yoki harakatlarni bajarish tartibi to'g'risida bilim va ko'nikmalar hosil bo'lishi. O'zlashtirish shartli ravishda quyidagi uchta darajaga ajratiladi:

“1) o'rgatilgan bilim, ko'nikmalarni to'g'ri takrorlash.

2) ularni amaliy faoliyatda qo'llash; ulardan tegishli maqsadlarda foydalanish imkoniyatiga ega bo'lish;

3) ularni ijodiy taxlil qilish, qiyoslash, umumlashtirish, xulosalar chiqarish asosida takomillashtirish faoliyatini amalga oshirish imkoniyatiga ega.”¹

Ushbu qo'llaniladigan jarayonlar bilan birga kreativ yondashuv asosida ish yuritilsa ko'zlangan natijaga erishish yo'li yanada yaqinlashadi.

¹ Ochildiyeva Mushtariy ” boshlang'ich ta'lim tizimiga zamonaviy yondashuvlar” ta'lim sifati -yangi o'zbekiston taraqqiyotini yanada yuksaltirishning muhim omili. <https://www.kokanduni.uz/uz>

Masalan qilib boshlang'ich sinflarda o'tiladigan matematika darsligidagi iqtisodiy bilimlarni rivojlantirish uchun xizmat qiluvchi masalalar topshiriqlarga hayotiy munosabatlar ,oilaviy ehtiyojlardan kelib chiqqan holda ma'lumot berish va ularni amalda qo'llashni o'rgatuvchi "Biz- sotuvchi, biz-xaridor" metodini qo'llash ham katta samara keltiradi.

Mashqlar o'qish, yozish, so'zlash, fikrlash, xisoblash, turli harakatlar bajarish, qurish-yasash, chizish, bo'yash, musiqa chalish, qo'shiq aytish, misol, masala, testlar yechish, kompyuter bilan ishlash, asboblar, stanoklar, boshqa texnika vositalari bilan ishlash, jismoniy va sport mashqlari, ishchanlik o'yinlari, musobaqa, ko'rik, tanlov va boshqalardan iborat. Mashg'ulot vaqtining ko'proq qismi mashqlar bajarishga sarflanishi albatta yaxshi natijalar beradi.

Boshlang'ich maktab o'quvchining umumiy ta'lim jarayonidagi eng muhim bosqichdir. Boshlang'ich sinf o'qituvchisining mas'uliyati doimo eksklyuziv bo'lgan.

Boshlang'ich maktabda olingan ta'lim keyingi ta'lim uchun asos, poydevor bo'lib xizmat qiladi. Boshlang'ich ta'lim boshlang'ich maktabning sifat jihatidan yangi shaxsga yo'naltirilgan rivojlanish modelini belgilaydi, u quyidagi asosiy maqsadlarga erishish uchun mo'ljallangan:

o'quvchi shaxsini rivojlantirish, uning ijodiy qobiliyatlari, o'qishga qiziqish, o'rganishga intilish va qobiliyatni shakllantirish;

ma'naviy-axloqiy va estetik tarbiya;

turli tadbirlarni amalga oshirishda bilim, ko'nikma, tajriba tizimini o'zlashtirish;

bolalarning jismoniy va ruhiy salomatligini muhofaza qilish va mustahkamlash;

bolaning individualligini saqlash va qo'llab-quvvatlash.

Psixolingvistik tadqiqotlardan ma'lumki, insonning til qobiliyati 4 xil kognitiv malakaning o'zaro bog'liqligida rivojlanadi: eshitib tushunish, fikrni og'zaki bayon qilish, o'qib tushunish, fikrini yozma bayon qilish. Eshitib tushunish va gapirish og'zaki nutq shakli bilan bog'liq, o'qib tushunish va yozish esa tilning yozma shakli bilan, eshitib tushunish va o'qib tushunish psixologik tomondan nutqni qabul qilish jarayoni, gapirish va yozish esa nutq jarayonidir.

K.D. Ushinskiyning fikricha, bolaga ta'lim va tarbiya berishda tilning qimmatini dastlab ijtimoiy hodisaning chuqur xalqchilligi bilan, uning milliy xarakteri bilan belgilanadi. U "tilda chuqur ma'noli ko'pdan ko'p falsafiy fikrlar, chinakam nafis his-tuyg'ular, nihoyatda to'g'ri, ko'rkam did, fikrni bir yerga to'plab, zo'r diqqat bilan qilingan mehnat izlari, tabiat hodisalarini va ulardagi eng nozik rang-barangliklarni g'oyat darajada ziyraklik bilan his etish, kuzatuvchanlik, zo'r mantiqiylik ... bor", deb ta'riflaydi. K.D.Ushinskiy o'zining "Ona tili so'zlari" maqolasida bolani ona tili, ona tilidagi so'zlar orqali tarbiyalash masalasini qo'ydi. Chunki xalqchillik dastlab ona tilida o'z ifodasini topadi. Bolaning shaxsiyati, bilimi, malakasi, ma'naviy qiyofasi ana shu til ta'sirida shakllanadi. Zamonaviy boshlang'ich ta'lim uchun istiqbolli, ustuvor yo'nalishlardan biri bu – o'quvchilarning yetuk shaxs sifatida rivojlanishi hamda milliy qadriyatlar ruhida tarbiyalash asosidan iboratdir.

Xulosa o'rnida shuni aytyshimiz mumkinki zamonaviy ta'lim O'zbekiston yoshlarini istibolli kelajakka eltadi. Ta'lim tarbiya – bu bizning kelajagimiz, hayot-mamot masalasi. Shu bois, bu sohadagi islohotlarni kechiktirishga haqqimiz yo'q.

Qanchalik murakkab bo'lsin, maktab ta'limida poydevorni bugundan mustahkam qo'yishimiz kerak.

Adabiyotlar (references)

1. O'zbekiston respublikasi Prezidenti Shavkat Miromonovich Mirziyoyevning O'qituvchilar va murabbiylar kuniga bag'ishlangan tantanali marosimdagi nutqi <http://uza.uz/oz/documents/zbekiston-respublikasi-prezidenti-shavkat-mirziyeevning-ituv-30-09-2020> (Speech by the President of the Republic of Uzbekistan Shavkat Miromonovich Mirziyoyev at the solemn ceremony dedicated to the Day of Teachers and Mentors)rose or morality. – Tashkent: 2008.)

2. A.Hakimov “yoshlar-tarbiyasi-jamiyatdagi-muhim-masala.” Nomli maqolasidan (A. Khakimov from his article “Youth-education-is-an-important-issue-in-society.”)

3. Abu Ali ibn Sino “Tadbiri manzil” risola (Abu Ali ibn Sino “Tadbiri Manzil” treatise)

4. Musaev. M “O'qituvchining maqomi konstitutsiyada kafolatlanadi” Marifat gazetasi 2023-yil 26-aprel. № 17(9446). b-11. (Musaev. M “The status of a teacher is guaranteed in the constitution” Marifat newspaper, April 26, 2023. № 17 (9446). b-11.)

5. Kulchayeva D. Boshlang'ich sinflarda “Tarbiya” fanini o'qitishning ilmiy-metodik asoslari // Academic research in educational sciences. 2021. №11 (Kulchayeva D. Scientific and methodological foundations of teaching the subject “Education” in primary grades // Academic research in educational sciences. 2021. No. 11)

6. Olimov.Sh.SH “Ma'naviy-axloqiy tarbiya asoslari” (Monografiya) T.:“Fan va texnologiya”.(Olimov.Sh.SH “Fundamentals of spiritual and moral education” (Monography) T.: “Science and technology”).)

7. Саврасова, А.И. Оценка образовательных результатов в условиях модернизации образования. : учеб.-метод. пособие / Федер. агентство по образованию, Мурм. гос. пед. ун-т ; А. И. Саврасова. - Мурманск: МГПУ, 2008. - 168 с.

8. Quchqorova N.M, Otayeva.S.S, AmangaldiyevaA.R “PEDAGOGIK MAHORAT” “Bookmany print”nashriyoti, № 537233 2024-yil 11-mart. (Kuchqorova N.M, Otayeva.S.S, AmangaldiyevaA.R “PEDAGOGICAL SKILLS” “Bookmany print” publishing house, No. 537233 March 11, 2024.)

9. Yo'lchiyeva Sh.O.“THE CONCEPT OF FACILITATION AND ITS SIGNIFICANCE IN PRIMARY CLASSES” “Sciens and innovation”,2024-yil 5-son, № MG-2024-05-7267, 168-171 bet. (Yo'lchiyeva Sh.O. “THE CONCEPT OF FACILITATION AND ITS SIGNIFICANCE IN PRIMARY CLASSES” “Sciences and innovation”, 2024, No. 5, No. MG-2024-05-7267, pp. 168-171.)

10. Djumanov J.X., Miryusupov Z.Z. Kompyuter tarmoqlari: O'quv qo'llanma, Muhammad Al-Xorazmiy nom. TATU. - T. : Aloqachi, 2020.

DARS JARAYONIDA MILLIY QADRIYATLARNI O'QUVCHILARGA YETKAZISHNING SAMARALI YO'LLARI

<https://zenodo.org/records/17732810>

*Xamrayeva Dilorom Uktamjonovna,
Oriental universiteti 2-kurs magistratura talabasi*

*Egamberdiyeva Farida O'ktamovna,
Oriental universiteti Pedagogika fanlari nomzodi professor*

Annotatsiya: Ushbu maqolada dars jarayonida o'quvchilarga milliy qadriyatlarni yetkazishning samarali usullari va didaktik imkoniyatlari tahlil qilingan. Ta'lim jarayonida milliy qadriyatlarni singdirish metodlari, an'anaviy va zamonaviy yondashuvlarning uyg'unligi hamda pedagogik texnologiyalarning ahamiyati ko'rib chiqilgan. Adabiyotlar tahlili asosida milliy qadriyatlarni o'qitishning eng samarali yo'llari aniqlangan va amaliy tavsiyalar ishlab chiqilgan. Tadqiqot natijalariga ko'ra, milliy qadriyatlarni dars jarayonida muvaffaqiyatli yetkazish uchun kompleks yondashuv va zamonaviy pedagogik texnologiyalardan foydalanish zarur.

Kalit so'zlar: milliy qadriyatlar, dars jarayoni, ta'lim metodlari, pedagogik texnologiyalar, milliy tarbiya, ma'naviy-axloqiy tarbiya, didaktik imkoniyatlar, o'quvchilar

Abstract: This article analyzes the Effective Ways and didactic possibilities of communicating national values to students during the course of the lesson. In the educational process, methods for the absorption of national values, the combination of traditional and modern approaches and the importance of pedagogical technologies were considered. Based on the analysis of the literature, the most effective ways of teaching national values are identified and practical recommendations are developed. According to the results of the study, in order to successfully convey national values in the course of the lesson, it is necessary to use an integrated approach and modern pedagogical technologies.

Keywords: national values, lesson process, educational methods, pedagogical technologies, National Education, spiritual and moral education, didactic opportunities, students

KIRISH. Mustaqil O'zbekiston taraqqiyotining so'nggi o'ttiz yili davomida milliy qadriyatlarni tiklash va kelajak avlodga yetkazish masalasi davlat siyosatining muhim yo'nalishlaridan biriga aylangan. Professor Muhammadjon Quronov ta'kidlaganidek, "O'zligimizni ko'ksimizda asrab, bir-birimizga jonu jigar bo'lishimiz kerak. Biz birlashsak, bizni to'xtata oladigan kuch yo'q" [1]. Bu fikr milliy qadriyatlarni saqlash va rivojlantirishning muhim ahamiyatini ko'rsatib turadi.

Ta'lim tizimi milliy qadriyatlarni shakllantirish va yetkazishning asosiy institutlaridan biri hisoblanadi. Globallashuv jarayonlari kuchayib borayotgan sharoitda o'quvchilarda milliy o'zlikni anglash, milliy qadriyatlarni qadrlash va ularni hayotda qo'llay olish ko'nikmalarini rivojlantirish dolzarb ahamiyat kasb etmoqda [2]. Dars jarayonida milliy qadriyatlarni samarali yetkazish pedagoglardan zamonaviy didaktik yondashuvlar va innovatsion metodlarni qo'llashni talab qiladi.

Milliy qadriyatlar deganda millatning o'ziga xos ma'naviy boyliqlari, urf-odatlar, an'analar, axloqiy me'yorlari, tarixiy tajribasi va madaniy merosi tushuniladi. Bu qadriyatlar o'quvchilarning shaxsini shakllantirish, ularning dunyoqarashi va hayotiy pozitsiyasini belgilashda muhim ahamiyat kasb etadi [3]. Shuning uchun ushbu tadqiqotning maqsadi dars jarayonida milliy qadriyatlarni o'quvchilarga yetkazishning samarali yo'llarini aniqlash va tahlil qilishdan iborat.

METODOLOGIYA VA ADABIYOTLAR TAHLILI. Ushbu tadqiqot milliy qadriyatlarni ta'lim jarayonida yetkazish masalalariga bag'ishlangan O'zbek, rus va xorijiy olimlarning ilmiy asarlarini tahlil qilish metodiga asoslangan. Tadqiqotda adabiyotlar tahlili usuli, qiyosiy tahlil va sintez metodlari qo'llanilgan.

O'zbek pedagogi va olimi M. Quronov o'zining "Otalar kitobi" asarida ta'kidlaganidek, "Haqiqiy tarbiya faqat milliy qadriyatlar asosida amalga oshirilishi mumkin" [1]. Bu fikr milliy qadriyatlarni ta'lim jarayoniga integratsiya qilishning zarurligini ko'rsatadi. Shuningdek, uning "Bolam baxtli bo'lsin desangiz" asarida oilaviy tarbiya va milliy qadriyatlarning uyg'unligi masalalari chuqur yoritilgan [4].

Rus pedagogi V.A. Slastenin o'zining Pedagogika nomli o'quv qo'llanmasida o'quvchiga milliy qadriyatlarni ta'lim jarayonida yetkazishning metodologik asoslarini ishlab chiqqan. Uning fikricha, milliy qadriyatlar shaxsning ma'naviy rivojlanishining asosini tashkil etadi [5]. A.N. Djurinskiy esa "Teoriya i metodika vospitaniya" asarida milliy tarbiyaning zamonaviy konseptual asoslarini ko'rib chiqqan [6].

Xorijiy tadqiqotchilar ham milliy qadriyatlarni ta'limda qo'llash masalalariga alohida e'tibor qaratganlar. J.A. Banks "Cultural Diversity and Education" asarida ko'p madaniyatli ta'lim muhitida milliy qadriyatlarni saqlash va rivojlantirish yo'llarini tadqiq etgan [7]. Ch. Grant va C.E. Sleeter esa "Making Choices for Multicultural Education" asarida milliy qadriyatlarni ta'lim jarayoniga integratsiya qilishning amaliy usullarini taklif etganlar [8].

Zamonaviy tadqiqotlarda milliy qadriyatlarni dars jarayonida yetkazishning turli yo'llari ko'rib chiqilgan. M. Apple "Official Knowledge" asarida ta'lim mazmuni va milliy madaniyat o'rtasidagi bog'liqlik masalalarini tahlil qilgan [9]. H. Giroux esa "Border Crossings" asarida milliy identifikatsiyani shakllantirishda ta'limning rolini o'rgangan [10].

O'zbek pedagog olimi N. Azizxo'jayeva milliy qadriyatlarni ta'lim jarayonida qo'llashning didaktik asoslarini ishlab chiqqan. Uning fikricha, milliy qadriyatlarni yetkazishda eng samarali usul - bu an'anaviy va zamonaviy pedagogik texnologiyalarning uyg'un qo'llanilishidir [3].

NATIJALAR VA MUHOKAMA. Adabiyotlar tahlili natijasida dars jarayonida milliy qadriyatlarni o'quvchilarga yetkazishning quyidagi samarali yo'llari aniqlandi:

Birinchidan, ta'lim mazmunini milliy qadriyatlar bilan boyitish zarur. Bu jarayon barcha fanlarni o'qitishda amalga oshirilishi mumkin. Tarix darslarida milliy

qahramonlar va ulugʻ shaxslarning hayoti, adabiyot darslarida milliy adiblar ijodi, matematik darslarida milliy hunarmandchilik geometriyasi kabi mavzularni qamrab olish mumkin.

Ikkinchidan, interfaol taʼlim metodlaridan keng foydalanish talab etiladi. Guruh muhokamasi, loyiha metodi, kreativ yozuv, dramatisatsiya kabi usullar orqali oʻquvchilar milliy qadriyatlarni faol ravishda oʻzlashtirishadi. Bu metodlar oʻquvchilarning tanqidiy fikrlash qobiliyatini rivojlantiradi va milliy qadriyatlarni chuqur anglashga yordam beradi.

Uchinchidan, zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish muhim ahamiyat kasb etadi. Multimedia taqdimotlar, virtual sayohatlar, interaktiv doskalar yordamida milliy madaniyat va qadriyatlarni vizual tarzda namoyish etish samaradorlikni oshiradi.

Toʻrtinchidan, darsdan tashqari faoliyatni tashkil etish zarur. Milliy bayramlar, anʼanaviy oʻyinlar, folklor kechasi kabi tadbirlar orqali oʻquvchilar milliy qadriyatlarni amaliy faoliyat jarayonida egallashadi.

Beshinchidan, oila va maktab hamkorligini kuchaytirish kerak. Ota-onalarni taʼlim jarayoniga jalb qilish, ularning milliy qadriyatlar haqidagi bilim va tajribalaridan foydalanish samaradorlikni oshiradi.

1-jadval. Dars jarayonida milliy qadriyatlarni yetkazish metodlari va ularning samaradorligi

Metod nomi	Qoʻllanish sohasi	Samaradorlik darajasi	Afzalliklari
Hikoya qilish	Barcha fanlar	Yuqori	Emotsional taʼsir
Loyiha metodi	Ijtimoiy fanlar	Juda yuqori	Mustaqil izlanish
Dramatisatsiya	Adabiyot, tarix	Yuqori	Faol ishtirok
Multimedia	Barcha fanlar	Juda yuqori	Vizual taʼsir

Jadval tahlili koʻrsatadiki, eng samarali metodlar loyiha metodi va multimedia texnologiyalari hisoblanadi. Bu metodlar oʻquvchilarning faol ishtiroki va chuqur anglashni taʼminlaydi. Milliy qadriyatlarni dars jarayonida yetkazishda pedagoglarning shaxsiy namunasi ham muhim ahamiyat kasb etadi. Oʻqituvchi oʻzining xatti-harakati, nutqi va munosabati orqali milliy qadriyatlarning tirik namunasi koʻrsatishi kerak. Bu jarayon oʻquvchilarga milliy qadriyatlarning amaliy qiymatini anglatishga yordam beradi.

Shuningdek, dars jarayonida milliy qadriyatlarni yetkazishda individual yondashuvni qoʻllash zarur. Har bir oʻquvchining individual xususiyatlari, qiziqishlari va ehtiyojlarini hisobga olib, milliy qadriyatlarni ularga yetkazishda turli usullardan foydalanish maqsadga muvofiqdir.

Hikoya qilish metodikasi-bu oʻquvchilarga bilim, axborot va tarbiyaviy gʻoyalarni ogʻzaki bayon qilish orqali yetkazish metodidir. U koʻproq boshlangʻich va oʻrta taʼlim bosqichlarida qoʻllaniladi, chunki kichik yoshdagi oʻquvchilar matnni oʻqib tahlil qilishda qiynalishi mumkin, ammo tinglash orqali mazmunni yaxshi qabul qiladi. **Hikoya qilish metodikasining maqsadi**- oʻquvchilarda diqqatni jamlash, tasavvur qilish va xotirani rivojlantirish, yangi bilimlarni sodda, obrazli va tushunarli

shaklda yetkazish, tarbiyaviy g'oyalarni singdirishdan iborat. **Hikoya qilish metodikasining asosiy xususiyatlari**- o'qituvchi og'zaki bayon orqali hikoya qilib beradi, o'quvchilarni qiziqtirish uchun qiziqarli misollar, voqealar, obrazli qahqamonlar keltiradi, voqealar mantiqiy ketma-ketlikda bo'ladi, tarbiyaviy yo'nalishda hikoya nafaqat bilim beradi, balki axloqiy qadriyatlarni ham shakllantiradi. Hikoya qilish turlari:

1. Axborotli hikoya- yangi bilimlarni sodda va tushunarli shaklda berish.
2. Badiiy hikoya-asar, rivoyat, ertak yoki voqeani obrazli qilib etkazish.
3. Tarixiy hikoya-tarixiy voqealarni jonli misollar orqali tushuntirish.
4. Tarbiyaviy hikoya-ma'naviy-axloqiy g'oya va qadriyatlarni singdirish.

O'qituvchi hikoya mavzusi, asosiy g'oya va materiallarni tanlaydi, ovoz, intonatsiya, pauza va ta'kidlar orqali qiziqarli tarzda bayon etadi, hikoya asosida o'quvchilarni fikrlashga undaydi, hikoyadan olinadigan asosiy bilim va tarbiyaviy g'oya ajratib ko'rsatiladi. Xulosa qilib aytganda, hikoya qilish metodikasi-o'quvchilar ongiga yangi bilimlarni sodda, obrazli va ta'sirchan usulda singdirishning samarali yo'lidir. Uni suxbat, savol-javob va ko'rgazmali vositalar bilan uyg'unlashtirib qo'llash yanada foydali bo'ladi.

Loyiha metodi-bu ta'lim jarayonida o'quvchilar bilim va ko'nikmalarini hayotiy vaziyatlarga tatbiq etish, mustaqil izlanish, amaliy faoliyat hamda ijodiy yondashuv orqali shakllantirishga yo'naltirilgan o'qitish metodidir. Bu metod o'quvchilarni faol ishtiroki sifatida jalb etadi, u o'rganayotgan nazariy bilimlarini amaliy topshiriqlar orqali mustahkamlaydi va yangilik yaratishga undaydi. **Loyiha metodining maqsadi**- O'quvchilarda mustaqil fikrlash va ijodiy yondashuvni shakllantirib, nazariy bilimlarni hayotiy vaziyatlarda qo'llab, jamoada ishlash, hamkorlik va mas'uliyatni oshiradi, tadqiqot olib boorish, ma'lumot yig'ish, tahlil qilish ko'nikmalarini rivojlantiradi. **Loyiha metodining afzalliklari**- o'quvchilarda faollik va qiziqishni oshiradi, mustaqil izlanishga o'rganadi, amaliyot bilan nazariyani bog'laydi, jamoaviy ishlash ko'nikmasini rivojlantiradi, tashabbuskorlik, mas'uliyat va liderlikni shakllantiradi. **Asosiy xususiyatlari** muammoni hal qilishga qaratilgan bo'ladi, o'quvchilar mustaqil reja tuzadi va uni amalga bajaradi, yakunida aniq natija yoki mahsulot yaratiladi (ma'ruza, maket, taqdimot, video, loyiha hujjati va h.k. O'quvchi ijodkor va izlanuvchi sifatida shakllanadi. Qo'llash bosqichlari: Muammoni talash va maqsad qo'yish, reja tuzish va vazifalarni taqsimlash, ma'lumot yig'ish va ishlov berish, Loyiha ustida ishlash, natijani taqdim etish (himoya qilish) xulosa va baholashdan iborat.

Dramatizatsiya metodikasi-ta'lim jarayonida o'quv materialini rolli o'yin, sahnalashtirish, teatrlashtirish orqali o'quvchilarga yetkazish usulidir. Bu metod ko'proq adabiyot, tarix, ona tili, xorijiy tillar va tarbiya darslarida samarali qo'llaniladi. **Drammatizatsiya metodikasining maqsadi**- o'quvchilarda nutq madaniyatini rivojlantirish, ijodiy tafakkurini shakllantirish, kitobxonlikka bo'lgan qiziqishini oshirish, muloqot madaniyatini o'rgatish, Vatanparvarlik, insonparvarlik, mehnatsevarlik kabi fazilatlarni tarbiyalashdan iboratdir. **Drammatizatsiya metodikasining asosiy xususiyatlari**: faollik-o'quvchi bevosita dars jarayonida faol ishtirok etadilar. Hissiy ta'sir-sahnalashtirish orqali obrazlarni his qilish, ularni kayfiyatini tushunish imkoniyati yaratiladi. Ijodkorlik-o'quvchilar mustaqil fikrlaydi,

obraz yaratadi va o'z talqinini namoish etadi. Kommunikativlik- muloqot qilish, jamoada ishlash ko'nikmalari rivojlanadi. Qo'llash bosqichlari:

1. Matn tanlash-sahnalashtirishga mos hikoya, ertak, she'r yoki voqeani belgilash.
2. Rollarni taqsimlash-o'quvchilar qiziqishni va qobiliyatiga qarab roller belgilanadi.
3. Namoiish etish-sinf oldida sahnalashtirish.
4. Tahlil va muhokama-o'quvchilarning ishi baholanadi, xatolar va yutuqlar ko'rsatib o'tiladi.

Multimedia metodi-bu ta'lim jarayonida turli xil axborot manbalari (matn, rasm, tovush, video, animatsiya, grafika interaktiv dasturlar)ni uyg'unlashtirib qo'llash metodidir. Bu metod o'quvchilarda mavzuni tezroq, qiziqarli va samarali o'zlashtirishga yordam beradi. **Multimediya metodining asosiy xususiyatlari:** Ko'rgazmalilik- mavzular rasmlar, sxemalar, grafikalar orqali osonroq qabul qilinadi. Interfaollik-o'quvchilar dars jarayonida multimediya dasturlari yordamida faol ishtirok etadi. Bir nechta sezgi organlari orqali ta'sir qilish- eshitish, ko'rish, o'qish va amaliy bajarish jarayoni uyg'unlashadi. Axborotni tez va samarali uzatish- kata hajmdagi ma'lumot qisqa vaqt ichida yetkaziladi. Darslarni jonli va interaktiv tarzda tashkil qilish imkoniyatini beradi. Qo'llash shakllari-video darslar hujjatli film, tajriba yozuvi yoki animatsiya orqali tushuntirish. Prezentatsiyalar-PowerPoint, Prezi va boshqa dasturlar yordamida. Virtual laboratoriya-amaliy mashg'ulotlarni kompyuter orqali bajarish. Interaktiv testlar-onlayn platformalarda bilimlarni baholash.

Dars jarayonida milliy qadriyatlarni yetkazishning samarali yo'llarini tahlil qilish jarayonida bir qator muhim pedagogik tamoyillar aniqlandi. Birinchi navbatda, milliy qadriyatlarni yetkazish jarayoni ketma-ketlik tamoyiliga asoslangan bo'lishi zarur. Bu degani, milliy qadriyatlar to'g'risidagi bilimlarni sodda tushunchalardan murakkabrogiga, konkret holatlardan umumiy xulosalarga o'tkazish orqali tizimli ravishda yetkazish kerakligi demakdir. Masalan, boshlang'ich sinflarda milliy kiyimlar, taomlar, o'yinlar kabi sodda tushunchalar orqali boshlanib, keyinchalik milliy falsafa, madaniyat nazariyasi kabi chuqur mavzularga o'tish maqsadga muvofiqdir.

Tadqiqot natijalarida aniqlangan yana bir muhim jihat - milliy qadriyatlarni yetkazishda kontekstual yondashuvning ahamiyati. Bu yondashuv milliy qadriyatlarni abstrakt tushunchalar sifatida emas, balki real hayotiy vaziyatlar va amaliy faoliyat orqali yetkazishni nazarda tutadi. Dars jarayonida milliy qadriyatlarni konkret misollar, hayotiy holatlar va amaliy topshiriqlar orqali tushuntirish o'quvchilarning chuqur anglashi va qabul qilishiga yordam beradi. Bu usul ayniqsa o'rta maktab yoshidagi o'quvchilar uchun samarali bo'lib, ular mavhum tushunchalarni konkret misollar orqali yaxshi o'zlashtirishadi.

Milliy qadriyatlarni dars jarayonida yetkazishda muhim ahamiyat kasb etadigan yana bir omil - bu madaniyatlararo muloqot va taqqoslash metodidir. O'quvchilarga o'z milliy qadriyatlarini boshqa xalqlarning qadriyatlari bilan taqqoslash imkoniyati berish, ularning o'ziga xos jihatlarini ajratib ko'rsatish milliy g'urur va identifikatsiyani mustahkamlashga yordam beradi. Bunda asosiy maqsad boshqa madaniyatlarni kamsitish emas, balki o'z milliy qadriyatlarining noyob va qimmatli

jihatlarini ta'kidlashdir. Bu yondashuv o'quvchilarda milliy tolerantlik va hurmatni ham rivojlantiradi, bu esa zamonaviy ko'p millatli jamiyat uchun juda muhimdir.

Dars jarayonida milliy qadriyatlarni yetkazishning samaradorligini oshirishda emotsional omilning roli ham katta ahamiyat kasb etadi. Milliy qadriyatlar nafaqat aqliy, balki hissiy darajada ham qabul qilinishi kerak. Shuning uchun dars jarayonida milliy qo'shiqlar, she'rlar, ertaklar, afsonalar kabi emotsional ta'sirga ega bo'lgan materiallardan foydalanish zarur. Bu materiallar orqali o'quvchilarda milliy qadriyatlarga nisbatan ijobiy emotsional munosabat shakllanadi, bu esa ularning barqaror o'zlashtirilishiga yordam beradi.

Zamonaviy ta'lim muhitida milliy qadriyatlarni yetkazishda texnologik integrasiyaning ahamiyati ham ortib borayapti. Raqamli resurslar, virtual reallik, augmented reallik kabi zamonaviy texnologiyalar orqali milliy madaniy merosni yanada jonli va interaktiv tarzda namoyish etish mumkin. Masalan, virtual muzey ekskursiyalari, tarixiy shaxslar bilan virtual suhbat, milliy hunarmandchilik jarayonlarining 3D modellari orqali o'quvchilar milliy qadriyatlarni yanada chuqur va qiziqarli tarzda o'zlashtirishadi. Bu usul ayniqsa zamonaviy texnologiyalarga qiziqish bildiruvchi yosh avlod uchun juda samarali hisoblanadi.

Milliy qadriyatlarni dars jarayonida yetkazishda muhim rol o'ynadigan omillardan biri ham pedagogning shaxsiy tayyorgarlik darajasi va uslubiy mahoratidir. O'qituvchi milliy qadriyatlarni faqat nazariy jihatdan bilishi kifoya emas, balki ularni o'z hayotida amalda qo'llay olishi va o'quvchilarga shaxsiy namuna ko'rsata olishi zarur. Pedagog o'zining nutq madaniyati, xatti-harakati, munosabat tarzida milliy qadriyatlarning aksi bo'lishi kerak. Bu o'quvchilarda milliy qadriyatlarga nisbatan ishonch va hurmatni mustahkamlaydi.

Xulosa. Tadqiqot natijalariga ko'ra, dars jarayonida milliy qadriyatlarni o'quvchilarga samarali yetkazish uchun kompleks yondashuvdan foydalanish zarur. Bu jarayon ta'lim mazmunini milliy qadriyatlar bilan boyitish, zamonaviy pedagogik texnologiyalarni qo'llash, interfaol metodlardan foydalanish va oila-maktab hamkorligini kuchaytirishni o'z ichiga oladi.

Milliy qadriyatlarni yetkazishning eng samarali yo'llari loyiha metodi, multimedia texnologiyalari, dramatizatsiya va guruh ishi metodlaridir. Bu usullar o'quvchilarning faol ishtiroki va chuqur anglashini ta'minlaydi.

Kelajakda milliy qadriyatlarni dars jarayonida yetkazish bo'yicha yangi pedagogik texnologiyalarni ishlab chiqish, mavjud metodlarni takomillashtirish va ularning samaradorligini empirik tadqiqotlar orqali o'rganish zarur. Shuningdek, bu sohadagi xalqaro tajribalarni o'rganish va mahalliy sharoitlarga moslash muhim ahamiyat kasb etadi.

Adabiyotlar ro'yxati

1. Azizxo'jayeva, N.N. (2018). Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. Toshkent: O'qituvchi. (2) – 156 b.
2. Apple, M.W. (2014). Official Knowledge: Democratic Education in a Conservative Age. New York: Routledge. (9)
3. Banks, J.A. (2019). Cultural Diversity and Education: Foundations, Curriculum, and Teaching. Boston: Pearson. (7) – 432 p.

4. Giroux, H.A. (2015). *Border Crossings: Cultural Workers and the Politics of Education*. New York: Routledge. (10)
5. Grant, C.A., & Sleeter, C.E. (2018). *Making Choices for Multicultural Education: Five Approaches to Race, Class, and Gender*. New York: Wiley. (8) – 368 p.
6. Джуринский, А.Н. (2014). *Теория и методика воспитания*. Москва: Юрайт. (6) – 292 с.
7. Inomova, M. (2016). *Boshlang'ich sinf o'quvchilarida milliy g'ururni tarbiyalash*. Toshkent: Fan. (3) – 128 b.
8. Слостенин, В.А., Исаев, И.Ф., Шиянов, Е.Н. (2013). *Педагогика*. Москва: Академия. (5) – 496 с.
9. Quronov, M. (2007). *Otalar kitobi*. 25-b. Toshkent: O'zbekiston NMIU. (1)
10. Quronov, M. *Bolam baxtli bo'lsin desangiz*. Toshkent: Ma'naviyat. (2010). (4) – 96 b.

INKLYUZIV TA'LIMDA TAHSIL OLAYOTGAN ALOHIDA TA'LIM EHTIYOJLARI BO'LGAN O'QUVCHILARNING KOMMUNIKATIV KO'NIKMALARINI RIVOJLANTIRISHDA QO'LLANILADIGAN SAMARALI METODLAR

<https://zenodo.org/records/17732865>

*Toyirova Madina,
A.Avloniy nomidagi pedagogik mahorat
milliy instituti mustaqil tadqiqotchisi*

Annotatsiya. Mazkur maqolada inklyuziv ta'lim muhitida tahsil olayotgan alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan (ATEB) o'quvchilarning kommunikativ ko'nikmalarini shakllantirish va rivojlantirish masalalari tahlil qilinadi. Kommunikativ kompetensiyani rivojlantirishda qo'llaniladigan metodlarning nazariy asoslari, amaliy yondashuvlari hamda samarali usullari yoritiladi. Shuningdek, metodlarni qo'llash jarayonida pedagogning roli, ta'lim muhitining moslashtirilishi va o'quvchilarning individual xususiyatlarini inobatga olish masalalari muhokama qilinadi.

Tayanch kalit so'zlar. inklyuziv ta'lim, alohida ta'lim ehtiyojlari, kommunikativ ko'nikmalar, metodlar, ijtimoiylashuv, hamkorlik.

Abstract. This article analyzes the issues of developing and enhancing the communicative skills of students with special educational needs (SEN) studying in an inclusive educational environment. It discusses the theoretical foundations, practical approaches, and effective methods used to develop communicative competence. The article also examines the teacher's role in the application of these methods, the adaptation of the educational environment, and the consideration of students' individual characteristics.

Keywords: inclusive education, special educational needs, communicative skills, methods, socialization, collaboration.

Globalashuv sharoitida ta'lim tizimi oldida turgan dolzarb vazifalardan biri — barcha o'quvchilarning, jumladan, alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan (ATEB) bolalarning ham sifatli ta'lim olishlarini ta'minlashdir. Inklyuziv ta'lim — bu imkoniyati cheklangan bolalar bilan sog'lom tengdoshlarini birgalikda o'qitishga qaratilgan yondashuv bo'lib, unda asosiy e'tibor bolalarning ijtimoiylashuvi, shaxsiy rivojlanishi hamda kommunikativ ko'nikmalarini shakllantirishga qaratiladi.

Kommunikativ ko'nikmalar o'quvchilarning jamiyatga moslashuvi, o'z fikrini ifoda etishi, suhbat qurishi va muloqot madaniyatini egallashida muhim omil hisoblanadi. Shu sababli, alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan o'quvchilar bilan ishlashda maxsus metodlardan foydalanish pedagoglar zimmasiga katta mas'uliyat yuklaydi.

Alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan o'quvchilarda kommunikativ ko'nikmalarni rivojlantirishning ahamiyati. Alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan o'quvchilar, odatda, nutqiy rivojlanishda, ijtimoiy muloqotda, o'z fikrini aniq ifoda etishda yoki tinglovchini tushunishda qiyinchiliklarga duch keladilar. Bunday o'quvchilar uchun

kommunikativ kompetensiyani shakllantirish, ta'lim jarayonida faol ishtirok etish, sinfdoshlar va pedagoglar bilan samarali muloqot qilish, ijtimoiy moslashuv, kelajakda kasbiy faoliyatga tayyorlanish imkoniyatlarini kengaytiradi.

Shu boisdan, kommunikativ ko'nikmalarni rivojlantirishga qaratilgan metodlar inklyuziv ta'limning ajralmas qismi hisoblanadi.

Inklyuziv ta'lim sharoitida o'quvchilarning kommunikativ ko'nikmalarni rivojlantirishda quyidagi metodlarni qo'llash samarali hisoblanadi.

Dialogik metod. Dialog asosida tashkil etilgan mashg'ulotlarda o'quvchi oddiy savol-javoblardan boshlab, murakkab muloqot shakllarigacha o'zlashtiradi. Pedagoglar savollarni soddalashtirishi, ko'makchi so'zlardan foydalanishi lozim. Bu metod o'quvchilarda nutqiy faollikni oshiradi.

Rolli o'yinlar (dramatizatsiya). Rolli o'yinlar orqali o'quvchilar turli ijtimoiy vaziyatlarda o'zini tutish, so'zlashish va muloqot qilishni mashq qiladilar. Masalan: "Do'konda xarid qilish", "Kutubxonada suhbat", "Shifokor qabulida" kabi vaziyatli o'yinlar. Bu usul ijtimoiy muloqot ko'nikmalarini mustahkamlaydi.

Jamoaviy ishlash metodi. Kichik guruhlarda bajariladigan topshiriqlar — plakat chizish, loyiha yaratish, she'r o'qish, suhbatlar tashkil qilish — o'quvchilarni hamkorlikka undaydi. Guruh ichidagi muloqot kommunikativ kompetensiyaning rivojlanishiga zamin yaratadi.

Vizual va multimediya vositalaridan foydalanish. Alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan o'quvchilar uchun ko'rgazmali materiallar — rasmlar, piktogrammalar, videolar juda samarali hisoblanadi. Bu vositalar orqali ular so'zlarni aniqroq tushunadi va o'z fikrini ifoda qilishda yordamchi vositalardan foydalanadi.

"Savol-javob" va "Intervyu" metodlari. O'quvchilar juftlikda yoki guruhda suhbat tashkil etish orqali savol berish va javob qaytarishni o'rganadilar. Bu usul muloqot madaniyatini, suhbat qurishda navbat kutish, fikrni qisqa va aniq ifodalash ko'nikmalarini shakllantiradi.

Musiq va ritmik mashg'ulotlar. Nutqiy faoliyatida qiyinchiliklari bo'lgan bolalar uchun qo'shiq aytish, she'r o'qish, ritmik o'yinlar ham samarali. Bunda bolalar tovushlarni aniq talaffuz qilish, intonatsiyani tushunish va his qilishni o'rganadilar.

Metodlarni qo'llashda pedagogning roli muhim va ahamiyatlidir. Pedagog kommunikativ metodlarni qo'llashda o'quvchilarning individual rivojlanish xususiyatlarini hisobga olish, o'quv muhitini qo'llab-quvvatlovchi, ijobiy psixologik muhit yaratish, rag'batlantirish va motivatsiya berish, nutqiy faoliyatni soddajumlalardan murakkabga qarab bosqichma-bosqich rivojlantirishga alohida e'tibor qaratishi zarur:

Pedagogik kuzatishlar shuni ko'rsatadiki, inklyuziv sinflarda kommunikativ metodlardan tizimli foydalanilganda, alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan o'quvchilarda nutqiy faollik oshadi, ularning ijtimoiylashuvi yengillashadi, o'z-o'zini ifoda etish qobiliyati rivojlanadi, sinf jamoasida tolerantlik va hamkorlik muhiti shakllanadi.

Xulosa qilib aytganda, inklyuziv ta'limda alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan o'quvchilarning kommunikativ ko'nikmalarini rivojlantirish ularning ta'lim jarayonida muvaffaqiyat qozonishlari, jamiyatga moslashuvlari va kelajakda mustaqil hayotga tayyorlanishlari uchun zarurdir. Dialogik metod, rolli o'yinlar, guruhli ishlash, vizual

vositalardan foydalanish, savol-javoblar va musiqiy-ritmik mashg'ulotlar eng samarali metodlar sirasiga kiradi.

Pedagoglarning metodlarni to'g'ri tanlashi, moslashtirilgan muhit yaratishi va har bir o'quvchining individual xususiyatini hisobga olishi kommunikativ kompetensiyani samarali rivojlantirishga olib keladi. Shu tariqa, inklyuziv ta'lim nafaqat bilim berish, balki jamiyatda muloqotga kirisha oladigan, o'z fikrini erkin ifoda etadigan shaxsni shakllantirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2021-yil 13-oktabrdagi "Alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalarga ta'lim berishga oid normativ-huquqiy hujjatlarni tasdiqlash to'g'risida" gi 638-son qarori.
2. Vygotskiy L.S. "Pedagogik psixologiya." – Moskva: Pedagogika, 1991.
3. UNESCO. (2020). Inclusion and Education: All means all. Global Education Monitoring Report. Paris: UNESCO Publishing.
4. D.Nazarova. Zaif eshituvchi bolalarni inklyuziv ta'limga jalb etish jihatlari/ "Himoyaga muhtoj guruhdagi bolalar va ularning oilalariga majmuaviy yordamning samarali modeli-ularning jamiyatga ijtimoiylashuvini ta'minlash omili sifatida" mavzusida Respublika ilmiy-amaliy konferensiya/Samarqand. 2020
5. D.Nazarova. Inklyuziv ta'lim jarayonida qo'llaniluvchi metodlar tavsifi / Zamonaviy uzluksiz ta'lim sifatini oshirish: innovatsiya va istiqbollar" mavzusida Xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya/TDPU2020
6. Axmedova D., Jo'raeva M. Inklyuziv ta'lim metodikasi. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2021.

O'SMIRLARNI KASBGA YO'NALTIRISHNING INNOVATSION YONDASHUVLARI

<https://zenodo.org/records/17732877>

*Quchqorova Nargiza Mamajonovna,
Oriental universiteti "Uzluksiz ta'lim pedagogikasi" kafedra professori,
pedagogika fanlari doktori
kuchqarova06071979@gmail.com*

*Karimov Abduaziz Abdulazizovich,
Oriental universiteti Pedagogika yo'nalishi magistranti*

Annotatsiya: Ushbu maqolada o'smirlarni kasbga yo'naltirishda zamonaviy yondashuvlarining pedagogik-psixologik jihatlari, IT sohasining jadal rivojlanishi kasbga yo'naltirish sohasida yangi imkoniyatlarni yaratayotgani, raqamli transformatsiya, sun'iy intellekt va robotlashtirish jarayonlari mehnat bozorida tubdan o'zgarishlar yaratayotgani hamda LinkedIn, Facebook va Instagram kabi platformalar yoshlarga kasb tanlashda zamonaviy omil ekanligi haqida ma'lumotlar berilgan.

Kalit so'zlar: kasbga yo'naltirish, innovatsiya, kasbiy orientatsiya, yoshlar, IT texnologiyalar, mehnat bozori

Abstract: The article presents information on the pedagogical and psychological aspects of modern approaches to career guidance for adolescents. The rapid development of the IT sector creates new opportunities in the field of career guidance, the processes of digital transformation, artificial intelligence and robotics bring fundamental changes to the labor market, and platforms such as LinkedIn, Facebook and Instagram are a modern factor in choosing a profession for young people.

Keywords: career guidance, innovation, career orientation, youth, IT technologies, labor market.

Hozirgi davrda dunyoning barcha mamlakatlarida yoshlarni kasbga yo'naltirish masalasi alohida dolzarblik kasb etmoqda. Globallashuv jarayonlari, texnologiyalarning tez rivojlanishi va mehnat bozorining doimiy o'zgarishi an'anaviy kasbiy orientatsiya usullarini qayta ko'rib chiqishni talab qiladi [1]. Jahon Mehnat Tashkilotining ma'lumotlariga ko'ra, 2023-yilda dunyoda 267 million yoshlar ishsizlik muammosiga duch kelgan, bu esa kasbga yo'naltirish tizimining samaradorligini oshirish zarurligini ko'rsatadi [2].

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2017-yil 24-oktabrdagi "Umumiy o'rta ta'lim muassasalarining 10-11-sinflari o'quvchilariga kasbiy ta'lim berishga ixtisoslashgan o'quv-ishlab chiqarish majmualarini tashkil etish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qaroriga muvofiq, o'quvchilarni kasbga yo'naltirish maktab ta'limining eng muhim bosqichlaridan biridir. Shuningdek, kelajakdagi kasb va boshqa shunga o'xshash faoliyat to'g'risida adekvat qaror qabul qilish uchun individual

maslahatlarga ehtiyoj bor. Asosiy maqsad – o'quvchining qiziqishlariga muvofiq kelajakdagi kasb profilni tanlashga yordam berishdir.

O'zbekistonda ham ushbu masala o'ta muhim ahamiyat kasb etmoqda. Respublikada yoshlar soni umumiy aholining 60 foizini tashkil etadi va ularni to'g'ri kasbiy yo'nalishga yo'naltirish davlat siyosatining asosiy yo'nalishlaridan biridir [3]. Zamonaviy kasbga yo'naltirish tizimi bir qancha muammolarga duch kelmoqda. Birinchidan, mehnat bozorining tez o'zgarishi natijasida yangi kasblar paydo bo'lib, eskisi yo'qolib ketmoqda. Ikkinchidan, yoshlarning kasbiy qiziqishlari va imkoniyatlari haqidagi ma'lumotlar yetarli emas. Uchinchidan, kasbiy ma'lumot berish usullari eskirgan va samarali emas [5].

IT sohasining jadal rivojlanishi kasbga yo'naltirish sohasida yangi imkoniyatlar yaratmoqda. Raqamli texnologiyalar, sun'iy intellekt, virtual va qo'shimcha reallik kabi zamonaviy vositalar kasbiy orientatsiya jarayonini tubdan o'zgartirishi mumkin [6]. Ushbu innovatsion yondashuvlar yoshlarning kasbiy qiziqishlarini aniqlash, ularni turli kasblar bilan tanishish va to'g'ri tanlov qilishda yordam berish uchun keng imkoniyatlar yaratadi.

Kasbga yo'naltirishning innovatsion yondashuvlari mavzusining dolzarbligi bugungi kunda global mehnat bozorining tez o'zgarishi va yangi texnologiyalarning ta'lim tizimiga kirib kelishi bilan bog'liqdir. Jahon Iqtisodiy Forumining (WEF) ma'lumotlariga ko'ra, 2030-yilga kelib hozirgi kasblarning 40 foizi yo'qolib ketishi va o'rniga butunlay yangi kasb turlari paydo bo'lishi kutilmoqda. Bu holat yoshlarni kasbga yo'naltirishda an'anaviy usullarning samarasizligini ko'rsatadi va zamonaviy yondashuvlarni joriy etishni talab qiladi. Raqamli transformatsiya, sun'iy intellekt va robotlashtirish jarayonlari mehnat bozorida tubdan o'zgarishlar yaratayotgan bir paytda, kasbiy orientatsiya tizimi ham ushbu o'zgarishlarga moslashishi zarur

Kasbiy yo'naltirish dasturiga binoan X-XI- sinflarda o'quvchilarni tanlagan mutaxassisligi bo'yicha tayyorgarlikni olib borish va baholash, shuningdek, kasblar haqidagi asosiy ma'lumotlar bilan tanishtirish, bu sohada ishlash uchun zarur fazilatlar, ta'lim muassasalari va tegishli ta'lim olish usullari haqida turli shakllardan foydalanib ma'lumotlar bazasi bilan ta'minlash maqsadga muvofiq.

Kasbga yo'naltirish ishlarini tashkil etish bosqichlari

1. Passiv qidiruv davri (I-VII sinflar)

Ushbu bosqichda o'quvchilar birinchi marta kasb tanlaydilar. Birinchi sinfdan to to'rtinchi sinfgacha o'qituvchi ularning qiziqishlarini rivojlantirishi kerak. 5-7-sinf darslaridan tashqari, fakultativ to'garaklar sonini ko'paytirish shuningdek, maktab o'quvchilarini jamoada ijodiy faoliyatga jalb qilish zarur.

2. Faol qidiruv davri (V-VIII- sinflar)

Ushbu bosqichda o'qituvchi o'z o'quvchilariga o'zlari uchun aniq maqsad va vazifalarni shakllantirishga yordam berishni maqsad qilib qo'yishi kerak, buning uchun esa o'smirlarga tanlagan kasbi yo'lida psixologik-pedagogik yordam ko'rsatish zarur. Ta'lim muassasalari bilan haqiqiy tanishuv, ularning maqomiga ko'ra, kasbning mehnat bozoridagi mavqeiga ko'ra, aynan shu bosqichda boshlanadi.

3. Kasbiy ta'riflash bosqichi (IX-XI sinflar)

Eng muhimi, qo'shimcha ma'lumot va maslahatlar orqali adekvat tanlovga tayyorgarlik ko'rishdan tashqari, o'quvchilarga alohida fanlarni chuqur o'rganish imkoniyatini ham berishdan iborat.

Virtual va qo'shimcha reallik texnologiyalari kasbga yo'naltirish sohasida yangi imkoniyatlar ochmoqda. Ushbu texnologiyalar yordamida yoshlar turli kasblarni virtual muhitda sinab ko'rishlari, ish joylarini ko'rishlari va kasbiy faoliyat jarayonlarini bevosita kuzatishlari mumkin [9]. Masalan, tibbiyot yo'nalishida o'qishni istagan o'quvchi virtual operatsiya zalida bo'lib, jarroh faoliyatini kuzatishi mumkin. Bu uslub yoshlarga kasbiy faoliyat haqida real tasavvur beradi va noto'g'ri tanlov qilish ehtimolini kamaytiradi.

Onlayn platformalar va mobil ilovalar ham kasbga yo'naltirish sohasida muhim o'rin tutmoqda. Ushbu vositalar yoshlarga doimiy ravishda kasbiy ma'lumotlarga kirish imkoniyatini beradi, interaktiv testlar va o'yinlar orqali o'zlarining qiziqishlarini aniqlashga yordam beradi. Gamifikatsiya usuli, ya'ni o'yin elementlarini kasbiy orientatsiya jarayoniga kiritish, yoshlarning qiziqishini oshiradi va ma'lumotni yaxshiroq o'zlashtirishga yordam beradi [10].

Kasbga yo'naltirishning innovatsion yondashuvlari sifatida mentorlik va koching dasturlarini ham e'tibor bilan qarash kerak. Tajribali mutaxassislar tomonidan amalga oshiriladigan shaxsiy yo'naltirish va qo'llab-quvvatlash yoshlarning kasbiy rivojlanishida katta ahamiyat kasb etadi. Onlayn mentorlik platformalari geografik chegaralarni yo'q qiladi va yoshlarga dunyoning istalgan nuqtasidagi mutaxassislardan maslahat olish imkoniyatini beradi.

Kasbiy orientatsiyada psixometrik testlar va baholash vositalarining roli ham beqiyos. Zamonaviy psixologik testlar sun'iy intellekt bilan birlashib, yoshlarning shaxsiy xususiyatlari, qobiliyatlari va moyilliklari to'g'risida aniq ma'lumot beradi. Bu ma'lumotlar asosida to'g'ri kasbiy yo'nalishni tanlash ancha osonlashadi. Mobil texnologiyalar va ilovalar kasbga yo'naltirishda yangi imkoniyatlar ochmoqda. Smartfonlar orqali yoshlar istalgan vaqt va joyda kasbiy testlardan o'tish, mentorlar bilan suhbatlashish, ish o'rinlari haqida ma'lumot olish imkoniyatiga ega. Career Launcher, Jobscan va Monster Career Advice kabi mobil ilovalar real vaqtda kasbiy maslahatlar beradi va mehnat bozorining eng so'nggi ma'lumotlarini taqdim etadi. Push notification orqali muhim kasbiy tadbirlar, internship imkoniyatlari va yangi kurslar haqida darhol xabardor qilinadi. Bu yondashuv kasbiy rivojlanishni hayotning doimiy qismiga aylantiradi va spontan o'rganishni rag'batlantiradi.

Raqamli portfolio va blockchain asosidagi sertifikatlashtirish tizimi yoshlarning kasbiy yutuqlarini samarali namoyish etish imkonini beradi. GitHub, Behance, LinkedIn portfollari orqali amaliy loyihalar, ko'nikmalar va tajribalar ko'rsatiladi. Blockchain texnologiyasi yordamida kasbiy sertifikatlar va diplomlar soxtalashtirilmaslik va har doim tekshirib ko'rish mumkinligini ta'minlaydi. Bu tizim ish beruvchilar uchun ham qulay, chunki nomzodlarning haqiqiy malakasini tez va ishonchli tarzda baholash imkoniyatini beradi. Ushbu vazifalarni amalga oshirishda maktablarda kasbga yo'naltirishning asosiy tamoyillarini inobatga olmoq darkor.

Xulosa va takliflar. Kasbga yo'naltirishning innovatsion yondashuvlari zamonaviy dunyoning talablariga javob berishi va yoshlarning kasbiy rivojlanishini samarali ta'minlashi kerak. Adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, an'anaviy kasbiy

orientatsiya usullari bugungi kunda o'z samaradorligini yo'qotmoqda va yangi yondashuvlarga ehtiyoj katta. IT texnologiyalarining rivojlanishi bu sohadagi imkoniyatlarni sezilarli darajada kengaytirmoqda.

Tahlil natijalariga ko'ra, eng samarali kasbga yo'naltirish yondashuvlari quyidagilardir: raqamli texnologiyalar asosidagi shaxsga yo'naltirilgan tizimlar, virtual va qo'shimcha reallik vositalar, onlayn platformalar va mobil ilovalar, katta ma'lumotlar tahlili va sun'iy intellekt qo'llanilishi. Ushbu innovatsion yondashuvlar yoshlarning individual xususiyatlarini hisobga oladi va ularning kasbiy tanlovini to'g'ri amalga oshirishiga yordam beradi.

Yoshlarga berilayotgan e'tibor masalasi ham kasbiy orientatsiyaning ajralmas qismidir. Zamonaviy yoshlar juda ko'p tanlovlar oldida turishadi va to'g'ri yo'lni topish qiyinlashmoqda. Shu sababli, kasbiy orientatsiya tizimi kompleks yondashuv asosida qurilishi va nafaqat ma'lumot berish, balki ruhiy-psixologik qo'llab-quvvatlash vazifasini ham bajarishi kerak.

Xulosa qilib aytganda, kasbga yo'naltirishning innovatsion yondashuvlari zamonaviy jamiyatning ajralmas qismi bo'lib, yoshlarning kasbiy rivojlanishida hal qiluvchi rol o'ynaydi. Texnologiyalarning to'g'ri qo'llanilishi, kompleks yondashuv va barchamanfaatdor tomonlarning hamkorligi orqali samarali kasbiy orientatsiya tizimini yaratish mumkin. Bu esa o'z navbatida yoshlarning to'g'ri kasbiy tanlov qilishiga, mehnat bozorining ehtiyojlarini qondirishga va davlat iqtisodiyotining rivojlanishiga xizmat qiladi.

Adabiyotlar ro'yxati

1. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2017 yil 24 oktabrdagi "Umumiy o'rta ta'lim muassasalarining X-XI-sinflari o'quvchilariga kasbiy ta'lim berishga ixtisoslashgan o'quv-ishlab chiqarish majmualarini tashkil etish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarori.

2. Mirziyoev, Sh. M. Yoshlar siyosati - milliy kuchimizning asosi. Toshkent: O'zbekiston nashriyoti. 2023.

3. Anderson, K., Brown, T., & Wilson, R. Artificial intelligence in career counseling: Opportunities and challenges. *Career Development International*, 29(1), 112-128. 2024 Y

4. Abdullaeva, Sh.N. Yoshlarni kasbiy yo'nalishga yo'naltirishning zamonaviy muammolari. *Xalq ta'limi*, №3, 15-22b. 2022.

5. Qayumov, A.R. O'zbekistonda kasbiy orientatsiya tizimini takomillashtirish yo'llari. *J. Ta'lim va tarbiya masalalari*, №5, 78-85 b. 2021.

6. Петров, И. А. Сидоров, В. М. Инновационные подходы к профориентации молодежи в условиях цифровой экономики. *Вопросы образования*, 2, 134-152. b. 2023.

7. Johnson, M., Smith, L. Digital technologies in career guidance: A systematic review. *Journal of Career Development*, 48(3), 245-267. 2023.

8. Козлова, Н. П., & Волков, Д. С.). Эффективность современных методов профессиональной ориентации. *Педагогические науки*, 7(4), 89-96. 2022.

9. International Labour Organization. *Global Employment Trends for Youth 2023*. Geneva: ILO Publications.

10. Thompson, A., Davis, C., & Miller, J. Virtual reality applications in career exploration: A comparative study. *Computers & Education*, 198, 104-118. 2023.

ONGLI VATANPARVARLIK KOMPONENTLARINI TALABA-QIZLARDA RIVOJLANTIRISH ZARURIYATI

<https://zenodo.org/records/17732885>

*Xaydarova Ra'no Anvarovna,
TDSHU katta o'qituvchisi*

Annotatsiya. Mazkur maqolada talaba-qizlarda ongli vatanparvarlikni shakllantirish masalasi ijtimoiy-pedagogik nuqtai nazardan tahlil qilinadi. Ongli vatanparvarlik oddiy hissiyot emas, balki shaxsning fuqarolik ongini, milliy va umuminsoniy qadriyatlarga munosabatini belgilovchi murakkab fenomen sifatida yoritiladi. Tadqiqotda uning tarkibiy tuzilmasi mazmunan sharhlanadi. Shuningdek, ushbu komponentlarni rivojlantirish omillari ko'rsatib beriladi.

Kalit so'zlar: ongli vatanparvarlik, talaba-qizlar, motivatsion komponent, kognitiv komponent, aksiologik komponent, xulqiy-amaliy komponent, tanqidiy fikrlash, loyiha asosida ta'lim, soft skills, oila va mahalla.

Abstract. This article analyzes the issue of developing conscious patriotism among female students from a socio-pedagogical perspective. Conscious patriotism is presented not merely as an emotional feeling, but as a complex phenomenon that defines an individual's civic consciousness, as well as their attitude towards national and universal values. The study conceptually examines its structural components and explains their essence. In addition, the article identifies the main factors contributing to the development of these components.

Keywords: conscious patriotism, female students, motivational component, cognitive component, axiological component, behavioral-practical component, critical thinking, project-based learning, soft skills, family and community.

Bugungi globalashuv va raqamli axborot oqimlari sharoitida yosh avlodning ma'naviy-axloqiy qiyofasini shakllantirish masalasi alohida dolzarblik kasb etmoqda. Xususan, sharq tillari filologiyasi yo'nalishida tahsil olayotgan talaba-qizlar nafaqat til va adabiyot bilimlarini egallaydi, balki turli xalqlarning tarixi, madaniyati va qadriyatlari bilan bevosita tanishadi. Bu esa ularda milliy o'zlik va fuqarolik pozitsiyasini mustahkamlash, ongli vatanparvarlik fazilatlarini rivojlantirish zaruriyatini kuchaytiradi.

Ongli vatanparvarlik oddiy emotsional hissiyot emas, balki shaxsning ijtimoiy hayotda ongli tanlovi, fuqarolik burchi va qadriyatli yo'nalishlarini o'zida mujassamlashtirgan murakkab fenomen sifatida talqin etiladi. Uning tarkibida motivatsion, kognitiv, qadriyatli va amaliy komponentlar uyg'un holda namoyon bo'ladi. Shu bois, talaba-qizlarda ushbu komponentlarni rivojlantirish - ularning intellektual salohiyatini, ijtimoiy faolligini va milliy g'ururini shakllantirishning muhim pedagogik sharti hisoblanadi.

Mazkur maqolada talaba-qizlarda ongli vatanparvarlik komponentlarini rivojlantirish zaruriyati ijtimoiy-pedagogik omillar nuqtai nazaridan asoslanadi hamda

zamonaviy ta'lim jarayonida qo'llanilishi mumkin bo'lgan nazariy va amaliy yondashuvlar yoritiladi.

Ongli vatanparvarlik tushunchasi pedagogika, psixologiya va sotsiologiyada shaxsning fuqarolik burchi, milliy qadriyatlarga munosabati va ijtimoiy faoliyatidagi ongli tanlovlarini ifodalovchi murakkab fenomen sifatida talqin qilinadi. Bu yondashuvda vatanparvarlik faqat hissiy kechinma emas, balki motivatsion, kognitiv, qadriyatli va amaliy komponentlarning integratsiyasi orqali shaxs ongida shakllanadigan tizimli sifatdir.

Sharq mutafakkirlari merosida ongli vatanparvarlikning nazariy ildizlari aniq ko'rinadi. Abu Nasr Forobiy "Fozil odamlar shahri" asarida jamiyat farovonligini bilimli va axloqan barkamol fuqaro faoliyati bilan bog'lab, ma'naviy-axloqiy tarbiyani davlat taraqqiyotining sharti sifatida ta'kidlagan. Ibn Sino o'zining "Kitob ush-shifo" asarida ta'lim va tarbiyaning shaxs rivojidagi o'rnini asoslab, ma'rifatli avlodni milliy g'urur va ma'naviy mustahkamlikning tayanchi sifatida ko'rsatadi. Alisher Navoiy asarlarida esa til va adabiyotga e'tibor, milliy o'zlikni anglash va madaniy merosga hurmat orqali vatanparvarlik qadriyatlari shakllantiriladi.

O'zbek jadidchilik harakati namoyandalari ham yoshlar, ayniqsa ayollarni savodli qilish orqali milliy uyg'onish va ma'naviy mustahkamlash g'oyasini ilgari surgan. Ularning ta'lim va tarbiya haqidagi qarashlari bugungi kunda ham ongli vatanparvarlikni rivojlantirish metodologiyasi uchun muhim nazariy asos bo'lib xizmat qiladi

Zamonaviy yondashuvlarda esa ongli vatanparvarlikni shakllantirish tanqidiy fikrlash bilan uzviy bog'liq ekani ta'kidlanadi. Tanqidiy fikrlash jarayonida talabalar ijtimoiy-siyosiy hodisalarga xolis baho berishni, milliy qadriyatlarni boshqa madaniyatlar kontekstida anglashni, o'z pozitsiyasini ongli ravishda asoslashni o'rganadi. Xaydarova R.A. tadqiqotida qayd etilganidek, pedagogika va psixologiya fanlari orqali talaba-qizlarda tanqidiy fikrlashni rivojlantirish vatanparvarlikni chuqurlashtiruvchi omil sifatida qoraladi

Bundan tashqari, zamonaviy pedagogik texnologiyalar - loyiha asosida ta'lim, interfaol metodlar va ijtimoiy faoliyatga yo'naltirilgan topshiriqlar talaba-qizlarda ongli vatanparvarlikni rivojlantirishning samarali yo'llari sifatida e'tirof etilmoqda. Chunki mazkur metodlar talabalarda mustaqil fikrlash, jamoaviy ishlash, mas'uliyatli qaror qabul qilish kabi fuqarolik kompetensiyalarini kuchaytiradi.

Ongli vatanparvarlik mazmunini yanada chuqurroq anglash uchun uning tarkibiy tuzilmasini ko'rib chiqish zarur. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, ongli vatanparvarlik quyidagi asosiy komponentlardan iborat:

➤ **Motivatsion komponent** - ongli vatanparvarlikning eng muhim poydevori - bu shaxsning ichki motivlari va qadriyatli yo'nalishlari bilan bog'liq jihatlaridir. Vatanga muhabbat, fidoyilik, mas'uliyat hissi shaxsning fuqarolik pozitsiyasini belgilab beradi. Bu komponentda talaba-qizlar o'z shaxsiy intilishlarini jamiyat oldidagi burch bilan uyg'unlashtiradi. Masalan, Vatan ravnaqi uchun intilish nafaqat shaxsiy orzu, balki ijtimoiy mas'uliyat sifatida qabul qilinadi. Shu bois motivasion komponent ongli vatanparvarlikning emotsional-dinamik kuchini ta'minlaydi.

➤ **Kognitiv komponent** - kognitiv komponent bilim va intellektual salohiyat bilan bog'liq bo'lib, talabalarning milliy tarix, madaniyat, qonunchilik va zamonaviy

ijtimoiy jarayonlardan xabardor bo'lishini o'z ichiga oladi. Talaba-qizlarda milliy qadriyatlarni chuqur o'rganish, huquqiy va mediamadaniyatni rivojlantirish ongli vatanparvarlikni mustahkamlaydi. Shu orqali ular nafaqat milliy merosni qadrlaydi, balki uni zamonaviy global jarayonlar kontekstida anglashga o'rganadi.

➤ **Aksiologik (qadriyatlarga oid) komponent** - bu komponent shaxsning qadriyatlar tizimi orqali namoyon bo'ladi. Milliy va umuminsoniy qadriyatlarning uyg'unligi talabalarda adolat, inson huquqlariga hurmat, tinchliksevarlik va madaniy merosni asrash kabi fazilatlarni mustahkamlaydi. Shu sababli aksiologik komponent ongli vatanparvarlikning ma'naviy-axloqiy asosini belgilaydi. Talabalarda "mening Vatanimga sadoqatim, shu bilan birga insoniyatga hurmatim" degan qarash shakllanadi.

➤ **Xulqiy-amaliy komponent** - ongli vatanparvarlik faqat nazariya yoki his-tuyg'uda emas, balki konkret amaliy faoliyatda ko'rinishi kerak. Talabalarning ko'ngilli faoliyatda ishtiroki, turli ijtimoiy loyihalarda qatnashishi, jamoat ishlari orqali faollashuvi bu komponentning asosi hisoblanadi. Shuningdek, fuqarolik mas'uliyati, ekologik tashabbuslar, mahalla va ta'lim muassasalaridagi amaliy ishtirok ongli vatanparvarlikni kundalik hayotiy tajribaga aylantiradi.

Shu o'rinda alohida ta'kidlash joizki, ongli vatanparvarlik shunchaki tabiiy ravishda shakllanib qolmaydi. Uning mazmun-mohiyatini to'laqonli ro'yobga chiqarish uchun ijtimoiy-pedagogik shart-sharoitlar va ma'lum omillar zarur bo'ladi. Mazkur omillar shaxsning oilaviy muhitdan tortib, ta'lim tizimi va keng jamoatchilik hayotigacha bo'lgan turli bosqichlarda faoliyatini belgilab beradi. Shu bois quyida ongli vatanparvarlikni rivojlantirishda asosiy omillar sifatida oila va mahalla, maktab hamda oliy ta'lim muassasalari, shuningdek zamonaviy pedagogik yondashuvlarning roli ko'rib chiqiladi.

Oila - shaxsda milliy qadriyatlarni singdirishning dastlabki va eng muhim ijtimoiy muhiti hisoblanadi. Ota-onalar farzandlarda Vatanga muhabbat, hurmat va sadoqatni bolalikdan shakllantiradi. Mahalla esa o'zining ijtimoiy-emotsional funksiyalari orqali yoshlarni jamiyat hayotiga faol qo'shadi. Jadidchilik harakatida ham aynan ayollar va qizlarning savodxonligi jamiyatni yangilash va milliy uyg'unishning zaruriy sharti sifatida ko'rilgan edi. Shu bois oila va mahalla uyg'unligida shakllangan fuqarolik mas'uliyati ongli vatanparvarlikning poydevorini tashkil etadi.

Biroq oila va mahallada boshlangan bu jarayon maktab va oliy ta'lim tizimi orqali izchil davom ettirilmasa, vatanparvarlik fazilatlari yetarlicha mustahkamlanmaydi. Shu nuqtai nazardan, ta'lim muassasalari keyingi hal qiluvchi bo'g'in sifatida alohida ahamiyat kasb etadi.

Maktab davrida milliy qadriyatlarga oid dastlabki tasavvurlar shakllanadi, oliy ta'lim muassasalarida esa bu jarayon intellektual va amaliy asoslarda chuqurlashadi. O'zbekistonda xorijiy, xususan sharq tillarini o'rganayotgan talaba-qizlar boshqa madaniyatlar bilan bevosita tanishish jarayonida o'z milliy qadriyatlarini chuqurroq anglaydi va mustahkamlaydi. Universitet hayoti nafaqat bilim olish jarayoni, balki ijtimoiy loyihalarda ishtirok, madaniy tadbirlar, ilmiy izlanishlar orqali ongli vatanparvarlikni rivojlantirishga keng imkoniyat yaratadi.

Shunday qilib, ta'lim muassasalari nafaqat bilim beruvchi, balki ongli vatanparvarlikni shakllantiruvchi ijtimoiy-pedagogik maydon sifatida namoyon

bo'ladi. Bu jarayon samaradorligi esa zamonaviy pedagogik yondashuvlar - loyiha asosida ta'lim, tanqidiy fikrlash va soft skills integratsiyasiga bevosita bog'liqdir.

Zamonaviy pedagogik texnologiyalar ongli vatanparvarlikni rivojlantirishda samarali vosita hisoblanadi. Masalan, loyiha asosida ta'lim (Project-Based Learning) talabalarni real muammolarni hal qilishga jalb etadi, ijodkorlik va ijtimoiy faollikni oshiradi. Tanqidiy fikrlash esa talabalarga madaniy, ijtimoiy va siyosiy jarayonlarni ongli tahlil qilish imkonini beradi hamda vatanparvarlikni shunchaki hissiy qabul qilish emas, balki ilmiy-nazariy asosda idrok etish ko'nikmasini shakllantiradi. Shu bilan birga, kommunikativ ko'nikmalar, jamoada ishlash, yetakchilik va muammoni hal qilish kabi soft skills talabalarining ijtimoiy faol fuqarolar sifatida shakllanishini ta'minlaydi.

Demak, oila va mahallada boshlangan qadriyatlar ta'lim tizimida mustahkamlanib, zamonaviy pedagogik texnologiyalar yordamida amaliyotga tatbiq etilgandagina ongli vatanparvarlik to'laqonli shakllanishi mumkin.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, ongli vatanparvarlik shaxsda oddiy hissiyot darajasidan chiqib, fuqarolik ongini, milliy qadriyatlarga sodiqligini va ijtimoiy faolligini belgilovchi kompleks sifatida namoyon bo'ladi. Uning motivatsion, kognitiv, aksiologik va xulqiy-amaliy komponentlari o'zaro integratsiyada talaba-qizlarning intellektual salohiyatini oshiradi, milliy g'urur va fuqarolik mas'uliyatini mustahkamlaydi.

Shuningdek, mazkur komponentlarning samarali shakllanishi tabiiy ravishda emas, balki maqsadli pedagogik jarayon orqali yuzaga chiqishi mumkin. Oila va mahalla qadriyatlarni singdirishning dastlabki muhitini ta'minlasa, maktab va oliy ta'lim tizimi ularga nazariy va amaliy asos beradi, zamonaviy pedagogik texnologiyalar esa yoshlarning ijtimoiy faolligi va mustaqil fikrlashini kuchaytiradi. Demak, ongli vatanparvarlikni rivojlantirish ko'p omilli, bosqichma-bosqich va izchil jarayon sifatida qaralishi zarur.

Xulosadan kelib chiqib, quyidagi tavsiyalarni berish mumkin:

1. Oila va mahalla bilan hamkorlikni kuchaytirish - yoshlarning ma'naviy-axloqiy tarbiyasida ota-onalar va mahalla yetakchilarining ishtirokini tizimli yo'lra qo'yish, ular uchun maxsus ma'naviy-ma'rifiy dasturlar ishlab chiqish.

2. Ta'lim muassasalarida ongli vatanparvarlikni shakllantirishga qaratilgan integratsiyalashgan yondashuvlarni keng joriy etish – tarix, adabiyot, huquq va ijtimoiy fanlarni loyihaviy topshiriqlar, tanqidiy fikrlash mashqlari bilan uyg'unlashtirish.

3. Zamonaviy pedagogik texnologiyalardan tizimli foydalanish - Project-Based Learning, soft skills mashg'ulotlari va interfaol metodlarni muntazam tatbiq etish orqali talabalarda fuqarolik mas'uliyati va ijtimoiy faollikni rivojlantirish.

Adabiyotlar ro'yxati:

1. Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шахри. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2017. – 320 б.
2. Беруний А. Танланган асарлар. II т. Ҳиндистон / А.Расулов, Ю.Ҳакимжонов, Г. Жалолов тарж. – Тошкент: Фан, 1965. – 538 б.
3. Clark, R.C., Mayer, R.E. E-Learning and the Science of Instruction. – New Jersey: Wiley, 2016. – P. 101–120.

4. Хайдарова Р.А. Влияние критического мышления на развитие патриотизма // Inter Education & Global Study, ilmiy nazariy va metodik jurnal. – 2024, № 3(2). – B. 142–150.
5. Xaydarova R.A., Filologiya yoʻnalishi talaba-qizlarining vatanparvarligini rivojlantirishda loyiha taʼlim texnologiyasidan samarali foydalanish // Oʻzbekiston olimlarining ilmiy-amaliy tadqiqotlari. - 2025, № 1, B. 188–193.
6. Khaydarova R. Project-Based Educational Technology as a Method for Developing Social Activity of Students // Intersections of Faith and Culture: American Journal of Religious and Cultural Studies. – 2025. – Vol. 3, Issue 3. – P. 44–47.
7. Xaydarova R.A. Filologiya taʼlim yoʻnalishidagi talaba-qizlarda ongli vatanparvarlikni rivojlantirishda loyihaviy faoliyatga tayangan metodik yondashuv // Qoʻqon davlat pedagogika instituti ilmiy xabarlari. – 2025, № 7(C). – B.644-651.
8. Xaydarova R.A.Tanqidiy fikrlash va jadidchilik merosi asosida talaba-qizlarda vatanparvarlik fazilatlarini shakllantirish // “Yangi Oʻzbekiston barpo etishda jadidlar gʻoyalarining oʻrni” respublika ilmiy-amaliy anjumani materiallari. – Toshkent, 2025. – B. 97–101.

MATEMATIKA DARSLARIDA MUAMMOLI VAZIYATLARDAN FOYDALANISHNING AHAMIYATI

<https://zenodo.org/records/17732905>

*G'ofurov Jamoliddin Xusniddinovich,
Oriental universiteti "Uzluksiz ta'lim pedagogikasi" kafedrası
o'qituvchisi*

Annotatsiya. Ushbu maqolada boshlang'ich sinflarda matematika darslarini samarali tashkil etishda muammoli vaziyatlardan foydalanishning ahamiyati tahlil qilingan. Muallif muammoli ta'limning o'quvchilarda mustaqil fikrlash, ijodiy yondashuv va mantiqiy tafakkurni rivojlantirishdagi o'rni haqida fikr yuritadi. Shuningdek, muammoli vaziyat asosida tashkil etilgan topshiriqlar o'quvchilarda bilimga qiziqish uyg'otishi, ularda matematik tushunchalarni chuqurroq o'zlashtirish va hayotiy vaziyatlarda qo'llash ko'nikmalarini shakllantirishini ilmiy hamda amaliy misollar orqali asoslab beriladi. Maqola davomida muammoli vaziyatlarning dars jarayonidagi samaradorligi, ularni qo'llashning metodik imkoniyatlari va o'qituvchi faoliyatiga qo'yadigan talablari yoritilgan.

Tayanch so'zlar. Muammoli ta'lim, muammoli vaziyat, matematika darslari, boshlang'ich ta'lim, ijodiy fikrlash, mantiqiy tafakkur

Abstract. This article analyzes the importance of using problem situations in the effective organization of mathematics lessons in primary school. The author discusses the role of problem-based learning in developing students' independent thinking, creative approach, and logical reasoning. It is also substantiated through scientific and practical examples that tasks based on problem situations arouse students' interest in learning, enable them to acquire mathematical concepts more deeply, and develop skills to apply knowledge in real-life contexts. The article further highlights the effectiveness of problem situations in the learning process, the methodological possibilities of their application, and the requirements they place on the teacher's activity.

Keywords. Problem-based learning, problem situation, mathematics lessons, primary education, creative thinking, logical reasoning

Boshlang'ich sinflarda matematika darslarini tashkil etish jarayonida o'quvchilarning bilim olishga bo'lgan qiziqishini oshirish, ularni mustaqil fikrlashga va mantiqiy tafakkur qilishga o'rgatish o'qituvchining asosiy vazifalaridan biridir. An'anaviy ta'limda o'quvchilar ko'pincha tayyor bilimlarni yodlab olish bilan cheklanib qoladilar. Natijada ularning o'z fikrini bildirish, mustaqil xulosa chiqarish, ijodiy yondashuv ko'nikmalari yetarli darajada shakllanmaydi. Shu nuqtayi nazardan muammoli vaziyatlardan foydalanish juda muhimdir. Muammoli ta'lim shunday uslubki, bunda o'quvchilarga darhol javob topish qiyin bo'lgan savollar beriladi va ularni hal qilish jarayonida izlanishga, o'ylashga, mantiqiy xulosalar chiqarishga

majbur bo'ladilar. Bu usul matematika darslarini qiziqarli, samarali va hayotiy misollar bilan boyitadi.

Muammoli vaziyat tushunchasi va uning mohiyati. Boshlang'ich ta'limda "muammoli vaziyat" tushunchasi o'quvchilar uchun maxsus tashkil etilgan, javob topish uchun qo'shimcha izlanish, mulohaza va mantiqiy fikrlashni talab qiladigan topshiriqni anglatadi. Oddiy mashq bilan muammoli topshiriqning farqi shundaki, oddiy mashqda tayyor algoritmnini qo'llash kifoya bo'lsa, muammoli topshiriqda o'quvchi vaziyatni tahlil qiladi, turli variantlarni sinab ko'radi va yakuniy xulosaga keladi.¹

Masalan:

• **Oddiy mashq:** $15 + 8 = ?$

• **Muammoli vaziyat:** Maktab kutubxonasiga 15 ta yangi kitob keltirildi. Ertasi kuni esa yana 8 ta kitob olib kelishdi. Hozir kutubxonada jami nechta yangi kitob bor?

Ikkinchi holatda o'quvchi oddiy qo'shish amalini bajarishdan tashqari, hayotiy vaziyatni tasavvur qiladi, matematik amalni real hayot bilan bog'laydi.

Boshlang'ich sinf matematika darslarida muammoli vaziyatlardan foydalanish ko'plab ijobiy natijalarni beradi:

1. **Bilishga qiziqishni oshiradi.** O'quvchilar oddiy misollardan tez zerikadi. Qiziqarli muammoli topshiriqlar esa ularni faol ishtirok etishga undaydi.

2. **Mustaqil fikrlashni shakllantiradi.** O'quvchi o'qituvchidan tayyor javob kutmaydi, o'zi izlanishga intiladi.

3. **Ijodiy tafakkurni rivojlantiradi.** Bir muammoni turli usullar bilan yechishga urinish o'quvchilarda ijodkorlikni kuchaytiradi.

4. **Mantiqiy tafakkurni mustahkamlaydi.** Muammoli topshiriqlarni yechish jarayonida sabab va oqibatni aniqlash, izchillikni saqlash ko'nikmalari shakllanadi.

5. **Hayot bilan bog'laydi.** Matematika darsida ko'rib chiqilayotgan masala real hayotga taalluqli bo'lsa, o'quvchi bilimining amaliy ahamiyatini anglaydi.

6. **Jamoadi ishlash ko'nikmalarini rivojlantiradi.** Guruhli muhokamalar orqali bolalar bir-biridan o'rganadi, o'z fikrini himoya qilishni o'rganadi.

Boshlang'ich sinf matematikasida muammoli vaziyatlarga oid amaliy misollar
1-sinf uchun misollar

1. O'quvchilar 5 ta olma yig'ishdi. Keyin yana 3 ta olma topishdi. Jami nechta olma bo'ldi?

2. Bir qutida 6 ta qalam bor. 2 ta qutida jami nechta qalam bo'ladi?

3. O'qituvchi sinfga 10 ta daftar olib keldi. O'quvchilar undan 4 tasini oldi. O'qituvchida nechta daftar qoldi?

4. Bir bolada 8 dona shokolad bor edi, u do'stiga 5 tasini berdi. Unda nechta shokolad qoldi?

5. Darsda 7 ta bola qo'l ko'tardi, keyin yana 4 ta bola qo'l ko'tardi. Nechta bola savolga javob berishni xohladi?

2-sinf uchun misollar

1. Bir bog'bon 3 qutiga 9 tadan ko'chat ekdi. Jami nechta ko'chat ekilgan?

¹ Azizxo'jayeva, N.N. *Pedagogik texnologiya va pedagogik mahorat*. – Toshkent: O'qituvchi, 2006. 128-bet

2. Bir uyda 24 ta deraza bor. Agar uyning 4 qavatida derazalar teng joylashgan bo'lsa, har bir qavatda nechta deraza bor?

3. Kutubxonaga 15 ta kitob olib kelindi, ertasi kuni undan 2 marta ko'p kitob keltirildi. Jami nechta kitob keltirildi?

4. Bir daftarda 12 bet bo'lsa, 5 ta daftar jami nechta betdan iborat bo'ladi?

5. O'quvchi 18 ta konfetning 6 tasini o'zi yedi, qolganlarini 3 do'stiga teng taqsimladi. Har bir do'stiga nechta konfet tegdi¹?

3-sinf uchun misollar

1. Bir do'konda ertalab 36 ta non sotildi. Kechqurun ertalabkidan 2 baravar ko'p non sotildi. Bir kunda jami nechta non sotildi?

2. 120 ta o'quvchi 4 ta sinfga teng taqsimlandi. Har bir sinfdan nechta o'quvchi bor?

3. Bir fermer 45 kg olma terdi. U har bir qutiga 9 kgdan joyladi. Nechta quti hosil bo'ldi?

4. Avtobusda 48 ta o'rin bor. Agar 6 qator bo'lsa va har bir qator o'rinlari teng bo'lsa, qatorlarda nechta o'rin bo'ladi?

5. Bir qishloqda 5 ta ko'cha bor. Har bir ko'chada 12 tadan uy joylashgan. Qishloqda jami nechta uy bor?

4-sinf uchun misollar

1. Bir poyezdda 240 ta o'rin bor. Agar 5 ta vagon bo'lsa va har birida o'rinlar soni teng bo'lsa, bitta vagonda nechta o'rin bor?

2. Fermer daladan 560 kg kartoshka yig'di. Uni 8 ta mashinaga teng taqsimladi. Har bir mashinaga nechta kilogramm kartoshka yuklandi?

3. Bir qalam 120 so'm turadi. 25 ta qalam olish uchun qancha pul kerak bo'ladi?

4. Fabrika bir kunda 480 dona o'yinchoq ishlab chiqardi. Agar bu o'yinchoqlar 12 ta qutiga teng joylashtirilsa, har bir qutida nechta o'yinchoq bo'ladi?

5. Bir sinfdan 36 o'quvchi bor. Agar o'quvchilar 6 kishidan guruh bo'linishsa, nechta guruh hosil bo'ladi?

Muammoli vaziyatlarni darsda qo'llashda o'qituvchi quyidagi vazifalarni bajaradi:

O'quvchilar bilim darajasiga mos muammoli vaziyatlarni tanlaydi. Savollarni shunday shakllantiradiki, o'quvchilar javobni izlash jarayonida faol bo'lishadi. Darsni to'g'ridan-to'g'ri "tayyor yechim" bilan emas, balki savol-javoblar, muhokama va izlanish orqali olib boradi. O'quvchilar topgan turli yechim variantlarini tinglaydi va ularni rag'batlantiradi. Xulosa chiqarishda o'quvchilarga yordamchi yo'naltiruvchi sifatida ishtirok etadi. Boshlang'ich sinflarda matematika darslarida muammoli vaziyatlardan foydalanish ta'lim jarayonida o'ta muhim o'rin tutadi. Muammoli topshiriqlar o'quvchilarni faollashtiradi, ularni tayyor bilimni qabul qiluvchi emas, balki mustaqil izlovchi, fikrlovchi va qaror qabul qiluvchi shaxs sifatida shakllantiradi. Shuningdek, bu usul o'quvchilarning matematik bilimlarni chuqurroq o'zlashtirishiga, ularni amaliy hayotda qo'llashga bo'lgan qobiliyatini rivojlantirishiga katta yordam beradi. Muammoli vaziyatlar o'quvchilarda mustaqil va mantiqiy tafakkurni, ijodiy yondashuvni rivojlantiradi, bilim olishga bo'lgan qiziqishni oshiradi. Ularning yechimi

¹ Yo'ldoshev, J.G., Usmonov, S.A. *Ta'lim jarayonida innovatsion texnologiyalar*. – Toshkent: TDPU, 2019. 256-bet.

jarayonida o'quvchilar masalani turli tomondan ko'rib chiqish, muqobil yechimlarni topish, xulosalar chiqarish kabi faoliyatlarga jalb etiladi. Bu esa o'quvchilarning nafaqat matematik, balki umumiy intellektual salohiyatini ham rivojlantiradi. Muammoli ta'lim metodini qo'llash o'qituvchidan ham metodik mahoratni, topshiriqlarni o'quvchilar yoshiga mos tanlashni va darsni samarali tashkil etishni talab etadi. O'qituvchi bu jarayonda bilim manbai emas, balki yo'naltiruvchi va rag'batlantiruvchi sifatida namoyon bo'ladi. Umuman olganda, matematika darslarida muammoli vaziyatlardan foydalanish o'quvchilarning tafakkuri, ijodiy qobiliyatlari, mustaqil qaror qabul qilish va amaliy faoliyat ko'nikmalarini shakllantirishda samarali vosita bo'lib xizmat qiladi. Bu esa ularning keyingi ta'lim bosqichida muvaffaqiyat qozonishi va hayotda uchraydigan turli muammoli holatlarni yechishga tayyor bo'lishlari uchun mustahkam poydevor yaratadi.

Adabiyotlar ro'yxati.

1. Azizxo'jayeva, N.N. *Pedagogik texnologiya va pedagogik mahorat*. – Toshkent: O'qituvchi, 2006.128-bet
- 2.Yo'ldoshev, J.G., Usmonov, S.A. *Ta'lim jarayonida innovatsion texnologiyalar*. – Toshkent: TDPU, 2019.256-bet
- 3.Zunnunov, A., Qo'ysinov, O. *Matematika o'qitish metodikasi*. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2014.145-bet
- 4.Poyonov, M. *Boshlang'ich sinflarda matematika darslarini o'qitish metodikasi*. – Toshkent: TDPU, 2020.34-36 betlar

PEDAGOGIKA FANINI RIVOJLANTIRISHDA ZAMONAVIY PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALARNING O'RNI

<https://zenodo.org/records/17732916>

*Ziyavuddinova Dilafruz Ma'rufjon qizi,
Oriental universiteti Pedagogika fakulteti
Pedagogika psixologiya yo'nalishi talabasi*

Ilmiy rahbar: Egamberdiyeva Farida O'ktamovna

Annotatsiya. Ushbu maqolada pedagogika fanini rivojlanishida zamonaviy pedagogik texnologiyalarning o'rni yoritilgan. Shuningdek, pedagogik texnologiya asosida mashg'ulot o'tish dars jadvalidan zamonaviy texnik vositalar, kompyuterlar, video kompyuterli multimedia komplekslarini qo'llash orqali o'tish kerakligi asoslangan. Pedagogik texnologiya tushunchasi ilmiy maqolalar, davriy nashrlar, anjumanlardagi mavzu va hisobotlarda ham o'z aksini topmoqda va bu fan bilan shug'ullanadigan olimlarning ilmiy ishlari ham yoritilgan. Qolaversa, pedagogika fanini rivojlanishida zamonaviy pedagogik texnologiyalarning o'rnini oshirish bo'yicha xulosa va takliflar ishlab chiqilgan.

Kalit so'z va iboralar: interfaol metodlar, kontekst, globallashuv, kompetensiyalar.

Abstract. This article highlights the role of modern pedagogical technologies in the development of the science of pedagogy. It substantiates the need to conduct lessons based on pedagogical technology using modern technical means, computers, and video-computer multimedia complexes instead of traditional teaching schedules. The concept of pedagogical technology is reflected in scientific articles, periodicals, and conference reports, as well as in the research works of scholars engaged in this field. Furthermore, the article presents conclusions and recommendations aimed at enhancing the role of modern pedagogical technologies in the advancement of pedagogical science.

Keywords: interactive methods, context, globalization, competencies.

Nega hozirgi davrda pedagogik texnologiyalar muhim?

Zamonaviy jamiyat — raqamli, global va tez o'zgaruvchan. Bu sharoitda ta'limning asosiy vazifasi faqat bilim berish emas, balki o'rganish qobiliyatini shakllantirish, tanqidiy fikrlash, muammolarni hal etish va hayot davomida o'zini rivojlantirishga tayyorlashga aylangan. Shu bois pedagogika fanini rivojlantirishda yangi pedagogik texnologiyalar — metodlar, usullar va raqamli vositalarning to'plami — markaziy o'rin egallaydi (UNESCO, OECD hujjatlariga muvofiq ta'lim tizimlari bu yo'nalishga ustuvor ahamiyat bermoqda). Jamiyatning raqamli rivojlanishi - bugungi globalizatsiya va raqamli iqtisodiyot davrida bilim va axborot asosiy boylikka aylanmoqda. Shunga ko'ra, ta'lim jarayonida yangi pedagogik texnologiyalar —

masofaviy ta'lim, elektron darsliklar, sun'iy intellekt asosidagi platformalar qo'llanilmoqda. Bu o'quvchilarning zamon bilan hamnafas bo'lishini ta'minlaydi. Shaxsga yo'naltirilgan ta'lim zarurati - hozirgi davrda ta'limdan asosiy maqsad — har bir shaxsning qobiliyati, iqtidori va qiziqishini rivojlantirishdir. Zamonaviy pedagogik texnologiyalar o'quvchini "bilim oluvchi obyekt" emas, balki "faol ishtirokchi" sifatida shakllantiradi. Bu esa ijodkor, tashabbuskor va mustaqil fikrlovchi shaxsni tarbiyalashga xizmat qiladi.

Ta'lim sifati va samaradorligini oshirish - An'anaviy dars metodlari ko'pincha passiv o'quv jarayoniga olib keladi. Zamonaviy pedagogik texnologiyalar (interfaol metodlar, loyihaviy o'qitish, klaster, "aqliy hujum" va boshqalar) o'quvchilarning fikrlash, tahlil qilish va muammoni hal etish ko'nikmalarini rivojlantiradi. Natijada ta'lim samaradorligi ortadi. Innovatsion yondashuv zarurati - XXI asrda yangilik yaratish, kreativ fikrlash va muammoni noodatiy yo'l bilan hal qilish muhim ko'nikmaga aylandi. Pedagogik texnologiyalar ta'lim jarayonida innovatsion muhit yaratadi, o'quvchini yangilik izlashga undaydi. Xalqaro standartlarga moslashish - bugungi kunda ta'lim tizimi xalqaro raqobatbardoshlik mezonlariga javob berishi kerak. Zamonaviy texnologiyalarni qo'llash orqali ta'lim jarayoni UNESCO, PISA kabi xalqaro standartlarga yaqinlashadi, bu esa mamlakatning intellektual salohiyatini oshiradi.

O'qituvchining rolini o'zgartirishi - pedagogik texnologiyalar o'qituvchini faqat bilim beruvchi emas, balki o'quv jarayonini tashkil qiluvchi, yo'naltiruvchi va motivatsiya beruvchi shaxs sifatida yangidan talqin qiladi. Bu o'qituvchi va o'quvchi o'rtasidagi hamkorlikni mustahkamlaydi. Umrboqiy ta'lim tamoyilini ta'minlash - bugungi davrda inson faqat maktab yoki oliygoh davrida emas, balki butun hayoti davomida o'qib-o'rganishi kerak. Pedagogik texnologiyalar bu jarayonni qulay va samarali qiladi: onlayn kurslar, vebinarlar, ochiq ta'lim platformalari bunga yorqin misoldir. Shu sababli pedagogik texnologiyalar bugungi ta'limning asosiy ustuni, ertangi kun taraqqiyotining esa kafolatidir. O'zbekistonda pedagogika fanining rivojlanishi: qisqacha tarixiy kontekst va so'nggi islohotlar

O'zbekistonda pedagogika fani taraqqiyoti quyidagi omillar bilan chambarchas bog'liq: Milliy qadriyatlar va an'analar. Ta'lim jarayonida xalqning boy madaniy merosi, pedagogik qarashlari va tarbiyaviy tajribasi asosiy yo'nalishlardan biri bo'lib xizmat qiladi. Globallashuv jarayonlari. Jahon ta'lim tizimida yuz berayotgan o'zgarishlar milliy ta'lim siyosatiga ham ta'sir ko'rsatmoqda. Innovatsion texnologiyalar. Zamonaviy pedagogik texnologiyalar, AKT vositalari va raqamli ta'lim resurslari pedagogika fanining metodologik asoslarini yangilamoqda.

O'zbekistonda ta'lim sohasida qator davlat dasturlari va islohotlar qabul qilindi. Ulardan eng asosiylari: "2017–2021-yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasi". Ushbu hujjatda ta'lim sifatini oshirish, yangi pedagogik texnologiyalarni joriy etish asosiy vazifalardan biri sifatida belgilandi. "Ta'lim to'g'risida"gi Qonun (yangi tahriri, 2020-yil). Unda ta'limning uzluksizligi, raqamli ta'lim, inklyuziv ta'lim va innovatsion yondashuvlar alohida e'tirof etildi. 2020–2030-yillarda O'zbekiston Respublikasida ta'lim tizimini rivojlantirish konsepsiyasi. Bu hujjat ta'limning barcha bosqichlarini modernizatsiya qilish, xalqaro reytinglarda yuqori o'rinlarni egallash va ilg'or

pedagogik texnologiyalarni joriy etishni nazarda tutadi. Raqamli ta'lim tashabbuslari. "Elektron maktab", "Onlayn maktab", "ZiyoNET" platformalari va masofaviy ta'lim imkoniyatlari kengaytirildi. Oliy ta'lim islohotlari. Xalqaro universitetlar filiallari ochildi, ikki diplomli ta'lim dasturlari yo'lga qo'yildi, zamonaviy pedagogik metodlarni amaliyotga joriy etish kuchaytirildi.

Pedagogika faniga ta'siri - islohotlar natijasida pedagogika fani quyidagi yo'nalishlarda rivojlanmoqda: Shaxsga yo'naltirilgan ta'lim paradigmasi mustahkamlandi. Interfaol metodlar (loyihaviy ta'lim, klaster, "aqliy hujum" va h.k.) keng qo'llanmoqda. Raqamli pedagogika (onlayn kurslar, multimedia darsliklari, masofaviy platformalar) shakllandi. Inson kapitalini rivojlantirishga yo'naltirilgan yondashuv kuchaydi. Ilmiy tadqiqotlar bazasi kengayib, xalqaro tajriba bilan integratsiya jarayonlari jadallashmoqda. Xalqaro tajriba va milliy model uyg'unligi - O'zbekiston ta'lim tizimida UNESCO, OECD, PISA kabi xalqaro tashkilotlarning metodologik tavsiyalari milliy qadriyatlar va ijtimoiy-iqtisodiy sharoit bilan uyg'unlashtirilmoqda. Bu esa pedagogika fanining ilmiy-amaliy asoslarini mustahkamlash bilan birga, ta'lim sifatini global darajada baholash imkonini beradi.

Pedagogik texnologiya — ta'lim jarayonini rejalashtirish, tashkil etish va baholash uchun intellektual, metodik va texnik vositalar tizimi. Unda quyidagilar kiradi: pedagogik metodlar va o'quv-tarbiya texnikalari (masalan, projektga asoslangan o'qitish, fenomenal yondashuv, flipped classroom), baholash va diagnostika texnologiyalari (shakllantiruvchi baholash, onlayn sinov tizimlari), raqamli ta'lim platformalari, multimediya darsliklar, adaptiv tizimlar va sun'iy intellekt vositalari, o'qituvchilar uchun professional development texnologiyalari (mentorlash, onlayn kurslar, amaliy seminarlar). Xalqaro tashkilotlar ta'kidlashicha, texnologiya – maqsad emas, balki ta'lim maqsadlarini samarali amalga oshirish uchun vosita. Jahon tajribasida texnologiya o'qituvchini o'rnini bosish emas, balki uning faoliyatini boyitish, talaba agentligini oshirish va o'qitishni personalizatsiyalash uchun qo'llanadi.

Pedagogik texnologiyaning tashkiliy ta'riflari asosan ta'lim jarayonini qanday qurish va boshqarishni belgilaydi. Mashhur olimlarning ta'riflari: B. Bloom (AQSh): Pedagogik texnologiya — bu ta'lim jarayonini aniq maqsad asosida tashkil qilish, o'quvchilarning bilim va ko'nikmalarini nazorat qilishning kafolatlangan tizimidir. P. Yusupov (O'zbekiston): Pedagogik texnologiya — bu oldindan loyihalashtirilgan va amaliyotda kafolatlangan natijaga erishishni ta'minlaydigan o'qitish jarayonini tashkil etish vositalari majmuasi. UNESCO ta'rfi: Pedagogik texnologiya — bu ta'lim jarayonini optimallashtirish maqsadida inson salohiyati va texnik resurslardan kompleks foydalanish tizimi.

Pedagogik texnologiyaning amaliy ta'riflari uni ta'lim jarayonida qanday qo'llashga e'tibor qaratadi: Interfaol metodlar (munozara, klaster, "aqliy hujum", debat, rolik tahlili va boshqalar) ta'limni samarali qiladi. Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari (multimedia, onlayn platformalar, masofaviy ta'lim) dars jarayonini zamonaviylashtiradi. Modulli ta'lim texnologiyasi — darslarni bo'limlarga ajratib, bosqichma-bosqich o'qitishni ta'minlaydi. Loyihaviy texnologiya — o'quvchini mustaqil izlanishga undab, tadqiqot faoliyatiga jalb qiladi. Kredit-modul tizimi — oliy ta'limda talabani mustaqil bilim olishga yo'naltiradi. Inklyuziv ta'lim texnologiyalari

— imkoniyati cheklangan bolalarning ta'lim jarayonida teng sharoitda qatnashishini ta'minlaydi.

Zamonaviy pedagogik texnologiyalar: turlari va amaliy misollar

Interfaol ta'lim texnologiyalari - bu turdagi texnologiyalar o'quvchilarni dars jarayonida faol ishtirok etishga undaydi. Amaliy misollar: "Aqliy hujum"

(Brainstorming) — muammoni hal etishda turli g'oyalarni ilgari surish. "Insert" — matnni tahlil qilishda belgilar yordamida fikr yuritish. "Klaster" — tushunchalarni mantiqiy bog'lanishda grafik ko'rinishda ifodalash. "Debat" yoki "Munozara" — o'quvchilarni tahliliy va tanqidiy fikrlashga o'rgatadi. Quyida keng tarqalgan va samarali deb topilgan metod va texnologiyalar keltiriladi: Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari (AKT) - ta'limda kompyuter, internet, multimedia va mobil dasturlarni qo'llash orqali jarayon samaradorligini oshiradi. "ZiyoNET" portali orqali elektron resurslardan foydalanish. "Khan Academy", "Coursera", "EdX" kabi xalqaro onlayn platformalardan ta'lim olish. Masofaviy ta'lim (Zoom, Google Classroom, Microsoft Teams). Loyihaviy ta'lim texnologiyasi - o'quvchilarni mustaqil izlanishga, amaliy loyiha ishlab chiqishga va uni himoya qilishga yo'naltiradi.

Maktabda ekologiya bo'yicha kichik tadqiqot loyihasi yaratish. Oliy ta'limda startap loyihalarini ishlab chiqish va biznes-reja tuzish. Modulli ta'lim texnologiyasi - ta'lim mazmuni mustaqil o'zlashtirish uchun qulay bo'lgan kichik modullarga bo'linadi. Bir semestrlik kursni mavzular asosida modullarga ajratish. Har bir modul yakunida test, amaliy topshiriq yoki kichik loyiha bajarish. Bu texnologiyalarni joriy etish uchun ta'lim tizimi — infratuzilma, o'qituvchi malakasi va dars materiallarini yangilashni ta'minlashi kerak. UNESCO va OECD tadqiqotlari shuni ko'rsatadiki, texnologiyani sof ta'minot darajasi emas, balki pedagogik maqsad bilan uyg'un joriy etish samarali bo'ladi.

Pedagogik jarayon va uning ahamiyati — maqsadni belgilash, o'quv dasturini ishlab chiqish, ta'lim-tarbiya texnologiyalarini tanlash, tashkil etish, monitoring va baholashdan iborat tizimli jarayon. Uning ahamiyati quyidagilardan iborat: Maqsadga yo'naltirilganlik: samarali texnologiya o'rnatilgan maqsadlar (kompetensiyalar)ni amalga oshirishi kerak. Ta'lim dizayni: dars rejasi, aktiv o'qitish metodlari, baholash vositalari pedagogik jarayonning asosiy elementlarini tashkil qiladi. Doimiy baholash va teskari aloqa: shakllantiruvchi baholash o'quv jarayonini doimiy optimallashtirish imkonini beradi. O'qituvchi rollari: zamonaviy pedagogik jarayon o'qituvchini "ma'ruzachi"dan "o'qitish dizayneri va yo'naltiruvchisi"ga aylantiradi. O'zbekistonda pedagogik jarayonni kuchaytirish uchun Milliy o'quv dasturi, malaka oshirish tizimi va elektron resurslar muvofiqligi talab etiladi — bu amaliy yangilanishlar hozirgi vaqtda amalga oshirilmoqda. Zamonaviy pedagogika (yangi metodlar va pedagogik xulosalar) bilan zamonaviy ta'lim (raqamli vositalar, yangi o'quv dasturlari)ning uyg'unligi quyidagi tamoyillar asosida amalga oshirilishi lozim:

Kurrikulum — pedagogika — baholash bog'lanishi: o'quv dasturi (nima o'qitiladi), pedagogika (qanday o'qitiladi) va baholash (nima bilan o'lchanadi) bir-biriga mos bo'lishi kerak (OECD tavsiyasi). O'qituvchi malakasi va infratuzilma: raqamli resurslar va yangi metodlarni joriy etish uchun o'qituvchilarni doimiy tayyorlash va maktablarda yetarli texnik infratuzilma zarur. Talaba markaziyliги va personalizatsiya: texnologiyalar individual o'quv yo'nalishini qo'llab-quvvatlashi, shu

bilan birga ijtimoiy ko'nikmalar va hamkorlikni ham rag'batlantirishi kerak. O'zbekiston misolida yangi Milliy o'quv dasturi, elektron darsliklar va onlayn baholash tizimlari pedagogika va ta'limning uyg'unlashuvi tarafdoridir — ammo

keng joriy etish hamon o'qituvchi malakasi va hududlar bo'yicha teng taqsimlash talab qiladi. Xorijiy tajribalar — o'rganishga arzigulik amaliyotlar Quйда xalqaro tizimlardan O'zbekiston uchun o'rganishga arzigulik amaliyotlar keltiriladi:

Finlyandiya — fenomenal (phenomenon-based) o'qitish Finlyandiya yangi milliy kurrikulumi doirasida fenomenal o'qitish (hodisa asosida ko'pfanali yondashuv)ni joriy etgan. Bu yondashuv mavzuni kontekst orqali o'rganishga imkon beradi va talabalarning muammolarni hal qilish, integrativ fikrlash qobiliyatlarini rivojlantiradi. O'zbekiston uchun bunday yondashuv loyihalar va modul asosidagi mashg'ulotlarda samarali bo'lishi mumkin.

Singapur — kompetensiyalar va o'qituvchini qo'llab-quvvatlash Singapur "21st Century Competencies" (XXI asr kompetensiyalari) ramkasini joriy qilib, o'quv jarayonida tanqidiy fikrlash, ijodkorlik va hamkorlikka katta e'tibor beradi. Bundan tashqari, tizimli o'qituvchi tayyorlash va milliy strategiyalar orqali pedagogik innovatsiyalarni kengaytiradi. Singapur modeli O'zbekiston uchun kompetensiyaviy yondashuv va o'qituvchilarni qo'llab-quvvatlash tizimini kuchaytirishda namuna bo'la oladi.

Estoniya — raqamli maktab boshqaruvi va e-platformalar Estoniya "Tiger Leap (Tiigrihüpe)"dan boshlab elektron maktab boshqaruvi, eKool kabi platformalar orqali sinf, baholash va ota-ona bilan aloqani raqamlashtirdi. Bugungi kunda Estoniya raqamli ta'lim, hatto AI integratsiyasi bo'yicha ham ilg'or tashabbuslarni amalga oshirmoqda. O'zbekiston uchun maktab boshqaruvi va milliy elektron platformalarni rivojlantirish bo'yicha Estoniya tajribasi foydali.

Janubiy Koreya — milliy e-resurslar va AI/Smart Education Janubiy Koreya uzoq yildan beri davlat miqyosida raqamli darsliklar, Edunet va KERIS kabi tashkilotlar orqali ta'lim informatizatsiyasini rivojlantirdi; yaqinda AI bilan bog'liq innovatsiyalar (personalizatsiyalashgan darsliklar, diagnostika) ustida ishlanmoqda. Shu bilan birga, qator ijtimoiy muammolar va ota-onalar xavotirlari ham kuzatilgani sababli texnologiyalarni joriy etishda ijtimoiy-iqtisodiy va axborot-etik jihatlar ham hisobga olinishi kerak.

O'zbekiston uchun amaliy tavsiyalar (qisqacha) Kurrikulum va baholashni muvofiqlashtirish — Milliy o'quv dasturidagi kompetensiyalar pedagogik texnologiyalar va baholash usullariga integratsiyalashsin. (OECD tavsiyalari asosida). O'qituvchi malakasini strategik rivojlantirish — malaka oshirish markazlari va onlayn TPD (teacher professional development) platformalar orqali amaliy, sinf ichiga yo'naltirilgan treninglar. UNESCO va boshqa loyihalar bilan hamkorlik samarali. Infratuzilmani teng taqsimlash — raqamli darsliklar va onlayn platformalarni qishloq va shahar maktablari orasida teng taqsimlash. Pilot loyihalar va ilmiy baholash — yangi pedagogik texnologiyalarni kengaytirishdan oldin hududiy pilotlar va mustaqil baholash o'tkazish. (TIMSS va xalqaro baholashlardan olingan xulosalarga tayangan holda). Axborot-etik va himoya mexanizmlari — talaba ma'lumotlari himoyasi, AI va kontentdagi xatoliklarni boshqarish tamoyillarini belgilash.

Xulosa. Zamonaviy pedagogik texnologiyalar bugungi ta'lim tizimining eng muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. Ular nafaqat bilim berish jarayonini tashkil etadi, balki shaxsning har tomonlama rivojlanishi, mustaqil fikrlash, kreativ yondashuv va muammolarni yechish ko'nikmalarini shakllantirishga xizmat qiladi. Pedagogik texnologiyalar ta'lim jarayonini ilmiy asosda rejalashtirish, tashkil etish va baholash imkonini beradi. An'anaviy o'qitish metodlaridan farqli o'laroq, ular o'quvchini passiv tinglovchidan faol ishtirokchiga aylantiradi. Bu esa ta'limning samaradorligini oshirish bilan birga, o'quvchilarda mustaqillik, ijodkorlik va mas'uliyat hissini kuchaytiradi. Bugungi kunda ta'lim sifatini oshirish, yoshlarni zamonaviy kasblarga tayyorlash, raqobatbardosh kadrlar yetishtirish davlat siyosatining ustuvor yo'nalishiga aylangan. Shu sababli O'zbekistonda ta'lim tizimida interfaol metodlar, AKT, masofaviy ta'lim, kredit-modul tizimi, loyihaviy va modulli ta'lim, shaxsga yo'naltirilgan yondashuv hamda raqamli pedagogika keng joriy etilmoqda.

Pedagogik texnologiyalarni qo'llash natijasida: ta'lim jarayoni samarali va tizimli tashkil etiladi; o'qituvchi bilim beruvchidan ko'ra jarayonni boshqaruvchi va yo'naltiruvchiga aylanadi; o'quvchilarning individual qobiliyati va qiziqishlari hisobga olinadi; xalqaro tajriba va milliy model uyg'unlashadi; ta'lim sifati xalqaro standartlarga yaqinlashadi. Shunday qilib, zamonaviy pedagogik texnologiyalar pedagogika fanini rivojlantirishda, ta'lim tizimini modernizatsiya qilishda va yoshlarni har tomonlama yetuk, zamon talablariga javob beradigan shaxs sifatida shakllantirishda beqiyos ahamiyat kasb etadi. Ular ta'limning nafaqat samaradorligi va sifati, balki butun jamiyatning intellektual salohiyati va kelajak taraqqiyotini belgilovchi asosiy omil hisoblanadi. Manbalar (tanlangan, maqolada keltirilgan asosiy onlayn resurslar)

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Azizxo'jayev A. A. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. Toshkent: TDPU, 2020.
2. Yo'ldoshev J., Usmonov S. Pedagogik texnologiyalar. – Toshkent: O'zbekiston faylasuflari jamiyati, 2019.
3. Ziyamammedov B. Ta'lim jarayonida innovatsion texnologiyalar. – Toshkent: Ilm Ziya, 2021.
4. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh. M. Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomalari (2017–2024).
5. O'zbekiston Respublikasi "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni (2020-yil, yangi tahrir). O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi. 2020–2030-yillarda O'zbekiston Respublikasida ta'lim tizimini rivojlantirish konsepsiyasi. – Toshkent, 2020.

PEDAGOGIK TA'LIM JARAYONINI TASHKIL QILISHDA KREATIV YONDASHUVNING AHAMIYATI

<https://zenodo.org/records/17732927>

*G'ulomova Adiba Nozimjon qizi,
Oriental universiteti Pedagogika fakulteti
Pedagogika psixologiya yo'nalishi talabasi*

Ilmiy rahbar: Egamberdiyeva Farida Oktamovna

Annotatsiya: Maqolada pedagogik ta'lim jarayonida kreativ yondashuvning nazariy asoslari, uning ta'lim sifatiga ta'siri hamda o'qituvchi va o'quvchilar faoliyatida tutgan o'rni yoritilgan. O'zbekistonda kreativ pedagogika rivojlanishining asosiy yo'nalishlari, interfaol va innovatsion metodlarning qo'llanishi, ularning dars jarayonidagi bosqichlarga tatbiqi keng yoritiladigan. Shuningdek, xorijiy mamlakatlarning kreativ yondashuv tajribalari tahlil qilinib, O'zbekiston ta'lim tizimi uchun muhim xulosalar berilgan.

Kalit so'z va iboralar: Kreativlik, innovatsion ta'lim, interfaol metodlar, pedagogik texnologiya, STEAM-ta'lim, mustaqil fikrlash.

Abstract: The article explores the theoretical foundations of a creative approach in the pedagogical education process, its impact on the quality of education, and its role in the activities of teachers and students. It provides a comprehensive analysis of the main directions of the development of creative pedagogy in Uzbekistan, the use of interactive and innovative methods, and their application at various stages of the learning process. The experiences of foreign countries in implementing creative approaches are also examined, and important conclusions are drawn for the improvement of Uzbekistan's education system.

Keywords: creativity, innovative education, interactive methods, pedagogical technology, STEAM education, independent thinking.

Bugungi kunda ta'lim tizimining bosh maqsadi – jamiyatga faqat bilimli emas, balki mustaqil fikrlaydigan, ijodkor va tashabbuskor yoshlarni yetishtirishdir. Bunga erishishda kreativ pedagogika muhim o'rin tutadi. Kreativ yondashuv, bu yangicha fikrlash, muammolarga noodatiy qarash va ta'lim jarayonini samarali tashkil etishning zamonaviy metodidir. O'zbekistonda ta'lim sohasida olib borilayotgan islohotlarda kreativ pedagogika alohida e'tibor qaratilayotgan yo'nalishlardan biridir. Chunki zamonaviy iqtisodiyot va ijtimoiy hayot sharoitida kreativ tafakkurga ega insonlarga raqobatbardosh bo'la oladi.

Kreativ pedagogikaning mohiyati va ahamiyati. Kreativ pedagogika an'anaviy ta'limdan farqli ravishda o'quvchi shaxsiga yo'naltirilgan bo'lib, uning qiziqishlari, qobiliyati va tashabbusini qo'llab-quvvatlashni ko'zda tutadi. Uning ahamiyatlariga to'xtaladigan bo'lsak. Bilimlarning puxta o'zlashtirilishi o'quvchi faqat yod olmaydi,

balki bilimni amaliy vaziyatlarda qo'llashni o'rganadi. Mustaqil fikrlar, o'z qarashlariga ega, yangi g'oyalarga boy bo'lagan

kelajak avlodni shakllantirladi. Kreativ pedagogikada o'quvchilar bilimni faqat yodlash bilan cheklanib qolmaydi, balki uni hayotiy vaziyatlarda qo'llashni ham o'rganadilar. Masalan, matematik formulani eslab qolish emas, balki uni kundalik hayotdagi muammolarni hal qilishda ishlata olish muhim sanaladi. Bu jarayon: mavzularni chuqur tushunishga, bilimlarni mustahkam xotirada saqlashga, kerakli paytda qo'llay olish ko'nikmasini shakllantirishga yordam beradi.

Ijodkorlikni rivojlantirish – o'quvchi yangicha g'oyalar yaratishga undaladi. Kreativ ta'lim o'quvchini tayyor bilimni o'zlashtirishga emas, balki yangi g'oyalar yaratishga undaydi. Bu esa o'quvchining ijodiy tafakkurini faollashtiradi. Turli topshiriqlarga noodatiy yechim topish, yangi loyihalar, modellar yoki ijodiy ishlar yaratish, o'z qiziqishlariga mos faoliyat yo'nalishlarini sinab ko'rish. Natijada, o'quvchi faqat bilim oluvchi emas, balki yangilik yaratuvchi shaxsga aylanadi.

Mustaqil fikrlashni shakllantirish – o'quvchilar o'z qarashini asoslash va himoya qilishga odatlanadi. Kreativ pedagogika o'quvchilarni o'z fikrini mustaqil shakllantirishga, uni asoslash va himoya qilishga o'rgatadi. Bu esa: tahliliy fikrlashni rivojlantiradi o'z qarashiga ega bo'lishga, erkin mulohaza yuritishga yordam beradi, turli vaziyatlarda mustaqil qaror qabul qilishga tayyorlaydi. Shu orqali o'quvchi kelajakda nafaqat bilimli, balki o'z pozitsiyasini mustaqil himoya qila oladigan shaxs sifatida shakllanadi.

Shaxsiy faollik – dars jarayoni qiziqarli va motivatsion bo'lilishini tamillaydi. Kreativ ta'lim jarayonida darslar faqat o'qituvchining ma'ruzasi bilan cheklanmaydi, balki o'quvchining faol ishtirokini taqozo etadi. Bu esa: o'quvchining qiziqishini oshiradi, tashabbuskorlikni kuchaytiradi, dars jarayonini qiziqarli, interfaol va samarali qiladi. Natijada, o'quvchi o'zini darsning faol ishtirokchisi sifatida his qiladi va o'z bilimini amalda qo'llashga intiladi.

Kreativ metodlarning qo'llanilishi

1. Interfaol metodlar

Aqliy hujum – yangi mavzu yoki muammoni hal qilishda qo'llaniladi. 6–11-sinflarda samarali. Darsning kirish bosqichida mavzu yuzasidan imkon qadar ko'p g'oya yig'iladi.

Klaster – tushunchalar o'rtasidagi bog'liqlikni ko'rsatishda qo'llaniladi. 5–9-sinflarda, asosan mavzuni mustahkamlash bosqichida ishlatiladi.

Debat – yuqori sinflarda (9–11-sinflar) dolzarb masalalar bo'yicha bahs yuritish orqali tanqidiy fikrlashni shakllantiradi.

Rol o'ynash – boshlang'ich sinflarda ham, yuqori sinflarda ham mavzuga mos hayotiy vaziyatlarni sahnalashtirish orqali o'quvchilarning qiziqishini oshiradi.

2. Raqamli texnologiyalar.

Elektron darsliklar, interaktiv taqdimotlar, onlayn test tizimlari ta'lim jarayonida qo'llanilib, vizual materiallar yordamida o'quvchilarda mavzu yanada chuqurroq o'zlashtiriladi. Masalan, boshlang'ich sinflarda animatsion darsliklar, oliy sinflarda laboratoriya simulyatsiyalari samaradorligi yuqori.

3. STEAM-ta'lim

STEAM (Science, Technology, Engineering, Art, Mathematics) uslubi o'quvchilarni fanlararo bog'lanishda kreativ fikrlashga o'rgatadi. Masalan, matematika darsida geometrik shakllardan foydalangan holda san'at asarlari, loyihalar yaratish. Bu usul 7–11-sinflar uchun mos bo'lib, loyiha ishlari bosqichida qo'llaniladi.

4. Keys-stadi (muammoli vaziyatlar tahlili)

O'quvchilar oldiga real hayotiy vaziyat qo'yiladi va uni hal qilish yo'llari izlanadi. Bu usul yuqori sinflarda darsning mustahkamlash va yakunlovchi bosqichida samarali.

Kreativ yondashuvning o'qituvchi uchun zarurati.

O'z pedagogik mahoratini oshiradi. Kreativ yondashuv o'qituvchidan yangicha metodlar, o'yinlar, loyiha asosidagi topshiriqlar, muammoli vaziyatlardan foydalanishni talab qiladi. Bu esa uning pedagogik mahoratini yanada boyitadi va zamon talablariga moslashtiradi. Matematika o'qituvchisi murakkab masalalarni oddiy formulalar bilan emas, balki real hayotdagi hisob-kitoblar orqali tushuntirsa, masalan, "oilaviy budjetni hisoblash" topshirig'i orqali, o'quvchilar mavzuni qiziqish bilan o'zlashtiradilar. Dars jarayonini jonlantiradi. Kreativ yondashuv yordamida darslar quruq ma'ruza shaklida emas, jonli muloqot, bahs-munozara, ijodiy topshiriqlar orqali o'tkaziladi. Bu esa darsning samaradorligini oshiradi. Adabiyot darsida asar matnini shunchaki tahlil qilish o'rniga, o'quvchilarga "asar qahramoni intervyu berdi" tarzida rolik tayyorlash topshirilsa, o'quvchilar o'zlari obrazga kirib, jarayonni jonlantiradilar. O'quvchilarni faollikka undaydi. Kreativ metodlar o'quvchini passiv tinglovchidan faol ishtirokchiga aylantiradi. O'quvchi savol beradi, yechim izlaydi, o'z fikrini bildiradi. Biologiya darsida o'qituvchi "agar siz olim bo'lsangiz, inson genetikasi bo'yicha qanday tajriba o'tkazar edingiz?" degan savol bersa, o'quvchilar o'z g'oyalarini faol taklif qilishadi. Shaxsiy innovatsion salohiyatini rivojlantiradi. Kreativ yondashuvni qo'llash jarayonida o'qituvchi ham yangi texnologiyalar, pedagogik metodlar va interfaol usullarni sinab ko'rish orqali o'z ijodkorligini rivojlantiradi.

O'qituvchida kreativlikni shakllantirish uchun. Ilmiy-ijodiy faoliyatga jalb etish. O'qituvchining ilmiy maqolalar yozishi, tadqiqotlarda qatnashishi, yangi metodikalar ishlab chiqishi uning tafakkurini kengaytiradi va kreativlikni rivojlantiradi. Tarix o'qituvchisi "O'zbekistonda qadimiy shaharlar ta'limiy merosi" mavzusida ilmiy tadqiqot olib borib, uni darslarda qo'llasa, o'quvchilar tarixni yangicha qarashda o'rganadilar. Malaka oshirish kurslarida kreativ metodlardan foydalanish, Maxsus trening va kurslar o'qituvchiga kreativ metodlar bilan tanishish, ularni dars jarayoniga moslashtirish imkonini beradi. O'qituvchi "STEAM yondashuvi" bo'yicha kursda qatnashib, matematika, texnologiya va san'atni birlashtirgan holda loyiha asosida dars o'tsa, bu dars nafaqat o'quvchilarni, balki o'qituvchining o'zini ham yangilik yaratishga ruhlantiradi.

Xorij mamlakatlarida kreativ ta'lim jarayonini tashkil qilishning dars samaradorligini oshirishga ta'siri.

1.Finlyandiya – loyiha va amaliy mashg'ulotlarga asoslangan kreativlik. Amaliy misol: Biologiya darsida o'quvchilar faqatgina kitobdagi ma'lumotlarni o'qib chiqmaydi, balki o'zlari kichik tadqiqot loyihalarini bajaradilar. Masalan, mahalliy o'rmon yoki bog'da tuproq namunalari to'planib, undagi organizmlar o'rganiladi. Keyin natijalar sinfda taqdimot qilinadi. O'quvchilar ilmiy izlanish, kuzatish va tahlil

qilish ko'nikmalariga ega bo'ladilar, faqat nazariy emas, balki amaliy tajribadan ham foydalanadilar.

2. Singapur – “Kreativ va tanqidiy tafakkur” dasturi. Matematika darsida masala faqat an'anaviy formulalar bilan emas, balki hayotiy vaziyatlar orqali yechiladi. Masalan, “Bir tadbir uchun 200 kishi kelishi kutilmoqda, agar stul narxi 15 dollar bo'lsa va chegirma qo'llansa, qanday optimal narxda ko'proq foyda olish mumkin?” kabi savollar beriladi. O'quvchilar nafaqat hisob-kitob qiladi, balki iqtisodiy fikrlashni, optimal yechim topishni o'rganadi. Bu yondashuv ularga xalqaro PISA testlarida yuqori natija ko'rsatishga yordam bermoqda.

3. Janubiy Koreya – STEAM-ta'lim . O'quvchilar “Smart uy” loyihasini yaratishadi. Ular fizikada – elektr toki va sensorlarning ishlashini o'rganadi.

4. AQSh – “Design Thinking” (dizayn tafakkuri) Amaliy misol: Dars jarayonida o'quvchilarga “Shahar transport muammosini hal qilish” topshirig'i beriladi. Ular quyidagi bosqichlarni bajaradilar: Muammoni tushunish uchun shahar aholisi bilan suhbat o'tkazib, asosiy qiyinchiliklarni aniqlash. Tahlil qilish orqali eng ko'p uchraydigan muammo – avtobuslarning kechikishi ekanligini belgilash. Yechim yaratish: mobil ilova orqali avtobus kelish vaqti haqida aniq ma'lumot beruvchi g'oya ishlab chiqish. Prototip yasash: oddiy mobil interfeysni chizib chiqish. O'quvchilar real hayotiy muammolarga innovatsion yechim topish, jamoada ishlash va ijodkorlikni rivojlantirishadi.

Xulosa. Pedagogik ta'lim jarayonida kreativ yondashuv o'qituvchi va o'quvchi o'rtasidagi hamkorlikni kuchaytiradi, darslarni samarali va qiziqarli qiladi, shuningdek, yoshlarni kelajakda mustaqil fikrlaydigan, ijodkor shaxs sifatida shakllantirishga xizmat qiladi. O'zbekistonda joriy etilayotgan interfaol metodlar, raqamli texnologiyalar va STEAM-ta'lim bu boradagi muhim qadamdir. Xorijiy tajribalar esa ko'rsatadiki, kreativ pedagogika ta'lim sifatini oshirishning eng muhim omillaridan biridir. Yuqoridagi xorijiy tajribalardan kelib chiqqan holda dars jarayonini har bir qismini puxta o'ylab chiqqan holda kreativ , innovatsion g'oyalar asosida tashkillashtirishimiz kerak.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining ta'lim tizimini rivojlantirishga oid qaror va farmonlari.
2. Yo'ldoshev J. “Pedagogik texnologiyalar va interfaol metodlar” – Toshkent, 2020.
3. Qodirov N. “Kreativ pedagogika asoslari” – Samarqand, 2021.
4. G'ulomova D. “Innovatsion ta'lim texnologiyalari” – Toshkent, 2022.
5. Xalq ta'limi vazirligi metodik qo'llanmalari.
6. Robinson K. “Creative Schools: Revolutionizing Education” – London, 2015.

EMOTSIONAL INTELLEKT RIVOJIGA IJOBIY TA'SIR KO'RSATISHNING META-TAHLIL KO'RSATGICHLARI

<https://zenodo.org/records/17732944>

*Xatamova Ferangiz Ibodulloyevna,
Oriental universiteti Uzluksiz ta'lim pedagogikasi kafedrası o'qituvchisi
ferangizxatamova93_@gmail.com*

Annotasiya. Ushbu maqolada o'smirlarda emotsional intellekt (EI) rivojlanishiga qaratilgan intervensiyalar ta'sirini tahlil qiluvchi meta-tahlillar natijalari ko'rib chiqildi. Turli mamlakatlarda amalga oshirilgan ijtimoiy-emotsional o'quv dasturlari (SEL) o'quvchilarda EI ko'nikmalarini oshirishi, akademik samaradorlikni yaxshilashi va psixologik salomatlikka ijobiy ta'sir ko'rsatishi aniqlandi. Durlak va hamkasblari (2011), Sipriano va boshqalar (2024), Kollado-Soler va hamkasblari (2023) hamda boshqa tadqiqotlar natijalari tahlil qilindi. Maqolada mayndfulness va raqamli intervensiyalar kabi zamonaviy yondashuvlarning samaradorligi ham yoritildi. Xulosa qilib aytganda, EI rivojiga qaratilgan intervensiyalar o'smirlarda shaxsiy barqarorlikni ta'minlash, ijtimoiy munosabatlar sifatini oshirish va akademik samaradorlikni mustahkamlashda muhim o'rin tutadi.

Kalit so'zlar: Emotsional intellekt, o'smirlar, meta-tahlil, ijtimoiy-emotsional o'quv dasturlari, psixologik barqarorlik, mayndfulness, raqamli intervensiyalar, akademik samaradorlik.

Abstract. This article examined the results of meta-analyses analyzing the effects of interventions aimed at developing emotional intelligence (EI) in adolescents. Socio-emotional curricula (SEL) implemented in different countries have been found to increase skills in students, improve academic performance, and have positive effects on psychological health emotion. This article examined the results of meta-analyses analyzing the effects of interventions aimed at developing emotional intelligence (EI) in adolescents. Socio-emotional curricula (SEL) implemented in different countries have been found to increase ei skills in students, improve academic performance, and have positive effects on psychological health. Durlak and colleagues (2011), Cypriano et al (2024), Collado-Soler and colleagues (2023), and the results of other studies were analyzed. The article also covered the effectiveness of modern approaches such as mayndfulness and digital interventions. In conclusion, interventions aimed at the development of the EU play an important role in ensuring personal stability in adolescents, improving the quality of social relations and strengthening academic efficiency.

Keywords: emotional intelligence, adolescents, meta-analysis, socio-emotional curricula, psychological stability, mayndfulness, digital interventions, academic effectiveness.

Oxirgi o'n yilliklarda emotsional intellekt (EI) shaxsiy va ijtimoiy hayotda muvaffaqiyat omillaridan biri sifatida alohida tadqiqot yo'nalishiga aylandi. Ijtimoiy-emotional o'quv dasturlari (SEL – Social and Emotional Learning) asosida olib borilgan meta-tahlillar EI rivoji faqat shaxsiy emas, balki akademik, ijtimoiy va psixologik samaralarga ham ega ekanini ko'rsatmoqda. Mazkur maqolada turli meta-tahlillardan kelib chiqqan holda EI intervensiyalarining ijobiy ta'siri umumiy tahlil qilinadi.

So'nggi yillarda jamiyatda shaxsiy va ijtimoiy muvaffaqiyatni belgilaydigan muhim omil sifatida emosional intellekt (EI) alohida o'rin egallay boshladi. Tadqiqotlar

ko'rsatishicha, insonning o'z his-tuyg'ularini anglay olishi, ularni to'g'ri boshqara bilishi, boshqalarning emosional holatini tanigan holda samarali muloqot qila olishi nafaqat shaxsiy hayotda, balki ta'lim jarayoni va mehnat faoliyatida ham muhim ahamiyatga ega. Shu sababli, jahon miqyosida psixologlar, pedagoglar va ta'lim siyosatchilari EIni rivojlantirishga qaratilgan intervensiya dasturlarini keng qo'llashmoqda. O'smirlik davri (11–18 yosh) shaxsning intensiv rivojlanish bosqichi bo'lib, u nafaqat jismoniy, balki kognitiv va emosional sohalarda ham jiddiy o'zgarishlar davri hisoblanadi. Bu bosqichda shaxsiy identifikasiya shakllanadi, ijtimoiy munosabatlar murakkablashadi va o'quvchida mustaqil qaror qabul qilishga intilish kuchayadi. Ana shu jarayonlarda emotsional intellektni rivojlantirish o'ta muhim ahamiyatga ega, chunki u o'smirning stress holatlariga chidamliligini oshiradi, ijtimoiy qo'llab-quvvatlashdan foydalanish ko'nikmasini rivojlantiradi va ijtimoiy moslashuv jarayonini engillashtiradi [Collado-Soler et al., 2023].

Oxirgi o'n yilliklarda turli mamlakatlarda amalga oshirilgan ijtimoiy-emosional o'quv dasturlari (SEL – Social and Emotional Learning) meta-tahlillari shuni ko'rsatadiki, ushbu dasturlar o'quvchilarda EI ko'nikmalarini sezilarli ravishda oshiradi, ularning akademik samaradorligini va ijtimoiy munosabatlar sifatini yaxshilaydi [Durlak et al., 2011; Cipriano et al., 2024]. Shu bilan birga, EI rivojiga qaratilgan intervensiyalar o'smirlarda xavotir va depressiya belgilarini kamaytiradi, ularning psixologik sog'lig'ini saqlashda muhim resurs sifatida xizmat qiladi. Shuni ham ta'kidlash joizki, zamonaviy ta'limda EIni rivojlantirish nafaqat psixologiya, balki pedagogika va ta'lim siyosatining ham ustuvor yo'nalishiga aylandi. Chunki bilim olish jarayonida emosional omillar — qiziqish, ishonch, ijtimoiy qo'llab-quvvatlash — kognitiv natijalarga to'g'ridan-to'g'ri ta'sir ko'rsatadi. Shu bois, ko'plab meta-tahlillar emotsional intellekt rivojiga qaratilgan dasturlarning ijobiy ta'sirini qayd etmoqda.

EI va ta'lim jarayoni samaradorligi. SEL dasturlari bo'yicha yirik meta-tahlillardan biri Durlak va hamkasblari tomonidan (2011) amalga oshirilgan. 213 ta tadqiqotni o'z ichiga olgan ushbu tahlilda SEL dasturlari qatnashchilarida:

- EI ko'nikmalari sezilarli darajada oshgani;
- akademik yutuqlar ko'paygani;
- ijtimoiy munosabatlar yaxshilangani;
- salbiy xulq-atvor holatlari kamaygani aniqlangan.

Bu natijalar ta'lim jarayonida emotsional omillarni hisobga olish zarurligini isbotlaydi. Yangi meta-tahlillar va uzoq muddatli ta'sir. Sipriano va hamkasblari (2024) tomonidan o'tkazilgan meta-tahlil 12 ta yirik tadqiqot asosida amalga oshirilgan. Mualliflar ta'kidlashicha, SEL dasturlari nafaqat qisqa muddatli, balki uzoq muddatli ijobiy samaralar ham beradi. Ya'ni, dastur tugaganidan keyin ham o'quvchilarda EI ko'nikmalari, ijtimoiy qo'llab-quvvatlashdan foydalanish qobiliyati va akademik samaradorlik yuqori darajada saqlanib qoladi. EI va psixologik sog'liq. Kollado-Soler va hamkasblari (2023) olib borgan meta-tahlilda yoshlar orasidagi EI va barqarorlik (resilience) o'rtasida kuchli ijobiy bog'liqlik topilgan. Yuqori EIga ega o'smirlar stress holatlarini engilroq qabul qiladi va qiyin vaziyatlarda ijtimoiy resurslardan samarali foydalanadi. Bu esa EIning psixologik sog'lom turmush tarzini ta'minlashda muhim omil ekanini ko'rsatadi.

Mayndfulness va raqamli intervensiyalar. Zu va hamkasblari (2022) mayndfulness mashg'ulotlari orqali o'smirlarda EI rivojlanishini empirik asosda isbotladilar. Bundan tashqari, Reynard va boshqalarning (2022) raqamli intervensiyalar haqidagi tizimli sharhlari texnologiya vositalari orqali emosionalni boshqarish ko'nikmalarini rivojlantirish mumkinligini ko'rsatdi. Bu yangicha intervensiyalar usullari an'anaviy dasturlarga qo'shimcha resurs sifatida qo'llanilishi mumkin.

Ijtimoiy va madaniy omillar. EI rivojlanishi faqat intervensiyalar bilan cheklanib qolmaydi. Jamiyatdagi madaniy qadriyatlar, oila muhiti, maktabdagi ijtimoiy iqlim ham muhim ahamiyatga ega. Meta-tahlillar shuni ko'rsatadiki, intervensiyalar samaradorligi aynan maktab va oila muhitidagi ijtimoiy qo'llab-quvvatlash bilan uyg'unlashganda yanada yuqori natija beradi.

Yuqorida tahlil qilingan meta-tahlillar asosida quyidagi xulosalarga to'xtalish mumkin:

1. Emotsional intellekt rivojiga qaratilgan intervensiyalar o'smirlarda ijobiy natijalar beradi.

2. SEL dasturlari akademik samaradorlikni oshirish, ijtimoiy munosabatlarni yaxshilash va psixologik salomatlikni mustahkamlashga xizmat qiladi.

3. Mayndfulness va raqamli intervensiyalar kabi zamonaviy usullar EIn rivojlantirishda samarali yordamchi vosita sifatida qo'llanilishi mumkin.

4. Intervensiyalar samaradorligi maktab muhiti va oila qo'llab-quvvatlashi bilan uzviy bog'liq.

Demak, o'smirlarda emotsional intellekt rivojlantirish nafaqat shaxsiy, balki ijtimoiy va akademik barqarorlik uchun ham zaruriy shart hisoblanadi.

Adabiyotlar

1. Durlak, J. A., Weissberg, R. P., Dymnicki, A. B., Taylor, R. D., & Schellinger, K. B. (2011). The impact of enhancing students' social and emotional learning: A meta-analysis of school-based universal interventions. *Child Development*, 82(1), 405–432. <https://doi.org/10.1111/j.1467-8624.2010.01564.x>

2. Cipriano, C., et al. (2024). A systematic review and meta-analysis of the effects of universal SEL programs. *Contemporary Educational Psychology*, 73, 102163. <https://doi.org/10.1016/j.cedpsych.2023.102163>

3. Collado-Soler, R., et al. (2023). Emotional intelligence and resilience outcomes in youth: A meta-analysis. *Personality and Individual Differences*, 205, 112098. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2023.112098>

4. Zhou, A., et al. (2022). Effects of mindfulness-based interventions on adolescents' emotional intelligence and psychological capital: A meta-analysis. *Journal of Adolescence*, 95, 12–25. <https://doi.org/10.1016/j.adolescence.2021.11.006>

5. Reynard, S., et al. (2022). Digital interventions for emotion regulation in children and adolescents: A systematic review. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 63(8), 889–903. <https://doi.org/10.1111/jcpp.13590>

BASKETBOLCHILARNING MAXSUS CHIDAMLILIGINING AHAMIYATI VA UNING 17-18 YOSHLI BASKETBOLCHILARNING MUSOBAQA FAOLIYATI SHAROITIDA NAMOYON BO‘LISHI

<https://zenodo.org/records/17732954>

*Eshmanova Umidaxon Abdulla qizi,
Oriental universiteti Jismoniy madaniyat kafedrası katta o‘qituvchisi*

*Keldiyeva Sayyora Murodjon qizi,
Oriental universiteti Jismoniy madaniyat kafedrası talabasi*

Annotatsiya. Maqolada basketbol sport turida sportchilarning maxsus chidamlilik tayyorgarligi bilan bog‘liq savollar o‘rganilgan. Musobaqa sharoiti vaqtida 17-18 yoshli basketbolchilarda o‘yin chidamliligini namoyon bo‘lishi tadqiq etilgan. Musobaqa jarayonida basketbolchilar uchun zarur bo‘lgan jismoniy sifatlarni takomillashtirish.

Abstract. The article examines questions related to the special endurance training of athletes in the sport of basketball. The manifestation of game endurance in 17-18-year-old basketball players during competition conditions was studied.

Improving the physical qualities necessary for basketball players during competitions.

Kalit so‘zlar. Maxsus chidamlilik, o‘yin chidamliligi, musobaqa faoliyati, texnik-taktik harakatlar, texnik-taktik harakatlar hajmi, texnik-taktik harakatlar samaradorligi

Keywords. Special endurance, game endurance, competition activity, technical-tactical actions, volume of technical-tactical actions, efficiency of technical-tactical actions.

Kirish. Mamlakatimizda sport turlari ichida basketbol sport turini rivojlantirish masalalariga har doim davlat siyosati darajasida e‘tibor qaratilib kelingan. Basketbolni rivojlantirish yuzasidan ishlab chiqilgan va hayotga tatbiq etilgan qator qaror va farmonlar sport turini taraqqiy etishga zamin yaratib keldi. Natijada, terma jamoamiz hamda klublarimizning bir muncha saviyasini ortishiga va xalqaro miqyosdagi maqomini oshirishga erishildi. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoevning 2019 yil 4 dekabr kunidagi “O‘zbekistonda basketbolni rivojlantirishni mutlaqo yangi bosqichga olib chiqish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF-5887-sonli Farmonini e‘lon qilinishi va uni hayotga faol targ‘ib etish zaminida, yaqin yillar ichida o‘zbek basketbolini yanada yangi rivojlanish bosqichiga olib chiqish kabi asosiy vazifalardan birini hal etish nazarda tutilgan (1). Bunga erishish esa, “O‘zbekistonda basketbolni 2030 yilgacha rivojlantirishni yangi bosqichga olib chiqish konsepsiyasi” asosida amalga oshirilishi nazarda tutilgan. Konsepsiya doirasida bir qator vazifalarni hal etish bilan birga, basketbolchilarni musobaqa faoliyati jarayonining samaradorligini keskin yaxshilash masalasi borasidagi vazifalar

ham alohida o'z o'rniga ega. Basketbolchilarning musobaqa faoliyati jarayoni xususiyatlari, doimiy tarzda vaziyatlarni o'zgarishi, organizmga ta'sir etadigan yuklamalarning turli ko'rinishlarda bo'lishi, ish bajarishni dam olish bilan doimiy almashinib borishi bilan tavsiflanadi. Bunda basketbolchi tomonidan amalga oshirilishi kerak bo'ladigan texnik-taktik harakatlar ham turli ko'rinishlarda va turli nisbatlarda amalga oshirilib boriladi. Bitta o'yinda kuzatilgan texnik-taktik harakat parametrlarini aks ettiradigan ko'rsatkichlar, misol uchun, ularning hajmi yoki samaradorlik ko'rsatkichlari, ikkinchi uchrashuvda boshqacha ko'rinishni hosil qilishi mumkin. Bir uchrashuvning ko'rsatkichlari ikkinchi uchrashuvning ko'rsatkichlariga ko'p hollarda to'g'ri kelmaydi. Bu holat basketbolni yana bir bor boshqa sport turlaridan tubdan farq qilishi, nostandart vaziyatlarga boy sport turi ekanligini izohlaydi. O'z navbatida, bu omillar basketbolchining jismoniy va funksional imkoniyatiga nisbatan talablar yuqori ekanligini bildirib, bu holat, ayniqsa, bugungi kunda tobora katta ahamiyat kasb etib borayotganligini ta'kidlash o'rinli. Mahalliy olimlarimizning ta'kidlashicha, zamonaviy basketbolning xususiyatlaridan kelib chiqib, o'quv-mashg'ulotlarning tuzilmasini o'zgartirish hamda basketbolchilar tayyorgarligiga nisbatan talablarni oshirish lozimligi ko'rsatib o'tiladi (3). 17-18 yoshli basketbolchilarning musobaqa sharoitida o'yin chidamliligi tayyorgarligini o'rganish. Tadqiqot ishining vazifalari: mavzuga tegishli maxsus ilmiy manbalarni o'rganish va tahlil etish;

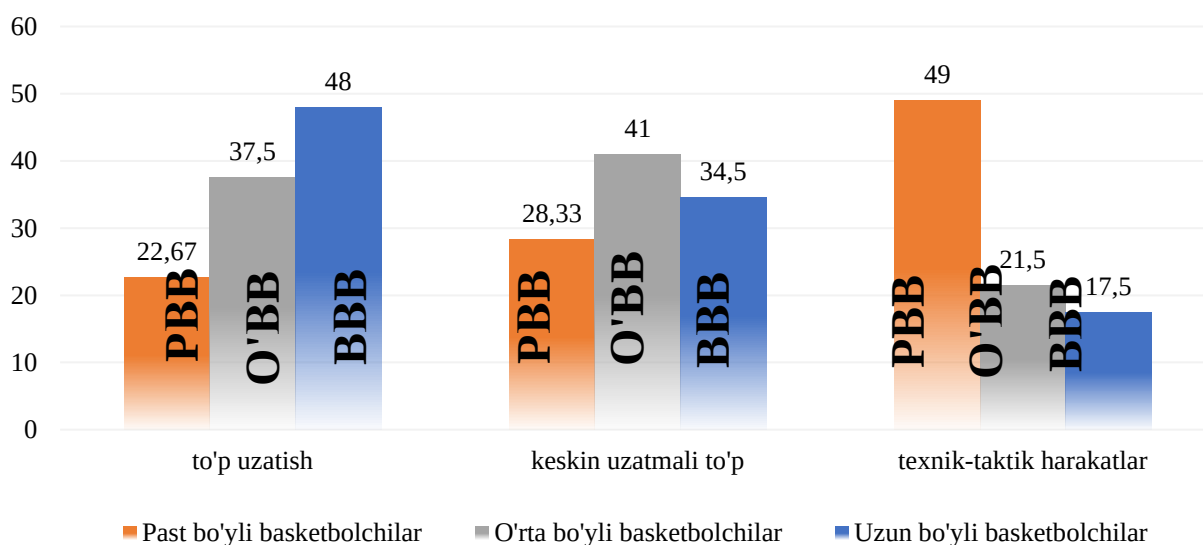
17-18 yoshli basketbolchilarning musobaqa faoliyati jarayonida o'yin chidamliligini aks ettiruvchi texnik-taktik harakatlarning hajmi va sifat ko'rsatkichlarini aniqlash.

Mavzuga tegishli ilmiy-uslubiy adabiyotlar tahlili, musobaqa faoliyati jarayonini pedagogik kuzatish usullari, to'plangan natijalarni matematik-statistik tahlil etish usullari. Tadqiqotni tashkil etilishi. Tadqiqotlar davomida yosh basketbolchilarning musobaqa faoliyati jarayonlari pedagogik kuzatish va tahlil etish usullari yordamida o'rganib borildi. Pedagogik kuzatish ishlari Toshkent shahar besh tashabbus musobaqalarida ishtirok etib kelayotgan Oriental universitetining "Oriental" basketbolchilarning 17-18 yoshli basketbol jamoasining uchrashuvlarida amalga oshirildi. Tadqiqotlarimiz oldiga qo'yilgan asosiy vazifalardan biri, musobaqa sharoiti vaqtida o'yin faoliyati spesifikasini aniqlashdan iborat bo'lgan. Bunda o'yin chidamliligi ko'rsatkichlari bilan bevosita bog'liq bo'lgan musobaqa faoliyatining samaradorlik ko'rsatkichlari ham tahlil etib borildi. Basketbol uchrashuvi vaqtida basketbolchilarni o'yin chidamliligini aks ettiruvchi ko'rsatkichlarni aniqlash uchun olib borilayotgan kuzatish ishlari davomida uchrashuv bo'limlarining har 15 daqiqalik vaqtlari ichida basketbolchilar tomonidan amalga oshiriladigan texnik-taktik harakatlarni maxsus qayd etish yo'li bilan yozib borilgan. So'ngra, to'plangan ma'lumotlar maxsus qaydnomalarga ko'chirib tushirilgan hamda to'plangan natijalarni matematik-statistik tahlil etish usullari yordamida qayta ishlanib, o'yin chidamliligini aks ettiruvchi harakatlar hajmi va samaradorlik ko'rsatkichlarini aniqlashga erishilgan. Tadqiqot ishining natijalari. Basketbolda maxsus chidamlilik deganda, basketbolchining ma'lum o'yin rejimlarida mushak faoliyatini amalga oshirishda vujudga kelib boradigan charchash alomatlariga qarshi kurasha olish qobiliyatlari tushunilib, bunda sportchi tomonidan amalga oshiriladigan texnik-taktik harakatlarning samaradorligi ham vaqt o'tib borishi bilan pasaymasligi kerak (7).

Bu kabi kamchiliklarni bartaraf etish, basketbolchilarning maxsus tayyorgarlik darajasini oshirish maqsadida, mashg'ulotlar hajmi va ularning shiddatini oshirish, mashg'ulotlarda maxsus vositalar, maxsus kuch va boshqa maxsus sifatlarni rivojlantirish tadbirlarini nafaqat tayyorgarlik davrida, balki musobaqa davrining o'yinlararo sikllarida ham davom ettirish kerakligi kabi tavsiyalar mahalliy mutaxassislar tomonidan e'tirof etiladi. Maxsus ilmiy manbalarni tahlil etish natijalari shuni ko'rsatmoqdaki, mashg'ulot-musobaqa tizimida sportchining tayyorgarlik tomonlari o'zaro bir-biri bilan bog'liq holda, integral tarzda bo'ladi.

Basketbol o'yini jamoaviy xarakterga ega, shu sababli musobaqa faoliyati davomida ko'p sonli texnik-taktik harakatlarni bajarish, maxsus jismoniy sifatlarni rivojlanganligiga bog'liq bo'ladi. Shu bilan birga, o'yin chidamliligi, o'yinning nostandart sharoitlarida ma'lum shiddatlarda uzoq vaqt davomida ish bajara olish qobiliyati sifatida ham baholanadi. Shuni ta'kidlash kerakki, o'yin chidamliligi basketbolchining integrativ jismoniy qobiliyati sifatida, ma'lum ko'rinishdagi tizimlashtirilgan baholashni talab etadi. Lekin masalaning bu jihatini tadqiq etish natijalari, bu boradagi izlanishlarni davom ettirish kerakligini ko'rsatib berdi. Xususan, basketbolchilarning o'yin chidamliligini nazorat qilishda amaliyotga ishonchli testlarni joriy etish kerakligi ma'lum bo'lmoqda. Shu o'rinda aytish joizki, basketbolchilarning o'yin chidamliligini musobaqa faoliyati sharoitlarida baholash o'ziga xos murakkabliklarni keltirib chiqaradi.

Chunki basketbol sport turi xususiyatlari: aytish kerakki, turli ko'rinishlardagi texnik-taktik harakatlar, hakamlik, ko'p sonli amplua o'yinchilarini hisobga olish omillarining mavjudligi, o'z o'rnida basketbolchilarning o'yin chidamliligini baholashda va aniqlashda qiyinchiliklarni tug'diradi. 17-18 yoshli basketbolchilarning sport mahorati ko'p jihatdan ularning yosh xususiyatlari, sport tayyorgarligining vosita va usullari, mashg'ulot va musobaqa yuklamalarining hajmi va shiddati hamda texnika va taktikadagi har taraflamalik kabi omillar bilan asoslanadi (2).

1. Rasm. Basketbolchilar to'p uzatishining qiyosiy tahlili.

Shaxsiy olib borilgan pedagogik kuzatish va tahlil etish ishlari natijasida ma'lum bo'ldiki, 17-18 yoshli basketbolchilarni musobaqa faoliyati tuzilmasini tashkil etuvchi

asosiy harakat – turli ko‘rinishlardagi “to‘p uzatish” harakatlari hisoblandi. “Oriental” jamoasida to‘p uzatish texnik-taktik harakatlar hajmi jami texnik-taktik harakatlarning 49,2-54,8 %ini tashkil etdi. Bunda jami to‘p uzatish harakatlarining 21-22 % – “orqaga va yonga qisqa to‘p uzatish” harakatlariga, 19-22 % – “qisqa va o‘rta masofaga oldinga to‘p uzatish” harakatlariga, 3-4,3 % – “oldinga harakatlanib ketayotgan sherigiga to‘p uzatish” harakatlariga, 2-2.8 % – “oldinga uzoq masofaga to‘p uzatish” harakatlariga hamda 3-4.2 % harakatlar – “keskin uzatmali to‘p uzatish harakatlariga” to‘g‘ri keldi. Kuzatuvdagi basketbolchilarning musobaqa faoliyati vaqtida, ularning o‘yin chidamliligini aks ettiruvchi harakatlarning hajm ko‘rsatkichlari uchrashuvning birinchi 15 daqiqalik vaqt oralig‘i ichida umumjamoaga hisobida 103 ta texnik-taktik harakatni tashkil etdi. Bu birinchi bo‘limda jami amalga oshirilgan harakatlarning 31.1%iga to‘g‘ri keladi. Harakatlarning samaradorlik ko‘rsatkichi 73.1 % ga teng bo‘ldi. Uchrashuvning ikkinchi 15 daqiqalik vaqt oralig‘ida harakatlar soni 132 ta texnik-taktik harakatni (39.7 %) va 70.2 % samaradorlik ko‘rsatkichini tashkil etdi. Uchrashuvning uchinchi 15 daqiqalik vaqt oralig‘ida harakatlar soni 97 ta texnik-taktik harakatni (29.2 %) va samaradorlik ko‘rsatkichi 62.6 % ni tashkil etdi. Ikkinchi bo‘limning 15 daqiqalik vaqt oralig‘idagi basketbolchilar tomonidan amalga oshirilgan harakatlarning hajmi va sifat ko‘rsatkichlari quyidagi ko‘rinishni hosil qildi: birinchi 15 daqiqalikda harakatlar hajmi 114 ta texnik-taktik harakat (37.7 %) va samaradorlik ko‘rsatkichi 66.4 %; ikkinchi 15 daqiqalik vaqt oralig‘ida harakatlar hajmi 102 ta harakat (33.7%) va samaradorlik ko‘rsatkichi 62.5 %; uchinchi 15 daqiqalik vaqt oralig‘ida harakatlar hajmi 86 ta harakat (28.4 %) va samaradorlik ko‘rsatkichi 59.3 %. Bo‘limlarda amalga oshirilgan harakatlar hajmi va sifat ko‘rsatkichlari orasida ham sezilarli tafovutlar aniqlandi.

Kuzatilgan uchrashuvlarda basketbolchilar tomonidan birinchi bo‘limda o‘rtacha 332 tadan texnik-taktik harakatlar (jami harakatlarning 53 %i) amalga oshirilib, ularning samaradorlik ko‘rsatkichi 68.6 %ni tashkil etgan bo‘lsa, ikkinchi bo‘limda basketbolchilar jami 302 marotabadan texnik-taktik harakatlarni (jami harakatlarning 47%i) amalga oshirib, ularning samaradorlik ko‘rsatkichlari o‘rtacha 62.7 % ni tashkil etdi. Tahlillarning ko‘rsatishicha, 17-18 yoshli basketbolchilarning musobaqa faoliyati tuzilmasida eng ko‘p amalga oshirilgan texnik-taktik harakatlar – “to‘p uzatish” harakatlarini tashkil etdi. Lekin bu harakatni bajarishda ham basketbolchilar tomonidan ko‘p sonli nuqsonlarga yo‘l qo‘yildi. Misol uchun, “sherigiga to‘p uzatish” harakatlarining samaradorlik ko‘rsatkichlari 52-54%ni tashkil etdi, xolos. “Oldinga harakatlanib ketayotgan sherigiga to‘p uzatish” harakatlarining samaradorlik ko‘rsatkichlari 55-58%ni tashkil etdi. Hujum harakatlarini tashkil etishda foydalanilgan “raqibni aldab o‘tish” texnik-taktik harakatlarining samaradorlik ko‘rsatkichlari ham past ko‘rinishlarda bo‘ldi.

Bu harakatda samaradorlik ko‘rsatkichlari o‘rtacha 62%ni tashkil etdi. Boshqa texnik-taktik harakatlarni basketbolchilar tomonidan bajarilishida ham ko‘p sonli nuqsonlarga yo‘l qo‘yilgan holda musobaqalashish amalga oshirilganligi va harakatlarni bo‘limlar so‘ngiga borib sezilarli darajada kamayib borganligi aniqlandi. (1-rasm0

Xulosa. Maxsus ilmiy manbalarni tahlil etish natijalarining ko‘rsatishicha, basketbolchilarni – maxsus chidamlilik tayyorgarliklari ichida ularning o‘yin

chidamliligining ahamiyati yuqori hisoblanadi va bu zamonaviy basketbolni tobora shiddatlashib borayotganligi holatida, ayniqsa, yuqori ahamiyatga ega. Chunki basketbolchilar tomonidan amalga oshirilayotgan texnik-taktik harakatlarni bajarishda, samaradorlik ko'rsatkichlari bo'limlar oxiriga borib 7.1%dan 10.5 % gacha kamayib borayotganligi bunday xulosa qilishga asos bo'ladi. Shu bilan birga, harakatlar hajmining uchrashuv bo'limlarining oxiriga kelib sezilarli nisbatlarda kamayib borish holatlari ham, basketbolchilarda maxsus o'yin chidamliligining yetarli darajada shakllanmaganligi xulosa qilishga asos bo'ladi. Ayniqsa, ikkinchi bo'limning so'nggi 15 daqiqalik vaqt oralig'ida amalga oshirilgan harakatlar hajmi birinchi 15 daqiqalik vaqt oralig'ida amalga oshirilgan harakatlar hajmidan 10- 13%ga kam bo'lib borayotganligi, tayyorgarlikni samarali tashkil etish yo'llarini izlash va amaliyotga joriy etish masalalari borasida tegishli tadqiqot ishlarini faol tarzda olib borish kerakligini bildiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Pulatov.A.A., Umarov A.A., "Sport va harakatli o'yinlar (Basketbol)" T: 2020 y.
2. Miradilov B.M, Karimov B.Z, Umbetova M.A. "Spot pedagogik mahoratini oshirish (Basketbol)" Toshkent 2018 y.
3. Каримов Б.З. "ТЕОРИЯ И МЕТОДИКА БАСКЕТБОЛА" Чирчик-2019г.
4. B.M.Miradilov, B.Z.Karimov, M.A.Umbetova "Sport pedagogic mahoratini oshirish (Basketbol)" T;-2018 y
5. Pulatov A.A., Ganiyeva F.V, Miradilov B.M, Xusanova D.T, Pulatov F.A. "Basketbol nazariyasi va uslubi" (Darslik) Toshkent – 2017.
6. G'aniyeva F.V., Xusanova D.T., Madaminov T. "Basketbolda to'pni urib yugurish texnikasi va tezligini vaziyatli mashqlar asosida shakllantirish uslubi" T: 2015 yil-50b
7. Umarov D.X., T.Z.Xolmurodov. "Maktabgacha ta'limda jismoniy tarbiya" T; 2018 yil.
8. G'aniyeva F.V., Xusanova D.T., Madaminov T. "Basketbolda to'pni urib yugurish texnikasi va tezligini vaziyatli mashqlar asosida shakllantirish uslubi" T: 2015 yil-50 b
9. Eshmanova, U., & Xoshimova, C. (2025). Inson organizmida harakat faoliyatining pasayishi va uning oqibatlari jismoniy tarbiya gigienasining ahamiyati. Modern Science and Research, 4(5), 851-859.
10. Mamadaliyev, S., & Eshmanova, U. (2025). Oliy ta'lim muassasalarida tahsil oluvchi talaba-qizlarning jismoniy faolligini oshirish metodikasi. Modern Science and Research, 4(5).

SAMBO SPORTCHILARINING PSIXOLOGIK TAYYORGARLIGINI OSHIRISHNING ZAMONAVIY YONDASHUVLARI

<https://zenodo.org/records/17732969>

*Ma'murbekova Gulzoroy A'zamjon qizi,
Oriental universiteti "Jismoniy madaniyat"
kafedrası o'qituvchisi
gulzoroymamurbekova@gmail.com*

Annotatsiya: Mazkur maqolada sambo sportchilari uchun psixologik tayyorgarlikning ahamiyati, zamonaviy yondashuvlar va uslublar tahlil qilinadi. Sportchilarni musobaqaga tayyorlash jarayonida stressni boshqarish, motivatsiyani kuchaytirish, diqqatni jamlash va o'z-o'zini boshqarish metodlari muhim omil sifatida ko'rib chiqilgan.

Kalit so'z: sambo, psixologik tayyorgarlik, motivatsiya, stressni boshqarish, zamonaviy yondashuv.

Abstract: This article analyzes the importance of psychological preparation for sambo athletes, focusing on modern approaches and methods. Stress management, motivation, concentration, and self-regulation techniques are considered as key factors in the preparation process for competitions.

Key words: sambo, psychological preparation, motivation, stress management, modern approaches.

Maqolaning dolzarbligi. Bugungi kunda sportning professional darajada rivojlanishi sportchilar oldiga nafaqat jismoniy, balki psixologik tayyorgarlik bo'yicha ham yuqori talablarni qo'yimoqda. Ayniqsa, sambo sport turida musobaqalar davomida sportchidan kuchli iroda, yuqori darajadagi konsentratsiya va stressni boshqarish qobiliyatlari talab etiladi. Shu bois, psixologik tayyorgarlikni oshirishning zamonaviy yondashuvlarini ilmiy asosda ishlab chiqish dolzarb masalalardan biridir.

Adabiyotlar tahlili (Literature review)

O'zbekistonda sambo bo'yicha olib borilgan ilmiy tadqiqotlarda ko'proq jismoniy va texnik-taktik tayyorgarlikka e'tibor qaratilgan. Biroq sportchilarning psixologik tayyorgarligi bo'yicha izlanishlar cheklangan. Jahon tajribasida esa Yuri Hanin, Hardy va Jones, Weinberg va Gould kabi olimlar sport psixologiyasi bo'yicha ilmiy ishlari bilan mashhur bo'lib, ular sportchilarda stressni yengish, motivatsiyani oshirish va o'z-o'zini boshqarish metodlarini ishlab chiqqan. Shuningdek, ilmiy tadqiqotlar SAMBOchilarning psixologik tayyorgarligi individual bo'lishi, ularning yosh, tajriba va shaxsiy xususiyatlariga mos ravishda rivojlantirilishi kerakligini ko'rsatadi.

Psixologik tayyorgarlikning asosiy yo'nalishlari

1. Motivatsiyani rivojlantirish: Maqsad qo'yish va progress monitoring: Har bir mashg'ulot yoki turnirda aniq maqsadlar belgilash. Ichki motivatsiya bilan ishlash: Sportchining o'z imkoniyatlariga ishonchini oshirish va o'zini rag'batlantirish.

2. Stress va asabiylikni boshqarish: Nafas olish mashqlari va meditatsiya: Musobaqa oldidagi stressni kamaytirish. Psixologik simulyatsiyalar musobaqaga o'xshash vaziyatlarda mashqlar orqali stressga chidamlilikni oshirish.

3. Diqqat va konsentratsiyani rivojlantirish: Vizualizatsiya va fokus mashqlari: Raqib harakatini oldindan tasavvur qilish va reaksiya tezligini oshirish. Multitasking va tezkor qaror qabul qilish mashqlari: Jangdagi murakkab vaziyatlarda xatolarni kamaytirish. Psixologik tiklanish uyqu, ovqatlanish va dam olishning rejalashtirilgan tizimi. Massaj va relaksatsiya usullari orqali ruhiy holatni barqarorlashtirish. Tadqiqot metodologiyasi Tadqiqotda 24 nafar SAMBO sportchisi (tajriba guruhi 12, nazorat guruhi 12) ishtirok etgan. Sportchilarga quyidagi mashqlar va usullar qo'llanildi. Musobaqa sharoitida psixologik simulyatsiyalar. Diqqatni jamlash va qaror qabul qilish bo'yicha maxsus mashqlar. Motivatsiya va stressni boshqarish bo'yicha individual psixologik treninglar. Natijalar sportchilarning stressga chidamlilik, diqqatni jamlash va motivatsiya ko'rsatkichlarining o'sishini ko'rsatdi. Tajriba guruhi sportchilarida stressni boshqarish ko'nikmalari o'rtacha 18% ga oshdi. Diqqatni jamlash va qaror qabul qilish tezligi o'rtacha 15% ga yaxshilandi. Nazorat guruhi sportchilarida sezilarli o'zgarish kuzatilmagan. Natijalar shuni ko'rsatadiki, zamonaviy psixologik uslublar va individual yondashuv SAMBO sportchilarining raqobatbardoshligini sezilarli darajada oshiradi.

Sambo sportchilarining psixologik tayyorgarligi ko'rsatkichlar

T/r	Test/Mashq	Boshlanishda	Yakuni da	O'sish (%)	Qisqacha izoh
1	Stressni bajarish	6,5	7,8	+20%	Musobaqa oldidagi asabiylik kamaydi
2	Diqqatni jamlash	45 s	52 s	+15%	Diqqatini uzoq vaqt jamlay olish kuchaydi
3	Qaror qabul qilish tezligi	4,2 s	3,6 s	-14%	Qaror tezroq va samaraliroq qabul qilindi
4	Motivatsiya darajasi	7,2	8,6	+19%	Ichki rag'bat oshdi, sportchining ishonchi kuchaydi
5	Stressga chidamlilik	5,9,	7,0	+19%	Murakkab vaziyatlarda sovuqqonlik oshdi

SAMBO sportchilarining psixologik tayyorgarligini oshirish bo'yicha o'tkazilgan tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, mashg'ulotlar davomida ularning bir qator muhim ko'rsatkichlari ijobiy tomonga o'zgardi. Birinchidan, stressni boshqarish darajasi ancha oshdi. Tadqiqot boshida sportchilarning bu ko'rsatkichlari o'rtacha 6,5 ballni tashkil qilgan bo'lsa, mashg'ulotlar yakunida 7,8 ballga yetdi. Ya'ni, ular musobaqa oldidan yoki jang jarayonida hayajon va asabiylikni samarali boshqarishni o'rgandilar.

Ikkinchidan, diqqatni jamlash ko'rsatkichlari yaxshilandi. Boshlanishda sportchi o'z diqqatini o'rtacha 45 soniya davomida ushlab tura olgan bo'lsa, mashg'ulotlardan so'ng bu ko'rsatkich 52 soniyaga ko'tarildi. Bu esa sportchining jang davomida xatolarga yo'l qo'ymaslik va raqibning harakatlarini tez ilg'ab olish imkoniyatlarini kengaytiradi. Uchinchidan, qaror qabul qilish tezligi ham sezilarli darajada rivojlandi. Dastlab sportchilar vaziyatni baholab, qaror qabul qilish uchun o'rtacha 4,2 soniya vaqt sarflagan bo'lsa, mashg'ulotlar yakunida bu ko'rsatkich 3,6 soniyaga qisqardi. Bu natija jang davomida tezkor fikrlash va tezkor harakat qilish ko'nikmalarini kuchaytirganini ko'rsatadi. To'rtinchidan, motivatsiya darajasi o'sdi. Boshlanishda sportchilarning motivatsiya ballari 7,2 ni tashkil qilgan bo'lsa, mashg'ulotlar yakunida 8,6 ballga yetdi. Bu sportchilarning o'zlariga bo'lgan ishonchi ortgani va maqsad sari intilishi kuchayganini anglatadi. Beshinchidan, stressga chidamlilik bo'yicha ham ijobiy natija kuzatildi. Dastlab 5,9 ball bo'lgan ko'rsatkich mashg'ulotlar yakunida 7,0 ballni tashkil etdi. Bu sportchilarning murakkab va bosim ostidagi vaziyatlarda ham sovuqqonlik bilan kurash olib borishga qodir bo'lib qolganligini bildiradi. Umuman olganda, tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, psixologik tayyorgarlikka qaratilgan zamonaviy usullar SAMBO sportchilarining ruhiy barqarorligini oshiradi, stressni boshqarish va motivatsiyani kuchaytiradi, jangdagi qaror qabul qilish tezligini sezilarli darajada yaxshilaydi.

Tahlil va natijalar(Analysis and results) O'tkazilgan tadqiqotda SAMBO sportchilarining psixologik tayyorgarligiga zamonaviy yondashuvlarning ta'siri o'rganildi. Olingan ma'lumotlar shuni ko'rsatdiki, sportchilar mashg'ulot davomida barcha psixologik ko'rsatkichlarda ijobiy o'zgarishlarga erishdilar. Xususan, stressni boshqarish darajasi 20 foizga oshib, sportchilar musobaqa oldidagi asabiylikni samarali nazorat qilishni o'rgandilar. Bu esa jang jarayonida o'zini erkinroq tutish imkonini berdi. Diqqatni jamlash ko'rsatkichi 15 foizga yaxshilandi, natijada sportchilar raqib harakatlarini tezroq ilg'ash va xatolardan qochish qobiliyatiga ega bo'ldilar. Qaror qabul qilish tezligi 14 foizga qisqarib, sportchilarning jang davomida vaziyatni baholash va to'g'ri qaror qabul qilish ko'nikmalari ancha tezlashdi.

Bu SAMBO sportida hal qiluvchi ustunlik hisoblanadi. Shuningdek, motivatsiya darajasi 19 foizga oshdi, bu esa sportchilarning o'ziga bo'lgan ishonchini kuchaytirib, musobaqalarga yuqori rag'bat bilan tayyorlanishlariga yordam berdi. Stressga chidamlilik ko'rsatkichi ham 19 foizga yaxshilanib, sportchilar murakkab vaziyatlarda sovuqqonlikni saqlashni o'rgandilar. Umuman olganda, tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, psixologik tayyorgarlikka qaratilgan zamonaviy usullar SAMBO sportchilarining ruhiy barqarorligini oshirishda, stressni samarali boshqarishda va jang samaradorligini ta'minlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Eng katta ijobiy o'zgarishlar stressni boshqarish va motivatsiya darajasi ko'rsatkichlarida kuzatildi. Demak, muntazam psixologik mashg'ulotlar nafaqat musobaqa jarayonida, balki kundalik mashg'ulotlarda ham sportchilarning umumiy natijalarini sezilarli darajada yaxshilaydi.

Xulosa va takliflar (Conclusion / Recommendations) Xulosa qilib aytganda, bugungi kunda SAMBO sportida ham sportchilarimizning psixologik imkoniyatlari va ichki zaxiralari kuchli ekanini inobatga olib, ulardan samarali foydalanish zarur. Xalqaro va Olimpiya musobaqalarida yuqori natijalarga erishish uchun sportchilar

psixologik tayyorgarligini oshirishga qaratilgan zamonaviy metodlarni mashg'ulot jarayoniga keng joriy etish lozim. Xulosa o'rnida quyidagilarni tavsiya etamiz.

1. SAMBO sportchilarining psixologik tayyorgarligini muntazam nazorat qilish va baholash bo'yicha ilmiy tadqiqotlarni ko'paytirish zarur. Stressni boshqarish, motivatsiya va diqqatni jamlash bo'yicha maxsus testlar muntazam ravishda o'tkazilishi kerak.

2. Sportchilarni tayyorlash tizimida psixologik mashg'ulotlar bilan bir qatorda innovatsion texnologiyalarni joriy qilish lozim. Masalan, vizualizatsiya, autogen mashqlar, virtual trenajyorlar, biofeedback usullari SAMBO sportchilarining ruhiy barqarorligini mustahkamlashda samarali natija beradi.

3. SAMBO sportchilarining musobaqa oldi tayyorgarligida stressga chidamlilik va qaror qabul qilish tezligini oshirishga qaratilgan mashqlar ko'proq qo'llanishi kerak.

4. Ilmiy-uslubiy adabiyotlarni tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, hozirgi sharoitlarda yosh SAMBOchilarning psixologik tayyorgarligini innovatsion uslublar asosida shakllantirishga kuchli ehtiyoj mavjud. Shu bois psixologik mashg'ulotlarni jismoniy tayyorgarlik bilan uyg'unlashtirish dolzarb masalalardan biridir.

5. Mashg'ulot jarayonida trener va sportchi o'rtasida psixologik muloqotni kuchaytirish, individual yondashuvni keng qo'llash sportchilarning ruhiy holatini barqarorlashtirishga yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 29-iyuldagi "Sport kurashlarining olimpiya turlarini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-336-sonli Qarori.

2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 29-iyuldagi PQ-5280-son "Sport-ta'lim muassasalari faoliyatini 2025 yilgacha rivojlantirish dasturi to'g'risida" hamda PQ-5281-son "2024-yil Parij shahrida (Fransiya) bo'lib o'tadigan XXXIII yozgi olimpiya va XVII paralimpiya o'yinlariga O'zbekiston sportchilarini kompleks tayyorlash to'g'risida"gi Qarori.

3. Мирзаев А. "SAMBO sportchilarida psixologik tayyorgarlikni oshirishda zamonaviy yondashuvlar" // Ilmiy-uslubiy maqolalar to'plami. – Toshkent, 2022. – B. 57-65.

4. Саидова М. "Yosh sportchilarda stressni boshqarish va motivatsiyani oshirish usullari" // O'zbekiston Jismoniy tarbiya va sport jurnali. – Toshkent, 2021. – B. 42-45.

5. Abdullayev I.X. "Innovatsion metodlar yordamida SAMBO sportchilarining ruhiy barqarorligini rivojlantirish" // Xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya materiallari. – Toshkent, 2023. – B. 118-123.

6. Ganiev R., Karimova S. "Mental training in martial arts: stress management and focus improvement" // International Journal of Sport Psychology. – London, 2022. – P. 75-82.

7. Abdullayeva G. "Motivatsiyani oshirish va qaror qabul qilish tezligini rivojlantirishning psixologik omillari" // Respublika ilmiy maqolalar to'plami. – Namangan, 2023. – B. 64-70.

8. Kerimov F.A. – "Sport kurashi nazariyasi va uslubiyati". Darslik. – Toshkent: O'zDJTI, 2005. – 340 b.

9. Usmonxo'jayev T.S., Salomov R.S., Matkarimov R.M., Akbarova M. – "Fizik va psixik rivojlanish nazariyasi". – Toshkent: Lider Press, 2011. – B. 36-37.

10. Weinberg R., Gould D. – "Foundations of Sport and Exercise Psychology". – Human Kinetics, 2019. – 720 p.

“MOTION CONTROL XR” INNAVATSION QURILMASINING KAR VA ZAIF ESHITUVCHI O‘QUVCHILAR DARS MASHG‘ULOTLARI SAMRADORLIGIGA KO‘RSATADIGAN TA’SIRI

<https://zenodo.org/records/17732985>

*Xursanova Ruxsora Olimjon qizi,
Oriental universiteti “Jismoniy madaniyat”
kafedrası katta o‘qituvchisi
xursanovaruxsora1994@gmail.com*

Annotatsiya: Mazkur maqolada “motion control XR” innavatsion qurilmasining kar va zaif eshituvchi o‘quvchilar dars mashg‘ulotlari samradorligiga ko‘rsatadigan ta’siri hamda uning tahlili keltirilgan.

Kalit so‘z: “motion control XR” qurilmasi, tayyorgarlik, mashg‘ulot, kar va zaif eshituvchi, umumiy va motor zichlik.

Abstract: This article presents the impact of the innovative ‘Motion Control XR’ device on the effectiveness of lessons for deaf and hard-of-hearing students, as well as its analysis.

Keywords: Motion Control XR” device, preparation, training, deaf and hard-of-hearing, motor density.

Maqolaning dolzarbligi. Dunyo miqyosida, bugungi kunda, eshitishida nuqsoni bor o‘quvchilarning jismoniy tayyorgarligini takomillashtirish muhim va dolzarb masalalardan biri bo‘lib qolmoqda. Eshitishida nuqsoni bo‘lgan o‘quvchilarda harakatlar koordinatsiyasining yetarli darajada shakllanmaganligi va muvozanatni saqlashdagi qiyinchiliklar ularning jismoniy faollik darajasining pasayishiga olib kelmoqda. Maxsus mashqlar va metodikalar yordamida eshitishida nuqsoni bor o‘quvchilarning jismoniy tayyorgarligini oshirish nafaqat ularning jismoniy sog‘lig‘ini yaxshilash, balki ularning ijtimoiy muhitga moslashuvini osonlashtirmoqda. Eshitish organlarining funksional cheklanishi tufayli bu o‘quvchilar ko‘plab sport turlari va jismoniy mashg‘ulotlarda yetarlicha ishtirok eta olmaydilar. Shu bois, maxsus mashqlar yordamida bu toifa o‘quvchilarining jismoniy tayyorgarligini takomillashtirish bo‘yicha ilmiy izlanishlar va metodikalarni yaratish bugungi kunda dolzarb ahamiyat kasb etmoqda.

Adabiyotlar tahlili (Literature review). Respublikamiz miqyosida adaptiv jismoniy tarbiya hamda eshitishida nuqsoni bor shaxslarning jismoniy tayyorgarligi, sport mashg‘ulotlari hamda ularning ijtimoiylashuvini tezlashtirish masalalari yaxshilash borasida zamonaviy nazariy va amaliy-ilmiy asoslangan metodlar ishlab chiqilmoqda hamda amaliyotga joriy etishda keng qo‘llanilib kelmoqda. Ushbu yo‘nalishda olib borilgan barcha tadqiqotlar o‘quvchilarning jismoniy tayyorgarligini yaxshilashga qaratilgan bo‘lib olimlardan, R.S.Salomov, N.K.Svetlichnaya, M.X.Mirjamolov, L.B.Sobirova, Sh.A.Abdiyev M.A.Ibragimov va Sh.Z.Rajapovlar

o‘zlarining ilmiy-uslubiy ishlarida sportchilarning tayyorgarligini optimallashtirish va rejalashtirish uslubiyatini ochib turli takliflar berishgan.

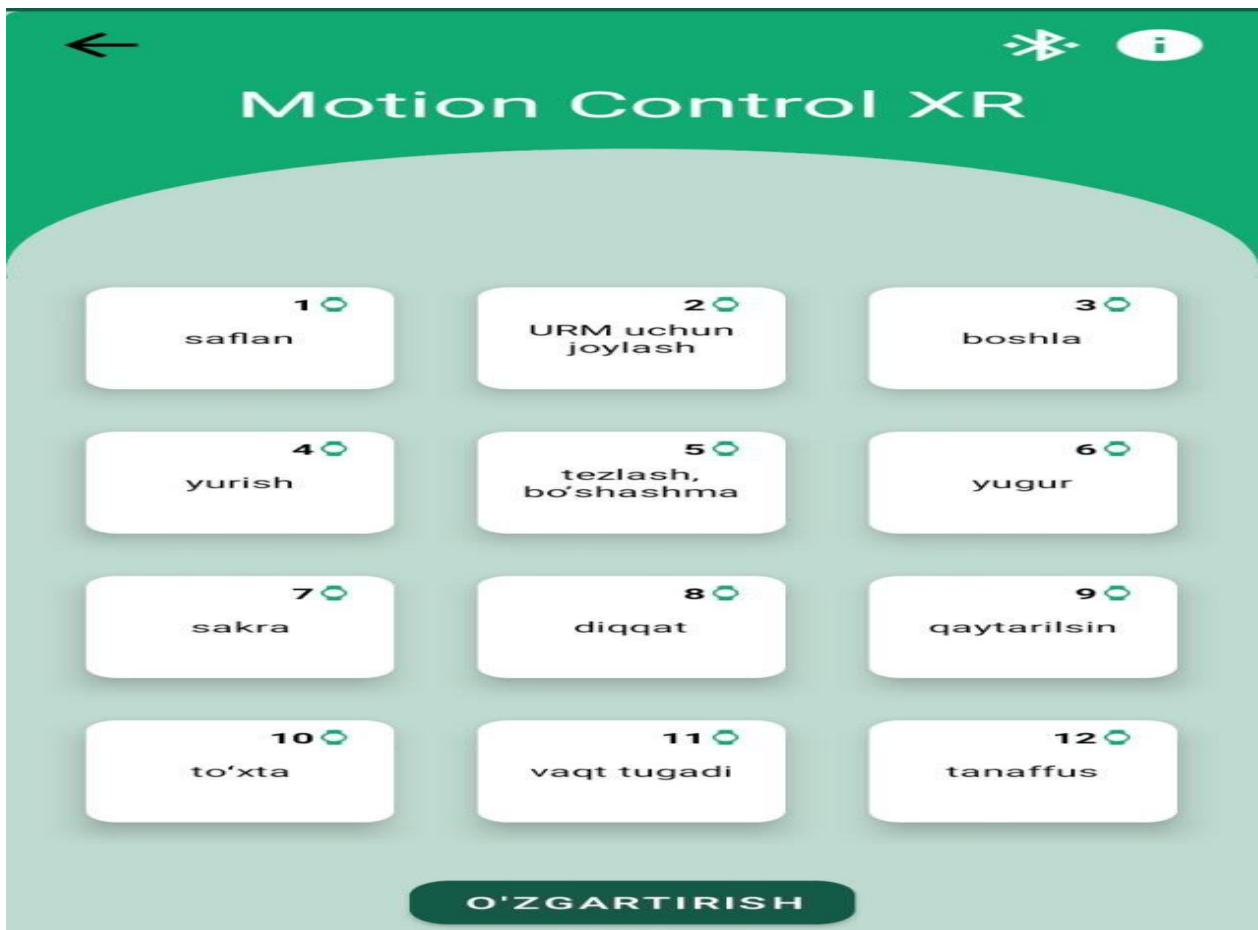
Zaif eshituvchi o‘quvchilarning jismoniy tarbiya mashg‘ulotlarida umumiy va motor zichlikni aniqlash maqsadida xronometraj o‘tkazildi. Jismoniy tarbiya darslarida xronometraj darsning umumiy va motor zichligini aniqlash maqsadida olib boriladi. Darsning umumiy zichligi deb pedagog nuqtayi nazardan to‘g‘ri foydalanilgan vaqtning butun dars davomidagi nisbatiga aytiladi.

Darsning motor zichligi deb, o‘quvching bevosita harakat faoliyatiga, mashq bajarish uchun sarflangan vaqtga aytiladi. Xronometrajdan olingan ma’lumotlar darsning pedagogik taxlilini ma’lum darajada chuqurlashtiradi, chunki har xil faoliyat uchun ketadigan vaqtni ratsional sarflash imkonini beradi.

Dars boshlanguncha tekshiruvchi xronometraj bayonnomasiga dars vazifalarini, shuningdek har xil bo‘limlarga yoki dars qismlariga belgilangan vaqtni aniqlab olishi kerak. Buning uchun tekshiruvchi dars o‘tuvchining dars rejasi bilan tanishishi shart.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Mashg‘ulot jarayonining uzviyligini, belgilangan vaqtdan samarali foydalanishni ta’minlash maqsadida biz tomonimizdan ishlab chiqilgan “Motion control XR” texnologik qurulmasini tadqiqot jarayonida qo‘llashni taqozo etdi. “Motion control XR” qurilmasi haqida tavsif beradigan bo‘lsak, U ta’lim jarayonida eshitishida nuqsoni bo‘lgan o‘quvchilar uchun mo‘ljallangan bo‘lib, uning asosiy funksiyasi vibratsiya signalini uzatish orqali mashq jarayonini boshqarishdan iborat. Ushbu qurilma quyidagi asosiy qismlardan iborat:

Mobil ilova: O‘qituvchi tomonidan mashg‘ulot vaqtida buyruqlarni soat qurulmasiga yuborish vazifasini bajaradi.

1-rasm. “Motion control XR” mobil ilovasi

Ushbu mobil ilova 12 ta mashgʻulot jarayonida koʻp qoʻllaniladigan, shuningdek, dars davomida oʻqituvchi va oʻquvchilar oʻrtasidagi muloqot vositasi sifatida qoʻllaniladi. Rasmda koʻrib turganingizdek, har bir raqamga alohida buyruq yozilgan.

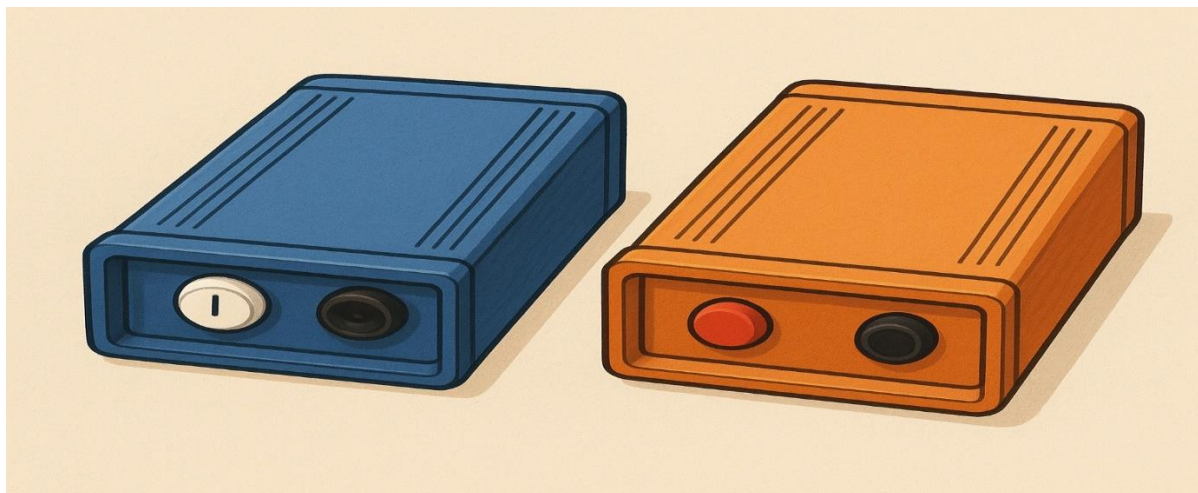
Vibratsiya beruvchi soat: oʻquvchilarning qoʻllariga mos ravishda taqiladi hamda ularning vibratsiyalarni qabul qiluvchi vositasi sifatida qoʻllanadi.

2-rasm. “Motion control XR” qurilmasining vibratsiya soati

Simsiz ulanish tizimi: Qurilmaning mustaqil va qulay ishlashini taʼminlaydi. u bulyutus orqali ulanadi hamda 12 ta soatga ham bir vaqtning oʻzida signalni yuborish

xususiyatiga ega. Shuningdek, u miyya ham hisoblanib qizil tugamasi orqali mobil ilovasiz ham viberatsiyalarni soatlarga yubora oladi.

3-rasm. “Motion control XR” qurulmasining miyasi

Qurilmaning texnik imkoniyatlari o‘quvchilar uchun signalni aniq va tezkor qabul qilishni ta’minlashga imkon beradi, bu esa jismoniy tarbiya mashg‘ulotlarida o‘zaro muloqotni sezilarli darajada soddalashtiradi. Ushbu qurilma yordamida mashg‘ulotlarni tashkil qilish yanada qulay va samarali bo‘ladi. Bundan tashqari, signal orqali boshqaruv xavfsizlikni oshiradi va o‘quvchilar uchun qulay sharoit yaratadi. Vibratsion signal orqali mashqlarni boshqarish yangi pedagogik yondashuv hisoblanadi. Qurilma dars jarayonining umumiy sifatini yaxshilaydi va ko‘proq o‘quvchining darsga jalb qilinishiga yordam beradi. Mashg‘ulot davomida signal orqali harakatlarni boshqarish travmalar xavfini kamaytiradi.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Shu asosda ushbu texnologik qurilma ishlab chiqilishidan oldin va keyin 45 daqiqalik dars mashg‘ulotlarni xronometraj o‘tkazish orqali ularning umumiy va motor zichligi aniqlandi. Xronometraj har ikki nazorat va tajriba guruhlaridan olindi. Tadqiqot oxirida har ikki guruhning ham natijalari tahlil qilindi.

1-jadval

Nazorat va tajriba guruhlarining xronometraj tahlili

Guruh	Tadqiqot boshi		Tadqiqot oxiri	
	TG	NG	TG	NG
Umumiy zichlik	77,5%	80,7%	85,5%	79 %
Motor zichlik	38 %	40 %	56,6 %	42,4 %

Ushbu jadvaldan ko‘rinib turibdiki, o‘tkazilgan tajriba ya’ni “Motion control XR” texnologik qurulmasining belgilangan vaqtdan samarali foydalanishda yuqori samarasi mavjud ekan. Kar va zaif eshituvchi bolalar uchun dars mashg‘ulotlarida motor zichlikni foizi yuqori bo‘lishi murakkabroq bo‘lgan holatdir. Ularning eshitmasligi har bir berilayotgan topshiriqlarni o‘z vaqtida qabul qilib, bajarishiga to‘sqinlik qiladi. Shuning uchun ham biz aynan “Motion control XR” texnologik qurulmasini ishlab

chiqdik va amaliyotga tadbiq etdik. Bu aynan o'quvchilarning mashg'ulot vaqtida buyruqlarni tez anglashi va vaqtdan samarali foydalanishga olib keldi.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Xulosa qilib aytganda, "Motion Control XR" texnologik qurilmasining qo'llanilishi mashg'ulot vaqtining samarali taqsimlanishini ta'minladi, o'quvchilarning mashqlar bajarishga bo'lgan e'tiborini kuchaytirdi hamda dars jarayonini boshqarishni soddalashtirdi. Belgilangan vaqtdan samrali foydalanish darajasining tajriba guruhida nazorat guruhiga qaraganda ancha farqli darajada o'sganligi biz tomonimizdan ishlab chiqilgan metodikalar hamda zamonaviy yondashuvlarning samarasi deb baholaymiz.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 10-oktabrdagi PF-6099-son "Sog'lom turmush tarzini keng tatbiq etish va ommaviy sportni yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida" gi qarori.

2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 16-iyundagi PQ – 5148 – son "Alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalarga ta'lim-tarbiya berish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida" qarori.

3. G.W. Ladd, H.L. Munson, J. K. Miller & "Social Integration of Deaf Adolescents in Secondary-Level Mainstreamed Programs" *Exceptional Children*, 1984, 50(5), 420–428.

4. Sari I., & Bayazit B. - The Relationship Between Perceived Coaching Behaviours, Motivation and Self-Efficacy in Wrestlers. *Journal of Human Kinetics*, 57(1), 2017.

5. Ibragimov M.A. - Imkoniyati cheklangan shaxslarga Yunon-rum kurashini o'rgatishning optimal nisbatlari \ pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori.diss..., OAK O'z.Res. Chirchiq. O'zDJTSU. 2024-100 b.

6. Salamov R.S. Jismoniy tarbiya nazariyasi va uslubiyati. O'quv qo'llanma II-jild. T.: 2015. – 180 b.

7. **Lieberman, Lauren Joy.** The Effect of Trained Hearing Peer Tutors on the Physical Activity Levels of Deaf Students in Inclusive Elementary Physical Education Classes // for the degree of Doctor of Philosophy in Human Performance presented on August 14. 1995. 143. pp.

8. SARAH SOMERSET. - Investigating the experiences of deaf or hard of hearing children participating in Sport // Thesis submitted to the University of Nottingham for the degree of Doctor of Philosophy. 28th June 2018. – 311. pp.

STEAM YONDASHUVI ASOSIDA BASKETBOL MASHG'ULOTLARINI TASHKIL ETISHDA INTEGRALLASHGAN TA'LIM MODELINI QO'LLASH USULLARI

<https://zenodo.org/records/17733019>

*Abdukadirov Rustam Shopulotovich,
Oriental universiteti Jismoniy madaniyat kafedrası katta o'qituvchisi
abdukadirovrustam@icloud*

Annotatsiya: Ushbu maqolada jismoniy tarbiya va sport sohasida innovatsion ta'lim yondashuvlarini joriy etish masalalari yoritilgan. Xususan, STEAM yondashuvi asosida basketbol mashg'ulotlarini tashkil etishda integrallashgan ta'lim modelini qo'llash usullari tadqiq etilgan. Tadqiqotda fanlararo integratsiyaning ahamiyati, ya'ni matematika, fizika, texnologiya va san'at elementlarini basketbol mashg'ulotlariga uyg'unlashtirish imkoniyatlari ko'rsatilgan. Shu orqali o'quvchilarda nafaqat jismoniy, balki kreativ va analitik tafakkurni rivojlantirish mumkinligi asoslab berilgan. Taklif etilgan integrallashgan ta'lim modeli mashg'ulot jarayonida o'quvchilarning qiziqishini oshirish, jamoaviy ishlash ko'nikmalarini shakllantirish hamda samarali o'quv muhitini yaratishga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: basketbol, STEAM yondashuvi, integrallashgan ta'lim, jismoniy tarbiya, metodika.

Annotation: This article analyzes the effectiveness of implementing an integrated educational model in organizing basketball training based on the STEAM approach. The study highlights how the integration of Science, Technology, Engineering, Arts, and Mathematics into sports practice not only improves students' physical skills but also develops their intellectual, creative, and teamwork abilities. The results show that STEAM-based basketball training fosters interdisciplinary knowledge, critical thinking, and problem-solving skills, making the educational process more engaging and productive.

Keywords: STEAM approach, basketball training, integrated education model, interdisciplinary learning, physical education, effectiveness.

Mavzuning dolzarbligi: Bugungi kunda ta'lim tizimida innovatsion yondashuvlarni joriy etish talab etilmoqda. Jismoniy tarbiya va sport mashg'ulotlarini samarali tashkil etishda nafaqat jismoniy ko'nikmalar, balki o'quvchilarning kreativ va tahliliy tafakkurini ham rivojlantirish muhim ahamiyatga ega. Shu nuqtai nazardan STEAM yondashuvi (Science, Technology, Engineering, Art, Mathematics) ta'lim jarayonida fanlararo integratsiya va innovatsion metodlar orqali o'quvchilarning har tomonlama rivojlanishini ta'minlaydi.

Adabiyotlar tahlili: Jismoniy tarbiya va sport mashg'ulotlarini samarali tashkil etish bo'yicha ko'plab tadqiqotlar olib borilgan. P.F. Lesgaft, L.P. Matveyev, V.K. Balsevich kabi olimlar jismoniy mashqlarning inson salomatligi va o'smirlarning garmonik rivojlanishiga ta'sirini o'rgangan. Ular sport mashg'ulotlarida fanlararo

yondashuvning ahamiyatli ekanini ta’kidlaydilar. Xorijiy tadqiqotchilardan J. Yakman va R. Bybee ta’limda fanlarni integratsiya qilish orqali o’quvchilarda ijodiy fikrlash va muammoli vaziyatlarni hal qilish ko’nikmalari rivojlanishini asoslab berishgan. O’zbekistonlik olimlar (A.Q. Jo’rayev, Sh.T. Mavlonov, M.H. Abdullayev va Z.SH. Qodirov) jismoniy tarbiya jarayonida innovatsion metodik yondashuvlarni joriy etish zarurligini ta’kidlab kelishmoqda. Ammo basketbol mashg’ulotlarida maxsus ravishda STEAM yondashuvini tadqiq etgan ishlar kamligi mavzuniyangiligini ko’rsatadi. **Maqsad va vazifalar:** Maqsad – basketbol mashg’ulotlarini tashkil etishda STEAM yondashuviga asoslangan integrallashgan ta’lim modelini ishlab chiqish va uning samaradorligini asoslash.

Vazifalar: Jismoniy tarbiya va sport mashg’ulotlarida innovatsion yondashuvlarni o’rganish; Basketbol mashg’ulotlarida STEAM imkoniyatlarini tahlil qilish; Integrallashgan ta’lim modelini ishlab chiqish va metodik asoslarini belgilash; Fanlararo bog’lanish orqali o’quvchilarda jismoniy, intellektual va ijodiy ko’nikmalarni rivojlantirish imkoniyatlarini aniqlash; Model samaradorligini amaliyotda sinovdan o’tkazib baholash.

Metodlar (Tadqiqot metodologiyasi). Nazariy tahlil va umumlashtirish – ilmiy manbalar tahlili orqali nazariy asoslarni aniqlash. Taqqoslash va modellashtirish – an’anaviy va STEAM yondashuvi asosida mashg’ulotlarni solishtirish. Pedagogik tajriba-sinov – modelni o’quv mashg’ulotlarida qo’llash. Test va diagnostika – jismoniy tayyorgarlik, intellektual faollik va kreativ tafakkurni baholash. Statistik tahlil – olingan natijalarni qayta ishlash.

Asosiy qism (Natijalar va muhokama). Tadqiqot jarayonida ishlab chiqilgan STEAM asosidagi integrallashgan ta’lim modeli 2 bosqichda sinovdan o’tkazildi:

An’anaviy mashg’ulotlar – asosiy texnik va taktik mashqlar, fanlararo bog’lanish cheklangan.

STEAM yondashuvi asosidagi mashg’ulotlar – jismoniy harakatlar bilan birga fizik, matematik va texnologiyaviy tushunchalarni qo’llash.

Jadval.

Ko’rsatkichlar	An’anaviy mashg’ulotlar (%)	STEAM yondashuvi (%)	Farq (%)
Mashg’ulotlarga qiziqish	55	85	+30
Jismoniy ko’rsatkichlar	60	78	+18
Intellektual rivojlanish	58	80	+22
Jamoaviy hamkorlik	62	83	+21

Basketbol mashg'ulotlarida an'anaviy va STEAM yondashuvi natijalarining qiyosiy tahlili

Muhokama: natijalar ko'rsatmoqdaki, STEAM yondashuvi asosida mashg'ulotlar o'quvchilarda qiziqishni oshirdi (+30%), jismoniy ko'rsatkichlarni yaxshiladi (+18%), intellektual rivojlanish darajasini ko'tardi (+22%) va jamoaviy hamkorlik ko'nikmalarini mustahkamladi (+21%).

Xulosa va takliflar:

Xulosa: Basketbol mashg'ulotlarida STEAM yondashuvi jismoniy, intellektual va ijodiy ko'nikmalarni uyg'un rivojlantiradi.

Integrallashgan ta'lim modeli fanlararo bog'lanishni ta'minlab, dars samaradorligini oshiradi.

Amaliyotdagi tajribalar STEAM modelining an'anaviy usullarga nisbatan ustunligini isbotladi.

Takliflar: Jismoniy tarbiya darslariga bosqichma-bosqich STEAM modelini joriy etish.

Pedagoglar uchun maxsus metodik qo'llanmalar tayyorlash.

Basketboldan tashqari boshqa sport turlarida ham ushbu modelni qo'llash.

Malaka oshirish kurslarida murabbiy va o'qituvchilarga STEAM asoslarini o'rgatish.

Kelgusida tadqiqotlarni keng qamrovli guruhlarda o'tkazish.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

I. Normativ-huquqiy hujjatlar va metodologik ahamiyatga molik nashrlar

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Jismoniy tarbiya va sport sohasini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarori. (2018-yil 5-mart, PQ-3583). Toshkent.

2. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "Umumta'lim maktablarida jismoniy tarbiya mashg'ulotlarini samarali tashkil etish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarori. (2020-yil 23-iyul, VMQ-457). Toshkent.

3. National Association for Sport and Physical Education. (2004). *Moving into the future: National standards for physical education* (2nd ed.). Reston, VA: NASPE.

II. Monografiya, ilmiy maqola, patent, ilmiy to'plamlar

4. Beane, J. A. (1997). *Curriculum integration: Designing the core of democratic education*. New York: Teachers College Press.

5. Honey, M., Pearson, G., & Schweingruber, H. (Eds.). (2014). *STEM integration in K-12 education: Status, prospects, and an agenda for research*. Washington, DC: National Academies Press.

6. Yakman, G. (2008). STEAM education: An overview of creating a model of integrative education. *Purdue University STEAM Conference Proceedings*, 1–10.

7. Richards, K. A. R., & Velardo, J. (2014). Integrating STEM into physical education. *Journal of Physical Education, Recreation & Dance*, 85(7), 3–5. <https://doi.org/10.1080/07303084.2014.937198>

8. Bailey, R. (2006). Physical education and sport in schools: A review of benefits and outcomes. *Journal of School Health*, 76(8), 397–401. <https://doi.org/10.1111/j.1746-1561.2006.00132.x>

III. Foydalanilgan boshqa adabiyotlar

9. Bybee, R. W. (2013). *The case for STEM education: Challenges and opportunities*. Arlington, VA: NSTA Press.

10. Tan, C. (2021). Interdisciplinary approaches in sports education: The role of STEAM in physical training. *International Journal of Physical Education and Sports Sciences*, 9(2), 45–54.

11. Karimov, I. A. (1997). *Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch*. Toshkent: Ma'naviyat.

12. Mamatqulov, B. (2020). Basketbol mashg'ulotlarini tashkil etishda zamonaviy yondashuvlar. *O'zbekiston jismoniy tarbiya va sport jurnali*, 4(2), 45–52.

SUN'IY INTELLEKT VA CHET TILLARINI O'QITISH – AI TEXNOLOGIYALARI TA'LIM JARAYONIDA QANDAY YORDAM BERA OLADI?

<https://zenodo.org/records/17733043>

*Maxmudov Dilshod Kilichboyevich,
Oriental universiteti Filologiya fakulteti talabasi
Md_hon087@mail.ru*

«Mamlakatimizda xorijiy tillarni o'rgatishning yangi tizimini yaratish vaqti keldi. Bu kelajak uchun mustahkam poydevor bo'ladi. Chunki biz innovatsion va kuchli iqtisodiyot qurish maqsadini qo'ygan ekanmiz, xorijiy tillarni o'rganish hayotiy talabdir».

Prezident Shavkat Miromonovich Mirziyoyev

Annotatsiya: ushbu maqolada sun'iy intellekt (SI) texnologiyalarining chet tillarini o'qitish jarayoniga ta'siri, ularning samarali o'qitishdagi roli, amaliy vositalari va o'quvchilarning til kompetensiyasini rivojlantirishdagi imkoniyatlari yoritiladi. AI yordamida individual yondashuv, tezkor baholash va o'rgatuvchi interfeyslar orqali til o'rganish sifatini oshirish mumkinligi ta'kidlanadi. Tadqiqotda zamonaviy AI asosidagi platformalar, masalan, ChatGPT, Duolingo, Grammarly va O'zbekistonda ishlab chiqilgan «Ibrat farzandlari» ilovasi tahlil qilinadi. Maqola O'zbekiston Prezidentining besh tashabbusi bilan bog'liq holda til ta'limini rivojlantirishga qaratilgan.

Kalit so'zlar: sun'iy intellekt, chet tili ta'limi, interaktiv o'qitish, til o'rganish texnologiyalari, shaxsiylashtirilgan o'qitish, Ibrat farzandlari.

Abstract: this article examines the impact of artificial intelligence (AI) technologies on the process of teaching foreign languages, their role in effective teaching, practical tools, and opportunities for developing students' language competencies. It is emphasized that language learning quality can be improved through individualized approaches, quick assessment, and teaching interfaces with AI. The study analyzes modern AI-based platforms such as ChatGPT, Duolingo, Grammarly, and the Uzbekistan-developed "Ibrat farzandlari" app. The article is linked to the five initiatives of the President of Uzbekistan aimed at developing language education.

Keywords: artificial intelligence, foreign language education, interactive teaching, language learning technologies, personalized learning, Ibrat farzandlari.

Kirish. Zamonaviy dunyoda axborot texnologiyalari, xususan sun'iy intellekt (SI) ta'lim jarayonining ajralmas qismiga aylandi. Chet tillarini o'qitishda SI vositalari interaktivlik, moslashuvchanlik va individual yondashuv imkoniyatlarini yaratib, an'anaviy usullarni yangi bosqichga ko'taradi. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev tomonidan ilgari surilgan besh muhim tashabbusdan to'rtinchisi yoshlar ma'naviyatini yuksaltirish va ular o'rtasida kitobxonlikni keng targ'ib qilishga yo'naltirilgan bo'lib, bu til o'rganish va mutolaa (kitobxonlik) jarayoniga bevosita

bog'liq. Ushbu tashabbus doirasida SI texnologiyalari yordamida yoshlarni xorijiy tillarga jalb etish va o'zbek tilini global miqyosda rivojlantirish muhim ahamiyat kasb etadi.

Zamonaviy kasblar AI bilan birlashuvi, xususan mutolaa va «Ibrat farzandlari» ilovasini bog'lash orqali ta'lim samaradorligini oshirish mumkin. «Ibrat farzandlari» ilovasi O'zbekistonning xorijiy tillarni o'rgatish va o'zbek tilini xalqaro auditoriyaga targ'ib qilishga qaratilgan loyihasi bo'lib, unda bepul onlayn darslar, interaktiv quizlar va tillarni o'rganish uchun qulay muhit mavjud. Bu ilovaga kuchli urg'u berib, shuni aytish mumkinki, u yoshlarni ibratli farzandlar qilib tarbiyalashda asosiy vosita hisoblanadi, chunki mutolaa va til o'rganishni o'yinlashtirilgan shaklda taklif etadi.

Til bilish orqali o'zbek tili internet axboroti orqali dunyoda rivojlanishi jadallashadi. Masalan, Google'da qidiruv berganda hamma ma'lumotlar chiqishi mana shu til orqali bo'ladi, saqlanib qoladi va o'z o'rniga ega bo'ladi. Kelajakda zamonaviy kasblar ichida eng intellektuali sanaladigan sohalarida (masalan, AI mutaxassisi, tilshunoslik va axborot texnologiyalari) o'zbek tili va chet tillar bilimi asosiy rol o'ynaydi. Bu jarayon o'zbek tilini raqamli dunyoda mustahkamlashga yordam beradi.

Asosiy qism. Sun'iy intellekt texnologiyalari chet tillarini o'qitishda interaktiv va shaxsiylashtirilgan yondashuv yaratish imkonini beradi. Masalan, Duolingo va ChatGPT kabi vositalar o'quvchining darajasiga mos mashqlarni taklif qiladi, xatolarni avtomatik tuzatadi va tavsiyalar beradi. O'zbekiston kontekstida esa «Ibrat farzandlari» ilovasi alohida o'rin tutadi. Bu ilova xorijiy tillarni (ingliz, rus, xitoy va boshqalar) bepul o'rgatish bilan birga, o'zbek tilini xalqaro miqyosda targ'ib qilishga qaratilgan. Ilovada interaktiv darslar, quizlar va o'yin elementlari mavjud bo'lib, yoshlarni mutolaa va til o'rganishga jalb etadi. Prezidentning to'rtinchi tashabbusi doirasida bu ilova kitobxonlikni rag'batlantirishda muhim vosita bo'lib, yoshlarni ibratli farzandlar qilib tarbiyalashga xizmat qiladi. Ilovani yuklab olish orqali istalgan vaqtda, joyda tillarni o'rganish mumkin, bu esa ta'limni ommalashtiradi.

Til bilimi o'zbek tilining internetdagi rivojlanishini jadallashtiradi. Bugungi kunda Google qidiruv tizimida o'zbek tilidagi ma'lumotlar ko'payishi uchun chet tillar orqali global axborotga kirish zarur. Masalan, AI vositalari yordamida o'zbek tilidagi kontentni tarjima qilish va saqlash mumkin, bu tilni dunyo miqyosida mustahkamlaydi. Agar biz bu borada o'z ustimizda ishlamasak zamonaviy axborot tezligi va jadalashuvidan orqada qolib ketishimiz mumkin. Hech birmizga sir emaski Google qidiruvida talabalar asosan ingliz tili var us tilida ma'lumot qidiradi, chunki o'zbek tilida hali ham ma'lumotlar bazasi hali ham yetarli emas, shuning uchun biz internet olami bilan hamnafas ishlay bilishimiz zarur va dolzarb masalalardandir. Ingliz tili nega dunyoda eng oliy tillardan hisoblanadi bilasizmi? U haqida kitoblar yetarli va juda ko'p va internetda har bir o'quvchi nimadir yozsa ham shu tildan foydalanadi va ingliz tili bazasi yana ham ortib boraveradi. Biz ham shu usuldan foydalangan holda o'zbek tilini rivojiga hissa qo'shishimiz lozimdir. Bu esa tilimizni barqaror rivojlanishiga va abadiy qolishiga olib keladi.

Kelajakda zamonaviy kasblarda (AI muhandisligi, tilshunoslik va raqamli marketing) til bilimi eng intellektual omil hisoblanadi, chunki AI bilan birgalikda yangi innovatsiyalarni yaratishga yordam beradi. O'zbekistonning «Ibrat farzandlari» ilovasi

bunga misol bo'lib, u nafaqat tillarni o'rgatadi, balki yoshlarni global raqobatbardosh qiladi.

Grammarly va Elsa Speak kabi ilovalar yozma va og'zaki tilni rivojlantiradi. Grammarly grammatik xatolarni tuzatadi, Elsa Speak esa talaffuzni mukammallashtiradi. O'zbekistonlik tadqiqotchilar, masalan, N. Jo'rayevning ishlarida shu vositalar yozma nutqni rivojlantirishdagi ahamiyati ta'kidlangan. Besh tashabbusning uchinchisi (kompyuter texnologiyalaridan samarali foydalanish) bilan bog'liq holda, AI ta'limda yoshlarni jismoniy va ma'naviy jihatdan rivojlantiradi.

Turli AI modellaridan foydalanish til o'rganishni interaktiv qiladi. Masalan, ChatGPT (OpenAI tomonidan ishlab chiqilgan, ijodiy yozuv va muloqotga ixtisoslashgan), Grok (xAI, haqiqiy va yordamchi javoblar, kodlashda kuchli), Gemini (Google, multimodal, real vaqt rejimida qidiruv va Google xizmatlari bilan integratsiya), Claude (Anthropic, xavfsiz va etik, tahlil va yozuvda yaxshi), DeepSeek (ochiq kodli, samarali, matematika va kodlashda kuchli) va shunga o'xshash ilovalar til o'rganishda qo'llaniladi. Bu modellarning farqlari quyidagicha: ChatGPT ijodiy vazifalarda ustun, Grok haqiqatga asoslangan javoblarda, Gemini ko'p modal (rasm, video) tahlilda, Claude etik masalalarda, DeepSeek esa samaradorlik va ochiq kodda. O'zbekiston talabalari orasida AI vositalaridan foydalanish keng tarqalgan: universitet talabalari akademik topshiriqlarda AI dan tez-tez foydalanadilar, bu esa ingliz tili o'rganish samaradorligini oshiradi.

Sun'iy intellekt (SI) xorijiy tillarni o'rganish jarayonini tubdan o'zgartirib, shaxsiy va interaktiv tajribalarni taqdim etmoqda. Ushbu bo'limda SI ning xorijiy tillar ta'limidagi (masalan, ingliz tili – EFL/ESL) foydalari va zararlarini, shuningdek, ularni bartaraf etish yechimlarini qisqacha ko'rib chiqamiz. Bu tahlil oldingi bo'limlardagi talabalar idrokloriga (ijodkorlik va tanqidiy fikrlash pasayishi, axloqiy tashvishlar) asoslanib, SI ning ikki tomonlama tabiatini yoritadi [4, 32].

SI xorijiy tillarni o'rganishni demokratlashtirib, o'quvchilarga qulay va samarali vositalar beradi:

Shaxsiylashtirilgan o'qitish va motivatsiya oshishi: SI vositalari (ChatGPT, Duolingo, Grok4) o'quvchining darajasiga mos darslar tuzadi, talaffuzni real vaqtda tuzatadi va o'yin elementlari orqali faollikni 30-40% ga oshiradi [Nasirova, 2025]. Misol uchun, O'zbekiston talabalari uchun SI grammatika va lug'atni individual yondashuv bilan mustahkamlaydi, bu an'anaviy darslarga nisbatan tezroq natija beradi.

Real vaqtda tarjima va kirish imkoniyati: Google Translate, Memrise yoki Grammarly kabi vositalar til to'siqlarini yengib o'tadi, murakkab matnlarni tushuntiradi va global tadqiqotga yordam beradi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, SI o'rganish tezligini 25% ga tezlashtiradi, ayniqsa rivojlanayotgan mamlakatlarda [Mirzayev et al., 2025]. O'zbekistonda hozirda Ustoz AI, Muxlisa AI, Ibrat farzandlari va boshqalar.

Ijodkorlik va mustaqillikni rag'batlantirish: SI suhbat simulyatsiyasi orqali gapirish ko'nikmalarini rivojlantiradi va g'oyalarni yaratishda yordam beradi, bu talabalarning 80% ijobiy baholaydi [Shirinova et al., 2024]. Natijada, SI til o'rganishni qiziqarli va mustaqil qiladi.

SI ning keng tarqalishi ijodkorlik va tanqidiy fikrlashni susaytirishi mumkin, ayniqsa haddan tashqari qaramlik holatida:

Tanqidiy fikrlash va mustaqillikning pasayishi. O'quvchilar SI ga "ortiqcha ishonib" o'z fikr yuritish qobiliyatini yo'qotishi mumkin; 39,9% talaba bu xavfni ta'kidlaydi, chunki SI tayyor javoblarni berib, chuqur tahlilni chetlab o'tadi [Shirinova et al., 2024]. Xorijiy tillarda bu talaffuz yoki madaniy kontekstni yuzaki o'rganishga olib keladi.

Axloqiy va etik muammolar. Plagiat (36% talaba xavoti) va noto'g'ri ma'lumotlar (41,9%) keng tarqalgan; ChatGPT noto'g'ri tarjimalar berishi mumkin, bu til o'rganishda ishonchsizlikni oshiradi [Mohammadi, 2024]. Bundan tashqari, ma'lumotlar maxfiyligi va tarafkashlik (ingliz tiliga ustunlik) mahalliy tillarda muammo tug'diradi.

Ijodkorlikni cheklash. SI g'oyalarni "nusxalab" berishi mumkin, ammo haqiqiy fikrlashni rivojlantirmaydi; 19,2% talaba SI ning ijodga neytral ta'sirini, 10,8% esa salbiy ehtimolini ko'rsatadi [Mirzayev et al., 2025]. An'anaviy ta'limdagi tuzilganlik bu muammoni kuchaytiradi.

SI ning salbiy ta'sirlarini minimallashtirish uchun muvozanatli yondashuv zarur:

Pedagogik rahbarlik va treninglar. O'qituvchilar SI ni darslarga integratsiya qilishda talabalarga etik qoidalarini o'rgatishi, masalan, plagiatni oldini olish uchun AI detektorlarini qo'llash. O'zbekiston oliygohlarida o'qituvchilar uchun SI savodxonligi kurslari (raqamli savodxonlikni o'quv dasturiga kiritish) talabalar ishonchini oshiradi [12, 23].

Mahalliy moslashtirish va infratuzilma yaxshilash. O'zbek-ingliz AI modellarini ishlab chiqarish (oflayn rejada) va qishloq hududlarida internetni kengaytirish orqali tarafkashlikni kamaytirish. Shuningdek, SI ni tanqidiy fikrlash mashqlariga (masalan, AI javoblarini tahlil qilish topshiriqlari) bog'lash ijodkorlikni saqlaydi.

Siyosat va hamkorlik. Ta'lim muassasalari SI foydalanish qoidalarini ishlab chiqishi, ishlab chiqaruvchilar bilan hamkorlikda ishonchli vositalar yaratishi kerak. Uzun muddatli tadqiqotlar (masalan, SI ning uzoq ta'sirini o'rganish) yechimlarni takomillashtiradi [9, 24].

Bu haqda juda tezkorlik bilan ishlashimiz va o'z vaqtida yechim topib xalqqa taqdim qilishimiz har bir tilshunos va har bir tilga oid kishilarning burchi va mas'liyatidir.

Xulosa. Sun'iy intellekt vositalari chet tillarini o'rganishda inqilobiy yondashuvlarni olib kirmoqda. «Ibrat farzandlari» ilovasi kabi mahalliy loyihalar Prezidentimiz tashabbuslari doirasida til ta'limini ommalashtirib, o'zbek tilini global miqyosda mustahkamlaydi. Kelajakda AI va til bilimi zamonaviy kasblarning asosiga aylanadi, yoshlarni ibratli farzandlar qilib tarbiyalashga xizmat qiladi. Bu soha ham zamonaviy kelajak kasblaridan deb bimalol aytish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Mirziyoyev Sh. M. Yangi O'zbekiston taraqqiyoti yo'lida. Toshkent: O'zbekiston, 2020. 250 bet.
2. Jo'rayev N. Zamonaviy texnologiyalar va til o'rgatish. Toshkent: Fan, 2023. 150 bet.

3. Karimova A. Sun'iy intellekt asosidagi ta'lim platformalarining samaradorligi // O'zbekiston pedagogika jurnali. 2022. №2. 45-50 bet.
4. Jo'rayev N. Zamonaviy texnologiyalar asosida til o'rgatish: Grammarly va ChatGPT misolida // Filologiya va til ta'limi. 2023. №4. 20-25 bet.
5. Prezidentning besh tashabbusi // Xalq so'zi gazetasi. 2025-yil 15-yanvar. 1-2 bet.
6. Ibrat farzandlari ilovasi haqida // Yoshlar ovozi gazetasi. 2024-yil 10-dekabr. 3-bet.
7. Shavkat Mirziyoyevning xorijiy tillar haqidagi nutqi. <https://president.uz/uz/lists/view/4327> (kirilgan sana: 2025-yil 21-sentabr).
8. Ibrat farzandlari loyihasi. <https://ibratfarzandlari.uz/> (kirilgan sana: 2025-yil 21-sentabr).
9. Sun'iy intellekt va ta'lim. <https://unesco.org/en/articles/ai-education> (kirilgan sana: 2025-yil 21-sentabr).
10. Shirinova S. O'zbekiston oliy ta'lim muassasalarida akademik maqsadlar uchun generativ sun'iy intellekt bo'yicha talabalarning istiqbollarini o'rganish <https://dl.acm.org/doi/10.1145/3726122.3726266>

CHET TILLARINI O'QITISHDA MULTIMEDIA VA AUDIOVIZUALIZATSIYANING O'RNI

<https://zenodo.org/records/17733165>

*G'ofurova Mehriniso Muqimovna,
Oriental Universiteti "Tillar-2" kafedrası o'qituvchisi*

Annotation. This article explores the role of multimedia and audiovisual methods in foreign language education. It argues that integrating sound, image, and context increases learner motivation and communicative competence compared to textbook-only approaches. Three ecosystems are examined: online platforms such as Duolingo, Babbel, and Memrise using microlearning and gamification YouTube pedagogy with captions, transcripts, and guided viewing tasks and Virtual Reality (VR) scenarios that reduce anxiety and enhance fluency. The paper suggests classroom integration through sequencing, learner production, and rubric-based feedback, while also addressing challenges like VR access, caption reliance, and ensuring inclusivity through digital hygiene and accessibility.

Keywords: multimedia in foreign language teaching, audiovisual methods, communicative competence, YouTube pedagogy, VR for language learning, microlearning, gamification.

Annotatsiya. Ushbu maqola chet tillarini o'qitishda multimedia va audiovizual metodlarning o'rnini o'rganadi. Unda tovush, tasvir va kontekstni uyg'unlashtirish, faqat darslikka asoslangan yondashuvlarga nisbatan, o'quvchilar motivatsiyasi va kommunikativ kompetensiyasini oshirishi ta'kidlanadi. Uchta ekotizim tahlil qilinadi: mikro-o'rganish va gamifikatsiyadan foydalanadigan Duolingo, Babbel va Memrise kabi onlayn platformalar, subtitrlar, transkriptlar va boshqariladigan tomosha topshiriqlari bilan YouTube pedagogikasi hamda tashvishlarni kamaytirib, ravonlikni oshiruvchi Virtual Reallik (VR) ssenariylari. Maqolada shuningdek, dars jarayonida bosqichma-bosqich integratsiya, o'quvchi produktsiyasi va rubrikalar asosida baholash taklif etiladi. Shu bilan birga, VR dan foydalanish imkoniyati, subtitrlarga ortiqcha tayanish kabi muammolar va inklyuzivlikni ta'minlash chorasi sifatida raqamli gigiyena hamda qulayliklarga oid masalalar ham yoritiladi.

Kalit so'zlar: chet tilini o'qitishda multimedia, audiovizual usullar, kommunikativ qobiliyat, YouTube pedagogikasi, til o'rganish uchun VR, mikroo'rganish, o'yinlashtirish.

Hozirgi globallashuv davrida chet tillarni samarali o'rgatish uchun yangi metodlar talab etiladi. An'anaviy darslik va grammatika mashqlariga asoslangan yondashuvlar o'quvchi motivatsiyasini doimiy ushlab turolmaydi. Shu sababli multimedia va audiovizual vositalarni ta'lim jarayoniga kiritish katta ahamiyat kasb etmoqda. Media tushunchasi keng bo'lib, yozma (kitob, gazeta), ovozli (radio, audio yozuv) va tasviriy (rasm, video) vositalarni o'z ichiga oladi. Multimedia esa matn, ovoz va tasvirni

birlashtirib, o'quvchiga interaktiv o'rganish imkonini beradi. XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab audiovizual metod shakllanib, chet tillarini eshitish, ko'rish va real vaziyatlar orqali o'rgatishni maqsad qildi. Til faqat qoidalar yig'indisi emas, balki tirik muloqot vositasidir. Uning mohiyati intonatsiya, mimika, imo-ishora va kontekst orqali namoyon bo'ladi. Shuning uchun audiovizual metod o'quvchiga nafaqat matn, balki tovush va tasvir orqali ham bilim beradi.

Audial vositalar til o'rganishda muhim, chunki til eng avvalo tovush hodisasidir. Audio yozuvlar, radio, qo'shiqlar va podkastlar turli talaffuz va intonatsiyalarni eshittiradi, tinglab tushunish va to'g'ri talaffuzni rivojlantiradi. Vizual vositalar – rasmlar, plakatlar, grafikalar, infografikalar – mavzuni tezroq idrok etish va eslab qolishni osonlashtiradi. Masalan, “Oziq-ovqat” mavzusida meva-sabzavot rasmlari samarali bo'ladi. Videomateriallar esa eng kuchli vosita bo'lib, film yoki lavhalar orqali nafaqat so'z, balki madaniyat va ijtimoiy vaziyatlarni ham o'rgatadi.

Onlayn platformalar audiovizual ma'lumotni mikro-darslar ko'rinishida taqdim etib, chet tilini samarali o'rgatadi. Duolingo boshlang'ich va o'rta bosqich uchun leksika-grammatika asosini tez quradi, tinglash va o'qishni mustahkamlaydi. Babel dialogik vaziyatlar va kundalik iboralarni mashq qildiradi, modul oxirida role-play imkonini beradi. O'qituvchi darsni mustaqil mashqlar bilan uyg'unlashtirishi zarur: audio-diktantlar tinglab tushunish va yozma ko'nikmani kuchaytiradi, lug'at klasterlash so'z boyligini tizimlashtiradi, shadowing talaffuz va intonatsiyani mustahkamlaydi. YouTube esa autentik nutqni taqdim etib, turli formatlar orqali real muloqot muhitini yaratadi. Subtitr va transkriptlar eshitish-o'qishni integratsiyalaydi, video uzunligi esa 2–20 daqiqa oralig'ida moslashuvchan tanlanadi.

Videoni tanlashda bir nechta mezonlarga e'tibor beriladi: daraja mosligi, leksik zichlik, audio sifati, mimika va gestlarning ko'rinishi hamda subtitr ishonchliligi. Masalan, A2–B1 darajada sekin nutqli, ko'p vizual tayanchli videolar maqsadga muvofiq, har 2–3 daqiqada 6–10 ta yangi so'zdan oshmasligi lozim. O'qitishda YouTube videolari uch bosqichda qo'llanadi: tomoshadan oldin — sarlavha asosida taxmin va trigger-lugat, tomosha vaqtida — global va selektiv eshituv, stop-frame tahlil, tomoshadan so'ng esa fikr almashuv va mashqlar.

Tomoshadan keyin dictogloss usuli qo'llanib, qisqa parcha ikki marta tinglanadi va guruhda qayta tiklanadi. Role-play mashqlari ijodkorlik va nutqiy faollikni oshiradi, o'quvchilar video vaziyatini sinfda ijro etadi. Yakunda micro-essay yoziladi, masalan: “Men bo'lsam nima qilardim?” YouTube formatlari xilma-xil: explainer-kanallar grammatikani vizual metafora orqali, vlog va intervyular real mavzularni, shorts tezkor iboralarni, storytelling esa hikoyalar orqali lug'atni o'rgatadi. Muammolar – chalg'ish, subtitrga tayanish, madaniy tafovutlar. Yechimlar – tomosha ro'yxati, reklamasiz rejim, “delayed subtitles” va cultural notes. Baholash uchun listening log, self-rating va oylik vlog qo'llaniladi. Shu tarzda platforma mashqlari va YouTube uyg'unligi tinglab tushunish, lug'at boyligi, talaffuz va madaniy kompetensiyani rivojlantiradi.

Chet tilini samarali o'rganishda o'qituvchilar an'anaviy usullar bilan birga zamonaviy raqamli platformalar va audiovizual resurslardan foydalanishga intilmoqdalar. Bunday uyg'unlik o'quvchining til ko'nikmalarini tezroq shakllantiradi, xotirada chuqurroq saqlashni ta'minlaydi va bilimlarni real vaziyatlarda qo'llash imkonini kengaytiradi. So'nggi yillarda bu jarayonga Virtual Reallik (VR)

texnologiyasi ham qo'shilib, o'quvchilarga yanada realistik, interaktiv va hissiy jihatdan boy tajribani taqdim etmoqda. VR til o'rganishni sinfdan tashqaridagi vaziyatlarga maksimal darajada yaqinlashtiradi: foydalanuvchi 360° vizual sahnada tovush manbalarini joy, masofa va fon shovqinlari bilan birga idrok qiladi. Bu esa kontekstli o'rganishni kuchaytirib, muloqotga psixologik tayyorgarlik yaratadi. Masalan, VRda kafe sahnasida buyurtma berayotgan o'quvchi o'zini real vaziyatda his qilib, nutqini muhitga mos ravishda yo'naltirishga majbur bo'ladi.

VR orqali turli hayotiy ssenariylar mashq qilinadi: kafe yoki restoranda buyurtma berish, vokzal yoki aeroportda yo'l-yo'riq so'rash, do'konda narx va chegirma haqida ma'lumot olish, universitetda kutubxona qoidalari bilan tanishish yoki kasbiy vaziyatlarda suhbat va taqdimot o'tkazish. Bu mashqlar lingvistik bilim bilan birga madaniy va ijtimoiy jihatlarni ham qamrab oladi. VRning kuchli tomonlari orasida emotsional haqiqiylik muhim o'rin tutadi, chunki o'quvchilar xato qilishdan kamroq qo'rqib, nutqni erkinroq boshlaydilar. Tana xotirasi ham shakllanadi: o'quvchi eshitish bilan birga ko'rish va harakat orqali tilni idrok qiladi. Immersiv audio esa masofa va fon shovqinlari ostida so'zlarni ajratishni o'rgatadi, bu esa real hayotiy sharoitda foydali bo'ladi.

Biroq VRning ayrim cheklovlari mavjud. Uskunalar qimmat bo'lishi mumkin, buning yechimi sifatida umumiy laboratoriyalar yoki arzon cardboard headsetlardan foydalanish taklif etiladi. Kiberkasallikni kamaytirish uchun qisqa sessiyalar va "teleport" navigatsiyasi qo'llaniladi. Pedagogik kontent yetishmasligi muammosiga qarshi o'qituvchilar o'z ssenariylarini yozishi va 360° videolardan foydalanishi mumkin.

Baholash jarayonida chek-listlar samarali: salomlashish, buyurtma berish, qayta so'rash va xayrlashish kabi elementlar 0–2 ball bilan baholanadi. Shuningdek, VRdan keyingi re-telling mashqlari ravonlik va intonatsiyani aniqlashda yordam beradi, o'zini baholash esa o'quvchiga zaif tomonlarini ko'rsatadi. Haftalik dars rejalarida VR boshqa resurslar bilan uyg'unlashtiriladi platformalarda yangi iboralar o'rganish, YouTube roliklarini tomosha qilish, lug'at klasterlash va shadowing mashqlari, VR ssenariylari hamda real-play mashqlari orqali yakuniy integratsiya ta'minlanadi. Mustaqil o'quvchilar uchun esa qisqa kunlik platforma mashqlari, muntazam YouTube tomoshalari, haftalik VR tajribasi va o'z vlogini yozish tavsiya qilinadi.

O'qituvchilar uchun metodik tavsiyalar quyidagilar:

- "ma'no → forma" tamoyili asosida avval vaziyat, keyin grammatik forma beriladi;

- ortiqcha yuklama oldini olish uchun video 6–8 daqiqa, lug'at 8–12 birlik va VR 5–7 daqiqa bilan cheklanadi;

- har blokda tinglash, ko'rish va gapirish elementlari bo'lishi shart. Xatolarni "issiqda" to'xtatmasdan, keyin "feedback sandwich" usulida tuzatish maqsadga muvofiq. Shuningdek, qiyinchilik gradasiyasi darajaga qarab oshiriladi: A2 da vizual tayanch, B1 da qisqa dialoglar, B2 da improvizatsiya, C1 da murakkab munozaralar.

Raqamli gigiyena va inklyuzivlik ham muhim. Darslarda reklamasiz rejim, vaqt cheklovi, ishonchli manbalar tanlanishi lozim. Past internet sharoitida oflayn yuklab olish yoki audio-only variantlar taqdim etilishi kerak. Baholashda rubrikalar qo'llanib,

tinglab tushunish, talaffuz, ravonlik va interaktivlik mezonlari hisobga olinadi. Tayyor blok ssenariylar esa o'qituvchilarning ishini yengillashtiradi.

Umuman, platformalar, YouTube va VRni uyg'un qo'llash chet tilini samarali o'rgatadi. Platforma leksika va grammatikani beradi, YouTube autentik nutq va madaniyatni taqdim etadi, VR esa xavfsiz "real vaziyat"da qo'llash imkonini yaratadi. Produksiya va feedback bosqichlari orqali o'quvchilar nutqiy kompetensiya, talaffuz va madaniy ko'nikmalarni rivojlantiradilar.

Audiovizual metodlar - onlayn platformalar, YouTube va VR - chet tilini tovush, tasvir va kontekst orqali real muloqotga yaqinlashtiradi. Platformalar leksika-grammatika asosini tez quradi, YouTube autentik nutq va madaniy ko'nikmalarni taqdim etadi, VR esa 360° muhitda psixologik to'siqlarni kamaytiradi va jasoratni oshiradi. Shu bilan birga, platformalarda pragmatika yetarlicha yoritilmasligi, YouTube da chalg'ish va subtitrlarga tayanish, VRda esa uskuna va kontent muammolari mavjud. Bularni bosqichma-bosqich yuklama, aniq vazifalar va rubrikali baholash orqali yumshatish mumkin. Eng samarali yechim — ularni integratsiyalashgan haftalik rejada qo'llashdir. Natijada ta'lim multimodal, motivatsion va o'lchanadigan bo'ladi, o'quvchilar tinglab tushunish, talaffuz, lug'at va interaktivlik bo'yicha muntazam rivojlanadilar.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abraham U. (2012). *Auditive Medien im Fremdsprachenunterricht*. Frankfurt am Main: Peter Lang Verlag. – 215 bet.
2. Bartram M. (2010). *Learner Motivation and Real-world Tasks*. London: Oxford University Press. – 178 bet.
3. Beatty K. (2003). *Teaching and Researching Computer-Assisted Language Learning*. Harlow: Pearson Education Limited. – 242 bet.
4. Buckingham D. (2003). *Media Education: Literacy, Learning and Contemporary Culture*. Cambridge: Polity Press. – 260 bet.
5. Davies G., Otto S., Rüschoff, B. (2013). *CALL—Past, Present and Future*. Stuttgart: Klett Verlag. – 195 bet.

OMMAVIY AXBOROT VOSITALARI ORQALI INKLYUZIV TA'LIM JARAYONIDA TOLERANT MUNOSABATLARNI RIVOJLANTIRISH METODIKASI

<https://zenodo.org/records/17959806>

*Jabborova Nilufar Shavkatovna,
Oriental universiteti Axborot siyosati
masalalari bo'yicha rektor maslahatchisi*

Annotatsiya: Maqolada XXI asrdagi pedagogik paradigmalar, inklyuziv ta'lim, tolerantlik va bag'rikenglikning jamiyatdagi ahamiyati hamda ularning umumiy ta'lim jarayonida qo'llanilishi tahlil qilingan. Inklyuziv ta'limning nazariy va amaliy asoslari, jumladan, bolalarning maksimal rivojlanishi va ijtimoiy integratsiyani ta'minlashga qaratilgan strategik yondashuvlar muhokama qilingan. Shuningdek, ommaviy axborot vositalari va media kontent orqali tolerantlik va bag'rikenglikni shakllantirishning pedagogik va ijtimoiy ahamiyati yoritilgan. Maqolada O'zbekistondagi huquqiy bazalar va ilmiy-amaliy tavsiyalar ham ko'rib chiqilgan.

Kalit so'zlar: inklyuziv ta'lim, tolerantlik, bag'rikenglik, pedagogika, ijtimoiy integratsiya, media vositalari, XXI asr ta'limi.

Abstract: This article analyzes 21st-century pedagogical paradigms, inclusive education, tolerance, and empathy, as well as their significance in society and application in general education. The theoretical and practical foundations of inclusive education are discussed, including strategic approaches aimed at maximizing children's development and ensuring social integration. Furthermore, the pedagogical and social role of mass media and media content in promoting tolerance and empathy is highlighted. The article also examines the legal frameworks and scientific-practical recommendations relevant to the development of inclusive education in Uzbekistan.

Keywords: inclusive education, tolerance, empathy, pedagogy, social integration, media tools, 21st-century education.

"Inklyuziv ta'lim – bu nafaqat pedagogik yo'nalish, balki inson huquqlarini ta'minlashga qaratilgan umuminsoniy harakatdir".
(YuNESKOning 2020-yildagi hisobotidan)

XXI asrda pedagogik paradigma an'anaviy bilim berishdan tashqari, inson huquqlari, teng imkoniyatlar va barqaror ijtimoiy muhitni ta'minlash vazifalarini ham o'z zimmasiga oldi. Zamonaviy ta'limning strategik vazifasi nafaqat ma'lumot berish, balki har bir o'quvchining shaxsiy va ijtimoiy salohiyatini rivojlantirish hamda uni global resurs sifatida shakllantirishdan iboratdir. Shu nuqtai nazardan, inklyuziv ta'lim konsepsiyasi imkoniyati cheklangan yoki maxsus ehtiyojli bolalarning umumta'lim jarayoniga to'liq integratsiyasini ta'minlovchi pedagogik va ijtimoiy strategiya sifatida muhim ahamiyat kasb etadi.

Inklyuziv ta'limning nazariy asoslari shuni ko'rsatadiki, u barcha o'quvchilar uchun teng huquq va imkoniyatlarni ta'minlash, ijtimoiy barqarorlikni mustahkamlash

va tolerant munosabatlarni rivojlantirish orqali ijtimoiy integratsiya hamda shaxsiy rivojlanishning strategik prediktori sifatida xizmat qiladi. Jahon sog‘liqni saqlash tashkiloti (WHO)ning 2022-yilgi ma‘lumotlariga ko‘ra dunyo aholisining bir milliardga yaqini imkoniyati cheklangan deb baholanadi. Shularning 240 milliondan ortig‘ini bolalar va o‘smirlar tashkil qiladi. Ular ta‘lim jarayonida turli to‘siqlarga duch kelmoqda. Bu ko‘rsatkichlar inklyuziv ta‘limning global darajadagi ijtimoiy va pedagogik ahamiyatini yaqqol tasdiqlaydi¹.

Jahon tajribasiga nazar tashlasak, **BMT, YuNESKO, YuNISEF** kabi xalqaro tashkilotlar inklyuziv ta‘lim va tolerantlik madaniyatini rivojlantirishda ommaviy axborot vositalarining kuchli ta‘siri mavjudligini alohida ta‘kidlaydilar. Xususan, Yevropaning ko‘pgina mamlakatlarida maxsus teledasturlar va internet portallari orqali bolalarda imkoniyati cheklangan tengdoshlariga nisbatan ijobiy munosabatni shakllantirishga e‘tibor qaratilgan. Shuningdek, AQSHda inklyuziv ta‘lim jarayonini qo‘llab-quvvatlaydigan media kampaniyalar amalga oshirilib, keng jamoatchilik ongini o‘zgartirishga erishilgan. Yaponiyada **“NHK”** telekanali orqali efirga uzatiladigan maxsus multfilmlar bolalar ongida turli millat, imkoniyat va turmush tarzini qabul qilish madaniyatini shakllantiradi. Skandinaviya mamlakatlarida esa bolalar uchun ishlab chiqilgan mobil ilovalar orqali tolerantlik, hamdardlik va bag‘rikenglik g‘oyalari turli o‘yinlar asosida singdiriladi.

O‘zbekistonda ham so‘nggi yillarda inklyuziv ta‘limni rivojlantirishga katta e‘tibor qaratilmoqda. Prezident farmon va qarorlari hamda ta‘lim tizimida amalga oshirilayotgan islohotlar doirasida imkoniyati cheklangan bolalarni qo‘llab-quvvatlash, ularni umumiy ta‘lim maktablariga jalb etish, maxsus dastur va mediaproektlarni ishlab chiqishga jiddiy qadamlar qo‘yilmoqda. Xususan, milliy telekanallarda inklyuziv ta‘lim mavzusida maxsus ko‘rsatuvlar va ijtimoiy roliklar namoyish etilmoqda, ijtimoiy tarmoqlarda esa tolerantlik g‘oyalarini targ‘ib etuvchi mediamateriallar tarqatilmoqda.

Tolerantlik inklyuziv ta‘limning markaziy pedagogik kategoriyasi sifatida qaraladi. U turli jismoniy, ruhiy, madaniy va ijtimoiy farqlarga qaramay insonlarni hurmat qilish hamda ular bilan teng huquqlarda muloqot qilish qobiliyatini ifodalaydi. Birlashgan Millatlar Tashkilotining 1995-yilda qabul qilingan **“Tolerantlik prinsiplari deklaratsiyasi”** tolerantlikni ma‘naviy majburiyat va siyosiy-huquqiy zarurat sifatida belgilaydi. Agar ta‘lim muhitida tolerantlik shakllantirilmasa, ijtimoiy ajralish, diskriminatsiya va ksenofobiya holatlari ko‘payishi mumkin.² Shu bois, inklyuziv ta‘lim jarayonida tolerant munosabatlarni rivojlantirish nafaqat imkoniyati cheklangan bolalar, balki barcha o‘quvchilarning ijtimoiy integratsiyasi va shaxsiy kamoloti uchun ham muhim ahamiyat kasb etadi.³

Pedagogik nuqtai nazardan qaralganda, mediatarbiyaviy usullar tolerant munosabatlarni shakllantirishning samarali mexanizmlaridan biri hisoblanadi. Masalan, inklyuziv sinflarda o‘quvchilarga multimedia vositalari orqali chuqur

¹ World Health Organization (WHO). (2022). *Global report on health equity for persons with disabilities*. Geneva: WHO Press.

² Шерматова, М. (2021). *Ўзбекистонда инклюзив таълимнинг ҳуқуқий асослари ва ривожланиш истиқболлари*. Педагогика ва психология журналы, №4, 45–52-бетлар.

³ Абдуллаев, А. (2022). *Толерантлик ва маънавият: таълим тизимидаги инновацион ёндашувлар*. Тошкент: Ўқитувчи нашриёти.

ma'naviy tarbiya berish, ijtimoiy roliklar va videosyujetlardan foydalanish, shuningdek, tolerantlik mavzusidagi kinofilm va multfilmlar namoyishi o'quvchilar ongini shakllantirishda katta ahamiyatga ega. Bu jarayonda pedagogning vazifasi olingan axborotni izohlab berish va uni o'quvchilarning hayotiy tajribasi bilan bog'lab talqin qilishdan iboratdir. Shu bilan birga mediatexnologiyalarni qo'llashda muayyan muammolar ham mavjud. Xususan, ayrim hollarda ommaviy axborot vositalarida diskriminatsion stereotiplar yoki noto'g'ri talqinlar uchray turadi. Bu esa tolerantlik g'oyalariga zid bo'lib, o'quvchilar ongiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin.¹ Shu bois, inklyuziv ta'lim jarayonida pedagoglar va media mutaxassislar hamkorlikda ishlashi, o'quvchilarga yo'naltirilgan mediakontent esa ilmiy-pedagogik asosda tayyorlanishi zarur.

Zamonaviy axborot texnologiyalari yordamida inklyuziv ta'lim jarayonida tolerantlikni shakllantirishning yana bir yo'li virtual ta'lim muhitini yaratishdir. Masalan, onlayn vebinarlar, multimedaviy platformalar, elektron kitoblar va maxsus mobil ilovalar orqali o'quvchilarning ma'naviy-axloqiy tarbiyasiga ta'sir ko'rsatish mumkin. Bunday platformalarda imkoniyati cheklangan bolalar ham o'z bilim va tajribalarini namoyish etish imkoniyatiga ega bo'ladi. Bu esa ularga nisbatan tengdoshlari orasida hurmat va insoniy munosabatni shakllantiradi.

Ommaviy axborot vositalari inklyuziv ta'limda tolerantlikni rivojlantirishda asosiy pedagogik va ijtimoiy vosita sifatida xizmat qiladi. Axborot makonidagi media resurslar jamiyat ongi va ijtimoiy fikrni shakllantirishda yuqori ta'sir kuchiga ega bo'lib, ta'lim islohotlari, ijtimoiy reklama, mediasyujetlar va ommaviy interaktiv dasturlar orqali bag'rikenglik, hamdardlik va insonparvarlik kabi qadriyatlarni targ'ib qiladi. Buyuk Britaniya, Kanada va Finlyandiya tajribalari shuni ko'rsatadiki, ommaviy axborot vositalari orqali muntazam ravishda tarqatiladigan ijtimoiy reklama va hikoyalar jamiyatda tolerant munosabat darajasini sezilarli ravishda oshirgan.

O'zbekistonda ham inklyuziv ta'limni rivojlantirish uchun huquqiy va institutsional baza shakllantirilgan. 2020-yilda qabul qilingan **“Ta'lim to'g'risida”**gi Qonun barcha fuqarolar uchun teng ta'lim imkoniyatlarini ta'minlash va inklyuziv ta'lim tizimini rivojlantirishni nazarda tutadi. Shuningdek, 2021-yilda qabul qilingan **“Nogironligi bo'lgan shaxslarning huquqlari to'g'risida”**gi Qonun nogironligi bo'lgan shaxslarning jamiyat hayotida to'laqonli ishtirokini va ta'limda barobar imkoniyatlarini kafolatlaydi. Ushbu me'yoriy-huquqiy hujjatlar inklyuziv ta'lim jarayonida tolerant munosabatlarni rivojlantirish, ijtimoiy integratsiya va inson huquqlarini himoya qilish uchun zarur huquqiy maydon yaratadi.

Inklyuziv ta'lim amaliyotida har bir o'quvchining ta'lim shakli, tili va o'qish joyini tanlash huquqi markaziy ahamiyatga ega. Nogironligi bo'lgan bolalar umumta'lim muassasasini tanlagan taqdirda ular uchun maxsus sharoitlar yaratiladi va ular umumta'lim jarayoniga to'laqonli jalb etiladi. Bag'rikenglik esa pedagogik va psixologik nuqtai nazardan boshqalarni qabul qilish va hurmat qilish qobiliyatini

¹ Шерматова, М. (2021). *Ўзбекистонда инклюзив таълимнинг ҳуқуқий асослари ва ривожланиш истиқболлари*. Педагогика ва психология журналы, №4, 45–52-бетлар.

ifodalaydi. Uning maktab davrida shakllanishi insonning kelajakdagi ijtimoiy va shaxsiy salohiyatini rivojlantirishning asosiy sharti hisoblanadi¹.

Gordon Allportning tadqiqotlariga ko'ra bag'rikenglik yoki intolerantlik xususiyatlari erta bolalikda shakllanadi va bolalar mehr-muhabbat hamda xavfsizlik muhiti orqali rivojlanadi. Amaliyotda inklyuziyani joriy etishda qator muammolar uchraydi: maxsus ehtiyojli bolalar uchun qulay muhit va rehabilitasiya texnologiyalari yetishmasligi, pedagogik kadrlarning cheklanganligi, jamiyatning nogiron bolalarning huquqlarini tan olishda bexabarligi, ota-onalarning sog'lom va nogiron bolalarni bir sinfda o'qitishga noroziligi, ijtimoiy va psixologik moslashuvda qiyinchiliklar, shuningdek boshqa ishtirokchilarning nogiron o'quvchilarni rad etishi.

Shu bois har bir ta'lim muassasasining asosiy vazifasi — maxsus ehtiyojli bolalarga to'g'ri pedagogik munosabatni shakllantirish, maxsus pedagoglarni tayyorlash va bag'rikenglikni targ'ib qilishdan iboratdir².

Bag'rikenglikni rivojlantirish jarayoni barcha ishtirokchilarning faolligini talab qiladi. Bular o'qituvchilar va inklyuziv ta'lim mutaxassislari jumladan, **logopedlar, defektologlar, psixologlar, audiologlar, rehabilitatsiya pedagoglari, ota-onalar va vasiylar**, shuningdek o'quvchilarni o'z ichiga oladi. Bu jarayonda ommaviy axborot vositalari muhim vosita bo'lib, mediakontent orqali ijobiy obrazlar yaratish, muvaffaqiyat tarixlari va interaktiv dasturlar orqali jamiyatda bag'rikenglik, hamdardlik va hamkorlik qadriyatlari shakllantiriladi.

Kelgusida inklyuziv ta'limda mediatarbiyaning samarali bo'lishi uchun maktab va oliy ta'lim muassasalarida **“Media savodxonlik va tolerantlik”** fanini joriy qilish, pedagoglar uchun mediapsixologiya va mediapedagogika sohasida malaka oshirish kurslarini tashkil etish, bolalar va ota-onalar uchun tolerantlik mavzusida maxsus teleko'rsatuvlar va onlayn kurslar ishlab chiqish, shuningdek, xalqaro tajribani milliy an'analar bilan uyg'unlashtirgan holda zamonaviy mediatexnologiyalarni ta'lim jarayoniga joriy qilish zarur. Shu tariqa ommaviy axborot vositalari orqali inklyuziv ta'limda tolerant munosabatlarni shakllantirish nafaqat ta'lim tizimi, balki butun jamiyat ma'naviy muhitini takomillashtirishga xizmat qiladi. Bu esa kelajak avlodning bag'rikeng, do'stona va insonparvar ruhda voyaga yetishini ta'minlaydi. Tolerantlik tushunchasi pedagogikada nafaqat ma'naviy-axloqiy, balki ijtimoiy-psixologik kategoriya sifatida ham talqin etiladi. Inklyuziv ta'lim jarayonida tolerantlik har bir shaxsning shaxsiylik, erkinlik va tenglikka bo'lgan huquqini hurmat qilishga asoslanadi. Bu jarayonda ommaviy axborot vositalari jamiyatda bag'rikeng munosabatlarni shakllantirishda muhim vosita sifatida xizmat qiladi.

Tolerant munosabatlarni ommaviy axborot vositalari orqali rivojlantirish turli nazariy asoslarga tayanadi. **A.Banduraning** ijtimoiy o'rganish nazariyasiga ko'ra bolalar media obrazlarni kuzatish orqali muayyan xulq-atvor modellarini o'z hayotida qo'llaydi. **G.Alportning** kontakt gipotezasi esa ijtimoiy muloqot va hamkorlik jarayonida tolerantlikni kuchaytiradi; media esa bu jarayonni bilvosita ta'minlab, turli guruhlar o'rtasida ijobiy munosabatlar o'rnatilishiga xizmat qiladi. **Sh.Gerbner** va

¹ Тўхтаева, Н. (2020). “Инклюзив таълим жараёнида педагогларнинг тайёргарлиги ва малака ошириш масалалари”. – *Ижтимоий фанлар журна*ли, №2, 67–74-бетлар.

² Шерматова, М. (2021). “Ўзбекистонда инклюзив таълимнинг ҳуқуқий асослари ва ривожланиш истиқболлари”. – *Педагогика ва психология журна*ли, №4, 45–52-бетлар.

hamkasblari ishlab chiqqan kultivatsiya nazariyasiga ko'ra ommaviy axborot vositalari orqali uzluksiz takrorlanadigan g'oyalar shaxs ongida uzoq muddatli qiymatlar va ijtimoiy normalarni shakllantiradi. Shuningdek, parasotsial muloqot nazariyasi insonning media qahramonlari bilan ruhiy aloqa orqali turli ijtimoiy guruhlariga nisbatan munosabatini o'zgartirishini asoslaydi.¹

Xorijiy tajribalardan ma'lumki ko'plab mamlakatlarda media ta'lim inklyuziv jarayonlarning muhim qismi sifatida joriy etilgan. Masalan, Finlyandiyada maxsus tayyorlangan teledasturlar va hujjatli filmlar orqali o'quvchilarda nogiron tengdoshlarga hurmat tuyg'usi shakllantirilmoqda. Germaniyada maktablardagi media klublar orqali o'quvchilar inklyuziv mavzulardagi videolarni muhokama qiladilar.

O'zbekiston amaliyotida ham OAV orqali inklyuziv qiymatlarni targ'ib qilishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Jumladan, **"Inson va qonun"**, **"Biz bilan birga"** kabi ko'rsatuvlarda nogironligi bo'lgan shaxslarning hayoti va yutuqlari keng yoritilmoqda. Shu bilan birga ijtimoiy tarmoqlarda bag'rikenglik g'oyalarini targ'ib qiluvchi videoroliklar tarqatilmoqda. Ta'lim muassasalarida esa media savodxonlik darslari joriy etilib, o'quvchilar axborotni tanqidiy tahlil qilish ko'nikmasiga ega bo'lishmoqda.

Shu bilan birga mavjud holat tahlili qator muammolarni ham ko'rsatadi: mahalliy media kontentning yetarli emasligi, ijtimoiy reklama va roliklar tizimli ishlab chiqilmayotgani, o'qituvchilarning media savodxonlik darajasi pastligi hamda media ta'sirining uzoq muddatli mexanizmlari yetarlicha tadqiq etilmagani. Bu muammolarni hal qilish maqsadida istiqbolda milliy media kontentni yaratish va uni ta'lim jarayoniga integratsiya qilish, inklyuziv ta'limda media resurslardan foydalanish bo'yicha metodik qo'llanmalar tayyorlash, pedagoglar uchun media savodxonlik kurslarini tashkil etish va ilmiy tadqiqotlar bazasini kengaytirish kabi vazifalarni amalga oshirish zarur.

Yuqoridagi ma'lumotlardan kelib chiqib quyidagi metodik tavsiyalar va amaliy yo'nalishlar ishlab chiqildi:

Media vositalari orqali tolerantlikni targ'ib qilish metodikasi. Media jamiyatning ijtimoiy ongini shakllantirish va stereotiplarni bartaraf etishda eng samarali vositalardan biridir. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki vizual va interaktiv kontent insonlarning hissiy va xulqiy reaksiyasiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Shu munosabat bilan quyidagi strategiyalar tavsiya etiladi:

• **Televidenie, radio va ijtimoiy tarmoqlarda inklyuziv kontent yaratish:** bolalar va ota-onalar uchun mo'ljallangan qisqa videolar, intervyular, reportajlar va animatsion roliklar orqali inklyuziv ta'limning afzalliklari yoritilishi mumkin. Bu usul bolalar va yoshlar orasida ijtimoiy bag'rikenglik hissini shakllantirishga xizmat qiladi.

• **Maqolalar, blog va onlayn forumlar orqali targ'ibot:** pedagogik va psixologik tadqiqotlarga tayangan maqolalar va blog postlar jamiyatning ijtimoiy ongini kengaytirishi mumkin. Shu bilan birga forumlar va onlayn platformalar orqali jamoatchilik bilan interaktiv muloqot olib borish, stereotiplar va noto'g'ri qarashlarni bartaraf etish imkonini beradi.

¹ United Nations. (1995). *Declaration of Principles on Tolerance*. General Conference of UNESCO, Paris.

• **Muvaffaqiyat hikoyalarini vizual va interaktiv shaklda taqdim etish:** imkoniyati cheklangan shaxslar hayotidagi muvaffaqiyatli voqealarni fotosuratlar, videolar, infografikalar va interaktiv materiallar orqali taqdim etish orqali jamiyatda empatiya va ijtimoiy qo'llab-quvvatlash hissinini oshirish mumkin.

2. Pedagogik interaktiv usullar. Interaktiv metodlar bolalarning hissiy, ijtimoiy va muloqot ko'nikmalarini rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, o'quvchilarning hissiy va ijtimoiy ko'nikmalari o'yin va dramatik mashg'ulotlar orqali tezroq rivojlanadi. Samarali usullar quyidagilardan iborat:

• **Rolli o'yinlar va psixodrama:** bolalarda bag'rikenglik, hamkorlik va empatiya ko'nikmalarini shakllantirish uchun turli vaziyatlarda rol o'yinlari va psixodrama mashg'ulotlari tashkil etish tavsiya qilinadi. Bu orqali bolalar boshqalar nuqtai nazarini his qilishni o'rganadilar.

• **Ertak terapiyasi va sezgi asosidagi o'yinlar:** imkoniyati cheklangan bolalar bilan hamdo'stlikni rivojlantirish, ularning hissiy holatini tushunish va ijtimoiy integratsiyasini ta'minlash maqsadida ertaklar, dramatik o'yinlar va sezgi mashg'ulotlaridan foydalanish mumkin. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, ertaklar orqali ijtimoiy rollarni o'rganish bolalarda empatiya va muloqot ko'nikmalarini oshiradi.

• **Brayl alifbosi va eshitish moslamalari:** imkoniyati cheklangan bolalarni qo'llab-quvvatlash va hissiy tajriba berish uchun Brayl alifbosi, eshitish texnologiyalari va boshqa moslamalar pedagogik jarayonga joriy etilishi lozim. Bu usullar bolalarning o'zaro integratsiyasini rag'batlantirib, ularning ijtimoiy qabul qilinishiga hissa qo'shadi.

3. Ota-onalar va pedagoglarning malakali ishtiroki. Tolerantlik va inklyuziv ta'limning samaradorligi ota-onalar va pedagoglarning faol ishtiroki bilan uzviy bog'liqdir. Muhim yo'nalishlar quyidagilar:

• **Maxsus pedagoglar uchun malaka oshirish kurslari va treninglar:** pedagoglar va mutaxassislar uchun inklyuziv ta'lim, psixologik yordam va kommunikatsiya metodikalarini o'z ichiga olgan kurslar tashkil etish tavsiya qilinadi. Bu orqali pedagoglar zamonaviy metodlarni qo'llashga tayyor bo'ladilar.

• **Ota-onalarni inklyuziv ta'lim jarayoniga jalb qilish:** ota-onalar bilan seminarlar, uchrashuvlar va interaktiv mashg'ulotlar orqali bag'rikenglik, hamkorlik va ijtimoiy qo'llab-quvvatlash ko'nikmalarini rivojlantirish mumkin. Bu nafaqat bolalarning ijtimoiy rivojlanishiga, balki oilaviy muhitning barqarorligiga ham ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

• **Psixologik qo'llab-quvvatlash:** bolalar va ota-onalar uchun psixologlar tomonidan ijtimoiy va emotsional qo'llab-quvvatlash tizimini yaratish orqali inklyuziv muhit mustahkamlanadi. Shu bilan birga bu usul tushkunlikni kamaytirish va o'zaro hurmatni rivojlantirishga xizmat qiladi.

Ushbu metodika amaliyotga tatbiq etilganda media vositalari va pedagogik interaktiv metodlar orqali tolerantlik madaniyati shakllanadi. Bu esa inklyuziv ta'lim jarayonining samaradorligini oshirish, bolalarning hissiy va ijtimoiy rivojlanishini rag'batlantirish hamda barqaror ijtimoiy muhit yaratishga imkon beradi. Bundan tashqari ota-onalar, pedagoglar va jamoatchilikning faol ishtiroki orqali jamiyatda hamjihatlik, bag'rikenglik va empatiya qadriyatlari mustahkamlanadi.

Xulosa o‘rnida aytish mumkinki, inklyuziv ta’limda tolerantlikni shakllantirish jarayonida ommaviy axborot vositalarining o‘rni beqiyosdir. Media vositalari jamiyat ongiga eng tez ta’sir ko‘rsatuvchi mexanizmlardan biri hisoblanadi. Televidenie, radio, matbuot va ayniqsa ijtimoiy tarmoqlar orqali bag‘rikenglik g‘oyalari, inklyuziv ta’limdagi ijobiy tajribalar va muvaffaqiyat tarixlari keng yoritilishi jamiyatda ijtimoiy mas’uliyat, hamdardlik va teng huquqlilik g‘oyalarini mustahkamlaydi. OAV orqali tarqatiladigan roliklar, maqolalar, intervyular va maxsus ko‘rsatuvlar nafaqat bilim berish jarayoniga, balki butun jamiyatda ijobiy munosabatni shakllantirishga xizmat qiladi. Shu tariqa OAV va ta’lim tizimi o‘rtasidagi uzviy hamkorlik orqali tolerantlik darajasi oshiriladi, inklyuziv muhit rivojlanadi va barqaror jamiyat qurilishi uchun mustahkam zamin yaratiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

Qonunchilik manbalari:

1. O‘zbekiston Respublikasi. (2020). *“Ta’lim to‘g‘risida”gi qonun* (O‘RQ–637-son, 23.09.2020). Toshkent.
2. O‘zbekiston Respublikasi. (2021). *“Nogironligi bo‘lgan shaxslarning huquqlari to‘g‘risida”gi qonun* (O‘RQ–719-son, 15.06.2021). Toshkent.
3. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi. (2021). *Inklyuziv ta’lim tizimini rivojlantirish konsepsiyasi*. Toshkent.

Milliy manbalar:

1. Shermatova, M. (2021). *O‘zbekistonda inklyuziv ta’limning huquqiy asoslari va rivojlanish istiqbollari*. Pedagogika va psixologiya jurnali, №4, 45–52-betlar.
2. Abdullaev, A. (2022). *Tolerantlik va ma’naviyat: ta’lim tizimidagi innovatsion yondashuvlar*. Toshkent: O‘qituvchi nashriyoti.
3. Tohtaeva, N. (2020). *Inklyuziv ta’lim jarayonida pedagoglarning tayyorgarligi va malaka oshirish masalalari*. Ijtimoiy fanlar jurnali, №2, 67–74-betlar.

Xalqaro manbalar:

1. UNESCO. (2020). *Global Education Monitoring Report 2020: Inclusion and education – All means all*. Paris: UNESCO Publishing.
2. World Health Organization (WHO). (2022). *Global report on health equity for persons with disabilities*. Geneva: WHO Press.
3. United Nations. (1995). *Declaration of Principles on Tolerance*. General Conference of UNESCO, Paris.

**BESHINCHI KENGASH. MILLIY IQTISODIYOTDA BARQAROR
RIVOJLANISH: MOLIYAVIY TIZIM, INNOVATSIYALAR, TURIZM VA
TADBIRKORLIKNI RIVOJLANTIRISHNING USTUVOR YO'NALISHLARI**

**SMES' INTENTIONS TO PARTICIPATE IN THE SPECIAL
VOLUNTARY DISCLOSURE PROGRAMME 2.0: INSIGHTS FROM
MALAYSIA**

<https://zenodo.org/records/17733208>

*Saliza Abdul Aziz,
Associate Professor, PhD, Tunku Puteri Intan Safinaz School of Accountancy,
Universiti Utara Malaysia, Malaysia, saliza@uum.edu.my*

*Khamdamov Shakhzod Ilkhom o'g'li,
PhD, Department of Business and Administration, Oriental University,
Tashkent, Uzbekistan*

*Boburbek Khakimov,
Lecturer, Department of Business and Administration, Oriental University,
Tashkent, Uzbekistan*

Abstract. Compliance with tax regulations among small and medium-sized enterprises (SMEs) in Malaysia has long been a challenge, as reflected in the low submission rates of income tax return forms (ITRF). Although the Special Voluntary Disclosure Programme (SVDP) 1.0 was previously introduced, SMEs continue to struggle with complex tax issues, limited accounting resources, and a lack of awareness regarding regulatory requirements. This study seeks to address these challenges by examining the factors influencing SMEs' intention to participate in SVDP 2.0, guided by the Theory of Planned Behavior (TPB). The study focuses on determining the relationships among the factors of attitude, subjective norms, tax knowledge, enforcement of penalties, and willingness to participate among SME owners in Malaysia's Northern Region with regard to SVDP. A quantitative research approach was employed, using an online questionnaire distributed via Google Forms to SME owners in four states in Malaysia, which are located in the Northern region, i.e., Perlis, Kedah, Pulau Pinang, and Perak. A total of 276 valid responses were collected and analyzed using SPSS software (version 29). The findings reveal a strong inclination among SME owners in the northern region to participate in the SVDP to ensure tax compliance. It is supported that attitude, subjective norm, tax knowledge, and enforcement of penalties are significantly related to the intention to participate in SVDP among SMEs in the northern region. This highlights the need for tailored

policies and support mechanisms to enhance engagement and compliance. This study contributes to the theoretical understanding of tax compliance behavior by addressing existing research gaps and offering practical recommendations. Implementing these strategies can foster a more supportive environment for SMEs to engage in voluntary disclosure initiatives, thereby strengthening overall tax compliance and contributing to sustainable economic growth.

Keywords: Intention, Attitude, Subjective Norms, Tax Knowledge, Enforcement of Penalty.

1.0. INTRODUCTION

Taxation is a mandatory financial levy imposed by the government on individuals and entities (Tax Foundation, 2024). The revenue generated from taxes plays a vital role in funding national expenditures, including the provision of public infrastructure, wealth redistribution, economic regulation, and inflation control. Tax policies, however, vary across countries and frequently give rise to debate and differing perspectives.

In Malaysia, the Inland Revenue Board of Malaysia (IRBM) has been consistently enhancing its service framework by transitioning from a formal assessment system to a self-assessment system (STS) since the assessment years 2001 for companies and 2004 for non-company taxpayers, including individuals. This shift aims to bolster tax compliance rates. As part of this effort, IRBM has introduced e-Filing and *ByrHasil* systems to streamline taxpayers' activities in income declaration and payments (Bernama, 2017). Taxpayers can declare income and compute tax liabilities without the need to submit receipts or supporting documents upfront via e-Filing. These documents are only required to be sent to IRBM via email if requested during the tax audit process. Nevertheless, despite these measures, some parties persist in attempting to evade or circumvent their tax obligations (Saad, 2012). Despite the ease in the tax process, tax non-compliance is still a major problem for tax authorities in many countries, including Malaysia.

Tax compliance generally refers to the degree to which taxpayers fulfill their tax obligations, which include filing returns on time, accurately reporting income, paying the taxes owed, and adhering to relevant tax laws and regulations. In Malaysia, as in many countries, achieving high levels of tax compliance is crucial for generating revenue, ensuring fairness, and promoting good governance. The Inland Revenue Board of Malaysia (IRBM) has identified significant amounts of unpaid taxes. For instance, between January 1, 2024, and August 31, 2025, the IRBM discovered additional tax liabilities totaling approximately RM15.2 billion from companies and about RM1.75 billion from individuals, amounting to a combined total of around RM16.95 billion, including penalties (Bernama, 2025). To address the issue of non-compliance, the IRBM is encouraging voluntary disclosures, which can help reduce penalties compared to audits and investigations.

Accordingly, the Malaysian Ministry of Finance (MoF) introduced the Special Voluntary Disclosure Programme (SVDP) to enhance tax compliance among Malaysians, assigning the IRBM to oversee its implementation. Originally introduced as SVDP 1.0 subsequent to the unveiling of the 2019 Budget on November 2, 2018, it

operated from November 3, 2018, until September 30, 2019 (Sinar Harian, 2024). During this period, the program facilitated the collection of RM7.88 billion in total taxes, additional taxes, and penalties from 286,428 taxpayers (Berita Harian, 2020). Additionally, SVDP 1.0 attracted 11,176 new taxpayers with a huge amount of assessment from various activities, i.e., income tax return form, audit, investigation, special operation, special action, income tax, real property gain tax, as well as stamp duty.

Considering the success of SVDP 1.0 in 2019, SVDP 2.0 was launched from June 6, 2023 to May 31, 2024. The primary aim of SVDP 2.0 was to encourage more taxpayers to come forward and rectify any tax discrepancies without facing penalties. The ultimate goal was to enhance tax compliance and bolster revenue collection. By January 31, 2024, IRBM had received a total of 64,748 voluntary declaration cases from both new and existing taxpayers in all categories (KPMG, 2023).

Initiatives such as the SVDP have shown promise of increasing compliance rates. However, this paper focuses on SMEs as it is claimed that regulatory and administrative burdens on SMEs (BusinessToday, 2024). This is mainly due to SMEs often lacking the resources (financial, human, technical) to meet tax compliance obligations. It is claimed that due to limitations of hiring in-house tax experts, and external agents cost money (BusinessToday, 2024). In addition to the high cost of compliance in terms of time and effort for smaller businesses, simplification is often recommended to this group (Aziz, Bidin, & Marimuthu, 2017).

Hence, the questions raised in this paper: what are the relationships between attitude, subjective norms, tax knowledge, enforcement of penalty, and intention to participate in SVDP among SME owners in Malaysia, focusing on the northern region?

2.0. LITERATURE REVIEW

This literature review examines key factors influencing SME owners' intention to participate in the SVDP within the Northern Region. Factors such as attitude, subjective norms, tax knowledge, and enforcement of penalties are analyzed to better understand their collective impact on participation intentions.

2.1. Small and Medium-Sized Enterprises (SMEs)

SME status applies to entities established in Malaysia under the Companies Act 2016, registered under the Business Registration Act (1956) or the Limited Liability Partnership Act (2012), registered with authorities in Sabah and Sarawak, or registered under specific statutory bodies for professional service providers below RM25 million or a workforce of fewer than 150 full-time employees. IRBM categorizes SMEs as follows (refer Table 1):

Table 1 *SMEs Categories*

Categories	Micro	Small	Medium
Factory	Revenue under RM300,000 or a staff count of 5 or fewer.	Revenue ranging from RM300,000 to RM15 million, or a workforce comprising 5 to 75 full-time employees.	Revenue ranging from RM15 million to RM50 million or a workforce consisting of 75 to

			200 full-time employees.
Services and other sector	Revenue under RM300,000 or a staff count of 5 or fewer.	Generate revenue ranging from RM300,000 to RM3 million or employ a workforce of 5 to 30 individuals.	Revenue ranging from RM3 million to RM20 million or a workforce of 30 to 75 full-time employees.

Source: IRBM (2024)

2.2. Special Voluntary Disclosure Programme in Malaysia (SVDP)

Special Voluntary Disclosure Programme (SVDP) is a tax amnesty programme that encourages taxpayers to declare unreported income voluntarily and pay the relevant taxes. The programme has been implemented in various countries worldwide, including Malaysia, Indonesia, and Singapore, to increase state budget revenues and streamline development programmes.

The SVDP is the third programme implemented in Malaysia after the tax amnesty programme that was implemented in 2015 and 2016. It is part of a series of initiatives aimed at improving tax compliance. All three programmes share the same objective of incentivizing taxpayers to declare their income (LHDNM, 2018). Similar to 2015 and 2016, this SVDP is an effort to increase government revenue by encouraging greater participation and transparency in tax reporting.

During the 2023 revised Budget presented on 24 February 2023, the Special Voluntary Disclosure Programme (SVDP) or SVDP 2.0 was reintroduced (Soh, 2023). SVDP 2.0 aims to bolster tax compliance and expand the nation's tax base. Running from June 6, 2023, to May 31, 2024, this initiative offers taxpayers a golden chance to rectify their tax affairs and begin afresh. Taxpayers who voluntarily disclose unreported taxes will be eligible for a complete penalty waiver.

3.0. METHODOLOGY

This study investigates the factors influencing SME owners' willingness to participate in the SVDP within Malaysia's Northern Region. A quantitative approach was adopted using a structured questionnaire distributed to SME entrepreneurs in Perlis, Kedah, Penang, and Perak. The collected data were used to assess the study variables and test the proposed hypotheses.

The study focuses on SME owners in Malaysia's Northern Region, encompassing Perlis, Kedah, Pulau Pinang, and Perak. Given the large population of 484,749 registered businesses (Companies Commission of Malaysia, CBID), a random probability sampling method was employed. A total of 276 SME owners were selected, representing an adequate sample size consistent with the recommendations of Kadam and Bhalariao (2010) and Sekaran (2016). The survey was distributed via email to

members of the Malay, Chinese, and Indian Chambers of Commerce, as well as through online channels targeting business networks within the region.

4.0. FINDINGS

4.1. Demography of Respondents

In total of the 276 respondents, 170 were identified as male, representing 61.6%. Conversely, 106 participants were identified as female, constituting 38.4%. In terms of racial distribution, the majority, comprising 42.8% ($n = 118$) of the sample, identified as Malay. Indian individuals accounted for 40.2% ($n = 111$), making them the second-largest group. Chinese respondents constituted 15.2% ($n = 42$) of the population. Lastly, those categorized as "Others" represented a smaller proportion, comprising only 1.8% ($n = 5$) of the total sample.

The breakdown of respondents' profiles by state indicates that 4.0% of respondents ($n = 11$) are from Perlis, 31.2% ($n = 86$) from Kedah, 21.7% ($n = 60$) from Pulau Pinang, and 43.1% ($n = 119$) from Perak. The survey data reveal that the majority of respondents, comprising 37.0% ($n = 102$), fell within the age range of 30 to 40 years old. Following closely behind, 33.3% ($n = 92$) of participants were aged between 41 and 50 years. Additionally, 26.1% ($n = 72$) of respondents were younger than 30 years old. Lastly, a smaller proportion, accounting for 3.6% ($n = 10$) of participants, were older than 50 years.

The respondents' profile, categorized by business type, indicates that 195 individuals (70.7%) are employed in manufacturing, while the remaining 81 (29.3%) work across services and other sectors. The category of respondents is based on the size of their businesses. The majority, constituting 61.2% ($n = 169$), were classified as micro-enterprises, defined by a turnover of less than RM300,000 and fewer than 5 employees. Small manufacturing entities accounted for 18.1% ($n = 50$) of the respondents, while 17.0% ($n = 47$) represented small services and other sectors, characterized by a turnover ranging from RM300,000 to RM3 million and an employee count of 5 to 30 people. Additionally, 1.1% ($n = 3$) fell into the category of medium manufacturing, with turnovers between RM15 million and RM50 million, employing 75 to 200 people. Finally, 2.6% ($n = 7$) were classified as medium services and other sectors, with turnovers ranging from RM3 million to RM20 million and employing 30 to 75 individuals.

4.2. Multiple Regression Analysis

The results of this study are to answer the objective, which is to determine the relationships between attitude, subjective norms, tax knowledge, enforcement of penalty, and intention to participate among small and medium-sized enterprises (SMEs) owners in the northern region in the SVDP.

Multiple linear regression analysis was carried out with four (4) factors as important predictive variables, i.e., attitude, subjective norm, tax knowledge, and enforcement of penalty. The results showed that the prediction model for intention to participate was significant [$F(4, 271) = 145.924$, $p < 0.05$], and the R-square of this model was 0.683, which means this model explained 68.3% of the variance of intention to participate (refer Table 2).

The outcomes show a significant relationship between attitude and intention to participate, $\beta = 0.201$, $t(271) = 5.054$, $p < 0.01$. There is also a significant relationship

between subjective norm and intention to participate, $\beta = 0.408$, $t(271) = 8.758$, $p < 0.01$. There is a significant relationship between tax knowledge and intention to participate, $\beta = 0.390$, $t(271) = 10.892$, $p < 0.01$. There is a significant relationship too between enforcement of penalty and intention to participate, $\beta = 0.137$, $t(271) = 3.210$, $p < 0.01$. Based on the results, the four (4) hypotheses proposed for this paper are accepted and supported. Among the beta values, subjective norm is the highest (0.408), which indicates it is the most important factor that influences the intention to participate. This is followed by tax knowledge (0.390), attitude (0.201), and lastly, enforcement of penalty (0.137).

Table 2 *Multiple Regression Analysis (n=276)*

Model	Unstandardized Coefficients		Standardized Coefficients	t	Sig. P
	B	Std. Error	Beta		
(Constant)	1.288	.138		9.297	.000
Attitude	.160	.032	.201	5.054	.000
Subjective norm	.227	.026	.408	8.758	.000
Tax knowledge	.264	.024	.390	10.892	.000
Enforcement of penalties	.076	.024	.137	3.210	.001
a. Dependent Variable: Intention to participate					
R-square = 0.683, F (4, 271) = 145.924, Sig. F = 0.000					

The results of the multiple regression analysis provide valuable insights into the relationships between various factors and the intention to participate among SME owners in the northern region regarding the SVDP (presumably, referring to a specific tax or economic development programme). Firstly, the significant relationships between attitude, subjective norms, tax knowledge, enforcement of penalty, and intention to participate underscore the complexity of factors influencing SME owners' decision-making regarding participation in the program.

The finding that subjective norm has the highest beta value (0.408), indicating its significant influence on intention to participate, suggests that social influences and perceptions of what others expect play a pivotal role in SME owners' decision-making. The substantial impact of tax knowledge (beta value of 0.390) highlights the importance of SME owners' understanding of taxation policies and procedures in shaping their intention to participate. Furthermore, the positive relationship between attitude and intention to participate (beta value of 0.201) indicates that SME owners'

favorable perceptions or beliefs about the program contribute to their willingness to engage with it. Lastly, the significant relationship between enforcement of penalty and intention to participate (beta value of 0.137) suggests that while enforcement measures may exert some influence on SME owners' decisions, their impact is relatively weaker compared to other factors such as subjective norms and tax knowledge.

In conclusion, the findings underscore the multifaceted nature of factors influencing SME owners' intention to participate in the programme, with subjective norms, tax knowledge, and attitudes playing prominent roles. Addressing these factors through targeted interventions and educational initiatives can potentially enhance SME participation and contribute to the success of the programme.

5.0. CONCLUSION

This study sheds light on the key determinants influencing SMEs' intentions to participate in the Special Voluntary Disclosure Programme 2.0 (SVDP 2.0) in Malaysia. Grounded in the Theory of Planned Behavior, the findings reveal that attitude, subjective norms, tax knowledge, and enforcement of penalties significantly shape SMEs' willingness to engage in voluntary disclosure initiatives. These results underscore the importance of fostering positive perceptions toward tax compliance, enhancing awareness, and strengthening enforcement mechanisms to encourage participation.

From a theoretical perspective, this research extends the understanding of tax compliance behavior within the SME context, providing empirical evidence on the behavioral drivers of voluntary disclosure. Practically, the insights offer policymakers and tax authorities a basis for designing more effective outreach, education, and support programs that align with SMEs' behavioral motivations and operational realities.

Ultimately, by cultivating a transparent and facilitative tax environment, Malaysia can enhance SME compliance, broaden its tax base, and reinforce trust between businesses and the tax administration, which could contribute to a more equitable and sustainable fiscal ecosystem.

References

1. Aziz, S. A., Bidin, Z., & Marimuthu, M. (2017). The effect of attitude and understanding towards goods and service tax satisfaction among business community in Malaysia. *Advanced Science Letters*, 23(4), 3120-3123. https://www.researchgate.net/profile/Saliza-Aziz/publication/317734128_The_Effect_of_Attitude_and_Understanding_Towards_Goods_and_Service_Tax_Satisfaction_Among_Business_Community_in_Malaysia/links/5a1e5485458515a4c3d1e2b6/The-Effect-of-Attitude-and-Understanding-Towards-Goods-and-Service-Tax-Satisfaction-Among-Business-Community-in-Malaysia.pdf
2. Bernama. (2017, November 24). LHDNM tambah baik sistem penyampaian perkhidmatan. *Astro Awani*. <https://www.astroawani.com/berita-malaysia/lhdn-tambah-baik-sistem-penyampaian-perkhidmatan-161135>
3. BusinessToday (2024). SMEs Warned of Tax Compliance Issues Amid Digital Waves. *Business Today Press*. Dec (2024).

https://www.businesstoday.com.my/2024/12/08/smes-warned-of-tax-compliance-issues-amid-digital-waves/?utm_source=chatgpt.com

4. compliance”, *Advances in Accounting*, Elsevier Ltd, Vol. 34, pp. 17–26.

5. Enache, C. (2024). *Corporate Tax Rates Around the World*, 2024. Tax Foundation, Dec (2024). <https://taxfoundation.org/data/all/global/corporate-tax-rates-by-country-2024/>

6. Kadam, P., & Bhalerao, S. (2010). Sample size calculation. *International Journal of Ayurveda Research*, 1(1), 5-11.

7. KPMG. (2023). SVDP 2.0-Are You Ready to Come Forward? KPMG. <https://kpmg.com/my/en/home/events/2023/05/svdp-2-0-are-you-ready-to-come-forward0.html>

8. Malaymail (2025). IRB detects RM17b in unpaid taxes, urges voluntary disclosures to avoid higher penalties. Malaymail press. Sept. (2025). https://www.malaymail.com/news/malaysia/2025/09/13/irb-detects-rm17b-in-unpaid-taxes-urges-voluntary-disclosures-to-avoid-higher-penalties/190954?utm_source=chatgpt.com

9. Saad, N. (2012) Perception of Tax Fairness and Tax Compliance Behavior a Comparative Study. *Jurnal Pengurusan*, 36, 89-100.

10. Sinar Harian. (2024). LHDNM, JKDM lepasi sasaran kutipan cukai-PM 9 Januari 2024. *Astro Awani*. <https://www.astroawani.com/berita-malaysia/lhdn-jkdm-lepasi-sasaran-kutipan-cukai-pm-453246>

11. Soh, L. S. (2023, May 02). SVDP 2.0 – Another chance to get it right. The Star. <https://www.thestar.com.my/business/business-news/2023/05/02/svdp-20---another-chance-to-get-it-right> Sutinen, J. G., & Kuperan, K. (1999). A socio-economic theory of regulatory compliance. *International Journal of Social Economics*, 26(1/2/3), 174–193. <https://doi.org/10.1108/03068299910229569>

TURIZMDA KADRLAR TAYYORLASH VA MEHNAT BOZORI TALABLARIGA MUVOFIQLASHTIRISH MASALALARI

<https://zenodo.org/records/17733230>

*Nurullayev Hoshimjon Hamidovich,
Oriental universiteti Biznes va boshqaruv
kafedrası katta o'qituvchisi*

Annotatsiya. Mazkur maqolada turizm sohasida kadrlar tayyorlash tizimi va mehnat bozori ehtiyojlari o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik tahlil qilinadi. Jahon va O'zbekiston tajribalari asosida mavjud muammolar, ularning sabablari hamda ularni bartaraf etish bo'yicha amaliy takliflar ilgari suriladi. Shuningdek, maqolada dual ta'lim tizimi, raqamli ko'nikmalarni rivojlantirish hamda davlat va xususiy sektor o'rtasidagi hamkorlikning kadrlar siyosatidagi o'rni yoritilgan.

Kalit so'zlar: turizm ta'limi, kadrlar siyosati, mehnat bozori, malaka, amaliyot, bandlik, dual tizim.

Abstract. This article analyzes the interrelation between the tourism education system and the needs of the labor market. Based on the experiences of Uzbekistan and international best practices, it examines existing problems, their causes, and proposes practical recommendations for improvement. The paper also highlights the role of the dual education system, the development of digital competencies, and the importance of cooperation between the public and private sectors in shaping an effective human resources policy in the tourism industry.

Keywords: tourism education, human resources policy, labor market, qualification, practical training, employment, dual system.

So'nggi yillarda turizm jahon iqtisodiyotining eng jadal rivojlanayotgan tarmoqlaridan biriga aylandi. Jahon sayyohlik tashkiloti (UNWTO) ma'lumotlariga ko'ra, 2024-yilda turizmning global yalpi ichki mahsulotdagi ulushi 10 foizdan oshdi va bu sohada 350 milliondan ortiq inson band bo'ldi¹. World Travel & Tourism Council (WTTC) prognozlariga binoan, 2035-yilga borib turizm sohasida 90 milliondan ortiq yangi ish o'rinlari yaratiladi². Bu jarayonlar nafaqat iqtisodiy o'sish sur'atlarini belgilab beradi, balki malakali kadrlar tayyorlash masalasini dolzarb muammolardan biriga aylantiradi.

Turizm sohasining iqtisodiyotdagi o'rni tobora mustahkamlanib borayotgani, uning bandlik, infratuzilma va aholi daromadlari o'sishiga qo'shayotgan hissasini yanada oshiradi. Shu boisdan, turizm ta'limi sifati mamlakatning iqtisodiy barqarorligi va raqobatbardoshligi bilan bevosita bog'liqdir. O'zbekiston ham bu yo'nalishda izchil islohotlarni amalga oshirib, turizmni strategik tarmoq sifatida rivojlantirmoqda. 2024-

1 UNWTO (Jahon sayyohlik tashkiloti). [Tourism Education and Labor Market Trends](#). – Madrid: UNWTO Publishing, 2023. – 153 b.

2 World Travel & Tourism Council (WTTC). [Economic Impact of Travel and Tourism 2024 Report](#). – London: WTTC Publishing, 2024. – 210 b.

yilda O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan qabul qilingan “Turizm sohasida kadrlar tayyorlash tizimini takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida” dagi kadrlar tayyorlash, ilmiy tadqiqotlar hamda xalqaro hamkorlikni kengaytirish ustuvor vazifa sifatida belgilangan¹. Biroq, amaliyot shuni ko‘rsatmoqdaki, mamlakatda shakllangan ta’lim tizimi hali ham mehnat bozorining tez o‘zgarayotgan talablariga to‘liq javob bermaydi.

Rivojlangan davlatlar tajribasi shuni ko‘rsatadiki, turizm sohasida kadrlar tayyorlash tizimi har doim mehnat bozori bilan bevosita bog‘lanib ishlaydi. Masalan, Ispaniya, Germaniya, Turkiya, Singapur va Malayziya kabi mamlakatlarda “dual ta’lim tizimi” keng qo‘llanilgan bo‘lib, unda talabalar o‘quv jarayonining yarmidan ko‘pini amaliyotda o‘tkazadi. Bu yondashuv nafaqat nazariy bilimlarni mustahkamlashga, balki o‘quvchi yoki talabaning real ish muhitiga moslashuvini tezlashtirishga xizmat qiladi².

WTTC 2024-yilgi hisobotida ta’kidlanishicha, bugungi kunda turizm sohasida global miqyosdagi eng dolzarb muammo — bu “malaka bo‘shlig‘i”dir. Ya’ni, mavjud ishchi kuchining qariyb 40 foizi zamonaviy xizmat ko‘rsatish, raqamli marketing yoki rezervatsiya tizimlaridan samarali foydalanish ko‘nikmalariga ega emas³. Shu bois ko‘plab davlatlarda ta’lim dasturlari zamonaviy texnologiyalar, mehmonxona boshqaruvi, sun’iy intellekt asosida xizmatlarni tashkil etish kabi yo‘nalishlarni o‘z ichiga olgan holda qayta ko‘rib chiqilmoqda.

Ayni paytda, rivojlangan mamlakatlarda turizm ta’limining markazida “yumshoq ko‘nikmalar” — jamoada ishlash, mijoz bilan muloqot qilish, muammolarni hal etish, tashabbuskorlik va xizmat madaniyatini shakllantirish masalalari turadi. Bu yondashuv bitiruvchilarning global mehnat bozorida raqobatbardoshligini ta’minlaydi.

O‘zbekiston Respublikasi Turizm va madaniy meros vazirligi ma’lumotlariga ko‘ra, 2023-yilda mamlakatda turizm sohasida 100 mingdan ortiq kishi band bo‘lgan, turizm xizmatlari eksporti esa 2 milliard AQSh dollaridan oshgan⁴. So‘nggi yillarda respublika bo‘ylab 30 dan ortiq oliy ta’lim muassasalarida turizm yo‘nalishlari faoliyat yuritmoqda, shuningdek, o‘nlab kollej va texnikumlarda amaliy ta’lim dasturlari yo‘lga qo‘yilgan⁵.

Shunga qaramay, bu sohada tayyorlanayotgan kadrlar sifati hali ham mehnat bozorining dinamik ehtiyojlariga to‘liq javob bermayapti. Ish beruvchilar fikricha, yosh mutaxassislarning nazariy bilimlari yetarli bo‘lsa-da, amaliy ko‘nikmalari, chet tili bilimi va xizmat madaniyati ko‘pincha past darajada bo‘ladi. Natijada, bitiruvchilar real ish jarayonida mijozlar bilan muloqot qilish, muammoli vaziyatlarni hal etish yoki zamonaviy dasturiy vositalardan foydalanishda qiynaladi.

So‘rovnomalar tahliliga ko‘ra, turizm biznesining 60 foizdan ortiq vakillari oliy ta’lim muassasalari bilan amaliy hamkorlikning sustligini bildirgan. Talabalar

1 O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining qarori, 18.07.2024 yildagi PQ-269-son

2 European Commission. [Blueprint for Sectoral Cooperation on Skills in Tourism: Strategy 2030](#). – Bryussel: European Commission Publishing, 2022. – 142 b.

3 World Travel & Tourism Council (WTTC). [Future of the Travel & Tourism Workforce Report](#). – London: WTTC Publishing, 2024. – 198 b.

4 Invest Uzbekistan. [Tourism Sector Statistics of Uzbekistan](#). – Toshkent: Invest Uzbekistan, 2023. – 98 b.

5 Alekseenkov E. [From Ancient Silk Road to Modern Day: The Realities of Uzbekistan’s Tourism Industry](#). – Toshkent: UzTour Press, 2023. – 215 b.

amaliyoti qisqa muddatli, ko‘pincha rasmiy tusda o‘tadi, bu esa ularning haqiqiy ish tajribasiga ega bo‘lishiga to‘sqinlik qiladi¹.

Turizm sohasida kadrlar tayyorlashdagi nomuvofiqliklarning eng muhim sababi ta’lim dasturlarining zamonaviy mehnat bozori talablariga mos ravishda yangilanmaganidadir. Ba’zi o‘qituvchilarning amaliy tajribasi cheklangan bo‘lib, bu o‘quv jarayonining nazariy tusda qolishiga olib keladi. Bundan tashqari, ta’limda raqamli texnologiyalar, virtual sayohatlar, 3D-modellar, onlayn rezervatsiya tizimlari kabi innovatsion yondashuvlardan foydalanish darajasi past.

Shuningdek, talabalar uchun amaliyot bazalarining yetishmasligi ham jiddiy muammolardan biridir. Ko‘plab oliy ta’lim muassasalari turistik obyektlar bilan uzluksiz hamkorlik o‘rnatmagan, bu esa bitiruvchilarning real ish sharoitlariga moslashuvini sekinlashtiradi. Natijada, ta’lim tizimi va mehnat bozori o‘rtasida uzviy aloqa mexanizmi yetarli darajada shakllanmagan.

Muammoni bartaraf etish uchun avvalo ta’lim mazmunini zamon talablariga moslashtirish zarur. O‘quv dasturlariga raqamli turizm, barqaror turizm, xizmat psixologiyasi kabi yangi yo‘nalishlarni kiritish, amaliy mashg‘ulotlar ulushini oshirish hamda “dual ta’lim” tizimini joriy etish maqsadga muvofiqdir.

Shu bilan birga, o‘qituvchilar malakasini oshirish, xalqaro tajriba almashish dasturlarini yo‘lga qo‘yish, xorijiy stajirovkalarni tizimli yo‘lga qo‘yish zarur. Xalqaro tashkilotlar — xususan, UNWTO yoki WTTC tomonidan tan olingan sertifikatlash tizimlarini joriy etish bitiruvchilarning xalqaro mehnat bozorida faol ishtirok etish imkonini kengaytiradi².

Davlat va xususiy sektor o‘rtasidagi hamkorlikni mustahkamlash ham muhim ahamiyatga ega. Xususiy sektor o‘z kadrlarga bo‘lgan talabini aniqlab, bu ma’lumotlarni oliy ta’lim muassasalariga yetkazib berishi orqali ta’lim tizimini amaliy ehtiyojlarga yo‘naltirish mumkin. Bundan tashqari, turizm sohasida raqamli texnologiyalarni o‘qitish, masofaviy treninglar va sun’iy intellekt asosidagi simulyatorlardan foydalanish o‘quv jarayonini sezilarli darajada modernizatsiya qiladi.

Xulosa qilib aytganda, turizmda kadrlar tayyorlash masalasi bugungi kunda nafaqat ta’lim, balki iqtisodiy siyosatning ham muhim yo‘nalishlaridan biridir. Jahon miqyosida turizmning yalpi ichki mahsulotdagi ulushi ortib borar ekan, sohada malakali kadrlar yetishmasligi masalasi ham keskinlashmoqda.

O‘zbekiston uchun bu jarayon dolzarb bo‘lib, ta’lim tizimini modernizatsiyalash, amaliyotga yo‘naltirilgan o‘quv dasturlarini kengaytirish, xalqaro tajribalarni joriy etish hamda davlat-xususiy hamkorlikni rivojlantirish orqali turizm industriyasi uchun raqobatbardosh mutaxassislarni tayyorlash mumkin.

Agar bu yo‘nalishdagi islohotlar izchil amalga oshirilsa, mamlakatda nafaqat turizmning iqtisodiy salohiyati, balki xalqaro nufuzini oshiruvchi yangi imkoniyatlar ham yaratiladi.

1 OECD. [Tourism Skills Development and Labor Market Adaptation in the Post-COVID Era](#). – Parij: OECD Publishing, 2023. – 165 b.

2 Giotis G. [Employment Effect of Tourism: Meta-analysis](#). – Afina: Hellenic Tourism Institute, 2022. – 187 b.

Adabiyotlar ro'yxati

1. Alekseenkov E. From Ancient Silk Road to Modern Day: The Realities of Uzbekistan's Tourism Industry. – Toshkent: UzTour Press, 2023. – 215 b.
2. European Commission. Blueprint for Sectoral Cooperation on Skills in Tourism: Strategy 2030. – Bryussel: European Commission Publishing, 2022. – 142 b.
3. Giotis G. Employment Effect of Tourism: Meta-analysis. – Afina: Hellenic Tourism Institute, 2022. – 187 b.
4. Invest Uzbekistan. Tourism Sector Statistics of Uzbekistan. – Toshkent: Invest Uzbekistan, 2023. – 98 b.
5. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining qarori, 18.07.2024 yildagi PQ-269-son
6. OECD. Tourism Skills Development and Labor Market Adaptation in the Post-COVID Era. – Parij: OECD Publishing, 2023. – 165 b.
7. UNWTO (Jahon sayyohlik tashkiloti). Tourism Education and Labor Market Trends. – Madrid: UNWTO Publishing, 2023. – 153 b.
8. World Travel & Tourism Council (WTTC). Economic Impact of Travel and Tourism 2024 Report. – London: WTTC Publishing, 2024. – 210 b.
9. World Travel & Tourism Council (WTTC). Future of the Travel & Tourism Workforce Report. – London: WTTC Publishing, 2024. – 198 b.

OZIQ-OVQAT MAHSULOTLARINI ISHLAB CHIQARISHNING IJTIMOIIY-IQTISODIY MOHIYATI

<https://zenodo.org/records/17733271>

Abdulxamidova Nodira Abdurashitovna
*Oriental universiteti “Biznes va boshqaruv” kafedrası o‘qituvchisi,
mustaqil izlanuvchi*
ORCID: 0009-0002-7535-3057

Annotatsiya. Yangi O‘zbekistonda oziq-ovqat mahsulotlarini ishlab chiqarish globallashtirish va urbanizatsiya sharoitida iqtisodiy taraqqiyot va ijtimoiy barqarorlikning asosiy omilidir. Ushbu soha aholining oziq-ovqat xavfsizligini ta’minlash, yashash darajasini oshirish va bandlikni qo‘llab-quvvatlashda muhim rol o‘ynaydi. Mazkur tezis ilmiy manbalar asosida yozilgan bo‘lib, oziq-ovqat tizimining jamiyat va iqtisodiyotga ta’sirini baholaydi. Natijada, barqaror rivojlanish uchun tavsiyalar beriladi. O‘zbekistonda oziq-ovqat mahsulotlarini ishlab chiqarishning ijtimoiy va iqtisodiy jihatlari hamda uning milliy va global miqyosdagi ahamiyati yoritilgan.

Kalit so‘zlar. Ijtimoiy-iqtisodiy mohiyat, yalpi ichki mahsulot, logistika, chakana savdo, oziq-ovqat mahsulotlari, ishlab chiqarish, ijtimoiy-iqtisodiy.

Abstract: Food production in the new Uzbekistan is a key factor in economic development and social stability in the context of globalization and urbanization. This sector plays an important role in ensuring food security of the population, increasing living standards, and supporting employment. This thesis is written on the basis of scientific sources and assesses the impact of the food system on society and the economy. As a result, recommendations for sustainable development are given. The social and economic aspects of food production in Uzbekistan and its significance at the national and global levels are highlighted.

Keywords: Socio-economic nature, gross domestic product, logistics, retail, food products, production, socio-economic.

Oziq-ovqat mahsulotlarini ishlab chiqarish qishloq xo‘jaligi, qayta ishlash sanoati, logistika va chakana savdo tarmoqlarini o‘z ichiga oluvchi murakkab tizim hisoblanadi. U quyidagi asosiy iqtisodiy funksiyalarni bajaradi, yalpi ichki mahsulot (YaIM) hissasida qishloq xo‘jaligi mahsulotlari ishlab chiqarishda mamlakat iqtisodiyotining muhim tarmoqlaridan biri bo‘lib, ko‘plab davlatlarda YaIMning muhim qismini tashkil qiladi. “Oziq-ovqat mahsulotlari ishlab chiqarish hajmlarini ko‘paytirish hamda oziq-ovqat mahsulotlari yetishtiruvchilarning kooperativlarini ixtiyoriy ravishda tashkil etish va rivojlantirishni rag‘batlantirish bo‘yicha maqsadli dasturni qabul qilish, oziq-ovqat mahsulotlari qo‘shilgan qiymatini ko‘paytirish va yo‘qotishlarni kamaytirish maqsadida qayta ishlash korxonalari “kooperatsiya-klaster”

usulidagi aloqalarni rivojlantirish¹.”kabi bir qator topshiriqlarni rejalashtirish ko‘zda tutilgan.

Bugungi kunda iqtisodiyotda bandlikni taminlashda oziq-ovqat ishlab chiqarish va unga bog‘liq tarmoqlarda millionlab ishchilar mehnat qilmoqda. Ayniqsa, qishloq hududlarida bu soha aholining asosiy daromad manbai hisoblanadi.

Oziq-ovqat mahsulotlarini eksport qilish orqali davlatlar yuqori valyuta tushumiga ega bo‘ladi, bu esa milliy iqtisodiyotni mustahkamlashga va mamlakat eksport salohiyatini oshirishga xizmat qiladi.

Oziq-ovqat mahsulotlari inson hayotining asosi bo‘lib, ularning barqaror va sifatli ta‘minoti quyidagi ijtimoiy vazifalarni bajaradi.

1. Oziq-ovqat xavfsizligini ta‘minlashda aholining to‘laqonli va sog‘lom ovqatlanishini ta‘minlash orqali sog‘liqni saqlash, bolalar o‘sishi, ishchi kuchining samaradorligi kabi omillar ijobiy ta‘sirga ega bo‘ladi.

2. Aholining ishsizligini kamaytirishda mahalliy oziq-ovqat ishlab chiqaruvchilarni qo‘llab-quvvatlash orqali past daromadli qatlamlar uchun ish o‘rinlari yaratiladi va ijtimoiy tengsizlikni kamaytiradi.

3. Qishloq xo‘jaligini modernizatsiya qilish, infratuzilmani rivojlantirish orqali qishloq joylarida hayot sifatini yaxshilashga xizmat qiladi.

Oziq-ovqat ishlab chiqarish O‘zbekistonning sanoat sektori tarkibida sezilarli o‘rin tutadi. 2024-yilning yanvar-sentyabr davrida iqtisodiy o‘rining sanoatdagi umumiy ulushi 14,1% ni tashkil etgan, fizik hajm indeksi esa 104,6% ni tashkil qilgan.

2017-2022-yillarda oziq-ovqat mahsulotlarining ishlab chiqarilishida dinamik o‘riningga erishilgan jumladan un, shakar, sut, kolbasa, makaron hamda margarin kabi mahsulotlarda ijobiy o‘zgarishlar kuzatilgan. Ushbu davrda margarin ishlab chiqarish 34% ga, un mahsulotlari ishlab chiqarish 32% ga oshgan².

Meva va sabzavot yetishtirish, qayta ishlash sohasida zamonaviylashtirish va eksport salohiyati hajmi oshmoqda jumladan, o‘simlik moyi, tomat pastasi, mayiz va quritilgan mevalar ishlab chiqarishda O‘zbekistonning xalqaro salohiyati ortib bormoqda.

Ushbu sohada bozor infratuzilmasi jadal rivojlanmoqda. Ichki bozorlarda meva – sabzavotni qayta ishlash, yog‘- moy, go‘sht-sut va boshqa sanoat tarmoqlarini ishlab chiqaruvchi 200 ga yaqin korxona faoliyat yuritmoqda.

Oziq-ovqat sanoati tarmoqlarida korxonalar soni, ishlab chiqarish hajmi va eksport ko‘rsatkichlari sezilarli darajada o‘rdi. Natijada, aholining bandligi 122% ga, korxonalar soni 224% ga, eksporti esa 336% ga oshgan. Aholining oziq-ovqat ta‘minotida 2019-yilda oziq-ovqat eksporti 2 baravarga oshdi. Yillik ishlab chiqarishda 10 mln tonnadan ortiq sabzavot, 17 mln. tonnadan ortiq boshqa mahsulotlar ishlab chiqarilishiga erishildi.

Aholi jon boshiga xarajatlar bo‘yicha sabzavotlar ishlab chiqarish 300 kilogrammga, kartoshka mahsulotlari 75 kg, uzum 44 kg ishlab chiqarilmoqda. Bu iste‘mol mahsulotlari me‘yorlarining uch baravariga to‘g‘ri keladi³.

1 O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024-yil 16-fevraldagi PF-36-son Farmoni. O‘zbekiston Respublikasining oziq-ovqat xavfsizligi va sog‘lom oziqlanishni ta‘minlashning 2030-yilgacha mo‘ljallangan strategiyasi

2 <https://Stat.uz> ma‘lumotlari asosida tuzilgan

3 <https://mineconomy.uz>

Shu bilan birga ushbu sohada bugungi kunda ayrim muammolar ham mavjud bo‘lib, bular quyidagilarni tashkil etadi:

-resurslardan foydalanishdagi cheklovlar bular sug‘orish tizimlarining eskirganligi, ekologik buzilishning davom etishi, iqlim o‘zgarishi va suv tanqisligi salmoqli tahdidi bilan bog‘liqdir;

-innovatsiyalar va xarajatlarni boshqarish – raqamli texnologiyalar, blokcheyn, AI, robotlashtirishning joriy etilishi orqali samaradorlikni ko‘tarish zarur hisoblanadi¹.

Oziq-ovqat mahsulotlarini ishlab chiqarishda istiqbolli yo‘nalishlar ham mavjud bo‘lib, ular quyidagilar bilan ifodalanadi:

-eksport va bozorlarni kengaytirish – bu sohada sifat standartlarini oshirish, mahsulotlarni diversifikatsiya qilish, agro-klaster tizimi joriy etish va davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlash mexanizmlarini kuchaytirish orqali eksport salohiyatini oshirish²;

Ekologik barqarorlikni ta‘minlash – bunda organik mahsulotlar ishlab chiqarish, ekologik toza texnologiyalar, chiqindilarni qayta ishlash orqali sanoat rivojlangan yo‘nalishga aylantirishdan iborat³.

Bularning barchasi ushbu sohada innovatsion yondashuvlar, ekologik barqarorlikka asoslangan ishlab chiqarish va xalqaro hamkorlik zaruratini yuzaga keltirmoqda. Oziq-ovqat ishlab chiqarishni raqamlashtirish, aqlli qishloq xo‘jaligi, biotexnologiyalar kabi sohalarni jadal rivojlantirish istiqbolli yo‘nalishlar hisoblanadi.

Xulosa qilib aytish mumkinki, oziq-ovqat mahsulotlarini ishlab chiqarish nafaqat iqtisodiy jihatdan mamlakat barqarorligini ta‘minlaydi, balki ijtimoiy jihatdan aholining turmush darajasini yanada yaxshilaydi. O‘zbekistonda bu tarmoqning salohiyati davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlash, samarali investitsiyalar va innovatsiyalarga tayanadi. Rivojlangan davlatlarda samaradorlik yuqori, ammo tengsizliklar mavjud, rivojlanayotganlarda esa xavfsizlik va innovatsiyalar muhim. O‘zbekistonda davlat siyosati orqali ishlab chiqarishni oshirish kerak. Kelgusida raqamli transformatsiya, avtomatlashtirish va ekosanoat modellarini keng joriy qilish va ilmiy tadqiqotlar orqali barqaror rivojlanishni ta‘minlash tavsiya etiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024-yil 16-fevraldagi PF-36-son Farmoni. O‘zbekiston Respublikasining oziq-ovqat xavfsizligi va sog‘lom oziqlanishni ta‘minlashning 2030-yilgacha mo‘ljallangan strategiyasi.

1. O‘zbekiston Respublikasi Statistika agentligi, “2024-yillik statistika to‘plami”, Toshkent, 2025-yil. lex.uz/docs/6391176

3. <https://mineconomy.uz>

4. R.Shukurov “O‘zbekistonda oziq-ovqat sanoati korxonalarida ishlab chiqarish holati tahlili” Yashil iqtisodiyot va taraqqiyot (O‘zbekistondagi ilmiy jurnal) 2025-yil.

1 R.Shukurov “O‘zbekistonda oziq-ovqat sanoati korxonalarida ishlab chiqarish holati tahlili” Yashil iqtisodiyot va taraqqiyot (O‘zbekistondagi ilmiy jurnal) 2025-yil.

2 M.Yusupov, G.Ismoilova. “Agrosanoat klasterlarini oziq-ovqat xavfsizligini ta‘minlashdagi ahamiyati va rivojlantirish mexanizmlari.” Eurasian journal of academic research, 2(8), (2022).

3 I.Umarov “Oziq-ovqat sanoatida tadbirkorlik samaradorligini baholash uslublari”/ “Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar” ilmiy elektron jurnali. № 2, 2011

5. I.Umarov “Oziq-ovqat sanoatida tadbirkorlik samaradorligini baholash uslublari”/ “Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar” ilmiy elektron jurnali. № 2, noyabr, 2011-yil.

6. Sh.Rahimov “Oziq-ovqat sanoati korxonalarida ishlab chiqarish xarajatlarini boshqarishning iqtisodiy ahamiyati”/ Ракамли иқтисодиёт, 2025-yil.

7. M.Yusupov, G.Ismoilova. “Agrosanoat klasterlarini oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlashdagi ahamiyati va rivojlantirish mexanizmlari.” Eurasian journal of academic research, 2(8), (2022-yil).

MAHALLIY AYOLLAR TADBIRKORLIGINI RAG‘BATLANTIRISH MASALALARI

<https://zenodo.org/records/17733325>

*Axatova Shahnoza,
Oriental universiteti Biznes va boshqaruv kafedrası katta o‘qituvchisi*

Annotatsiya. Mazkur tadqiqot O‘zbekiston onlayn biznesida ayollarning tadbirkorlik faoliyatiga kirishish sabablari, ular uchraydigan to‘siqlar, zarur qo‘llab-quvvatlovchi omillar hamda muvaffaqiyatga erishish shartlarini tahlil qiladi. Olingan natijalar shuni ko‘rsatadiki, ayollar tadbirkorlikni asosan moliyaviy erkinlikka erishish, mustaqil qaror qabul qilish hamda ijodkorlikni namoyon etish istagi bilan boshlaydilar. Shu bilan birga, ular kapital manbalaridan foydalanishdagi cheklovlar, gender tengsizliklari va tarmoq imkoniyatlarining yetarli emasligi kabi qiyinchiliklarga duch keladilar. Tadqiqot shuningdek, moliyaviy ko‘mak, ta‘limiy dasturlar va hamkorlik tarmoqlarini shakllantirish kabi resurslarning muhimligini alohida qayd etadi.

Kalit so‘zlar: ayollar tadbirkorligi, onlayn biznes, motivatsiyalar, to‘siqlar, qo‘llab-quvvatlash, muvaffaqiyat omillari.

Abstract. This research investigates the driving factors behind women’s engagement in online entrepreneurship in Uzbekistan, alongside the obstacles they encounter, the types of support they require, and the elements that contribute to their success. The results indicate that women are mainly motivated to establish businesses by the pursuit of financial independence, personal autonomy, and opportunities for creative self-expression. At the same time, they continue to face difficulties such as limited access to funding, gender-related barriers, and insufficient networking possibilities. The study further emphasizes the importance of providing resources such as financial support, training initiatives, and platforms for professional networking to foster women’s entrepreneurial development.

Keywords: Female entrepreneurship, E-business, Drivers, Challenges, Assistance, Determinants of success.

So‘nggi yillarda ayollar tadbirkorligini rivojlantirish va ularning iqtisodiy salohiyatini kengaytirish masalasi ko‘plab davlatlarda dolzarb ijtimoiy-iqtisodiy mavzuga aylangan. Ayollarning biznesga jalb etilishi nafaqat iqtisodiy o‘rishga, balki jamiyatda barqarorlik va tenglikni ta‘minlashga ham xizmat qiladi. Xususan, rivojlanayotgan mamlakatlarda, jumladan O‘zbekiston Respublikasida, ayollarning tadbirkorlik faoliyati keng ko‘lamda qo‘llab-quvvatlanmoqda. O‘zbekiston hukumati tomonidan ayollarni tadbirkorlikka rag‘batlantirish maqsadida qabul qilinayotgan islohotlar va farmonlar bu sohada sezilarli yangilanishlarga zamin yaratmoqda. Shuningdek, ayollarning iqtisodiy jarayonlardagi o‘rnini mustahkamlash zarurati yuzasidan ilmiy tadqiqotlar soni ortib bormoqda va bu borada yangi nazariy hamda amaliy yondashuvlar ishlab chiqilmoqda.

Ayollarning tadbirkorlikdagi faolligi va ularning ijtimoiy hamda iqtisodiy rivojlanishiga qo‘shayotgan hissasi haqida ilmiy tadqiqotlar ancha vaqtdan beri olib borilmoqda. O‘tkazilgan izlanishlar shuni ko‘rsatadiki, ayollarning biznes sohasiga kirib kelishi nafaqat ularning iqtisodiy mustaqilligini mustahkamlaydi, balki yangi ijtimoiy imkoniyatlar yaratilishiga ham xizmat qiladi. Gill va Ganesh o‘z izlanishlarida “tadbirkorlikning yagona o‘zligi” konsepsiyasini tahlil qilib, tadbirkorlikning mustaqillik va individual yondashuv kabi jihatlari ayollarni biznes boshlashga rag‘batlantiruvchi muhim omillar ekanini ta’kidlashadi.¹ Shu bilan birga, ular ayollar tadbirkorlik jarayonida ko‘plab to‘siqlar va cheklovlarga duch kelishini ham qayd etishgan. Xulosa sifatida, ayollarning muvaffaqiyatga erishishi mavjud muammolarni yengib o‘tish va yangi imkoniyatlardan samarali foydalanish bilan chambarchas bog‘liq ekanini ko‘rsatib o‘tiladi.

Panta va Thapa (2017) tomonidan amalga oshirilgan tadqiqot ham bu borada muhim o‘rin tutadi. Ular Nepalning Bardia milliy bog‘ida faoliyat yuritayotgan ayol tadbirkorlar misolida, ayollarning iqtisodiy mustaqilligini ta’minlash va oilaviy qarorlarda ishtirokini kuchaytirish imkoniyatlari bilan birga, patriarxal tuzum va ijtimoiy to‘siqlarga qarshi kurashish zarurligini asoslab berishgan.²

O‘zbekiston Respublikasida ham oxirgi yillarda ayollarni tadbirkorlikka jalb qilishni qo‘llab-quvvatlash bo‘yicha qator islohotlar amalga oshirildi. Jumladan, 2018-yil 1-fevralda prezident tomonidan imzolangan “Ayollarni tadbirkorlikka jalb qilish va iqtisodiy mustaqilligini ta’minlash” haqidagi qaror doirasida ayollar uchun mikromoliyaviy yordamlar va maxsus ta’lim dasturlari joriy etildi. Shu bilan birga, hukumat ayollarni biznes sohasiga keng jalb qilish orqali ijtimoiy barqarorlikni mustahkamlashni maqsad qilib qo‘ydi.

Abdurahmonov X. va Zokirov Sh.ning tadqiqoti — xotin-qizlarning tadbirkorlik va biznes faoliyatini qo‘llab-quvvatlash borasidagi xorijiy tajribani tizimli tahlil etuvchi ish — muhim metodologik va amaliy xulosalar beradi. Mualliflar turli mamlakatlardagi siyosat va institutlarning (mikromoliya, grantlar, soliq imtiyozlari), ta’lim-malaka oshirish dasturlari, mentorluk va biznes-inkubatorlar, hamda genderga sezgir yondashuv orqali ayollarning iqtisodiy faolligini oshirish misollarini solishtiradi. Ularning tahlili shuni ko‘rsatadiki, muvaffaqiyatli amaliyotlar kompleks yondashuvni — moliyaviy qo‘llab-quvvatlashni, huquqiy kafolatlarni va ijtimoiy-madaniy to‘siqlarni kamaytiruvchi tashabbuslarni birlashtirishni talab qiladi. Shu bilan birga, maqola xorijiy tajribalarning O‘zbekiston sharoitiga moslashtirilishi zarurligini ta’kidlab, mahalliy ijtimoiy-iqtisodiy kontekst, infratuzilma va gender normalarni hisobga olgan siyosat tavsiyalarini ilgari suradi, bu esa mamlakatda ayollar tadbirkorligini samarali rag‘batlantirish uchun amaliy yo‘l xaritasini taklif qiladi³.

1 Gill, R. va Ganesh, S. (2007). Kuchayish, cheklov va tadbirkorlik “o‘zligi”: oq tanli ayol tadbirkorlar misolida tadqiqot. *Amaliy Kommunikatsiya Tadqiqotlari Jurnali*, 35(3), 268–293. <https://doi.org/10.1080/00909880701434265>

2 Panta, S. K. va Thapa, B. (2017). Nepalning Bardia milliy bog‘i atrofidagi hududlarda tadbirkorlik va ayollarni kuchaytirish. *Ekoturizm Jurnali*, 16(4), 1–15. <https://doi.org/10.1080/14724049.2017.1299743>

3 Abdurahmonov X., Zokirov Sh. Xotin-qizlarning tadbirkorlik va biznes faoliyatini qo‘llab-quvvatlash bo‘yicha xorij tajribasi [Foreign experience in supporting women's entrepreneurship and business activities]. Research Institute <Neighborhood and Family> under the Ministry of Neighborhood and Family Support of the Republic of Uzbekistan. Scientific Progress, 2022, vol. 3, iss. 2.

Tadqiqotda ayollar tadbirkorligini rivojlantirishga ta'sir qiluvchi omillarni (ijtimoiy, iqtisodiy, institutsional va madaniy) kompleks tarzda o'rganish, ularning o'zaro bog'liqligini aniqlash hamda amaliy tajriba asosida xulosalar chiqarish nazarda tutiladi. Shu maqsadda statistik ma'lumotlarni tahlil qilish, soha bo'yicha normativ-huquqiy hujjatlarni o'rganish, mahalliy ayol tadbirkorlar o'rtasida so'rovnomalar va intervyular o'tkazish, shuningdek, xorijiy tajribalarni taqqoslash metodlari qo'llaniladi. Metodologik asos sifatida gender tengligi, ijtimoiy inklyuziya va barqaror rivojlanish tamoyillari e'tiborga olinib, ayollar tadbirkorligini qo'llab-quvvatlashning samarali mexanizmlarini aniqlash maqsad qilinadi.

Mahalliy ayollar tadbirkorligini rag'batlantirish jarayoniga oid mavjud statistik ma'lumotlar ham tahlil qilindi. Xususan, O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlariga ko'ra, 2022-yilda faoliyat yuritayotgan kichik biznes va tadbirkorlik subyektlarining qariyb 27 foizi ayollarga to'g'ri kelgan¹. Shunga qaramay, ularning atigi 18–20 foizi ishlab chiqarish va innovatsion sohalarda faoliyat yuritadi², qolgan qismi asosan savdo, xizmat ko'rsatish va maishiy sohalarda jamlangan. Ayollar tadbirkorlarining 40 foizdan ortig'i moliyaviy resurslardan foydalanishda qiyinchiliklarga duch kelgani aniqlangan³, bu ularning biznesni kengaytirish imkoniyatlarini sezilarli darajada cheklaydi. Shu bilan birga, 2021–2022-yillarda ayollar tadbirkorligini qo'llab-quvvatlash uchun davlat tomonidan ajratilgan 200 mlrd so'mdan ortiq kredit va grantlar ularning iqtisodiy faolligini rag'batlantirishda muhim omil bo'lib xizmat qilgan. Xorijiy tajriba bilan solishtirganda, rivojlangan davlatlarda ayollarning tadbirkorlikdagi ulushi 30–35 foizni tashkil etishi kuzatiladi³, bu esa O'zbekiston uchun ham yaqin istiqbolda erishilishi mumkin bo'lgan maqsadli ko'rsatkich sifatida qaraladi.

Xulosa sifatida ta'kidlash joizki, mahalliy ayollar tadbirkorligini rag'batlantirish iqtisodiy o'sish, bandlikni oshirish va ijtimoiy barqarorlikni ta'minlashda muhim omil hisoblanadi. O'tkazilgan tahlillar shuni ko'rsatadiki, ayollarning tadbirkorlikdagi ulushi yildan-yilga ortib borayotgan bo'lsa-da, ularning ishlab chiqarish va innovatsion sohalardagi faolligi yetarli darajada emas, moliyaviy resurslarga kirish imkoniyatlari ham cheklanganligicha qolmoqda. Shu bois davlat tomonidan kredit va grantlar ajratilishi, biznes-inkubatorlar faoliyatining kengaytirilishi hamda huquqiy-me'yoriy bazaning takomillashtirilishi ayollar biznesini yanada qo'llab-quvvatlashda muhim yo'nalishdir. Xalqaro tajribani mahalliy sharoitga moslashtirish, gender tengligini ta'minlash va ijtimoiy stereotiplarni bartaraf etishga qaratilgan kompleks choralar natijadorlikni oshiradi hamda ayollar tadbirkorligining barqaror rivojlanishiga zamin yaratadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Abdurahmonov X., Zokirov Sh. Xotin-qizlarning tadbirkorlik va biznes faoliyatini qo'llab-quvvatlash bo'yicha horij tajribasi [Foreign experience in supporting women's entrepreneurship and business activities]. Research Institute

1 O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi. [Kichik biznes va tadbirkorlik ko'rsatkichlari](#), 2022.

2 UNDP Uzbekistan. [Women Entrepreneurship Challenges in Uzbekistan](#), 2021.

3 World Bank. [Women, Business and the Law 2022 Report](#).

<Neighborhood and Family> under the Ministry of Neighborhood and Family Support of the Republic of Uzbekistan. Scientific Progress, 2022, vol. 3, iss. 2.

2.Ahl, H. Tadbirkorlikning gender xususiyatlarini ilmiy tahlil qilish. Xalqaro Gender va Tadbirkorlik Jurnali, (2004), 10–24.

3.Bailyn, L. Tadbirkorlikda gender to‘siqlarini yengish: ayollarning biznesdagi o‘zgarib borayotgan roli. Biznes Venturing Jurnali, (1993), 343–358.

4.Brush, C. Ayol tadbirkorlar bo‘yicha tadqiqotlar: o‘tgan tendensiyalar, yangi qarashlar va istiqboldagi yo‘nalishlar. Tadbirkorlik Nazariyasi va Amaliyoti Jurnali, (1992). 5–30.

5.Gill, R. va Ganesh, S. Kuchayish, cheklov va tadbirkorlik “o‘zligi”: oq tanli ayol tadbirkorlar misolida tadqiqot. Amaliy Kommunikatsiya Tadqiqotlari Jurnali, (2007), 268–293.

6.Panta, S. K. va Thapa, B. Nepalning Bardia milliy bog‘i atrofidagi hududlarda tadbirkorlik va ayollarni kuchaytirish. Ekoturizm Jurnali,(2017). 1–15.

BIZNES TURIZMI VA UNI TASHKIL ETUVCHI MAMLAKATLARGA TA'SIRI

<https://zenodo.org/records/17733345>

*Xalilova Gulnoza Nurullo qizi,
TDIU mustaqil izlanuvchisi,
Oriental universiteti "Biznes va boshqaruv" kafedrası o'qituvchi-stajyori,*

Annotatsiya: Mazkur maqolada biznes turizmi haqida tushuncha hamda uni tashkil etuvchi mamlakatlarga ta'siri, iqtisodiy foydasi, ijtimoiy samarasi hamda aholining bandlik darajasini ta'minlashga keltiradigan foydasi haqida mahalliy hamda xorijiy olimlarning fikr va mulohazalari o'rganilgan va ular asosida tavsiya va takliflar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: biznes, samara, foyda, mamlakat iqtisodiyoti, bandlik, ishbilarmonlik muhiti.

Abstract: This article examines the views and opinions of local and foreign scholars on the concept of business tourism and its impact on the countries that make up it, its economic benefits, social impact, and the benefits it brings to ensuring the employment level of the population, and based on them, recommendations and suggestions are developed.

Keywords: business, efficiency, profit, national economy, employment, business environment.

Biznes sayohatlari zamonaviy turizmning eng tez rivojlanayotgan sohasidir. Bilamizki, ish turizmi jadal sur'atlar bilan rivojlanib kelayotgan turizm turlaridan biridir. Mustaqil va yuqori daromadli turizm turi sifatida ishbilarmonlik turizmi 70-80-yillarda Yevropa va AQSHda rivojlana boshlagan. MICE so'zi ingliz tilidagi Meeting, Incentives, Conferences, Events kabi so'zlar majmuasidan tashkil topgan bo'lib, u uchrashuvlar, konferensiyalar, turli tadbirlarni tashkil etish va o'tkazish bilan bog'liq bo'lgan ish safarlarini o'z ichiga oladi. MICE turizmining rivojlanishi mamlakatlararo, hukumatlararo va tashkilotlararo munosabatlarni yaxshilash, biznes va hamkorlik bo'yicha shartnomalarni imzolash, o'zaro manfaatli takliflarni almashish, yangi g'oyalarni izlab topish, munozarali va muhokamali vaziyatlarni hal qilishda samarali yechim hisoblanadi. Bunda ayniqsa ish va turizmning o'zaro bog'lanishi ikki hamkor tomonlarga ham ijobiy foyda olib keladi.

MICE turizmi – bu biznesning (tijorat) maqsadli yoki korporativ, madaniy, ijodiy, sport, va boshqa turdagi tadbirlarni tashkil qiluvchi kompaniyalar, tashkilotlar vakillari tomonidan amalga oshiriladigan turizm turidir.

MICE turizmi – mamlakat tashqi va ichki iqtisodiy rivojlanishining asosiy ko'rsatkichlaridan biridir.

Ishbilarmonlik turizmi quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- biznes suhbat;
- yangi bozorlar va hamkorlarni izlash;

- texnologiya va axborot almashinuvi;
- korporativ madaniyatni rivojlantirish va xodimlarni o'qitish;
- PR harakatlari.

Ishbilarmonlik turizmining bir necha turlari mavjud:

- korporativ va individual xizmat safarlari;
- konferensiyalar, kongresslar, ko'rgazmalar, seminarlar, simpoziumlar, yarmarkalar, taqdimotlar, treninglarda ishtirok etish uchun sayohatlar;
- xodimlarning korporativ ruhini saqlash va xodimlarni rag'batlantirish uchun rag'batlantiruvchi turlar;
- hamkorlarning firma va korxonalariga tashrif buyurishi.

MICE tadbirlari o'tkaziladigan joylar odatda malakali mutaxassis yoki turagentlar tomonidan tanlangan muayyan mamlakatlar va shaharlardagi maxsus konferensiya joylarida yoki mehmonxona tadbirlar zalida oldindan tayyorgarlik ko'rgan holda tashkil etiladi. Bu tadbir o'tkaziladigan shahar iqtisodiyotiga juda katta iqtisodiy foyda keltiradi¹.

MICE turizmini rivojlantirish borasida iqtisodchi olimlar, marketologlarning fikrlari muhim ahamiyat kasb etadi. UNWTO doimiy vakili Dmitriy Ilinning so'zlariga ko'ra, uchrashuvlar sanoati turizmning eng muhim segmentlaridan biri hisoblanadi. Zero, u iqtisodiyotga juda katta foyda keltiradi — mavsumiylik tushunchasini kamaytiradi, turistik yo'nalishlarning yangilanishiga turtki beradi va umuman, innovatsiyalar va ijodiy yondashuvga ijobiy ta'sir ko'rsatadi².

Biznes turizmi – bu zamonaviy hodisa emas, insonlar qadimdan o'z faoliyatlari bilan bog'liq holda sayohat qilganlar. Birinchi navbatda savdo-sotiq maqsadlarida sayohat amalga oshirilgan. MICE turizmi mamlakatlar iqtisodiyotiga ijobiy ta'sir ko'rsatib, turizmga biznes turizmining rivojlanishiga turtki bo'ladi. Birinchidan, biznes turizmi ancha qimmat va samaradorligi yuqoridir. Bu turizm turidan tushadigan daromad boshqa turizm turlariga qaraganda ancha katta va naflidir. Shuning uchun dunyoning rivojlangan mamlakatlari aynan ushbu turizm turini rivojlantirishga harakat qiladilar. Misol uchun futbol chempionati, qishki olimpiya o'yinlari, karnaval, festivallar qaysi davlatlarda tashkil etilsa, o'sha davlat iqtisodiyotiga katta daromad keladi degani. Chunki u yerga dunyoning barcha mamlakatlaridan turistlar tashrif buyuradi va bu esa o'z navbatida o'sha mamlakatning iqtisodiyotiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

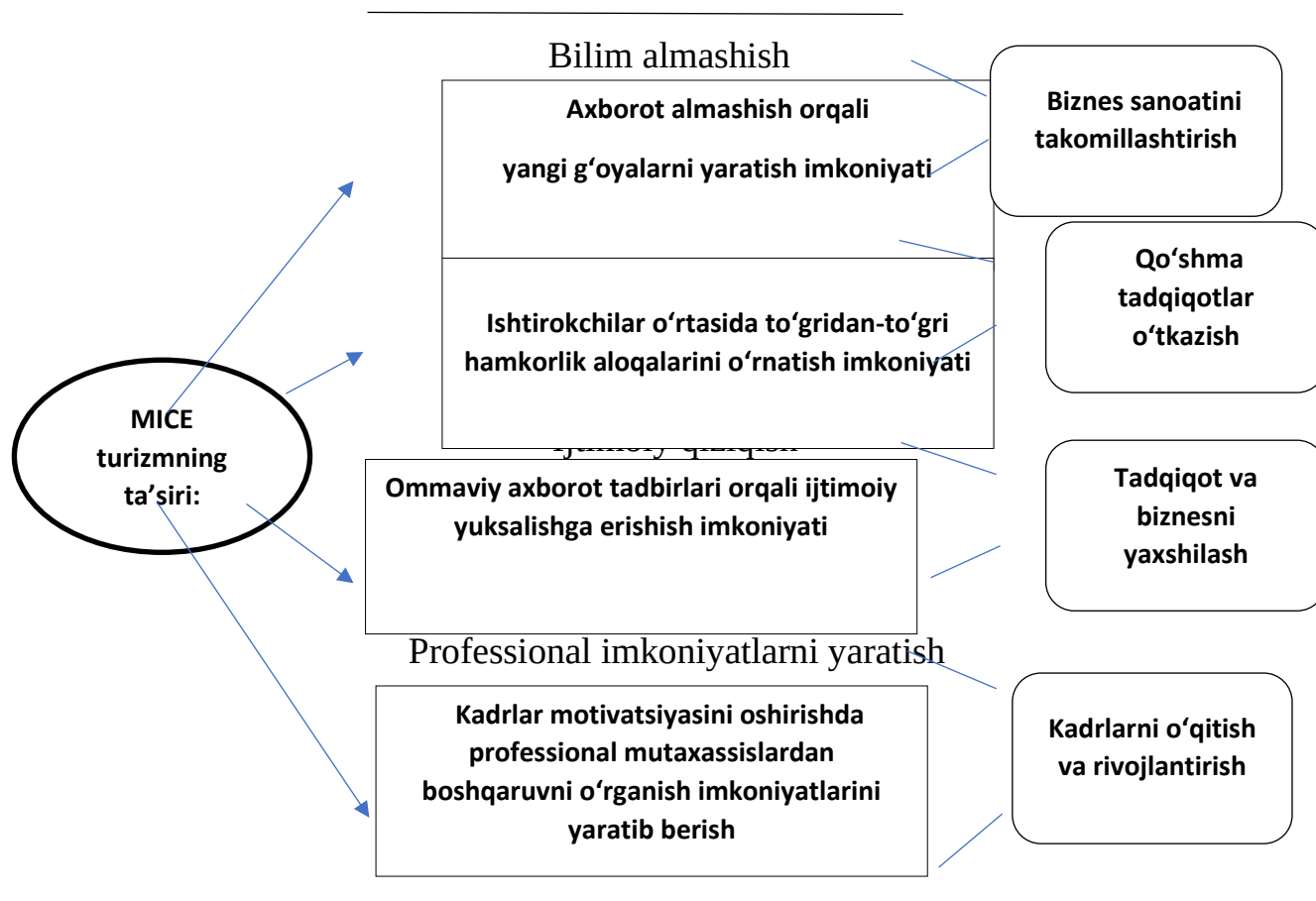
Biznes turizmning boshqa turizmlardan asosiy farqi uning yuqori narxda ekanligi. MICE turizmining tarkibiy qismlari quyidagilarni o'z ichiga oladi: korporativ uchrashuvlarni tashkil etuvchilarni, mehmonxona va dam olish maskanlaridagi uchrashuvlar va konvensiya bo'limlari, ko'rgazma va kongress markazlari, konferensiya zallari, kruiz kemalari, ko'ngilochar tadbirlarni tashkil etuvchi kompaniyalar, logistika firmalari, hususiy sayohat operatorlari, transfer kompaniyalari, professional savdo tashkilotlari, turizm kengashlari, aviakompaniyalar, biznes

¹ Smith, J. and Stewart, S., (2014): Cambridge international AS and A level: Travel and Tourism, Cambridge University press, Cambridge- UK

² O'zbekiston turistik tashkilotlari uchun ilk marta MICE-turizm bo'yicha mahorat darsi o'tkazildi//elektron resurs// <https://daryo.uz/2019/08/11/o%25ca%25bbzbekiston-turistik-tashkilotlari-uchun-ilk-marta-mice-turizm-bo%25ca%25bbyicha-mahorat-darsi-o%25ca%25bbtkazildi>

markazlari, konsalting firmalar, sugʻurta kompaniyalari, turizm savdo uyushmalari va tur xizmatlarini sotuvchi turistik firmalarni¹.

Quyidagi chizmada (1-chizma) MICE turizmni tashkil etuvchi mamlakatlarga taʼsiri koʻrsatib oʻtilgan:

1-chizma: MICE turizmni tashkil etuvchi mamlakatlarga taʼsiri²

Yuqoridagi chizmadan shuni tushunishimiz mumkinki, biznes turizmi nafaqat uni tashkil etuvchi mamlakatga foyda olib kiradi balki oʻsha mamlakatning turizm salohiyatini yaxshilashga, ijtimoiy yuksalishga, madaniyatlararo almashinuvga, biznes sanoatini takomillashtirishga ham katta imkoniyatlar yaratadi.

Xulosa tariqasida aytish mumkinki, turizm sohasi har qanday mamlakat iqtisodiyotining ajralmas va muhim tarkibiy qismlaridan biridir. Mazkur sohaning rivojlanishi natijasida mamlakatning iqtisodiy salohiyati ortadi, aholi bandligi taʼminlanadi, yangi ish oʻrinlari yaratiladi hamda fuqarolarning turmush darajasi va ijtimoiy farovonligi yaxshilanadi. Shu bilan birga, turizm milliy madaniyatning rivojlanishiga, malakali kadrlar shakllanishiga hamda mamlakatning xalqaro miqyosdagi ijobiy imijini mustahkamlashga xizmat qiladi. Natijada, turizm sohasi milliy iqtisodiyotga katta hajmdagi valyuta tushumlarini keltiruvchi strategik daromad manbai sifatida alohida ahamiyat kasb etadi.

¹ Khan, M., (2015): Mice Tourism, International Journal of Multidisciplinary Research and Development, Volume 2, Issue 4, Delhi, India, April.

² Sayora Safayeva. Event tourism – perspective form of tourism development in Uzbekistan. KIMEP International Research Conference: The Silk Road and the tourism and Hospitality Industries. 2018. pp. 62-64.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Khan, M., (2015): Mice Tourism, International Journal of Multidisciplinary Research and Development, Volume 2, Issue 4, Delhi, India, April
2. Smith, J. and Stewart, S., (2014): Cambridge international AS and A level: Travel and Tourism, Cambridge University press, Cambridge- UK
3. Sayora Safayeva. Event tourism – perspective form of tourism development in Uzbekistan. KIMEP International Research Conference: The Silk Road and the tourism and Hospitality Industries. 2018. pp. 62-64.
4. O'zbekiston turistik tashkilotlari uchun ilk marta MICE-turizm bo'yicha mahorat darsi o'tkazildi//elektron resurs//
<https://2019/08/11/o%25ca%25bbzbekiston-turistik-tashkilotlari-uchun-ilk-marta-mice-turizm-bo%25ca%25bbyicha-mahorat-darsi-o%25ca%25bbtkazildi>

O'ZBEKISTON BOZOR IQTISODIYOTI SHAROITIDA EKONOMETRIK MODELLARDAN FOYDALANISH XUSUSIYATLARI

<https://zenodo.org/records/17733379>

Z.K.Djumanazarova,
Oriental universiteti Biznes va boshqaruv kafedrası katta o'qituvchisi
zamiradjumanazarova197@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada O'zbekiston bozor iqtisodiyoti sharoitida ekonometrik modellarni qo'llashning nazariy va amaliy jihatlari tahlil qilinadi. Ayniqsa, iqtisodiy o'sish, inflyatsiya jarayonlari, investitsiya oqimlari hamda bandlik darajasiga ta'sir ko'rsatuvchi asosiy omillar ekonometrik usullar yordamida o'rganiladi. Shuningdek, amaliy misollar asosida mamlakatda amalga oshirilayotgan islohotlarning natijadorligini baholash bo'yicha ilmiy tahlillar taqdim etiladi.

Kalit so'zlar: bozor iqtisodiyoti, ekonometrika, makroiqtisodiy ko'rsatkichlar, regressiya modeli, prognozlash, O'zbekiston iqtisodiyoti, iqtisodiy modellashtirish.

Abstract: This article explores the significance of econometric models in the context of Uzbekistan's market economy and their applicability in analyzing various economic processes. It focuses on assessing the impact of key factors such as economic growth, inflation, investment, and employment using econometric methods. The study also presents practical examples of evaluating the effectiveness of ongoing reforms in Uzbekistan through empirical data analysis.

Keywords: market economy, econometrics, macroeconomic analysis, regression model, forecasting, Uzbekistan's economy, economic models.

Kirish. O'zbekiston uchun bozor iqtisodiyotiga o'tish jarayoni murakkab, ammo muqarrar va zarur bosqich bo'ldi. Bu jarayon nafaqat institutsional o'zgarishlarni, balki iqtisodiy jarayonlarni chuqur ilmiy tahlil qilish va samarali boshqarishni ham taqozo etdi. Shu sharoitda iqtisodiy hodisalarni miqdoriy jihatdan ifodalash va istiqbolini aniqlash imkonini beruvchi ekonometrik modellar tobora dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Ekonometrika — bu iqtisodiy nazariya, statistik ma'lumotlar hamda matematik usullarni uyg'unlashtirib, iqtisodiy qonuniyatlarni aniqlash va sinovdan o'tkazishga xizmat qiluvchi fan sohasi hisoblanadi [1].

017-yil 7-fevraldagi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining PF-4947-sonli Farmoni bilan tasdiqlangan Harakatlar strategiyasi hamda keyingi yillarda amalga oshirilgan bosqichma-bosqich islohotlar bozor iqtisodiyotining yanada chuqurlashuviga xizmat qildi. Shu bilan birga, iqtisodiy jarayonlarning samaradorligini baholash va prognoz qilishda an'anaviy statistik usullar yetarli emasligi ayon bo'ldi. Bu esa zamonaviy matematik asoslangan yondashuv — ekonometrik modellardan foydalanish zaruratini kuchaytirdi.

So'nggi yillarda mamlakatda iqtisodiy o'sish sur'atlari, inflyatsiya jarayonlari, investitsiya oqimlari, valyuta kursi hamda bandlik darajasiga ta'sir ko'rsatuvchi omillarni chuqur o'rganishga bo'lgan talab ortdi. Mazkur ehtiyojni qondirishda regressiya tahlili, vaqt qatori modellari (time series analysis), VAR-modellar va boshqa ekonometrik usullar amaliyotda keng qo'llanila boshladi [2].

Ushbu maqolada O'zbekiston sharoitida ekonometrik modellarni qo'llash imkoniyatlari, ularning ustunliklari va cheklavlari, shuningdek, amaliy misollar orqali olingan natijalar muhokama etiladi. Maqolada mavjud iqtisodiy ko'rsatkichlarga asoslangan ayrim regressiya

modellarining tahlili ham keltirilib, asosiy maqsad — O‘zbekiston bozor iqtisodiyotida ekonometrik tahlil vositalarining ahamiyatini ochib berish va ularni amaliyotda qo‘llash istiqbollari ko‘rsatishdan iboratdir.

Adabiyotlar tahlili. So‘nggi o‘n yilliklarda bozor iqtisodiyotida yuz berayotgan jadal o‘zgarishlar iqtisodiy jarayonlarni chuqur va tizimli o‘rganishga ehtiyojni kuchaytirdi. Ayniqsa, rivojlanayotgan davlatlarda samarali iqtisodiy siyosat yuritish, resurslardan oqilona foydalanish hamda makroiqtisodiy barqarorlikni ta‘minlashda ekonometrik modellarning roli tobora muhim bo‘lib bormoqda.

Xalqaro miqyosda Gujarati va Porter (2010) tomonidan ishlab chiqilgan klassik ekonometrika asoslari, Wooldridge (2013) tomonidan ishlab chiqilgan mikroekonometrik modellar, shuningdek, Stock va Watson (2015) tomonidan taklif etilgan vaqt qatorlarini tahlil qilishga oid yondashuvlar ushbu sohaning asosiy nazariy manbalari sifatida e‘tirof etiladi. Mazkur adabiyotlar real iqtisodiy ma‘lumotlardan foydalanib, gipotezalarni tekshirish, iqtisodiy bog‘liqliklarni aniqlash va prognozlash imkonini beradi.

O‘zbekistonlik olimlar tomonidan ham bu yo‘nalishda qator izlanishlar olib borilgan. Xususan, R. Mamatqulov, B. Toshmatov, Z. Axmedova va Sh. Jo‘raevlarning tadqiqotlari iqtisodiy jarayonlarni modellashtirish, inflyatsiya va iqtisodiy o‘sish o‘rtasidagi munosabatni o‘rganish, shuningdek, investitsion faoliyat samaradorligini baholashga bag‘ishlangan.

Biroq, mavjud ishlarda ko‘pincha an‘anaviy statistik tahlil usullaridan foydalanish bilan cheklanilgan bo‘lib, bu zamonaviy ekonometrik metodlarning imkoniyatlari to‘liq ishga solinmaganligini ko‘rsatadi. Shu sababli, ushbu tadqiqotda O‘zbekiston bozor iqtisodiyotining asosiy makroko‘rsatkichlari — YaIM o‘sishi, inflyatsiya darajasi, investitsiya hajmi, aholi bandligi va tashqi savdo balansi — o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlik regressiya, korrelyatsiya va vaqt qatori modellari orqali chuqur tahlil qilinadi.

Metodologiya. Ushbu tadqiqotda iqtisodiy jarayonlarni o‘rganish uchun bir nechta ilmiy-uslubiy yondashuvlardan foydalanildi:

1. Deskriptiv tahlil — asosiy makroiqtisodiy ko‘rsatkichlarning dinamikasi va ularning o‘zgarish tendensiyalarini aniqlash.

2. Oddiy chiziqli regressiya (OLS) — YaIM va unga ta‘sir ko‘rsatuvchi omillar o‘rtasidagi statistik bog‘liqlikni baholash.

3. Ko‘p omilli regressiya — bir nechta mustaqil omillar asosida iqtisodiy natijalarni modellashtirish.

4. Vaqt qatorlari tahlili (ARIMA modeli) — inflyatsiya, eksport-import hajmlarining vaqt bo‘yicha prognozini ishlab chiqish.

5. Stata va Excel dasturlari — statistik ma‘lumotlarni qayta ishlash, tahlil qilish va natijalarni vizualizatsiya qilish uchun qo‘llanildi.

Mazkur metodologik yondashuvlar asosida iqtisodiy jarayonlarga ta‘sir etuvchi asosiy omillar aniqlanib, ularning nisbiy ta‘sir darajasi baholandi. Shu orqali iqtisodiy siyosat ishlab chiqish uchun amaliy tavsiyalar ishlab chiqish imkoniyati yaratildi.

Muhokama va natijalar

Tadqiqot davomida O‘zbekiston Respublikasining 2010–2024-yillar oralig‘idagi asosiy makroiqtisodiy ko‘rsatkichlari asosida ko‘p omilli chiziqli regressiya modeli qurildi. Tahlil jarayonida quyidagi manbalardan olingan rasmiy statistik ma‘lumotlardan foydalanildi:

- O‘zbekiston Respublikasi Statistika agentligi [4];
- O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki statistik byulletenlari [5];
- Jahon banki ma‘lumotlar bazasi [6];
- Xalqaro Valyuta Jamg‘armasi (IMF) rasmiy nashrlari [7].

Model parametrlarini aniqlashda quyidagi ko‘rsatkichlar qo‘llanildi:

- Y — YaIMning yillik o'sish sur'ati (%) (bog'liq o'zgaruvchi);
- X1 — Investitsiyalar hajmi (mlrd so'mda);
- X2 — Inflyatsiya darajasi (%);
- X3 — Aholi bandlik darajasi (%);
- X4 — Eksport hajmi (mlrd AQSh dollari).

Shunday qilib, regressiya modeli quyidagi shaklda ifodalandi [8]:

$$Y = p_0 + p_1X_1 + p_2X_2 + p_3X_3 + p_4X_4 + e$$

Tahlil jarayonida Stata va Microsoft Excel dasturlaridan foydalanildi. Ma'lumotlar tasniflanib, statistik jihatdan tekshirildi hamda normallashtirildi. Ushbu ishlov berish natijasida iqtisodiy o'sishga ta'sir etuvchi asosiy omillar aniqlanib, ularning iqtisodiy jarayonlardagi roli yoritildi.

Hisob-kitob natijalari: [3]

1-jadval

Ko'rsatkich	Koefisient (P)	P-qiymat	Talqin
Intersept (Po)	1,752	0,001	Asosiy boshlang'ich nuqta
Investitsiya (Xi)	0,045	0,000	Kuchli ijobiy ta'sir
Inflyatsiya (X2)	-0,123	0,014	Salbiy ta'sir
Bandlik (X3)	0,312	0,021	O'rtacha ijobiy bog'liqlik
Eksport (X4)	0,098	0,033	Barqaror ijobiy ta'sir
R² (aniqlik koeff.)	0,87	-	Model kuchli izohlovchi kuchga ega

Natijalar. Tahlil natijalariga ko'ra, O'zbekistonda investitsiyalar iqtisodiy o'sishga sezilarli darajada ijobiy ta'sir ko'rsatmoqda ($P_i = 0,045$). Bu esa xorijiy va mahalliy kapitalni jalb etish, infratuzilma loyihalarini amalga oshirish hamda ishlab chiqarish quvvatlarini kengaytirish orqali YaIM o'sishi rag'batlantirilishini anglatadi.

Inflyatsiyaning manfiy ta'siri ($\beta = -0,123$) esa narxlar barqarorligining iqtisodiy faollikni ta'minlashda hal qiluvchi omil ekanini ko'rsatadi. Bandlik va eksport hajmining o'sishi ham YaIMning kengayishiga ijobiy hissa qo'shmoqda. Ayniqsa, bandlik darajasining ortishi ichki talabning barqarorlashuviga xizmat qilishi alohida ahamiyatga ega.

Modelning aniqlik koeffitsienti ($R^2 = 0,87$) YaIM o'zgarishlarining 87 foizi tanlangan omillar orqali izohlanishini bildiradi. Bu esa qurilgan modelning yuqori darajada statistik tushuntirish kuchiga ega ekanini tasdiqlaydi. Bundan tashqari, Jahon banki va Xalqaro Valyuta Jamg'armasi tomonidan berilgan tavsiyalarda ham iqtisodiy o'sishning asosiy drayverlari sifatida investitsiyalar, eksport va bandlik ko'rsatkichlari alohida ta'kidlangan [9].

Xulosa.

Ushbu tadqiqotda O'zbekiston Respublikasining 2010–2024-yillar oralig'idagi makroiqtisodiy ko'rsatkichlari asosida ko'p omilli regressiya modeli tuzilib, bozor iqtisodiyotiga ta'sir etuvchi asosiy omillar aniqlab chiqildi. Ekonometrik tahlil natijalaridan kelib chiqib, quyidagi xulosalarga erishildi:

1. Investitsiyalar iqtisodiy o'sishning asosiy drayveri sifatida namoyon bo'ldi. Regressiya natijalari ko'rsatganidek, investitsiyalar hajmining ortishi YaIMning barqaror o'sishiga sezilarli ta'sir ko'rsatmoqda. Bu esa investitsiyalarni jalb etish siyosatini strategik ustuvor yo'nalish sifatida belgilash zarurligini tasdiqlaydi.

2. Inflyatsiya darajasi iqtisodiy o'sishga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda. Bu esa narxlar barqarorligini ta'minlash, samarali pul-kredit siyosatini yuritish va monetar barqarorlikni mustahkamlashni talab qiladi.

3. Bandlik darajasi va eksport hajmi YaIM o'sishini rag'batlantiruvchi muhim omillar ekanligi aniqlandi. Bandlikning ortishi ichki talabni mustahkamlasa, eksport hajmining ko'payishi tashqi bozorlarni kengaytiradi hamda valyuta tushumlarini oshiradi.

4. Modelning yuqori izohlovchi kuchi ($R^2 = 0,87$) tanlangan omillar iqtisodiy o'sishni yetarlicha yaxshi tushuntirib berishini ko'rsatadi. Statistik jihatdan ahamiyatli natijalar esa modelning ilmiy ishonchliligini mustahkamlaydi.

Amaliy takliflar:

1. Investitsiya muhitini yaxshilash va xorijiy hamda ichki sarmoyadorlar uchun huquqiy kafolatlar, soliq imtiyozlari va qulay infratuzilma sharoitlarini yaratish.

2. Inflyatsiyani nazorat qilish uchun Markaziy bankning mustaqil va prognozlarga asoslangan monetar siyosatini rivojlantirish.

3. Bandlikni oshirish maqsadida qishloq xo'jaligi, xizmat ko'rsatish, kichik biznes va innovatsion sohalarda yangi ish o'rinlari yaratish.

4. Eksport salohiyatini kengaytirish uchun mahsulotlarni xalqaro standartlarga moslashtirish, eksportchilarni moliyaviy va logistika jihatidan qo'llab-quvvatlash, yangi tashqi bozorlarni izlash.

5. Hukumat qarorlarini qabul qilishda ekonometrik tahlildan faol foydalanish, bu borada real vaqt rejimida ishlovchi analitik platformalar va raqamli prognoz tizimlarini joriy etish.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Gujarati, D. N., & Porter, D. C. (2010). Basic Econometrics. McGraw-Hill Education.

2. Stock, J. H., & Watson, M. W. (2015). Introduction to Econometrics. Pearson.

3. Wooldridge, J. M. (2013). Introductory Econometrics: A Modern Approach. Cengage Learning.

4. O'zbekiston Respublikasi Statistika agentligi. <https://stat.uz>

5. O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki. <https://cbu.uz>

6. World Bank. World Development Indicators. <https://data.worldbank.org>

7. International Monetary Fund (IMF). Country Reports. <https://www.imf.org>

8. Mamatqulov R. va boshqalar. (2021). Iqtisodiy tahlil va modellashtirish asoslari. Toshkent.

9. Government of Australia. Infrastructure Investment Projects. <https://investment.infrastructure.gov.au>

TA'LIM TIZIMIDA STRATEGIK MENEJMENTNING O'RNI VA AHAMIYATI

<https://zenodo.org/records/17733418>

*Bo'ronboyeva Xushriyo Toshkenboyevna,
Oriental universiteti mustaqil tadqiqotchi*

Annotatsiya. Ushbu maqolada ta'lim tizimida strategik menejmentning o'rni va ahamiyati keng yoritilgan. Strategik menejment tushunchasi, uning asosiy bosqichlari hamda ta'lim muassasalarida qanday tatbiq etilishi nazariy va amaliy jihatdan tahlil qilingan. Shuningdek, O'zbekiston ta'lim tizimidagi islohotlar fonida strategik yondashuvning dolzarbligi asoslab berilgan. Maqolada mavjud muammolar, ularni bartaraf etish yo'llari va ilg'or xalqaro tajribalardan foydalanish imkoniyatlari ham ko'rib chiqilgan.

Kalit so'zlar: Ta'lim menejmenti, strategik boshqaruv, rejalashtirish, ta'lim islohotlari.

Abstract. This article extensively discusses the role and importance of strategic management in the education system. The concept of strategic management, its main stages, and how it is implemented in educational institutions are analyzed theoretically and practically. The relevance of the strategic approach is also substantiated against the background of reforms in the education system of Uzbekistan. The article also considers existing problems, ways to overcome them, and opportunities for using advanced international experiences.

Keywords: Educational management, strategic management, planning, educational reforms.

So'nggi yillarda O'zbekiston ta'lim tizimida keng ko'lamli islohotlar amalga oshirilmoqda. Oliy ta'limda kredit-modul tizimining joriy etilishi, xalqaro reytinglarga kirish bo'yicha intilish, maktabgacha va umumiy o'rta ta'limda sifatli kadrlar tayyorlashga e'tiborning kuchayishi bularning barchasi strategik rejalashtirish zaruratini oshiradi. Strategik menejment bu tashkilotning uzoq muddatli rivojlanishini ta'minlashga qaratilgan kompleks boshqaruv faoliyatidir. U tashqi va ichki muhitni chuqur tahlil qilish, real maqsadlar qo'yish, samarali strategiyalar ishlab chiqish, ularni amalga oshirish va doimiy monitoring orqali natijalarni baholash kabi bosqichlarni o'z ichiga oladi. Strategik menejmentning asosiy xususiyati kelajakka yo'naltirilganlik, tizimli fikrlash va harakatlarning uzviyligini ta'minlashdir. Ta'lim tizimi uchun bu yondashuv juda muhim, chunki bugungi global raqobat va texnologik o'zgarishlar sharoitida ta'lim muassasalari nafaqat bilim beruvchi tashkilot, balki innovatsion va strategik sub'yekt sifatida faoliyat yuritishi kerak. Strategik menejment yordamida

ta'lim muassasalari o'z yo'nalishlarini aniqlaydi, resurslarini rejalashtiradi va natijalarni o'lchab boradi.¹

Strategik menejment ta'lim muassasalari faoliyatining barcha yo'nalishlarida qo'llanilishi mumkin.

a) Har bir ta'lim muassasasi o'zining rivojlanish strategiyasini ishlab chiqishi kerak. Bu strategiyada o'quv dasturlarini takomillashtirish, kadrlar salohiyatini oshirish, infratuzilmani rivojlantirish va xalqaro hamkorlikni kengaytirish kabi masalalar qamrab olinadi.

b) Ta'limda raqamli texnologiyalar, masofaviy o'qitish, STEAM yondashuvi kabi innovatsion usullarni joriy etish strategik qarorlar asosida amalga oshiriladi. Bunday yondashuvlar ta'lim sifatini oshirishga xizmat qiladi.

s) Strategik menejment resurslarni – inson kapitali, moliyaviy mablag'lar, moddiy-texnik baza – oqilona boshqarishni taqozo etadi. Bu orqali ta'lim muassasasining barqaror va samarali ishlashi ta'minlanadi.

d) Bozor iqtisodiyoti sharoitida har bir ta'lim muassasasi o'zining imijini yaratishi, sifatli ta'lim xizmatlarini taklif etishi zarur. Strategik menejment ushbu jarayonlarni boshqarishda muhim vositadir.²

Bugungi kunda strategik menejmentni ta'lim tizimida to'liq joriy etishda qator muammolar mavjud. Ko'plab ta'lim rahbarlari strategik boshqaruvga oid bilim va ko'nikmalarga ega emas. Bu esa uzoq muddatli rejalashtirishda qiyinchilik tug'diradi. Ko'plab muassasalarda qarorlar statistik yoki ilmiy asosda emas, balki an'anaviy tajribaga asoslangan holda qabul qilinadi. Strategik rejalar ishlab chiqilgani bilan, ularning bajarilishi ustidan samarali monitoring olib borilmaydi. Bu esa natijalarga erishishni qiyinlashtiradi. Bugungi globallashtirish va raqobat kuchayib borayotgan davrda har bir sohada, xususan, ta'lim tizimida zamonaviy boshqaruv yondashuvlarini joriy etish dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Ta'lim nafaqat bilim berish, balki jamiyat taraqqiyotini ta'minlovchi kuchli ijtimoiy institut sifatida har doim e'tiborda bo'lib kelgan. Shu boisdan, ta'lim sohasini boshqarishda an'anaviy yondashuvlar o'zini oqlamay qoldi va o'rnini strategik menejment kabi ilg'or konsepsiyalar egallamoqda.

Strategik menejment – bu tashkilotning uzoq muddatli maqsadlarini aniqlash, ularni amalga oshirish yo'llarini ishlab chiqish, resurslarni samarali taqsimlash va tashqi hamda ichki muhitdagi o'zgarishlarga mos ravishda boshqaruv qarorlarini qabul qilish tizimidir³. Bu yondashuv bugungi kunda korxonalar, davlat muassasalari bilan bir qatorda ta'lim tizimida ham muhim ahamiyat kasb etmoqda. Chunki ta'lim sohasida yuz berayotgan tub o'zgarishlar – texnologiyalar jadal rivojlanishi, mehnat bozorining tez o'zgarishi, yosh avlodning ehtiyojlari va qadriyatlaridagi farqlanishlar – ta'lim muassasalaridan oldindan rejalashtirilgan, puxta o'ylangan va barqaror rivojlanishga qaratilgan boshqaruvni talab qilmoqda.

1 Bozorov, D. M. Innovatsion texnologiyalar va strategik menejment: ta'lim tizimida qo'llanilishi. Toshkent: Universitet nashri. Innovatsiyalar va strategik boshqaruv o'rtasidagi bog'liqlik. 2021.

2 UNESCO. Strategy for Education 2030. Paris: UNESCO Publishing. Ta'limni strategik rivojlantirish bo'yicha xalqaro hujjat. 2019.

3 Porter, M. E. Competitive Advantage: Creating and Sustaining Superior Performance. New York: Free Press. Strategik menejment asoslari va raqobatbardoshlik haqida klassik asar. 1985.

1. Strategik menejment ta'lim muassasasining faoliyatini rejalashtirishda, natijadorligini oshirishda va uni raqobatbardosh sub'yekt sifatida shakllantirishda muhim rol o'ynaydi. Uning asosiy vazifalarini quyidagicha izohlash mumkin:

2. Missiya va vizionni shakllantirish: Har qanday strategik boshqaruv eng avvalo ta'lim muassasasining maqsadini – ya'ni nima uchun faoliyat yuritayotganini, kelajakda qanday holatga erishmoqchi ekanini aniqlashdan boshlanadi. Bu orqali tashkilotning umumiy yo'nalishi belgilanadi.

3. Atrof-muhit tahlili: Strategik menejment tashqi va ichki muhitni chuqur tahlil qilishni talab qiladi. Bunga siyosiy, ijtimoiy, iqtisodiy omillar, raqobatchilar, texnologik o'zgarishlar, ta'lim sohasidagi davlat siyosati, qonunchilik va mehnat bozori ehtiyojlari kiradi.

4. SWOT-tahlil: Muassasaning kuchli (Strengths) va zaif (Weaknesses) tomonlari, tashqi imkoniyatlar (Opportunities) va tahdidlar (Threats) aniqlanadi. Bu tahlil asosida rivojlanish strategiyasi ishlab chiqiladi.

5. Strategik maqsadlar belgilash va rejalashtirish: Strategik menejment uzoq muddatli maqsadlar va ustuvor yo'nalishlarni belgilaydi. Masalan, 5 yillik rivojlanish dasturlari, ilmiy salohiyatni oshirish, xalqaro reytinglarda yuqori o'rin egallash kabi.

6. Natijadorlikni baholash: Strategik menejment doirasida amalga oshirilgan chora-tadbirlarning samaradorligini o'lchash, natijalarni tahlil qilish va kerak bo'lsa strategiyani qayta ko'rib chiqish muhim bosqich hisoblanadi.¹

Ta'lim tizimida strategik menejmentni joriy etish bir qator afzalliklarni taqdim etadi. Avvalo, bu tizim orqali ta'lim muassasalari o'z faoliyatini aniq maqsadlar asosida yo'naltiradi va samarasizlik holatlarini kamaytiradi. Rivojlangan davlatlar tajribasi shuni ko'rsatadiki, strategik boshqaruv tizimi mavjud bo'lgan oliy o'quv yurtlari ko'proq ilmiy innovatsiyalar, xalqaro grantlar, talabalar almashinuvi kabi yo'nalishlarda muvaffaqiyat qozonmoqda.

a) Resurslardan oqilona foydalanish imkonini beradi;

b) Ta'lim sifatini oshirishga xizmat qiladi;

s) Kadrlar siyosatini takomillashtiradi;

d) Innovatsion faoliyatni qo'llab-quvvatlaydi;

Tashqi muhitda yuzaga kelayotgan o'zgarishlarga tezkor moslashishga yordam beradi, ichki tizimda barqarorlikni ta'minlaydi.

Bugungi kunda aksariyat oliy ta'lim muassasalari o'z rivojlanish strategiyalarini ishlab chiqib, uni bosqichma-bosqich amalga oshirmoqda. Xususan, elektron ta'lim tizimini keng joriy qilish, raqamlashtirish, xalqaro akkreditatsiyadan o'tish, ilmiy salohiyatni oshirish kabi yo'nalishlar ustuvor strategik vazifalar sirasiga kiradi.

So'nggi yillarda raqamli texnologiyalarning ta'lim tizimiga chuqur kirib kelishi boshqaruvga nisbatan yondashuvlarni ham tubdan o'zgartirmoqda. Masofaviy ta'lim, onlayn platformalar, sun'iy intellekt yordamida baholash tizimlari, o'quv jarayonini monitoring qilish vositalari – bularning barchasi strategik menejment orqali samarali boshqarilishi mumkin bo'lgan jarayonlardir.

¹ Johnson, G., Scholes, K., & Whittington, R. Exploring Corporate Strategy. Pearson Education. Strategik menejmentning nazariyasi va amaliyoti. 2008.

Strategik menejment raqamli transformatsiyani nafaqat texnologik yangilanish, balki boshqaruv madaniyati, kadrlar salohiyati va o'quv jarayonining butunlay yangi formatga o'tishi sifatida qabul qiladi. Bu borada strategik yondashuv quyidagilarni o'z ichiga oladi:

Ta'lim tizimida strategik menejmentni joriy etishdagi quyidagi muammolar mavjud.

- a) Rivojlangan strategik fikrlashga ega menejerlar yetishmasligi;
- b) Ta'lim muassasalarining o'zini o'zi moliyalashtirish darajasining pastligi;
- s) Oliy ta'limdagi byurokratik to'siqlar;
- d) Innovatsion g'oyalarga bo'lgan qarshiliklar.

Axborot texnologiyalarini joriy etishdagi texnik va moliyaviy cheklovlar. Bu muammolarni hal etish uchun ta'lim tizimini boshqarishda markazlashgan emas, balki desentralizatsiyalashgan, ya'ni muassasalarni mustaqil strategik qarorlar qabul qilishga undovchi mexanizmlarni joriy etish lozim. Shuningdek, menejerlar va rahbar xodimlar uchun strategik boshqaruv bo'yicha malaka oshirish kurslari tashkil etilishi zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Porter, M. E. Competitive Advantage: Creating and Sustaining Superior Performance. New York: Free Press. Strategik menejment asoslari va raqobatbardoshlik haqida klassik asar. 1985.

2. Johnson, G., Scholes, K., & Whittington, R. Exploring Corporate Strategy. Pearson Education. Strategik menejmentning nazariyasi va amaliyoti. 2008.

3. Bozorov, D. M. Innovatsion texnologiyalar va strategik menejment: ta'lim tizimida qo'llanilishi. Toshkent: Universitet nashri. Innovatsiyalar va strategik boshqaruv o'rtasidagi bog'liqlik. 2021.

4. UNESCO. Strategy for Education 2030. Paris: UNESCO Publishing. Ta'limni strategik rivojlantirish bo'yicha xalqaro hujjat. 2019.

5. Uzbekiston Respublikasi Ta'lim Vazirligi. Ta'lim tizimini rivojlantirish konsepsiyasi. Toshkent. Milliy ta'lim strategiyasining rasmiy hujjati. 2023.

STRATEGIES FOR IMPROVING EDUCATIONAL EFFICIENCY BASED ON THE EXPERIENCES OF DEVELOPED COUNTRIES

<https://zenodo.org/records/17733447>

*Maftuna Muydinova,
Researcher, Oriental University
maftuna_mm_92@mail.ru*

Abstract: The article discusses modern strategies for improving the effectiveness of education based on the analysis of the experience of developed countries. Special attention is paid to key areas of educational policy, such as the introduction of innovative pedagogical technologies, the digitalization of the educational environment, the development of 21st century competencies, the formation of educational quality assessment systems and professional development of teaching staff. A comparative analysis of approaches in the USA, the European Union and East Asia has been carried out, which makes it possible to identify the most effective models and practices applicable in the context of the national education system. The author emphasizes that the success of educational reforms in developed countries is largely determined by a combination of strategic public administration, active involvement of stakeholders and flexibility of educational institutions. It is concluded that it is necessary to adapt foreign experience, taking into account socio-cultural and economic characteristics, which will increase the competitiveness of the national educational system and provide training that meets the requirements of the global labor market.

Keywords: Reforms, education, research, system, competition, countries, management, special, theological, opportunities, assessment, potential, science, development, foreign, results.

Introduction. In the contemporary era, the issue of education quality holds paramount importance globally, with particular emphasis on elevating it. In many foreign countries, the pri-vatization of higher education institutions, the proliferation of private universities, and the perception of education as a commodity in the economic system—where clients impose specific demands—are intensifying the competitiveness of higher education institutions and the market demands for quality personnel training.

The modernization of higher education institutions and international cooperation are critically important worldwide, as their outcomes enable the training of specialist's capable of addressing contemporary issues. This, in turn, ensures the sustainable development of not only higher education but also the entire society.

In higher education institutions, there exist globally recognized and practically proven models for personnel training and educational system reforms. These models are ex-emplified by countries such as the USA, Finland, Singapore, France, Germany, and Japan. While they share common principles and directions, they differ based on the current economic, socio-political conditions, national characteristics, and living standards of their citizens. For instance, Japan places significant emphasis on the

"family" factor in its education system. In contrast, countries like the USA or France have introduced private schools tailored to their local conditions. However, certain models that have proven effective in some countries may not be directly applicable to others. Therefore, it is essential to thoroughly study the experiences of developed countries and, considering the specific characteristics and conditions of Uzbekistan, develop a new model for personnel training.

Materials and Methods. This study analyzes existing academic sources, international rankings, statistical data, and policy-legal documents related to the education systems of developed countries. The main materials used in the research include:

- Educational performance indicators published by international organizations such as UNESCO, OECD, and the World Bank;
- Results from international assessment programs such as PISA and TIMSS;
- Academic articles and government programs concerning the education systems of developed countries such as the USA, Finland, South Korea, and Japan;
- Legal documents, strategic plans, and official statistics related to the education sector of the Republic of Uzbekistan.

The research methods employed are as follows:

- Comparative analysis: Identifying similarities and differences between the education systems of developed countries and Uzbekistan, with a focus on extracting effective practices;
- Content analysis: Examining the content of international documents and national strategies;
- SWOT analysis: Assessing the strengths, weaknesses, opportunities, and threats of Uzbekistan's education system;
- Expert opinion analysis: Formulating strategic directions based on expert insights and academic research.

Based on the findings of the study, recommendations were developed to enhance the effectiveness of the education system in Uzbekistan.

Results. According to the findings of the study, a number of factors that contribute to improving the effectiveness of education in developed countries were identified, and these can also be applied in the context of Uzbekistan:

1. Accuracy and regularity of education quality assessment systems.

In countries such as Finland and South Korea, the performance of educational institutions is regularly analyzed based on the results of international assessments like PISA and TIMSS. The study revealed the necessity of improving national assessment systems in Uzbekistan in line with international standards.

2. Enhancement of teacher qualifications and professional development incentives.

In developed countries, continuous professional development of teachers is systematically implemented. The findings indicate that in Uzbekistan, strengthening mechanisms for ongoing teacher training and motivation is of strategic importance.

3. Widespread use of digital technologies and innovations in education.

The experience of countries such as the United States and South Korea shows that effective use of digital platforms and electronic resources contributes to improving the

quality of education. While notable progress has been made in Uzbekistan, ensuring equal access across regions remains a pressing issue.

4. *Strengthening the integration between education and the labor market.*

In developed countries, vocational education systems are closely aligned with labor market demands. In Uzbekistan, the need to enhance career guidance systems and align fields of study with market needs was identified.

5. *Increasing the autonomy and accountability of educational institutions.*

Research indicates that schools and higher education institutions with greater man-agement autonomy tend to be more effective in organizing their activities. Although initial steps have been taken in this direction in Uzbekistan, a more systematic ap-proach and stronger legal framework are still required.

In general, the study's results suggest that advanced strategies based on the experience of developed countries can be developed and implemented to improve the effectiveness of the education system in Uzbekistan.

Discussion. This study's comparative analysis of education systems in developed countries such as Finland, South Korea, the United States, and Japan provides important insights into factors driving education effectiveness, which can be instructively adapted to the context of Uzbekistan.

Assessment Systems and Quality Monitoring

One of the critical success factors in developed countries is the implementation of rigorous, transparent, and regular assessment frameworks. For example, Finland's education system employs formative assessments and national evaluations aligned with international benchmarks such as PISA (Programme for International Student Assessment) and TIMSS (Trends in International Mathematics and Science Study). These evaluations not only measure student achievement but also guide policy reforms and school improvements (Sahlberg, 2011). Similarly, South Korea's comprehensive student assessment and feedback mechanisms contribute significantly to maintaining high academic standards (Lee, 2017). Uzbekistan's current national assessments provide a baseline but lack full alignment with these international standards, limiting their utility for cross-national comparisons and targeted interventions. Strengthening Uzbekistan's assessment system by adopting international frameworks could enhance transparency, accountability, and data-driven decision-making in education.

Teacher Professional Development and Motivation

Effective teacher training and continuous professional development (CPD) are pillars of educational excellence in developed countries. For instance, Finland offers structured mentorship programs and continuous training opportunities funded by the government, promoting a culture of lifelong learning among teachers (Sahlberg, 2011). In the United States, organizations such as the National Board for Professional Teaching Standards (NBPTS) provide certification processes that encourage professional growth and improve teacher quality (Wei et al., 2009). Research shows that motivated, well-trained teachers significantly impact student learning outcomes (Darling-Hammond, 2000). While Uzbekistan has launched initiatives aimed at CPD, challenges persist in ensuring equitable access and sustaining teacher motivation, especially in rural regions. Policy efforts should focus on institutionalizing CPD with incentives linked to performance and career advancement.

Digital Technology Integration

Developed countries have successfully integrated digital technologies to enhance both teaching and learning. In South Korea, the government's Smart Education initiative uses digital textbooks, virtual labs, and AI-driven personalized learning tools, which have improved student engagement and achievement (Kim & Lee, 2018). The United States has widely adopted Learning Management Systems (LMS) and digital resources to support blended and remote learning (Means et al., 2013). Uzbekistan has made progress by introducing e-learning platforms and digital literacy programs, but infrastructural disparities and limited teacher preparedness hinder widespread adoption (World Bank, 2020). Closing the digital divide through investments in infrastructure and targeted teacher training is essential to leverage technology's full potential in Uzbek education.

Alignment of Education with Labor Market Needs

The close integration of education systems with labor market demands is another hallmark of developed countries. Germany's dual vocational education and training (VET) system combines classroom instruction with workplace apprenticeships, resulting in low youth unemployment and skilled workforce readiness (Euler, 2013). Similarly, Finland's education policies emphasize flexible pathways from vocational training to higher education aligned with labor market trends (OECD, 2019). Uzbekistan's labor market, undergoing rapid transformation, requires stronger coordination with educational institutions to address skill mismatches and improve graduate employability. Developing career guidance services and revising curricula to meet current economic needs should be prioritized.

Institutional Autonomy and Governance

Empowering educational institutions with greater autonomy promotes innovation and accountability. In the UK, the academy schools system grants schools significant freedom over curricula and budget management, correlating with improved performance outcomes (Gorard, 2009). Finland's decentralized governance encourages schools to tailor education to local contexts while being held accountable for results (Sahlberg, 2011). Uzbekistan has initiated reforms toward increasing autonomy, but a comprehensive legal framework and capacity-building programs are needed to realize the benefits fully. Institutional autonomy must be paired with transparent accountability mechanisms to ensure quality assurance.

Conclusions. This study examined the strategies for improving the efficiency of education in Uzbekistan based on the experiences of developed countries. The analysis highlighted several critical factors that contribute significantly to enhancing educational outcomes:

Reliable and regular assessment systems used by developed countries like Finland and South Korea demonstrate the importance of continuous evaluation for improving education quality. Uzbekistan must adopt and adapt international standards to its national assessment frameworks.

Continuous professional development of teachers plays a pivotal role in ensuring high teaching quality. The establishment of a systematic and motivating system for teacher training in Uzbekistan is essential.

Integration of digital technologies and innovations into the educational process enhances learning engagement and accessibility. Although Uzbekistan has made progress, bridging regional disparities remains a challenge.

Alignment of education with labor market demands through vocational guidance and tailored curricula ensures better employability of graduates.

Increased autonomy and accountability of educational institutions foster more effective management and responsiveness to local needs, a practice successfully implemented in many developed countries.

In summary, the study demonstrates that by leveraging the advanced strategies of developed countries and contextualizing them within Uzbekistan's specific socio-economic environment, the efficiency and quality of the national education system can be significantly improved. These findings provide a foundation for policy-makers to design targeted reforms that promote sustainable development in education.

References

1. OECD. (2019). PISA 2018 Results (Volume I): What Students Know and Can Do. OECD Publishing. <https://doi.org/10.1787/5f07c754-en>
2. Mullis, I.V.S., Martin, M.O., Foy, P., & Hooper, M. (2016). TIMSS 2015 International Results in Mathematics. International Association for the Evaluation of Educational Achievement (IEA).
3. UNESCO. (2020). Global Education Monitoring Report 2020: Inclusion and Education. UNESCO Publishing. <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000373718>
4. Darling-Hammond, L. (2017). Teacher Quality and Student Achievement: A Review of State Policy Evidence. Educational Policy Analysis Archives, 8(1), 1-44. <https://doi.org/10.14507/epaa.v8n1.2000>
5. Fullan, M. (2016). The New Meaning of Educational Change (5th ed.). Teachers College Press.
6. OECD. (2015). Improving Schools in Sweden: An OECD Perspective. OECD Publishing. <https://doi.org/10.1787/9789264248601-en>
7. Becta. (2009). The Impact of Digital Technology on Learning: A Summary for the Education Endowment Foundation. Becta Research Report.
8. Warschauer, M., & Matuchniak, T. (2010). New Technology and Digital Worlds: Analyzing Evidence of Equity in Access, Use, and Outcomes. Review of Research in Education, 34(1), 179-225. <https://doi.org/10.3102/0091732X09349791>
9. OECD. (2016). Education at a Glance 2016: OECD Indicators. OECD Publishing. <https://doi.org/10.1787/eag-2016-en>
10. World Bank. (2018). Uzbekistan Education Reform Project: Enhancing Quality and Access. World Bank Group. <https://documents.worldbank.org/en/publication/documents-reports/documentdetail/1234567890>
11. Timperley, H. (2011). Realizing the Power of Professional Learning. McGraw-Hill Education.
12. Voogt, J., & Knezek, G. (2015). Promoting 21st Century Skills in Teacher Education. In Handbook of Research on Teacher Education in the Digital Age (pp. 347–367). IGI Global.

TA'LIM MUASSASASI RAHBARLARINING BOSHQARUV KOMPETENSIYALARINI RIVOJLANTIRISH VA SAMARADORLIGINI OSHIRISH MASALALARI

<https://zenodo.org/records/17733486>

*Sattorova Gulmira Asqarjon qizi,
Oriental universiteti mustaqil tadqiqotchisi
sattorovagulmira220530@gmail.com*

Annotatsiya. Ta'lim muassasasi rahbarlarining boshqaruv kompetensiyalarini rivojlantirish va samaradorligini oshirish masalalari zamon talablari bilan bog'liq ravishda dolzarb ahamiyatga ega. Ushbu maqolada rahbarlarning boshqaruv strategiyalari, jamoa bilan ishlash ko'nikmalari, innovatsion yondashuvlar va ta'lim jarayonini takomillashtirishda qo'llaniladigan metodlar tahlil qilinadi. Maqola ta'lim muassasalari boshqaruvida kompetensiyalarning ahamiyatini ko'rsatish, o'quv jarayonini yanada samarali va sifatli tashkil etishga qaratilgan tavsiyalar bilan yakunlanadi.

Kalit so'zlari: muassasa, kompetensiya, kommunikatsiya, strategiya, global, rijalashtirish, innavatsion, motivatsiya, interaktiv, digital, quizlet, e-kitob, transformatsiya.

Abstract. The issues of developing management competencies of educational institution leaders and enhancing their effectiveness are of vital importance in the context of modern demands. This article analyzes management strategies, team collaboration skills, innovative approaches, and methods used to improve the educational process. It emphasizes the significance of competencies in managing educational institutions and concludes with recommendations aimed at organizing the learning process more effectively and qualitatively.

Keywords: institution, competence, communication, strategy, global, planning, innovation, motivation, interactive, digital, quizlet, e-book, transformation.

O'zbekiston ta'lim tizimi so'nggi yillarda jadal rivojlanish bosqichidan o'tmoqda. Prezident Shavkat Mirziyoyev o'z asarlarida ta'lim va bilimlarning jamiyat rivojida o'rniga alohida e'tibor qaratadi. U ta'lim muassasalari rahbarlarining o'z kompetensiyalarini oshirish, innovatsion yondashuvlar va raqamli texnologiyalarni joriy etish zarurligini ta'kidlagan. Uning fikricha, "Yangi avlod rahbarlari o'z faoliyatlarida zamonaviy bilim va ko'nikmalarga ega bo'lishlari, o'z jamoalarini rivojlantirishga hissa qo'shishlari kerak" [1]. Shu sababli, ta'lim muassasasi rahbarlarining boshqaruv kompetensiyalarini rivojlantirish va samaradorligini oshirish masalalari bugungi kunda dolzarb vazifalardan biridir.

Ta'lim muassasasi rahbarlari ta'lim jarayonini tashkil etish va boshqarishda muhim rol o'ynaydi. Ularning boshqaruv kompetensiyalari nafaqat o'quv muassasasining muvaffaqiyati, balki o'quvchilarning bilim olish jarayonini ham belgilaydi. Shu sababli, rahbarlarning boshqaruv kompetensiyalarini rivojlantirish va samaradorligini oshirish, zamonaviy ta'lim tizimining ajralmas qismi hisoblanadi. Ushbu maqolada boshqaruv kompetensiyalarining turlari, ularni rivojlantirishning asosiy yo'nalishlari va zamonaviy talablarga javob berish masalalari ko'rib chiqiladi.

Umumta'lim muassasalari boshqaruvchilari ta'lim jarayonining sifatini va samaradorligini belgilovchi muhim shaxslar hisoblanadi. Ularning boshqaruv kompetensiyalari nafaqat muassasaning ichki rivojlanishiga, balki ta'lim tizimining umumiy o'sishiga ham ta'sir ko'rsatadi. Hozirgi kunda umumta'lim muassasalari rahbarlaridan o'z jamoalarini samarali boshqarish, innovatsion yondashuvlarni qo'llash va o'quv jarayonini yangilash talab etilmoqda. O'zbek olimlari tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda ta'kidlanishicha, ta'lim muassasasi rahbarlarining boshqaruv kompetensiyalari ta'lim sifatini oshirishda muhim rol o'ynaydi [2].

Umumta'lim muassasalarida rahbarlarning rolini yanada oshiruvchi omillar orasida ta'lim tizimidagi o'zgarishlar, o'quvchilarning individual ehtiyojlari va jamiyatdagi ijtimoiy-siyosiy o'zgarishlar mavjud. Bugungi kunda ta'lim muassasalari o'quvchilarni tayyorlashda fanlararo yondashuvlarni, loyiha asosidagi o'qitishni va raqamli resurslardan foydalanishni ko'zda tutadi [3]. Bunday sharoitda, rahbarlarning rivojlanishi va professional o'sishini ta'minlash uchun zamonaviy boshqaruv metodologiyalaridan foydalanish muhim ahamiyatga ega.

Ta'lim tizimining samaradorligi ta'lim muassasasi rahbarlarining boshqaruv kompetensiyalariga bog'liq. Rahbarlar ta'lim jarayonini boshqarish, pedagogik jamoani motivatsiyalash va ta'lim sifatini oshirishda muhim rol o'ynaydi. Shu bois, rahbarlarning boshqaruv kompetensiyalarini rivojlantirish ta'lim tizimida muhim vazifa hisoblanadi.

Boshqaruv kompetensiyalari rahbarlarning vazifalarni bajarish qobiliyatini belgilaydi. Ular strategik fikrlash, tashkiliy qobiliyatlar, kommunikatsiya ko'nikmalari va innovatsion yondashuv kabi asosiy komponentlardan iborat. Strategik fikrlash rahbarlarga ta'lim muassasasining maqsadlarini belgilash va ularga erishish yo'llarini aniqlash imkonini beradi. Tashkiliy qobiliyatlar resurslarni samarali taqsimlash va jamoani boshqarishni osonlashtiradi. Kommunikatsiya ko'nikmalari esa jamoa a'zolari bilan samarali muloqot qilishni ta'minlaydi. Innovatsion yondashuv rahbarlarga yangiliklarni joriy etish va ta'lim jarayonini takomillashtirishda yordam beradi.

Rahbarlarning boshqaruv kompetensiyalarini rivojlantirish uchun bir qancha usullarni qo'llash mumkin. Treninglar va seminarlar orqali boshqaruv qobiliyatlarini oshirishga qaratilgan mashg'ulotlar o'tkazish foydali bo'ladi. Mentorlik dasturlari esa tajribali rahbarlardan o'rganish va tajriba almashish imkoniyatini yaratadi. O'qituvchi va rahbarlar o'rtasida hamkorlikni mustahkamlash esa jamoaviy ish muhitini yaxshilashga yordam beradi.

Rahbarlarning boshqaruv kompetensiyalarini rivojlantirish natijasida ta'lim muassasalarining samaradorligi oshishi mumkin [4]. Ta'lim sifatining oshishi innovatsion yondashuvlar va samarali boshqaruv orqali ta'minlanadi. Jamoaviy ish muhitining yaxshilanishi rahbarlarning kommunikatsiya ko'nikmalari orqali erishiladi.

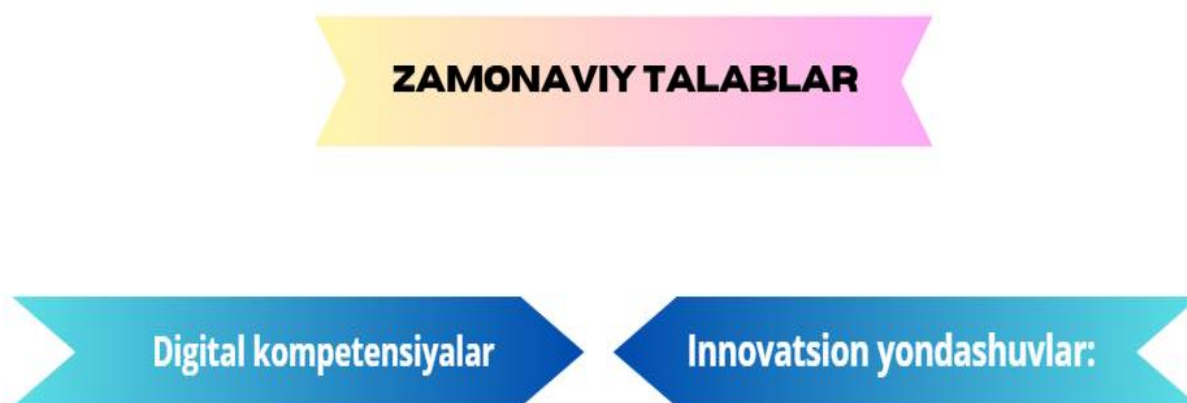
Resurslardan samarali foydalanish esa tashkiliy qobiliyatlar yordamida amalga oshiriladi.

Boshqaruv kompetensiyalari rahbarlarning samarali faoliyatini ta'minlaydigan muhim omillardir. Ular nafaqat rahbarlik qobiliyatlarini, balki kommunikatsiya, strategik rejalashtirish, muammolarni hal etish va qaror qabul qilish qobiliyatlarini o'z ichiga oladi [5]. Ta'lim muassasalarida bu kompetensiyalar ta'lim jarayonining sifatini oshirish va ijobiy muhit yaratishda asosiy rol o'ynaydi. Boshqaruv kompetensiyalari rahbarlarning ta'lim muassasalarida muvaffaqiyatli faoliyat yuritishlari uchun zarur bo'lgan asosiy qobiliyatlarni o'z ichiga oladi. Rahbarlarning rahbarlik qobiliyatlari, samarali kommunikatsiyasi, strategik rejalashtirish, muammolarni hal etish va qaror qabul qilish qobiliyatlari ta'lim jarayonining sifatini oshirish, ijobiy muhit yaratish va o'quvchilar hamda xodimlar o'rtasida mustahkam munosabatlarni o'rnatishga yordam beradi. Shu sababli, boshqaruv kompetensiyalarini rivojlantirish ta'lim muassasalari uchun muhim vazifalardan biridir.

Bugungi kunda ta'lim sohasida yuz berayotgan o'zgarishlar, jumladan, raqamli texnologiyalarning joriy etilishi, global hamkorlikning rivojlanishi va yangi pedagogik yondashuvlarning paydo bo'lishi, rahbarlardan zamonaviy talablarga javob beradigan malaka va ko'nikmalarni talab etadi. Ushbu jarayonlar ta'lim muassasalarining boshqaruv tizimini mustahkamlash, sifatni yaxshilash va ta'lim jarayonida o'zgaruvchan sharoitlarga moslashuvchanlikni oshirishni talab qiladi.

Shu ma'noda, ta'lim muassasalari rahbarlarining boshqaruv kompetensiyalarini rivojlantirish, ularning professional o'sishi va jamiyatga foydali mutaxassislar tayyorlashdagi roli juda muhimdir [6]. Ushbu masalalar ta'lim tizimidagi yangi talablarga muvofiq yondashuvni talab qiladi va rahbarlarni o'z vazifalarini samarali bajarishga tayyorlashga qaratilgan dasturlarni ishlab chiqish zarurligini ko'rsatadi.

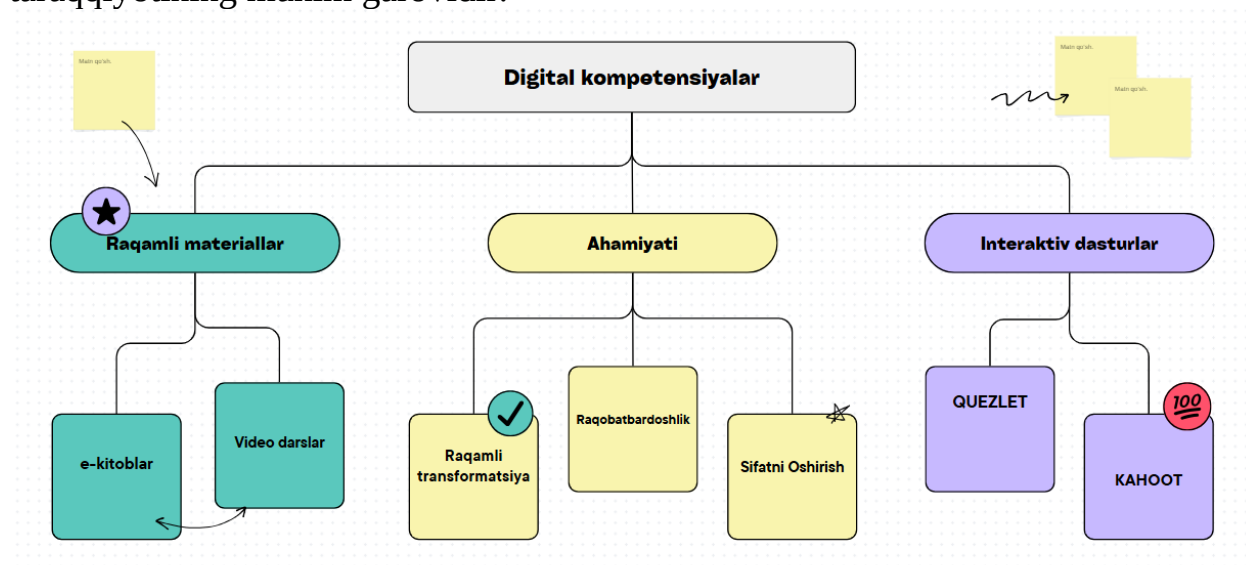
Ta'lim muassasasi rahbarlarining boshqaruv kompetensiyalarini rivojlantirish va samaradorligini oshirish masalalari zamonaviy talablarga javob berish uchun ikki muhim yo'nalishni ko'rsatib o'tish mumkin:

1-rasm. Ta'lim sifatini boshqarishda zamonaviy talablar.

Ta'lim sifatini boshqarishda zamonaviy talablar – bu faqatgina nazorat va baholash emas, balki ta'lim jarayonini uzluksiz takomillashtirishga qaratilgan strategik faoliyatdir. Ta'lim sifatini xalqaro standartlarga mos holda boshqarish, raqamli

texnologiyalardan foydalanish va inson kapitalini rivojlantirish – kelajakda mamlakat taraqqiyotining muhim garovidir.

2-rasm. Ta’lim muassasasi rahbarlarining boshqaruv kompetensiyalari

Digital (Raqamli) kompetensiyalar va innovatsion yondashuvlar ta’lim muassasasi rahbarlarining boshqaruv kompetensiyalarini rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega [7]. Ular nafaqat o’quv jarayonini samarali tashkil etish, balki ta’lim muassasasining umumiy samaradorligini oshirishga yordam beradi. Rahbarlar ushbu kompetensiyalarni rivojlantirish orqali ta’lim muassasasini zamonaviy va raqobatbardosh qilib saqlashlari mumkin.

Boshqaruv kompetensiyalarini rivojlantirish jarayoni bir necha asosiy elementlardan iborat. Birinchidan, maqsadga yo’naltirilgan ta’lim metodlarini qo’llash rahbarlarning o’z maqsadlarini belgilash va ularga erishish yo’llarini aniqlashda yordam beradi. Ushbu metodlar orqali rahbarlar strategik rejalashtirish, jamoa boshqaruvi va qaror qabul qilish ko’nikmalarini o’zlashtirishlari mumkin.

Ikkinchidan, mentorlik va yetakchilik tizimlari rahbarlarning malaka oshirish jarayonida muhim ahamiyatga ega. Ular o’zaro tajriba almashish, maslahat berish va rivojlanish imkoniyatlarini yaratish orqali rahbarlarning o’z ko’nikmalarini yanada oshirishlariga yordam beradi.

Bugungi kunda, texnologiyalarni integratsiyalash ta’lim jarayonlarini yanada samarali va qiziqarli qilishga imkon beradi. Online treninglar, vebinarlar va ta’lim platformalari orqali rahbarlar o’z bilimlarini yangilab, yangi yondashuvlar bilan tanishish imkoniyatiga ega bo’ladi. Texnologiyalarni qo’llash rahbarlarga masofadan ta’lim berish imkoniyatlarini yaratadi va global tajriba almashish uchun yangi imkoniyatlarni ochadi.

Innovatsion yondashuvlar ham rahbarlarning kompetensiyalarini rivojlantirishda muhim rol o’ynaydi. Rahbarlar yangi g’oyalar va metodlarni joriy etishda faol ishtirok etishi kerak. Bu, o’z navbatida, ta’lim muassasasining samaradorligini oshirishga yordam beradi.

Xulosa. Ta’lim muassasalari rahbarlarining boshqaruv kompetensiyalarini rivojlantirish va samaradorligini oshirish, ta’lim tizimining sifatini yaxshilash uchun

muhim ahamiyatga ega. Ushbu jarayon zamonaviy yondashuvlar va metodlar asosida amalga oshirilishi lozim. Maqsadga yo'naltirilgan ta'lim, mentorlik va yetakchilik, interaktiv metodlar, texnologiyalarni integratsiyalash, innovatsion yondashuvlar va hamkorlik kabi strategiyalar, rahbarlar uchun malakalarni oshirish va ularning professional o'sishini ta'minlaydi.

Rahbarlar o'zlarining kompetensiyalarini rivojlantirish orqali ta'lim jarayonini samarali boshqarishga, jamoani motivatsiya qilishga va muassasa maqsadlariga erishishga hissa qo'shadilar. Bu, o'z navbatida, ta'lim muassasasining umumiy samaradorligini oshirishga olib keladi.

Zamonaviy yondashuvlar yordamida rahbarlar yangi g'oyalarni joriy etish, innovatsiyalarni amalga oshirish va o'zaro hamkorlikni rivojlantirish imkoniyatlariga ega bo'ladilar. Shunday qilib, rahbarlarning kompetensiyalarini rivojlantirish nafaqat ularning shaxsiy va professional o'sishi, balki ta'lim tizimining barqaror rivojlanishi uchun ham muhimdir.

Ta'lim muassasasi rahbarlarining boshqaruv kompetensiyalarini rivojlantirish, umumiy natijalar va yuqori samaradorlikka erishish uchun muhim yo'l hisoblanadi. Shu bois, ta'lim tizimining innovatsion rivojlanishida rahbarlarning roli alohida e'tiborga loyiqdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Mirziyoyev, Sh. M. O'zbekiston: Yangi rivojlanish davri. Tashkent: O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Noshirligi, 2020, 15-bet.
2. Abdullayeva, I. M. Ta'lim muassasalarida boshqaruv kompetensiyalari. Tashkent: O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi, 2021, 45-bet.
3. Abdulazizov, T. Ta'lim tizimidagi innovatsiyalar va ularning ta'lim jarayoniga ta'siri. Tashkent: Oliy ta'lim. 2022, B. 88.
4. Fayzullaeva, N. Ta'lim muassasalarida innovatsion rahbarlik. O'zbekiston ta'lim muassasalarining ilmiy va pedagogik yutuqlari. 2019.
5. Isroilov, S. O'zbekiston ta'lim tizimida rahbarlarning professional kompetensiyalari. O'zbekiston pedagogik jurnali. 2022.
6. Jumaniyazov, O. O'zbekiston ta'lim tizimida boshqaruv kompetensiyalarini rivojlantirish. O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi. 2019.
7. Mahmudov, U. Innovatsion boshqaruv usullari ta'lim muassasalarida. Ta'lim va tarbiya. 2021.
8. Rahimov, A. Ta'lim muassasalarida rahbarlik va boshqaruvning zamonaviy yondashuvlari. O'zbekiston davlat pedagogika universiteti. 2017.
9. Sirojov, R. Pedagogik rahbarlik: nazariy va amaliy asoslar. O'zbekiston ta'lim muassasalari nashrlari. 2020.
10. Toshpo'latov, T. Ta'lim tizimida boshqaruv: nazariy va amaliy jihatlar. O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi. 2020.
11. Xolbekov, B. Ta'lim muassasalari rahbarlari uchun strategik boshqaruv. Fan va texnologiyalar. 2018.

РОЛЬ ЦИФРОВЫХ МОДЕЛЕЙ В УПРАВЛЕНИИ КАЧЕСТВОМ СОВРЕМЕННОГО ОБРАЗОВАНИЯ

<https://zenodo.org/records/17733652>

Нурмухамедова Дурдона Хислатовна,

Университет Ориентал

Orcid-0009-0004-0523-1040

E-mail: nurmuxamedovadurdona558@gmail.com

Аннотация. В статье рассматривается роль цифровых моделей в управлении качеством современного образования в условиях цифровой трансформации и глобализации знаний. Особое внимание уделяется концепции *Quality 4.0*, международным стандартам и моделям качества (ISO 21001, ESG, EFQM 2020), а также развитию аналитики обучения (*Learning Analytics*). Показано, что цифровые модели обеспечивают переход от ретроспективного контроля к проактивному и прогнозному-аналитическому управлению, способствуют формированию индивидуальных образовательных траекторий, повышению прозрачности и доверия к системе образования. Отмечены основные вызовы — этические вопросы обработки персональных данных, цифровое неравенство, недостаток цифровых компетенций и организационное сопротивление изменениям. В заключении сформулированы практические рекомендации для вузов по интеграции цифровых моделей в систему управления качеством.

Ключевые слова: цифровые модели; управление качеством образования; цифровая трансформация; *Quality 4.0*; ISO 21001; EFQM 2020; ESG; аналитика обучения (*Learning Analytics*); персонализация; высшее образование.

Abstract. The article examines the role of digital models in managing the quality of modern education in the context of digital transformation and knowledge globalization. Special attention is given to the *Quality 4.0* concept, international standards and quality models (ISO 21001, ESG, EFQM 2020), as well as the development of *Learning Analytics*. It is demonstrated that digital models ensure the transition from retrospective control to proactive and predictive management, contribute to the formation of individualized learning trajectories, and enhance transparency and trust in the education system. The paper highlights key challenges, including ethical issues of personal data processing, digital inequality, insufficient digital competencies, and organizational resistance to change. The conclusion outlines practical recommendations for higher education institutions on integrating digital models into quality management systems.

Keywords: digital models; education quality management; digital transformation; *Quality 4.0*; ISO 21001; EFQM 2020; ESG; *Learning Analytics*; personalization; higher education.

Введение. Современная система образования переживает масштабные изменения, вызванные процессами цифровой трансформации, глобализацией знаний и ростом требований к качеству подготовки специалистов. В условиях Четвёртой промышленной революции и перехода к экономике знаний от образовательных организаций требуется не только предоставление академического контента, но и обеспечение высокой гибкости, прозрачности и качества образовательных услуг.

Одним из важнейших инструментов решения данной задачи становятся *цифровые модели управления качеством образования*. Под цифровыми моделями понимаются комплексные информационно-аналитические системы, основанные на использовании больших данных, искусственного интеллекта, облачных технологий и методов обучения машин. Они позволяют собирать и анализировать информацию о ходе образовательного процесса, прогнозировать результаты обучения, выявлять проблемные зоны и формировать стратегические решения на основе объективных данных.

Использование цифровых моделей в управлении качеством образования открывает новые возможности:

- переход от ретроспективного контроля к прогнозно-аналитическому управлению;
- формирование индивидуальных образовательных траекторий для студентов;
- повышение эффективности деятельности преподавателей и административного персонала;
- создание прозрачных механизмов внешней и внутренней оценки качества образования.

Особую актуальность тема приобретает в условиях стремительного внедрения концепции *Quality 4.0*, ориентированной на интеграцию цифровых технологий в систему менеджмента качества. В современном образовательном пространстве цифровые модели рассматриваются как стратегический ресурс, позволяющий обеспечить устойчивое развитие высших учебных заведений, их конкурентоспособность на глобальном рынке и соответствие международным стандартам (ISO 21001, ESG).

В то же время, применение цифровых моделей связано с рядом вызовов: необходимостью выработки единых стандартов работы с данными, соблюдением этических принципов (конфиденциальность, согласие участников), повышением цифровой грамотности педагогов и преодолением организационного сопротивления изменениям.

Таким образом, актуальность исследования роли цифровых моделей в управлении качеством современного образования определяется не только объективными процессами цифровизации, но и стратегическими задачами модернизации системы образования в целом. Изучение данной проблемы позволяет выработать эффективные подходы к проектированию и внедрению инновационных инструментов управления, которые обеспечат гармоничное сочетание технологического прогресса и гуманистических ценностей образования.

Фон и современный контекст цифровых моделей в управлении качеством современного образования выражается в следующем:

1. *Глобальные тенденции в образовании.* Современное образование развивается в условиях глобальной цифровизации и перехода к экономике знаний. Международные организации, в частности *UNESCO*, подчеркивают, что цифровые технологии являются ключевым фактором, способным радикально изменить образовательное пространство. Цифровые инструменты не только расширяют доступ к знаниям, но и повышают устойчивость образовательных систем, что особенно проявилось в период пандемии *COVID-19*, когда дистанционные и гибридные форматы стали основной формой обучения.

Сегодня цифровизация образования рассматривается как стратегический приоритет большинства государств. Ведётся активная работа по созданию национальных цифровых образовательных платформ, внедрению систем мониторинга качества и развитию аналитики обучения (*Learning Analytics*).

2. *Переход к концепции Quality 4.0.* В мировой практике управления качеством в последние годы активно обсуждается концепция *Quality 4.0*, которая предполагает интеграцию цифровых технологий (*Big Data*, искусственный интеллект, блокчейн, облачные сервисы) в традиционные механизмы менеджмента качества.

В образовательной сфере это выражается в переходе от формального контроля и аккредитационных процедур к гибким цифровым моделям, способным в режиме реального времени отслеживать эффективность образовательного процесса. *Quality 4.0* в образовании предполагает:

- использование прогнозной аналитики для оценки образовательных рисков;
- построение индивидуальных траекторий обучения;
- формирование системы постоянной обратной связи между студентами, преподавателями и администрацией;
- повышение прозрачности процессов и доверия со стороны общества.

3. *Современные модели и стандарты качества.* В последние годы университеты активно адаптируют международные модели управления качеством, трансформируя их в цифровую среду:

Модель EFQM 2020 (*European Foundation for Quality Management*) ориентирована на устойчивое развитие, инновации и цифровизацию. Она помогает образовательным учреждениям внедрять комплексные механизмы улучшения качества, включая использование цифровых данных для оценки прогресса.

ISO 21001:2018 — международный стандарт систем менеджмента образовательных организаций (*EOMS*), который учитывает специфику цифровых форматов обучения и мониторинга качества.

ESG (Standards and Guidelines for Quality Assurance in the European Higher Education Area) — европейские стандарты внутреннего и внешнего обеспечения качества, где цифровизация рассматривается как необходимый инструмент для прозрачности и сопоставимости образовательных результатов.

4. *Развитие аналитики обучения (Learning Analytics).* Отдельное направление цифровизации образования связано с развитием *Learning Analytics*

(LA) — анализа больших массивов данных о поведении и результатах студентов. LA позволяет:

- прогнозировать академическую успеваемость;
- выявлять риски отсева студентов;
- разрабатывать персонализированные рекомендации;
- повышать эффективность педагогических решений.

По данным организации SoLAR (Society for Learning Analytics Research), Learning Analytics становится междисциплинарной областью, объединяющей психологию, педагогику, информатику и менеджмент.

5. *Вызовы современного контекста.* Несмотря на очевидные преимущества, внедрение цифровых моделей управления качеством связано с рядом трудностей:

- *цифровое неравенство* — различия в доступе к технологиям между странами и социальными группами;
- *нехватка цифровых компетенций* у преподавателей и управленцев;
- *этические вопросы* — защита персональных данных студентов и прозрачность использования алгоритмов;
- *организационное сопротивление* — нежелание отдельных вузов переходить на новые цифровые подходы.

Современный контекст показывает, что цифровые модели управления качеством образования перестали быть лишь инновацией — они становятся *необходимым условием конкурентоспособности университетов* в глобальном образовательном пространстве. Однако успех их внедрения зависит от баланса между технологическим прогрессом, этическими нормами и развитием человеческого капитала в системе образования.

Аналитическая оценка влияния цифровых моделей на качество образования выражается в следующем:

1. *Повышение адаптивности и гибкости образовательных систем.* Цифровые модели позволяют вузам и другим образовательным организациям отказаться от традиционного «ретроспективного контроля», когда качество фиксируется постфактум (например, по результатам итоговой аттестации или аккредитации). Вместо этого формируется прогнозно-аналитическая система, которая даёт возможность в реальном времени отслеживать успеваемость, выявлять риски и своевременно принимать корректирующие меры.

Например, внедрение систем *Learning Analytics* в университетах Великобритании и США показало, что своевременные цифровые сигналы (раннее оповещение об академических рисках) позволяют значительно снизить отчисления студентов и повысить их вовлечённость в обучение.

2. *Улучшение качества управленческих решений.* Применение цифровых моделей обеспечивает переход от интуитивного управления к управлению на основе данных (data-driven management). При этом:

- руководство университета получает доступ к интегрированным панелям мониторинга, где собрана информация о посещаемости, успеваемости, удовлетворённости студентов, работе преподавателей;

- это позволяет принимать более обоснованные решения о распределении ресурсов, формировании учебных планов и кадровой политике.

В отличие от традиционных методов, цифровые модели создают объективную доказательную базу для стратегического развития университета.

3. Персонализация и повышение удовлетворённости студентов. Один из ключевых эффектов цифровых моделей заключается в создании индивидуальных образовательных траекторий.

На основе анализа данных об интересах, темпе обучения и результатах каждого студента система может предложить персонализированные курсы, задания и ресурсы. Это повышает вовлеченность обучающихся, формирует чувство поддержки и способствует развитию навыков самоорганизации.

Таким образом, цифровые модели способствуют переходу от «массового образования» к персонализированному обучению, где качество оценивается не только по средним результатам, но и по индивидуальному прогрессу каждого студента.

4. Прозрачность и доверие. Применение цифровых инструментов в управлении качеством делает процессы более прозрачными:

- результаты студентов и преподавателей фиксируются объективно, без субъективного влияния;

- общественность (родители, работодатели, государственные органы) получает доступ к актуальной информации о результатах и рейтингах образовательных программ;

- формируется доверие к университету как к открытой и современной организации.

Это особенно важно в условиях международной конкуренции между вузами и растущих ожиданий со стороны работодателей и студентов.

5. Ограничения и риски. Несмотря на очевидные преимущества, цифровые модели несут и определённые вызовы:

- Этические вопросы: обработка персональных данных студентов требует строгого соблюдения принципов конфиденциальности.

- Сопротивление изменениям: часть преподавателей и администраторов воспринимают цифровые технологии как угрозу своей профессиональной автономии.

- Цифровое неравенство: разные университеты обладают неравными ресурсами для внедрения современных систем.

- Опасность гипербюрократизации: при чрезмерной цифровизации возможно смещение акцентов с содержания образования на показатели и метрики.

Таким образом, цифровые модели не являются универсальной панацеей, но при правильной интеграции способны значительно повысить качество образования.

Таким образом, цифровые модели управления качеством оказывают комплексное влияние на систему образования:

- усиливают адаптивность образовательных процессов;
- повышают обоснованность управленческих решений;

- обеспечивают персонализацию обучения;
- укрепляют прозрачность и доверие.

При этом их эффективность напрямую зависит от уровня цифровой зрелости университета, готовности преподавателей к инновациям и соблюдения этических принципов работы с данными.

Заключение. Проведённый анализ показал, что цифровые модели становятся ключевым инструментом обеспечения и повышения качества современного образования. Их внедрение знаменует переход от традиционных форм контроля к интеллектуальным системам управления, основанным на данных, прогнозах и индивидуализации образовательного процесса. Исходя из вышесказанного можно сделать следующие основные выводы:

1. *Цифровая трансформация образования* создаёт новые условия для управления качеством: контроль становится не ретроспективным, а предиктивным и адаптивным.

2. *Концепция Quality 4.0* демонстрирует, что цифровизация не только повышает эффективность внутренних процессов, но и формирует совершенно новые модели взаимодействия студентов, преподавателей и администрации.

3. *Международные стандарты и модели* (ISO 21001, ESG, EFQM 2020) задают нормативные рамки, в которых цифровые инструменты должны быть встроены в систему качества.

4. *Аналитика обучения (Learning Analytics)* позволяет собирать и интерпретировать большие массивы данных, создавая условия для персонализации образовательного процесса и снижения академических рисков.

5. *Этические аспекты и цифровое неравенство* остаются наиболее серьёзными вызовами: необходимы чёткие правила хранения и обработки данных, а также развитие цифровых компетенций всех участников образовательного процесса.

Исходя из вышесказанного предлагаем практические рекомендации для вузов:

- разработать цифровую стратегию качества образования с учётом национальных и международных стандартов;
- внедрять Learning Analytics как инструмент прогнозирования и индивидуализации обучения, но с соблюдением этических принципов (добровольность, конфиденциальность, прозрачность);
- интегрировать международные модели (ISO 21001, EFQM 2020, ESG) в локальные цифровые системы управления качеством, адаптируя их к особенностям вуза;
- повышать цифровую компетентность преподавателей через курсы, тренинги и программы профессионального развития;
- обеспечить равный доступ к цифровым ресурсам, минимизируя цифровое неравенство между студентами и образовательными организациями;
- разрабатывать системы обратной связи для студентов, позволяющие оценивать эффективность цифровых инструментов и повышать их практическую ценность.

В долгосрочной перспективе цифровые модели должны стать неотъемлемым элементом образовательной экосистемы, обеспечивая:

- устойчивое развитие университетов;
- конкурентоспособность в международном образовательном пространстве;
- формирование нового поколения специалистов, обладающих высоким уровнем цифровой грамотности и готовых к вызовам экономики знаний.

Таким образом, цифровые модели управления качеством образования — это не просто технологическая инновация, а стратегический ресурс, который определяет будущее образовательных систем. Их грамотное внедрение позволит гармонично объединить технологический прогресс, гуманистические ценности и требования общества к качеству образования.

Список литературы

1. UNESCO. Digital learning and transformation of education. UNESCO, 2022.
2. Alzahrani, B. How Ready Is Higher Education for Quality 4.0. Sustainability, 2021.
3. Alzahrani, B. et al. A validated framework for assessing the maturity level of Quality 4.0. ScienceDirect, 2025.
4. Sütőová, A. Application of the EFQM Model 2020 in Education Institutions. MDPI, 2022.
5. EFQM. The EFQM Model. EFQM Foundation, 2020.
6. ISO. ISO 21001:2018 — Educational Organizations Management Systems. ISO, 2018.
7. ENQA. Standards and Guidelines for Quality Assurance in the European Higher Education Area. Brussels, 2015.
8. SoLAR. Society for Learning Analytics Research: Definition and Mission. 2021.
9. Jisc. Code of Practice for Learning Analytics. Jisc, 2015.
10. HEInnovate. Self-assessment tool for higher education institutions. European Commission & OECD, 2018.

OLIV TA'LIM TIZIMIDA KADRLAR TANLASHDA KOMPETENSIYAVIY YONDASHUVNING AHAMIYATI

<https://zenodo.org/records/17733685>

*Ibragimova Sevara Kabildjanovna,
Oriental universiteti mustaqil izlanuvchisi*

Annotatsiya. Mazkur maqolada Oliy ta'lim muassasalarida kadrlarni tanlash va saralash jarayonida kompetensiyaviy yondashuvning ahamiyati tahlil qilingan. Muallif tomonidan an'anaviy yondashuv bilan zamonaviy kompetensiyaviy yondashuv o'rtasidagi farqlar ko'rsatib berilgan hamda kadrlarni tanlashda bilim bilan bir qatorda amaliy ko'nikmalar, shaxsiy fazilatlar va kasbiy layoqatni baholash muhimligi asoslab berilgan. Shuningdek, maqolada kadr tanlashning bosqichlari (kompetensiyalarni aniqlash, baholash vositalarini ishlab chiqish, tanlov va saralash) batafsil yoritilgan. Kompetensiyaviy yondashuvning ta'lim sifati, ilmiy-innovatsion faoliyat va kadrlar adolatli saralanishiga ijobiy ta'siri yoritilgan.

Kalit so'zlar: Oliy ta'lim, kadrlar siyosati, kompetensiyaviy yondashuv, kadrlarni tanlash, ta'lim sifati, kompetensiyalar, baholash mezonlari, inson kapitali, raqobatbardoshlik, shaffoflik, pedagogik salohiyat, ilmiy-innovatsion faoliyat, ta'lim menejmenti.

Abstract. This article analyzes the importance of the competency-based approach in the process of selecting and evaluating personnel in higher education institutions. The author highlights the differences between traditional and modern competency-based approaches and substantiates the necessity of assessing not only knowledge but also practical skills, personal qualities, and professional aptitude of candidates. Furthermore, the stages of personnel selection (identifying competencies, developing assessment tools, selection and recruitment) are thoroughly examined. The article emphasizes the positive impact of the competency-based approach on education quality, scientific and innovative activities, and the fairness of recruitment processes.

Keywords: higher education, human resources policy, competency-based approach, personnel selection, education quality, competencies, assessment criteria, human capital, competitiveness, transparency, pedagogical capacity, scientific and innovative activity, education management.

Oliy ta'lim tizimi har qanday jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotida muhim o'rin tutadi. Bunday tizimning samarali faoliyat yuritishi, avvalo, uning asosiy resursi – inson kapitali, ya'ni malakali, zamon talablari darajasidagi professor-o'qituvchilar va ilmiy kadrlarning mavjudligiga bog'liq. So'nggi yillarda O'zbekiston oliy ta'lim tizimida chuqur islohotlar olib borilmoqda, ularning markazida ta'lim sifatini oshirish va xalqaro raqobatbardosh mutaxassislarni tayyorlash masalasi turadi. Bu jarayonda kadrlarni tanlash va saralash masalasi, xususan, kompetensiyaviy yondashuv asosidagi baholash va saralash tizimi alohida ahamiyat kasb etmoqda.

Kompetensiyaviy yondashuv zamonaviy ta'lim nazariyasining muhim elementlaridan biri hisoblanadi. Bu yondashuvning mohiyati shundan iboratki, shaxsning faqat bilim darajasi emas, balki uning amaliy ko'nikma va kasbiy vazifalarni samarali bajara olish salohiyati (kompetensiyasi) baholash mezoniga aylantiriladi.

Kompetensiya – bu muayyan kasbiy faoliyat doirasida zarur bo'lgan bilim, ko'nikma, malaka, shuningdek, shaxsiy fazilatlar va motivatsiyalarning yaxlit tizimidir.

Kompetensiyaviy yondashuvning asosiy tamoyillari:

Natijaga yo'naltirilganlik (outcome-based education);

Amaliyotga yaqinlik – nazariy bilimlarning real vazifalarda qo'llanilishi;

Kasbiy funksiyalarga moslik – kompetensiyalar tanlangan kasbga mos bo'lishi lozim;

Baholashda ko'p mezonli yondashuv – faqat test emas, suhbat, portfel, amaliy topshiriqlar orqali ham baholash.

Oliy ta'lim muassasalarida kadrlar tanlash ko'p yillar davomida an'anaviy usullarga tayanib amalga oshirildi: ilmiy daraja, tajriba, attestatsiya natijalari, ilmiy maqolalar soni va h.k. Biroq bu mezonlar har doim ham nomzodning real kasbiy va pedagogik salohiyatini to'liq baholay olmaydi.

Zamonaviy yondashuvda esa:

- Kompetensiyalarni aniqlash va baholash mezonlari ishlab chiqiladi;
- Nomzodlarning kommunikativ, innovatsion, metodik va axborot texnologiyalaridan foydalanish ko'nikmalari baholanadi;
- Raqobatbardoshlik va xalqaro standartlarga muvofiqlik e'tiborga olinadi.

Kadrlarni tanlashda kompetensiyaviy yondashuv quyidagi bosqichlarda amalga oshiriladi:

1. Kompetensiyalarni aniqlash

Bu bosqichda lavozimlar uchun zarur bo'lgan kompetensiyalar profili tuziladi. Masalan:

- Pedagogik kompetensiya;
- Fan sohasidagi chuqur bilim;
- Raqamli savodxonlik;
- Talabalar bilan ishlash ko'nikmalari;
- Ilmiy-tadqiqot olib borish layoqati.

2. Baholash vositalarini ishlab chiqish

Nomzodlar quyidagi mezonlar asosida baholanadi:

- Portfel (CV, maqolalar, sertifikatlar);
- Amaliy mashg'ulotlar (namuna dars);
- Intervyu (suhbat);
- Test sinovlari (agar zarur bo'lsa).

3. Tanlov va saralash

Baholash natijalari asosida yuqori kompetensiyaga ega bo'lgan nomzod tanlanadi. Bu jarayonda baholovchilarning ham o'z sohasida yetuk mutaxassis bo'lishi lozim.

Kompetensiyaviy yondashuv oliy ta'lim tizimiga quyidagi ijobiy ta'sirlarni ko'rsatadi:

Adolatli va shaffof tanlov – kadrlar shaxsiy aloqalar yoki xolis bo‘lmagan qarorlar asosida emas, real kompetensiyalar asosida tanlanadi.

Sifatli ta’lim muhitini shakllantirish – bilimdon va motivatsiyalangan kadrlar oliy ta’lim sifatiga bevosita ta’sir qiladi.

Ilmiy-innovatsion faoliyatga turtki – tanlab olingan kadrlar zamonaviy ilmiy yondashuvlarga tayangan holda faoliyat yuritadi.

Yosh va iqtidorli kadrlar uchun imkoniyatlar – yosh, lekin salohiyatli mutaxassislar uchun ochiq raqobat muhitini yaratadi.

Oliy ta’lim tizimida kadrlar tanlashda quydagi taklifalar quydagilardan iborat:

1. Kadr tanlashda yagona kompetensiyalar modelini ishlab chiqish va OTMlar bo‘yicha standartlashtirish;

2. Baholovchilar uchun maxsus o‘quv kurslari va sertifikatziya tizimini joriy etish;

3. Raqamli tanlov platformalari (masalan, HR-portallar) orqali ochiq va shaffof tanlovlarni tashkil etish;

4. Har yili monitoring va tahlil asosida kadr tanlov tizimini yangilab borish;

5. Yangi nomzodlar uchun mentorlik dasturlari orqali moslashuvga ko‘maklashish.

Oliy ta’lim muassasalarida kadrlarni tanlashda kompetensiyaviy yondashuvdan foydalanish nafaqat ta’lim sifatini oshirish, balki adolatli, shaffof va zamon talablari darajasidagi inson resurslarini shakllantirishning muhim omilidir. Bunday yondashuv yordamida OTMlar o‘z oldiga qo‘ygan strategik maqsadlarga erishish imkoniyatini oshiradi. Kelgusida bu tizimni chuqurlashtirish, raqamlashtirish va xalqaro tajribalarni integratsiya qilish muhim ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi. “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonun. Qayta tahrirdagi rasmiy nashr. – Toshkent:2020. Adolat nashriyoti.

2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni PF–6108-son. (2020). “Oliy ta’lim tizimini tubdan takomillashtirish bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”. – <https://lex.uz>

3. O‘zbekiston Respublikasi Mehnat kodeksi. – Toshkent: 2023. “Adolat” nashriyoti. – 450 b.

4. Oliy va o‘rta maxsus ta’lim vazirligi. Oliy ta’lim muassasalarida professor-o‘qituvchilar tarkibini shakllantirish bo‘yicha yo‘riqnoma. – Toshkent: 2022 O‘OMTV nashriyoti.

5. Boymurodov, A. Kadrlar menejmenti: nazariy va amaliy asoslar. – Toshkent: 2021. “IQTISOD-MOLIYA” nashriyoti. – 296 b.

6. Karimov, N., Jalolov, M. Pedagogik texnologiyalar va kompetensiyaviy yondashuv. – Samarqand:2020. SamDU nashriyoti. – 210 b.

7. OECD. Competency-Based Approaches in Higher Education: International Trends and Recommendations. – Paris:2021. OECD Publishing. DOI: <https://doi.org/10.1787/comp-highered-2021>

8. Mulder, M. Competence-Based Vocational and Professional Education: Bridging the Worlds of Work and Education. – Springer, Netherlands.2017 DOI: <https://doi.org/10.1007/978-3-319-41713-4>

TA'LIM SOHASIDA MARKETING STRATEGIYALARI: RAQOBAT MUHITIDA BARQARORLIK VA RIVOJLANISH

<https://zenodo.org/records/17733703>

Buriyev Uralbek Xurram o'g'li,
Oreintat universiteti mustaqil izlanuvchisi
buriyevuralbek@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada zamonaviy ta'lim sohasida marketing strategiyalarining ahamiyati va ularning ta'lim muassasalarining raqobatbardoshligini oshirishga ta'siri tahlil qilingan. Ta'lim marketingining asosiy yo'nalishlari, O'zbekiston Respublikasida mavjud qonunchilik asoslari hamda xalqaro tajriba misollari keltirilgan. Shuningdek, maqolada zamonaviy texnologiyalar va innovatsion yondashuvlar orqali ta'lim tizimini rivojlantirish imkoniyatlari muhokama qilingan.

Kalit so'zlar: ta'lim marketingi, raqobatbardoshlik, innovatsiya, brend, raqamli marketing, ta'lim tizimi, qonunchilik, xalqaro tajriba.

Abstract. This article analyzes the importance of marketing strategies in the field of modern education and their impact on increasing the competitiveness of educational institutions. The main directions of educational marketing, the legislative framework existing in the Republic of Uzbekistan, as well as examples from international experience are presented. In addition, the article discusses the opportunities for developing the education system through modern technologies and innovative approaches.

Keywords: educational marketing, competitiveness, innovation, brand, digital marketing, education system, legislation, international experience.

Kirish Bugungi globallashtirilgan dunyoda ta'lim sohasi ham kuchli raqobat muhitida rivojlanmoqda. Ilgari ta'lim muassasalari asosan davlat tomonidan moliyalashtirilgan bo'lib, talabalarni jalb etish uchun marketing strategiyalariga unchalik ehtiyoj sezilmagan. Hozir esa xususiy va davlat ta'lim muassasalari o'rtasida talabalar uchun raqobat keskinlashgan. Shu sababli, har bir oliy o'quv yurti yoki maktab o'z brendini shakllantirish, talabalarni jalb qilish va barqaror rivojlanishini ta'minlash uchun samarali marketing strategiyalarini ishlab chiqishi zarur¹.

Ta'lim muassasalarining muvaffaqiyati ko'p jihatdan ularning brend obro'siga bog'liq. Brend – bu nafaqat muassasaning nomi, balki uning qadriyatlari, sifati va jamiyatdagi obro'sidir. Samarali marketing strategiyalari orqali ta'lim muassasalari o'z brendlarini mustahkamlash va talabalar orasida mashhurlikka erishish imkoniyatiga ega bo'ladilar. Masalan, xalqaro reytinglarda yuqori o'rinlarni egallash, tanikli professorlarni jalb qilish va zamonaviy infratuzilma yaratish brend imidjini mustahkamlashga xizmat qiladi.

¹ Kotler, P. Marketing Management". Pearson Education. 2016.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan 2019-yil 8-oktabrda qabul qilingan "Ta'lim sifati va raqobatbardoshligini oshirish bo'yicha chora-tadbirlar to'g'risida"gi qarorga muvofiq, oliy ta'lim muassasalari jahon reytinglariga kirishlari uchun maxsus dasturlar ishlab chiqilishi belgilangan. Shuningdek, 2021-yilda qabul qilingan "Ta'limni rivojlantirish milliy dasturi"da ta'lim muassasalarining marketing strategiyalarini kuchaytirish, ularning xalqaro hamkorligini rivojlantirish va xususiy sektor bilan hamkorlik qilish muhim vazifalardan biri sifatida belgilangan.

Bugungi kunda marketing faqatgina reklama yoki brend yaratish bilan cheklanib qolmay, balki ta'lim sifati oshirishga ham xizmat qiladi. Talabalar va jamiyat ehtiyojlarini o'rganish orqali ta'lim dasturlarini yangilash, dars berish usullarini takomillashtirish va innovatsion texnologiyalarni joriy etish mumkin.

Samarali marketing yondashuvlari quyidagilarni o'z ichiga oladi:

1. Ta'lim sohasida marketing tushunchasi va uning ahamiyati Marketing ta'lim sohasida muhim strategik vosita sifatida namoyon bo'lib, ta'lim muassasasining brendini shakllantirish, talabalarni jalb qilish va tashkilotning barqaror rivojlanishini ta'minlash uchun xizmat qiladi¹. Ta'lim xizmatlari marketingining asosiy maqsadi potensial talabalarni jalb qilish va mavjud talabalarning qoniqishini oshirishdir. Shu bilan birga, marketing strategiyalari nafaqat reklama faoliyatiga, balki o'quv dasturlarining takomillashtirilishi, ta'lim sifatining oshirilishi va innovatsion yondashuvlarning joriy etilishiga ham asoslanadi².

2. Ta'lim marketingining asosiy yo'nalishlari Ta'lim sohasida samarali marketing strategiyalarini shakllantirish uchun quyidagi yo'nalishlarga e'tibor qaratish lozim:

- **Brend yaratish va rivojlantirish:** Ta'lim muassasasi o'z brendini shakllantirish orqali nafaqat ichki auditoriyaga, balki xalqaro miqyosda ham tanilish imkoniyatiga ega bo'ladi.

- **Raqamli marketing:** Raqamli texnologiyalar rivoji ta'lim muassasalariga internet va ijtimoiy tarmoqlar orqali keng auditoriyaga yetib borish imkonini beradi.

- **Sifatli ta'lim xizmatlari va innovatsiyalar:** Sifatli ta'lim dasturlari va innovatsion o'quv yondashuvlari orqali talabalar qiziqishini oshirish mumkin.

- **Hamkorlik va xalqaro aloqalar:** Xorijiy oliy ta'lim muassasalari bilan hamkorlik qilish va talabalar uchun almashinuv dasturlarini joriy etish muhim ahamiyat kasb etadi.

3. O'zbekiston Respublikasida ta'lim marketingi va qonunchilik asoslari O'zbekistonda ta'lim tizimini rivojlantirish va modernizatsiya qilish bo'yicha bir qator qonunchilik hujjatlari qabul qilingan. Xususan, "Ta'lim to'g'risida"gi Qonun va "Oliy ta'lim tizimini rivojlantirish strategiyasi" marketing yondashuvlarini takomillashtirish uchun asosiy huquqiy bazani tashkil etadi³. Davlat tomonidan ta'lim xizmatlarini diversifikatsiya qilish va xususiy ta'lim muassasalarining raqobatbardoshligini oshirishga qaratilgan islohotlar olib borilmoqda.

1 UNESCO "Global Education Monitoring Report".2021.

2 Anderson, C. The Impact of Digital Marketing in Higher Education. 2020.

3 O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi "2022 — 2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida" gi PF-60-son Farmoni.

4. Dunyo tajribasi va O'zbekistonga tatbiq etish imkoniyatlari Dunyo miqyosida yetakchi universitetlar va ta'lim muassasalari muvaffaqiyatli marketing strategiyalaridan foydalanadi. Masalan, AQSh va Buyuk Britaniya oliy ta'lim muassasalari brending, xalqaro talabalarni jalb qilish va innovatsion dasturlarni targ'ib qilish orqali raqobatbardoshligini saqlab kelmoqda¹. O'zbekistonda ham xalqaro tajribadan foydalanish orqali ta'lim marketingini yanada rivojlantirish mumkin.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan 2022-yil 5-martda qabul qilingan "Oliy ta'lim muassasalarida zamonaviy marketing strategiyalarini joriy etish to'g'risida"gi qarorga muvofiq, ta'lim muassasalari brend strategiyalarini ishlab chiqish, innovatsion marketing vositalaridan foydalanish va xalqaro hamkorlikni kengaytirish majburiyatini olgan. Ushbu qaror doirasida ko'plab universitetlar o'z marketing faoliyatini modernizatsiya qilishga harakat qilmoqda².

Ta'lim sohasida marketing strategiyalarini to'g'ri yo'lga qo'yish nafaqat muassasalar barqarorligini ta'minlash, balki ta'lim sifatini oshirish va xalqaro miqyosda raqobatbardoshlikni mustahkamlash imkonini beradi. Shu boisdan, davlat va xususiy ta'lim muassasalari samarali marketing strategiyalarini ishlab chiqishi va joriy etishi zarur. Buning uchun zamonaviy texnologiyalar, innovatsion yondashuvlar va xalqaro tajribadan foydalanish muhim ahamiyatga ega.

Yangi talabalarni jalb qilish har qanday ta'lim muassasasi uchun muhim vazifalardan biridir. Zamonaviy marketing yondashuvlari yoshlarni ta'lim jarayoniga qiziqtirishga yordam beradi. Shu bilan birga, bitiruvchilarning kelajakdagi karyerasiga ta'sir etuvchi omillar – xalqaro almashinuv dasturlari, zamonaviy laboratoriyalar va innovatsion ta'lim yondashuvlari – katta rol o'ynaydi. Ta'lim muassasalari o'z xizmatlarini talabalar va ularning ota-onalariga moslashtirishi orqali muvaffaqiyat qozonishi mumkin.

Xulosa. Ta'lim muassasalari o'z daromad manbalarini kengaytirish va barqaror moliyaviy o'sishni ta'minlash uchun samarali marketing strategiyalariga muhtoj. Ayniqsa, xususiy universitetlar uchun bu dolzarb masaladir. Sponsorlarga, xayriya jamg'armalariga va korporativ hamkorlikka asoslangan marketing yondashuvlari moliyaviy mustahkamlikni oshirishga yordam beradi. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 12-martdagi "Ta'lim muassasalarining moliyaviy mustahkamligini ta'minlash bo'yicha chora-tadbirlar to'g'risida"gi farmonida ta'lim muassasalarining barqaror moliyaviy rivojlanishi uchun xususiy sektor bilan hamkorlik qilish va xorijiy grantlarni jalb etish muhim vazifa sifatida belgilangan³.

Marketing strategiyalari ta'lim muassasalarining rivojlanishida hal qiluvchi rol o'ynaydi. To'g'ri yondashuv nafaqat talabalarni jalb qilish, balki ta'lim sifatini oshirish, moliyaviy barqarorlikni ta'minlash va muassasaning xalqaro maydonda raqobatbardoshligini oshirishga xizmat qiladi. Shu sababli, ta'lim muassasalari zamonaviy marketing usullaridan foydalanib, o'z mavqeini mustahkamlashga intilishi lozim. Hukumat tomonidan qabul qilingan qarorlar va qonunlar ta'lim muassasalarining raqobatbardoshligini oshirishga qaratilgan bo'lib, ularning samarali marketing yondashuvlarini joriy etishiga turtki bermoqda.

1 Kotler, P. Marketing Management. Pearson Education. 2016.

2 O'zbekiston Respublikasi Innovatsion rivojlanish vazirligi statistik ma'lumotlari.

3 O'zbekiston Respublikasi "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni. 2020.

Bugungi kunda internet va ijtimoiy tarmoqlar orqali marketing strategiyalarini amalga oshirish samarali usullardan biri hisoblanadi. Universitetlar va maktablar o'z veb-saytlari, ijtimoiy media platformalari, bloglar va elektron pochta orqali targ'ibot ishlarini olib borish orqali keng auditoriyani qamrab olishi mumkin.

Ta'lim muassasalari o'z xizmatlarini targ'ib qilish uchun kontent marketing strategiyalaridan foydalanadi. Blog postlar, ilmiy maqolalar, video darslar, vebinarlar va boshqa ta'lim materiallari orqali muassasa o'z obro'sini oshirishga erishishi mumkin.

Yirik universitetlar va ta'lim muassasalari o'z rivojlanishini ta'minlash uchun turli kompaniyalar, xalqaro universitetlar va hukumat tashkilotlari bilan hamkorlik qiladi. Bunday hamkorlik dasturlari talabalar uchun qo'shimcha imkoniyatlar yaratadi va ta'lim sifati yaxshilanishiga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni. 2020.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi "2022 — 2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi PF-60-son Farmoni
3. Kotler, P. Marketing Management. Pearson Education. 2016.
4. UNESCO "Global Education Monitoring Report". 2021.
5. Anderson, C. The Impact of Digital Marketing in Higher Education. 2020.
6. OECD "Higher Education Policy Trends". 2019.
7. Harvard Business Review. Education Branding Strategies.2022

ПОВЫШЕНИЕ ПРЕСТИЖА ПРОФЕССИИ УЧИТЕЛЯ В УЗБЕКИСТАНЕ: СОЦИАЛЬНЫЕ ГАРАНТИИ, МОТИВАЦИЯ И ПРОФЕССИОНАЛЬНОЕ РАЗВИТИЕ

<https://zenodo.org/records/17733723>

*Ким Екатерина Игоревна, магистрант университета Ориентал,
направления Менеджмент в образовании*

Аннотация. в статье рассматриваются актуальные вопросы повышения престижа педагогической профессии в Республике Узбекистан. Анализируются государственные инициативы, направленные на улучшение условий труда учителей, повышение их социального статуса и профессионального развития. Особое внимание уделено стратегии «Узбекистан – 2030», проекту «Учителя будущего» и реформам в системе образования. Подчеркивается роль учителя как ключевой фигуры в формировании интеллектуального потенциала нации.

Ключевые слова: престиж учителя, педагогическая профессия, образование в Узбекистане, социальный статус учителя, стратегия «Узбекистан – 2030», реформа образования, профессиональное развитие, государственная поддержка. мотивация педагогов

Abstract. The article explores current issues related to enhancing the prestige of the teaching profession in the Republic of Uzbekistan. It analyzes government initiatives aimed at improving working conditions for teachers, elevating their social status, and supporting their professional development. Particular attention is given to the “Uzbekistan – 2030” strategy, the “Teachers of the Future” project, and ongoing educational reforms. The role of the teacher

Keywords: teacher prestige, teaching profession, education in Uzbekistan, social status of teachers, Uzbekistan 2030 strategy, education reform, professional development, government support. Teacher motivation is emphasized as a key figure in shaping the intellectual potential of the nation.

Профессия учителя — одна из ключевых в формировании будущего любой страны. В Узбекистане, где образовательные реформы стали приоритетом государственной политики, вопрос повышения престижа педагогической деятельности приобретает особую актуальность. Президент Шавкат Мирзиёев подчеркнул, что «учитель — это краеугольный камень нового развития страны». Сегодня в стране принимаются значимые меры для укрепления статуса и повышения престижа профессии учителя, включая социальные гарантии, мотивационные механизмы и программы профессионального развития.

С 2017 года в Узбекистане началась масштабная трансформация системы образования. При этом особое внимание уделяется школьному образованию, где роль учителя выходит за рамки преподавания — он становится наставником, воспитателем и проводником ценностей.

В 2023 году была принята Концепция развития народного образования до 2030 года, в которой отдельный раздел посвящён мотивации педагогов.

В этом же году, был принят “Закон о статусе” педагога, который устанавливает права, обязанности и основные гарантии деятельности педагогов. Действие настоящего Закона распространяется на педагогов государственных и негосударственных образовательных организаций, осуществляющих свою деятельность на территории Республики Узбекистан. В Республике Узбекистан официально признается статус педагога. Для ведения педагогами своей профессиональной деятельности создаются организационно-правовые условия, обеспечивается их социальная защита и предоставляются гарантии реализации их прав. Права, честь, достоинство и деловая репутация педагога находятся под защитой государства.

В 2024 году Президентом Республики Узбекистан была озвучена инициатива строительства нового Педагогического университета в Ташкенте, как символа уважения к профессии учителя.

В Республике Узбекистан стало важным событием учреждение стипендии имени Абдуллы Авлони, являющееся знаковым событием, отражающим глубокую государственную приверженность делу образования. Это признание высокой миссии учителя как архитектора будущего. Стипендия, названная в честь выдающегося просветителя, драматурга и педагога, символизирует преемственность лучших традиций узбекской педагогики и служит моральным ориентиром для молодежи. Однозначно настоящая стипендия призвана служить повышению престижа профессии учителя через целевую поддержку талантливых будущих педагогов. Выбор студентов старших курсов педагогических вузов в качестве получателей стипендии подчеркивает важность подготовки квалифицированных кадров, способных отвечать на вызовы современной системы образования. Это формирует устойчивую мотивацию к профессиональному росту и научной деятельности.

В условиях, когда внимание к качеству образования возрастает, подобные инициативы становятся мощным сигналом обществу: быть учителем — это почетно, престижно и перспективно. Это способствует изменению общественного восприятия профессии, укрепляя её статус и привлекательность среди молодежи.

Одним из ключевых факторов престижа профессии являются условия труда и уровень материального обеспечения.

В последние годы в Узбекистане в этом направлении наблюдается положительная динамика:

1. С сентября 2025 года приняты меры по повышению заработной платы учителям высшей и первой категории.

2. Внедрена новая система аттестации, по итогам которой только за последний год более 51 тысячи учителей получили повышение квалификационной категории.

3. Учителям предоставляются льготы по ипотечному кредитованию, компенсации за аренду жилья и доступ к медицинским услугам.

Эти меры направлены не только на удержание кадров, но и на привлечение молодых специалистов в сферу образования.

Престиж профессии формируется не только через зарплату, но и через общественное признание и уважение. В Узбекистане реализуются инициативы, направленные на повышение морального статуса учителя:

1. В школах внедряются программы «Учитель года», «Лучший наставник», сопровождаемые премиями и почётными грамотами.

2. В СМИ и социальных сетях активно продвигаются истории успеха педагогов, создаются документальные фильмы и интервью.

3. В рамках реформ усиливается роль родительского сообщества и махалли в поддержке учителей — формируется модель «школа – семья – сообщество».

Сегодня стало необходимым и основным условием - предоставление качественного образования обучаемым, которое невозможно без постоянного профессионального роста, повышения уровня компетентности педагогов.

В стране в настоящее время успешно внедряются системные подходы к профессиональному развитию:

1. Создана программа повышения квалификации с периодичностью каждые 5 лет, охватывающая всех учителей и руководителей школ.

2. На базе НИИ педагогических наук имени Кары-Ниязи создан Национальный институт педагогики воспитания, который занимается научной подготовкой кадров, разработкой методик и дидактических материалов.

3. Внедряются международные практики — тренеры из-за рубежа привлекаются к обучению узбекских педагогов, особенно в STEM-направлениях.

В последние годы в период активного реформирования системы образования одним из ключевых направлений стало повышение квалификации учителей прямо внутри школ. Для этого были введены два новых формата — Час методического развития и День методического развития.

Час методического развития — еженедельная поддержка для профессионального развития каждого учителя— это время, когда учителя собираются вместе, чтобы:

- обсудить, как прошли уроки и какие методы сработали лучше всего;
- получить советы от более опытных коллег или наставников;
- разобрать сложные темы, обменяться материалами и идеями.

Это неформальная, но очень полезная встреча, которая помогает педагогам не стоять на месте, а постоянно совершенствовать свои подходы к обучению. Это время над совершенствованием своего педагогического мастерства и самообразования, способствующий созданию открытой профессиональной среды, где каждый учитель чувствует поддержку и может расти вместе с командой.

День методического развития — масштабное обучение в базовых школах, раз в месяц в специально выбранных базовых школах проходит День методического развития. Это полноценный обучающий день, где, проводятся тренинги и мастер-классы по предметам, наставники делятся лучшими

практиками и методиками, учителя из разных школ могут познакомиться, обмениваться опытом и задать вопросы.

Важно, что наставники получают дополнительную оплату за свою работу, а участники — новые знания и вдохновение для работы. Участие в таких мероприятиях позволяет педагогам обновлять свои знания, внедрять эффективные методики и делиться успешными практиками. Эти инициативы помогают создать в школах культуру профессионального общения, где учителя не замыкаются в своих кабинетах, а учатся друг у друга, растут и развиваются, что напрямую влияет на качество образования, мотивацию педагогов и успех учеников.

Несмотря на позитивные изменения, в системе образования остаются объективные вызовы:

1. Неравномерность условий труда в городских и сельских школах.
2. Недостаточная мотивация молодых специалистов оставаться в профессии.
3. Ограниченный доступ к современным образовательным ресурсам в отдалённых регионах.

Повышение престижа профессии учителя — это не только вопрос социальной справедливости, но и стратегическая инвестиция в будущее страны. В Узбекистане сегодня формируется системный подход к решению этой задачи. Важно, чтобы усилия государства сопровождались поддержкой общества, признанием роли учителя и созданием условий для его личностного и профессионального роста.

Список литературы

1. “Закон об образовании”. 2020 год.
2. “Закон о статусе учителя” 29.09.2023 г.
3. Мирзиёев Ш.М. Стратегия действий по пяти приоритетным направлениям развития Республики Узбекистан на 2017–2021 годы. – Ташкент: Администрация Президента РУз, 2017.
4. Мирзиёев Ш.М. Узбекистан на пороге новых преобразований. – Ташкент: Издательство «Ўзбекистон», 2018.
5. Мирзиёев Ш.М. Новый Узбекистан: реформы, направленные на развитие образования. – Ташкент: Министерство народного образования РУз, 2020.
6. Мирзиёев Ш.М. Обращение по случаю Дня учителей и наставников. – Режим доступа: president.uz (дата обращения: 27.09.2025).
7. Мирзиёев Ш.М. Посещение школы №5 и заявление о восстановлении престижа педагогической профессии. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: daryo.uz (дата обращения: 27.09.2025).
8. Мирзиёев Ш.М. Поздравление учителей и наставников с профессиональным праздником. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: rt.gov.uz (дата обращения: 27.09.2025).
9. Указ Президента Республики Узбекистан от 5 сентября 2023 года «О дополнительных мерах по совершенствованию управления системой народного образования». – Ташкент. 2023.

ЗЕЛЁНАЯ ЭКОНОМИКА И ЕЁ РОЛЬ В СТРАТЕГИИ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ

<https://zenodo.org/records/17733744>

Севинч Санакулова,
студентка 2-курса института ISFT

Номозали Хайдаров,
Научный руководитель, доцент института ISFT

Аннотация. В статье рассматривается концепция зелёной экономики как ключевого направления современного устойчивого развития. Рассматриваются её принципы, влияние на экологическую и социально-экономическую сферу, а также роль международного сотрудничества в формировании зелёной трансформации. Особое внимание уделено опыту Узбекистана и задачам государственной политики в условиях перехода к низкоуглеродной модели роста. Представлены авторские наблюдения и рекомендации по дальнейшему развитию зелёной экономики.

Ключевые слова: зелёная экономика, устойчивое развитие, возобновляемые источники энергии, экологическая модернизация, циркулярная экономика.

Annotatsiya. Maqolada “yashil iqtisodiyot” tushunchasi zamonaviy barqaror rivojlanishning muhim yo‘nalishi sifatida ko‘rib chiqiladi. Unda yashil iqtisodiyot prinsiplari, uning ekologik va ijtimoiy-iqtisodiy sohalarga ta’siri hamda xalqaro hamkorlikning ahamiyati yoritilgan. Maqolada O‘zbekiston tajribasi va past uglerodli iqtisodiyotga o‘tish sharoitida davlat siyosati vazifalariga alohida e’tibor qaratiladi. Yashil iqtisodiyotni rivojlantirish bo‘yicha muallifning kuzatuvlari va tavsiyalari keltirilgan.

Kalit so‘zlar: yashil iqtisodiyot, barqaror rivojlanish, qayta tiklanadigan energiya manbalari, ekologik modernizatsiya, aylana iqtisodiyot.

Abstract. The article examines the concept of the green economy as a key direction of modern sustainable development. It discusses its principles, the impact on the environmental and socio-economic spheres, and the role of international cooperation in shaping green transformation. Special attention is paid to Uzbekistan’s experience and the tasks of state policy in the context of transition to a low-carbon growth model. The author presents observations and recommendations for further development of the green economy.

Keywords: green economy, sustainable development, renewable energy sources, ecological modernization, circular economy.

1. Введение: от экологического кризиса к новой модели развития

Современные глобальные вызовы, включая изменение климата, истощение природных ресурсов и деградацию экосистем, требуют кардинального пересмотра традиционных моделей экономического развития. Концепция зелёной экономики возникла как ответ на необходимость гармонизации экономического роста с экологической устойчивостью и социальной справедливостью. Программа ООН по

окружающей среде определяет зелёную экономику как такую модель, которая повышает благосостояние людей и обеспечивает социальную справедливость, при этом существенно снижая риски для окружающей среды и предотвращая её деградацию.¹

2. Фундаментальные принципы зелёной экономики

Зелёная экономика базируется на нескольких фундаментальных принципах, отличающих её от традиционной модели развития. Первый принцип заключается в эффективном использовании природных ресурсов и минимизации отходов. Это предполагает переход от линейной модели производства (“взять – произвести – выбросить”) к циркулярной экономике, где отходы одного производственного процесса становятся ресурсами для другого.²

Второй принцип связан с декарбонизацией экономики и переходом на возобновляемые источники энергии. Сокращение выбросов парниковых газов является критически важным для предотвращения катастрофических изменений климата.³

Третий принцип подразумевает сохранение биоразнообразия и экосистемных услуг, которые служат основой жизнеобеспечения человечества.

3. Зелёная экономика как механизм устойчивого развития

Концепция устойчивого развития, сформулированная в докладе Брундтланд в 1987 году, предполагает удовлетворение потребностей нынешнего поколения без ущерба для способности будущих поколений удовлетворять свои собственные потребности. Зелёная экономика служит практическим механизмом реализации этой концепции, интегрируя экологические цели в экономическую политику.⁴

Переход к зелёной экономике способствует достижению Целей устойчивого развития ООН, принятых в 2015 году. В частности, развитие возобновляемой энергетики напрямую связано с ЦУР 7 (“Доступная и чистая энергия”) и ЦУР 13 (“Борьба с изменением климата”). Создание “зелёных” рабочих мест способствует достижению ЦУР 8 («Достойная работа и экономический рост»), а внедрение устойчивых практик в сельском хозяйстве поддерживает ЦУР 2 (“Ликвидация голода”).

4. Глобальные тренды и региональные особенности перехода

Мировые усилия по переходу к зелёной экономике набирают силу: многие страны интегрируют экологические принципы в свои национальные стратегии. Европейский союз реализует амбициозный «Европейский зелёный курс», нацеленный на достижение климатической нейтральности к 2050 году через масштабные инвестиции в чистые технологии, модернизацию энергетической инфраструктуры и развитие циркулярной экономики.⁵ Эти глобальные тренды служат важным ориентиром и стимулом для стран, которые формируют собственные дорожные карты устойчивого развития.

¹ United Nations Environment Programme (UNEP). Towards a Green Economy: Pathways to Sustainable Development and Poverty Eradication. UNEP, 2011.

² Pearce D., Markandya A., Barbier E. Blueprint for a Green Economy. London: Earthscan, 1989.

³ Stern N. The Economics of Climate Change: The Stern Review. Cambridge University Press, 2007.

⁴ OECD. Towards Green Growth. Paris: OECD Publishing, 2011.

⁵ European Commission. The European Green Deal. COM (2019) 640 final. Brussels, 2019.

4.1. Опыт Узбекистана: от декларации к практике

Узбекистан идёт в ногу с этими мировыми тенденциями, делая зелёную экономику одним из ключевых направлений государственной политики. Президент отметил, что переход к экологически безопасной модели роста является стратегическим приоритетом Нового Узбекистана: в 2025 году страна объявила Годом защиты окружающей среды и зелёной экономики, приняты долгосрочная Стратегия низкоуглеродного развития и Национальная программа зелёного финансирования. Целевые ориентиры включают сокращение выбросов парниковых газов на 35% к 2030 году и доведение доли возобновляемых источников в энергобалансе до 54%.

Для реализации этих задач в последние годы в энергетический сектор привлечено около 20 миллиардов долларов иностранных инвестиций, введено в эксплуатацию современных мощностей общей мощностью 9,6 ГВт, включая четырнадцать солнечных и ветровых электростанций и две системы накопления энергии. В настоящее время реализуется более 50 крупных проектов суммарной стоимостью свыше 26 миллиардов долларов, что позволит существенно нарастить производство «чистой» электроэнергии.

Авторский анализ: Наблюдая динамику развития зелёной экономики в Узбекистане, можно выделить характерную особенность центральноазиатского подхода к устойчивому развитию. В отличие от европейской модели, где зелёная трансформация основывается на постепенном отказе от уже существующей развитой индустриальной базы, Узбекистан выстраивает зелёную инфраструктуру практически «с нуля», параллельно модернизируя традиционный энергетический сектор. Это создаёт уникальную возможность избежать “углеродной ловушки” развитых экономик и сразу интегрировать принципы устойчивости в архитектуру национальной экономики.

Параллельно развиваются национальные системы мониторинга выбросов и механизмы торговли квотами на эмиссии, а программа «Яшил макон» предполагает озеленение не менее 30% городских территорий и полное внедрение водосберегающих технологий в сельском хозяйстве.

Международное сотрудничество играет важную роль в трансформации энергетики Узбекистана: стратегическими партнёрами выступают **ОАЭ, Саудовская Аравия, Катар, Турция, Китай**, а также соседи по региону — Казахстан и Азербайджан. Совместно с компанией Masdar уже введены в эксплуатацию объекты общей мощностью 1,5 ГВт; в разработке находятся проекты на 1,6 ГВт генерации и системы накопления ёмкостью около 520 МВт·ч. Недавние многосторонние соглашения открывают возможности экспорта “зелёной” энергии в Европу, что создаёт перспективы для региональной энергетической взаимосвязанности и экономического роста.

Таким образом, курс Узбекистана на зелёное развитие логично вписывается в глобальные усилия по борьбе с изменением климата: страна сочетает амбициозные национальные цели и практические инвестиционные проекты, развивает научное и международное сотрудничество и формирует условия для становления Центральной Азии как одного из центров производства чистой энергии и зелёной экономики.

4.2. Международный опыт: Китай, Южная Корея и развивающиеся страны

Китай, являясь крупнейшим эмитентом парниковых газов, взял курс на формирование **“экологической цивилизации”** и стал мировым лидером в производстве солнечных панелей и ветровых турбин. Инвестиции Китая в возобновляемую энергетику превышают 100 млрд долларов ежегодно. Южная Корея реализует стратегию **“Зелёного нового курса”**, направленную на формирование экологически устойчивой и инклюзивной экономики.

Развивающиеся страны также демонстрируют успешные примеры внедрения зелёных технологий: Коста-Рика получает более 98% электроэнергии из возобновляемых источников, а Руанда стала африканским лидером в сфере запрета пластиковых пакетов и развития экотуризма.

5. Секторальные аспекты зелёной трансформации

Энергетический сектор играет ключевую роль в переходе к «зелёной» экономике. Развитие солнечной, ветровой, гидро- и биоэнергетики позволяет снизить зависимость от ископаемого топлива. Стоимость возобновляемой энергии стремительно снижается, делая её конкурентоспособной по сравнению с традиционными источниками¹.

Транспортный сектор переживает революционную трансформацию благодаря развитию электромобилей, водородного транспорта и альтернативных видов топлива. Строительная отрасль активно внедряет энергоэффективные технологии и экологичные материалы. Сельское хозяйство переходит к органическому производству и точному земледелию, что способствует снижению использования пестицидов и минеральных удобрений, повышая при этом продуктивность и экологическую устойчивость аграрного сектора.

6. Экономические и социальные эффекты зелёной экономики

Переход к зелёной экономике создаёт значительные экономические возможности. По оценкам Международной организации труда, к 2030 году в секторе зелёной экономики может быть создано до 24 миллионов новых рабочих мест. Инвестиции в энергоэффективность и возобновляемую энергетику создают больше рабочих мест на единицу вложений по сравнению с традиционными энергетическими проектами.

Зелёная экономика стимулирует инновации и технологическое развитие. Растущий спрос на экологически чистые продукты и услуги открывает новые рыночные ниши и способствует развитию предпринимательства. Компании, внедряющие принципы устойчивого развития, демонстрируют более высокую конкурентоспособность и инвестиционную привлекательность.

7. Вызовы и барьеры на пути зелёной трансформации

Несмотря на очевидные преимущества, переход к зелёной экономике сопровождается рядом серьёзных вызовов. Высокие первоначальные инвестиционные затраты могут стать серьёзным барьером, особенно для развивающихся стран². Необходимость технологического переоснащения

¹ OECD. Towards Green Growth. Paris: OECD Publishing, 2011.

² Stern N. The Economics of Climate Change: The Stern Review. Cambridge University Press, 2007.

промышленности требует значительных капиталовложений и времени. Социальные аспекты перехода включают необходимость переквалификации работников из традиционных отраслей.

Справедливый переход должен обеспечить социальную защиту тех, кто может потерять работу в процессе «зелёной» трансформации. Кроме того, важно преодолеть сопротивление отдельных отраслей и лоббистских групп, заинтересованных в сохранении статус-кво.

Авторский анализ: Анализируя барьеры перехода к зелёной экономике в контексте развивающихся стран, особенно остро ощущается противоречие между краткосрочными экономическими императивами и долгосрочными экологическими целями. В Узбекистане, например, это проявляется в необходимости одновременного решения задач индустриализации, создания рабочих мест и снижения экологической нагрузки.

Существующие международные механизмы финансирования зелёных проектов часто оказываются недостаточно гибкими для учёта специфики переходных экономик, где отсутствие развитой финансовой инфраструктуры затрудняет доступ к зелёному капиталу.

Более того, наблюдается парадокс зелёной зависимости: страны, активно развивающие возобновляемую энергетику, становятся зависимыми от импорта технологий, что создаёт новые формы экономической уязвимости. Решение этой проблемы требует не просто внедрения готовых решений, но создания собственных научно-технических компетенций и производственных цепочек в сфере чистых технологий.

8. Направления государственной политики для успешного перехода

Для успешного перехода к зелёной экономике необходима комплексная государственная политика. Первостепенное значение имеет разработка национальной стратегии устойчивого развития с чётко определёнными целевыми показателями и эффективными механизмами мониторинга [UNEP, 2011]. Такая стратегия должна интегрировать экологические приоритеты во все сектора экономики.

Необходимо сформировать систему экономических стимулов для привлечения зелёных инвестиций. Это включает налоговые льготы для экологически ответственных предприятий, субсидирование возобновляемой энергетики на начальном этапе, а также введение углеродного налога или системы торговли выбросами. Важную роль играет развитие зелёного финансирования, включая выпуск зелёных облигаций и продвижение ESG-инвестирования.

Модернизация образовательной системы должна предусматривать подготовку специалистов для зелёной экономики. Следует развивать программы переквалификации работников традиционных отраслей, а также повышать уровень экологической грамотности населения через образовательные инициативы и информационные кампании.

Укрепление институциональной базы требует создания специализированных государственных органов, ответственных за координацию политики «зелёного» развития. Необходимо совершенствовать систему экологического мониторинга и

отчётности, а также внедрять действенные механизмы оценки воздействия на окружающую среду.

Международное сотрудничество играет ключевую роль в распространении зелёных технологий и обмене передовым опытом. Развивающиеся страны нуждаются в технологической и финансовой поддержке со стороны развитых государств для успешного осуществления зелёного перехода. В этом контексте особенно важно активизировать участие в международных климатических соглашениях и инициативах, направленных на достижение целей устойчивого развития.

9. Заключение

Зелёная экономика в современном мире становится не просто модным направлением, а необходимым условием устойчивого развития. Её суть заключается не в отказе от экономического роста, а в поиске новых путей, которые позволяют развивать производство и повышать качество жизни без разрушения природной среды.

Для Узбекистана зелёная трансформация имеет особое значение. Страна располагает большим потенциалом солнечной и ветровой энергетики, богатыми земельными ресурсами и молодым населением, которое готово воспринимать инновации. Эти факторы создают реальные предпосылки для того, чтобы зелёная экономика стала не только экологическим, но и экономическим приоритетом.

Однако важно понимать, что переход к устойчивой модели требует не только инвестиций и технологий, но и изменения общественного мышления. Экологическая культура, ответственное потребление, новые профессиональные навыки — всё это должно стать частью повседневной практики. В этом смысле зелёная экономика — не просто набор экономических инструментов, а новая философия развития, основанная на балансе между природой, обществом и экономикой.

Опыт стран-лидеров показывает, что успех возможен там, где существует последовательная государственная политика, партнёрство государства и бизнеса, а также активная позиция граждан. Для Узбекистана важно адаптировать эти принципы к своим реалиям, создавая собственную модель зелёного роста, которая будет учитывать региональные особенности, климатические условия и социально-экономические приоритеты.

Таким образом, зелёная экономика для нашей страны — это не абстрактная концепция, а реальный путь к повышению благосостояния людей, развитию инноваций и укреплению международного авторитета Узбекистана как государства, ориентированного на ответственное и устойчивое будущее.

Список литературы

1. European Commission. The European Green Deal. COM(2019) 640 final. Brussels, 2019.
2. OECD. Towards Green Growth. Paris: OECD Publishing, 2011.
3. Pearce D., Markandya A., Barbier E. Blueprint for a Green Economy. London: Earthscan, 1989.
4. Stern N. The Economics of Climate Change: The Stern Review. Cambridge University Press, 2007.
5. United Nations Environment Programme (UNEP). Towards a Green Economy: Pathways to Sustainable Development and Poverty Eradication. UNEP, 2011.

ОЛИЙ ТАЪЛИМ МУАССАСАЛАРИ РАЎБАРЛАРИНИНГ ПСИХОЛОГИК КОМПЕТЕНЦИЯСИНИ РИВОЖЛАНТИРИШ ЗАРУРАТИНИ ЗАМОНАВИЙ ШАРОИТДА АСОСЛАШ.

<https://zenodo.org/records/17733754>

Шокиров Обидхон Сабитхонович

Аннотация Мақола мавзуси, раҳбарларда психологик компетентликни ривожлантиришда ОТМ раҳбарларни психологик компетентлик ҳудудига доир маълумотлар келтирилган бўлиб, уларнинг психологик ҳолатини аниқлашда йўналишлар ойдинлаштириб берилган. ОТМлари раҳбар ходимларнинг психологик компетентлигини ривожлантириш заруратини замонавий шароитга асослаштириб берилган.

Калим сўзлар: *психологик компетентлик, оптималлаштириш механизмлари, глобал ўзгаришлар, илмий тадқиқотлар, бошқарув компетентлик, коммуникатив компетентлик, раҳбар шахси, субъектлар, замонавий шароит, комплекс модель.*

Abstract. The article presents data on the development of psychological competence in children with developmental disabilities, and data on the development of their psychological competence in children with developmental disabilities. The need to develop psychological competence in adolescents is conditioned by modern conditions.

Keywords: *psychological competence, optimization mechanisms, global challenges, interpersonal competence, interpersonal competence, communicative competence, personality rationality, subjectivity, closed context, complex model.*

Ўзбекистон Республикаси сиёсий, иқтисодий, ҳўжалик ва таълим соҳасида янгитдан туб ислохотларни бошдан кечирмоқда. Таълим соҳасидаям, барча йўналишлари қатори, раҳбар ходимларни психологик компетентлигини янаям ривожлантириб юксалтириш устувор вазифага айланмоқда. Дунё мамлакатларида бошқариш тизимини такомиллаштириш, раҳбар ходимларнинг психологик компетентлигини аниқлаш ва уларнинг билим савиясини ошириш ҳамда уларни илмий жиҳатдан такомиллаштириш бўйича дойимий равишда тадқиқотлар олиб борилмоқда. Хозирги даврда профессионаллик ҳамда профессиоалликда психологик компетентлик, деярли барча фанларнинг диққат марказида. Таълимда ва раҳбарларнинг муҳим компоненти – компетентлик бўлиб келмоқда. Психологик компетентлик – ҳар бир шахснинг индивидуал-психологик ва касбий профессионализмни аниқловчи бир омил бўлиб, бошқарув соҳасида катта аҳамиятга эга.

Раҳбарларнинг психологик компетентлиги, психологик чидамлиги муаммоси бир неча йиллар давомида муҳокама қилинмоқда ва ўрганилмоқда. Амалиётда жаҳон бошқарув психологияси ва раҳбар ходимларнинг психологик компетентлигига аниқлик киритиш йўсинида тадқиқотлар “раҳбар шахси”,

“рахбарнинг психологик компетентлиги”, “бошқарув компетентлиги”, “касбий компетентлиги”, “коммуникатив компетентлиги”, ижтимоий-психологик компетентлиги” каби масалалар бўйича таҳлилий изланишлар олиб борилмоқда. Бу йўналишда дойимий равишда тадқиқотлар олиб боришга зарурат борлиги яққол кўриниб турибди. Аммо, Рахбарларнинг психологик компетентлигини оптималлаштириш механизмларини яратиш муаммоси бўлиб саналиб келинмоқда.

Аммо, дунёда ва ҳозир жамиятимизнинг ижтимоий-иқтисодий соҳаларида, рўй бераётган глобал ўзгаришлар жараёнида психология фани ўз олдида бошқарувчи субъектлар фаолияти муаммосини, яъни шахснинг касби ва мутахассислигидан қатъи назар, жамиятнинг фаол аъзоси, фаол раҳбари, психологик компетентлик йўналишида эса, мантиқан яхлит дунёқарашга эга бўлган, жамиятда ижтимоий-сиёсий-иқтисодий қиёфасини ва унинг динамик ривожланишини тзҳри тушуна билиш ҳамда аниқ баҳолай олиш қобилиятини, яъний унинг психологик компетентлигини ҳам амалий ҳам назарий жихатларини ўрганиш тақозо этилмоқда.

Жамиятда охириги ўнйилларда, ижтимоий-иқтисодий соҳада дойимий равишда рўй бераётган глобал ўзгаришлар, бир даврий босқичдан иккинчи босқичга ўтиш жараёнида турли табиий ўзгаришлар мавжуддир. Шу боис, ижтимоий психология фани назарий фикрлашдан амалийликга ўтишни кўйиб, бошқарув субъектлар муаммосини, яъни шахснинг янги қиёфаси - раҳбар жамиятнинг фаол аъзоси сифатида жорий этилди. Албатта, ҳар бир раҳбар ходимнинг психологик компетентлигини ривожлантириш, жамият олдида долзарб масалалар қаторида турибди.

Жамиятнинг асосий талаби, ҳар бир касб ва соҳада – компетентлик бўлади. Профессional ва психологик компетентлик – бу professional ва психологик доирасидаги фаолият, дойимий равишда кенгаяётган билим тизими, касбга бўлган professional ва психологик компетентликнинг фаолиятини ойдинлаштириб, юксак натижаларга эришиш ва ишни аъло даражада бажаришга имкон беради.

Рахбарларнинг психологик компетенциясини ривожлантириш заруратини замонавий шароитда асослаш, бир неча босқичлардан иборат:

1. Рахбарларнинг умумий психологик компетенциясини таҳминий аниқлаш.
2. Замонавий шароитни (Ўзбекистон шароитида) атрофлича таҳлил этиш.
3. Рахбарнинг компетентлиги ҳамда у истиқомат қилаётган шар-шароит ва замон талабларинини ҳисобга олган ҳолда, бунга асос қидириш.

1. Умумий кузатувлар натижасида, Ўзбекистон жамиятида олий таълим муассасалари рахбарларининг психологик компетентлигини аниқлашда, талабалар орасида сўровномаларни ташкил қилинса, аниқроқ натижаларга эришиш мумкин. Демак, рахбарларда психологик компетенциясини аниқлаш учун, наинки тестлар, балки талабалар ҳамда олий муассаса ходимларининг ҳам яширин сўровномалари қоникарли натижалар беради.

2. Замонавий тадқиқотчиларнинг, рахбарларнинг психологик компетенциясини масаласида илмий ишлари таҳлил этилса, жаҳонда глобал ўзгаришлар натижасида бошқарувнинг психологик компетенцияси тез ривожланиб бормоқда

ва бу йўналишда амалга ошириладиган долзарб масалаларда, “психологик компетентликни” замон талабларига биноан ҳам амалий ҳам назарий жихатдан жиддий ишлар олиб бориш керак бўлади. Хозир, жахонда тезкор ривожланиб бораётган ижтимоий-иқтисодий жараёнига асосланиб хулосага келинса, Ўзбекистон шароитида, олий таълим муассасалари раҳбарларининг психологик компетенциясини янаям такомиллаштириш ҳамда изчил таҳлилий ишлар олиб боришни талаб этади.

3. Айрим кўзқарашлар ҳамда фикрларни инобатга олганда, деярли раҳбарларнинг психологик компетентлигини аниқлаш, ўрганиш ва ривожлантириш фактлари қониқарсиз деб топилмоқда. Шунинг учун ҳам бу соҳага эътиборни кучайтириш муҳим омиллардан бўлади.

О.Э.Хайитов “Раҳбарда психологик компетентликни ривожлантиришнинг комплекс модели.” мақоласида, унинг фикрича, - олий таълим муассасалари ўрта бўғин раҳбарлари эга бўлиши керак бўлган компетенциялар стандартларини ишлаб чиқиш ва аниқ белгилаш жуда муҳим ҳисобланади” деган фикри бўйича Педагоглар талабалар билан алоқа ўрнатадиган технологик базанинг иш-фаолиятини таъминлайдиган ҳамда қўл остидагиларни оқилona бошқариши лозим бўлган таълим муассасаси аниқ тасаввур қилиши керак. Бу компетентли ёндашув олий таълим муассасаси бирдамлик ва яхлитлигини яратиб, горизонтал ва вертикал тенглик имижини яратади.

Психологик компетентликни раҳбарларда ривожлантириш муаммоси, ишлатилиб келаётган билимларнинг тез эскириши, дойимий равишда ўзгариб турувчи иқтисоди вазиятлар, янгидан – янги талабларни қўймоқда, шу туфайли, психологик компетентлик ечими қийинлашмоқда. Эндиликда, Ўзбекистон жамияти психологик компетентли раҳбарларга эҳтиёжини тўла – тўқис қондириш муаммоларининг ечими, айнан замонавий шароитдан келиб чиқиб, таълим ҳамда ишлаб-чиқариш соҳаларида, психологик жихатидан компетентли раҳбар ва бошқарувчилар кадрларининг кескин танқислиги яққол кўриниб туради. Бундан келиб чиқиб, таъкидлаш мумкин-ки, раҳбарларнинг психологик компетентлигини ривожлантириш муаммоси, замонавий жамият шароитида талаб қилинган вазифаларнинг асосийларига киради.

А.Д. Карпышев ўзининг “Психологические компетенции в менеджменте и экономике как фактор междисциплинарной релевантности экономической психологии” номли илмий мақоласида, “айнан экономопсихологик таркиби лаҳзалари, (яъни психологик компетентлик) улар кўпинча, давлат таълим стандартида моделиштирилмаган бўлади.” Бизда ҳам, таҳминан шундай ҳолатлар мавжуддир.

Психологик компетентлик таълим жараёнларини ва жамоаларни самарали бошқаришдаги аҳамияти, раҳбарлардан дастлабки талаб бўлиб қолиш керак.

Таълим жараёнларини самарали бошқариш учун, педагогнинг психологик компетентлиги муҳим ўрин касб этади. Психологик компетентлик мутахассис томонидан алоҳида билим, малакаларнинг тўлиқ эгалланиши, ҳар бир мустақил йўналиш бўйича интегратив билимлар ва ҳаракатларнинг самарали ўзлаштириш талаб қилинади.

Таълим жараёнларида психологик компетентлиги зарурий омил бўлиб, таълим жараёнига янгича ёндошув ва янгича услуллар киритиши кўзда тутилган.

Таълим жараёнини такомиллаштиришнинг муҳим омили олий таълим тизимида педагогларнинг психологик компетентлигини юқори даражада шакллантириш била узвий боғлиқ.

Ҳар бир педагог таълим жараёнини самарали бошқаришда, айнан ўзининг психологик компетентлигининг билим доирасини тўлиқ англаб ва янги йуналиш ҳамда янги ахборотларзамонавий таълим технологиялари имкониятларидан унумли фойдаланиш билан бойитиб, юксак даражада намойиш эта билиш зарур.

Масалан, З.Т.Рахимов “Педагогик компетентлик таълим жараёни ривожланишининг муҳим омили сифатида” номли мақоласида таълим жараёнини ривожлантириш, муҳим омил дея таъкидлайди. Лекин, муаллимнинг педагогик компетентлиги, психологик кимпетентлиги билан муштарак ва уйғунлашган бўлмаса, бундан таълим жараёнига салбий таъсир кўрсатишга имкон туғдиради.

Таълим соҳасида кечаётган ижобий ўзғаришларнинг негизида албатта, педагогнинг психологик кимпетентлиги ётади. Психологик компетенликнинг юқори даражаси таълим жараёнини увафақиятли ўтқазишда аҳамиятли омил бўлиб, педагогдан барча ички қобилиятларни кўрсатишга жалб этади.

Л.А.Лазаренко (“Психология компетентности педагога как фактор профессионализма”) нинг фикрига кўра, - “инсон – инсон” тизими да психологик компетентликнинг юқори даражаси муваффақиятли ривожланишнинг усуллари таъминлайди. Биз учун аҳамиятли бўлган психологик компетентлик касбийлик билан муштарак, унга боғлиқ хусусиятларни, хулқ – атворнинг хатти-харакатларини, талабаларнинг психологик ҳолатини, жамоа ичидаги муносабатларни тахмин қилиб, ижобий хулосага келинади. Аммо, ҳозирги вазият педагоглар психологик компетентлигининг паст даражасини билдиради, уларнинг диққати талабаларнинг психологик ҳолатини ҳисобга олишмайди ва назари вазиятни тузатишга йўналтирилмаган. Бундан келиб чиқади-ки, таълим соҳасида олиб борилаётган фаолият кўпроқ расмий бўлиб, таълим муҳитида салбий ҳодисаларни келтириб чиқаради.

Афсус, бу соҳада – инсоннинг психо-физиологик негизи бўлмиш “Темперамент” ғояси, “Психологик компетенлик” йўналишига киритилмаган. Ўйлайманки бу икки соҳани бирга олиб бориш керак. Таълим соҳаси, яъни менежмент йўналишида психологик компетенлик мавзуси нихоятда муҳим бўлиб, ҳар томонлама қўллаб-қўватлаш, психологик компетенликни алоҳида ва жуда жиддий ва муҳим бўлган фанлар қаторидан ўрин олган.

Таълим соҳасига психологик компетентликга тўла – тўкис эга бўлган олий даражали мутахассилар етишмовчилиги сезилиб турилмоқда. Олий ва ўрта таълим муассасалари тингловчиларини илм олишга бўлган қизиқиши, уларнинг билим савиясини юқори бўлиши ҳамда таълимнинг умумий сифатини оширишда, психологик компетенлик соҳаси муҳим рол ўйнайди, ва таълимдаги йиллар давомида ечилмай келаётган муаммолар бугунги кунда ўз ечимини топмоқда. Шу йўналиш муаммоларини ечишда, олиб борилаётган амалий ҳамда илмий ҳаракатлар натижа беради деган умиддамиз.

Олий таълим муассасаларида раҳбарларнинг психологик компетентлигини ривожлантириш муаммолари замонавий шароитда ўрганилган муаммолари мавжудки, уларни таҳлил этиб чиқиш анча қийинчиликларни туғдиради, негаки, бу масала деярли барча илмий мақолаларда батавсил ёритилиб келинмаган, шунинг учун ҳам, олий таълим муассасалари раҳбарларининг психологик компетентлигини жихатларини аниқлашда, турли кўринишда бўлган анча қийинчиликлар туғдиради.

Бошқарув ва психологик компетентликка бағишланган замонавий тадқиқотлар ва ишлар таҳлилини кўздан кечириб чиқамиз.

Бошқарув ва психологик компетентликка тегишли амонавий тадқиқотлар шиддатли равишда ўзгариб бораётган ижтимоий муҳитда бошқарув принциплари эгилувчан, вазиятга қараб ўзгарувчан, психологик компетенция замоннинг талабларига биноан дойимий равишда юксакликка ўсиши устувор вазифалар бўлади. Бугунги кунда кадрларнинг бошқарув компетентлиги ва унинг назарий асослари ва психологик компетентлиги бўйича кўпгина тадқиқот ишлар олиб борилган. Мавзуимизга оид замонавий тадқиқотларни таҳлилий ҳолда назардан кечириб чиқамиз:

З.А.Рафиқова “Давлат хизматида раҳбар кадрларни бошқарув салоҳиятини юксалтиришнинг назарий – методологик асослари.” номли мақолада бошқарув кадрлар компетентлиги масаласи, ривожланиш босқичлари ҳамда уни юксалтиришнинг назарий-концептуал методологик асослари ўрганилган. У мақолада хорижий ва маҳаллий олимларнинг “компетенция” тушунчасига доир илмий қарашлари, давлатнинг раҳбар кадрлар тайёрлаш сиёсати ва дунёда кечаётган тенденцияларга оид фаолияти, кадрларнинг профессионал билими, салоҳияти ва компетенцияларининг ўсишини мувофиқлаштириш масалалари таҳлил қилинган.

М.Х.Байбаева “Бошқарув фаолиятида соғлом ва ижодий муҳитни ривожлантиришда бошқарув компетентлиги (твёрдые навыки) ва (мягкие навыки) раҳбар финансовини ифодалаш бирлиги сифатида.

Ушбу мақолада по раҳбарларнинг бошқарув фаолиятида соғлом ва жиддий муҳитни ривожлантиришда бошқарув компетенликлари (твердые навыки) ва (мягкие навыки) раҳбар финансовини ифодалаш бўйича маълумотлар ёритилган.

Саидов Сарвар Хайруллоевич. “Давлат хизматчилари компетенцияларини шакллантириш ва ривожлантиришнинг хориж тажрибаси”. Ушбу мақолада АҚШ ва Канада давлат хизматчиларининг екомпетенцияларига қўйилган талаблар бўйича тегишли меъёрий хужжатлар асосида батавсил таҳлил қилиб ёритиб берилган. Шу билан бир қаторда хориж тажрибасидан келиб чиқиб мамлакатимизда давлат хизматчилари компетенлигини янада ривожлантириш юзасидан муаллифнинг таклиф ва тавсиялари ўз ифодасини топган.

О.Э.Ҳайитов “Раҳбарда психологик компетентликни ривожлантиришнинг комплекс модели.” номли илмий мақоласида раҳбарларда психологик компетентликни ривожлантиришнинг комплекс модели баён этилган бўлиб, унинг мазмунида турли блокларда тизимлаштирилган компетентлик кластери, юқори, ўрта ва қуйи даражадаги тўрт хил психологик компетентлик оламига тааллуқли шахс сифатларини ўзида мужассам этиб, устувор компетенциялар ойдинлаштирилган.

И.И.Хожибоев “Халқ таълими ходимлари касбий компетенцияси ривожланишида индивидуал психологик хусусиятларнинг тутган ўрни.” Ушбу

мақолада касбий компетенциянинг асосий ташкил этувчилари сифатида муаллимларнинг педпгогикага оид билимлари, индивидуал психологик хусусиятлари, касбий этиқоди, касбий рағбат, ўз-ўзини бошқариш кўникмалари ҳақида баён қилинади. Шунингдек, касбий компетентликни ривожлантириш борасида айрим тақлиф, тавсия ва мулоҳазалар берилган.

Л.Л.Михайлова “Развитие психологической компетентности руководителя” номли мақолада, бошқарувчининг психологик компетентлигининг ўсиш, ривожланиш даражаси, ўқитишнинг модуль дастури таъсири остида тадқиқот натижалари тақдим этилган. Ёши катталарни ўқитиш компетентлик ёндашув билан ёритилган.

Ушбу таҳлили кузатувлар, умумий таълим соҳасидаги бошқарув ва психологик компетенция йўналишини ойдинлаштириб ва ҳам тадқиқот изланишлари мавжудлигини очиқлаб берди.

Мавзу бўйича етарли даражада ўрганилмаган жихатлари анча жиддий деб ҳисобланади. Барчаги маълум-ки, психологик компетентлик соҳасида муаммоларнинг бир неча турлари мавжуд, булар: илмий муаммолар, ижтимоий муаммолар, иқтисодий, бошқарув муаммолари, экологик муаммолар, глобал муаммолар. Бу муаммоларни ечимини топиш учун, уларга тахлилий ёндашув зарур. Олий ва ўрта таълим муассасаларида раҳбарнинг психологик компетентлиги муаммоси бир неча ўн йилликлар давомида муҳокама қилиб келинади. Ўша даврлар мобайнида, самарали бошқаришнинг тавсифи, яъни фаолиятга асосланган ёндашув, муҳим бўлган касбий хусусиятларини очиқ берилиши(шахсий ёндашув) ҳамда бошқа турли-туман тавсиялар тақдим этилган.

1. Шулар орасида, бошқарув кадрларни тайёрлашда, таълим соҳасида талабалар ва тингловчилар томонидан айрим мутахассисларнинг ўз касбига нокомпетентлиги, ҳўжалик соҳаларида ишберувчи ва ишюритувчилар назарида, қоникарсиз деб топилган.

2. Доимий равишда ўзгариб турган сиёсий – иқтисодий, ижтимоий вазиятларда, янгидан – янги талаблар нафақат касбий ва бошқарув билимларга, балки замон билан ҳамжихатлик, янги ахборотлардан бохабарлик, креатив , яъни янгича, ноанъанавий фикр юритиш ва таълимда юқорида айтиб ўтилган жихатларни амалда кўрсата билишдан иборат.

3. Янгича усул ва услублардан фойдаланмаган, қолоқ фикрлайдиган айрим мутахассисларнинг хатти – ҳаракати билан таълим соҳасидаги йўналишлар ишлатилмай бўш қолиб кетган, масалан: таълим менежментида психологик компетентликнинг турли кўринишлари етарли даражада ёритилмай келмоқда.

4. Психологик компетентлик ва темперамент масалаларига оид деярли тадқиқотлар олиб борилмаган. Темперамент салоҳияти психологик компетентликга энг муҳим ва жиддий таянч сифатида кўп олимлар томонидан таъкидланади. Уларни, яъни, темперамент ҳамда психологик компетентликни алоҳида кўриб бўлмайди. Афсус, ажратиб, айро ҳолда, алоҳида ёндошувлар ҳозир ҳам мавжуд. Темперамент – туғма психологик, генетик ва физиологик ҳолат. Демак, темперамент билан ҳисоблашмасликнинг иложи йўқ.

5. Бошқарув психологиясининг компетентлигида, асосий муаммолардан бир, мотивация тизими бўлади, яъни раҳбар томонидан ходимларни моддий ва номоддий

рағбатлантириш бўлади. Мотивация – бу, одамларнинг хулқ – атворига таъсир қилувчи барча мотивларнинг умумийлиги. Бу дегани, ҳар бир ходимни бажарган иши ва фаолиятига қараб баҳо бериб, совға ёки карьера масаласига урғу бериб, кўтаришдир, яъни, мотивлаштиришдир.

6. Ҳозирги замонда энг кўп тарқаган психологик муаммолар, депрессия ҳолатлари учраб туради, ташвиш, муносабатлардаги муаммолар, кимларга ёки қадайдир вазиятларга қарамлик, ўзини паст баҳолаш. Бу психологик муаммоларнинг барчаси, одамларнинг кундалик ҳаётида каттагина дискомфорт, ноқулайлик яратиши мумкин. Хатто, инсоннинг деярли барча психо-физиологик фаолият ҳаракатлари ёмонлашиб, тўлиқ блокланиши ҳам мумкин.

7. Психологик компетентликни шаклланиш жараёнининг катта аҳамиятга эгаллиги, долзарблиги бу, педагоглар психология соҳасидаям билимга чуқур эга бўлиши керак. Аммо, турли даража ва йўналишларга эга бўлган педагог ва ўқитувчиларнинг катта қисми, касбий психологик билимларга эга эмас. Шунинг учун таълим жараёнида кўпинча, тингловчилар билан алоқа қилишда, ижобий муносабатларни ўрнатиш жараёнида жуда қийналишади.

Ушбу таҳлилий кузатиш жараёнидан келиб чиқади-ки, ҳозирги пайтда таълимда менежмент ва психологик мавзулари бўйича, анча йиғилиб қолган муаммолар мавжуд. Бу муаммоларнинг ечими албатта, менежмен-бошқарув соҳаси, психология фанининг психологик компетентлик йўналишларини чуқур билган ҳолда ёндашув керак бўлади. Шу жихатдан, мавзу бўйича умумийшарҳ қилинса, психологик компетенция йўналишида муаммолар мавжудлигини исботлайди.

Фойдаланилган адабиёт:

1. Байбаева М. Х. Раҳбарларнинг бошқарув фаолиятларида соғлом ва ижодий муҳитни яратишга хос замонавий ёндашувлар //Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. – 2022. – Т. 2. – №. Special Issue 4-2. – С. 403-411.
2. Данилова В. Л., Карастелев В. Е., Розин В. М. Интерактивное вопрошание: как умение ставить собственные вопросы помогает развиваться. — [б.м.]: Издательские решения (через систему Ridero), 2022. — 282 с.
3. Жуков Ю.М., Петровская Л.А. Коммуникативная компетентность. Москва, “Московский университет”, 2001
4. Кузьмина Н.В., Маркова А.К. Эффективные стили деятельности. Санкт-Петербург, 2003.
5. Лазаренко Л.А. Психологическая компетентность педагога как фактор профессионализации. Современные наукоёмкие технологии. – 2008. - № 1. – С. 67 – 68.
6. Митина Л.М. Психология труда и профессионального развития учителя: учеб. пособие для студентов высш. пед. учеб. заведений, обучающихся по специальности 03100 - Педагогика и психология / Л. М. Митина. — Москва : Академия, 2004. — 318
7. Хайитов О.Э. Психологическая компетентность в контексте профессиональной деятельности (теоретический аспект) // Вопросы науки и образования. 2019. № 29 (78). С. 21–29.
8. Шеин С.А., Юодалев А.А., Петровская Л.А., Ковалев Г.А. Эффективные стили общения.

TARIXIY SHAHARLAR MEROSINI ASRASH VA ZAMONAVIY TURIZMNI RIVOJLANTIRISH

<https://zenodo.org/records/17733773>

*Raximova Nigora Umid qizi,
O‘zbekiston davlat san’at va madaniyat instituti
Madaniyat va san’at menejmenti kafedrası o‘qituvchisi*

Annotatsiya. Ushbu maqolada O‘zbekistonning qadimiy shaharlaridan biri bo‘lgan Xiva, Buxoro va Samarqand misolida tarixiy-madaniy meros obyektlaridan samarali foydalanish masalalari tahlil qilingan. Maqolada turizm sohasi rivoji bilan merosni asrash o‘rtasida muvozanatni ta‘minlash yo‘llari yoritilgan. Shuningdek, “aqlli turizm” konsepsiyasi, raqamlashtirish, barqaror turizm tamoyillari va mahalliy hamjamiyatni jalb etishning ahamiyati ko‘rsatib berilgan. Natijalar shuni ko‘rsatadiki, innovatsion yondashuvlar va xalqaro hamkorlik orqali tarixiy merosni asrab-avaylash hamda zamonaviy turizmni rivojlantirishni uyg‘unlashtirish mumkin.

Kalit so‘zlar: Tarixiy meros, madaniy obyektlar, Xiva, Buxoro, Samarqand, turizm, barqaror rivojlanish, raqamlashtirish, aqlli turizm, UNESCO.

Abstract. This article analyzes the issues of effective use of historical and cultural heritage sites in the ancient cities of Uzbekistan — Khiva, Bukhara, and Samarkand. The paper highlights the ways to ensure a balance between tourism development and heritage preservation. It also emphasizes the importance of the “smart tourism” concept, digitalization, sustainable tourism principles, and the involvement of local communities. The findings show that through innovative approaches and international cooperation, it is possible to harmonize the preservation of historical heritage with the development of modern tourism.

Keywords: Cultural heritage, historical sites, Khiva, Bukhara, Samarkand, tourism, sustainable development, digitalization, smart tourism, UNESCO.

Kirish. O‘zbekiston qadimiy sivilizatsiyalar chorrahasida joylashgan bo‘lib, uning tarixiy shaharlaridan Xiva, Buxoro va Samarqand nafaqat milliy, balki jahon madaniy merosining ham ajralmas qismi hisoblanadi. Ushbu shaharlarning tarixiy-madaniy yodgorliklari UNESCO Butunjahon merosi ro‘yxatiga kiritilgan bo‘lib, ular asrlar davomida Markaziy Osiyo sivilizatsiyasining markazlari sifatida alohida o‘rin tutadi. Shu bilan birga, globallashtirish va turizm sohasi jadal rivojlanayotgan hozirgi davrda ushbu yodgorliklarni asrab-avaylash va ulardan samarali foydalanish o‘rtasida muvozanatni ta‘minlash dolzarb ilmiy va amaliy vazifa bo‘lib qolmoqda. Tarixiy shaharlar merosidan foydalanish masalasida bir nechta muhim yo‘nalishlar mavjud bo‘lib, ulardan eng asosiysi barqaror turizm konsepsiyasidir.

Mazkur konsepsiya turizmning iqtisodiy samaradorligini oshirish bilan birga, ekologik muvozanatni saqlash va madaniy meros obyektlarini kelajak avlodlar uchun asrab qolishni nazarda tutadi. Shu nuqtai nazardan Xiva, Buxoro va Samarqandda amalga oshirilayotgan davlat dasturlari, jumladan, tarixiy majmualarni restavratsiya

qilish, zamonaviy infratuzilma yaratish va turizm xizmatlarini diversifikatsiya qilish tashabbuslari alohida ahamiyat kasb etadi. Masalan, Samarqandda “aqli turizm” konsepsiyasi asosida raqamlashtirilgan gidlik xizmatlari, virtual muzeylar va QR-kodli ma’lumot tizimlari joriy etilmoqda. Buxoroda esa Ark qal’asi, Labi Hovuz majmuasi kabi tarixiy obyektlarda restavratsiya ishlari olib borilmoqda, lekin ortiqcha tijoratlashuv va transport tirbandligi kabi muammolar hal etishni talab qilmoqda. Xivada esa Ichon-Qal’a majmuasi xalqaro sayyohlar e’tiborini tortayotgan bo’lsa-da, turistik oqimning haddan tashqari ko’pligi yodgorliklarning tabiiy eskirishi xavfini oshirmoqda.

Shunday ekan, merosni saqlashda innovatsion yondashuvlar muhim o’rin tutadi. Xususan, 3D modellashtirish, raqamli arxivlar yaratish, xalqaro ekspertlar bilan hamkorlik qilish va ilmiy asoslangan restavratsiya usullaridan foydalanish samarali natijalar bermoqda. Shu bilan birga, mahalliy hamjamiyatni turizm jarayoniga jalb etish ham barqarorlikni ta’minlaydigan muhim omil hisoblanadi, chunki mahalliy aholi merosni asrash va turistik xizmatlarni rivojlantirishda bevosita manfaatdor bo’ladi. Xalqaro tajribalar shuni ko’rsatadiki, turizm sohasi faqatgina iqtisodiy daromad manbai emas, balki madaniy muloqot, ilmiy hamkorlik va milliy o’zlikni mustahkamlash vositasi sifatida ham qaralishi kerak.

Demak, Xiva, Buxoro va Samarqand misolida ko’rish mumkinki, tarixiy-madaniy merosni asrab-avaylash bilan birga zamonaviy turizmni uyg’unlashtirish innovatsion texnologiyalar, barqaror rivojlanish tamoyillari va xalqaro hamkorlik orqali amalga oshirilishi mumkin.

Adabiyotlar tahlili. Tarixiy-madaniy merosni asrash va undan samarali foydalanish masalasi xalqaro miqyosda keng tadqiq etilgan. UNESCO tomonidan qabul qilingan “Butunjahon madaniy va tabiiy merosni muhofaza qilish to’g’risida”gi Konvensiya (1972) bu yo’nalishda asosiy huquqiy va ilmiy manba sifatida xizmat qiladi. Mazkur hujjatda tarixiy yodgorliklarni saqlash bilan birga ularni insoniyat taraqqiyotiga xizmat qildirish zaruriyati ham ta’kidlangan. Smith (2006) o’z tadqiqotida madaniy merosni faqat moddiy ob’ekt sifatida emas, balki ijtimoiy-madaniy tajriba va identitetni shakllantiruvchi omil sifatida talqin qiladi. Bu yondashuv tarixiy shaharlar merosini turizm bilan uyg’unlashtirishda muhim nazariy asos bo’lib xizmat qiladi.

Ashworth va Tunbridge (2000) “Heritage and Tourism” asarida tarixiy obyektlarning turizm industriyasidagi o’rni, tijoratlashuv jarayonlari va barqarorlik muammolarini chuqur tahlil qiladi. Ularning fikricha, tarixiy merosni turizmga jalb qilish iqtisodiy daromad manbai bo’lishi bilan birga, noto’g’ri boshqarilganda uning asl qadrini yo’qotish xavfini ham keltirib chiqaradi. Shunga o’xshash yondashuvlarni Timothy va Boyd (2003) ham ilgari surib, madaniy meros turizmi global turizmning eng tez rivojlanayotgan segmentlaridan biri ekanligini ta’kidlaydi.

O’zbekiston olimlarining tadqiqotlarida ham bu masalaga alohida e’tibor qaratilgan. Jumladan, Abdurahmonov (2019) o’z izlanishlarida Samarqand, Buxoro va Xiva misolida madaniy meros obyektlaridan turizmga foydalanishning ijobiy va salbiy tomonlarini tahlil qilib, barqaror rivojlanish konsepsiyasini asoslab beradi. Raxmonov (2021) esa tarixiy shaharlarni “aqli turizm” tizimiga moslashtirish zarurligini ta’kidlab, raqamlashtirish jarayonining samaradorligini ko’rsatib bergan.

Shuningdek, xalqaro tajribada ham raqamli texnologiyalar asosida merosni asrash keng qoʻllanmoqda. Misol uchun, Barceló va de Castro (2018) oʻz tadqiqotlarida 3D modellash va virtual reallik texnologiyalarining tarixiy obʼektlarni nafaqat saqlash, balki global miqyosda targʻib etishda ham samarali vosita ekanligini koʻrsatadi.

Adabiyotlarni umumlashtirib aytganda, ilmiy manbalarda uchta asosiy yoʻnalish yaqqol koʻzga tashlanadi: birinchidan, tarixiy merosni asrab-avaylashning nazariy va huquqiy asoslari; ikkinchidan, madaniy merosdan turizmda foydalanishning iqtisodiy va ijtimoiy jihatlari; uchinchidan, innovatsion texnologiyalar va raqamlashtirish orqali merosni zamonaviy turizm bilan uygʻunlashtirish imkoniyatlari. Ushbu yondashuvlar Oʻzbekiston tarixiy shaharlarida olib borilayotgan islohotlar uchun muhim ilmiy-metodologik poydevor boʻlib xizmat qiladi.

Xulosa. Oʻzbekistonning qadimiy shaharlaridan biri boʻlgan Xiva, Buxoro va Samarqand misolida olib borilgan tahlillar shuni koʻrsatadiki, tarixiy-madaniy merosni asrab-avaylash va zamonaviy turizmni rivojlantirish oʻrtasida muvozanatni taʼminlash davlat siyosati va ilmiy izlanishlar uchun dolzarb vazifa boʻlib qolmoqda. “Aqlli turizm” konsepsiyasi, raqamlashtirish jarayonlari hamda barqaror turizm tamoyillarini joriy etish orqali nafaqat meros obʼektlarini saqlash, balki ularni xalqaro miqyosda targʻib qilish imkoniyatlari kengayadi. Mahalliy hamjamiyatni turizm jarayonlariga faol jalb etish esa iqtisodiy barqarorlikni mustahkamlash, yangi ish oʻrinlari yaratish va ijtimoiy farovonlikni oshirishga xizmat qiladi.

Shu bois, innovatsion yondashuvlar, xalqaro hamkorlik va mahalliy tashabbuslarni qoʻllab-quvvatlash orqali tarixiy merosni asrash hamda zamonaviy turizmni uygʻunlashtirish mumkin. Bu esa Oʻzbekistonning jahon turizm bozoridagi raqobatbardoshligini oshirish, tarixiy shaharlarni global madaniy markaz sifatida yanada rivojlantirish uchun mustahkam poydevor yaratadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Sh. Shodmonov. (2020) Iqtisodiyot nazariyasi. Darslik. Toshkent, B 788.
2. Xodiyev B., Shodmonov Sh. (2017) Iqtisodiyot nazariyasi. Darslik. Toshkent «Barkamol fayz media» nashriyoti, B 785.
3. S.S. Gulyamov, R.H. Ayupov, G.R. Baltabaeva. (2019) Raqamli iqtisodiyotda blokcheyn texnologiyalar T., “Iqtisod-Moliya” nashriyoti, B 414.
4. Shodmonov Sh.Sh., Gʻafurov U.V. (2010). Iqtisodiyot nazariyasi. Darslik. Toshkent, «Iqtisod-moliya» nashriyoti, B 756 .
5. Shodmonov Sh.Sh., Gʻafurov U.V. (2005) Iqtisodiyot nazariyasi (darslik). Toshkent, «Fan va texnologiya» nashriyoti, B 784.
6. Oʻlmasov A., Vahobov A. Iqtisodiyot nazariyasi. (2014) Darslik. Toshkent. «IqtisodMoliya», B 661.
7. Razzoqov A.A., Tashmatov Sh.H., Oʻrmonov (2007) N.T. Iqtisodiy taʼlimotlar tarixi. Darslik. – T.: Iqtisod-moliya, B 320.

RIVOJLANGAN DAVLATLARDA PENSIYA TIZIMI ISLOHOTLARI: TAJIRIBA VA SABOQLAR

<https://zenodo.org/records/17733790>

Abdulazizova Nargiza Baxodir qizi
TDSHU mustaqil izlanuvchisi
n.abdulazizova91@mail.ru

Annotatsiya: Ushbu maqola rivojlangan mamlakatlardagi pensiya tizimi islohotlarini tizimli jihatdan tahlil qiladi. Tadqiqotda AQSh, Yaponiya, Shvetsiya va Singapur misollariga asoslangan holda islohotlarning asosiy yoʻnalishlari – parametrik oʻzgarishlar, tuzilmaviy transformatsiyalar va institutsional yangilanishlar batafsil koʻrib chiqiladi. Har bir mamlakatning amaliy tajribasi va amalga oshirilgan chora-tadbirlar pensiya tizimining adekvatligi va moliyaviy barqarorligini birgalikda taʼminlash borasidagi strategiyalarini yoritadi. Maqolada SWOT-analiz usuli orqali yuqoridagi mamlakatlardagi tizimlarning kuchli va zaif tomonlari, mavjud imkoniyatlar hamda xavf omillari baholanadi. Shu bilan birga, umumiy global tendensiyalar – koʻp pogʻonali tizimlarga oʻtish, avtomatik moslashuv, xususiy va majburiy jamgʻarmalarning rolini oshirish hamda raqamli transformatsiya – tizimli tahlil doirasida sintez qilinadi.

Kalit soʻzlar: pensiya islohotlari, rivojlangan davlatlar, barqarorlik, aholi qarishi, koʻp ustunli tizim, saboqlar.

Abstract: This article provides a systematic analysis of pension system reforms in developed countries. The study examines the main directions of reforms – parametric changes, structural transformations, and institutional innovations – based on the examples of the United States, Japan, Sweden, and Singapore. The practical experiences of each country and the measures undertaken highlight strategies aimed at ensuring both the adequacy and financial sustainability of pension systems. Using the SWOT analysis method, the article evaluates the strengths and weaknesses of the systems in the aforementioned countries, as well as existing opportunities and potential risks. In addition, global trends – such as the transition to multi-pillar systems, automatic adjustments, the growing role of private and mandatory savings, and digital transformation – are synthesized within the framework of a systematic analysis.

Keywords: pension reforms, developed countries, sustainability, ageing, multi-pillar system, lessons

Aholining demografik qarishi, umr davomiyligining uzayishi, mehnat bozorida strukturaviy oʻzgarishlarning kuchayishi dunyo davlatlarida pensiya tizimlari barqarorligiga bevosita taʼsir koʻrsatmoqda. Shu bois rivojlangan mamlakatlarda soʻnggi yarim asrda pensiya tizimlarini transformatsiya qilish, ularning moliyaviy barqarorligi va ijtimoiy adekvatligini bir vaqtning oʻzida taʼminlash asosiy strategik yoʻnalishga aylandi. Pensiya siyosatining markaziy muammosi – pensiya tizimlari ijtimoiy adolat va moliyaviy barqarorlik oʻrtasida muvozanatni taʼminlashi lozimligidir. Rivojlangan mamlakatlarda hukumat aholining farovonligi va hayot

turmush sifatini yaxshilashga alohida ahamiyat qaratadi. XX asr o'rtalarida o'zini namoyon qila boshlagan aholi qarishi jarayonlari ushbu guruh davlatlari pensiya tizimlarini demografik o'zgarishlar nomutanosibligi, iqtisodiy noaniqlik va o'rtacha umr ko'rish davomiyligining o'sishi, mehnatga layoqatlilar ulushining qisqarishi kabi qator muammolarning salbiy ta'sirlariga uchratdi va har o'n yillikda muammo miqyosi tobora jiddiy tus oldi. Bu esa ijtimoiy siyosat, sog'liqni saqlash va pensiya sohasida strategik qarorlarni talab qiladi. Ushbu muammolarga javoban mamlakatlar pensiya tizimini isloh qilishning quyidagi asosiy tendensiyalarini boshdan kechirmoqda:

1. Pensiya yoshini oshirish. Yevropa Ittifoqi, AQSh va Yaponiyada pensiya yoshini bosqichma-bosqich oshirish orqali nafaqa xarajatlarini cheklash va mehnat faoliyati muddatini uzaytirish choralari ko'rinmoqda.

2. Ko'p darajali pensiya tizimlariga o'tish. Davlat, jamg'ariluvchi va xususiy pensiya dasturlarini o'zida birlashtirgan ko'p pog'onali tizim keng tarqalgan. Bu yondashuv nafaqat byudjetga tushadigan yukni kamaytiradi, balki daromad manbalarini diversifikatsiya qilib, pensiya yetarliligini oshiradi.

3. Xususiy pensiya fondlari rivoji. Yaponiya, Avstraliya va Janubiy Koreyada xususiy pensiya fondlari davlat pensiyasini qo'shimcha daromad bilan to'ldiruvchi muhim mexanizmga aylangan. OECD ma'lumotlariga ko'ra, Avstraliyada pensiya aktivlarining YaIMga nisbati 120 %¹, AQSHda esa 132% dan oshib ketgan².

4. Avtomatik indeksatsiya va moslashuvchan mexanizmlar. Demografik o'zgarishlar ta'sirini yumshatish uchun rivojlangan davlatlarda pensiya miqdorini umr davomiyligi yoki makroiqtisodiy ko'rsatkichlarga bog'lab avtomatik tarzda moslashtirish mexanizmlari joriy etilgan. Masalan, Shvetsiya va Yaponiyada "avtomatik sozlash formulasi" nafaqalarni umr davomiyligi o'sishiga qarab tuzatib boradi, bu esa tizimni siyosiy bosimlardan himoya qiladi.

5. Raqamlashtirish va boshqaruvni takomillashtirish. So'nggi yillarda pensiya tizimlarida raqamli texnologiyalar keng joriy etilmoqda. Bu jarayon shaffoflikni oshirish, ma'muriy xarajatlarni kamaytirish va fuqarolarga qulay xizmat ko'rsatish imkonini beradi. Masalan, Estoniya va Shvetsiyada pensiya hisobvaraqlari to'liq onlayn yuritilmoqda³.

Rivojlangan davlatlar pensiya islohotlari modellari turlicha bo'lib, muhim pensiya islohotlarini amalga oshirgan Shvetsiya, AQSh, Yaponiya va Singapur kabi davlatlarning tajribalarini ko'rib chiqamiz:

AQSh tajribasi. AQSh pensiya tizimi uch pog'onali modelga asoslangan: davlat ijtimoiy ta'minoti (Social Security), majburiy korporativ dasturlar (401(k), IRA) va xususiy shaxsiy jamg'armalar. Oxirgi yillarda davlat 401(k) va IRA dasturlarini yanada rag'batlantirish uchun soliqqa qo'shimcha imtiyozlar, avtomatik ro'yxatga olish (auto-enrollment), kichik biznes uchun soddalashtirilgan rejalar kabi islohotlarni joriy qilmoqda. Shu sababli pensiya yoshini bosqichma-bosqich oshirish, xususiy jamg'armalarni kengaytirish, tizimga avtomatik ro'yxatdan o'tishni joriy qilish kabi

1 OECD (2024), OECD Pensions Outlook 2024: Improving Asset-backed Pensions for Better Retirement Outcomes and More Resilient Pension Systems, OECD Publishing, Paris, <https://doi.org/10.1787/51510909-en>.

2 <https://www.enpf.kz/ru/indicators/obzory-mezhdunarodnykh-ekspertov/mezhdunarodnaya-statistika/63911/>

3 Elif Arbatli, Csaba Feher, Jack J.K.Ree, Ikuo Saito and Mauricio Soto. Automatic Adjustment Mechanisms in Asian Pension Systems – World Bank – December 2016

chora-tadbirlar orqali qamrovni oshirish amalga oshirildi. Shunga qaramasdan, aholining ijtimoiy tabaqalanishi, moliyaviy savodxonlik pastligi va ayrim guruhlar uchun pensiya adekvatligining yetishmasligi muammolari mavjud.

Shvetsiya tajribasi. Shvetsiya 1990-yillarda strukturaviy islohot o'tkazib, PAYG tizimini NDC (Notional Defined Contribution) modeliga aylantirdi. NDC hisobvaraqlari aktuar printsiplari asosida pensiya huquqini hisoblash va avtomatik muvozanatlashtirish omili orqali pensiya parametrlarini demografik va iqtisodiy shoklarga moslashtirish imkonini beradi. Ushbu yondashuv – demografik bosimni kamaytirish, pensiyalarning real barqarorligini saqlash va mehnat bozoridagi ishtirokni rag'batlantirish maqsadlariga xizmat qildi. Shvetsiya uch pog'onali tizimni (davlat, majburiy jamg'ariluvchi va xususiy ko'ngilli pensiyalar) joriy qilgan va raqamlashtirish orqali shaffoflikni ta'minlamoqda. Shvetsiya pensiya tizimining o'ziga xosligi shundaki, har bir fuqaro uchun shaxsiy "shartli hisobvaraqlar" yuritiladi. Ish beruvchi va xodim tomonidan to'lanadigan pensiya badallari (umumiy 18,5%: ish beruvchi – 11%, xodim – 7,5%) ushbu hisobvaraqlarda qayd etiladi. Biroq mazkur hisoblarda real mablag' yig'ilmaydi; ular joriy pensionerlarga to'lanadi, hisobvaraqlar esa faqat statistik balansni aks ettiradi. Shuning uchun ham tizim "shartli jamg'ariluvchi" deb ataladi.

Yaponiya tajribasi. Yaponiya dunyoda aholisi eng tez qarib borayotgan davlatdir. Bu sharoitda hukumat pensiya yoshini bosqichma-bosqich oshirish, "avtomatik sozlash formulasi" orqali pensiya miqdorini umr davomiyligiga bog'lash va ko'p darajali tizimni joriy qilish kabi islohotlarni amalga oshirmoqda. Yaponiya, shuningdek, korporativ va individual jamg'armalar orqali riskni diversifikatsiya qilishni targ'ib qilmoqda, ammo demografik tendensiyalar tufayli PAYG-ga asoslangan segmentlar barqarorligini saqlash uchun doimiy parametrik moslashtirishni talab qiladi.

Singapur tajribasi. Singapur pensiya tizimi to'liq jamg'ariluvchi modelga asoslangan – CPF (Central Provident Fund). CPF yagona hisoblanuvchi majburiy tizim bo'lib, jamg'arma nafaqat pensiya, balki uy-joy va sog'liqni saqlash uchun ham ishlatiladi — bu "multi-pillar within one account" tamoyili asosida ishlaydi¹.

Jadval-1.

Rivojlangan davlatlar pensiya tizimlari SWOT tahlili²

Mamlakat	Kuchli tomonlari (S)	Zaif tomonlari (W)	Imkoniyatlar (O)	Tahdidlar (T)
Shvetsiya	-Aralash model:davlat, majburiy badallar, xususiy jamg'arma; -demografiyaga chidamli NDC modeli;	-soliqlar yuqori -kam maoshli ishchilar pensiyasi kam bo'lishi mumkin;	-investitsion fondlarda innovatsiyalar; -elastik pensiya yoshi, ishlovchi pensionerlar sonini oshirish;	-uzoq umr ko'rish sabab demografik yuk ortishi -migratsiya jarayonlari -moliyaviy inqirozlarda fondlar

¹ CPF Board. <https://www.cpf.gov.sg/member/cpf-overview>

² OECD va Jahon Banki hisobotlari asosida muallif tomonidan tuzildi.

	-jamiyat ishonchi yuqori; -gender tengligi ta'minlangan	-murakkab ko'p bosqichli tizim	-raqamli xizmatlarni kengaytirish	daromadining kamayishi
Yaponiya	-milliy pensiya va ishchilar sug'urtasi majburiy -davlatga yuqori ishonch -barcha fuqarolarni qamrab oladi	-tez qarib borayotgan aholiga ega yoshi eng katta davlatlardan biri -davlat qarzi juda katta -pensiya miqdori ko'p hollarda yetarli emas	-xususiy jamg'armalarni (iDeCo, NISA) rivojlantirish -robototexnika va texnologiyalar yordamida mehnat yukini kamaytirish -mehnat migrantlarini jalb qilish	-ishchi kuchi keskin qisqarishi -past pensiyalar sabab ijtimoiy beqarorlik xavfi -Davlat qarzi ortish xavfi
AQSh	-Turli manbalar (Social Security, 401(k) xususiy jamg'armalar) -moliyaviy bozorlar rivojlangan -uzoq tarixga ega barqaror tizim	- demografiyaga va byudjetga yuqori qaramlik -ko'pchilik yetarli jam'garmaydi -katta ijtimoiy tengsizlik	-xususiy investitsiyalarni rivojlantirish -moliyaviy savodxonlikni oshirish -islohotlar (yoshni oshirish, soliq o'zgarishlari)	-2035 yilgacha Social Security kamomadi kutilmoqda -moliyaviy bozorlarning beqarorligi -siyosiy kelishmovchiliklar
Singapur	-CPF majburiy jamg'arma -to'liq jamg'arma tizimi byudjetga qaramlik kam -jamg'armani turli ehtiyojlarga (uy-joy, tibbiyot) ishlatish mumkin	-past daromadli qatlamda jamg'arma yetarli emas -daromadlar farqi katta -investitsiyaga va iqtisodiy o'sishga bog'liq	-kam daromadlilarni qo'llab- quvvatlashni kengaytirish -CPFni samarali investitsion vosita sifatida ishlatish - raqamlashtirish va moliyaviy savodxonlikni oshirish	-iqtisodiy inqirozlarda jamg'arma qiyamati tushib ketishi -uzoq umr ko'rish sabab mablag' tez tugab qolishi -Singapurda yashash xarajatlari yuqoriligi

O'zbekiston pensiya tizimi ham demografik o'zgarishlar, iqtisodiy transformatsiya va norasmiy bandlik sharoitida jiddiy o'zgarishlarni boshdan kechirmoqda. Rivojlangan mamlakatlar tajribasi quyidagi saboqlarni beradi:

- Pensiya yoshini moslashtirish – hayot davomiyligi ortib borayotgan sharoitda bosqichma-bosqich pensiya yoshini oshirish.

- Ko'p darajali tizim – davlat pensiyasini majburiy jamg'ariluvchi va ko'ngilli pensiya dasturlari bilan to'ldirish.

- Jamg'ariluvchi pensiya fondlari – milliy pensiya fondlarini rivojlantirish va ularni professional boshqaruv orqali samarali investitsiyalash.

- Raqamlashtirish – pensiya hisobvaraqlarini onlayn yuritish, shaffoflikni oshirish.

- Moliyaviy savodxonlik – aholining pensiya rejalashtirish madaniyatini oshirish, xususiy jamg'armalarga jalb qilish.

- Norasmiy bandlikni kamaytirish – pensiya tizimining qamrovini kengaytirish uchun mehnat bozoridagi islohotlar.

Rivojlangan mamlakatlar pensiya tizimi islohotlari shuni ko'rsatadiki, universal model mavjud emas, ammo ularning umumiy tajribasi – diversifikatsiya, avtomatik moslashuvchan mexanizmlar va raqamlashtirish asosiy muvaffaqiyat omillari ekanini ko'rsatadi. O'zbekiston uchun ham pensiya tizimini isloh qilishda ko'p darajali modelga o'tish, jamg'ariluvchi fondlarni kuchaytirish, raqamlashtirish, hamda mehnat bozoridagi norasmiylikni kamaytirish ustuvor yo'nalish bo'lib qolmoqda.

Adabiyotlar ro'yxati

1. Allianz Global Pension Report. (2025). Allianz Research. France. pp.6-11. https://www.allianz.com/en/economic_research

2. Barr, Nicholas and Diamond, Peter (2009) Reforming pensions: principles, analytical errors and policy directions. International social security review, 62 (2). pp. 5-29.

3. Holzmann, R., & Hinz, R. (2005). Old-age income support in the 21st century. World Bank. Washington, D.C. pp.12-24

4. Mercer CFA Institute. (2024). Global Pension Index. Mercer.pp.45-53

5. Natixis Investment Managers. (2024). Global Retirement Index Report. Natixis.pp.23-26

6. OECD (2024), OECD Pensions Outlook 2024: Improving Asset-backed Pensions for Better Retirement Outcomes and More Resilient Pension Systems, OECD Publishing, Paris, <https://doi.org/10.1787/51510909-en>.

7. Palme, J. (2003). Pension reform in Sweden. Social Policy Review, 15(1), pp.33-50.

MILLIY IQTISODIYOTDA KICHIK TADBIRKORLIKNING O‘RNI VA AHAMIYATI

<https://zenodo.org/records/17733809>

*Kurbanova Shaxnoza Yuldashbayevna,
Oriental universiteti Biznes va boshqaruv
kafedrası dotsent v.b., PhD*

*Kattabekova Mukaddas Pardaboyevna,
Oriental universiteti Iqtisodiyot
fakulteti 3-bosqich talabasi*

Annotatsiya: Ushbu maqolada milliy iqtisodiyotda kichik tadbirkorlikning tutgan o‘rni va uning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishga qo‘shayotgan hissasi tahlil qilingan. Bugungi kunda kichik biznes nafaqat yangi ish o‘rinlari yaratish, aholining bandligini ta‘minlash, balki raqobat muhitini shakllantirish, innovatsion faoliyatni rag‘batlantirish va ishlab chiqarish samaradorligini oshirishda ham muhim ahamiyat kasb etmoqda. O‘zbekiston Respublikasida kichik tadbirkorlikni qo‘llab-quvvatlash davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biri bo‘lib, u iqtisodiy barqarorlikni mustahkamlash, hududlarni rivojlantirish va xalq farovonligini oshirishda hal qiluvchi o‘rin tutadi. Mazkur maqolada yurtimizda kichik tadbirkorlikni rivojlantirish bo‘yicha amalga oshirilayotgan ishlar ko‘lami, kichik biznesning iqtisodiyotdagi ulushi, eksport salohiyati va hududiy rivojlanishga qo‘shayotgan hissasi tahlil qilinadi va amaliy misollar asosida ko‘rsatib o‘tiladi.

Tayanch so‘zlar: Kichik tadbirkorlik, milliy iqtisodiyot, iqtisodiy rivojlanish, bandlik, mikrofirmalar, innovatsiya.

Annotation: This thesis analyzes the role of small entrepreneurship in the national economy and its contribution to socio-economic development. Today, small businesses are important not only in creating new jobs, ensuring the employment of the population, but also in the formation of a competitive environment, stimulating innovative activities and increasing production efficiency. The support of small entrepreneurship in the Republic of Uzbekistan is one of the priorities of the state policy, which plays a decisive role in strengthening economic stability, developing territories and improving the well-being of the people. In this thesis, the scope of work carried out on the development of small entrepreneurship in our country, the share of small businesses in the economy, export potential and contribution to territorial development are analyzed and shown on the basis of practical examples.

Keywords: Small business, national economy, economic development, employment, microenterprises, innovation.

Milliy iqtisodiyotning barqaror rivojlanishi ko‘plab omillar bilan bog‘liq bo‘lib, ulardan eng muhimlaridan biri kichik tadbirkorlik hisobladi. Jahon tajribasi shuni

ko'rsatadiki, iqtisodiy taraqqiyotning yuqori darajaga ko'tarilishi ko'pincha kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning rivojlanishi bilan chambarchas bog'liq bo'ladi. Chunki kichik tadbirkorlik milliy iqtisodiyotning eng harakatchan, moslashuvchan va tez o'suvchi segmenti hisoblanadi. U yangi ish o'rinlarini yaratadi, aholining daromad manbalarini kengaytiradi, mahalliy resurslardan samarali foydalanishni ta'minlaydi va shu orqali iqtisodiy tizimning barqarorligini mustahkamlaydi¹. Shu boisdan ham O'zbekistonda so'nggi yillarda kichik tadbirkorlikni rivojlantirish davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri sifatida qaralmoqda. Kichik tadbirkorlik va xususiy biznesning milliy iqtisodiyotdagi ulushi ortib borishi uchun keng imkoniyatlar yaratildi. Natijada bugungi kunda mamlakatimiz iqtisodiy taraqqiyotida kichik tadbirkorlikning roli sezilarli darajada kuchayib, u jamiyat hayotining barcha sohalariga chuqur kirib bordi.

Kichik tadbirkorlikning milliy iqtisodiyotdagi ahamiyati, avvalo, uning moslashuvchanligida namoyon bo'ladi. Yirik korxonalarga qaraganda kichik biznes xo'jalik yuritishda tezroq qaror qabul qiladi, bozor talabiga tez moslasha oladi va yangicha mahsulotlarni ishlab chiqarishga tayyor turadi. Bu esa iqtisodiy o'sishni jadallashtirishga yordam beradi. Masalan, xizmat ko'rsatish sohasi, kichik ishlab chiqarish tarmoqlari yoki qishloq xo'jaligidagi oilaviy tadbirkorlik yo'nalishlari aynan kichik biznes orqali rivojlanmoqda. Bu sohalar aholining bandligini ta'minlashda, daromadlarni oshirishda va ichki bozorni sifatli mahsulotlar bilan to'ldirishda katta ahamiyat kasb etmoqda².

Shu bilan birga, kichik tadbirkorlik milliy iqtisodiyotda ijtimoiy barqarorlikni ta'minlashga ham xizmat qiladi. Aholining keng qatlamlari aynan kichik biznes faoliyatida o'z mehnat va ijodiy salohiyatini namoyon etadi. Yoshlar, ayollar, ishsiz aholining faol iqtisodiy hayotga kirib kelishida kichik tadbirkorlik muhim vosita sifatida qaraladi. Bu nafaqat ishsizlik muammosini kamaytiradi, balki ijtimoiy tenglikni ham ta'minlashga xizmat qiladi³. Shu ma'noda, kichik tadbirkorlik nafaqat iqtisodiy, balki ijtimoiy vazifalarni ham bajaradi.

Kichik tadbirkorlik sub'yektlarining milliy iqtisodiyotdagi o'rni va ulushi tobora ortib bormoqda. Bugungi kunda O'zbekiston Respublikasida kichik tadbirkorlik nafaqat iqtisodiy faoliyatni kengaytirish, balki yangi ish o'rinlari yaratish, aholining farovonligini oshirish va hududlarni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning asosiy omillaridan biri sifatida e'tirof etilmoqda. Kichik tadbirkorlik sub'yektlarining iqtisodiyotdagi ulushi turli ko'rsatkichlar orqali baholanadi. Jumladan, yalpi ichki mahsulot (YaIM), sanoat ishlab chiqarishi, qurilish ishlari, investitsiyalar hajmi, qishloq xo'jaligi, chakana savdo aylanmasi va ko'rsatilgan xizmatlar kabi yo'nalishlarda kichik tadbirkorlikning hissasi muhim ahamiyat kasb etadi⁴.

Muhtaram Prezidentimiz tashabbusi bilan amalga oshirilayotgan islohotlar natijasida kichik tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlash va ularning iqtisodiy faoliyatdagi ulushini kengaytirishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Natijada, so'nggi yillarda kichik

1 Gafurov U.V. Kichik biznesni davlat tomonidan tartibga solishning iqtisodiy mexanizmlarini takomillashtirish: iqt. fan. dok. diss. –T.: 2017.

2 Н.Ю.Никитина, С.М.Корунов, А.А.Яшин, И.Д.Опарин. Предпринимательство. Учебное пособие. – Екатеринбург.: Издательство Уральского Университета, 2020.

3 Kambarova Sh. O'zbekistonda innovatsiya jarayonlari rivojlanishi sharoitida kichik biznesning eksport salohiyatini oshirish. Avtoreferat. – Toshkent: 2023.

4 Gafurov U.V. Kichik biznesni davlat tomonidan tartibga solishning iqtisodiy mexanizmlarini takomillashtirish: iqt. fan. dok. diss. –T.: 2017.

tadbirkorlikning milliy iqtisodiyotdagi ulushi muntazam oshib bormoqda. Jumaladan, YaIMda kichik tadbirkorlikning ulushi so‘nggi yillarda barqaror darajada qolayotgan bo‘lsa-da, sanoat tarmog‘ida o‘shish tendensiyasi kuzatilmoqda. Ayniqsa, qurilish, sanoat va xizmat ko‘rsatish sohalarida kichik tadbirkorlik sub‘yektlarining ulushi yildan-yilga barqaror o‘shib kelayotgani kuzatilmoqda (1-jadval):

1-jadval

Kichik tadbirkorlik sub‘yektlarining milliy iqtisodiyotdagi ulushi (yanvar-dekabr oylarida, % da)¹

Ko‘rsatkichlar	2022	2023	2024
YaIM	54,6	54,3	54,3
Sanoat	26,0	27,0	32,4
Qurilish	71,5	78,6	76,5
Investitsiya	47,9	49,6	51,8
Qishloq, o‘rmon va baliqchilik	94,8	94,6	95,2
Chakana savdo aylanmasi	84,7	82,9	84,0
Ko‘rsatilgan xizmatlar	49,4	56,8	57,0

Jadvalda keltirilgan ma‘lumotlaridan ko‘rinib turibdiki, 2022-2024-yillar davomida kichik tadbirkorlik sub‘yektlarining milliy iqtisodiyotdagi ulushi barqaror saqlanib qolgan, ayrim yo‘nalishlarda esa sezilarli o‘shish kuzatilgan. YaIMda ulush 54 foiz atrofida saqlangan bo‘lsa, sanoatda 26 foizdan 32,4 foizgacha o‘shib, ishlab chiqarishdagi faollik ortgani ko‘rinadi. Qurilish sohasida ulush yuqori darajada bo‘lib, 2023-yilda 78,6 foizga chiqqanidan so‘ng 2024-yilda 76,5 foizgacha pasaygan, investitsiyada esa 47,9 foizdan 51,8 foizgacha barqaror o‘shish kuzatilgan. Qishloq xo‘jaligi, o‘rmon va baliqchilikda kichik biznes deyarli 95 foizlik ko‘rsatkich bilan yetakchilikni saqlab qolgan, chakana savdoda esa ulush 2023-yilda biroz kamaygan bo‘lsa-da, 2024-yilda yana 84 foizga yetgan. Xizmat ko‘rsatish sohasida esa eng sezilarli o‘shish qayd etilib, 2022-yildagi 49,4 foizlik natija 2024-yilda 57 foizgacha oshgan. Bu jarayonlar kichik tadbirkorlikning sanoat, qurilish va xizmatlar bozorida tobora raqobatbardosh bo‘lib borayotganini hamda milliy iqtisodiyotning barqaror rivojlanishida muhim ustunlikka ega ekanini ko‘rsatadi.

Yuqoridagi tahlil natijalaridan kelib chiqib aytishimiz mumkinki, O‘zbekistonda kichik tadbirkorlikni rivojlantirish imkoniyatlari keng va ularning ko‘plab omillari mavjud. Mamlakatimizda olib borilayotgan iqtisodiy islohotlar kichik biznes uchun qulay muhit yaratmoqda. Masalan, soliq tizimini soddalashtirish, ortiqcha byurokratik to‘siqlarni kamaytirish va litsenziyalash jarayonini yengillashtirish kichik tadbirkorlar faoliyatini kengaytirish imkonini bermoqda.

O‘zbekistonda kichik tadbirkorlikni rivojlantirishda innovatsiyalar muhim rol o‘ynamoqda chunki ular ishlab chiqarish samaradorligini oshirish, yangi mahsulot va xizmatlarni yaratish, boshqaruv jarayonlarini soddalashtirish hamda eksport imkoniyatlarini kengaytirishda asosiy vosita hisoblanadi. Zamonaviy texnologiyalarni joriy etish kichik biznesga xarajatlarni kamaytirib ko‘proq va sifatli mahsulot ishlab chiqarishga, raqamli yechimlar esa moliyaviy operatsiyalarni, marketing va mijozlar bilan

¹ O‘zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo‘mitasining rasmiy <https://stat.uz> veb-saytidagi ma‘lumotlar asosida muallif tomonidan tayyorlandi

ishlashni yengillashtirishga imkon beradi. Startap loyihalari, IT-xizmatlar va elektron tijorat kabi innovatsion yoʻnalishlarda faoliyat yuritish orqali kichik tadbirkorlik ichki bozorni rivojlantiribgina qolmay, xalqaro raqobat maydoniga ham chiqishi mumkin. Shu bois, innovatsiyalar kichik biznesni zamonaviy iqtisodiyotning barqaror va raqobatbardosh segmentiga aylantiruvchi asosiy omildir.

Xulosa qilib aytadigan boʻlsak, kichik tadbirkorlik milliy iqtisodiyotning barqaror rivojlanishida muhim oʻrin tutadi. Uning ahamiyati yangi ish oʻrinlari yaratish, aholining daromadlarini oshirish, ichki bozorni tovar va xizmatlar bilan taʼminlash, shuningdek, eksport salohiyatini kengaytirishda namoyon boʻladi. Kichik tadbirkorlikni yanada rivojlantirish uchun davlat tomonidan qoʻllab-quvvatlash choralari, soliq va kredit siyosatini takomillashtirish, innovatsiyalarni keng joriy etish hamda biznes yuritish sharoitlarini soddalashtirish muhim hisoblanadi. Bu borada kichik tadbirkorlikning infratuzilmasini rivojlantirish, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari imkoniyatlarini keng qoʻllash, tadbirkorlarning malakasini oshirish ham ustuvor vazifalardan biridir. Yana bir muhim jihat shuki, kichik biznesning eksport salohiyatini kengaytirish uchun xalqaro bozorga chiqish mexanizmlarini takomillashtirish, logistika va bojxona jarayonlarini soddalashtirish ham alohida eʼtibor talab qiladi. Kelajakda kichik tadbirkorlikning iqtisodiyotdagi ulushi yanada oshib borishi uchun mahalliy xomashyo bazasidan samarali foydalanish, hududiy imkoniyatlarni hisobga olgan holda kichik biznesni rivojlantirish ham muhimdir. Umuman olganda, kichik tadbirkorlikni har tomonlama qoʻllab-quvvatlash milliy iqtisodiyotning barqaror oʻsishini taʼminlaydi, xalq farovonligini oshiradi va raqobatbardosh iqtisodiy tizim shakllanishiga xizmat qiladi. Shu asosda kichik tadbirkorlikni milliy rivojlanish strategiyasining ustuvor yoʻnalishi sifatida qarash dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Oʻzbekiston Respublikasi Prezidentining 2025-yil 19-martdagi “Kichik va oʻrta biznesning iqtisodiyotdagi oʻrnini oshirish chora-tadbirlari toʻgʻrisida”gi PF-50-sonli Farmoni.
2. Oʻzbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 10-noyabrdagi “Kichik va oʻrta biznesni moliyaviy qoʻllab-quvvatlash tizimini takomillashtirish chora-tadbirlari toʻgʻrisida”gi PF-193-sonli Farmoni.
3. Oʻzbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 13-iyundagi “Maxsus iqtisodiy, kichik sanoat, yoshlar sanoat va tadbirkorlik zonalari faoliyati samaradorligini oshirishning qoʻshimcha chora-tadbirlari toʻgʻrisida”gi PF-153-sonli Farmoni.
4. Amonov M. Tadbirkorlik faoliyatini davlat tomonidan tartibga solish va qoʻllab-quvvatlash tizimini rivojlantirish. Avtoreferat. – Toshkent: 2024.
5. Gafurov U.V. Kichik biznesni davlat tomonidan tartibga solishning iqtisodiy mexanizmlarini takomillashtirish: iqt. fan. dok. diss. –T.: 2017.
6. Kambarova Sh. Oʻzbekistonda innovatsiya jarayonlari rivojlanishi sharoitida kichik biznesning eksport salohiyatini oshirish. Avtoreferat. – Toshkent: 2023.
7. Н.Ю.Никитина, С.М.Корунов, А.А.Яшин, И.Д.Опарин. Предпринимательство. Учебное пособие. – Екатеринбург.: Издательство Уральского Университета, 2020.
8. <https://stat.uz> – Oʻzbekiston Respublikasi Milliy statistika qoʻmitasining rasmiy veb-sayti.
9. <https://www.imv.uz> – Oʻzbekiston Respublikasi Iqtisodiyot va moliya vazirligining rasmiy veb-sayti.
10. <https://edcom.uz> – “Tadbirkorlikni rivojlantirish kompaniyasi” Aksiyadorlik Jamiyati.

OLTINCHI KENGASH. MATEMATIKA VA TABIIY FANLAR HAMDA ZAMONAVIY AXBOROT TEXNOLOGIYALARINI O'QITISHNING DOLZARB MASALALARI

RAQAMLI TEXNOLOGIYALAR VA SUN'IY INTELLEKT ASOSIDA TA'LIM TIZIMINI RIVOJLANTIRISHNING XORIJIY VA MAHALLIY TAJIRIBALARI

<https://zenodo.org/records/17733815>

*Xodjimuratova Zuxra Zaynitdinovna, katta o'qituvchi
Oriental universiteti "Matematika va axborot texnologiyalari" kafedrası*

Annotatsiya. Maqolada ta'lim jarayonida raqamli texnologiyalar (RT) va sun'iy intellekt (SI) ni qo'llash bo'yicha ba'zi xorijiy va milliy tajribalar tahlil qilinadi. Xususan, AQSh, Finlyandiya, Singapur va Janubiy Koreya kabi rivojlangan davlatlar tajribasi o'rganiladi, O'zbekistondagi bu sohada qilinayotgan ba'zi tajribalar ko'rib chiqiladi. Tadqiqot ta'limda RT va SI dan samarali foydalanish bo'yicha yangicha metodik yondoshuvlarni aniqlashga qaratilgan.

Kalit so'zlar: ta'lim tizimi, sun'iy intellekt, raqamli texnologiyalar, xorijiy loyihalar, milliy loyihalar.

Annotation. The article analyzes certain international and national experiences in the using of digital technologies (DT) and artificial intelligence (AI) in the educational process. In particular, the practices of developed countries such as the United States, Finland, and South Korea are examined, along with current initiatives in this field in Uzbekistan. The aim of this study identifying novel methodological approaches to the effective use of DT and AI in education.

Keywords. education system, artificial intelligence, digital technologies, international projects, national projects.

Kirish. Globallashuv va raqamli transformatsiya sharoitida ta'lim tizimining zamonaviy talablarga javob berishi bevosita RT va SI vositalarini samarali joriy etishga bog'liq. Jahon miqyosida raqamli ta'lim konsepsiyalari rivojlanib borar ekan, Pedagogika fani oldida yangi nazariy va amaliy vazifalar paydo bo'lmoqda. Xususan, ta'lim jarayonining shaxsiylashtirilishi, o'quvchilarning intellektual salohiyatiga mos metodik yondashuvlarni ishlab chiqish hamda o'qituvchilarning raqamli kompetensiyasini shakllantirish dolzarb masalalardan hisoblanadi.

Pedagogik nazariyaga ko'ra, ta'lim jarayonida RT ni qo'llashning asosi kognitivizm, konstruktivizm va konnektivizm kabi ta'lim paradigmalari bilan uzviy bog'liq. SI ga asoslangan tizimlar aynan konnektivizm tamoyillariga mos ravishda bilimlarni global tarmoq orqali shakllantiradi, shaxsiylashtirilgan o'quv muhitini yaratadi. Innovatsion yondashuv sifatida intellektual ta'lim tizimlari, ta'lim analitikasi va avtomatlashtirilgan baholash tizimlari alohida ahamiyat kasb etadi.

Metodologiya. Ushbu tadqiqotda xorijiy mamlakatlar – AQSh, Janubiy Koreya, Singapur va Finlyandiya ta’lim tizimlarida SI vositalarining qo’llanilishiga oid amaliy tajribalar o’rganildi. Metod sifatida solishtirma tahlil, holatni o’rganish (case study) va mavjud ilmiy maqolalar, statistik ma’lumotlar hamda rasmiy manbalardagi ma’lumotlar ustida izlanish olib borildi. Janubiy Koreya misolida eksperiment va nazorat guruhlari asosida olib borilgan ilmiy tadqiqot (Park & Kwon, 2023) orqali o’quvchilarning SI bo’yicha kompetensiyalari va qiziqishlari tadqiq qilindi [1]. AQShda EdTech kompaniyalarining – Khan Academy, Duolingo, Coursera kabi platformalar orqali adaptiv o’quv dasturlaridan foydalanish tajribasi o’rganildi [2,3]. Singapur universitetlarida SI vositalaridan foydalanish bo’yicha joriy etilgan tartiblar tahliliy o’rganildi [4]. Finlyandiya tajribasida esa “Elias” robot-o’qituvchisi ishtirokidagi pilot loyiha hamda Google bilan hamkorlikdagi “Code school Finland” loyihasi ko’rildi [5,6].

Milliy loyihalardan O’zbekistonning “One million uzbek programmers”, “Successors of Muhammad al-Khwarizmi” kabi loyihalar, shuningdek xalqaro loyihalardagi ishtiroki holati statistikalari o’rganildi [7,8].

Natijalar. Xorijiy tajribalarga ko’ra, SI vositalarining qo’llanilishi ta’lim samaradorligini oshirishdagi ahamiyati haqida ko’plab tadqiqotlar mavjudligi aniqlandi. Masalan, Janubiy Koreyada raqamli darsliklar va robot-o’qituvchilar qo’llanilayotgani haqida Park H. va Kwon H. (2023) tadqiqotida keltirilgan. Janubiy Koreya o’rta maktablarida texnologiya ta’limi darslariga SI ta’limini joriy etish tajribasi o’rganilgan. Tadqiqotda o’quvchilarning SI bo’yicha kompetensiyalari va texnologiyaga bo’lgan qiziqishlarini baholash maqsadida eksperiment va nazorat guruhlari bilan solishtirma tadqiqot olib borilgan. Dars jarayonlarida SI asoslari, algoritmik fikrlash, SI ning ijtimoiy ta’siri hamda uning etik jihatlari o’rgatilgan [1].

AQShda EdTech kompaniyalari tomonidan adaptiv o’quv dasturlari ishlab chiqilgan. Bu kompaniyalar faoliyati asosan ta’limni texnologiyalar orqali yangilash va yaxshilashga qaratilgan. Bunday texnologiyalarga Khan Academy, Duolingo, Coursera, Udacity kabi platformalarni misol qilib keltirish mumkin. Masalan, Khan Academy (2024-yil) samaradorligi natijalariga ko’ra, 3–8 sinflar 2022-23 o’quv yilida 350 000 dan ko’p o’quvchi haftada kamida 30 daqiqa Khan Academydan foydalansalar yoki yil davomida 18 soatdan ko’p foydalansalar, ular MAP Growth Assessment bo’yicha kutilgan natijadan taxminan 20 % yuqoriroq o’quv ko’rsatkichlariga erishgan [2]. Shu kabi, Coursera tomonidan e’lon qilingan 2024-yil Global Skills Report hisobotiga ko’ra (148 milliondan ko’p o’quvchi va 7 000 ta institut ishtirokchilari hamda dunyoning 325 ta eng yaxshi universitetlari va sanoat hamkorlari ma’lumotlari asosida), 2023-yilda insonlar har daqiqada Courserada GenAI kursiga yozildi. 2024 yilga kelib 4 baravar oshgani natijalari qayd etilgan [3].

Singapurda 2023-yildan Singapur universitetlari talabalarga vazifalarni bajarishda SI vositalaridan foydalanishga ruxsat bermoqda, lekin bu ruxsat ma’lum qoidalar va cheklovlar asosidali aytiladi. Talabalar SI vositalarini asosiy ma’lumot manbasi sifatida emas, yordamchi vosita sifatida ishlatishi kerak. Generativ SI javobini tanqidiy baholash zarur bo’lsa, undan foydalanish ruxsat etiladi. Akademik halollik, plagiatga yo’l qo’ymaslik kabi prinsiplarga rioya etishni talab etadi [4].

Finlyandiyada esa SI yordamida ta'limni boshqarishning samarali modellarini yaratishga e'tibor qaratilgan. Masalan, Tampere shahrida boshlang'ich maktabda "Elias" nomli humanoid robot til o'qituvchisi sifatida pilot loyihada ishlatilgan. U 23 tilni tushunadi, o'quvchilarning darajasini aniqlay oladi va savollarni moslab beradi. Shuningdek, o'qituvchilarga o'quvchilar bilan muammolar bo'lsa xabar berish imkoniyati ham mavjudligi haqida ma'lumotlar keltirilgan [5]. Google va Code School Finland hamkorligida amalga oshirilayotgan loyihaga ko'ra, Yevropada o'qituvchilarning kodlash va robototexnika bo'yicha malakasini oshirishni maqsad qilgan bo'lib, 2021-yilda Finlandiyaning Kymenlaakso hududida boshlangan. Dastur orqali 100 dan ortiq boshlang'ich sinf o'qituvchilari o'qitilgan, ular o'z navbatida 3000 dan oshiq o'quvchilarni dasturlashtirish va robototexnika bo'yicha o'qitgan. Loyiha Belgiya, Irlandiyada kengaytirilgani, Daniya, Niderlandiya va Germaniyada 2023-yil kuzidan joriy etilgani aytilgan. Loyiha doirasida o'qituvchilarga bepul o'quv materiallari, robototexnika jihozlari, pedagogik va texnik yordam ko'rsatilgan. Darsliklar Finlandiya milliy ta'lim kengashi talablariga mos ishlab chiqilgan [6].

Mazkur yo'nalishda amalga oshirilayotgan xalqaro tadqiqotlar va loyihalar haqida yana misollar keltirish mumkin. Ushbu maqolani yozish davomida ana shunday loyihalar va tadqiqotlar haqida ma'lumotlar izlab topildi, maqolalar va manbalar o'rganildi.

Endi O'zbekiston misolida RT ni ta'lim tizimiga joriy etish bo'yicha amalga oshirilgan bir nechta loyihalarni ko'ramiz. UNICEF va O'zbekiston Maktabgacha va maktab ta'limi vazirligi hamkorligida 2023-yilda SI ga asoslangan Eduten matematika platformasi Toshkent shahri va viloyatidagi maktablarda sinov tariqasida joriy etilgan. Pilot loyiha davomida 527 nafar 5-sinf o'quvchisi ushbu platformada dars o'tganligi, natijada, Edutendan foydalangan o'quvchilarning matematik ko'nikmalari 16,9% ga yaxshilanganligi haqida ma'lumot berilgan bo'lib, platformaning interaktiv va o'yin shaklidagi yondashuvi darslarni qiziqarli, baholash tizimi esa samarali bo'lishini ta'minlashi, o'qituvchilar esa uning moslashuvchanligi va o'quvchilarning ehtiyojiga mos tushishini yuqori baholagani aytilgan [7].

Yana bir loyiha "Muhammad al-Khwarizmi vorislari" dasturi bo'lib, unda IT va ingliz tilini o'rgatish kursini 130 nafar talaba muvaffaqiyatli tugatdi; Qoraqalpog'istonda 80, Xorazm viloyatida esa 500 nafar ayollar dasturlash, grafik dizayn va mobil fotografiya yo'nalishlarida o'qitilgani haqida ma'lumot keltirilgan. Shuningdek, "Bir million o'zbek dasturchisi" loyihasida 2025 yil boshida 571 000 dan oshiq foydalanuvchi ro'yxatdan o'tganligi, shulardan 327 000 dan ko'pi Coursera platformasida o'qib, xalqaro sertifikat olganligi haqida keltirilgan [8].

Xulosa. Ta'limda SI va RT ni tatbiq qilishda ilg'or yo'nalishlar — ayniqsa generativ SI, adaptiv tizimlar, shaxsiylashtirish, va SI shaffofligi — qanchalik muhim ahamiyat kasb etishini ko'rsatadi. Xorijiy tajribalarni O'zbekiston ta'lim tizimiga mahalliyashtirish orqali raqamli transformatsiyani sezilarli darajada tezlashtirish mumkin. Raqamli infratuzilma (internet tezligi, qurilmalar) va o'qituvchilarning malakasi milliy tajribalarda asosiy cheklovchi omillar hisoblanadi. O'zbekistonda malaka oshirish kurslari mavjud bo'lsa-da, internet infratuzilmasi va pedagoglarning SI bo'yicha tayyorgarligi turlicha darajada. Masalan, poytaxt Toshkent shahri va boshqa markaziy shaharlarda raqamli infratuzilmalar nisbatan yaxshiroq rivojlangan

bo'lsa-da, qishloq joylar va tog'li hududlarda hali qilinishi kerak bo'lgan ishlar ko'p. Pedagoglarning ham RT va SI bo'yicha bilimlari turlicha, SI dan foydalanayotgan va aksincha, hali yetarlicha bilimga ega bo'lmagan pedagoglar ham yo'q emas. Xorijiy tajribalardan kuzatildi-ki, SI bo'yicha yetarlicha bilimga ega bo'lgan pedagoglarni ham doimiy ravishda malakalarini oshirish kerakligiga urg'u berilgan bo'lib, bu masala barcha uchun dolzarbdir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Park, W., Kwon, H. Implementing artificial intelligence education for middle school technology education in Republic of Korea. *Int J Technol Des Educ* 34, 109–135 (2024). <https://doi.org/10.1007/s10798-023-09812-2>
2. Yamkovenko, B., Bergstrom A. Khan Academy Efficacy Results, November 2024. Khan Academy Blog, (2024). <https://blog.khanacademy.org/khan-academy-efficacy-results-november-2024/>
3. Maggioncalda, J. Presenting the 2024 Coursera Global Skills Report. Coursera Blog. (2024). <https://blog.coursera.org/presenting-the-2024-coursera-global-skills-report/>
4. Rakshika, V., Lee, E. Students at S'pore universities allowed to use AI tools for assignments but must stick to rules. *The Straits Times*. (2024). <https://www.straitstimes.com/singapore/students-at-s-pore-universities-allowed-to-use-ai-tools-for-assignments-but-must-stick-to-rules?ref=more-on-this-topic>
5. Armstrong, M. Robots are helping pupils to learn in Finland. *Euro news*. (2018). https://www.euronews.com/2018/04/02/robots-are-helping-pupils-to-learn-in-finland?utm_source
6. Pallaskallio, K. Google program for training teachers expands in Europe — Code School Finland. (2023). https://www.codeschool.fi/blog/2023/09/google-program-for-training-teachers-expands-in-europe?utm_source
7. O'zbekistonda ta'lim natijalarini yaxshilash: Eduten bilan sayohat. UNICEF. (2024). <https://www.unicef.org/uzbekistan/uz/media/5931/file>
8. O'zbekiston raqamli ta'limni rivojlantirishni kuchaytirmoqda: 2025 yilning birinchi yarim yilligi yakunlari. (2025). https://maili.uz/uz/2025/07/23/cifrovoe-obrazovanie-uzbekistan-2025/?utm_source

IKKINCHI TARTIBLI HOSILASI KVADRATI BILAN INTEGRALLANUVCHI FUNKSIYALAR FAZOSIDA KVADRATUR FORMULANING EKSTREMAL FUNKSIYASI

<https://zenodo.org/records/17733870>

Ulikov Shukurillo Shavkatovich
Oriental universiteti katta o'qituvchisi
sh_ulikov@mail.ru

Annotatsiya: Ushbu ishda, $W_2^{(2)}(0,1)$ -fazosida ya'ni 2-tartibli umumlashgan hosilasi $[0,1]$ kesmada kvadrati bilan jamlanuvchi funksiyalar fazosida optimal kvadratur formulani qurishni ko'rib chiqamiz. Bundan tashqari, chiziqli uzluksiz funksionalning umumiy ko'rinishi to'g'risidagi Riss teoremasidan foydalanib, kvadratur formulaning xatolik funksionali ekstremal funksiyasini topish oddiy differensial tenglamalar uchun chegaraviy masala yechishga keltiriladi. Bu chegaraviy masalani yechish orqali kvadratur formulaning xatolik funksionalining ekstremal funksiyasining ko'rinishi olinadi.

Kalit so'zlar: Kvadratur formula, ekstremal funksiya, xatolik funksionali.

Abstract: In this paper, let's consider constructing an optimal quadrature formula in the $W_2^{(2)}(0,1)$ -space i.e. in the space of functions whose generalized derivative of order 2 is summed by its Square in the cross section $[0,1]$. Furthermore, using Rees's theorem on the general appearance of a linear continuous functional, finding the error-functional extreme function of a quadrature formula is brought to solve the boundary problem for Ordinary Differential Equations. By solving this boundary problem, a representation of the extreme function of the error functional of the quadrature formula is obtained.

Keywords: Quadrature formula, extreme Function, Error functional.

Kirish. Masalani qo'yilishi. Odatda amaliy masalalarni aniq integralni hisoblashga keltirilganda, ishning eng qiyin qismi allaqachon ortda qolganligini aytishimiz mumkin. Bundan tashqari, agar integral ostidagi funksiya $f(x)$ ga teng bo'lsa, uning boshlang'ichini $F(x)$ funksiya elementari sifatida ifodalash mumkin bo'lsa, unda aniq integralning qiymatini ushbu $\int_a^b f(x)dx = F(b) - F(a)$ formuladan foydalanib osongina olish mumkin. Amalda, bu ba'zan sezilarli qiyinchiliklarga olib kelishi mumkin, chunki integral ostidagi funksiyaning boshlang'ichi $F(x)$ juda murakkab ko'rinishga ega bo'lishi mumkin.

Bu usul mutlaqo yaroqsiz bo'lib chiqishi mumkin, agar (bu tez-tez sodir bo'ladi) funksiyasi $F(x)$ elementar funksiyalar orqali ifodalanmaydi.

Alohida maxsus funksiyalar uchun ularning qiymatlari jadvalga kiritilgan, boshqa hollarda, aniq integral integralni u yoki bu turdagi qatorlarga yoyish orqali hisoblanishi mumkin.

Ba'zan ba'zi aniq integrallarni kompleks o'zgaruvchining funksiyalari nazariyasidan foydalanib hisoblash mumkin.

Agar ushbu usullar mos bo'lmasa, u holda aniq integralning qiymati raqamli integratsiya formulalari deb ataladigan formulalar yordamida raqamli tarzda hisoblanishi mumkin, ya'ni kvadratura formulalari.

Kvadratura usuli ko'p hollarda boshqa usullarga nisbatan kamroq hisoblash kuchini talab qiladi. Ayrim integrallarning qiymatlarini eng yuqori aniqlikda va arzon narxlarda taxminiy hisoblash hisoblash matematikasining dolzarb muammolaridan biridir.

Qaralayotgan funksiyalar sinfida kvadratur formulaning maksimal xatoligi kvadratur formulalar nazaryasining muhim masalasi hisoblanadi.

Biz quyidagi ko'rinishda kvadratur formulani qaraymiz [1-2]

$$\int_0^1 \varphi(x) dx \cong \sum_{\beta=0}^N k[\beta] \varphi(h\beta) \quad (1)$$

bu yerda $k[\beta]$ - (1) kvadratur formulaning hozircha noma'lum koeffitsiyentlari, $h = 1/N$, N – natural son, integral ostidagi $\varphi(x)$ funksiya $W_2^{(2)}(0,1)$ fazoga tegishli. Bunda $W_2^{(2)}(0,1)$ fazo bu birinchi tartibli hosilasi absolyut uzluksiz va ikkinchi tartibli hosilasi $L_2(0,1)$ ga tegishli barcha funksiyalar sinfi. Ushbu $W_2^{(2)}(0,1)$ fazo

$$\langle \varphi, \psi \rangle_w = \int_0^1 \left(\frac{d^2 \varphi(x)}{dx^2} \cdot \frac{d^2 \psi(x)}{dx^2} + \frac{d\varphi(x)}{dx} \cdot \frac{d\psi(x)}{dx} \right) dx. \quad (2)$$

skalyar ko'paytmaga nisbatan Gilbert fazosi bo'ladi. Bu yerda (2)- skalyar ko'paytma yordamida

$$\|\varphi\| = \left\{ \int_0^1 \left(\left(\frac{d^2 \varphi(x)}{dx^2} \right)^2 + \left(\frac{d\varphi(x)}{dx} \right)^2 \right) dx \right\}^{\frac{1}{2}} \quad (3)$$

aniqlanadi.

(1)-kvadratur formulaning xatoligi deb

$$\int_0^1 \varphi(x) dx - \sum_{\beta=0}^N k[\beta] \varphi(h\beta) \quad (4)$$

ayirmaga aytiladi va bu ayirmaga $W_2^{(2)}(0,1)$ fazosida aniqlangan quydagi xatolik funksionali mos keladi

$$\ell(x) = i_{[0,1]}(x) - \sum_{\beta=0}^N k[\beta] \delta(x - h\beta), \quad (5)$$

bu yerda $i_{[0,1]}(x)$ -[0,1] kesmaning xarakteristik funksiyasi, $\delta(x)$ -Dirakning delta-funksiyasi.

Odatda, $\ell(x)$ funksionalning $\varphi(x)$ funksiyadagi qiymati quyidagicha aniqlanadi

$$(\ell, \varphi) = \int_{-\infty}^{\infty} \ell(x) \varphi(x) dx. \quad (6)$$

(6) tenglikka asosan, (5) formulani etiborga olib, (4) ayirma haqiqatdan ham, $\ell(x)$ xatolik funksionalining $\varphi(x)$ dagi qiymati ekanligiga ishonch hosil qilamiz, ya'ni

$$\begin{aligned} (\ell, \varphi) &= \int_{-\infty}^{\infty} \ell(x) \varphi(x) dx = \int_{-\infty}^{\infty} \left(i_{[0,1]}(x) - \sum_{\beta=0}^N k[\beta] \delta(x - h\beta) \right) \cdot \varphi(x) dx = \\ &= \int_{-\infty}^{\infty} i_{[0,1]}(x) \varphi(x) dx - \sum_{\beta=0}^N k[\beta] \delta(x - h\beta) \cdot \varphi(x) dx = \int_0^1 \varphi(x) dx - \sum_{\beta=0}^N k[\beta] \varphi(h\beta). \end{aligned}$$

Demak,

$$(\ell, \varphi) = \int_0^1 \varphi(x) dx - \sum_{\beta=0}^N k[\beta] \varphi(h\beta) \quad (7)$$

kvadratur formulaning (7) xatoligi $W_2^{(2)*}(0,1)$ fazosida chiziqli funksionalni aniqlaydi,

bu yerda $W_2^{(2)*}$ fazo $W_2^{(2)}$ fazoga qo'shma fazo. U holda, Koshi-Shvars tengsizligidan xatolikning absolyut qiymati yuqoridan quyidagicha baholanadi:

$$|(\ell, \varphi)| \leq \|\varphi\|_{W_2^{(2)}(0,1)} \cdot \|\ell\|_{W_2^{(2)*}(0,1)}$$

Bu tengsizlikdan biz (1) kvadratur formulaning (7) xatoligi $\ell(x)$ xatolik funksionalining

$$\|\ell\|_{W_2^{(2)*}(0,1)} = \sup_{\|\varphi\|_{W_2^{(2)}(0,1)}=1} |(\ell, \varphi)| = \sup_{\varphi, \|\varphi\| \neq 0} \frac{|(\ell, \varphi)|}{\|\varphi\|_{W_2^{(2)}(0,1)}}$$

normasi orqali baholanishini xulosa qilamiz.

Yuqoridagi tengsizlikdan ko'rinadiki, (4) xatolikning absolyut qiymatini yuqoridan baholash uchun, (5) xatolik funksionalining normasini topish talab etiladi. Buning uchun esa mos ekstremal funksiyani aniqlash kerak. Quyida aynan shu ekstremal funksiyani aniqlash masalasini qaraymiz.

Ushbu masalani yechish uchun, ekstremal funksiya ta'rifidan foydalanamiz. Ma'lumki, Koshi-Shvarts tengsizligini tenglikka aylantiruvchi $U_\ell(x)$ funksiyaga ekstremal funksiya deyiladi, ya'ni

$$(\ell, U_\ell) = \|\ell\|_{W_2^{(2)*}(0,1)} \cdot \|U_\ell\|_{W_2^{(2)}(0,1)}. \quad (8)$$

$W_2^{(m)}(0,1)$ Gilbert fazosida chiziqli uzluksiz funksionalning umumiy ko'rinishi haqidagi Riss teoremasidan foydalanib quyidagini yozamiz.

$$\|\ell\|_{W_2^{(2)*}(0,1)} = \|U_\ell\|_{W_2^{(2)}(0,1)}. \quad (9)$$

Shuningdek, (8) va (9) dan quyidagi xulosaga ega bo'lamiz:

$$(\ell, U_\ell) = \|\ell\|_{W_2^{(2)*}(0,1)}^2. \quad (10)$$

Boshqa tomondan, xuddi shu teorema bo'yicha, $W_2^{(2)}(0,1)$ fazoning har qanday $\varphi(x)$ elementi uchun ushbu tenglikni olamiz

$$(\ell, \varphi) = \langle U_\ell, \varphi \rangle,$$

bu yerda

$$\langle U_\ell, \varphi \rangle = \int_0^1 \left(\frac{d^2 \varphi(x)}{dx^2} \cdot \frac{d^2 U_\ell(x)}{dx^2} + \frac{d\varphi(x)}{dx} \cdot \frac{dU_\ell(x)}{dx} \right) dx. \quad (11)$$

Aytaylik, $\varphi(x)$ funksiya $W_2^{(2)}(0,1)$ fazoga tegishli cheksiz differentsiallanuvchi funksiya bo'lsin, ya'ni.

$$\varphi(x) \in \dot{C}^{(\infty)}(0,1).$$

(11) tenglikning o'ng tomonini bo'laklab integallab quyidagini hosil qilamiz

$$U_\ell^{(4)}(x) - U_\ell^{(2)}(x) = \ell(x). \quad (12)$$

$$\left(U_\ell^{(3)}(x) - U_\ell^{(1)}(x) \right) \Big|_{x=0}^{x=1} = 0, \quad (13)$$

$$U_\ell^{(2)}(x) \Big|_{x=0}^{x=1} = 0. \quad (14)$$

Teorema 1. (12)-(14) chegaraviy masalaning yechimi (1) kvadratur formulaning (5) xatolik funksionali ekstremal funksiyasi bo'lib, quyidagi ko'rinishga ega.

$$U_\ell(x) = \ell(x) * \mu_2(x) + P_0,$$

bu yerda

$$\mu_2(x) = \frac{\text{sign} x}{2} \left(\frac{e^x - e^{-x}}{2} - x \right) \quad (15)$$

ushbu $\frac{d^4}{dx^4} - \frac{d^2}{dx^2}$ differensial operatorning fundamental yechimi,

$$\text{sign} x = \begin{cases} 1, & x > 0, \\ 0, & x = 0, \\ -1, & x < 0, \end{cases} \quad P_0 \text{ - ixtiyoriy o'zgarmas son.}$$

Xulosa. Shunday qilib, biz ushbu ishda $W_2^{(2)}(0,1)$ fazoda optimal kvadratura formulasini qurishni ko'rib chiqdik. Bundan tashqari, kvadratura formulalarining ekstremal funksiyasini topdik keying ishlarimizda xatolik funksionalining normasini ko'rinishini topishni amalga oshiramiz. .

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Соболев С.Л. Введение в теорию кубатурных формул. – М.: Наука. 1974. 808 с.
2. Соболев С.Л., Васкевич В.Л. Кубатурные формулы. - Новосибирск: Изд-во ИМ СО РАН, 1996. - 484 с.
3. Рамазанов М.Д. Теория решетчатых кубатурных формул с ограниченным пограничным слоем. – Уфа, 2009. - 178 с.
4. Шадиметов Х.М., Нуралиев Ф.А., Уликов Ш.Ш., Абдукайимова Г.А., Квадратнормы функционала погрешности квадратурных формул в факторизованном пространстве Соболева –Проблемы вычислительной и прикладной математики, Ташкент N-4(34) 2021.

LIVENESS DETECTION AND DEEPPFAKE ATTACKS IN BIOMETRIC AUTHENTICATION: RELIABLE FACE VERIFICATION VIA PASSIVE MONITORING AND BRIEF CHALLENGE–RESPONSE (ACTIVE) TESTS

<https://zenodo.org/records/17733886>

*Ergashev Muhammadsodiq Uchqun ogli,
Senior Lecturer, Department of Mathematics and Information Technology,
Oriental University
ergashevmuhammadsodiq1995@gmail.com*

Annotatsiya. Raqamli dunyoda telefonni ochishdan tortib pul yuborishgacha bo‘lgan ko‘p ishlar yuz tasdiqiga tayanadi. Shu bois soxta surat, video yoki niqob bilan aldash xavfi kundan-kunga oshmoqda. Ushbu maqola liveness tekshiruv uchun ikki yo‘lni insoniy tilda taqqoslaydi: passiv kuzatuv (tekstura, rPPG, mikroharakat) va foydalanuvchi bajaradigan qisqa aktiv topshiriqlar. Samaradorlik ISO/IEC 30107-3 metrikalari (APCER, BPCER, ACER) va NIST IAPMR orqali baholanadi. OULU-NPU, SiW, SiW-M, CelebA-Spoof va HQ-WMCA misollarida nimalar ishlashi, qaysi holatda xatolar ko‘payishi, adolat va rozilik talablari, ko‘pkanalli birikmalar hamda amaliy tavsiyalar yoritiladi. Natijalar ACERning pasayishini ko‘rsatadi; rPPG replayga nisbatan chidamli, aktiv topshiriqlar esa UX bilan muvozanatda qo‘llansa foydali. Tizimlar ishonchliroq bo‘ladi.

Kalit so‘zlar: liveness; PAD; deepfake; rPPG; OULU-NPU; ACER.

Abstract. From unlocking a phone to sending money, many daily actions rely on face verification. That trust is fragile when photos, screens, masks, or deepfakes can fool sensors. This paper explains, in plain language, two ways to check “liveness”: passive observation (texture, rPPG, micro-motions) and short active prompts the user performs. We evaluate them with ISO/IEC 30107-3 metrics (APCER, BPCER, ACER) and NIST IAPMR. Using OULU-NPU, SiW, SiW-M, CelebA-Spoof, and HQ-WMCA, we highlight what works, when errors grow, and why fairness, consent, and multi-sensor fusion matter. Results show ACER declining; rPPG resists replay; well-designed challenges preserve UX and security together overall.

Keywords: liveness; PAD; deepfake; rPPG; OULU-NPU; ACER.

Kirish. Bugun telefonni ochishdan tortib bank ilovasiga kirish va aeroportdagi eGate’dan o‘tishgacha ko‘plab jarayonlar yuz tekshiruv bilan bog‘liq. Shu bilan birga, bosma surat, ekran orqali qayta ijro (replay), 3D niqob va hatto deepfake kabi usullar bilan tizimni chalg‘itish urinishlari ham ortmoqda. Liveness detection — “kamera oldida haqiqiy inson bormi?” degan savolga javob beradigan modul — ana shunday tahdidlarga qarshi birinchi himoya qatlamidir. Amaliyotda ikki yondashuv ko‘p qo‘llanadi: passiv (foydalanuvchi hech narsa qilmaydi; sistemada tekstura, mikroharakatlar, rPPG kabi mayda signallar tahlil qilinadi) va aktiv (foydalanuvchi qisqa topshiriq bajaradi: ko‘z yumish, boshni burish, oddiy matnni aytish va h.k.). Standartlar bu sohani tartibga soladi: ISO/IEC 30107-3 baholash qoidalari va

metrikalarni (APCER, BPCER, ACER) belgilaydi [1]. Tadqiqotchilar ham, ishlab chiquvchilar ham natijalarni shu mezonlarda solishtiradi.

Quyida biz livenessning passiv va aktiv yo'llarini sodda tilda tushuntiramiz, ularning kuchli/zaif tomonlarini ko'rsatamiz, ochiq ma'lumotlar bazalari misolida dalillarni jamlaymiz (OULU-NPU, SiW/SiW-M, HQ-WMCA, CelebA-Spoof) va amaliy tavsiyalarni beramiz.

Metodologiya.

Metrikalar. Ishonchlilikni bir xil tilga tushirish uchun quyidagi atamalarni ishlatamiz: APCER — hujumni haqiqiy deb qabul qilish ulushi, BPCER — haqiqiy foydalanuvchini hujum deb rad etish ulushi, ACER — shu ikki xatolikning o'rtachasi. Amaliy tizimda maqsad: APCER ham, BPCER ham past bo'lsin, ACER esa 1 % atrofida yoki undan past bo'lsin. NIST kontekstida qo'shimcha tarzda IAPMR — “hujum paytida noto'g'ri moslik ehtimoli” — ham ko'riladi (yirik tizim xavfini yaxshiroq baholashga yordam beradi).

Passiv yondashuv. Kamera faqat kuzatadi. Model tekstura (teridagi nozik naqshlar, fotometrik izlar), mikroharakat (ko'z atrofidagi mayda qimirlashlar) va rPPG (yurak urishi bilan bog'liq rang tebranishi) kabi belgilarni tahlil qiladi. Afzalligi — juda qulay: foydalanuvchidan hech narsa talab qilmaydi; kamchilik — yangi hujum turlariga umumlashishi ba'zan cheklangan.

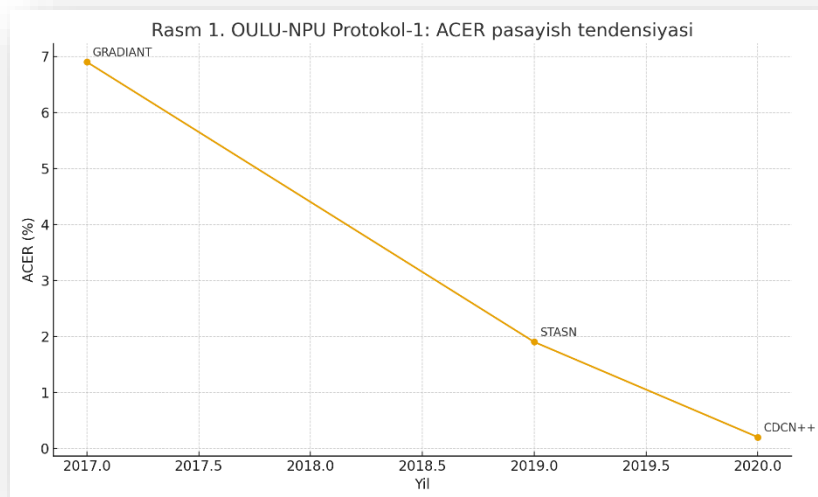
Aktiv yondashuv. Qisqa va tasodifiy topshiriqlar: ko'z yumish, boshni burish, ekranda ko'rsatilgan raqamlarni aytish. Afzalligi — replay/print kabi oddiy hujumlarni ancha qiyinlashtiradi; kamchiligi — foydalanuvchi tajribasiga (UX) ozgina yuk qo'shadi.

Ma'lumotlar bazalari. Ishonchli xulosa uchun turli sharoitlarni qamrab olgan datasetlar kerak: OULU-NPU (mobil sharoitda print/replay), SiW/SiW-M (ko'proq turli hujumlar, “zero-shot” ssenariy), HQ-WMCA (RGB, IR, Depth va boshqa kanallar), CelebA-Spoof (yuqori ko'lamli 2D hujumlar).Quyidagi jadvalda ular bo'yicha ixcham taqqoslash berdik.

Jadval 1 – Tanlangan datasetlar (interaktiv):

Datase t	Yil	Namuna	Modallik	Hujum turlari
OULU-NPU	2017	4 950	RGB video	Print, Replay
SiW	2018	4 478	RGB video	Print, Replay (ko'p qurilma)
HQ- WMCA	2019	2 904	RGB/IR/Dept h/SWIR/Ther mal	2D/3D niqob, ko'pkana lli
CelebA- Spoof	2020	625 537	RGB rasm	Print, Replay, 3D, Paper-cut

Grafik. OULU-NPU Protokol-1 bo'yicha uch mashhur usul — GRADIANT (2017), STASN (2019) va CDCN++ (2020) — ACER ko'rsatkichini qanday pasaytirganini chiziqli grafikda ko'rsatdik (Rasm 1). Bu, qisqacha, metodlar evolyutsiyasini oddiy ko'z bilan ko'rish imkonini beradi [2], [3].

Natijalar.

1) ACER pasayishi aniq ko'rinadi. 2017 yildagi GRADIANT ~6,9 % atrofida bo'lgan bo'lsa, 2019 yilda STASN ~1,9 % gacha tushiradi, 2020 yilda CDCN++ ~0,2 % atrofida natija beradi (Rasm 1). Bu chuqur tarmoqlar nozik signallarni yaxshiroq ushlay boshlaganini ko'rsatadi [2], [3].

2) Passiv va aktivning kuchli tomonlari bir-birini to'ldiradi. Passiv kuzatuv foydalanuvchi uchun deyarli “sezilmas”, tez va masofadan ishlaydi. Aktiv topshiriqlar esa “tayyor” videoni oddiy ko'chirib qo'yishning oldini oladi. Birgalikda qo'llanganda (gibrid yechim) hujumlarni chetlab o'tish ancha qiyinlashadi, UX esa minimal darajada ta'sirlanadi.

3) Ko'pkanallilik foyda beradi. RGB'ga qo'shimcha IR yoki Depth kanallari 3D niqoblar va murakkab rekvizitlarni “fosh” qilishda yordam beradi (masalan, HQ-WMCA shu sabab muhim).

4) Katta ko'lam muhim. CelebA-Spoof singari yirik datasetlar modelni turli sahna va qurilmalarga moslashishga majbur qiladi. Bu “laboratoriyadan tashqarida” ham barqarorlik beradi.

Muhokama va tahlil. Nega bitta yondashuv yetmaydi? Faqat passiv tizim yangi turdagi hujum paydo bo'lsa qiynalishi mumkin; faqat aktiv tizim esa foydalanuvchiga ortiqcha yuk soladi. Shuning uchun: “kam, lekin aqlli” aktiv testlar + kuchli passiv kuzatuv — eng to'g'ri muvozanat. Masalan, rPPG (yurak urishi signali) ekran orqali qayta ijroda sun'iy qayta tiklash qiyin, shu bois replay'ga nisbatan “bardoshli” signal hisoblanadi.

Metrikalarni to'g'ri talqin qilish. ACER chiroyli bir raqam, lekin uning ichida ikki turdagi xato bor: hujumni o'tkazib yuborish (APCER) va haqiqiy foydalanuvchini rad etish (BPCER). Amaliy tizimda ikkisini ham past ushlash kerak. Katta tizimlar uchun IAPMR kabi ko'rsatkichlar ham foydali: “PADni bosib o'tib, keyingi moslik

bosqichida xato bo'lsa-chi?" savoliga javob beradi.

"In-the-wild" sinov — majburiy. OULU-NPU'dagi ajoyib ACER ko'rsatkichlari aksariyat hollarda "o'sha dataset"ning o'zida olinadi. Amaliy joriy etishdan oldin albatta cross-database va "yovvoyi" sharoitlarda (WFAS tipidagi) qayta baholash kerak. Shunda yorug'lik, burchak, kamera sifati, maska materiali kabi real omillar hisobga olinadi.

Etika va adolat. Liveness yig'adigan ma'lumot (video, fiziologik izlar) minimal bo'lsin, saqlanishi cheklansin, foydalanuvchiga nima uchun kerakligi tushuntirilsin. Demografik guruhlar bo'yicha BPCER farqlari doimiy kuzatilib, muvozanatga keltirilsin.

Xulosa. Bir jumla bilan: gibrid liveness — passiv kuzatuv (tekstura+rPPG) ustiga kam, lekin aqlli aktiv topshiriqlar, imkon bo'lsa IR/Depth kanallari — bugun eng sog'lom yo'l. Loyihada: (i) ISO/IEC 30107-3 mezonlarida test va hisobot olib boring [1]; (ii) ACER'ni <1 % yaqinida ushlashga intiling, APCER ham, BPCER ham past bo'lsin; (iii) amaliy xavfni IAPMR bilan baholang; (iv) "in-the-wild" va cross-database sinovlarni odat qiling; (v) UX, adolat va maxfiylik siyosatini birinchi kundan rejalashtiring. Shunda yuz tekshiruvi foydalanuvchi uchun ham qulay, tizim uchun ham ishonchli bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. ISO/IEC 30107-3:2023. *Information technology — Biometric presentation attack detection — Part 3: Testing and reporting*. Geneva: ISO, 2023.
2. Boulkenafet, Z.; Komulainen, J.; Li, L.; Feng, X.; Hadid, A. "OULU-NPU: A Mobile Face Presentation Attack Database with Real-World Variations." *FG 2017*, 612–618. IEEE.
3. Yu, Z.; Zhao, C.; Wang, Z.; Qin, Y.; Su, Z.; Li, X.; Zhou, F.; Zhao, G. "Searching Central Difference Convolutional Networks for Face Anti-Spoofing (CDCN++)." *CVPR 2020*, 5295–5305. IEEE/CVF.
4. Liu, Y.; Jourabloo, A.; Liu, X. "Learning Deep Models for Face Anti-Spoofing: Binary or Auxiliary Supervision (SiW)." *CVPR 2018*, 389–398. IEEE/CVF.
5. Liu, Y.; Stehouwer, J.; Jourabloo, A.; Liu, X. "Deep Tree Learning for Zero-Shot Face Anti-Spoofing (SiW-M)." *CVPR 2019*. IEEE/CVF.
6. Zhang, Y.; et al. "CelebA-Spoof: Large-Scale Face Anti-Spoofing Dataset." *ECCV 2020*.
7. Idiap Research Institute. *HQ-WMCA Database (RGB/IR/Depth/SWIR/Thermal)*. Martigny: Idiap, 2019.

THEORETICAL AND METHODOLOGICAL FOUNDATIONS FOR DEVELOPING AND ENHANCING PERSONAL CREATIVE COMPETENCE BASED ON FOREIGN PEDAGOGICAL EXPERIENCE

<https://zenodo.org/records/17733896>

*Nafisa Imomovna Tukhtasinova,
Oriental University, Senior Lecturer, Department of
Mathematics and Information Technologies
nafisatoxtasinova05@gmail.com*

Annotation: This article substantiates the relevance of developing personal creative competence in the context of globalization and the rapid advancement of digital technologies. In particular, the educational practices of countries with advanced education systems — such as the United States, Finland, Japan, and Germany — are analyzed, highlighting their pedagogical approaches, educational technologies, and teaching methodologies. The application of foreign approaches in modern learning environments, methods that foster creative competence, incentive strategies, and pedagogical models are thoroughly discussed. The article also presents theoretical and practical recommendations for enhancing teachers' creative potential, integrating innovative approaches into the learning process, and developing personal creative competence. The research findings support the strengthening of learner-centered approaches in education and position creativity as a key factor in socio-economic development.

Keywords: creative competence, innovative approach, foreign pedagogical experience, project-based learning (PBL), design thinking, educational methodology, flipped classroom, interactive technologies, creative thinking, modern education system.

Introduction: In the current era of globalization, the socio-economic, political, and cultural transformations occurring within society necessitate a qualitative renewal of human capital — specifically, the preparation of individuals equipped with modern knowledge, skills, and competencies. The rapid development of information and communication technologies, the widespread implementation of artificial intelligence, and the expansion of the digital economy underscore the growing importance of creative thinking, innovative approaches, and the ability to find unique solutions in both personal and professional development.

The primary goal of the modern education system is not only to impart knowledge but also to cultivate students' independent thinking, ability to make effective decisions in problem situations, initiative, and creative approaches. Developing such competencies requires a fundamental rethinking of not only the content and methodology of education but also the role and position of the teacher within the learning process.

In this regard, the experiences of countries with advanced education systems — such as the United States, Finland, South Korea, Japan, Singapore, and Canada — demonstrate that fostering creative competence involves emphasizing students' independent thinking, critical analysis, and learning through practical engagement. In these systems, the principle of "teaching how to learn" takes precedence over simply "teaching," which contributes significantly to the development of creativity, the generation of innovative ideas, and the aspiration toward novelty.

Therefore, analyzing advanced foreign pedagogical approaches and adapting their core principles and methods to local educational settings to develop students' personal creative competence has considerable scientific and practical relevance. This process not only ensures learners' personal growth but also lays the foundation for producing specialists who are competitive in the labor market, socially active, and capable of innovative thinking.

Moreover, the development of creative competence contributes to the proliferation of new ways of thinking, progressive ideas, startup projects, and technological entrepreneurship within society. As such, exploring this field holds strategic importance not only for the education system but also for the overall development of society.

Research Aim The primary aim of this study is to conduct a theoretical and scientific analysis of foreign pedagogical practices in the formation and development of personal creative competence within the context of modern educational processes. The research seeks to examine the impact of these approaches on educational effectiveness and to identify ways of adapting them to local educational environments.

Achieving this goal is intended to contribute to the creation of new pedagogical paradigms, the enhancement of students' creative potential, and the development of scientifically grounded recommendations for optimizing teaching processes. Ultimately, this will enable the preparation of highly qualified, creatively thinking professionals who meet the demands of an innovative society.

PRIORITY TASKS FOR THE FORMATION AND DEVELOPMENT OF PERSONAL CREATIVE COMPETENCE

№	Task	Detailed objective	Expected result
1	An in-depth analysis of the concept of personal creative competence	Revealing the theoretical foundations of creative competence, identifying its components	Provide a clear and systematic definition of creative competence
2	Studying the pedagogical experiences of foreign countries	Analysis of methods for developing creative competence in the world's advanced education systems	Identifying and classifying advanced pedagogical approaches
3	Comparing advanced foreign experiences with the local system	Comparing foreign and local methods in the educational process,	Selecting approaches that can be applied in

		identifying differences and similarities	the local education system
4	Development of methodological recommendations for the development of creative competence	Creation and improvement of effective pedagogical technologies, teaching and methodological tools	To form a set of innovative methodologies that can be applied in practice
5	Describe the mechanisms for forming creative competence in the educational process based on practical examples.	Demonstrate mechanisms and models for developing creative competence in educational practice	Developing mechanisms aimed at effectively implementing creative approaches in the educational process

Scientific novelty and the boundary of the topic. In contrast to previously existing theoretical approaches, the study proposes integrative, innovative and reflective approaches to the development of creative competence based on the analysis of foreign pedagogical experiences. We recognized the development of a theoretical model of the formation of creative competence based on the methods used in foreign experiences and the justification of the possibilities of their adaptation to the national education system as scientific novelty.

The research mainly focused on the experiences of foreign countries (such as the USA, Finland, South Korea, Singapore) aimed at developing creative competence in general education and higher education systems. The scope of the topic is limited to the issues of developing creative competence among students at the general education stage and among students in higher education institutions.

Research methods and sources. The following scientific methods were used in the study:

- Analysis and synthesis - to analyze and generalize existing theoretical views on the topic;
- Comparison - to identify differences and similarities by comparing foreign and local experiences;
- Empirical observation - to assess the practical application of existing methodological approaches;
- Modeling - to develop a theoretical model for the formation of personal creative competence.

The main sources analyzed were official educational documents from countries such as the USA, Finland, Japan, and Singapore, international scientific articles, UNESCO and OECD reports, as well as pedagogical and literary sources written by local scholars.

The concept of creative competence and its pedagogical significance. Creative competence refers to the ability of a person to create new, unique and effective ideas, solutions, as well as the potential to carry out practical activities based on them. In pedagogy, creative competence is not only a skill that expresses creativity, but also a

complex indicator that includes such aspects as independent thinking in learning and creative activity, problem solving, and the use of innovative approaches. The development of creative competence in the modern educational process encourages a person to independently form new knowledge and experiences for himself, to discover problems and actively participate in solving them creatively. Therefore, the formation of creative competence in the pedagogical process is of great importance not only for individual, but also for social development.

Personal creative competence includes many elements. Among them, special emphasis is placed on knowledge and theoretical concepts (deep knowledge of the creative process and the basic principles of creative activity), abilities and skills (the ability to develop new ideas, solve problems through a creative approach), personal qualities (openness, independence, initiative, determination and initiative), motivational component (interest in creative activity and the desire to actively participate in it), emotional and intellectual abilities (tolerance of stress and difficulties, self-management). Personal creative competence is a unique dynamic, developing system, which is constantly formed under the influence of education, culture, and social environment.

Analysis of foreign pedagogical experiences. Methods for forming creative competence in different countries have changed over time. In the modern world, the issue of forming creative competence is a priority in the educational policy of each country. Let us consider the main approaches used in advanced countries:

USA - Project-Based Learning (PBL) is widely used in the education system. This method serves to develop independent thinking, creativity and collaboration skills in students. Also, creative technological approaches are promoted through STEM (Science, Technology, Engineering, Mathematics) education. Finland - Based on an open learning environment and a student-centered approach, great attention is paid to supporting the personal interests and creative potential of students. Interdisciplinary projects and practical work are effectively used to develop creative competence. Japan - The combination of discipline and creativity is the main principle in education, and the concepts of "Kikigaki" (deep understanding of problems) and "Kaizen" (continuous improvement) are used to form creative approaches. Group work and problem-solving tasks play an important role in the educational process. Germany - Emphasis is placed on practical and technical education, and the dual education system (between school and industry) is effectively used to develop creative competence. This system strengthens students' creative approach to problems.

Presentation of pedagogical technologies and methodologies. The main pedagogical technologies used in foreign countries to form creative competence are:

Pedagogical technologies and methodologies		
o/n	Pedagogical technology	Classification
1	Project-Based Learning (PBL)	Students work on projects aimed at solving real-life problems, which develops their creative thinking.
2	Interactive educational technologies	Distance learning, simulations, virtual labs, and gamification encourage creative approaches.

3	A constructivist approach	Students develop creative skills through the process of independently discovering and reconstructing their knowledge.
4	Collaborative learning	Group work and joint problem-solving help increase creative potential.
Innovative approaches and examples of best practices		
1.	Flipped Classroom	Used in a number of educational institutions in the US and Europe, this method allows students to study theoretical material at home and devote more time to practical exercises and creative activities in class.
2.	Design Thinking	A common approach in Finland and the US, it encourages creative and systematic thinking to develop innovative solutions.
3.	Maker Movement and FabLabs	These are projects developed in Germany and the United States that allow students to engage in practical creativity and use technology.
4.	Effective pedagogical strategies based on foreign experience	Based on the analysis of foreign experiences, effective pedagogical strategies can be formulated as follows.
5.	Student-centered education	Activating students, taking into account their individual needs, and supporting their creative potential.
6.	Interdisciplinary approach:	To develop broad-based creative thinking in students through various interdisciplinary projects.
7.	Widespread adoption of technologies:	Making the educational process dynamic and interactive through the use of information and communication tools and innovative platforms.
8.	Continuous professional development of teachers	Organize ongoing education and training to improve the skills of educators in the practical application of creative approaches.

Methodology for the formation and development of personal creative competence.

Personal creative competence is a complex competency that includes the student's ability to think in new ways, solve non-standard problems, create original ideas, make independent decisions, and express himself. The methodology for developing personal creative competence in students consists of several foundations, which are presented in the table below with explanations of these foundations.

Direction	Content
Conceptual framework	Creative competence encompasses a person's creative potential, thinking, emotional-intellectual state, and social functioning.

Psychological and pedagogical basis	Creating an environment that encourages creative activity, increasing student freedom of thought, motivation, and building confidence are key factors.
Methodical approaches	Project-based learning, problem-based learning, reflective methods, visual mind maps, gamification, design thinking.

Methods and techniques for stimulating creativity. The process of encouraging pupils and students to think creatively is a complex pedagogical process, and the main priority is the methods aimed at stimulating. Brainstorming, SCAMPER technique, Role-playing and improvisation, Associative thinking exercises, Design Thinking are vivid examples of the above-mentioned methods. In the process of developing personal creative competence of pupils (students) using these methods, the main factors are the transparency and freedom of the educational environment, including mass work with open questions, the use of elements of choice and freedom, a positive environment that allows for mistakes, and a reward system for innovative ideas.

Including creative tasks in each subject (for example, tasks to solve a problem in a unique way), developing rubrics for assessing creativity (novelty of the idea, practical value, level of solution to the problem), introducing a "Creative Portfolio" for each student - there will be a project, essay, drawing, design, article, etc., practical activities such as self-reflection and understanding of personal development based on questions and answers after the lesson, inspiring creativity by inviting creators, designers, and startups to lessons are important recommendations for developing personal creative competence in the learning process.

References

1. Sayfutdinovna, A. B., Farkhadovich, T. D., & Imomovna, T. N. (2021). Methodology Of Developing Logical Thinking In The Process Of Teaching Mathematics In Grades 5-9 Students Ways To Apply In Practice The Didactic Complex Of Conditions For The Development Of Logical Thinking Of Students In Mathematics Lessons. *European Journal of Molecular and Clinical Medicine*, 8(1), 948-962.
2. Farkhodovich, T. D. (2023). THE IMPORTANCE OF MENTAL ABILITY IN THE DEVELOPMENT OF LOGICAL THINKING. *JOURNAL OF MULTIDISCIPLINARY BULLETIN*, 6(4), 71-76.
3. Farxodovich, T. X. D. (2023). TEXNIK OLIY TA'LIM TALABALARINI ILMIY FAOLIYATGA YO 'NALTIRISHNING PSIXOLOGIK-PEDAGOGIK JIHATLARI. *IMRAS*, 6(7), 178-182.

SUN'IY INTELLEKTNING SOHALARDAGI IMKONIYATLARI

<https://zenodo.org/records/17733913>

Aliyev Dilshod.

Oriental universiteti katta o'qituvchisi

aliyevali1211@gmail.com

Annotatsiya. Annotatsiya: Mazkur maqola XXI asrda sun'iy intellekt texnologiyasining rivojlanishi, uning asosiy yo'nalishlari, amaliy qo'llanilish sohalari va jamiyatga ta'siri haqida batafsil ma'lumot beradi. Unda sun'iy intellekt ning tibbiyot, ta'lim, iqtisodiyot va transport kabi sohalardagi o'rni yoritilgan. Shuningdek, texnologiyaning muammolari, jumladan, etik masalalar, ish o'rinlarini qisqarishi va ma'lumot xavfsizligi muhokama qilinadi. Maqolada sun'iy intellekt texnologiyalarining kelajak istiqbollari, jumladan, smart shaharlar, kvant hisoblash va inson-mashina hamkorligi imkoniyatlari keltirilgan. Maqola sun'iy intellektni to'g'ri boshqarish orqali jamiyatning yangi bosqichga chiqishini ta'kidlaydi.

Kalit so'zlar: Sun'iy intellekt, XXI asr, avtomatlashtirish, texnologiya, neyron tarmoqlar, katta ma'lumotlar, sun'iy intellekt xavflari, kelajak texnologiyalari.

Abstract. This article provides detailed information about the development of artificial intelligence technology in the 21st century, its main directions, areas of practical application, and its impact on society. It highlights the role of artificial intelligence in fields such as medicine, education, economics, and transportation. Also discussed are the challenges of technology, including ethical issues, job losses, and information security. The article presents future prospects for artificial intelligence technologies, including smart cities, quantum computing, and human-machine collaboration. The article emphasizes that society will reach a new stage through the proper management of artificial intelligence.

Keywords: Artificial intelligence, 21st century, automation, technology, neural networks, big data, risks of artificial intelligence, future technologies.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining qarori, 17.02.2021 yildagi PQ-4996-son, Sun'iy intellekt texnologiyalarini jadal joriy etish uchun shart-sharoitlar yaratish chora-tadbirlari to'g'risida

“Raqamli O'zbekiston — 2030” Strategiyasiga muvofiq hamda sun'iy intellekt texnologiyalarini jadal joriy etish va ularni mamlakatimizda keng qo'llash, raqamli ma'lumotlardan foydalanish imkoniyatini va ularning yuqori sifatini ta'minlash, ushbu sohada malakali kadrlar tayyorlash uchun qulay shart-sharoitlar yaratish maqsadida:

“Raqamli O'zbekiston — 2030” Strategiyasini har tomonlama amalga oshirishga qaratilgan ilmiy tadqiqotlarni tashkil qilish hamda iqtisodiyot tarmoqlari, ijtimoiy soha va davlat boshqaruvi tizimida sun'iy intellekt texnologiyalarini joriy qilish;

sun'iy intellekt sohasida fundamental va amaliy ilmiy tadqiqotlarni olib borish,

raqamli texnologiyalarni rivojlantirishning ilmiy ekotizimini shakllantirish;

sun'iy intellekt texnologiyalari asosida boshqaruv va ishlab chiqarish jarayonlarini avtomatlashtirish bo'yicha innovatsion mahsulotlarni hamda ularning modellari, algoritmlari va dasturiy ta'minotini ishlab chiqish;

sun'iy intellekt texnologiyalarini rivojlantirish bo'yicha yetakchi xorijiy innovatsion va ilmiy muassasalar bilan hamkorlikni yo'lga qo'yish va qo'shma loyihalarni amalga oshirish.

Sanoat va jamiyat asoslarini qurish bilan bir qatorda, reja "kelajak poydevori sifatida ta'limni isloh qilish va ilmiy-tadqiqot va ishlanmalar tizimini qayta qurishni talab qiladi. Ta'lim islohotiga kelsak, boshlang'ich va o'rta ta'limdan tashqari, shuningdek, ta'limda sun'iy intellekt bilan bog'liq bo'lgan ta'lim, boshqacha aytganda, "matematika, ma'lumotlar fanlari va AI" ta'limi qanday bo'lishi kerakligi ko'rsatilgan.

AI strategiyasi 2030 raqamli O'zbekistonda tadqiqot va ishlanmalar tizimini rekonstruksiya qilish "kelajak uchun poydevor yaratish" sifatida ham ko'rsatilgan, ammo bu yerda biz "universitetlar, texnikumlar va kollejlar"dagi ta'lim islohotining konturini tushuntiramiz". Bundan tashqari, materialda batafsil aniq raqamlarda tushuntirish yo'qligi sababli, noto'g'ri talqin qilish yoki noto'g'ri baholash mumkin.

Ta'lim, Madaniyat, sport, fan va texnologiyalar vazirligi ma'lumotlariga ko'ra, "barcha fuqarolar matematika, ma'lumotlar fanlari va sun'iy intellekt asoslari" kabi zarur ko'nikmalarni rivojlantirishlari kerak. raqamli jamiyatda yozish va abacus" va barcha sohalarda ishlay olish. Universitet islohotini ilgari surish uchun texnologiya, Ushbu hisobotning qisqacha mazmunida "Informatika ta'limining umumiy ta'lim sifatida tarqalishi" "so'rovga javob bergan universitetlarning 82% ga yaqini informatika fanini umumiy fan sifatida takidlashgan".

Bunday sharoitda barcha talabalar uchun 2030-yillarda mumkin bo'lgan umumiy axborotni qayta ishlash, ta'limni rivojlantirishga "matematika, ma'lumotlar fanlari va sun'iy intellekt" ta'limni qo'shish katta o'zgarish va yaxshi natijalarga erishishi kutilmoqda.

Sun'iy intellekt odamlardan ishini yengillashtirmoqdami?

— Rostdan ham bu savol hozir juda dolzarb. Sun'iy intellektning o'zi odamlarning ishini olib qo'ymaydi. Lekin sun'iy intellektidan unumli foydalana oladigan boshqa odamlar tortib olishi mumkin. Sun'iy intellektning aynan o'zidan qo'rqish kerak emas, balki uni yaxshilab o'rganish kerak.

— Ayni qaysi sohalarda sun'iy intellekt ta'siri sezilmoqda?

— Sun'iy intellekt media soxasiga shiddat bilan kirib keldi ayniqsa. Tasvir ustida ishlash, montaj qilish kabilarda qo'l kelyapti. Chet elda shu darajaga chiqdiki, televideniya boshlovchilarning sun'iy intellekt shakli yaratilib (avatar), dasturlar olib borilmoqda.

— Salbiy tomonlari qanday?

— Salbiy tomonlar hamma narsada bor. Deylik, oddiy pichoqdan oshxona anjomi sifatida foydalanish mumkin, qurol sifatida ham foydalanish mumkin. Sun'iy intellekt ham nima maqsadda, kimning qo'lida ishlatilishiga qarab foydali yoki zararli bo'lishi mumkin. Masalan, 2022 yil oxirlari, 2023 yil boshlarida ko'pgina feyk suratlar tarqaldi, bu orqali feyk xabarlar ham chiqdi. Bir tomondan yaxshi keys bo'ldi

bular, chunki faktcheking qilish kerakligi, tekshirish lozimligi o'rtaga chiqdi.

— Olamdan o'tib ketgan dublyaj aktyorlarimizning ovozi sun'iy intellekt orqali tiklash haqida ham gap bor edi. Shu haqida gapirsangiz.

— 2019 yilda rossiyalik rejissyor o'sha o'tib ketgan Rossiya aktyorlarining ovozi tiklash loyihasini taqdimot qilgandi. Shunda o'zbek aktyorlarining ovozi tiklash g'oyasi paydo bo'lgan. Shu loyiha ustida 1 yildan beri ishlayapmiz. Hozir Hojiakbar Nurmatov, Sanjar Sa'dullayev, Hamza Umarovlarning ovoz modellarini yaratib ko'rdik.

Maqsadimiz — shu durdona ovozlarni efirga qaytarish. Shaxsan men bu ovozlarni juda sog'inganman, xalqimiz ham shunday bo'lsa kerak. Asosan dublyaj va audiokitoblar yaratishda ishlatish rejalashtirilgan.

— «Boburnoma» loyihasi, jadidlar qiyofasini tiklash ishlari haqida gaplashsak, bu g'oyalar qanday paydo bo'lgan?

— Aynan birinchi loyiham «Boburnoma» bo'lgan. O'zim tarixni yaxshi ko'raman. Bobur o'z asarida shaxslarni tasvirlashda ham, joylarni tasvirlashda ham batafsil tushuntirishlar bergan, bu esa yaxshi baza bo'lib xizmat qiladi. Taxminan kitobning yarmini tasvirga ko'chirdik. Bu ishni matnni tasvirga aylantiruvchi sun'iy intellekt dasturi orqali qilganmiz. Birinchi ishlatib boshlaganimiz 3-avlod dasturi edi, unda suratlar unchalik real ko'rinishda bo'lmasdi, hozir esa 6-avlod chiqqan allaqachon, bunda suratlar juda real ko'rinishga ega bo'ladi.

Jadidlarni yoshlarimiz tanishi, qilgan ishlarini bilishi kerak. Shuning uchun ham birinchilardan bo'lib jadidlarga to'xtaldik. Jadidlarning suratini ham yuqorida aytilgan dastur orqali tikladik. Bu suratlarni jamoatchilikka taqdim etganimizda ijobiy qabul qilishdi. Bundan tashqari, oq-qora ko'rinishdagi suratlarni xam ranglashtirib, detallashtirilgan variantini yaratdik.

Bilamizki, jadidlarimizning saqlangan suratlari asosan qatag'on paytidagi suratlar, shuning uchun g'amgin ko'rinishda va ular tasavvurimizda shunday bo'lib qolgan. Shuning uchun obrazlarni o'zgartirib, mag'rurroq ko'rinishdagi variantlar ham qilib ko'rdik.

— Musiqa san'ati borasida sun'iy intellektning ta'siri qanday bo'lyapti?

— Sun'iy intellektning shunday imkoniyatlari borki, agar qo'shiq matni berilsa va kerakli janr tanlansa, shunga qarab kuy bastalab qo'shiq aytib beradi. Masalan, Erkin Vohidovning «Inson» qasidasini rus tiliga tarjima qilib, rok yo'nalishida qo'shiq yarattirdik, menimcha, yaxshi chiqdi.

— Boshqa sohalarida sun'iy intellekt ta'siri qanday bo'lyapti?

— Sun'iy intellekt faqatgina supat generatsiyasi yoki qo'shiq aytish uchun xizmat qilmaydi. Sun'iy intellekt juda yaxshi yordamchi. Masalan, chet elda sun'iy intellekt yordamida robotlar operatsiyalar o'tkazyapti, kasallarga tashxis qo'yyapti.

Bir qiziq keys ham mashhur bo'ldi. Bir ayol qizi kasal bo'lganda doktorlarga olib boradi, hech biri aniq tashxis qo'ya olmaydi. Shunda ayol qizidagi alomatlarni, holatni ChatGPT'ga yozadi, u esa aniq tashxis qo'yib beradi. Umuman, sun'iy intellekt barcha sohaga kirib bormoqda.

Lekin sun'iy intellekt yordamida haydovchisiz boshqariladigan mashinalarga ishonmagan bo'lardim. Hali u qadar ideal darajaga yetgani yo'q.

Media sohasi vakili bo'lganim uchun ko'proq shu sohaga urg'u beraman. Yana

masalan, 3D multifilmlarni ishlash uchun oldin bir necha oylab vaqt ketgan bo'lsa, hozir esa sun'iy intellekt yordamida ancha tezlashdi jarayon. Personajni oddiy so'zlar yordamida yozib uni yaratish mumkin. Animatsiyada ham sun'iy intellekt juda rivojlanib bormoqda. 2024 yil sun'iy intellekt sohasida animatsiya va jonlashtirish yili bo'ladi, deb o'ylayman.

— O'zbek tili bo'yicha ChatGTP'da qanday ishlar olib borilyapti?

— ChatGTP asosan matn bilan ishlaydi, yaqinda suratlar generatsiyasi ham qo'shildi. ChatGTP katta ma'lumotni tez tahlil qilib, matn tarzida taqdim etoladi. Ikkinchi jihati ChatGTP'ga bir maqolani yuklasangiz, faktcheking qilib beradi.

ChatGTP'dagi o'zbek tili bo'yicha biz ishlayotganimiz yo'q. Shuning uchun kamchiliklar bor, ChatGTP bilan yaxshi ishlash uchun rus va ingliz tillaridan foydalansa bo'ladi. ChatGTP birinchi chiqqanida O'zbekistonda ishlamas edi, yarim yil bo'ldi ruxsat berildi. Xatolar bilan bo'lsa-da, o'zbekchani tushunyapti. Lekin o'zbeklar qanchalik ko'p ChatGTP bilan muloqot qilsa, u o'zbek tilini o'rganib boradi. ChatGTP'da shunday imkoniyat paydo bo'ldiki, siz o'z chatingizni yaratishingiz mumkin.

Hozircha sun'iy intellektda hissiyotlar yo'q, faqat ma'lum algoritmlar asosida ishlaydi, matnlarni o'rganadi. Hissiyotlarning bormi, deb savol berilsa ham, menda hissiyot yo'q degan javobni beradi. Internetda tarqalayotgan hissiyoti bor degan ma'nodagi videolar hazil tariqasida qilingan materiallar bo'lsa kerak.

— Baribir ham sun'iy intellekt insonlarga qarshi tafakkur shakllantirmasligi uchun choralar ko'rilyotgandir, nima deysiz?

— 25 dan ortiq IT gigantlar ChatGTP'ning ishlab chiqaruvchisi Open Ai kompaniyasiga ochiq xat yo'llashdi. Ya'ni yangi modelga o'tish paytida ozroq to'xtalib, qanday tahdidlar, kamchiliklar paydo bo'layotganini o'rganib olish haqida. Lekin sun'iy intellekt rivojlanishini to'xtatib bo'lmaydi, to'xtatish ham ahmoqgarchilik deb bilaman.

— O'zbekistonda sun'iy intellekt sohasini rivojlantirish uchun nimalarga e'tibor berish kerak?

— Avvalambor sun'iy intellekt vositalaridan qanday foydalanishni o'rgatish kerak. Deylik, har bir vazirlik, idoralarning matbuot xizmati. Kuzatilib turadigan holat esa matbuot xizmatlari qaysidir xabarni chiqarib, xalq tilida aytganda «qovun tushiradi». Agar sun'iy intellekt vositasidan foydalansa, buning oldini olish mumkin. Masalan, ChatGTP o'sha xabarni baholab bera oladi, qanday reaksiya bo'ladi, qanday qaraladi, ijobiy-salbiy baholash kabilarni tahlil qiladi.

Ta'lim sohasida ham sun'iy intellektning o'rni katta. Har qanday fanni sun'iy intellekt yordamida o'rganish mumkin, baholab ham boradi, qanday xato qilayotganini ham ko'rsatadi.

Kino sohasida ham ishlatsa bo'ladi. O'zimiz Anqara jangining bir daqiqalik videosini sun'iy intellekt yordamida yaratdik. 2024 yil Ai filmlar yili bo'ladi, Ilon Mask ham gapirdi bu haqida. Bundan qo'rqish kerak emas, menimcha. ChatGTP hatto ssenariy yozishda ham yordam berishi mumkin.

Suhbat avvalida aytganimizdek, sun'iy intellektning o'zidan qo'rqish kerak emas, kimningdir ishini olib qo'ymaydi, lekin uni ishlata olgan odam olib qo'yishi mumkin. Shuning uchun ham sun'iy intellektidan foydalanishni o'rganish kerak,

shunda ishini oldirmaydi odamlar. Agar zamon bilan hamnafas yurmoqchi bo'lsak, sun'iy intellektni o'rganishimiz kerak. O'zi shundoq ham kech qolyapmiz, har kuni yangilik bo'lyapti bu sohada. O'rganmasdan iloj yo'q, o'rganish kerak. Tahlil va tajriba sinov sifatida biz Google Home guruhi va Amazon Echo guruhiga bo'lindik va alohida guruhlarda ko'nikmalar va harakatlarni rivojlantirishni boshladik. Keyingi soatlardan boshlab biz talabalardan AI spiker bilan o'zaro munosabatlari haqida o'ylashni so'radik va rivojlanishni davom ettirdik. Yakuniy bosqich sifatida biz har bir ishtirokchidan o'zlarining rivojlangan ko'nikmalari va harakatlarini haqiqiy mashinalar yordamida namoyish etishlarini so'radik.

Bunday izoh paydo bo'lishining sababi shundaki, Google va Amazon ning ishlab chiqish muhitlari sezilarli darajada bir-biridan farq qiladi.

Xulosa. Bunga sabab bo'lgan asosiy mulohaza shuni ko'rsatadiki, biz har bir kompaniya va ta'lim muassasalari tomonidan taqdim etilgan ko'nikma, ta'lim sifati, korxona boshqaruv nazorati, va ta'limni reallik asosida yanada oson o'rgatish mumkin, dasturiy ta'minot va tizimni ishlab chiqish. O'quvchilarimizga "matematika, ma'lumotlar fanlari va sun'iy intellekt" ta'limini "umumiy tarzda" berish uchun o'qituvchilarning inson resurslari cheklangan bo'lsada, tizimli va chuqur muhokamalar olib borish zarur, deb hisoblaymiz.

References

1. Rakhimov, M., Yuldashev, A., & Solidjonov, D. (2021). The role of artificial intelligence in the management of e-learning platforms and monitoring knowledge of students. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1(9), 308-314.
2. Yuldashev, A. (2022). DEVELOPMENT OF ECONOMIC ACTIVITIES OF ENTERPRISES ON THE BASIS OF DIGITIZATION. *Yosh Tadqiqotchi Jurnal*, 1(3), 251-257.
3. Axrorjon, Y., Alijon, M., & Iqlima, A. (2022). Faol texnologiyalarni o'smirlar psixologiyasiga ta'siri. *Ta'lim fidoyilari*, 13(6), 263-266.
4. Axrorjon, Y., Nozima, Z., & Muhtaram, J. (2022). KITOBNING INSON MA'NAVIY VA AQLIY KAMOLOTIDAGI O'RNI.
5. Yoldashev, A. E. O., Nishonqulov, S. F. O., & Yoldasheva, M. R. Q. (2021). TA'LIMDAGI AXBOROT TEXNOLOGIYALARI. *Scientific progress*, 2(3), 806-813.
6. Yo'ldashev, A., & Nazarova, G. (2022). Boshlang'ich ta'lim o'quvchilarini kasbga yo'naltirishda dastlabki pedagogik jarayonlar. *Science and Education*, 3(6), 618-623.
7. Yo'ldashev, A., & Solidjonov, D. (2022). Yangi innovatsion texnologiyalar va ularni ta'lim olish muhitida qo'llanishi. *Yosh Tadqiqotchi Jurnal*, 1(3), 198-204.
8. Axrorjon, Y. L. (2022). Ta'lim tizimida axborot vositasining o'rni.
9. Dildora, R., & Muxlisa, P. (2022). Maktabda zamonaviy ta'lim muhitini yaratish.
10. Lolaxon, K., & Zubaydaxon, J. (2022). Boshlang'ich ta'limda yozuvga o'rgatish usullari.

MUNDARIJA

YALPI MAJLIS	5
Arabov Baxtiyor. TA'LIM TIZIMIDA KORRUPSIYANI BARTARAF ETISHDA USTUVOR YO'NALISHLAR	5
Пасилов Б. СОВЕТ ТУЗУМИ ИНҚИРОЗИ ШАРОИТИДА ЎЗБЕКИСТОН ССРДАГИ ИЖТИМОЙ-СИЁСИЙ ЖАРАЁНЛАР (1970 йилларнинг охири-1985 йиллар)	9
Rahmatova Gavhar. QADIMGI TURKIY BITIGLARDA GAP TUZILISHI VA SINTAKTIK BIRLIKLAR TIZIMI	17
Boboyeva Madina. ASPECT OF TRANSLATING PROCESS	20
Turdiyev Jahongir. SA'DIY SHEROZIY "GULISTON" ASARINING O'ZBEK TILIDAGI TARJIMALARI TARIXI VA ULARNING MA'NAVIY-AHAMIYATI	25
Сарвар Ислахи. ПУТИ РАЗВИТИЯ НАЦИОНАЛЬНОГО САМОСОЗНАНИЯ В ПРОЦЕССЕ ВОСПИТАНИЯ И ОБУЧЕНИЯ	27
Shomurodov Jamshid. O'QUVCHILARDA KITOBXONLIK MADANIYATINI RIVOJLANTIRISHNING PEDAGOGIK IMKONIYATLARI	30
BIRINCHI KENGASH. TILSHUNOSLIKNING DOLZARB MASALALARI	34
Yakubova Feruza. "NUZHATU-T-TARF FI I'LMI-S-SARF" ASARIDA ISMLAR TALQINI	34
Mirzamuxamedova Zilola. ARAB VA O'ZBEK TILLARIDA HARAKAT FE'LLARINING QO'LLANILISHI XUSUSIDA.	39
Badalbayev Dilshod. XITOY TILIDAGI RITORIK OHANGLI TURG'UN BIRIKMALARNING LINGVISTIK TAHLILI	48
Xaydarova Munira. INGLIZ VA O'ZBEK MATNLARIDA XIYAZM (CHIASMUS)NING LINGVOKULTUROLOGIK FUNKSIYALARI VA MADANIY MA'NO SHAKLLANISHIDAGI SIGNIFIKANT USLUBLARI	52
Tashmukhamedova Dildora. THE SYNTACTIC FEATURES OF ONOMATOPOEIA IN THE CHINESE LANGUAGE	56
Annazarova Tamilla. TURK RASMIY MULOQOTIDA INTERVYU JANRINING O'RGANILISHIDAGI YONDASHUVLAR	59
E'zoxonova Nasimaxon. UNIT PLANNING FOR PRAGMATIC INSTRUCTION: EXPLORING GRATITUDE IN L2 SPEECH ACTS	64
Nizamova Salomat. INGLIZ TILIDAGI "FAMILY"- "OILA" QADRIYAT KONSEPTINING LEKSIK-SEMANTIK TAHLILI	66
Olimova E'zoza. LANGUAGE AND THINKING: HOW LANGUAGE INFLUENCES HUMAN WORLDVIEW IN ECONOMIC AND SOCIAL CONTEXTS	72

Raxmatova Bahora. HUQUQIY MATNLARDA SINTAKTIK BIRLIKLARNING IFODALANISHI	75
Tursunaliyeva Mukhlisa. COHESION AND COHERENCE IN DISCOURSE GRAMMAR	79
Yoʻldosheva Farangiz. KOGNITIV NEYROLINGVISTIKA VA TILNING KOGNITIV NEVROLOGIYASI	83
Чернобровкина Ирина. ЗНАЧЕНИЕ МЕЖКУЛЬТУРНОЙ КОММУНИКАЦИИ ДЛЯ МЕЖЯЗЫКОВОГО ОБЩЕНИЯ	87
Askarova Sabina. TILMOCH.AI: BRIDGING LINGUISTIC GAPS WITH SMART TRANSLATION	90
Sotvoldiev Sirojiddin. FORMATIVE ELECTRONIC ASSESSMENTS IN ARABIC LANGUAGE TEACHING PROGRAMS FOR NON-NATIVE SPEAKERS	94
Usmonova Dilafruz. ARAB TILIDA OTLARNING JINS KATORIYASI VA OʻZBEK TILI BILAN QIYOSIY TAHLILI	98
Fayziyev Shamsuddin. ARAB MATBUOTIDAGI SIYOSIY VA DIPLOMATIK UNVONLARNING STILISTIK AHAMIYATI	102
Yusupboyev Nuriddin. ARAB VA OʻZBEK TILLARIDA ZAMONNI IFODALOVCHI SOʻZLARNING KONTEKSTUAL TADQIQI	105
Xasanov Islom. XORIJIY TILLARNI IKKINCHI TIL SIFATIDA OʻQITISHNING MUAMMOLARI	110
Talipov Nodir. FEʼLGA OʻXSHASH YUKLAMALAR (الحروف المشبهة بالفعل) VA ULARNING GRAMMATIK XUSUSIYATLARI	113
Sidiqova Maʼmura. XORIJIY TILLARINI OʻQITISHDA MASOFAVIY TAʼLIM MUAMMOLARI VA UNI RIVOJLANTIRISH YOʻLLARI	118
Rayimjonov Sayidolim. Mahmudxoʻja Behbudiy “BIZNI KEMIRGUVCHI ILLATLAR” MAQOLASIDA QOʻLLANGAN DINIY BIRLIKLARNING SEMANTIK-STURUKTUR XUSUSIYATLARI	124
Mamataxunov Behzod. UVAYSIY GʻAZALLARIDA ARABIZMLAR: LEKSIK-SEMANTIK TAHLIL	130
Nishanova Lola. URDU GAZETASI NUTQIDAGI EVFEMIZMLAR VA TABU LEKSIKASI	133
IKKINCHI KENGASH. ADABIYOTSHUNOSLIK VA TARJIMASHUNOSLIK MASALALARI	137
Jalilova Gulchekhra. THE PECULIARITIES AND PRINCIPLES OF THE DETECTIVE GENRE	137
Karimjonova Azizabonu. OʻZBEK VA KOREYS MAQOLLARIDA SABR VA MEHNAT QADRIYATLARINING QIYOSIY TAHLILI	140
Qudratova Muxlisa. INGLIZ VA OʻZBEK TILLARIDA VAQT KATEGORIYASINING IZOMORFIK VA ALLOMORFIK IFODASI	145
Suyunova Maftuna. BADIY ASAR POETIKASIDA OBRAZ TUSHUNCHASI EVOLYUTSIYASI VA NAZARIY ASOSLARI	149

Sattorov Abboskhuja. LINGUISTIC FEATURES OF ADVERTISING DISCOURSE IN ENGLISH AND UZBEK	153
Abdugʻofurova Durdona. PROVERB INTERTEXTUALITY AND POWER RELATIONS WITH REFERENCE TO SLEEP IN TURKISH AND UZBEK CULTURES	156
Chimpoʻlatova Sevara. UBAYDIY VA UNING TURKIY DEVONI	162
Boborajabov Muhammadiqbol. ARAB VA OʻZBEK TILLARIDA TAʼLIM-TARBIYAGA OID ZOOFRAZEMALARNING LINGVOMADANIY TAHLILI	167
Mahmudov Akram. ANDALUS TARIXIDA ARAB ADABIYOTINING SHAKLLANISHI (milodiy 711-1233 yillar oraligʻida)	171
Oʻtkirova Latofat. THEORETICAL ASPECTS OF COMPARATIVE STUDY OF PROVERBS IN ARABIC AND UZBEK LANGUAGES	178
UCHINCHI KENGASH. OʻZBEKISTON TARIXINING DOLZARB MASALALARI	182
Joʻrayev Sherzod. SULTON HUSAYN MIRZONING 1470 YILDAGI HARBIY TAKTIKASI	182
Жўраев Абдуқаям. БУЮК ИПАК ЙЎЛИДАГИ ҚАДИМГИ МАСКАН	187
Остонов Уткир. МАҲФИТЛАР СУЛОЛАСИ ДАВРИДА БУХОРО АМИРЛИГИНИНГ ТАШКИ СИЁСАТИ ВА ДИПЛОМАТИЯСИ	196
Sharipov Azamat. SOVET ITTIFOQIDA DIN SIYOSATI (Islom dini misolida)	202
Rustam Kabulov. POYKAND-ZARAFSHON VOHASINING UNUTILGAN DURDONASI	206
Rustamboyev Islomjon. OʻZBEKISTON–SAUDIYA ARABISTONI: DIPLOMATIK HAMKORLIK TARIXIDAN	209
Qoʻchqarov Temirbek. TEMURIYLAR DAVRIDA ERONNING GEOSIYOSIY OʻRNI	212
Sattorov U. MUSTAQILLIK YILLARIDA MADANIY YODGORLIKLARNING HOLATI, ULARNI OʻRGANISH BORASIDA AMALGA OSHIRILGAN ISHLAR	217
Sobirov Zuhridin. XIX–XX ASRLARDA ISLOMIY MAʼRIFATNING MILLIY UYGʻONISH JARAYONIDAGI ROLI	221
Nurmuxammadov Sharofitdin. BUXORO XONLIGIDA HUKMDORLARNI TAXTGA KOʻTARISH QOIDALARI VA ANʼANALARI	227
Oʻtanov Xurshid. P.I DEMEZON QARASHLARIDA BUXORO SHAHRI HAMDA KARVONSAROYLARI	230
Djaxongirova Muyassarxon. DINLARARO MULOQOT MADANIYATI XIX-XX ASRDAGI RIVOJLANISH BOSQICHLARI	236
Nuriddinova Aziza. XX ASR BOSHLARIDA AYOLLAR MAORIFI GA EʼTIBOR	240

Сенгирбаева Зауре. ОРТАЛЫҚ АЗИЯДАҒЫ ЕКІНШІ ДҮНИЕЖҮЗІЛІК СОҒЫС ТҮТҚЫНДАРЫНЫҢ ДЕРЕКТЕРІН ТАЛДАУ ЖӘНЕ ОҚЫТУДЫҢ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ӘДІСТЕМЕЛЕРІ	243
TO‘RTINCHI KENGASH. UZLUKSIZ TA’LIM MUAMMOLARI (MAKTABGACHA TA’LIM, BOSHLANG‘ICH TA’LIM, INKLYUZIV TA’LIM, PEDAGOGIKA, PSIXOLOGIYA VA SPORT TA’LIMI)	246
Исроилов Хамиджон. МЕЖКУЛЬТУРНАЯ КОММУНИКАЦИЯ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ ИНОСТРАННЫМ ЯЗЫКАМ	246
Isakov Abdulahat. CHET TILINI O‘QITISHDA INTERAKTIV O‘YINLARNING AHAMIYATI	249
Usmanova Gulrukh. TEACHING LANGUAGE TO ECONOMICS STUDENTS WITH THE AID OF LITERATURE: AN INTERDISCIPLINARY LEARNING EXPERIENCE WITH WHY NATIONS FAIL: THE ORIGINS OF POWER, PROSPERITY, AND POVERTY	254
Gulamjanova Komila. ZAMONAVIY YONDASHUVLAR ASOSIDA OG‘ZAKI NUTQ KO‘NIKMALARINI RIVOJLANTIRISH: INDIVIDUAL VA GURUHIY USULLAR TAHLILI	259
Mamataliyeva Xulkaroy. COLLABORATIVE EXERCICES AND CEFR COMPETENCIES: CORRELATION AND OUTCOME ANALYSIS	263
Хакимова Насиба. МЕТОДЫ ОБУЧЕНИЯ РУССКОМУ ЯЗЫКУ НА ОСНОВЕ ИГРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ	266
Yusupaliyeva Sh. THE ROLE OF FLIPGRID, CANVA, JAMBOARD, AND TED TALKS IN DEVELOPING ORAL SPEECH COMPETENCE IN ENGLISH LANGUAGE TEACHING	269
Ismayilova Risolat. MAKTABGACHA TA’LIM YOSHDAGI BOLALARDA IJTIMOIIY MOTIVNI RIVOJLANTIRISHNING DOLZARBLIGI	272
Байматова Анорхол. ФОРМИРОВАНИЕ УЧЕБНОЙ МОТИВАЦИИ У МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ: СОВРЕМЕННЫЕ ПОДХОДЫ	276
Байматова Анорхол. ПРОБЛЕМЫ РАЗВИТИЯ ЭМОЦИОНАЛЬНОГО ИНТЕЛЛЕКТА В НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЕ	281
Mirsagatova Nargiza. BO‘LAJAK O‘QITUVCHILARDA AXLOQIIY FAZILATLARINI RIVOJLANTIRISHNING MUHIM JIHATLARI	284
Ermatov Anvarali. YOSHLARDA EKOLOGIK MADANIYATNI SHAKLLANTIRISHNING IJTIMOIIY-PEDAGOGIK ASOSLARI	287
Хидирова Гавхар. МЕТОДИЧЕСКОЕ ПРЕДЛОЖЕНИЕ РАЗВИТИЯ КОММУНИКАТИВНЫХ КОМПЕТЕНЦИЙ УЧИТЕЛЕЙ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ	291
Murodova Dilshoda. BOSHLANG‘ICH SINFI O‘QISH DARSLARIDA INTERFAOL TA’LIMNING AHAMIYATI	293

Faxritdinova Shoir. MULTIMEDIA VOSITALARI ORQALI O'QUVCHILARDA ILMIY VA BADIY MATN USTIDA ISHLASH KO'NIKMALARINI SHAKLLANTIRISH	296
Namozova Gulbahor. TASAVVUFNING MOHIYATI VA UNING ISLOM FALSAFASIDAGI O'RNI	299
Yusupova Nazokat. JADIDLAR MEROSINING ZAMONAVIY ANIMATSIYA VOSITASIDA TALQINI VA MILLIY O'ZLIK KONSEPSIYASINING BADIY IFODASI	305
Turg'unova Aziza. XALQ RIVOYATLARI ASOSIDA SHAXS MA'NAVIY BARKAMOLIGINI SHAKLLANTIRISHNING O'QUV-TARBIYAVIY MEKANIZMLARI	309
Islamova O'zbekoyim. BOLA HAYOTIDA MULTIFILMNING O'RNI VA TA'SIRI	313
Комилжон Муротмусаев. ВЗАИМОСВЯЗЬ СТУДЕНЧЕСКОГО ЛИДЕРСТВА И ЭМОЦИОНАЛЬНОГО ИНТЕЛЛЕКТА В УНИВЕРСИТЕТСКОЙ СРЕДЕ	315
O'rozaliyeva O'lmasoy. LIDERLIKNING IJTIMOY-PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI	318
Комилжон Муротмусаев. ЛИДЕРСКИЙ ПОТЕНЦИАЛ И ЭМОЦИОНАЛЬНАЯ КОМПЕТЕНТНОСТЬ: АНАЛИЗ С ПОЗИЦИИ ПСИХОЛОГИИ И ПЕДАГОГИКИ	322
Yuldashov Sulaymon. BOSHLANG'ICH TA'LIMDA O'QUVCHILARNING EMOTSIONAL INTELEKTINI RIVOJLANTIRISHDA MENEJMENT TIZIMINING O'RNI	327
Комилжон Муротмусаев. РАЗВИТИЕ ЭМОЦИОНАЛЬНОГО ИНТЕЛЛЕКТА У СТУДЕНТОВ С ПОМОЩЬЮ ИННОВАЦИОННЫХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ	333
Sanayev Alisher. NUQSONI BOR MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALAR BILAN ISHLASHNING PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI	338
Saloxiddinova Sevara. SIFATLI TA'LIM TASHKIL ETISHDA OVQATLANISH GIGIYENASINING AHAMIYATI VA O'RNI	342
Quyliyeva Orzigul. UZLUKSIZ TA'LIM MUAMMOLARI: O'QUVCHILAR VA TALABALAR O'RTASIDA BILIMGA QIZIQISHNING PASAYISHI	346
Rustamova Barno. PSIXOLOGIYADA EMOTSIONAL INTELEKT DETERMINANTLARI MUAMMOSINING ILMIY NAZARIY ASOSLARI	351
Yusupov Umidjon. KRIMINAL XULQ-ATVOR PSIXOLOGIYASI	355
Quchqorova Nargiza. O'QUV JARAYONIDA FASILITATSIYANI SHAKLLANTIRISHNING KREATIV USULLARI	359
Xamrayeva Dilorom. DARS JARAYONIDA MILLIY QADRIYATLARNI O'QUVCHILARGA YETKAZISHNING SAMARALI YO'LLARI	363

Toyirova Madina. INKLYUZIV TA'LIMDA TAHSIL OLAYOTGAN ALOHIDA TA'LIM EHTIYOJLARI BO'LGAN O'QUVCHILARNING KOMMUNIKATIV KO'NIKMALARINI RIVOJLANTIRISHDA QO'LLANILADIGAN SAMARALI METODLAR	370
Quchqorova Nargiza. O'SMIRLARNI KASBGA YO'NALTIRISHNING INNOVATSION YONDASHUVLARI	373
Xaydarova Ra'no. ONGLI VATANPARVARLIK KOMPONENTLARINI TALABA-QIZLARDA RIVOJLANTIRISH ZARURIYATI	377
G'ofurov Jamoliddin. MATEMATIKA DARSLARIDA MUAMMOLI VAZIYATLARDAN FOYDALANISHNING AHAMIYATI	382
Ziyavuddinova Dilafruz. PEDAGOGIKA FANINI RIVOJLANTIRISHDA ZAMONAVIY PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALARNING O'RNI	386
G'ulomova Adiba. PEDAGOGIK TA'LIM JARAYONINI TASHKIL QILISHDA KREATIV YONDASHUVNING AHAMIYATI	392
Xatamova Ferangiz. EMOTSIONAL INTELLEKT RIVOJIGA IJOBIY TA'SIR KO'RSATISHNING META-TAHLIL KO'RSATGICHLARI	396
Eshmanova Umidaxon. BASKETBOLCHILARNING MAXSUS CHIDAMLILIGINING AHAMIYATI VA UNING 17-18 YOSHLI BASKETBOLCHILARNING MUSOBAQA FAOLIYATI SHAROITIDA NAMOYON BO'LISHI	399
Ma'murbekova Gulzoroy. SAMBO SPORTCHILARINING PSIXOLOGIK TAYYORGARLIGINI OSHIRISHNING ZAMONAVIY YONDASHUVLARI	404
Xursanova Ruxsora. "MOTION CONTROL XR" INNAVATSION QURILMASINING KAR VA ZAIF ESHITUVCHI O'QUVCHILAR DARS MASHG'ULOTLARI SAMRADORLIGIGA KO'RSATADIGAN TA'SIRI	408
Abdukadirov Rustam. STEAM YONDASHUVI ASOSIDA BASKETBOL MASHG'ULOTLARINI TASHKIL ETISHDA INTEGRALLASHGAN TA'LIM MODELINI QO'LLASH USULLARI	413
Maxmudov Dilshod. SUN'IY INTELLEKT VA CHET TILLARINI O'QITISH – AI TEXNOLOGIYALARI TA'LIM JARAYONIDA QANDAY YORDAM BERA OLADI?	417
G'ofurova Mehriniso. CHET TILLARINI O'QITISHDA MULTIMEDIA VA AUDIOVIZUALIZATSIYANING O'RNI	422
Jabborova Nilufar. OMMAVIY AXBOROT VOSITALARI ORQALI INKLYUZIV TA'LIM JARAYONIDA TOLERANT MUNOSABATLARNI RIVOJLANTIRISH METODIKASI	426
BESHINCHI KENGASH. MILLIY IQTISODIYOTDA BARQAROR RIVOJLANISH: MOLIYAVIY TIZIM,	433

INNOVATSIYALAR, TURIZM VA TADBIRKORLIKNI RIVOJLANTIRISHNING USTUVOR YO'NALISHLARI	
Saliza Abdul Aziz. SMES' INTENTIONS TO PARTICIPATE IN THE SPECIAL VOLUNTARY DISCLOSURE PROGRAMME 2.0: INSIGHTS FROM MALAYSIA	433
Nurullayev Hoshimjon. TURIZMDA KADRLAR TAYYORLASH VA MEHNAT BOZORI TALABLARIGA MUVOFIQLASHTIRISH MASALALARI	441
Abdulxamidova Nodira. OZIYQ-OVQAT MAHSULOTLARINI ISHLAB CHIQRISHNING IJTIMOIY-IQTISODIY MOHIYATI	445
Axatova Shahnoza. MAHALLIY AYOLLAR TADBIRKORLIGINI RAG'BATLANTIRISH MASALALARI	449
Xalilova Gulnoza. BIZNES TURIZMI VA UNI TASHKIL ETUVCHI MAMLAKATLARGA TA'SIRI	453
Djumanazarova Z.K. O'ZBEKISTON BOZOR IQTISODIYOTI SHAROITIDA EKONOMETRIK MODELLARDAN FOYDALANISH XUSUSIYATLARI	457
Bo'ronboyeva Xushriyo. TA'LIM TIZIMIDA STRATEGIK MENEJMENTNING O'RNI VA AHAMIYATI	461
Muydinova Maftuna. STRATEGIES FOR IMPROVING EDUCATIONAL EFFICIENCY BASED ON THE EXPERIENCES OF DEVELOPED COUNTRIES	465
Sattorova Gulmira. TA'LIM MUASSASASI RAHBARLARINING BOSHQARUV KOMPETENSIYALARINI RIVOJLANTIRISH VA SAMARADORLIGINI OSHIRISH MASALALARI	470
Нурмухамедова Дурдона. РОЛЬ ЦИФРОВЫХ МОДЕЛЕЙ В УПРАВЛЕНИИ КАЧЕСТВОМ СОВРЕМЕННОГО ОБРАЗОВАНИЯ	475
Ibragimova Sevara. OLIY TA'LIM TIZIMIDA KADRLAR TANLASHDA KOMPETENSIYAVIY YONDASHUVNING AHAMIYATI	482
Buriyev Uralbek. TA'LIM SOHASIDA MARKETING STRATEGIYALARI: RAQOBAT MUHITIDA BARQARORLIK VA RIVOJLANISH	485
Ким Екатерина. ПОВЫШЕНИЕ ПРЕСТИЖА ПРОФЕССИИ УЧИТЕЛЯ В УЗБЕКИСТАНЕ: СОЦИАЛЬНЫЕ ГАРАНТИИ, МОТИВАЦИЯ И ПРОФЕССИОНАЛЬНОЕ РАЗВИТИЕ	489
Санакулова Севинч. ЗЕЛЁНАЯ ЭКОНОМИКА И ЕЁ РОЛЬ В СТРАТЕГИИ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ	493
Шокиров Обидхон. ОЛИЙ ТАЪЛИМ МУАССАСАЛАРИ РАЎБАРЛАРИНИНГ ПСИХОЛОГИК КОМПЕТЕНЦИЯСИНИ РИВОЖЛАНТИРИШ ЗАРУРАТИНИ ЗАМОНАВИЙ ШАРОИТДА АСОСЛАШ.	499
Raximova Nigora. TARIXIY SHAHARLAR MEROSINI ASRASH VA ZAMONAVIY TURIZMNI RIVOJLANTIRISH	506

Abdulazizova Nargiza. RIVOJLANGAN DAVLATLARDA PENSIYA TIZIMI ISLOHOTLARI: TAJRIBA VA SABOQLAR	509
Kurbanova Shaxnoza. MILLIY IQTISODIYOTDA KICHIK TADBIRKORLIKNING O‘RNI VA AHAMIYATI	514
OLTINCHI KENGASH. MATEMATIKA VA TABIIY FANLAR HAMDA ZAMONAVIY AXBOROT TEXNOLOGIYALARINI O‘QITISHNING DOLZARB MASALALARI	518
Xodjimuratova Zuxra. RAQAMLI TEXNOLOGIYALAR VA SUN’IY INTELLEKT ASOSIDA TA’LIM TIZIMINI RIVOJLANTIRISHNING XORIJIY VA MAHALLIY TAJRIBALARI	518
Ulikov Shukurillo. IKKINCHI TARTIBLI HOSILASI KVADRATI BILAN INTEGRALLANUVCHI FUNKSIYALAR FAZOSIDA KVADRATUR FORMULANING EKSTREMAL FUNKSIYASI	522
Ergashev Muhammadsodiq. LIVENESS DETECTION AND DEEPFAKE ATTACKS IN BIOMETRIC AUTHENTICATION: RELIABLE FACE VERIFICATION VIA PASSIVE MONITORING AND BRIEF CHALLENGE–RESPONSE (ACTIVE) TESTS	526
Tukhtasinova Nafisa. THEORETICAL AND METHODOLOGICAL FOUNDATIONS FOR DEVELOPING AND ENHANCING PERSONAL CREATIVE COMPETENCE BASED ON FOREIGN PEDAGOGICAL EXPERIENCE	530
Aliyev Dilshod. SUN’IY INTELLEKTNING SOHALARDAGI IMKONIYATLARI	536
MUNDARIJA	541

“Zamonaviy ilm-fan va ta’limning dolzarb masalalari: muammolar, vazifalar va yechimlar” xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya materiallari. – Toshkent: Oriental universiteti, 2025. – 550 b.

Mas’ul muharrir:

Mamataxunov Nozimjon Azizovich – Oriental universiteti rektori.

Mas’ul muharrir o‘rinbosari:

Nosirova Malika Anvarovna – Oriental universiteti Ilmiy ishlar va innovatsiyalar prorektori.

Maqolalarni to‘plovchi:

Alimuxamedov Rixsitilla Abdurashidovich – Oriental universiteti Ilmiy tadqiqotlar, innovatsiyalar va ilmiy pedagogic kadrlar tayyorlash bo‘limi boshlig‘i.

Tahrir hay’ati:

Rahmatova Gavhar Omonovna – “Tillar-1” kafedrası mudiri, filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori, dotsent.

Aminov Xayotjon Xalimjonovich – “Matematika va axborot texnologiyalari” kafedrası mudiri, texnika fanlari bo‘yicha falsafa doktori.

Po‘latov Laziz Azamat o‘g‘li – “Jismoniy madaniyat” kafedrası mudiri, pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori, dotsent.

Isaqulov To‘lqin Mahmud o‘g‘li – “Uzluksiz ta’lim pedagogikasi” kafedrası mudiri, pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori, dotsent.

Nasirov Dilshod Xusnitdinovich – “Tillar-2” kafedrası mudiri, filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori, dotsent v.b.

Sotvoldiyev Sirojiddin Maxammaddin o‘g‘li – “Tillar-1” kafedrası v.b. dotsenti.

Mazkur to‘plam Oriental universiteti Kengashining 2025-yil “____” oktabridagi “____”-son bayonnomasi bilan nashrga tavsiya etilgan.

To‘plamdan o‘rin olgan maqolalarning saviyasi, sifati va ilmiy dalillarning haqqoniyligi hamda mazmuni uchun mualliflar mas’uldirlar.

